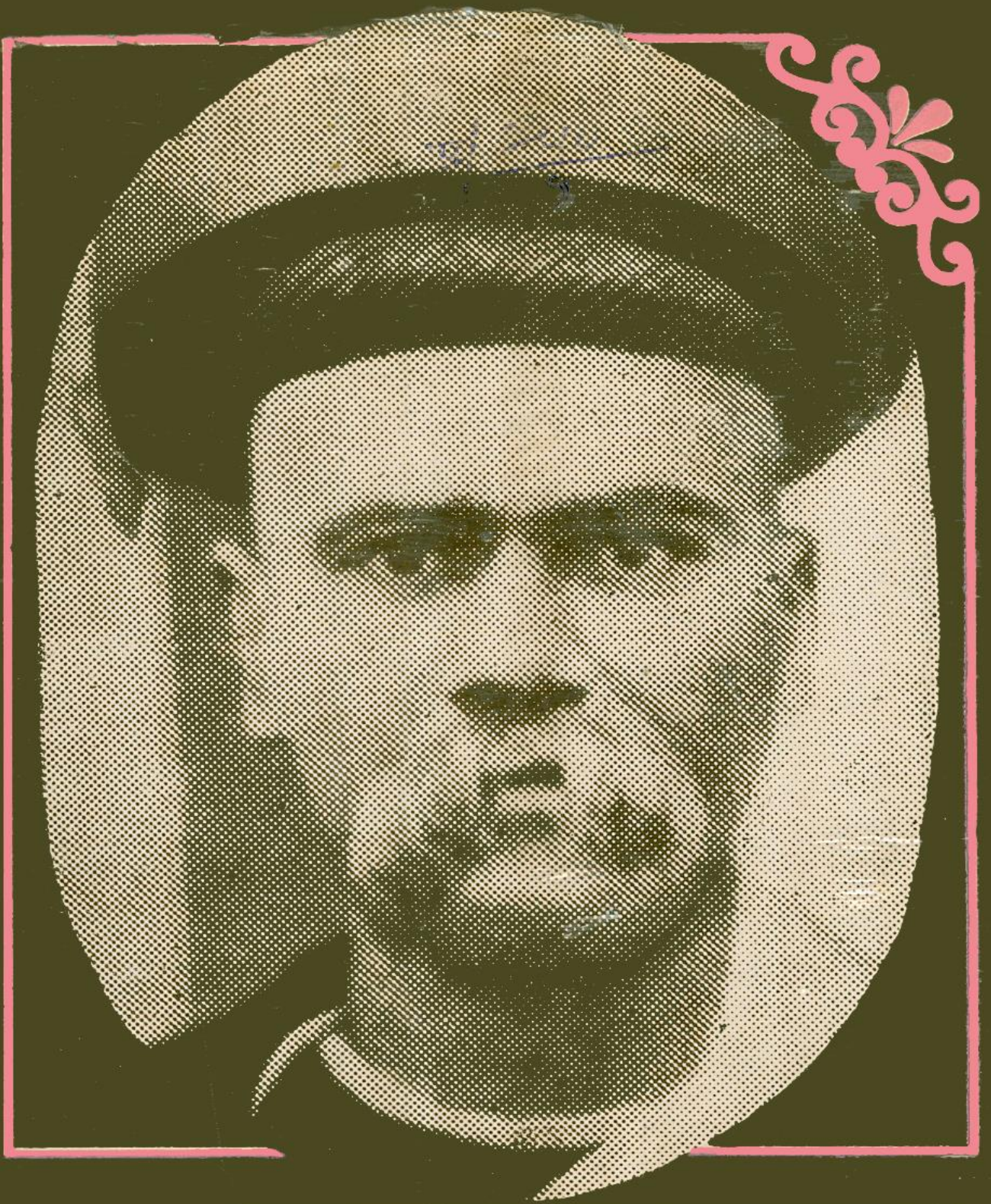

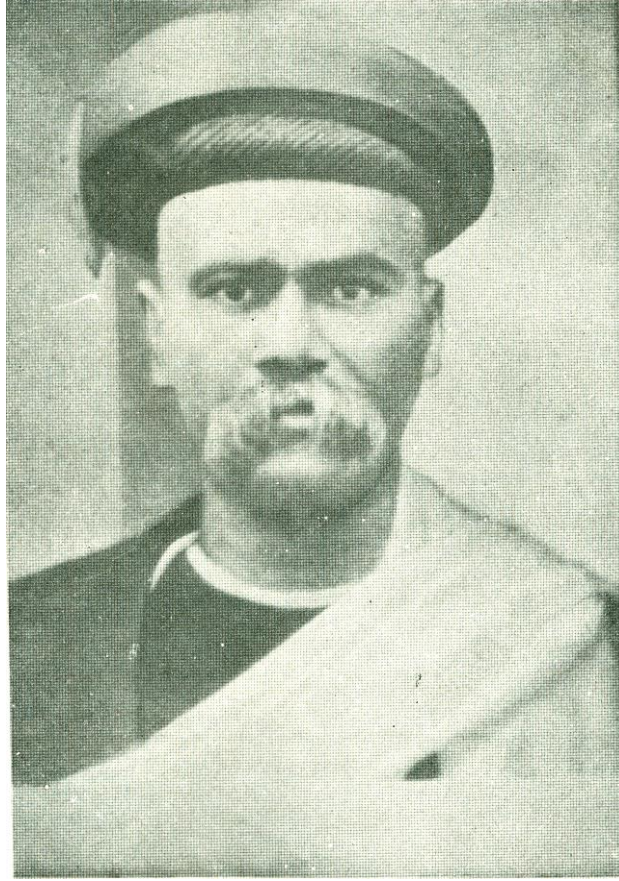
आगरकर-वाङ्मय

संपादक
म.गं.नातू। दि.य.देशपांडे

‘हल्लीं प्रसिद्ध झालेलीं आगरकरांचीं चरित्रें प्रायः सुधारणेच्या एकाच गोष्टीला महत्त्व देऊन लिहिलेलीं आहेत. जणूं काय सुधारणेखेरीज आगरकरांनीं कांहींच कामगिरी केली नाही. ... आगरकरांचीं राजकीय मते काय होतीं याची यांनीं चौकशी केली होती काय? १८८८ सालापर्यंत केसरींत जे राजकीय विषयांवर लेख आले ते बहुतेक आगरकरांचे आहेत आणि त्यानंतर सुधारकांतही अशा प्रकारचे बरेच निबंध आले आहेत; या सर्वांचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें असतां असें दिसून येईल कीं, आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते. ... राजकीय व औद्योगिक अवनति पाहून त्यांचें चित्त केशवपनादि चालींच्या निरीक्षणापेक्षांही अधिक संतप्त व दुःखित होत असे. ... जो तार्किकपणा समाजसुधारणेसंबंधानें त्यांच्या अंगीं वसत होता तोच तार्किकपणा त्यांनीं राजकीय बाबींवरील आपल्या लेखांतही पूर्णपणें उपयोगांत आणिला आहे.... ज्यांना बाकीच्या बाबती पहावयाच्या नव्हत्या त्यांना सगळा आगरकर नको होता. किंबहुना तो त्यांच्या पचनींही पडला नसता.’

— बाळ गंगाधर टिळक

आगरकर—वाङ्मय : खंड २

गोपाळ गणेश आगरकर

जन्म १४ जुलै १८५६]

[मृत्यू १७ जून १८९५

आगरकर—वाङ्मय
खंड २
(सुधारणाविभाग—उत्तरार्ध)

संपादक :
म. गं. नातू
दि. य. देशपांडे

१९८५

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
मुंबई

■

प्रकाशक :

सचिव

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

मुंबई - ४०० ०३२

■

प्रथमावृत्ती :

जानेवारी १९८५

■

© प्रकाशकाधीन

■

मुद्रक

मधुसूदन पां. बनहट्टी

नारायण मुद्रणालय

२२४, टिकेकर रोड

धनतोली, नागपूर - ४४० ०१२

■

मुखपृष्ठ :

संजय धोतरकर

■

मूल्य

४०

रुपये

■

मुखपृष्ठ मुद्रण :

नाग मुद्रणालय

नागपूर - ४४० ००२

प्रस्तावना

गोपाळ गणेश आगरकर यांचे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले संपूर्ण वाङ्मय महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळातर्फे एकूण तीन खंडांत पुनर्मुद्रित होत आहे हे महाराष्ट्रीयांस विदित आहेच. त्यांपैकी पहिला खंड जानेवारी १९८४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. आज हा दुसरा खंड प्रकाशित करताना मंडळाला फार आनंद होत आहे.

मुंबई

दि. १ जानेवारी १९८५

सुरेंद्र बारलिंगे

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

या खंडाविषयी थोडेसे :

विवेकवादाचे अध्वर्यू गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सर्व प्रकाशित ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ एकूण तीन खंडांत पुनर्मुद्रित करीत आहे. त्यांपैकी हा दुसरा खंड. आगरकरांच्या **सुधारक** पत्रातील समाजिक, धार्मिक व राजकीय विषयांवरील निवडक निबंधांचे जे तीन संग्रह १८९५ ते १९१८ या कालावधीत प्रसिद्ध झाले त्या सर्व निबंधांचा समावेश आम्ही पहिल्या दोन खंडांत केला असून त्याला ‘सुधारणा विभाग’ हे नाव दिले आहे. प्रस्तुत खंड २ हा या सुधारणाविभागाचा उत्तरार्ध आहे. या सुधारणाविभागाची ‘विवेकाधिष्ठित सर्वांगीण सुधारणेचे उद्गाते—गोपाळ गणेश आगरकर’ ही विस्तृत प्रस्तावना पहिल्या खंडात दिली असून, या दोन्ही खंडांत मिळून आलेल्या निबंधांची, व्यक्तिनामांची व विषयांची अशा एकूण तीन सूची या खंडाच्या शेवटी दिल्या आहेत.

या दुसऱ्या खंडाच्या काही विशेषांकडे आम्ही वाचकांचे लक्ष वेधू इच्छितो. (१) **निबंधसंग्रह**, भाग ३ (१९१८, प्रकाशक फडतरे) या संग्रहाचे पहिलेच पुनर्मुद्रण या खंडात होत आहे. (२) या खंडात देवता, आत्मा, पिशाच, धर्मकल्पना, हिंदुमुसलमानसंबंध, धर्मांतर इत्यादि विषयांचे आगरकरांनी जे विवेचन केले आहे ते शंभर वर्षांनंतर आजही ताजे वाटावे असे आहे. (३) या खंडाचा सर्वात महत्त्वाचा विशेष म्हणजे आगरकरांचे राजकीय विषयांवरील लेख यात प्राचुर्याने आले आहेत. या खंडातील एकूण ११० निबंधांपैकी जवळ जवळ ४० निबंध राजकीय पारतंत्र्याचे दुष्परिणाम आणि स्वातंत्र्याचे महत्त्व यांना वाहिलेले आहेत. आगरकर हे केवळ सामाजिक सुधारक होते या जनमानसात दृढमूल असलेल्या समजुतीचा फोलपणा हे निबंध सिद्ध करतात. या निबंधांतून इंग्रजी राज्यातील दोषांवर, राज्यकर्त्यांच्या पक्षपाती धोरणावर, व त्यांनी चालविलेल्या आमच्या निर्घृण, क्रूर आणि अनिर्बंध आर्थिक पिळणुकीवर आगरकरांनी जे घणाघाती प्रहार केले आहेत ते वाचल्यावर सामाजिक व धार्मिक सुधारणांच्या बाबतीत आगरकर जितके जहाल होते तितकेच, किंबहुना अधिकच, ते राजकीय सुधारणांबाबत होते, व त्यांना प्रसंगी राजकीय सुधारणांची जास्त निकड वाटत होती, हे लक्षात येते.

हे दोन्ही खंड वाचल्यावर आगरकरांचे सुधारणाविषयक तत्त्वज्ञान किती व्यापक, मूलगामी आणि क्रांतिकारक होते याचा प्रत्यय येतो. त्यांची प्रखर सत्यनिष्ठा, अविचल देशप्रेम, समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी आवश्यक असलेल्या तत्त्वांचा मुक्त बुद्धीने त्यांनी घेतलेला शोध, व त्यांचा पुरस्कार करताना सरकार, धर्ममार्तंड, जनता व आप्त या साऱ्यांच्या रोषास व छळास निर्भयपणे तोंड देणारे त्यांचे कणखर व्यक्तिमत्त्व पाहून मन स्तंभित होते! विशेष म्हणजे हे एवढे समृद्ध आणि विशाल तत्त्वज्ञान त्यांनी अवघ्या सात वर्षांच्या अवधीत एका साप्ताहिक पत्रातून दिले. “**सुधारका**”चा पहिला अंक १५ ऑक्टोबर १८८८ रोजी निघाला, व १७ जून १८९५ रोजी आगरकर कालवश झाले. या अल्पावधीत प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या लिखाणांतील हे निवडक निबंध. या हजार पृष्ठांच्या अमोलिक पाथेयाचा मराठी वाचक कृतज्ञतापूर्वक स्वीकार व सांभाळ करतील, आणि तदनुसूप विचार व आचार करण्याचा निर्धार करतील तर त्यायोगे त्यांचे व समाजाचे जीवन कृतार्थ होईल अशी खात्री वाटते. त्यासाठीच हे पुनर्मुद्रण!

१४, अंबाझरी लेआउट

नागपूर ४४००१०

म. गं. नातू

दि. य. देशपांडे

अनुक्रमणिका

इंग्रजी राज्याची उलट बाजू अथवा आमचें घोर दारिद्र्य	१३
हिंदुस्थानास क्षय लागला!.....	१६
वाचाल तर चकित व्हाल!.....	१९
यांत कांहीं फायदा नाही.....	२२
इंग्लिश राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाही.....	२५
हिंदुस्थानांतील अन्नान्नदशेचे दुष्परिणाम	२८
यांना कोणी विचारता नाही काय?.....	३०
भांडवल गेलें; व्यापार गेला!.....	३६
खुळे रे खुळे! अथवा बहिष्काराचें शुष्क अवडंबर!.....	३९
बंधनें कोण व कोणतीं घालणार?	४३
आपल्या हातानें आपल्या पायावर दगड	४६
बहिष्कृतांनीं बहिष्कार घालावा हा चमत्कार नव्हे काय?	४९
ग्रामण्यप्रकरण	५१
पांचजन्याचा हंगाम.....	५४
धर्माचा सुकाळ व बकऱ्यांचा काळ	५७
इति श्रीचहाग्रामण्यप्रकरणं समाप्तम्!.....	६०
तीन अर्थशास्त्रे	६३
तीन अर्थशास्त्रे—२	६७
यांत दोषी कोणीच नाही	७०
आम्हां पुरुषांचा पेहराव—१.....	७२
आम्हां पुरुषांचा पेहराव—२.....	७५
आम्हां पुरुषांचा पेहराव—३.....	७८
आम्हां पुरुषांचा पेहराव—४.....	८१
आम्हां पुरुषांचा पेहराव—५.....	८४
आम्हां पुरुषांचा पेहराव—६.....	८६
सुधारकालाच दोष कां?	९०
ही सुधारणेची दिशा नव्हे	९२
आतां धर्माभिमानांनी स्वतःच वेगळी जात करणार म्हणतात!	९४
राज्यकर्त्यांनो! -लोभमूलानि पापानि० हें वचन नित्य ध्यानांत ठेवा	९७

अतितृष्णा न कर्तव्या चक्रं भ्रमति मस्तके	१००
शेळी जाते जिवानिशीं खाणारा म्हणतो वातड!	१०३
जावई पाहुणा आला म्हणून टोणगा पान्हवेल काय?	१०५
घ्या, पण त्याला कांहीं धरबंद असूं द्या!	१०८
पुण्याची प्रकृति व गवताच्या गंजी	१११
मराठीत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत?	११५
दारु विरुद्ध अफू अथवा हलवायाचे दुकानावर ब्रह्मार्पण!	११७
अंडीं खाण्यास काय हरकत आहे?	१२०
आमचा अफूचा व्यापार	१२२
हिंदुस्थानचें राज्य कोणासाठी? अथवा सिव्हिल सर्विससाठीं समकालीन परीक्षा	१२५
धर्मकल्पना आली कोठून?	१२८
आत्मा व पिशाच	१३६
मृतात्म्यांची दिनचर्या	१३८
थडगीं व देवळें	१४०
मूर्तिपूजेचा उद्भव	१४२
मूर्तिपूजेचा प्रकार	१४५
देवोत्पत्तीविषयीं शेवटचे चार शब्द	१४८
हिंदुस्थानची तिजोरी आणि घाटत असलेला अन्याय	१५१
पुजारी व पंचाक्षरी	१५४
पहिले पुजारी मृतांचे आप्त	१५७
निबंध संग्रह भाग ३ रा.	१५९
हजाम व हजामती	१६०
स्नान व आंघोळ	१६४
गंधलेपन	१६७
सुधारलेले कोण?	१७०
जीवनार्थ कलह व सुधारणा	१७४
राजकीय संस्थांविषयीं सामान्य विचार	१७८
रेल्वे कंपन्या व लोक	१८२
सामाजिक स्थिति आणि गति	१८६
सरकार व व्यापारवृद्धि	१८९

तुम्ही कोण?	१९३
कमिशन नेमलें पाहिजे	१९५
कायदा मागतां ते जात कां करीत नाहीं?	१९७
लोकमतांतर	२००
धर्मग्लानीबद्दल उपरति	२०३
धर्मग्लानीबद्दल उपरति	२०६
सरकार व रेल्वे कंपन्या	२०९
रेल्वे कंपन्या आणि रेल्वेकडील नोकर	२१३
आमच्या व्यापाराची निकृष्टावस्था दूर होण्यास प्रथम काय करावें? शेतपेढ्या काढाव्या	२२०
शेतपेढ्या	२२३
शेतपेढ्या	२२६
हा व्यर्थ उपद्रव्याप कशाला?	२२९
धर्मसंग्राम अथवा गृहकलह	२३२
आमचा व्यापार वाढणार कसा?	२३६
आमचा व्यापार वाढणार कसा?	२३९
निदान हात आणि तोंड तर आंखडाल?	२४२
गृहकृत्य बजावण्यास तरी पात्रता आली पाहिजे	२४५
आडांत असेल तर पोहोऱ्यांत येईल	२४८
फेर जमाबंदी आणि लष्करी खर्च	२५१
आतां राष्ट्रसभेचें काय होणार?	२५४
राष्ट्रसभा बंद ठेवतां कामा नये	२५७
अद्यापि राष्ट्रसभेचें काम झालें नाही	२६०
स्पृहणीय चूक	२६३
हें गूढ कोडें आहे	२६६
हें पति-प्रेम कीं पुरुषवर्गाची निर्घृणता	२७०
वेळेवर सूचना	२७३
नाकावरून जात काढणें	२७५
प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार	२७८
प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार	२८१
प्रेतक्रिया आणि प्रेतसंस्कार	२८४

सणांचा व खेळांचा न्हास	२८८
ही एक नवीनच गदा!	२९१
इंडिया कौन्सिल्स ॲक्ट व तत्संबंधाने होऊं घातलेले विचार	२९४
स्वच्छतेसाठी घाणेरडा विषय	२९७
शहाणे असाल तर आमचे ऐका	३००
याचे कारण स्वार्थपरायणता.....	३०३
आणखी एक मुद्दा	३०५
हिंदू व मुसलमान यांचे ऐक्य कशाने होईल?.....	३०८
हिंदूंत व मुसलमानांत तंटे का होतात?.....	३११
अफूचे कमिशन	३१५
अफूचे कमिशन	३१८
हिंदू व मुसलमान यांच्यांत तंटे का होतात?	३२०
हें विचारीपणाचें कृत्य नव्हे.....	३२३
अशाने निभाव कसा लागेल?.....	३२५
अफूचे कमिशन एकदाचे बसले!.....	३२७
सर्व जगाचे नेतृत्व फुकाचे नाही.....	३२९
हिंदू लोकांची अविश्वासनीयता	३३२
मिसेस बिझंट आणि गंगास्नान	३३५
वेळ मोठी आणीबाणीची आहे, या वेळीं स्तब्ध बसाल तर फसाल.....	३३८
रास्त गोष्टीस भितो कोण?	३४१
“प्रो. जिनसीवाल्यांपेक्षा सुधारकच बरे!”	३४४
उघड अन्यायाचे निःशंक मंडन	३४६
परिशिष्टे	३४९
१. निबंधशीर्षकांची सूची	३४९
२. व्यक्तिनामसूची	३५६
३. विषयसूची	३६३

इंग्रजी राज्याची उलट बाजू

अथवा

आमचें घोर दारिद्र्य

मुंबई शहराचा अफाट विस्तार; राजवाड्यांच्या तोडीच्या तेथील मोठमोठ्या खासगी व सरकारी हवेल्या; चारसहा गाड्या एकीला एक लागून जाण्यासारखे टोलेजंग रस्ते; बग्यांची, शिग्रामांची व ट्रॅमवेच्या गाड्यांची सारखी धुमश्चक्री; व्यापाऱ्यांच्या गल्ल्यांत वाट मिळण्यासाठी जाणारायेणारांची धक्काबुक्की; घटकोंघटकीं उताऱूंच्या व मालांच्या आगगाड्यांच्या शिळांचा आणि चाकांच्या खडखडाटाचा त्रासदायक आवाज; प्रत्येक मार्केटांत नानाप्रकारच्या जिनसांची खरेदी करण्याकरतां चांदी व नोटा खिशांत घालून, चौकशी करीत, या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं हिंडणाऱ्या गिऱ्याइकांची जिकीरीची घासाघीस; बंदरांत येऊन दाखल झालेल्या हजारों पडावांची आणि मचव्यांची एकच गर्दी होऊन जाऊन, समुद्राच्या पृष्ठभागावर डोलकाठ्यांनी झालेला अरण्यातुल्य देखावा; मोठमोठे सट्टे करण्यांत दंग झालेल्या आडत्यांची व व्यापाऱ्यांची होऊन गेलेली एकच धांदल; आपआपल्या कामांवर जाणाऱ्या सरकारी व खासगी नोकरांची, घड्याळाकडे पहात, कमी अधिक होणारी घाईची चाल; जो तो आपापल्या उद्योगांत निमग्न असल्यामुळे इकडे तिकडे न पाहतां नाकासमोर तडक चालत असल्यामुळे, देशांतून नुकत्याच आलेल्या लोकांस याला चकवा झाला असेल कीं काय, असा वारंवार होणारा भास; गिरण्यांच्या चिमण्यांतून निघणाऱ्या काळ्या धुरांचे लोळ आणि इमारतीच्या उदरांत चाललेली मोठमोठ्या यंत्रांची गडबड; न्यायकचेऱ्या, शिक्षणालये, तारहपिसें, पोस्टहपिसें, पेढ्या, टांकसाळ, गोद्या, वगैरे अनेक ठिकाणीं सर्वकाळ दृष्टीस पडणारी ज्याची त्याची व्यासंगनिमग्नता; संध्याकाळच्या सुमारास विजेच्या दिव्यांचा, ग्यासाच्या दिव्यांचा व साध्या दिव्यांचा जिकडे तिकडे लखलखाट; सर्व दिवसभर नभाचें आक्रमण करून भागलेला रवि पश्चिमसमुद्रांत स्नान करण्यासाठीं क्षितिजावर येऊन ठेपला असतां, समुद्राच्या कांठीं त्याच्या समांतर किरणांत हवा खाण्यास व सहल करण्यास गाड्यांतून, घोड्यावरून व पायांनी जात येत असलेली हरएक जातीचीं व पदवीचीं सडीं किंवा सवत्स स्त्रीपुरुषे; अनेक कारणांस्तव अनेक देशांतून आलेल्या, अनेक भाषा बोलणाऱ्या, अनेक प्रकारचे पेहराव करणाऱ्या, अनेक पद्धतींच्या लोकांचे जागोजाग दृष्टीस पडणारे थवे; प्रिन्स ऑफ वेल्स, लॉर्ड रिपन, किंवा झारतनय यांसारख्या एखाद्या मोठ्या पुरुषाच्या आगमनप्रसंगीं अथवा प्रयाणसमयीं ठळक रस्त्यांवर दृष्टीस पडणारा असामान्य थाट, लष्करी स्वारांच्या दौडी, प्रेक्षकांची अनावर दाटी, आणि पोलीसाचा कडेकोट बंदोबस्त—वगैरे मुंबईस प्रतिदिवशीं दिसणाऱ्या गोष्टीच ज्यांस नित्य पहाण्याचा प्रसंग आहे त्यांस, किंवा या राजधानीच्या स्थितीवरून हिंदुस्थानच्या लोकांच्या स्थितीचें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत नाही, असें जे समजत असतील त्यांस, त्या स्थितीचें खरें स्वरूप कधीच माहीत व्हावयाचें नाही! मुंबईची सदा दिवाळी पाहून या आधुनिक व ऐहिक कुबेरनगरींतील लोकांप्रमाणेंच या देशांतील इतर शहरांतले किंवा गांवांतले लोक धनाढ्य असतील असा तर्क करणें म्हणजे लग्नाकार्यांत आमचे लोक जो शक्तीबाहेर खर्च करतात त्यावरून आमच्या ऐपतीचा अंदाज करण्याइतकें वेडेपणाचें काम होणार आहे! वास्तविक पाहतां मुंबई किंवा कलकत्ता हीं आमचीं शहरे नव्हत; हीं इंग्रज लोकांचीं शहरे आहेत! निदान मुंबईतील संपत्तीच्या अर्ध्याहून अधिकाचे मालक इंग्रज लोक आहेत, असें सहज दाखवितां येणार आहे. तसेंच, या शहरांत कांहीं श्रीमान् नेटीव व्यापारी दिसतात, व त्यांच्या हातून लाखों रुपयांच्या प्रतिदिवशीं घडामोडी होतात, येवढ्यावरून इतर ठिकाणींही अशाच प्रकारचे श्रीमंत लोक असतील, किंवा अशाच प्रकारच्या घडामोडी चालल्या असतील, असा तर्क करणें अगदीं चुकीचें होणार आहे. ज्याप्रमाणें जड वस्तूंत गुरुत्वाकर्षणाचा एक बिंदू असतो, त्याप्रमाणे या इलाख्यांत, किंबहुना या देशांत, मुंबई शहर

संपत्त्याकर्षणाचें आद्यस्थान होऊन बसलें आहे. या इलाख्यांतील बहुतेक संपत्ती, बहुतेक शहाणपण, बहुतेक कारखाने, बहुतेक व्यापार व व्यापारी, बहुतेक जातींचे व धर्माचे लोक—सारे मुंबईत भरले आहेत. इतर ठिकाणीं आळस, दारिद्र्य, व हरएक प्रकारचे गचाळपण हीं मात्र यथेच्छ नांदत आहेत. उद्यां जर मुंबईवर एखादें मोठें अरिष्ट गुदरलें तर कोणाच्याही ताळूवर जोराची बुक्की मारल्यानें त्याच्या इतर अवयवांची जी गति होईल ती इतर शहरांची होणार आहे! एका दिवसांत त्या सर्वास अर्धागवायूचा झटका झाल्यासारखें होऊन तीं सारीं लुलीं पडतील!

जो मनुष्य नोकरी करण्याकरितां इंग्लंडाहून येथें येऊन मुंबईत उतरत असेल त्याच्या मनावर त्या शहराच्या प्रथमावलोकनानें होणारे संस्कार त्याला कधींही सोडीत नसतील. युरोपांतील मोठमोठ्या शहरांच्या आणि मुंबईच्या संपत्तिमत्त्वांत आणि उद्योगीपणांत बरेंच साम्य असल्यामुळें, “आपल्या देशबंधूंनीं हिंदुस्थानचें राज्य कांहीं वाईट रीतीनें चालविलें नाहीं” असा प्रत्येक नवीन साहेबाचा ग्रह एकदम होऊन जाणें फार स्वाभाविक आहे; व हा ग्रह पुढें होत जाण्यासही अलीकडे बरींच कारणें झालीं आहेत. अलीकडील अत्यंत शोधक इंग्रजी अधिकाऱ्यांशिवाय इतरांस आमची खरी स्थिति आम्हांत मिळून मिसळून समजून घेण्याची गरज उरली नाहीं. साहेबाचा पगार हवा तितका मोठा असल्यामुळें, व त्याच्या सुखास लागणाऱ्या बहुतेक चिजा त्याच्या पुरत्या बहुशः सर्व ठिकाणीं आतां मिळूं लागल्यामुळें, त्याच्या नोकरीचीं सारीं वर्षे ऐषआरामांत जातात; व पेन्शन घेऊन जेव्हां तो परत जातो तेव्हां त्याचेपार्शी बऱ्याच मायेचा संचय झालेला असतो. आधींमधीं केव्हां स्वदेश पहाण्याची हुक्की आलीच तर भर पगारावर चांगली वर्षादीडवर्षाची फर्ली घेऊन, एखादी चैनीची सफर करण्यासही कांहीं अडचण पडत नाहीं. आगगाड्या व आगबोटी यांच्या अभावामुळें नामदार कंपनीच्या प्रमुख गोऱ्या नोकरांस सुद्धां जीं सुखें मिळण्याची आशा स्वप्नांत देखील झाली नसेल, तीं सुखें सध्यांचे सामान्य युरोपियन नोकर अहोरात्र यथेच्छ उपभोगीत आहेत, यांत संशय नाहीं. या त्यांच्या सुस्थितीचा आम्ही हेवा करतो असें नाहीं. ही गोष्ट येथें सांगण्यांत आमचा इतकाच हेतु आहे कीं, नामदार कंपनीच्या गोऱ्या नोकरांस त्या वेळच्या विशेष अडचणीमुळें, आम्हा लोकांत विशेष मिसळावें लागत असल्यामुळें, आमच्या स्थितीचें जितकें ज्ञान त्यांस होत असे, व त्यामुळें आमचा त्यांना जितका कळवळा येत असे, तितकें ज्ञान अलीकडील तुटून राहणाऱ्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांस होत नाहीं, व त्यामुळें त्यांना आमच्याबद्दल तितकी कळकळ वाटत नाहीं. वास्तविक पाहतां, कंपनीच्या अमलांत द्रव्यदृष्टीनें आम्ही जितके सुखी होतो त्याहून सध्यां पुष्कळ पटीनें कमी सुखी आहों, व जे शोधक व विचारी इंग्रज लोक आहेत ते ही गोष्ट उदार मनानें कबूलही करतात. पण येथें असलेल्या बहुतेक इंग्रज लोकांचे विचार याहून फार उलट असतात; व स्वदेशास पेन्शन घेऊन परत गेल्यावर ते त्याच प्रकारचे विचार आपल्या देशबांधवांपुढें सांगत फिरतात. तारायंत्रें, आगगाड्या, मोठमोठे रस्ते, लोकशिक्षण, लोकसंख्या, सोन्यारुप्याची प्रतिवार्षिक प्रचंड देवघेव, हिंदुस्थानांत येणाऱ्या व हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणाऱ्या मालाचे टोलेजंग आंकडे, मुंबई, कलकत्ता वगैरे मोठमोठ्या शहरांत दृष्टीस पडणारी संपत्ति आणि धनाढ्य नेटिव लोक, आणि स्वतःस सर्व ठिकाणीं व सर्व काळीं उपभोगण्यास सांपडणारी हवी तसली सुखपरंपरा—यामुळें बहुतेक अर्वाचीन इंग्रजी अधिकाऱ्यांस आपल्या राज्यामुळें प्रत्येक गोष्टींत नेटिव लोकांचें पाऊल पुढें पडत आहे, व विशेषतः आधिभौतिक संपत्तीचा जेवढा उपभोग त्यांना पूर्वीच्या कोणत्याही अमलांत कधींही प्राप्त झाला नाही, तेवढा उपभोग त्यांस हल्लीं मिळत आहे, असें वाटतें, आणि त्या वाटण्याप्रमाणेंच ते येथें असतां व येथून परत गेल्यावर लिहीत व बोलत सुटतात. सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या इंडिया कौन्सिलांत बहुधा अशा विचारांचे मॅम्बर्स किंवा सभासद असतात. त्यामुळें **लॉर्ड रिपन**सारख्या एखाद्या उदारात्म्यानें आमच्या बऱ्यासाठीं कमी अधिक दोन शब्द लिहिले तर त्यांचा नीट विचार करणें तें एकीकडेच राहून, उलट त्यासच त्या कौन्सिलाकडून बहुधा खरपूस तंबी मिळते! तात्पर्य, हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें खुद्द महाराणीसाहेबांनीं

आपल्या हातीं घेतल्यापासून हिंदुस्थानचें वित्त कृष्णपक्षांतील चंद्राप्रमाणें क्षयास लागलें असतां, व थोड्या वर्षांत हिंदुस्थान देश कंगालतेच्या निबिड अंधकारांत गडप होऊन जाण्याचीं चिन्हे स्पष्टपणें दिसूं लागलीं असतां, आमचें वित्त शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें वाढीस लागलें आहे, व थोड्या वर्षांत पौर्णिमेच्या अतिश्रीमंत चांदण्यांत आम्ही मोठ्या आनंदानें वावरूं लागणार आहों, असा या लोकांना अलीकडील विलक्षण राज्यपद्धतीमुळें भ्रम होतो, आणि तो भ्रम आहे असें त्यांस वाटत नसल्यामुळें, ते आमच्या गाऱ्हाण्यांकडे आणि आरोळ्यांकडे लक्ष पुरवीत नाहीत इतकेंच नाही, तर ब्रॅडलॉसारखे जे महात्मे आमची खरी स्थिति मोठ्या प्रयासानें समजून घेऊन, आपल्या अपनीत बांधवांच्या ज्ञानचक्षुवरील भ्रमपटल यतकिंचित् दूर करण्याचा प्रयत्न करतात, त्या डोळसांवर हे मूढ अंध चवताळून जाऊन, “तुम्ही स्वदेशाचे शत्रु; हिंदू लोकांस तुम्हीच बंडखोर करतां; ज्या गोष्टींचें ज्ञान व अनुभव तुम्हांस नाही त्यां गोष्टींत पडून उभय देशांचें व लोकांचें नुकसान निष्कारण तुम्ही करतां” अशा प्रकारच्या कुशब्दांचा वर्षाव त्यांवर करतात, आणि इंग्रजी राज्याच्या पवाड्यांनीं सारी दुनिया हालवून सोडूं पहातात! अशा स्थितींत इंग्लंडच्या लोकांस व इंग्लिश पार्लमेंटच्या सभासदांस आमच्या स्थितीचें खरें ज्ञान करून देऊन, त्यांना आमच्याकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहण्यास लावण्यासाठीं, जे दहापांच थोर इंग्लिश गृहस्थ आपली पराकाष्ठा करीत आहेत, त्यांतच राष्ट्रीय सभेच्या इंग्लिश कमिटीचे चिटणीस मि. **वु. डिग्बी** हे आहेत. **इंडिआ** नामक त्यांनीं चालविलेल्या मासिकाच्या जानेवारीच्या अंकात “हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अमलाचें कृष्णांग” या मथळ्याखालीं हौस आफ् कामन्स सभेच्या सभासदांस उद्देशून लिहिलेलें एक “अनावृत पत्र” त्यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. ज्यांना इंग्रजी येत असेल त्यांनीं तर ते अवश्य वाचावेंच. पण ज्यांना इंग्रजी येत नसेल किंवा ते पत्र ज्यांच्या हातीं पडण्याचा संभव नसेल त्यांनाही त्यांतील ठळक गोष्टी समजल्यास पुष्कळ फायदा होणार आहे, असें वाटल्यावरून त्या पत्राचा गोषवारा द्यावा, असें एकदा आमच्या मनांत आलें. पण अशा प्रकारच्या लेखांचा सारांश काढणें ज्याप्रमाणें तो काढणारास, त्याप्रमाणें तो वाचणारांसही, कंटाळवाणा होत असेल अशी शंका आल्यावरून त्या लेखाच्या व दुसऱ्या अनेक लेखांच्या आधारानें पांचचार स्वतंत्र निबंध लिहिण्याचा विचार केला, आणि त्याच्या प्रस्तावनेदाखल हें आजचें चऱ्हाट वळलें! संमतीच्या बिलाचा सोक्षमोक्ष होईपर्यंत असला नवीन विषय हातीं घेणें प्रशस्त नव्हतें! परंतु काय करावें? बिलाच्या शत्रूंनीं पोष्टमार्गे पाठविलेल्या लेखी धमक्यामुळें—

सरला सुकृताचा तंतू ।

आयुष्यतैला झाला अंतू ॥

असें वाटूं लागलें, आणि “**सबसे जीव प्यारा**” या हिंदी वचनाकडे लक्ष देऊन भित्रेपणानें हें विषयांतर करण्याचा निश्चय केला! आणि दुसरें काय!! पण हिंदुस्थानाचें दारिद्र्यनिरसन करण्याच्या कामींही सरकारची आणि कायद्याची मदत घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाही, असें म्हणण्याचा या नवीन निबंधमालेंतही प्रसंग येणार आहे! तेव्हां या विषयांतरानें “आजचें मरण उद्यांवर लोटलें” येवढाच फायदा कदाचित् झाला तर होणार आहे!!!.

हिंदुस्थानास क्षय लागला!

अठराव्या शतकाचे अखेरीस म्हणजे या देशांत ब्रिटिश राज्याची पूर्ण स्थापना होण्याचे पूर्वी जे मोठे चौकस इंग्रज लोक इकडे येऊन गेले त्यांपैकीं एकानें या भरतखंडाविषयीं असा अभिप्राय लिहून ठेवला आहे कीं या देशानें कोणत्याही गोष्टीसाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहावें, असें कधींच होण्याचा संभव नाही, व आजपर्यंत कधीं झालें नाही. जीवितसंरक्षणास अवश्य लागणाऱ्या पदार्थांची किंवा चैनीच्या पदार्थांची हिंदुस्थानांत चंगळ आहे; फारच झालें तर हिंदुस्थानची लोकसंख्या फारच मोठी असल्यामुळें, तेथील लोकांना थोडेसें कापड दुसऱ्या देशांपासून विकत घ्यावें लागेल; म्हणजे दोन हिस्से कापड हिंदुस्थानांत उत्पन्न करतां येऊन कदाचित् एक हिस्सा दुसऱ्या देशांच्या बाजारांत त्यांस खरेदी करावा लागेल. या एका वस्तूशिवाय हिंदुस्थान देशाला कोणत्याही वस्तूसाठी दुसऱ्या देशावर अवलंबून रहावयास नको आहे. हा अभिप्राय १७९३ त दिलेला आहे. आणखी दोन वर्षांनीं १८९३ साल येईल. म्हणजे इंग्रजाचें राज्य येथें पूर्णपणे स्थापलें गेल्यास ९८ वर्षे किंवा पुरें शतक लोटलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. या शतसांवत्सरिक अमलामुळें वरील अभिप्रायांत वर्णन केलेल्या स्थितीच्या अगदीं उलट स्थिति आमच्या कपाळीं आली आहे! ज्या गोष्टीसाठीं आज आम्हांस इंग्लंडाच्या तोंडाकडे पहावें लागणार नाही किंवा लागत नाही, अशी गोष्ट तरी सांगतां येईल काय? १७९३ त आम्हांस लागणाऱ्या कापडाच्या एक तृतीयांशशिवाय बाकीच्या बहुतेक साऱ्या वस्तू आम्ही येथल्या येथें उत्पन्न करीत होतो; किंवा काहीं दुसऱ्यांकडून घेत असलों तर त्याच्या मोबदला आपला माल त्यांच्या पदरांत बांधीत होतो. पण या घटकेस तो मनु अगदीं फिरून गेला आहे. ब्रिटिश अमलांत असणाऱ्या येथील प्रजेस प्रतिवर्षीं ज्या वस्तू लागतात त्या साऱ्यांचा एकतृतीयांश तरी येथें उत्पन्न होतो किंवा नाही, याची मोठी शंका आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या अविभक्त कुटुंबांत एकानें मिळवावें आणि तिघांनीं वांट्यास येईल तेवढें बसून खावें, अशी स्थिति असते, त्याप्रमाणें या देशांतील लोकांची अवस्था झाली आहे. परक्या देशांपासून जो तयार केलेला माल आम्ही प्रतिवर्षीं घेतों, त्याच्या मोबदला तयार केलेला माल आम्ही त्यांस देत असतो तर ठीक होतें. कारागिरीच्या वस्तू आम्हांस लागत नाहीत किंवा आम्ही त्या विकत घेत नाही, असें नाही. जशा आम्हांस त्या पूर्वीं लागत असत तशाच आतांही लागतात. भेद एवढाच कीं, पूर्वीं त्या हिंदुस्थानचे कारागीर तयार करीत असत; सध्या इंग्लंडचे कारागीर त्या तयार करून आम्हांस आणून विकतात! यावर कोणी अशी शंका घेईल कीं, ज्या अर्थी कारागिरीचे पदार्थ अलीकडे या देशांत फारसे उत्पन्न न करतां, परक्या देशांपासून विकत घेण्याचा परिपाठ पडला आहे, त्या अर्थी त्यांच्या मोबदला या देशांतील लोक त्या दुसऱ्या देशांतील लोकांस कांहीं तरी देत असले पाहिजेत. कारागिरीचे पदार्थ तुम्ही दुसऱ्या देशांपासून घेत असलां तर त्यांना कच्चा माल देत असाल. कसेंही झालें तरी कोणत्याही दोन अथवा अधिक देशांत सारख्या किंमतीच्या कसल्या तरी मालाची अदलाबदल झाल्याखेरीज व्यापार चालणें अशक्य आहे. तेव्हां जर तुम्ही कारागिरीचे जिन्नस उत्पन्न करीत नसलां तर कच्चा माल उत्पन्न करीत असलां पाहिजे; व तसें करीत असलां तर ब्रिटिश सरकाराविरुद्ध कुरकुरी करण्यास तुम्हांस विशेष जागा नाही. कारागिरीचे पदार्थ उत्पन्न करणें किंवा कच्चा माल उत्पन्न करणें हें ज्याच्या त्याच्या मर्जीवर आहे. तुम्ही कच्चा माल उत्पन्न करावा, आणि इंग्लंडाने तुम्हांस त्याबद्दल कारागिरीचे जिन्नस तयार करून द्यावे, ही गोष्ट तुम्हा उभयतांस फायदेशीर दिसून आल्यामुळें तुम्ही हिंदु लोकांनी शेतकीचा धंदा आणि त्या इंग्रज लोकांनी कारागिरीचा धंदा पत्करला असला पाहिजे. ज्याप्रमाणे एखाद्या खेड्यांत कांहीं लोक शेतकीचें काम करितात व कांहीं कारागिरीचे करतात, आणि एकमेकांच्या मालाची अदलाबदल करून उपजीविका करितात, त्याच प्रकारचा हा इंग्लंड व हिंदुस्थान यांच्यामधील व्यवहार आहे. यांत इंग्लंडच्या पायीं हिंदुस्थान देश बुडत चालला आहे, किंवा हिंदु लोकांना दारिद्र्यक्षय लागून ते मृत्यूच्या द्वारीं येऊन बसले आहेत, असें कसें म्हणतां येईल कोण जाणे!

प्रथमदर्शनीं हा आक्षेप कित्येकांस निरुत्तर वाटण्यासारखा आहे. पण थोड्या सूक्ष्म विचारांतीं असें दिसून येईल की, इंग्लिश लोकांनीं जरी जाणूनबुजून आम्हांस दारिद्र्य आणिलेलें नाहीं, तरी ते परदेशस्थ राज्यकर्ते असल्यामुळें, त्यांनीं स्वकीय व्यापाऱ्याच्या फायद्यासाठीं जे कायदे केले आहेत, व जी राज्यपद्धति येथें घातली आहे, त्या कायद्यामुळें व त्या राज्यपद्धतीमुळें, त्यांच्या मनांत नसतां किंवा त्यांना नकळत आमचें प्रतिवर्षीं अनिर्वचनीय नुकसान होत असून त्यांच्या शंभर वर्षांच्या अमलांत आमचे प्राण आमच्या डोळ्यांत येऊन ठेपले आहेत! आमचा उत्कर्ष व आमची भरभराट असावी, अशी इंग्रज लोक रात्रंदिवस चिंता करतात, याविषयीं शंका नाहीं. आडांत पाणी नसेल तर तें पोहऱ्यांत यावयाचें नाहीं, हें त्यांस पक्कें ठाऊक आहे. पण राष्ट्रांच्या द्रव्यसंचयाला किंवा द्रव्योत्पत्तीला आडांतील पाण्याची आणि त्याचा जो भाग करांच्या रूपानें सरकार घेतें त्यांस पोहऱ्यांतून वर येणाऱ्या पाण्याची उपमा देतांना थोडी खबरदारी ठेंवली पाहिजे. ज्याप्रमाणें आडाचा तळ एकदां कोरडा पडला म्हणजे त्यावर पोहऱ्यानें कितीही हपटाहपट केली तरी त्यांत एक थेंबदेखील येण्याचा संभव नसतो, त्याप्रमाणें या राष्ट्रकूपाची गोष्ट असती तर राज्यकर्त्यांच्या करपोहऱ्यांत काहीं एक न येतें हें उघड आहे. पण हा राष्ट्रकूप केवळ जडकूपासारखा नाहीं. याला आपल्या भित्ति किंवा अंगें पिळून घेऊन त्यांतील रुधिर द्रव्यरूपानें आपल्या राज्यकर्त्यांस देतां येतें! व निरुपायास्तव राजनिष्ठ प्रजा आपले प्राणोत्क्रमण होईतोंपर्यंत करांच्या चरकांत आपणास पिळून घेऊन, तिजोरीचें पोतें भरून देत राहिल. अंगांतील सारा रस नाहींसा होऊन, त्याचें अगदीं शुष्क चिपाड झालें—म्हणजे मात्र आमच्यापाशीं तुमचें पोतें भरून देण्यास आतां काहीं उरलें नाहीं, आम्ही अगदीं प्रेतवत् झालों आहों, असें सांगण्याचा दुर्धर प्रसंग अत्यंत राजनिष्ठ प्रजेवर देखील कधीं कधीं निरुपायामुळें येऊन ठेपतो. ब्रिटिश लोकांनीं जी राज्यपद्धति येथें घातली आहे ती नैतिक दृष्टीनें जरी अत्यंत निर्दोष आहे, तरी द्रव्यदृष्टीनें ती पराकाष्ठेची एकदेशीय आहे, म्हणजे ती फारच थोड्या अंशांनीं हिंदू लोकांस हितावह आहे, असें म्हणणें भाग आहे. हें सत्यकथन पुष्कळ इंग्लिश लोकांस रुचत नाहीं. पण त्यांना तें रुचत नाहीं, म्हणून तें अनुक्त राहूं देणें चांगलें नाहीं. तसें करण्यापासून अखेरीस आमच्यावर व त्यांच्यावर भयंकर प्रसंग गुदरणार आहे. त्यांना हिंदुस्थानचें राज्य सोडून द्यावें लागेल; व आम्ही बहुतेक नाहींसे होऊं! ही अखेरची गोष्ट आहे. पण ब्रिटिश पार्लमेंट आणि मुख्यत्वेकरून इंग्लंडचे सदय लोक असा प्रसंग येऊं देतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. आंग्लभूमीच्या कुशीत **मेकॉले, रिपन, ब्राइट, ब्रॅडलॉ** किंवा **ह्यूम** यांसारख्या धीरोदात्त पुरुषांचें जनन होण्याची अक्षमता उत्पन्न झाली नसेल, व उत्तरोत्तर तिच्या पुण्यगर्भाशयांत अशा प्रकारच्या सात्त्विक आत्म्यांची अधिकाधिक धारणा होत जाणार असेल, तर इंग्लंडचा राज्यविस्तार संकुचित होण्याचें, व आमचें राष्ट्रजीवित नष्ट होण्याचें भय नाहीं इतकेंच नाहीं, तर या आमच्या राज्यकर्त्या इंग्लिश लोकांच्या ज्ञानाच्या, अनुभवाच्या, भूतदयेच्या व उदाहरणाच्या साहाय्यानें आम्ही आपल्या सांप्रत अत्यंत शोचनीय स्थितींतून हळू हळू बाहेर पडून काहीं शतकांनीं इंग्लिश लोकांच्या बरोबरीचा सुखोपभोग घेऊं लागूं. पण तो सुदिन येणें किंवा न येणें हें वीस वाट्यांनीं इंग्लिश लोकांवर, ऐशीं वाट्यांनीं आमचें आम्हांवर अवलंबून आहे. मनुष्य हा आपल्या भाग्यमंदिराचा शिल्पकार आहे, हें जें एका प्रसिद्ध इंग्लिश तत्त्ववेत्त्याचें म्हणणें आहे, व ज्याला अनुसरून इंग्लिश लोकांचें नित्यवर्तन होत असतें, तें आम्ही अहोरात्र डोळ्यापुढें ठेऊन तदनुसार वर्तन केलें पाहिजे. आपल्या लोकांतही “नर करणी करे तो नरका नारायण हो जाय” असा जो हिंदुस्थानी दोहरा तोही **बेकन**च्या वरील वाक्याच्या तोडीचाच आहे. असलीं वचनें ध्यानांत ठेऊन तदनुरोधानें आमचें वर्तन होऊं लागेल, तरच अस्ताचलास गेलेला आमचा भाग्यरवि पुनः उदयाचलावर येण्याचा संभव आहे. नाहींतर हिंदुस्थानास सांप्रतकाळीं चोहों दिशांनीं परिवेष्टणाऱ्या निर्धनतेचा संध्यांधकार होतां होतां कंगालतेचें निबिड तम होऊन त्यांत येथील लोक निमग्न होतील!

वर घेतलेल्या कल्पित आक्षेपाचें किंवा शंकेचें समाधानकारक उत्तर सामान्य लोकांस देतां येवो किंवा न येवो, येवढेंच खरें आहे कीं, दिवसेंदिवस द्रव्यदृष्ट्या आम्ही अधिकाधिक खचत जाऊन, पोटभर अन्नास सुद्धां मोताद होऊं लागलों आहों, याविषयीं आतां बहुतेकांस कमीअधिक स्वानुभवावरून शंका राहिलेली नाही. सर्वास हवा तितका धंदा मिळत नाही व ज्या थोड्यांस तो मिळतो त्यांनीं कितीही कष्ट केले तरी त्यांस पोटभर अन्न मिळत नाही, व एखादा दुष्काळ आला कीं लाखों लोकांस अन्न न मिळाल्यामुळे, यमलोकांस जावें लागतें, हें प्रत्यक्ष गोष्टींवरून व सरकारी दफ्तरांतील पुराव्यावरून निःसंशयपणें सिद्ध करून देतां येणार आहे, व तें करण्याचा आमचा इरादा आहे.

वाचाल तर चकित व्हाल!

हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची स्पष्ट कल्पना वाचकांचे ध्यानांत येण्यासाठी आज कांहीं आंकडे द्यावे, अशी आमची इच्छा आहे. जे कोणी या आकड्यांकडे नजर फेंकतील ते ते पाहून चकित झाल्यावाचून राहणार नाहीत अशी आमची खातरी आहे. हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याचे संबंधाने आम्हांस जें लिहावयाचें आहे, तें वाचकांच्या मनांत चांगल्या रीतीने उतरण्यासाठी, त्यांनीं हे पुढील आंकडे ध्यानांत ठेवणें फार जरूर आहे. कदाचित् हे आंकडे दिल्यावर विशेष लिहिण्याची गरजही रहाणार नाही. कारण कोणत्याही गोष्टीचें यथास्थित आकलन होण्यास ज्या वस्तूंची आवश्यकता असते, त्या वस्तू निर्विवाद असल्या तर त्या समजाऊन देण्यासाठी किंवा त्यावर अवलंबून असणाऱ्या सिद्धांताचे स्वीकारण करविण्यासाठी, विशेष खुलासा करीत बसण्याचें प्रयोजन रहात नाही. पाश्चिमात्य यंत्रकलेचें ज्ञान हिंदू लोकांस करून दिल्यामुळे व्यापारधंद्यांत त्यांचें पाऊल प्रत्येक दिवशीं झपाट्याने पुढें पडत आहे, व साधारणपणें युरोपांतील मध्यम स्थितींतल्या लोकांहून हिंदुस्थानचे लोक सुखी आहेत, असें सर रिचर्ड टेंपलसारख्या अभिमानी इंग्लिश लोकांचें वारंवार म्हणणें पडतें. अशा रीतीनें आपल्या राष्ट्राच्या परोपकारित्वाविषयीं बढाई मिरविणारे इंग्रज लोक जाणून बुजून खोटें बोलत असतील, असें आमच्यानें म्हणवत नाही. कारण आपल्या अनृत भाषणानें ब्रिटिश लोकांस व ब्रिटिश पार्लमेंटास हिंदुस्थानची खरी स्थिति समजली नाही, व त्यामुळे त्यांचेकडून प्रमाद होत जाऊन एखादे प्रसंगीं इंग्लंडावर व हिंदुस्थानावर प्रचंड संकट गुदरलें, तर त्यांत उभय देशांचें मोठें नुकसान आहे, हें सर्व मुत्सद्दी इंग्लिश लोकांस चांगलें समजत आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या स्थितीची जी मोहक तसबीर ते वारंवार काढतात ती ते जाणून बुजून स्वदेशबांधवांस फसविण्याच्या इराद्यानें काढतात असें नाही; तर विशेष बारकाईनें दुसऱ्याच्या स्थितीचें निरीक्षण करण्याची इच्छा नसल्यामुळे, व आपण केलेलीं चांगलीं कृत्यें आणि त्यापासून होणारे चांगले परिणाम यांचें फिखून फिखून कथन करून आपल्या दोषांवर व चुकांवर पांघरून घालणें किंवा ते सहज विसरून जाणें ही सामान्य मनुष्यस्वभावाची अपरिहार्य लकब असल्यामुळे त्यांच्याकडून असलें एकदेशीय वर्तन होत असावें, असा आमचा समज आहे. पण ज्या **इंडिया** पत्रांतून आम्हीं पुढील माहिती घेतली आहे, तसलीं पत्रें पुनः त्यांच्या अवलोकनांत येतील, व त्यांत नमूद केलेल्या गोष्टी निर्विवाद आहेत, अशी त्यांची खात्री होईल, तर इंग्लंडांतील पाहिजे तो मुत्सद्दी, मग तो लिबरल पक्षाचा असो किंवा कान्झर्व्हेटिव पक्षाचा असो, हिंदुस्थानच्या लोकांचा कैवार घेऊन आपल्या लोकांकडून होत असणाऱ्या चुका दूर करण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय रहाणार नाही. कोणाला केवढाही राज्यलोभ असो, ज्या लोकांवर राज्य करावयाचें ते लोक संतुष्ट व सुखी असले तरच राज्य करणाऱ्या लोकांस फायदा होण्याचा व सुख लागण्याचा संभव आहे, ही गोष्ट अगदीं सामान्य मनुष्यास समजण्यासारखी आहे. तेव्हां जे इंग्लिश लोक या देशांत नोकरीकरता येतात, किंवा जे इंग्लंडांत असून येथील राज्यकारभाराचीं सूत्रें हालवितात, त्यांच्या अंतःकरणांत आम्हांविषयीं परोपकारबुद्धि असो किंवा नसो, त्यांना आपला स्वार्थ नीट समजत असेल तर आमच्या बऱ्याविषयीं त्यांना कधींही उदासीन होतां येणार नाही. आजपर्यंत त्यांच्याकडून आमच्या कल्याणाकडे जें दुर्लक्ष झालें आहे, तें त्यांच्या नजरचुकीनें झालें आहे; त्यांना कळूनवळून झालेलें नाही. म्हणून त्यांच्या नजरेस त्यांचे प्रमाद आणून ते दूर करण्याविषयीं त्यांची आग्रहपूर्वक प्रार्थना करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. जर आपणच स्वसुखाविषयीं बेपर्वा झालों, किंवा नशीबावर हवाला देऊन स्वस्थ बसलों तर मग त्यांच्याकडे काय दोष आहे बरें? आपल्या निर्धनतेस आपले आपण किती कारण आहों, व आपले राज्यकर्ते किती कारण आहेत, याचा नीटपणें विचार व निश्चय करून, ज्या चुका आपल्या हातून होत असतील, त्या आपल्या आपण नाहींशा करण्यास झटलें पाहिजे, व ज्या आपल्या राज्यकर्त्यांकडून होत असतील त्या त्यांचेकडून दूर होण्यासाठीं त्यांचें मन वळविलें पाहिजे. अशा रीतीनें दोहोंकडून प्रयत्न झाल्यावर पाचपंचवीस वर्षांत आम्हांस प्राप्त झालेली

अन्नान्नदशा दूर होऊन, जाडेंभरडें कां होईना, पण निदान पोटभर अन्न आम्हांस मिळूं लागेल, व एकादा दुष्काळ आला असतां मृत्युमुखांत क्षुधार्ताच्या केवळ लाखोल्याच समर्पण्याचा प्रसंग टाळतां येऊन, ज्या संख्येचें सहस्रांनींच परिमापन करतां येईल, अशा संख्येनें त्याची समजूत काढतां येण्याचा संभव आहे. पण हें सर्व करतां येण्यास अगोदर आमच्या स्थितीचें आम्हांस चांगलें ज्ञान झालें पाहिजे. तें झाल्याखेरीज आमच्या हातून कांहींच होण्याची आशा नाही. तेव्हा ज्यांना अशा प्रकारची माहिती मिळण्याची साधनें असतील त्यांनीं ती त्यांच्याद्वारे संपादून, लोकांत तिचा होईल तितका प्रसार करण्याविषयी झटलें पाहिजे.

पृथ्वीवरील सुधारलेल्या देशांत हिंदुस्थान देश अत्यंत गरीब आहे, याविषयी ज्या कोणास संशय असेल त्यानें पुढील आंकड्यांचें मनन करून त्या संशयाची निवृत्ति करून टाकावी. संयुक्त राज्य म्हणजे इंग्लंड, स्कॉटलंड व ऍर्लंड या तिहींनी झालेल्या ब्रिटनांतील लोकांपैकी प्रत्येक मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न सरासरीनें ४२० रुपये आहे; ऑस्ट्रेलियांत ४३० आहे; क्यानडांत २६९ आहे; हॉलंडांत २६० आहे; फ्रान्सांत २५८ आहे; डेन्मार्कांत २३५ आहे; बेलजिअमांत २३० आहे; जर्मनींत १८८ आहे; स्वीडनांत १७० आहे; ऑस्ट्रियांत १६३ आहे; स्वित्झरलंडांत १६० आहे; पोर्तुगालांत १४० आहे; स्पेनांत १३० आहे; नॉर्वे १३० आहे; ग्रीसांत ११४ आहे; इटलींत ११३ आहे; रशियांत १०० आहे; व **हिंदुस्थानांत प्रत्येक इसमापाटीमागे वार्षिक उत्पन्न सारें २० रुपये आहे!** युरोप खंडांतील संपन्न देशांशी तुलना करतां ग्रीस, इटाली, रशिया वगैरे देश फार गरीब दिसतात; पण युरोपांतील गरीबांतला गरीब देश हिंदुस्थानापेक्षा पांचपट श्रीमंत आहे! दुसरी ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, युरोपांतील देशांच्या उत्पन्नाचा सारा भाग तेथील लोकांच्या निर्वाहाकडे किंवा सुखोपभोगाकडे लागतो. आमच्या देशांतील उत्पन्नाचा बराच भाग प्रतिवर्षी परक्या देशांत जातो, व त्याबद्दल एका कवडीचा देखील मोबदला आम्हांस मिळत नाही! म्हणजे या विसांपैकी १५ रुपये तरी आमच्या पोटांत जात असतील किंवा नाही, याचा संशय आहे!

आमचे प्रस्तुत नाना फडनवीस **सर डेव्हिड बार्बर** यांनी असा अदमास केला आहे की, हिंदुस्थानांतील शेतकीचें सारें उत्पन्न बहुधा ३२,५०,००,००० रुपये असावें, व बाकीचें एकंदर सारें उत्पन्न याच्या निमें म्हणजे १६,२५,००,००० रुपये असावें. म्हणजे ब्रिटिश अमलांतील प्रजेची संख्या वीस कोटी धरली, तर या अधिकाऱ्याच्या गणिताप्रमाणें हिंदुस्थानांतील प्रत्येक इसमाच्या वार्षिक उत्पन्नाचा आंकडा २७ रुपयेपर्यंत येऊन ठेपतो. दादाभाईसारख्यांचें असें म्हणणें आहे की, तो २० पुढें जात नाही. दादाभाईंनीं तुमची हिशेब करण्याची पद्धति दाखवा, म्हणून हिंदुस्थान सरकारची अनेक वेळां विनवणी केली, पण तिचेकडे कोण लक्ष देतो? पण नाही दिलें म्हणून तरी काय हरकत आहे? मारूनकुटून सर डेव्हिड सात रुपयांचीच कसर काढणार की नाही? हा सत्ताविसांचा आंकडा सरासरीचा आहे, व तो निरनिराळ्या प्रांतांचे आंकडे एकवट करून काढलेला आहे. ते आंकडे येणेंप्रमाणें आहेत :— मध्यप्रांत ३०½; मुंबई इलाखा ३०½; मद्रास इलाखा २६½; पंजाब २५½; बंगाल २२½; वायव्यप्रांत वगैरे २२¼. याच प्रसंगीं वाचकांनीं दोन महत्त्वाच्या गोष्टी ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. त्या ह्या की, पंजाबांतील शेतकरी कुणब्यास कमीत कमी वर्षास ३४ रुपये खर्च लागतो; व हिंदुस्थानांतील इतर उष्ण प्रदेशांतील कुणब्यास ३० रु. लागतो. हिंदुस्थानांतील इसमाची सरासरी वार्षिक प्राप्ति २७ रुपये आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. तेव्हां आतां सत्तावीस मिळणाऱ्या कुणब्यानें ३० किंवा ३४ रुपये खर्च २७ रुपयांतून कसा करावा, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो, व त्याचें एकच उत्तर आहे तें हें की, रोज थोडीशी भूक ठेवून जेवावें, किंवा हातीं पडेल तसल्या कोंड्यानें किंवा पाल्यानें पोटाची खळी भरून काढावी, आणि आजारी पडून अकालीं परलोकाचा मार्ग सुधारावा, अथवा कांही दिवस निर्जळ्या एकादश्या करून एकदम विष्णुलोक काबीज करावा! हिंदु

लोकांवर असें करण्याचा प्रसंग येऊन गुदरल्यास बरीच वर्षे गेलीं, व त्याचे भयंकर परिणाम प्रतिवर्षी अधिकाधिक भयंकर होऊं लागले आहेत.

अशा रीतीनें आम्हांस निस्त्राण करून सोडण्यांत आपला कांहीं एक फायदा नाही, ही गोष्ट साहेबलोकांच्या मनांत कधींच येऊन जावयाला पाहिजे होती; पण आमचे इतके हाल होऊं लागले असूनही त्यांच्या सरबराईत अद्यापि कमतरता पडत नसल्यामुळे त्यांना सर्वत्र आबादानी आहे, असें वाटत असावे असें दिसतें. हिंदुस्थान देशांत फार अन्न लागतच नाही, असा त्यांचा समज आहे कीं काय कोण जाणे? पण ही अन्नाचीही गोष्ट असो. शरीरांतील रक्ताची शुद्धि आणि निरोगीपणा प्रतिदिवशीं त्यास जो मिठाचा पुरवठा होतो त्यावर अवलंबून असतो. इंग्लंडांत प्रत्येक मनुष्याला फक्त खाण्याकरितां ४० पौंड म्हणजे वीस शेर मीठ लागतें, व शेतकीकरतां, किंवा मासे, मांस वगैरे जिनसा टिकविण्याकरितां मिठाचा जो एकंदर व्यय होतो, त्याचा हिशेब केला असतां इंग्लंडांत प्रत्येक इसमाच्या मार्गे प्रतिवर्षी ७० पौंड मीठ खर्च होतें. आम्ही हिंदू लोक शाकभाजी खाणारे; इकडे रोगराई विशेष; असें असून प्रत्येक हिंदूच्या पाठीमार्गे प्रतिवर्षी १० पौंडांपेक्षा म्हणजे ५ शेरांपेक्षां या देशांत अधिक मीठ खपत नाही. हा प्रभाव कशाचा बरें? सन १८०० त मुंबई व मद्रास इलाख्यांत मणाला फक्त आठ आणे पडत; सध्यां २ रुपये ११ आणे पडतात! हें मीठ तोडणें परिणामीं फार जाचणार आहे!

यांत कांहीं फायदा नाही

आजपर्यंत संमतीच्या बिलाविषयी जो वाद झाला तो जणो काय पुरेसा न होऊन त्याची द्वीपांतरीं पुरवणी काढण्याचा कित्येकांचा विचार आहे. आमच्या मतें या प्रयत्नापासून कोणासही फायदा न होतां, हें भांडण इंग्लंडास घेऊन जाणारांचें उलट नुकसान होणार आहे. संमतीच्या बिलाच्या प्रतिरोधकांच्या इच्छेकडे लक्ष न पुरवितां, सरकारानें त्याचा कायदा करून टाकल्यामुळें, त्यांचीं मनें पराकाष्ठेचीं क्षुब्ध झालीं असतील, व त्यांच्या क्षुब्धावस्थेंत अमृतोपम उपदेशाची गोष्टही त्यांना विषतुल्य वाटणार आहे, हें आम्ही पक्कें समजून आहों; तथापि ते आमचे देशबांधव आहेत; त्यांचें जें अहित तें आमचें अहित आहे; व त्यांचे हंसें झाल्यास वाईट न वाटणें अशक्य आहे, म्हणून त्यांच्या रागाची किंवा तिरस्काराची भीति न बाळगतां, हा वाद त्यांनीं इंग्लंडात नेणें कां प्रशस्त नाही हें थोडक्यांत सांगण्याचा प्रयत्न करतों.

संमतीच्या कायद्याचे शत्रु इंग्लंडांत जाऊन करणार तरी काय? हिंदुस्थान सरकारच्या ठरावावर सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे अपील करावें, असें त्यांच्या मनांत असेल तर तें काम येथून अर्जद्वारानें होण्यासारखें आहे. तसेंच, यासंबंधानें पार्लमेंटांत कांहीं चळवळ करावयाची असेल तर तीही येथून करतां येण्यासारखी आहे. हिंदुस्थानचा पक्ष घेऊन भांडणारे जे अनेक इंग्रजी सद्गृहस्थ आहेत, त्यांपैकी कोणी या कामाची वकिली पत्करल्यास येथून त्यास माहिती पुरवली म्हणजे झालें. पण ही असली वकिली मात्र कोणी पतकरील किंवा नाही, याविषयी आम्हांस मोठी शंका आहे! इंग्लंडांत मतवैचित्र्याची कमाल होऊन गेली आहे, हें आम्हांस कबूल आहे; पण स्त्रीजातीविषयी, तुर्कस्थानच्या लोकांशिवाय, इतर युरोपीयन लोकांची व विशेषतः इंग्लिश लोकांची जी पूज्यबुद्धी आहे, ती ध्यानांत आणिली असतां, ज्याच्या मनाचे सारे व्यापार नीट चालले आहेत असा कोणत्याही पदवीचा भला मनुष्य या अमंगल कामाचें वकीलपत्र घेईल अशी आमची मनोदेवता सांगत नाही. इंग्लिश लोकांची राष्ट्रीय नीति कशीही असो, व आमच्यापैकी ज्यांना तिची माहिती नाही ते त्या लोकांच्या येथें दिसून येणाऱ्या बाह्य वर्तनावरून त्यांच्या नीतीच्याविषयी हवे तसे कुतर्क करोत; ऋतु प्राप्त झाला आहे म्हणून बारा वर्षांच्या आंतील वयाचे मुलीशीं तिच्या नवऱ्यानें खुशाल जावें, असें म्हणणें व उघडपणें मोठमोठ्या ठिकाणीं त्याचें मंडन करणें हें काम त्यांच्यानें या कालांत होण्यासारखें नाही. कारण, ज्या दूष्य आचारापासून आपण मुळापासून अलिप्त असतो, किंवा मोठ्या प्रयासानें मुक्त झालेले असतो, त्या आचाराचें मंडन करणें अत्यंत संकटावह, किंबहुना किळस आणणारें असतें. ऋतु प्राप्त झाल्याबरोबर स्त्रीगमन करण्याची चाल इंग्लंडांत कधीं काळीं रूढ होती किंवा नाही, हें आम्हांस ठाऊक नाही. तथापि असल्यास त्या चालीस चांगली ठरविण्याचें धाडस कोणताही समंजस इंग्लिश गृहस्थ करूं इच्छिणार नाही अशी आमची खात्री आहे. तथापि “बहुरत्ना वसुंधरा” या न्यायानें हा पक्ष घेण्यासारखा एखादा गृहस्थ ब्रिटिश पार्लमेंटांत मिळण्यासारखा असल्यास येथील लोकांनी त्याकडे आपल्या प्रकरणांचे कागदपत्र पाठवून द्यावे, म्हणजे झालें. खुद्द जाण्यायेण्याचा खर्च व दगदग करण्यांत काय हांशील आहे! बिलाच्या प्रतिरोधकांस हा सल्ला कदाचित मायावीपणाचा वाटणार आहे. परंतु थोड्या महिन्यांपूर्वी यासंबंधानें पार्लमेंटांत प्रश्न निघाला असतां जी प्रश्नोत्तरें झालीं, त्यांवरून या प्रकरणांत हिंदुस्थान सरकारास सध्याचें इंग्रजी प्रधानमंडळ अनुकूल आहे; निदान त्या सरकारच्या निश्चयांत कोणत्याही प्रकारें हात घालण्याची आपली इच्छा नाही, असा लॉर्ड क्रॉस यांनी प्रधानमंडळीच्या वतीने दिलेल्या उत्तरांचा स्पष्ट आशय होता, हें ज्यांच्या लक्षांत असेल ते तरी, आमच्या या सल्ल्यावर मायावीपणाचा आरोप ठेवणार नाहीत, अशी आम्ही आशा करतो. पण यावर कोणी असा आक्षेप घेतील. की, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा ब्रिटिश पार्लमेंट यांनी आमचें अपील नामंजूर केलें म्हणून काय झालें? त्यांच्या अधिकारापेक्षां अधिक अधिकार असलेलें दुसरें एक कोर्ट इंग्लंडांत आहे. त्यापुढें खटला चालवून त्या

कोर्टाकडून त्याचा प्रतिकूल निकाल होईतोंपर्यंत बिलाच्या प्रतिपक्ष्यांनीं हताश होण्याची गरज नाही; व या कोर्टापुढें आपलें म्हणणें यथास्थितपणें मांडण्यासाठीं कांही लोकांनीं स्वतः जाणें अवश्य आहे. ब्रिटिश लोक मोठे सदय व न्यायी आहेत; तेव्हां अनेक हिंदूंची संमती नसतां जो कायदा हिंदुस्थान सरकारानें जबरदस्तीनें पसार केला, आणि तसें करण्यांत त्यांच्या धर्मांत हात घातला, तो कायदा पार्लमेंटाच्या द्वारे हिंदुस्थान सरकाराकडून रद्द करविण्यास ते मार्गे पुढें पाहणार नाहीत! या शंकेवर आमचें एकच उत्तर आहे, तें हें कीं, ब्रिटिश पार्लमेंटाचे सभासद सुशिक्षित व समंजस असल्यामुळे, त्यांपैकीं एखादा दुसरा या संमतीच्या कायद्याविरुद्ध आमचें काय म्हणणें आहे तें निदान ऐकून घेईल, किंवा आपल्या वेळाच्या घटका दोन घटका मोडून त्यासंबंधाचे कागदपत्र वाचून पाहील. पण सामान्य इंग्लिश लोक “बारा वर्षांच्या आंतील मुलीकडे जाण्याचा हक्क नवऱ्यास असावा, असें प्रतिपादण्यासाठीं अमुक अमुक गृहस्थ हिंदुस्थानाहून आले आहेत, व अमुक ठिकाणी व्याख्यान देणार आहेत” असें समजल्याबरोबर त्याचें ते कोणत्या प्रकारचें स्वागत करतील, हें सांगता येणें अशक्य आहे! अगोदर या मंडळींचें भाषण कोणीही ऐकून घेणार नाही; पण मोठ्या मिनतवारीनें तें दहा पांच मिनिटें ऐकण्यांत आलें तर त्यापासून त्यांस इतका संताप उत्पन्न होईल कीं, भाषण करणारांवर ते चवताळून जाऊन त्यांस “दे माय धरणी ठाय” असें करून सोडतील! धर्माच्या मिषानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही मिषानें बारा वर्षांच्या आंतील मुलीचा संभोग करण्याचा हक्क तिच्या नवऱ्यास असावा, ह्या शब्दांपासून त्या लोकांच्या कानास जो त्रास होईल त्यापुढें, वैदिकांनीं प्राजापत्य करीत असतां स्त्री-पुरुषांच्या नाकपुड्यांत पाडलेल्या दुर्वाच्या थेंबांपासून होणारा त्रास कांहींच नाही, असें म्हणावें लागेल! असल्या अमानुष जुलमाचें मंडन हिंगाच्या पाण्याप्रमाणें त्यांच्या कर्णरंध्रांची आग करून सोडील, व तिच्या झटक्यानें त्यांचीं माथीं फिरून जाऊन ते आमच्या वकिलावर तुटून पडतील, अशी आम्हांस भीति आहे! आमच्या प्रतिपक्ष्यांस आमचें हें भाकित हातीं घेतलेल्या पक्षाच्या आवेशामुळे व अभिमानामुळे कदाचित् निराधार वाटून, जर ते इंग्लंडास जाण्याचा हेका धरतील, तर पुढें ते पश्चात्तापांत पडतील याविषयीं आम्हांस शंका नाही. तथापि अशा गोष्टीविषयीं दुसऱ्यांनीं विशेष बोलण्यापेक्षां ज्याचा त्यानें च शांतपणाचा विचार करावा हें बरें! दुसऱ्याच्या उपदेशानें गैरसमज दूर न होतां, त्यास अधिकच पीळ पडत जातो. तथापि हा पक्ष घेऊन इंग्लंडास जाणाऱ्या लोकांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, उलट पक्षाचे लोक, म्हणजे संमतीच्या कायद्यास अनुकूल असलेले लोक आपल्या प्रतिपक्ष्याकडून धर्मसंबंधानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही संबंधानें या प्रकरणाविषयीं इंग्लिश लोकांचा गैरसमज न होऊं देण्याविषयीं कांहीं तरी तजवीज केल्याशिवाय राहणार नाहीत. या कायद्याविरुद्ध खटपट करण्यासाठीं जे लोक इंग्लंडास जाण्यास तयार होतील त्यांच्याबरोबरच किंवा त्यांच्या पाठोपाठ एखादा सुधारक तिकडे जाण्यास निघेल, हें त्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावें. धर्माशिवाय आतां या कायद्यास विरोध करण्यासारखें कांही राहिलें नाही; व धर्मसंबंधानें कित्येकांनीं त्याचा जो बागुलबोवा करून ठेविला आहे तोही किती पोकळ आहे, हें आतां सर्वांच्या ध्यानांत आलें आहे. तथापि इंग्लंडासारख्या नवीन ठिकाणीं या कायद्याचे प्रतिपक्षी याच मुद्यावर सारी भिस्त ठेवणार, हें उघड आहे. कारण इंग्लंडासारख्या सुधारलेल्या देशांत दुसऱ्या कोणत्याही मुद्यावर असल्या घाणेरड्या हक्कांचें मंडन करणें अशक्य आहे. धर्मसंबंधानेंही त्यांचा कोटिक्रम अनेक प्रकारांनीं आजपर्यंत मोडून काढण्यांत आला आहे, व तेथे फिरून काढता येईल; पण ख्रिस्ती लोक आमच्या धर्माची फारशी मुर्वत ठेवतील असें आम्हांस वाटत नाही. विशेषतः उलट पक्षाकडून जेव्हां असें दाखविण्यांत येईल कीं, या प्रकरणाच्या संबंधानें धर्ममतांत व धर्माचारांत अनेक भेद आहेत, तेव्हां तर ते तुमच्या तक्रारीकडे मुळीच लक्ष देणार नाहीत. आणि त्यांनीं तें द्यावें तरी कां हें आम्हांस समजत नाही. हिंदुस्थानची लोकसंख्या एकंदर तीस कोटी; त्यांत सर्व प्रकारच्या ब्राह्मणांची संख्या चार किंवा पांच कोटी असेल. या संख्येतून ज्या लोकांत मुळीच गर्भाधान करीत नाहीत, केलें तर लग्नाचे वेळीं करतात, किंवा हवें तेव्हां करतात, ते वजा घाला; म्हणजे हा कायदा कोटी दीड कोटी लोकांना लागू पडेल किंवा नाही याची शंका आहे. अशा रीतीनें ज्या

थोड्यांस हा लागूं पडणार त्यांतील १२६ मुलींपैकी सहा मुलीस बाराव्या वर्षापूर्वी ऋतु प्राप्त होतो, असें दिसून आलें असल्यामुलें हिंदुस्थानापैकी किती थोड्या लोकांच्या धर्माच्या आड हा कायदा येणार आहे, हें सहज व्यक्त होणार आहे. शिवाय, हेंही ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, पहिल्या ऋतूंत गर्भाधान केलें पाहिजे, अशी स्पष्ट शास्त्राज्ञा कोठेंही नाही. कांहीं लोकांत परिपाठ मात्र तसा आहे. पण तो परिपाठ टाकून दिल्यास धर्मोल्लंघन होईल असें नाही. हे सर्व विचार गरज पडल्यास इंग्लिश लोकांपुढें आल्याशिवाय राहणार नाहीत, व ते आल्यास कायद्याच्या प्रतिपक्ष्यांचा जम तेथें कसा बसेल, याचा त्यांनीं नीट विचार करून मग जें करणें असेल तें करावें. द्रव्यास व लौकिकास निष्कारण मुकण्यांत कांहीं अर्थ नाही. या रीतीनें पैशाचा व श्रमाचा दुरुपयोग करण्यापेक्षां लोकोन्नतीसाठीं ज्या विशाल कल्पना अलीकडे कित्येकांच्या मनांत घोळूं लागल्या आहेत, त्यांपैकी एखादी खरी करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला तर किती नामी होणार आहे?

इंग्लिश राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाही

हा देश ब्रिटिश लोकांनी काबीज केल्यापासून एका गोष्टीशिवाय इतर गोष्टींत त्याला जो फायदा झाला आहे तो नाकबूल करण्याची किंवा त्याबद्दल कृतघ्न होण्याची आमची इच्छा नाही. तसेंच ज्या एका अनिष्ट गोष्टीविषयी आम्ही आपल्या सांप्रत राज्यकर्त्यांस जबाबदार धरतो, तिचा सारा वाईटपणाही त्यांच्यावर लादण्यास आम्ही तयार नाही. हिंदू लोक अमेरिकन किंवा युरोपीयन लोकांप्रमाणे सुखाभिलाषी व दीर्घोद्योगी असते; एकमेकांवर विश्वास टाकून जुटीने वागण्याची त्यांस हौस असती, द्रव्यसंपादनासाठी हवा तो धंदा किंवा हवे तसले धाडस करण्यास मार्गे पुढे पहाणारे ते नसते, तर त्यांस जी आजमितीस अन्नान्नदशा आली आहे, ती कदाचित् येतीना. म्हणजे वारंवार होतं काय की, अतिशय वरिष्ठ लोकांचा कनिष्ठ लोकांशी समागम झाला, की मग कनिष्ठ लोकांत जे थोडेबहुत गुण असतात तेही लयास जाऊ लागतात, व अखेरीस ते अगदीच मेषपात्र होतात, किंवा पूर्ण लयास जातात. युरोपांतील लोकांच्या सान्निध्यामुळे अमेरिकेतील तांबड्या इंडियन लोकांच्या अनेक जाती नष्ट झाल्या आहेत व होत आहेत. आमची दशा केवळ त्यांच्याप्रमाणेच झाली नाही याचें कारण येवढेच की, अमेरिकेत वसाहती करण्यास गेलेल्या युरोपीयन लोकांत आणि तेथील मूळच्या रहिवाशांत सुधारणेच्या संबंधानें जेवढें अंतर होते त्याहून बरेंच कमी अंतर आम्हांत व आमच्या राज्यकर्त्यांत आहे. तथापि मानसिक व शारीरिक श्रम करून हें अंतर अधिकाधिक कमी होत जाण्याचा प्रयत्न आम्हीं केला नाही तर तें वाढत जाऊन अखेरीस इंडियन लोकांप्रमाणेच आमची गति होण्याचा संभव आहे. पण या कामी सरकाराकडून विशेष फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाही. लोकांच्या अंगांत स्वाभाविक जोम असल्याखेरीज सरकार तरी काय करणार? वास्तविक पहातां सरकारनें कसें करावें आणि काय करावें हें ठरविण्याचें सामर्थ्य लोकांच्या अंगीं असलें पाहिजे, व तें लोकांचें लोकांनीं संपादून राखलें पाहिजे. समजा की, एखाद्या उदार सरकारानें आपल्या प्रजेस मेहेरबान होऊन कांहीं महत्त्वाचे हक्क दिले, पण ते वापरण्याची योग्यता तिच्या अंगीं नसली, तर त्या हक्कापासून तिचें कल्याण न होतां उलट अकल्याणच होण्याचा संभव नाही काय? सरकार आणि प्रजा किंवा शास्ते आणि शासित यांचा स्वाभाविकपणें परस्परांशीं विरोध असतो. कोणतेंही सरकार जुलमी असणें किंवा नसणें हें त्या सरकारच्या अमलांत असलेल्या प्रजेच्या नैसर्गिक प्रकृतीवर अवलंबून आहे. ज्यांस स्वभावतः स्वातंत्र्याची किंवा सुखानुभवाची चाड असेल, ते प्रसंगविशेषीं निरुपायास्तव कांहीं काल परवशतेचा अंगीकार करतील किंवा हालांत दिवस काढतील; पण योग्य संधी सांपडल्याबरोबर आपलें स्वातंत्र्य फिरून मिळविल्याशिवाय कधीही रहावयाचे नाहीत. राजकीय हक्कांची, जड सुखांची, किंवा स्वातंत्र्याची “घाल” म्हणून कोणी भीक घालीत नाही. या गोष्टी केवळ ज्याच्या त्याच्या अकलेनें व परिश्रमानेंच साध्य होण्यासारख्या आहेत. तेव्हा इंग्लिश लोकांनीं आमची संपत्ती नेली; आमच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून आम्हांस गुलाम करून सोडलें; आमचा सारा व्यापारधंदा नाहीसा करून आम्हांस कंगालता आणिली; आम्हांवर नाना तऱ्हेचे कर बसवून व हजारों युरोपीयन लोकांस मोठमोठ्या जांगा देऊन आम्हांस पोटभर अन्नाला महाग करून सोडलें अशा प्रकारची रड गात बसल्यापासून फारसा फायदा होईल, असें आम्हांस वाटत नाही. इंग्लिश लोक मोठे दयाळू आहेत व अलीकडे दुसऱ्याच्या कल्याणाकडे लक्ष देण्याची बुद्धि अत्यंत सुधारलेल्या देशांत बरीच फैलावत चालली आहे; त्यामुळे किंवा दूरदर्शी स्वार्थामुळे आमच्या सरकारच्या हातून आमच्या फायद्याच्या कांहीं गोष्टी होण्याचा संभव आहे; मुलींच नाही, असें नाही. पण तें कितीही उदार झाले तरी त्यांची संख्या फारच स्वल्प असली पाहिजे. हातीं पायीं पडून जेवढें चांगलें करून घेतां येण्यासारखें असेल तेवढें तर करून घ्यावेंच, पण तें फारच थोडें असणार आहे हें ध्यानांत ठेवून. त्याशिवाय दीर्घोद्योगादि स्वोन्नतीचीं जीं प्रशस्त साधनें आहेत, त्यांचा अंगीकार करून त्यांच्या साहाय्याने आपला इष्ट हेतु साधण्याचा प्रयत्न करणें हेंच खास यशाचें चिन्ह नव्हे काय? याप्रमाणें या विषयाविषयी

आमचें मत असल्यामुळें, अशा प्रकारच्या लेखांत सरकारचे जे दोष दाखविण्यांत येतात ते त्यांच्या नजरेस येऊन त्यांनीं ते दूर करावे, हा एक हेतु असतोच; पण मुख्य हेतु तो नाही. लोकांच्या नजरेस ते दोष पडून त्यांस आपल्या विपत्तीचीं खरीं कारणें समजावीं, आणि तीं दूर करून सुखी होण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावी, हा त्यांचा मुख्य हेतु आहे. “सांगितलेली बुद्धि आणि पदरीं बांधलेली शिंदोरी कोठवर पुरणार?” अशी आपल्या भाषेंत म्हण आहे, ती कांहीं वावगी नाही. सरकारच्या कृपाळूपणापासून, न्याय्यतेपासून, किंवा सारासार विचारापासून, आम्हांस मिळणाऱ्या हक्कांचा, व त्यांपासून होणाऱ्या सुखांचा, परिघ अत्यंत मर्यादित आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयीं जें आजपर्यंत लिहिण्यांत आलें आहे, व पुढें येईल, त्याविषयीं आमच्या वाचकांनीं असे समजावें कीं, तसें करण्यांत आमच्या राज्यकर्त्यांस दोष दाखविण्यापेक्षां, किंवा त्यांच्यापुढें झोळी पसरून त्यांत एखादा तुकडा टाकण्याबद्दल त्यांची प्रार्थना करण्यापेक्षां, लोकांस आमच्या स्थितीचें खरें ज्ञान होऊन, ती सुधारण्याविषयीं उत्साह उत्पन्न व्हावा, हा आमचा प्रधान हेतु होता, आहे, व असेल. तेव्हां आज जी थोडीबहुत माहिती देणार आहों, ती रात्रंदिवस डोळ्यांपुढें ठेवून, ज्यानें त्यानें आपापल्या शक्तीप्रमाणें देशाच्या दारिद्र्यहननासाठीं होईल तेवढें परिश्रम करण्यास प्रवृत्त व्हावें, अशी विनंती आहे.

इंग्लंडांतील प्रत्येक मनुष्याच्या पाठीमागें जें सरासरीचें वार्षिक उत्पन्न पडतें, त्यांतून त्याचा वार्षिक खर्च वजा केला असतां त्याचेपाशीं सुमारे ४२ रुपये फाजील किंवा शिल्लक राहतात. या शिल्लकेतून त्यास चैन करतां येते किंवा अडचणीच्या प्रसंगासाठीं ती राखून ठेवतां येते. हिंदुस्थानांतील लोकांची स्थिति अगदीं निराळ्या तऱ्हेची आहे. आमचे फिनेन्स मिनिस्टर अथवा फडनवीस **सर डेव्हिड बार्बर** यांच्या हिशेबाप्रमाणें या देशांतील प्रत्येक इसमाच्या पाठीमागें सरासरी वार्षिक उत्पन्न २७ रुपये पडतें, व त्याच्या खर्चास कमीत कमी प्रतिवर्षी ३० रुपये लागतात. म्हणजे केवळ प्राणरक्षण करण्यास जितक्या पैशांची त्यास अवश्यकता आहे तितके पैसेही त्यास मिळत नाहीत. त्यांत तीन रुपयांची तूट पडते! मि. दादाभाई नवरोजी यांचें असें म्हणणें आहे कीं, सरकारी तुरुंगांतील कैद्यास प्रतिवर्षी सरासरीनें जितका खर्च लागतो, तितका हिंदुस्थानांतील प्रत्येक इसमाच्या पाठीमागें धरला, तरी देखील त्याचेपाशीं दीडदोन रुपये शिल्लक रहातील किंवा नाहीं, याची शंका आहे. साऱ्या गोष्टींचा विचार करतां असें दिसून येतें कीं, हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मनुष्याच्या पाठीमागें सरासरीनें सुमारे २ रुपयांचें उणें उत्पन्न आहे! उत्पन्नाच्या किंवा प्राप्तीच्या अशा स्थितीत हिंदू लोक जगतात तरी कसे, असा प्रश्न आहे. या खेदजनक प्रश्नाचें समर्पक व समाधानकारक उत्तर पुढील आकड्यांवरून वाचकांचें वाचकांस देतां येईल. परवां झालेल्या मनुष्यगणतीचे आंकडे अद्यापि बाहेर पडले नाहीत. म्हणून १८८१ त केलेल्या मनुष्यगणतीचाच आधार घेऊन चालूं. या मोजणींत प्रसिद्ध झालेल्या माहितीवरून असें दिसतें कीं, इंग्लंडांतील मनुष्य सरासरीनें ३९.९१ वर्षे जगतो, व हिंदू २३.५ वर्षे जगतो! हे आंकडे पाहिल्यावर आमच्या ऋणप्राप्तीवर आम्ही कसे राहतो, या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास कोणास कठिण पडेल काय? बरें, हीं तेवीस वर्षे तरी आम्ही सुखानें घालवतों काय? सुखाचें नांव कशाला? कोणाला पोटभर अन्न आहे, तर दुंगणाला चिरगुट नाही; कोणाला चिरगुट आहे, तर आश्रयाला खोपट नाही. याप्रमाणें बहुतेक लोकांची प्राणयात्रा अत्यंत संकटावह झाली आहे. बहुतेक प्रांतांत मेघराजाची किंचित् वक्रदृष्टि झाली कीं, लहानापासून थोरांचीं व श्रीमंतांपासून गरीबांचीं धाबीं गडबडून जातात! काय ही आमची दशा! पृथ्वीतील साऱ्या लोकसंख्येचा सहावा भाग या देशांत रहातो; येथील जमीन सुपीक; येथें सर्व प्रकारच्या हवा; व्यापाराचीं जहाजे चालण्याजोग्या येथें मोठमोठ्या नद्या; येथील रानांत व डोंगरात सांपडणार नाही अशा एका झाडाचें नांव घेण्याची मुष्कील; बहुतेक धातूंचा हवा तेवढा पुरवठा; तीन हजार वर्षांची आमची पुरातन सुधारणा; युरोपांतील राष्ट्रे अज्ञानतिमिरांत घोरत पडलीं असतां, नानाप्रकारच्या विद्यांत व कलांत आमच्या आम्ही संपादिलेल्या प्रावीण्यामुळें सर्व पृथ्वीवर अद्यापि गाजत असणारा आमचा लौकिक—अशा प्रकारचे आम्ही हिंदू लोक असून, आज आम्हांस दुपारची नड कशी भागवावी, अशी

प्रतिदिवशीं पंचाईत पडावी काय? पंचवीस कोटि मनुष्यजंतूंपैकीं प्रत्येकास एक दिवस नाही, दोन दिवस नाही, वर्षेच्या वर्षे, अर्धपोटी, दुसऱ्या दिवसाची चिंता करीत व झोंपेची प्रार्थना करीत, रात्रीच्या प्रहरीं जमिनीवर आंग टाकण्याचा प्रसंग यावा, आणि शरीरांत व मनांत उत्साहाचें पुनरुज्जीवन न होतां, आंथरूण सोडून हात पाय ओढीत रोज सकाळीं फिरून उद्योगास लागणें भाग पडावें, हें किती शोचनीय आहे बरें? रात्रंदिवस दुष्काळाची धास्ती; अनेक प्रकारच्या रोगांनीं, विशेषतः अपुरत्या अन्नामुळें, वस्त्रांमुळें, व रहाण्याच्या घाण जागेमुळें उत्पन्न होणाऱ्या तापानें, ज्याच्या त्याच्या घरांत दृष्टीस पडणारी विपत्ति; गाल बसलेले, डोळे खोल गेलेले, साऱ्या अंगांस वळ्या पडलेले, सारांश, भुकेनें सर्व प्रकारें गांजून आयुष्यास कंटाळलेल्या लोकांचे, गांवोंगांवीं व शहरोशहरीं दिसणारे थवे—हें पाहून अशा नीतिमान्, ज्ञानवान्, व दयावान् राज्यकर्त्यांविषयीं स्वाभाविकपणें जितकी पूज्यबुद्धि उत्पन्न व्हावी तितकी होणें शक्य आहे काय?

हिंदुस्थानांतील अन्नान्नदशेचे दुष्परिणाम

मागल्या अंकांत आम्हांस “इंग्रजी राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाही” या सदराखालीं तें न मिळण्याचीं कारणें दाखवून त्यापासून उत्पन्न होणारा एक परिणाम सांगितला आहे. इंग्लिश लोकांस पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र, व रहावयास चांगलीं घरे मिळत असल्यामुळे, आणि त्यांवर दुष्काळाचा किंवा महर्घतेचा प्रसंग आल्यास, त्यांतून त्यांस जवळ असलेल्या शिल्लकेच्या साहाय्याने सहज निभावून जातां येत असल्यामुळे इंग्लंडांतील गचाळ हवेंत त्यांच्या प्रकृतीचें उत्तम रीतीनें रक्षण होऊन ते सरासरीनें ४० वर्षे जगतात, व आमचा देश सुपीक असून आम्हांस पोटभर अन्न, अगदीं जरूरीचे वस्त्र, व ऊन, वारा, आणि पाऊस यांच्यापासून संरक्षण होण्यासारखीं घरे रहाण्यास मिळत नसल्यामुळे, व दुष्काळ पडल्यास त्यांतून पार पाडण्याजोगी शिल्लक आमच्यापाशीं बहुधा होत नसल्यामुळे, आम्ही सरासरीनें २३ वर्षे जगतो; म्हणजे इंग्लिश लोकांपेक्षां १७ वर्षांनीं आमचें आयुष्य कमी आहे, व त्या मानानें आमच्या हातून उद्योगधंदा कमी होऊन संपत्त्युत्पादनही कमी होतें, हें सिद्ध झालें. इंग्लिश लोकांच्या आयुष्यापेक्षां आमचें आयुष्य कमी होण्यास येथील दुष्काळ तर कारण आहेतच; पण त्यांहीपेक्षां नित्याच्या उपासमारीपासून आमच्या प्रकृतीवर जे परिणाम घडतात ते होत. पोटभर अन्न न मिळाल्यामुळे प्रकृतींत क्षीणता येते, व क्षीण प्रकृतींत रोग सहज जडतात. अन्नाच्या व वस्त्राच्या कमताईमुळे हिंदुस्थानांतील किती लोक प्रतिवर्षीं तापानें मरतात, याची वाचकांस कल्पना देखील नसेल. कांहीं प्रांतांत दर हजारास सोळा किंवा अठरा मनुष्ये तापास बळी पडतात! १८७७, ७८, ७९ हीं तीन दुष्काळाचीं वर्षे होती, व १८८६, ८७, ८८ हीं सालें एकंदरीनें आबादानीचीं होती. परंतु चमत्कार हा कीं, साऱ्या हिंदुस्थानांत पहिल्या तीन वर्षांत एकंदर जितकीं माणसे मेलीं, त्यांहून दुसऱ्या तीन वर्षांत अधिक मेलीं! ४७,८४,६१९; ५१,६३,९९६; ४९,७०,००८ एकूण १,४९,१८,७१३, हा पहिल्या तीन वर्षांतील मृत्यूंचा आकडा होता. दुसऱ्या तीन वर्षांपैकीं पहिल्या वर्षांत म्हणजे १८८६त ५०,१६,८७७ माणसें मेलीं; १८८७ त ५५,०८,४५४ मेली; १८८८त ५०,८७,१३८ मेलीं. एकूण १,५५,१२,४६९. म्हणजे असें कीं, तीन वर्षे दिसण्यांत सुबत्तेचीं होती, त्यांत दुष्काळाच्या तीन वर्षांपेक्षां ५,९३,७६६ मनुष्ये अधिक मेलीं! हा विलक्षण प्रकार पाहून ज्याच्या मनांस आश्चर्य व खेद वाटणार नाही, असा कोण आहे? सुबत्तेच्या वर्षांत दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षां अधिक मनुष्ये कां मरतात? या प्रश्नाचें उत्तर येवढेंच आहे की, दुष्काळांत ज्यांना अन्न मिळत नाही, ती नाहीशीं होऊन गेलीं म्हणजे त्यांचे बरोबरच रोगांचें बीजही निघून जातें; व जीं मार्गे रहातात, तीं धट्टीकट्टीं असल्यामुळे बरींच टिकतात; सुबत्तेच्या वर्षांत तसें होत नाही. सर्वास थोडें थोडें अन्न मिळत असल्यामुळे केवळ उपासमारीनें मृत्युसंख्या फार होत नाही हें जरी खरें आहे, तरी बहुतेक लोक जरत्कारु होऊन गेले असल्यामुळे तापादि रोगांच्या साथींनीं ते जर्जर होऊन जातात, आणि एकंदरींत दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षां सुबत्तेच्या वर्षांतच मृत्युसंख्या अधिक होते. उदाहरणार्थ, पहिल्या तीन वर्षांत व दुसऱ्या तीन वर्षांत तापानें मेलेल्या मनुष्यांच्या संख्येकडे पहा. पहिल्या तीन वर्षांत ९३,३१,८३४ माणसें तापानें मेलीं, व दुसऱ्या तीन वर्षांत, १,०४,३०,२५५ मेलीं. म्हणजे पहिल्या तीन वर्षांपेक्षां दुसऱ्या तीन वर्षांत १०,९८,४२१ माणसें यासंबंधानें अधिक मेलीं. याचप्रमाणें इतर सांथींचाही परिणाम घडतो. तेव्हां दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षा सुबत्तेच्या वर्षांत मृत्युसंख्या अधिक कां होते, हें वाचकांच्या ध्यानांत सहज येणार आहे.

हिंदू लोकांस ब्रिटिश अंमलापासून जीं अनेक सुखें प्राप्त झालीं आहेत, व ज्यांबद्दल आपली आपण प्रशंसा करून घेण्याचा इंग्लिश लोकांस कधीही कंटाळा येत नाही, त्यांत त्यांनीं या देशांत सतत चालणाऱ्या लढाया बंद करून, त्यांच्या जागीं सर्व देशभर स्थापिलेल्या स्थाईक शांतीचा वारंवार उल्लेख करण्यांत येतो. लढाईपासून होणारा त्रास आणि नुकसान, व शांततेपासून होणारें सुख व फायदा हीं कोणाही मनुष्यास

कबूल केलीं पाहिजेत. पण सर्वच स्थितींत किंवा सर्व कालीं लढाई अहितकारक आणि शांतता कल्याणप्रद असेल, असें कोणाच्यानेही निश्चन म्हणवणार नाही. देशी राजांच्या कारकीर्दीत किंवा मराठ्यांच्या अंमलांत सर्व हिंदुस्थानभर दंगेधोपे होत असत, लढाया चालत असत, व मारामाऱ्या होत असत, हें खरें आहे. पण या सर्वांपासून जेवढी प्राणहानि किंवा वित्तनाश होते असे, त्याहून सांप्रतच्या शांत अंमलांत अधिक प्राणहानि व अधिक वित्तनाश होत आहे, हे इंग्लिश दफ्तरांतील सरकारी कागदपत्रांच्या आधारानें सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. इंग्लिश राज्यामुळें अखेरीस आमचें काय हित होईल हें सांगतां येणें कठिण आहे. तसेंच, सध्यां आम्हांस ते लोक जें विद्यामृत पाजीत आहेत, व आमच्या राजकीय विचारांस व वर्तनास जे वळण लावीत आहेत, त्याची काय किंमत करावी कोण जाणे. येवढें मात्र खरें आहे कीं, सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करतां त्यांच्या अंमलापासून शरीरसुखास अत्यंत अवश्य जें पोटभर अन्न तें आम्हांस त्यांच्या राज्यांत मिळत नाही, आणि त्या अन्नाभावामुळें घडून येणारे जे लाखों मृत्यु त्यांपासून त्यांस आमचा बचाव करतां येत नाही. १७९३ पासून १८९० पर्यंत युरोपखंडात एकसारख्या लढाया होत होत्या. या लढायांत एकंदर ४५,००,००० लोक पडले असावेत, असा अजमास केला आहे. म्हणजे या सत्याण्णव वर्षांपैकीं प्रत्येक वर्षीं सुमारें पन्नास हजार मनुष्ये धारातीर्थीं पडलीं. हा प्रचंड आंकडा पाहून कोणाच्याही अंगावर कांटा उभा राहणार आहे, व युरोपांतील लोकांस सुधारलेले ख्रिस्ती लोक म्हणावे कीं रानटी म्लेंच्छ म्हणावें, अशी शंका येणार आहे. तथापि जर कोणी हिंदुस्थानांतील मृत्युसंख्येचा विचार करील तर त्याला ती याहूनही भयप्रद दिसून येईल, याविषयीं आम्हांस बिलकुल संशय नाही. १८८० साल हिंदुस्थानास सर्व प्रकारें बरें गेलें, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या वर्षीं कोणत्याही कारणानें विशेष माणसें मेलीं नाहीत. तेव्हां हें वर्ष आधारभूत धरून, या वर्षापासून पुढच्या आठ वर्षांचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, १८८०—१८८८ यांच्या दरम्यान फक्त तापाच्या सांथींनीं ४३,४९,९२२ माणसें जाफा मेलीं. “जाफा मेलीं” याचा अर्थ येवढाच कीं, १८८० हें चांगलें वर्ष मानून त्यांत जितकीं माणसें तापानें मेलीं तितकीं प्रतिवर्षीं मरावयाचींच, अशी कल्पना करून त्यांच्या आठपटीयेवढा आंकडा, वरील ४३,४९,९२२ हा आंकडा काढतांना तापानें मेलेल्या साऱ्या माणसांच्या आंकड्यांतून वजा केला आहे. अशा रीतीनें हा आंकडा काढण्याचें कारण येवढेंच कीं, ज्याप्रमाणें लढाई हें मृत्युसंख्या वाढविणारें आगंतुक कारण आहे, त्याप्रमाणें तापाच्या भलभलत्या सांथी उद्भवून, त्यांमुळें नित्याहून फाजील माणसें मेलीं, तर त्या सांथींस आगंतुक कारणें मानण्यास हरकत नाही. तात्पर्य, **संग्रामरूप आगंतुक कारणानें युरोपखंडांत सत्याण्णव वर्षांत जितकीं मनुष्ये मेलीं तितकीं या हतभाग्य हिंदुस्थान देशांत** फक्त आठ वर्षांच्या आंत तापाच्या आगंतुक सांथींस बळी पडलीं! आठ वर्षांत ४३,४९,९२२ माणसें आगंतुक तापांनीं मरणें म्हणजे प्रतिवर्षीं ५,४३,७४० माणसें मरणें होय. युरोपांत लढाईमुळें गेल्या सत्याण्णव वर्षांपैकीं प्रत्येक वर्षीं सुमारें ५०,००० मनुष्ये मेलीं, हें वर दाखविलेंच आहे. या संख्येनें तिच्या मागल्या संख्येस भागिलें असतां दहाचा किंवा अकराचा भाग लागेल. या भागावरून काय उघड होते कीं, गेल्या सत्याण्णव वर्षांपैकी कोणत्याही एका वर्षीं लढाईनें युरोपांत जितकी प्राणहानि केली, तिच्या दहापट किंवा अकरापट प्राणहानि १८८०—१८८८ यांच्या दरम्यान प्रत्येक वर्षीं येथें झाली! हे आंकडे जर निर्विवाद असतील, आणि ते निर्विवाद आहेत याविषयीं कोणासही शंका घेतां येणार नाही, कारण ते पार्लमेंटरी **ब्ल्यू बुकांतून** (म्हणजे पार्लमेंटाच्या हुकुमावरून जे सरकारी कागद निळा पुढा किंवा निळें मलपृष्ठ घालून लोकोपयोगासाठीं छापण्यांत येतात, त्यांतून) घेतलेले आहेत, तर सध्यांचा शांततेचा अंमल बरा आहे, किंवा पहिला दंग्याधोप्याचा व मारामाऱ्यांचा अंमल बरा होता, याचा निश्चय करणें कठिण आहे. अन्न, वस्त्र आणि आच्छादन हीं तीन, व कोणत्याही आगंतुक कारणापासून होणारी लोकसंख्येची हानि, यांनीं कोणत्याही राज्याचा चांगलुपणा किंवा वाईटपणा ठरवायाचा असेल, तर ब्रिटिश राज्याचा कैवार घेऊन भांडणाऱ्या खुद्द ब्रिटनांससुद्धां यासंबंधानें एतद्देशीय राज्यें ब्रिटिश राज्यापेक्षां हिंदू लोकांस अधिक हितकारक होती, व झालीं पाहिजेत, असें कबूल करणें भाग पडेल.

यांना कोणी विचारता नाही काय? (जी. आय्. पी. आर्. व एस्. एम्. आर्.)

पूर्वी **नामदार कंपनी** हिंदुस्थानचें राज्य करीत होती, तेव्हां तिच्या व्यवस्थेवर देखरेख करण्याकरिता इंग्लंडांत बोर्ड ऑफ कंट्रोल असून, एक कौल संपला की दुसरा कौल करताना कंपनीने आपला अंमल कसा चालविला, याबद्दल पार्लमेंटसभेत वाटाघाट होत असे, व त्या वाटाघाटीत कंपनीचे जे दोष दिसून येतील ते दूर करण्याविषयी कंपनीस सक्त ताकीद मिळत असे. शिवाय कंपनीच्या नोकरांनी फारच बेबंदशाही केली असल्यास, पार्लमेंटपुढे त्यांची चौकशी होत असे. **लॉर्ड क्लाइव्ह व वॉरेन हेस्टिंग्स** यांच्यावर जे खटले झाले, ते याच कारणामुळे झाले. पण महाराणीसाहेबांनी या देशाची राज्यसूत्रे खुद्द आपल्या हाती घेतल्यापासून साराच मनु फिरल्यासारखा झाला आहे. १८५७ पासून आतापर्यंत हिंदुस्थानचें राज्य कसे चाललें आहे, याबद्दल म्हणण्यासारखी चौकशी झाली नाही इतकेंच नाही, तर अफगाणिस्थानाशी निष्कारण लढाई उपस्थित करून, कोट्यवधि रुपयांचा व लाखों प्राणांचा होम केला, किंवा ज्यांनी हतभाग्य **थीबास** कैद करून ब्रह्मी लोकांस गुलाम केलें, आणि अगोदरच आहाराबाहेर गेलेल्या राज्यविस्ताराचा विस्तार आणखी वाढवून, हिंदुस्थानचा अंमल हरएक प्रकारे अधिक संकटावह केला, अशांच्या कृत्याविरुद्ध कोणी एक ब्र देखील काढिला नाही! मग त्यांना क्लाइव्ह किंवा हेस्टिंग्स यांप्रमाणे अपराधी समजून पार्लमेंटपुढे त्यांची चौकशी करण्याची वार्ता कशाला पाहिजे? आणि अलीकडे असें होऊं लागलें आहे, हें रास्तच आहे. हिंदुस्थान सरकार जें विशेष जबाबदारीचें काम करते तें सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या सल्ल्याने करते; सेक्रेटरी ऑफ स्टेट जो सल्ला देतो, तो अधिकाराखूढ मंत्रिमंडळाच्या इच्छेप्रमाणे देतो, आणि त्यानें तसें करावें हें नीटच आहे; कारण त्या मंडळापैकींच तो एक असतो. तेव्हां इकडे ज्या ज्या मोठ्या घडामोडी होतात, त्या इंग्लिश प्रधानमंडळाकडूनच होतात, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या प्रधानमंडळाच्या कृत्यांवर पार्लमेंटाची देखरेख आहे. पण अलीकडे ब्रिटिश पार्लमेंट या अधिकाराचा जसा उपयोग करावा तसा करीत नाही. ज्या प्रधानांच्या हातून विशेष दोष देण्यासारखी कामे होत, त्यांच्यावर पूर्वी पार्लमेंट खटले करून त्यांना शिक्षा देत असे. अलीकडे बऱ्याच वर्षांत पार्लमेंटानें तसें करण्याचें धैर्य दाखविलें नाही. पार्लमेंटास व लोकांस अंमल रुचत नाही, असें दिसून आल्याबरोबर अधिकाराखूढ प्रधानमंडळी आपल्या कामाचा राजीनामा देते, आणि येथेंच बहुधा हें तंट्याचें प्रकरण मिटतें. पुढील प्रधानमंडळी मागल्या मंडळीस हवा तितका तोंडीं दोष देतात, पण त्यांपैकी कोणावरही खटला करण्याची छाती त्यांस होत नाही. कारण पुढें आपणावरही तोच प्रसंग येण्याचा संभव आहे, अशी त्यांस भीति वाटत असते! आज या सान्या गोष्टी येथें सुचण्यास, आमच्या रेलवे कंपन्यांतील व्यवस्थेविषयी किंवा अव्यवस्थेविषयी मनांत आलेला विचार कारण झाला. इतर इलाख्यांतील रेल्वे कंपन्यांविषयी आम्हांस फारशी माहिती नाही, म्हणून त्यांविषयी आम्ही कांहीं लिहूं इच्छित नाही, व तसें करण्याचें आम्हांस प्रयोजनही नाही. ज्यांचा या कंपन्यांशीं प्रत्यक्ष संबंध असेल, व त्यांतील अव्यवस्थेमुळे ज्यांचें नुकसान होत असेल, त्यांनीं त्याविषयी तक्रार करावी, हेंच योग्य आहे. तसेंच या इलाख्यांतील रेलवे कंपन्यांपैकीं **बी. बी. सी. आय्. शीही** आम्हां दक्षिणी लोकांचा विशेष संबंध नाही. शिवाय या कंपनीची व्यवस्थाही बरी आहे, असें सांगतात. तेव्हां आम्ही जें लिहिणार आहों, तें या इलाख्यांतील जी बडी कंपनी **जी. आय्. पी. आर्.** आणि तिचेच चारपांच वर्षांचें धाकटें भावंड **एस्. एम्. आर्.** यांस उद्देशून आहे.

या दोन आगगाड्यांमुळे या इलाख्यांतील व्यापारास जो फायदा झाला आहे व प्रवास करण्याची जी सोय झाली आहे, ती नाकबूल करण्याची आमची इच्छा नाही. तसेंच मोठमोठे कारखाने निघून व्यापार वाढत चालला, व कामाधामाच्या निमित्तानें, व दुसऱ्या अनेक कारणांनीं, निरनिराळ्या जातीचे व पदवीचे

लोक एकत्र येऊं लागले म्हणजे अप्रत्यक्ष रीतीने ज्या सामाजिक सुधारणा सहज होत जातात, व जे सुशिक्षण मिळते, तेही या गाड्यांच्या खात्यास रुजू धरण्यास आम्ही नाखुष आहो, असें नाही. अशा प्रकारच्या गोष्टींपासून अनेक फायदे होतात, हें आम्ही कबूल करतो. पण हें कबूल केलें म्हणून कोणासही असें म्हणतां येणार नाही कीं, यांतील दोष किंवा अडचणी दाखवून त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करूं नये. येवढें खरें आहे कीं, उत्तर हिंदुस्थानांतील कित्येक आगगाड्यांत जी अंदाधुंदी आहे म्हणून सांगतात तसली अंदाधुंदी या दोनही कंपन्यांच्या कारखान्यांत नाही. काशीकडे जाऊन आलेल्या कोणत्या पाहिजे त्या गृहस्थांशीं दोन घटका बोला, तो तिकडील आगगाड्यांची थोडीबहुत नाचकळी केल्यावांचून रहाणार नाही. आम्ही यासंबंधानें शेकडों लोकांशीं बोललों आहो, व त्या सर्वांच्या बोलण्यांत एक मोठी गोष्ट आमच्या नजरेस आली ती ही कीं, तिकडील कंपन्यांचे बहुतेक नोकर लोक जबरदस्त पैसेखाऊ आहेत. गाडीतून माल धाडावयाचा असो, कीं तिकीट काढावयाचे असो, कीं पार्सल पाठवावयाचें असो; वा बरोबरचें ओझें तोलावयाचें असो; त्या त्या कामाच्या मनुष्यास थोडीबहुत चिरीमिरी दिल्याशिवाय तें नीट रीतीनें व झटदिशीं शेवटास जावयाचेंच नाही! यासंबंधानें कै. रा. सा. मंडलिक यांस देखील तिकडील एका स्टेशनावर त्रास पडून, त्यांना दक्षिणी ब्राह्मणाचें उग्र स्वरूप त्या बाबू लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्याचा प्रसंग आला होता. रावसाहेब लोकांशीं व्यवहार करतांना वेळेची केवढी प्रतिष्ठा ठेवीत असत, हें अद्यापि लोकांच्या स्मरणांतून गेलें नसेल. यासंबंधानें त्यांच्या अनेक मनोरम आख्यायिका आहेत. पैकीं एकीचा सांप्रत विषयाशीं संबंध असल्यामुळें ती थोडक्यांत सांगतो. इकडील थाटाप्रमाणें तिकडेही एके दिवशीं गाडी स्टेशनावर येण्याच्या अगोदर सुमारे पंधरा मिनिटें रावसाहेबांची गाडी स्टेशनाच्या फाटकाशीं येऊन दाखल झाली. फाटकावरच्या गड्यानें गाडीत नेटिव आहे असें पहातांच तें चटदिशीं लाऊन घेतलें. रावसाहेब कांहीं एक भाषण न करितां, आपल्या घड्याळाकडे पहात स्वस्थ बसले. इतक्यांत एका गोऱ्याची गाडी आली, त्यासरशीं फाटकवाल्यानें दार उघडून रस्ता खुला करून दिला, व गोऱ्याच्या कोचमनानें स्टेशनाच्या कंपाउंडांत गाडी हांकली. हा प्रकार रावसाहेबांच्या नजरेस येतांच, त्यांनींही गाडी फाटकाच्या आंत नेण्याविषयीं कोचमनास हुकूम दिला. रावसाहेबांचा हुकूम होतांच कोचमनानें फाटकांत गाडी घातली. तो फाटकवाला फिरून आडवा आला. ही लबाडी पाहिल्याबरोबर रावसाहेबांचे पित्त इतकें खवळून गेलें कीं, त्यांनीं आपल्या कोचमनास सांगून त्या फाटकवाल्याच्या अंगावर सुमारे पंचवीस कोरडे ओढविले, आणि बरोबर असलेल्या शिपायाकडून त्यास गचाड्या देऊन रस्त्यांतून एकीकडे करविलें, आणि गाडी कंपाउंडांत आणून ते पुढील उद्योगास लागले! इकडे त्या मारखाऊं फाटकवाल्यानें पळत पळत जाऊन स्टेशनच्या मास्तरापाशीं झालेल्या आगळिकेची रडकथा बरीच तिखटमीठ लाऊन सांगितली. ती ऐकून घेतांच दोन पैसे मिळविण्याचा हा प्रसंग आहे, असें बहुधा मनांत वाटून आंतल्या आंत आनंदित झालेला, व रेलवेचा नोकर आपलें कर्तव्य बजावीत असतां त्याला मारहाण करण्यास प्रवृत्त झालेल्या मनुष्यावर खटला करून त्याचा चांगलाच समाचार घेतला पाहिजे, असें तोंडानें पुटपुटत व मोठ्या आवेशाचा आविर्भाव करीत, एक तेलकट काळ्या रंगाचा लठ्ठ बाबू, “कोण आहे तो मारामारी करणारा मनुष्य?” अशी चौकशी करीत बुकिंग हापिसांत येऊन दाखल झाला! रावसाहेब फर्स्ट क्लास वेटिंग रूममध्ये जाऊन स्वस्थ बसले होते, व त्यांचा मनुष्य प्लॅटफॉर्मवर त्यांचा बोजा सांभाळीत उभा होता. त्या मनुष्यास पहातांच मारखाऊ फाटकवाल्यानें स्टेशनमास्तरांस असें सांगितले कीं, “ज्यानें मला धक्के दिले तो हाच मनुष्य.” हें ऐकतांच स्टेशनमास्तरास आतां आपली शिकार साधणार, असें वाटून ते थोड्या झपाट्याने चार पावलें टाकून त्यापाशीं येऊन दाखल झाले, व त्याला दटावणी देऊन बोलण्यास सुरवात करणार, तों मास्तरसाहेबांच्या सुदैवानें त्यांची नजर बोजावरील चिट्ठ्यांकडे गेली. त्यांपैकीं एका चिट्ठीवरील नांव व हुद्दा वाचतांच, मास्तरसाहेबांची गाळण उडाली. त्यांनीं हापिसाकडे ताबडतोब आपला मोर्चा फिरविला, व त्या लाचखाऊ फाटकवाल्याचीच चांगली भोसडपट्टी काढली! ही **इंडियन रेलवेतील मिस्ट्री** पाहून वाचकांस कदाचित्

मोठा आचंबा वाटणार आहे. पण जर ते रा. सा. मंडलिकांचा सर्वत्र प्रसिद्ध लौकिक, निःस्पृहता, आपल्या पदरी कोणत्याही प्रकारचा दोष न येऊं देण्याविषयी त्यांची दक्षता, व अमर्याद स्वाभिमान लक्षांत आणतील, तर झाल्या गोष्टींत नवल करण्यासारखे कांहींच नव्हते, असे त्यांस वाटल्यावांचून रहाणार नाही. कधी कधी कांहीं विशेष कारणांमुळे विशेष प्रकारचे मोठे मनुष्य स्वदेशापेक्षां परदेशांतच अधिक प्रसिद्ध होतात, व रावसाहेब मंडलिक यांचा बऱ्याच अंशी तसाच प्रकार होता. शिवाय रावसाहेब सुप्रिम लेजिस्लेटिव कौंसिलचे मॅबर असतां, ते कलकत्त्यास जावयास निघाले म्हणजे कोणत्याही स्टेशनावर त्यांची कोणत्याही प्रकारची गैरसोय न होऊं देण्याबद्दल सर्व ठिकाणच्या स्टेशनमास्तरांस हिंदुस्थान सरकारकडून, त्या त्या कंपन्यांच्या मॅनेजरांच्याद्वारे वटहुकूम सुटत असे हें आम्ही डोळ्याने पाहिलें आहे. तेव्हा प्रस्तुत आख्यायिकेंतील बाबू स्टेशनमास्तरानें जें वर्तन केलें तेंच त्यास योग्य होतें, असें कोण म्हणणार नाही? असो. या मजेदार विषयांतराबद्दल वाचकांची क्षमा मागतों व उत्तर हिंदुस्थानांतील आगगाड्यांत हजारों यात्रेकरू सांगतात त्याप्रमाणें खरोखरी लांचलुचपतीचा तमाम कारखाना चालू असेल, तर त्या कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांनी ते प्रकार बंद करण्याविषयी प्रयत्न करणें जरूर आहे अशी इच्छा प्रदर्शित करतो. पण ही गोष्ट त्यांच्या शक्तीच्या बाहेर असल्यास सरकारानें तीं आपलें मन अवश्य घातलें पाहिजे.

आमच्या इलाख्यांतील कंपन्यांचें अधिकारी इतके निगरगट्ट नाहीत. कधी लोकमत, कधी सरकारचा दपटशा व कधी खुद्द त्यांचा सदसद्विवेक—मिळून त्यांच्या हातून विशेष निंद्य असें सहसा कांहीं होत नाही. तथापि कंपनीचा अंमल नाहीसा झाल्यापासून येथील राज्यव्यवस्थेची जी वासलात झाली आहे, तिचीच छाया या कंपन्यांच्या कारभारावर पडली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकाराविरुद्ध सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे तक्रारी नेऊन कांहीं फायदा होत नाही, कारण मोठमोठ्या बाबतींत हिंदुस्थान सरकार जें करतें तें बहुधा त्या अधिकाऱ्यांच्या व इंग्लिश प्रधानमंडळीच्या सल्ल्यानें किंवा समंतीनेंच करतें, त्याप्रमाणें येथील कंपन्यांचें व हिंदुस्थान सरकाराचें, किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्टेटचे आंतस्थ सूत्र एकच असल्यामुळे, या कंपन्यांविरुद्ध प्रांतिक किंवा मुख्य सरकारांकडे केलेल्या तक्रारीपासून म्हणण्यासारखा फायदा होत नाही. हिंदुस्थान सरकार व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट या कंपन्यांस बहुतेक नियम घालून देतात; व त्यांचा प्रतिपाल या कंपन्यांकडून नीट होतो किंवा नाही, हें पाहाणेंही त्याच सरकारांचें किंवा अधिकाऱ्यांचें काम! तेव्हां या कंपन्यांच्या व्यवस्थेंत जी विशेष महत्त्वाची चूक दिसून येईल, त्याबद्दल हिंदुस्थान सरकार किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच विशेष जबाबदार आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आपली चूक आपल्या तोंडानें कबूल करून, ती दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करण्यास लागणारें मानसिक धैर्य फार दुर्मिळ असल्यामुळे, हिंदुस्थान सरकार येथील रेलवे कंपन्यांच्या अव्यवस्थेंत आपलें लक्ष फारसें घालीत नाही हें अत्यंत स्वाभाविक आहे. शिवाय, आपल्या फायद्याकरितां म्हणून आज ज्या गोष्टी कंपन्या करीत आहेत त्यांपासून पुढें आपलाही फायदा होण्याचा संभव आहे अशी आशा हिंदुस्थान सरकारास असल्यामुळे, लोकांच्या अडचणीकडे दुर्लक्ष करण्यास हा मानीव स्वार्थ आणखी एक बलवत्तर कारण होत असेल, हे खरें. कसेंही असो, येथील रेलवे कंपन्यांची असावी तशी स्थिति नाही, आणि ती तशी नसल्यामुळे ज्या आम्हांस मोठा त्रास सोसावा लागतो त्या आम्हीं त्या कंपन्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या व सरकारच्या नजरेस ती आणण्याचा प्रयत्न केला नाही, तर तिची सुधारणा होणें अशक्य आहे. तेव्हां या इलाख्यांतील **जी. आय. पी. आर्. व एस्. एम्. आर्.** या दोन कंपन्यांच्या व्यवस्थेंत ज्या कित्येक उणिवा आमच्या पहाण्यांत किंवा ऐकण्यांत आल्या आहेत, त्या त्या कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणण्याचा प्रयत्न करतो.

कोणत्याही कारखान्याचें काम नीट चालण्यास त्यांतील नोकर संतुष्ट असले पाहिजेत. पण आमच्या दोनही रेलवे कंपन्यांत शेंकडा पांच नेटिव नोकर संतुष्ट निघतील किंवा नाही याचा आम्हांस संशय आहे. या कंपन्यांचा कंजूसपणा हा या असंतोषाचें कारण होय. युरोपांतील लोक ज्यू लोकांच्या द्रव्यलोभाची, व हिंदुस्थान सरकार येथील मारवाडी लोकांच्या द्रव्यलोभाची, नेहमीं निंदा करीत असतात. पण आमच्या या दोन रेलवे कंपन्या कोणत्या पाहिजे त्या मारवाड्यास किंवा मारवाड्याच्या कंपनीस लोभीपणांत मार्गे हटवतील अशी आमची पक्की खातरी आहे! हिंदुस्थान सरकार या कंपन्यांस इतके लोभी कां होऊं देतें, हे समजत नाहीं. इतका कंजूसपणा करून, या कंपन्यांचा धंदा नेहमीं फायदेशीर होता, तर मग त्या कंजूसपणाच्या वतीनें काहीं तरी बोलतां येते. हिंदुस्थानांतील रेलवे कंपन्यांना हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून प्रतिवर्षी **ग्यारंटीड इंटरेस्ट** बदल म्हणजे ठरीव व्याज पाडून देण्याबद्दल बरीच रक्कम द्यावी लागते. तेव्हां एकंदरीनें येथील आगगाड्यांचें काम सध्यां आंतबट्ट्यानें चाललें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हें जर खरें असेल तर तिजोरीस आणखी थोडासा चट्टा लाऊन घेऊन, रेलवेकडील नोकरांचा दुवा तरी सरकारानें कां घेऊं नये? यावर कदाचित् कोणी असें उत्तर देईल कीं, “एकाला बुडवून, एकाला तारण्यांत, किंवा एकाला दुखवून दुसऱ्याला सुखविण्यांत, पुण्य नाही किंवा फायदा नाही. रेलवेकडील नोकरांस संतुष्ट राखण्यासाठीं, रयतेवरील कराचा बोजा वाढविणें न्याय्य नाही.” असें जर कोणाचें उत्तर असेल तर त्यांतील न्याय्यता आम्ही कबूल करतो, आणि उलट असा प्रश्न विचारतो कीं, सरकार आपल्या पदरच्या नोकरांच्या संतोषासाठीं तरी इतकी परवा कां करतें? त्यांच्या संतोषासाठीं गरीब रयतेवर कराचा येवढा बोजा लादणें हेंही न्याय्य नाही. सरकार आपल्या पदरच्या नोकरांस जो पगार देतें, किंवा नोकरीच्या संबंधानें ज्या सवलती देतें, त्याहून बऱ्याच कमी पगारांवर व अधिक कडक अटीवर नोकर मिळण्याचा संभव आहे. असें असून होईल तितका कमी पगार व ठेववतील तितक्या कडक अटी सरकार स्वतःच्या नोकरांच्या संबंधानें कां ठेवीत नाहीं? याचें उत्तर एकच आहे, आणि तें हें कीं, असंतुष्ट, भिकार, व हपापलेल्या नोकरांकडून आपली हवी तशी नोकरी होणार नाही, व एकंदरीनें अशा प्रकारच्या काटकसरीपासून आपला नफा न होतां उलट नुकसान होण्याचा संभव आहे, अशी सरकारची पक्की खातरी आहे. पण याच खातरीचा उपयोग सरकार रेलवे कंपन्यांचे नोकर संतुष्ट राखण्याकडे करीत नाहीं हा केवढा चमत्कार आहे! रेलवे कंपन्यांसाठीं कायदे करणें, आणि रेलवे कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांनीं केलेले पोटनियम मंजूर करणें, ही जर सरकारच्या अधिकारांतली गोष्ट आहे, तर स्वतःच्या नोकरांप्रमाणे रेलवे कंपन्यांचे नोकरही संतुष्ट राहतील, अशी व्यवस्था करणें सरकारास काडीमात्र अशक्य नाही, असें आम्हांस वाटतें. तसेंच, ज्याप्रमाणें स्वतःचे नोकर संतुष्ट राखल्यानें सरकारचा फायदा होत आहे, त्याप्रमाणे रेलवे कंपन्यांचे नोकर संतुष्ट राखल्यास या कंपन्यांस सध्यांपेक्षां अधिक फायदा होऊं लागेल, व त्या मानानें या कंपन्यांच्या संबंधाचा आपल्या मानेवरील बराच बोजा कमी होईल, असें सरकारास विचारांततीं दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. जशी सरकारची तशीच या रेलवे कंपन्यांची एक मोठी चूक होत आहे ती ही कीं, युरोपीअन लोकांबरोबर थोड्या पगारावर काम करणारे नेटिव लोक मिळत असून, वाजवीपेक्षां फाजील युरोपीअन लोक भारी पगारावर या कंपन्या आपल्या नोकरीस ठेवतात. या संकुचित देशाभिमानामुळे, व आपल्या देशाचें खरे हित कशांत आहे हें नीटपणें न समजल्यामुळे हिंदुस्थान सरकाराप्रमाणेंच या कंपन्याही आपलें अतोनात नुकसान करून घेत आहेत. एकंदरीनें साधेल तितक्या नेटिव लोकांसच आपल्या नोकरींत ठेवणें यांतच आपले विशेष व दीर्घकाल टिकणारें हित आहे, हें जेव्हां या कंपन्यांस व हिंदुस्थान सरकारास कळूं लागेल, तेव्हां या कंपन्यांचे कारखाने आणि हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था नीट चालू लागणार आहेत! एकटा युरोपीअन कधीं कधीं पन्नास नेटिवांचें अन्न गट्ट करून बसतो! व काम म्हणाल तर दोन नेटिवांइतकें देखील होण्याची मारामार! ज्या कामास लायक नेटिव मिळत नसतील तीं करण्यास युरोपीअन लोक अलबत लावावे. पण अशीं कामें फार थोडीं आहेत. गार्ड्स, ड्रायव्हर्स पाहिजे त्या दर्जाचे स्टेशनमास्तरस—वगैरे चट्सान्या

नोकरांच्या जागी रेलवे कंपन्यांनी नेटिव लोक कां नेमू नयेत, हें आम्हांस समजत नाही. टिकिटें कापण्यास, तिकिटें तपासण्यास, तिकिटें पाहून उतारू लोक सोडण्यास, किंवा अशाच प्रकारचीं इतर क्षुल्लक कामें करण्यास भारी पगाराचीं उद्धट युरोपिअन पोरें कशाला पाहिजेत? रेलवे कंपन्या आपल्या पदरच्या युरोपिअन नोकरांची संख्या बरीच कमी करतील तर नेटिव नोकरांचे पगार वाढवितां येऊन, शिवाय त्यांस बराच खर्चही वाचवितां येणार आहे. रेलवे कंपन्यांनी कोणत्या कामाबद्दल किती पगार द्यावा, आणि किती तास नोकरी घ्यावी, याविषयीं कांहींच नियम नाहीत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आमच्या **सदर्न मराठा रेलवे कंपनी**तील भिकार पगारांसारखे पगार तर कोठेही नाहीत. पण या सर्व रेलवे कंपन्यांची आपल्या नोकरांकडून कट्टी नोकरी घेण्यात केवढी सक्ती असते! येवढ्याशा चुकीबद्दल आठ आणे किंवा रुपयाचा दंड कसा ठेवलेला! अशा सक्तीने ज्यांच्यापासून काम घ्यावयाचें, त्यांना आठ दिवसांतून विश्रांतीचा एकादा दिवस मिळत असता, सणावारीं आळीपाळीने सुटी देण्याची व्यवस्था केली असती, कामाच्या नेटाच्या दिवसांत अधिक पगार देण्यांत येता, वर्षांतून महिनाभर हक्काची रजा मिळती, विशेष अडचणीच्या प्रसंगी खटपट न करितां **कॅझुअल लीव्ह** देण्यांत येती, कंपनीची नोकरी बजावीत असतां एखाद्या अवयवास पंगुपणा येऊन काम करण्यास असमर्थता आली तर बरेंच **कांपेन्सेशन** मिळतें, व इमानानें नोकरी करतां वार्धक्य येऊन, कांहीं वर्षे बिनकष्टांत आयुष्य घालविण्याचा प्रसंग आला असतां, थोडें बहुत पेन्शन किंवा बरीच ग्रॅचुइटी देण्याचा परिपाठ असता, तर लहान पगारांबद्दल किंवा सक्तीच्या नोकरीबद्दल, आम्हीं विशेष कुरकुर केली नसती. पण रेलवेची नोकरी म्हणजे शुद्ध गुलामगिरी होऊन बसली आहे! अगदी हलक्या स्टेशनावरील स्टेशन मास्तराच्या किंवा तार मास्तराच्या कर्तव्यपरतेवर शेंकडों लोकांचे प्राण अवलंबून असतात! असल्या गरीब लोकांच्या शिरावर येवढी जबाबदारी टाकली असून, त्यांना पोटभर अन्न मिळूं नये, दोन पैसे मार्गे टाकतां येऊं नयेत, वर्षांतून महिनाभर हक्काची रजा मिळूं नये, आठवड्यांतून एक दिवस विश्रांती मिळूं नये, वीस पंचवीस वर्षे इमानें इतबारें नोकरी केल्यावर लहानशा पेन्शनाची आशा असूं नये, व हातपाय लुला झाला असतां कसलाही आधार असूं नये, ही किती कष्टावह व किती निर्दयपणाची सेवा आहे बरें! मुंबई, भुसावळ किंवा जबलपूर—अशा मोठमोठ्या स्टेशनावरील नोकरांस किती हाल सोसावे लागतात, याची वाचकांस कल्पना देखील करतां येणार नाही. विशेषतः कल्याण व मुंबई यांच्या दरम्यान असलेल्या एखाद्या स्टेशनावर नोकरी करून उदरनिर्वाह करण्यापेक्षां अन्नावाचून उपाशी मरणें देखील बरें, असें कित्येकांस वाटत असेल! या स्टेशनांच्या दरम्यान व्यापाराच्या हंगामाच्या दिवसांत कमीत कमी दीडशें गाड्या येत जात असतील; म्हणजे प्रत्येक तासास सुमारे पांच किंवा सहा गाड्या पडतात, अथवा दर दहा किंवा बारा मिनिटांस एक गाडी पडते. कामाच्या अशा रगाड्यांत व कोंकणातल्या भिकार हवेंत भर उन्हाळ्यांत बारा तास नोकरी करणें किती कठिण आहे बरें? नोकरी करणारांचीं शरीरें ओंतीव लोखंडाचीं केलीं असलीं तरी तीं सुद्धां चारसहा महिन्यांत झिजून जाऊन मोडकळीस येतील असें वाटतें! मग हाडामांसाच्या माणसांची कथा काय? पण या गोष्टीकडे आमच्या **कांडर**साहेबांचें लक्ष कधीं गेलें आहे काय? कशाला जाईल? हवे तितके नेटिव लोक पैदा होत आहेत तोंपर्यंत ते या हृदयभेदक स्थितीकडे कशाला पहातील? अशा रीतीने कंपनीच्या नोकरांकडून सक्तीची नोकरी घेण्यांत आपण कंपनीच्या भागीदारांचा मोठा फायदा करीत आहों, असें कदाचित् त्यांस वाटत असेल. पण हा त्यांचा व इतरांचा शुद्ध भ्रम आहे. मनुष्य कितीही प्रामाणिक व कष्टाळू असला तरी त्याच्या काम करण्याच्या सामर्थ्यास सीमा आहे. त्या सीमेच्या बाहेर त्यास ताबललें असतां, नाईलाजामुळें त्याच्या हातून आपल्या कर्तव्याची हेळसांड होते, व त्यामुळें मालकांस हजारों रुपयांचें नुकसान सोसावें लागतें, हें परवा **कुर्ला** येथें घडलेल्या अपघातासारख्या अपघातावरून अगदी लहान पोराच्या देखील लक्षांत येण्यासारखें आहे. पण अतिलोभानें, मिथ्या देशाभिमानानें, नैसर्गिक अनुकंपाभावानें, आणि उदार शिक्षणाच्या शून्यतेनें ज्यांच्या दर्शनास अंधत्व आलें आहे, त्यांना मनुष्यांच्या कल्याणाचा खरा मार्ग कोठून दिसणार? व दुसऱ्यांनीं दाखविला तर त्यांस तो पसंत

तरी कसा पडणार? रेलवे कंपनी हक्काची रजा तर देतच नाहीत; पण कामाची मंदी असल्यास बिनपगारी चार दोन महिन्यांची रजा घेण्यास भाग पाडतात, असेंही ऐकलें आहे. हें खरें असेल तर अतिशय निर्घृण मारवाड्याहूनही या कंपनी निर्घृण नाहीत, असें कोण म्हणूं शकेल?

येथपर्यंत रेलवेकडील नोकरांच्या कर्मकथेची दुःखकारक कहाणी सांगितली. आतां या प्रांतांतल्या रेलवेतील तिसऱ्या क्लासानें प्रवास करणाऱ्या उताऱूंच्या हालांविषयीं चार शब्द लिहून फारच लांबलेल्या या चव्हाटास गांठ मारतो! हे हाल अनेक प्रकारचे आहेत. प्रत्येक **कंपार्टमेंटांत** “आठ किंवा दहा उताऱू नेणें” अशी ढोबळीं अक्षरें लावलेलीं असतात. पण यांनीं घालून दिलेल्या नियमाच्या प्रतिपालनापेक्षां त्याचें उल्लंघनच अधिक वेळां होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाही! गाडी सोडण्याच्या गर्दींत स्टेशन मास्तर किंवा पोलिस शिपाई “चलाव” असा दरडावणीचा शब्द उच्चारून बकऱ्यांप्रमाणें डब्यांत माणसें कोंबून धाडदिशीं दार लावतो, तेव्हा डब्यांतील लोकांस अशा जुलामामुळें किती त्रास होत असेल याची कल्पनाही त्यांच्या मनांत येत नाही. पण या त्रासाची जबाबदारी सर्वथैव स्टेशनमास्तरांच्या किंवा पोलिसाच्या शिरावर लादण्यासही आम्ही तयार नाही. उताऱू लोक आपलपोंटेपणा सोडून ठरीव संख्या, ठरीव जागेंत, लबाडी न करतां बसूं देतील, व अधिकार नसतां अरेरावी न करतील, तर चार दोन डबे अधिक लावल्यानें या संबंधाचे हाल चुकणार आहेत. पण दिवाबत्ती, पाणी, व वेटिंगरूम्स यासंबंधाच्या उणीवा कंपन्यांनींच दूर केल्या पाहिजेत. पावसाळ्यांत आश्रयाच्या जागेची, उन्हाळ्यांत सर्व काळीं पाण्याची, आणि सर्व ऋतूंत रात्रीं ढळढळीत दिवे असण्याची फार आवश्यकता आहे. यासंबंधानें **जी. आय. पी. आर्. व एस्. एम्. आर्.** या दोन्ही कंपन्यांनीं बरीच सुधारणा केली पाहिजे. या दिवसांत प्रत्येक स्टेशनावर उताऱूंच्या प्रत्येक गाडीस पाणी पुरविलें पाहिजे. थर्ड क्लासांत लघवीची सोय केली असतां, आमचे अडाणी लोक अनर्थ घाण करतील, तेव्हां त्यासंबंधानें सध्यां जी व्यवस्था आहे तीच बरी आहे. असें आम्हांस वाटतें. कदाचित् बायकांच्या डब्यापुरती तेवढी सोय करणें जरूर आहे. पण यासंबंधानें आम्हांस दुसरी एक सूचना करावयाची आहे ती ही कीं, रेलवे कंपन्यांनीं सर्व वर्गाचें भाडें जरी बरेंच उतरलें आहे, तरी त्यांतल्या त्यांत एक मोठी सुधारणा करण्यास चांगली जागा आहे. कांहीं दिवस **जी. आय. पी. आर्. नें** ही सोय केली होती; पण ती फिखन रद्द कां केली हें समजत नाही. ती आणखी एकवार अंमलांत आणून तीपासून बराच अनुभव घेऊन पहावा, अशी आमची सूचना आहे. साधारणपणें सेकंड क्लासास तिसऱ्या वर्गाच्या अडीचपट भाडें द्यावें लागतें. आमच्या मते हें अंतर फार आहे. या अंतरामुळें सामान्य ऐपतीच्या मनुष्यास, बसावें तर स्वर्गांत नाही तर पाताळांत, असें होतें. एक तर सेकंड क्लासाचें भाडें थर्ड क्लासाच्या दुप्पट असावें, किंवा तसें करणे इष्ट वाटत नसल्यास सेकंड व थर्ड यांच्या दरम्यान थर्ड क्लासाच्या दीडपट भाड्याचा एक **इंटरमीजियेट** क्लास असावा. हा क्लास उत्तर हिंदुस्थानांतील पुष्कळ गाड्यांस असतो. अनेक क्लास केल्यानें हिशेब ठेवण्यास व व्यवस्था राखण्यास फार त्रास पडतो, हें आम्ही कबूल करतो; पण तसा क्लास नसल्यामुळें मध्यम प्राप्तीच्या लोकांची फार गैरसोय होत असून, कंपन्याचेंही बरेंच नुकसान होत आहे, असा आमचा समज आहे. तेव्हां दोनही कंपन्यांचे अधिकारी या गोष्टीचा नीट विचार करतील अशी आशा करतो. कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांनीं प्रवाशांच्या दाखविलेल्या गैरसोई आणि आपल्या पदरच्या नोकरांच्या तक्रारी दूर केल्या तर ठीकच आहे, नाही तर स्वतः त्यांनीं व त्यांच्या वतीनें लोकांनीं सरकाराकडे दाद मागितली पाहिजे. आज नाहीं उद्यां, सरकार या तक्रारींचा विचार करील, निदान त्यांची चौकशी करण्याकरितां कमिशन तरी नेमील, अशी आम्हांस खातरी आहे.

भांडवल गेलें; व्यापार गेला!

ज्याप्रमाणें शरीराला अन्नाची, त्याप्रमाणें व्यापाराला भांडवलाची आवश्यकता आहे. ज्या देशांत भांडवल नाही, तेथें व्यापार कोठून चालणार? मुसलमान लोकांनीं येथें अनेक शतकें राज्य केलें; पण त्यांच्या त्या दीर्घकालीन अमलानें आम्ही जितके डबघाईस आलों नाही, तितके या शतसांवत्सरिक ब्रिटिश अंमलानें आलों आहों. याचें कारण उघड आहे. तैमूरलंग, झांगिजखान, गिझनीचा महंमद यांनीं या देशावर ज्या स्वाऱ्या केल्या, त्यामुळें आमचें अतोनात नुकसान झालें हें खरें आहे. पण तें नुकसान, ब्रिटिश अंमलामुळें आमचें जें नुकसान होत आहे त्यापुढें कांहींच नाही, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुसलमान लढवऱ्यांनीं जें द्रव्य लुटून नेलें तें सांचविलेलें द्रव्य होतें. त्याचा व्यापाराशीं तादृश संबंध नव्हता. शेंपन्नास वर्षांनीं एखादी झुंड येऊन, कोटी दोन कोटी रुपयांची लूट घेऊन गेली तर तीपासून होणारें नुकसान, आणि प्रतिवर्षी उत्पादक संपत्तीपैकीं बाहेर जात असलेल्या दहापांच कोटींपासून होत असणारें नुकसान, यांची साम्यता कोठून होणार! तसेंच, हेंही ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे कीं, मुसलमानांचा अंमल येथें कायम झाल्यापासून, येथला पैसा बहुधा बाहेर गेला नाही. इंग्रजांप्रमाणें मुसलमान लोक पिशवी भरली कीं विलायतेस पळणारे नसल्यामुळें, त्यांच्या अंमलापासून द्रव्यदृष्ट्या आमचें म्हणण्यासारखें नुकसान झालें नाही. आतांप्रमाणें त्या वेळेस मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा जिकणाऱ्यांच्या जातभाईस मिळत असत, परंतु त्यांचें नेहमींचें राहणें येथें पडल्यामुळें, त्यांचा सारा खर्च येथेंच होत असे, व त्यामुळें व्यापारधंदा करणाऱ्या लोकांस किंवा कारागीर लोकांस मोठें नुकसान झाल्यासारखें वाटत नसे. मशीदीचे दगड घडविणें किंवा देवळाचे दगड घडविणें; ताजमहाल बांधणें किंवा काशीविश्वेश्वराचें देऊळ बांधणें; पेशव्यांसाठीं शालजोड्या विणणें किंवा बादशहाकरतां मोलाचे गालीचे तयार करणें; मस्तानीसाठीं निवडक जवाहीर विकणें किंवा नूरजहानच्या सांगण्यावरून सारा देश धुंडाळून पाचेचे सर्वोत्कृष्ट खडे पैदा करणें—यांत त्या त्या कारागिरांस किंवा व्यापाऱ्यांस विशेष भेद वाटला नसेल, हें उघड आहे. पण सध्यांची स्थिति तशी नाही. इंग्लिश लोक ज्या वस्तू वापरतात, त्यांपैकीं बहुतेक इंग्लंडाहून येतात इतकेंच नाही, तर त्यांच्या यंत्रकृत वस्तू आमच्या हस्तकृत वस्तूंहून अधिक सवंग व सफाईदार असल्यामुळें, आमच्या उपयोगास लागणाऱ्या वस्तूंपैकीं अनेक वस्तूही आम्ही इंग्लंडांपासूनच खरेदी करतो. यामुळें येथील कारागिरांस हवें तितकें काम मिळेनासें झालें आहे. याशिवाय, ज्या खर्चाबद्दल आम्हांस एका कवडीचाही मोबदला मिळत नाही, असाही पुष्कळ खर्च होत आहे. या सर्व खर्चाचा **होम चार्जिज** या नांवाखालीं समावेश करण्यास हरकत नाही. यांत हिंदुस्थानास असलेल्या कर्जाबद्दल व्याजाची जी रक्कम प्रतिवर्षी इंग्लंडास पाठवावी लागते ती; नोकरी आटोपून किंवा सोडून गेलेल्या नोकरांचीं पेन्शनें; सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या कौन्सिलाचा खर्च आणि यांसारख्या ज्या इतर बाबी आहेत त्या येतात. या सर्वाबद्दल गेल्या वर्षी सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यानें आम्हांपासून **तेवीस कोटी रुपये घेतले!** हिंदुस्थानाच्या काळीचा एकंदर वसूल **एकोणीस कोटी रुपये** आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या जमीनींचे सारें उत्पन्न जरी त्या प्रचंड अधिकाऱ्यांस अर्पण केलें तरी देखील त्यांचें पोट भरत नाही, हें उघड आहे. त्यांचें समाधान होण्यासाठीं आणखी **चार कोटी रुपये** कोठून तरी काढून द्यावे लागतात! म्हणजे हिंदुस्थानच्या नक्त उत्पन्नापैकीं पक्कें अर्धें उत्पन्न इंग्लंडांत जात असून, त्याबद्दल आमचा काडीचा देखील फायदा होत नाही; व असा क्रम कमीअधिक प्रमाणानें आज शंभर वर्षे चालला आहे! या गोष्टी ज्याला समजल्या असतील त्याला “आम्ही इतकें दरिद्री कशासाठीं” हें तेव्हांच कळून येणार आहे. इंग्लिश लोक मोठे उद्योगी, कल्पक, साहसी व बुद्धिवान् आहेत, व या गुणांमुळेच त्यांनीं आपला देश सुवर्णमय करून टाकला आहे, हें निर्विवाद आहे. तथापि या पुराण **सुवर्णभूमी**तील बरेंच सुवर्णही त्यांच्या संपत्तिमत्त्वास कारण झालें आहे, हें त्यांचें त्यांनाच कबूल करावें लागेल. पण ज्या मानानें ते आमच्या देशांतून प्रतिवर्षी उत्पादक संपत्ति तिकडे नेत आहेत, त्या मानानें आमची कंगालता अधिकाधिक दाट

होत जाऊन, आमचे व्यापार बंद पडत चालले आहेत; पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र न मिळाल्यामुळे नानातऱ्हेचे रोग वाढत चालले आहेत; रोग आणि उपासमार यांच्यामुळे आम्ही व्यथित होऊन आमच्या तोंडावर अवकळा येत चालली आहे; आणि प्रतिवर्षी रक्तपितीसारख्या महारोगग्रस्तांची व इतर जातींच्या रोग्यांची संख्या वाढत जाऊन, त्याच प्रमाणाने मृत्युसंख्याही वाढत चालली आहे. इंग्लिश लोक या भयंकर स्थितीच्या संबंधाने येथून पुढे पूर्ववत् डोळेझांक करतील तर उभय देशांवरही मोठ्या संकटाचा प्रसंग गुदरून त्यामुळे उभय देशांतील लोकांचेही अज्ञातपूर्वक नुकसान होणार आहे! ज्याप्रमाणे एखाद्या झाडाच्या चार दोन फांद्यांवर थोडीशी टवटवीत पालवी, व दहा पांच फळे दृष्टीस पडतात; पण बारकाईने त्याकडे पाहिले तर बुडव्यापासून शेंड्यापर्यंत ते किड्यांनी पोखरून टाकिले आहे, व थोड्याशा जोराच्या वाऱ्याने एकदम मोडून पडण्यासारखे झाले आहे, असे दिसून येते, त्याप्रमाणे या देशाची अवस्था झाली आहे. मुंबई, कलकत्ता, किंवा मद्रास यांसारख्या दहापांच टवटवीत शहरांवरून, किंवा लाख दोन लाखांत जो एखादा दुसरा खरा सुखवस्तू इसम दृष्टीस पडतो त्यावरून, चहूंकडे तशीच अबादानी असेल असे अनुमान करणे हा शुद्ध भ्रम होय. **सर रिचर्ड टेंपल** सारखे जे गृहस्थ जाणूनबुजून इंग्लिश पार्लमेंटास व इंग्लिश लोकांस या मिथ्या भ्रमांत पाडीत आहेत, ते इंग्लंडचे अपरिमित नुकसान करीत आहेत, व या त्यांच्या अपराधाबद्दल उभय लोकांस भारी दंड द्यावा लागणार आहे. तेव्हा हा प्रसंग टाळण्यासाठी आम्ही आपली खरी स्थिति इंग्लिश लोकांच्या नजरेस आणणे हे जितके आमचे कर्तव्य आहे, तितकेच इंग्लंडाचे खरे हित चिंतणाऱ्या आंग्लतनयांचेही आहे.

येथील बहुतेक उत्पादक भांडवल प्रतिवर्षी इंग्लंडास जाऊन येथील उद्योगधंदा नष्ट झाल्यामुळे येथील काम करणाऱ्या लोकसंख्येची कशी स्थिति झाली आहे हे कोणास थोडक्यांत समजून घेण्याची इच्छा असेल, तर त्यांनी पुढील आंकडे लक्ष लाऊन वाचावे. हिंदुस्थानांतील शंभर मनुष्यांपैकी ८६ मनुष्यांचा संबंध शेतकीशी आहे; इंग्लंडांत १४ चा आहे. गिरण्या वगैरे कारखान्यांत हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येपैकी शेंकडा १२ माणसे असतात; इंग्लंडांतील लोकांपैकी अशाच कामांकडे शेंकडा ३० असतात; आणि इतर सर्व प्रकारच्या उद्योगांमुळे इंग्लंडांत शेंकडा **पंचावन्न** इसमांस जे काम मिळते, ते येथे जेमतेम दोन इसमांस मात्र मिळते! अशा स्थितीत दुष्काळ आल्याबरोबर, लाखों लोकांस अन्नान्न करीत परलोकप्रयाण करावे लागते, यांत कांही नवल आहे काय? आमच्या व्यापाराची ही हृदयभेदक स्थिति समजस इंग्लिश लोकांपुढे आणिली म्हणजे ते असा अभिप्राय देतात की, हिंदुस्थानची व्यापारवृद्धि झाली पाहिजे, तीवांचून दुसरा तरणोपाय नाही! पण ही व्यापारवृद्धि कशी होणार, याचा मात्र विचार करण्यास कोणी धजू शकत नाही! कारण तो करू लागले की, इंग्लंडच्या व्यापारावर थोडीबहुत गदा येईल, निदान त्याला थोडाबहुत तात्कालिक तरी धक्का पोहोचेल, अशा साधनांचा उपयोग केल्याशिवाय हिंदुस्थानच्या व्यापारधंद्यास सांप्रत स्थितीत उत्तेजन देणे अशक्य आहे, हे दिसून येते. तसे करण्याची आजमितीस कोणाची प्राज्ञा आहे? परोपकाराच्या लांब लांब गप्पा मारणे फार सोपे आहे! व्यक्तीपेक्षा राष्ट्रास ही गोष्ट विशेष तऱ्हेने लागू पडते. इंग्लंडाने आमचे व्यापार आटोपले असल्यामुळे, आमचे केवढे नुकसान होत आहे, हे जोपर्यंत इंग्लंडचा माल येथे खपत आहे तोपर्यंत इंग्लिश व्यापारी मनांत कशासाठी आणतील? ज्यावेळेस येथे एखादा मोठा दुष्काळ पडून, किंवा **टाइम्स ऑफ इंडिआने** म्हटल्याप्रमाणे, दारिद्र्याने पिळून काढलेल्या व भुकेने गांजून गेलेल्या लोकांचे एखादे प्रचंड बंड होऊन, त्यांच्या व्यापारास एकाएकी मोठा धक्का बसेल, व कोट्यावधि रुपयांचे नुकसान होईल, तेव्हा कोठे त्यांचे डोळे उघडणार! तसे नसेल तर, येथील व्यापाराची वृद्धि करणे काय कठिण आहे? एकट्या कापसाच्या व्यापारास थोडेसे उत्तेजन दिले तरी देखील आम्हास आलेली अन्नान्नदशा कांही वर्षे दूर होणार आहे इतकेच नाही, तर अफूचा व्यापार बंद झाल्यास हिंदुस्थानच्या जमाबंदीच्या तटांत जे पांचसात कोटीचे अवाढव्य भगदाड पडण्याचा रंग दिसत आहे तेही बऱ्याच अंशी

भरून काढतां येणार आहे. अशा प्रसंगीं इंग्लंडाहून येणाऱ्या कापडावर जबर जकात ठेवण्यास काय हरकत आहे? तसें केल्यास, जमाबंदीस बरीच मदत होऊन, येथील कापसाच्या कारखान्यांसही बरीच मदत होणार आहे. वास्तविक पाहतां कापसाची, मजुरांची व कापसाच्या कारखान्यांस लागणाऱ्या भांडवलाची आमचेपार्शीं इतकी समृद्धि आहे कीं, जर उत्पन्न केलेला माल हटकून खपेल अशी आमची खात्री होईल, तर भरतभूमीस आपली लाज झांकण्यासाठीं इंग्लंडचा धांवा करावा लागणार नाही इतकेंच नाही, तर या व इतर खंडांत ज्या भूमिका उघड्या पडल्या असतील, त्यांच्या शरीरांवर ही भरतभूमि, आपले एक अंगुष्ठ देखील उघडें पडूं न देतां, हवीं तितकीं वस्त्रें घालील! पण ल्यांक्यास्टरच्या व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थान सरकारास असें करूं देणें म्हणजे स्वार्थरूप बाभळीच्या झाडाला अघटित घटनेनें फणस किंवा आंबे येण्यासारखें होय!

खुळे रे खुळे ! अथवा बहिष्काराचें शुष्क अवडंबर !

या पुण्यांतील रिकामटेकड्या लोकांना मधून मधून तऱ्हेतऱ्हेचीं फेंपरीं येत असतात ! पुनर्विवाहाचा दंगा, दयानंदांशीं वर्दळ, संमतीच्या बिलाविरुद्ध कंठशोष, व सध्यां चालू असलेली बहिष्कारांची धामधूम हीं या फेपऱ्यांचीं कांहीं ठळक उदाहरणें होत ! वृद्धापकाळ येऊन ठेपला; कर्तृत्वशक्तीचा लय झाला; गात्रांवर स्वामित्व चालेनासैं झालें; अधिकार नष्ट झाला; आणि सरकारानें दिलेल्या पेन्शनावर, अथवा जो थोडाबहुत कुणगा केला असेल त्यावर, किंवा प्रपंचभार वाहूं लागलेला कर्ता मुलगा घालील तेवढ्या तुकड्यावर, राहण्याचे दिवस आले म्हणजे ज्याप्रमाणें कांहीं म्हातारे अतिशय वटवट करूं लागतात, ज्याच्या त्याच्यावर तोंड सोडतात, प्रत्येक गोष्टीबद्दल नवीन पिढींतील तरुणांस दोष देतात, व कंटाळवाण्या कटकटीनें मुलांस व सुनांस भंडाळून सोडतात आणि सर्वांकडून आपलें हसें व अपमान करून घेतात, त्याप्रमाणें या पुण्यांतील जुन्या लोकांची गत झाली आहे. पेशवाई बुडाली, स्वराज्य नष्ट झालें; नवीन विद्या, नवीन विचार व नवीन रीतरिवाज नवीन अंमलाबरोबर अस्तित्वात येऊं लागले, जुन्या आचारांतील व विचारांतील दोष स्पष्टपणें नजरेस येऊं लागून ते अजीबात टाकण्याची किंवा त्यांत सुधारणा करण्याची अवश्यकता वाटूं लागली; धर्माचें, देशाभिमानाचें, स्वकर्तव्याचें खरें स्वरूप समजू लागलें—इतकें सर्व होऊन चुकलें व तदनुसार नवीन पिढीस वळण लागूं लागलें, तरी आमच्या अभेद्य जुन्या मंडळीस असें वाटत आहे कीं, या देशाची स्थिति जशी साठ किंवा सत्तर वर्षांमागें होती, तशीच आजमितीसही आहे ! असें नसतें तर आकाशाला ठिगळें देण्याचा हा व्यर्थ धंदा त्यांनीं कशाला आरंभिला असता ? यांना हें कसें समजत नाहीं कीं, आपल्या अंगांत कोणत्याही प्रकारचे प्राण, योग्यता, व अधिकार न राहिल्यामुळें, ब्राह्मण्य करण्याचे, बहिष्कार घालण्याचे, किंवा कोणाला वाळींत टाकण्याचे दिवस आतां गेले ! उलट हे वेडेपीर ज्यांना बहिष्कार घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, त्यांचेकडून ते बहिष्कृत होण्याचा संभव आहे ! कोणत्याही शिक्षेची भीति वाटत असेल तोपर्यंत “ती देऊं” अशी धमकी घालण्यांत, किंवा प्रसंगविशेषीं ती प्रत्यक्ष देण्यांत कांहीं अर्थ आहे. पण जर त्या शिक्षेची चहूंकडे थट्टा होऊं लागली असेल, व ती देण्याचा आव घालणारांसच त्रास होण्याचा संभव असेल, तर त्यांनीं आपण होऊन आपलें हसें कां करून घ्यावें, हें समजत नाहीं ! पण येवढें समजण्याची अक्कल असती तर “खुळें” ही पदवी कोटून प्राप्त झाली असती ? पहिल्या पद्धतीनें ब्राह्मणपण राखणें ही गोष्ट आतां आपल्या आहाराबाहेर गेली, हें सत्य या खुळ्यांच्या ध्यानांत येऊन, नव्या पिढीशीं सलोख्यानें व गोडीगुलाबीनें ते वागूं लागतील, तरच त्यांची धडगत आहे. नाहीतर व्हायचें तें न चुकतां त्यांना मात्र शेवटपर्यंत विडंबन, उपहास, तिरस्कार व अपमान सहन करणें भाग पडणार आहे.

ज्या लोकांची धर्मावर खरी श्रद्धा आहे; ज्यांनीं अनेक धर्मग्रंथांचें अवलोकन करून धर्माविषयीं खोल विचार केला आहे; पण हिंदुधर्मांत, विशेषतः त्याच्या तंत्रांगांत, बराच फेरफार केल्याशिवाय तो अर्वाचीन विचारी श्रद्धालूंच्या आदरास पात्र होण्याचा संभव नाही, अशी ज्यांची खात्री झाली आहे—अशा लोकांचा स्वधर्मांत मानपुरःसर संग्रह करावयाचा तें सोडून, हे खुळे धर्माभिमानी अशा विचारवान् व श्रद्धावान् लोकांस “ब्रह्मो”, “प्रार्थनापंथी”, “आर्यसमाजिष्ठ” अशीं निंदाव्यंजक नांवें देऊन, त्यांस आपले शत्रु करून घेत आहेत. अर्वाचीन पद्धतीप्रमाणें शिकलेल्या धर्मशील लोकांची अशी वाट लावण्यापूर्वी, खुळ्या धर्मवेड्यांनो, आपल्या अंगांत आपला धर्म सांभाळण्याची काय ताकत आहे याचा नीट विचार करा; आग्रहानें, अविचारानें, किंवा भुलथापीनें भलतेंच करून बसाल, आणि परिणामी फुकट फर्शी पडाल हें नीट ध्यानांत आणा. हिंदू

धर्माचा जीर्णोद्धार करून, त्याच्या तारुण्यांतलें किंवा ऐन जवानींतलें त्याचें मोहक स्वरूप त्याला आणण्याचा जो तुमचा विचार आहे, तो फार प्रशंसनीय आहे; पण तो अंमलांत आणण्यास तुमच्यापाशीं काय सामुग्री आहे. याची तुम्हीं कधीं चौकशी केली आहे काय? हिंदू धर्मास उतरती कळा लागण्यास किंवा जीर्णदशा येण्यास जीं अनेक कारणे झालीं आहेत, त्यांत पाश्चिमात्य शिक्षण मुख्य कारण होय, असें आम्हांस वाटतें. तुमचें मतही तसेंच असल्यास, अगोदर हें पाश्चिमात्य शिक्षण येथून पिटाळून लावण्याची, निदान त्याला कोलदांडा घालण्याची कांहीं तरी तोड काढिली पाहिजे! या शिक्षणानें जिकडे तिकडे अश्रद्धाच अश्रद्धा करून सोडिली आहे, हें निर्विवाद आहे! पण हें पेंढार येथून घालावायाचें कसें? इंग्रज लोक आमच्या धर्माविषयीं पूर्ण उदासीन आहेत; पण आमच्या शिक्षणाविषयीं, म्हणजे त्यांजकडून आम्हांस जें शिक्षण मिळत आहे त्याविषयीं “तुम्ही उदासीन व्हा” अशी विनंती त्यांस केल्यास ते तिचा आदर करणार नाहीत, असें वाटतें. कारण, त्या महाकारस्थानी लोकांनीं आमच्या धर्मात प्रत्यक्षपणें हात न घालण्याचें अभिवचन आम्हांस दिलें असल्यामुळें, व त्याचें त्यांच्याकडून म्हणण्यासारखें उल्लंघन कधींही होत नसल्यामुळें, अप्रत्यक्ष रीतीनें आमच्या धर्मश्रद्धेची रांगोळी करणारें जें व्यावहारिक शिक्षण ते आम्हांस देत आहेत, त्याबद्दल त्यांना दोष देण्यास आम्हांस जागा सांपडत नाही! तेव्हां हें धर्मविध्वंसक पाश्चिमात्य शिक्षण बंद करावयाचें म्हणजे खुद्द इंग्रजांसच येथून हांकून लावण्याची कांहीं तरी युक्ती काढिली पाहिजे! हें करण्यास दोनच उपाय आहेत; **शाप** किंवा **शर**. पैकीं **शर** अथवा **शस्त्रें** हत्यारांच्या कायद्यामुळें आम्हांपाशीं राहिलीं नाहीत! तेव्हां आतां आमची सारी भिस्त शापावर येऊन ठेपली आहे! ही शापशक्ति आमच्यासारख्या **सुधारकांस** अनुकूल नाही हें उघडच आहे! तस्मात् ज्या क्षौरी शास्त्र्यांच्या किंवा दर्दुरानुकारी वैदिकांच्या यज्ञोपवीतांत जोर असेल त्यांनीं आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें या फिरंग्यांस खाक केल्याशिवाय, आमच्या सनातन वैदिक धर्माचें संरक्षण होण्याची आशा राहिली नाही! शिव! शिव! सनातन वैदिक धर्मा, काय हा घोर प्रसंग तुजवर गुदरला! कलिप्रभावामुळें मंत्रविद्या अगदीं लयास गेली! त्यांतल्या त्यांत जीं एकदोन अस्त्रें अद्यापि चालू आहेत, त्यांचा राजवर्गावर मुळींच परिणाम घडत नाही! आतां या तुझ्या निःसीम भक्तांनीं काय करावें? **नारायणा**, तुला तरी या मृत्यूच्या दाराशीं बसलेल्या हिंदू धर्माची कांहीं करुणा येऊं दे!

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।

अशी तुझी प्रतिज्ञा आहे. मग अशी डोळेझांक कां करतोस बरें? हे सर्वसाक्षी प्रभो, तुझ्या डोळ्यासमोर जे अनन्वित प्रकार प्रत्यहीं घडूं लागले आहेत, ते तुला दिसत नाहीत काय? म्लेंच्छांच्या हातीं वेद गेले! यज्ञयाग होईनासे झाले! संध्यावंदन, पितृतर्पण व वैश्वदेवादि नित्य ब्रह्मकर्म लयास जात चाललीं! वेदशालांच्या जागीं राक्षसी शिक्षणाच्या शाळा स्थापित झाल्या! वर्णसंकर झाला पाहिजे असें लोक उघडपणें बोलूं लागले, व चोरूनमारून निरनिराळ्या जातींचे लोक एकमेकांशीं अन्नोदकव्यवहार करूं लागले! स्त्रिया उद्धत होऊन ज्ञानाकांक्षिणी आणि दास्यद्वेषिणी होऊं लागल्या! “**अष्टवर्षा भवेत् कन्या**” या वैवाहिक सीमेचा मोठ्या डौलानें अतिक्रम होऊं लागला! विधवाविवाहासारखीं अनुच्चारणीय पातकें राजरोस घडूं लागलीं, व खुद्द नवऱ्याला बारा वर्षांचे आंतील वयाचे बायकोकडे जाण्याची बंदी झाली! हा भयप्रद अनाचार, देवा, तुझ्यानें पहावतो तरी कसा? किंवा तुला तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे? आमचें कर्मच खोटें म्हणून आम्हांला अशी दशा आली असेल! आम्हीं आपलीं पोरें या इंग्रजांच्या शाळेंत घातलीं नसतीं तर आज ही आमची दशा कशाला झाली असती? पण त्या शाळांत त्यांना घातल्याशिवाय तरी कसें चालणार? जळांत राहून माशांशीं वैर काय कामाचें? आम्हीं देऊं दिल्या तर सात रुपयांच्या शिपुर्ज्यांच्या जागा देखील इंग्रजलोक स्वजातीयांस देऊं लागतील, आणि संतोषानें त्या पतकरणारे हवे तितके आंगलभौम येथें पैदा होतील! अशा स्थितींत जीव राखावा कीं धर्म राखावा, अशी मोठी पंचाईत येऊन पडली आहे! आम्ही

आपल्याकडून होईल तितकी धडपड चालविली आहे, पण तिचा धड परिणाम होण्याची चिन्हें दिसत नाहीत!

धर्मनिष्ठ देशबांधव हो, ही तुमची अनुकंपनीय स्थिति पाहून आम्हां **सुधारकांस** देखील तुमची मोठी कीर्त येते! पण काय करावें! परमेश्वराच्या इच्छेवांचून अशा गोष्टी घडत नसतात हें ध्यानांत ठेवा आणि आला दिवस साजरा करून घ्या! तसें न कराल आणि मूर्ख, आपमतलबी, दांभिक, किंवा हट्टी लोकांच्या नादीं लागाल आणि भलभलतें करण्यास प्रवृत्त व्हाल तर मात्र ठार बुडाल, हें पक्कें समजून असा! जे तुम्ही बहिष्काराची धमकी घालण्यास निघाला आहां, त्या तुमच्या पायाखालीं काय जळत आहे, हें तुम्हीं कधी पाहिलें आहे काय? पदोपदीं ब्राह्मणधर्माचें उल्लंघन तुमच्या हातून होत आहे, हें तुमच्या लक्षांत नाही काय? दर्शाचे दर्शास क्षौर करणारे शास्त्री किंवा वैदिक धर्मोपदेश करण्याच्या निमित्तानें करूं नये अशीं कर्मे करतात, हें तुम्हांस ठाऊक नाही काय? अशा दांभिक धार्मिकांस वाळींत टाकण्याचा विचार तुमच्या मनांत कधीं आला आहे काय? मुसलमान तांबोळ्यांच्या दुकानांतला ओला चुना, हलवायाच्या घरची मेवामिठाई, कंठाळींतल्या दशम्या, चांभाराच्या दुकानचे जोडे, व मांगाच्या हातच्या दोऱ्या घेतांना तुमच्या मनांत कधीं दिक्त आली आहे काय? इंग्रजांचें राज्य स्थापित झाल्यापासून दवाखान्यांतील औषधांच्या नावांनं ब्राह्मण लोकांत किती दारूचा खप प्रत्येक दिवशीं होत आहे, हें तुम्हांस ठाऊक नाही काय? फार कशाला, आपला भाऊ, मुलगा, बाप किंवा काका दारू पितो, मांस खातो, किंवा यवनीशीं गमन करतो, हें पक्कें ठाऊक असून त्याच्याशीं तुम्ही अन्नव्यवहार करीत नाही काय? किंवा अशा प्रकारच्या परक्या गृहस्थाशीं लग्नसंबंध जुळवीत नाही काय? “आम्ही असें करतो” अशी अशा लोकांनीं आपण होऊन नोटीस दिली नाही तोपर्यंत ते तसें करीत नाहीत असें समजणें रास्त आहे असें म्हणणें, आणि कधीं मायेनें, कधीं लोभानें व कधीं कायद्याच्या भीतीनें त्यांच्याशीं खुशालपणें हवा तो व्यवहार करणें म्हणजे “माझ्या जिभेला हात लावला नाहीस म्हणून मला विटाळ झाला नाही,” असें म्हणणाऱ्या अर्वाच्य पोराच्या वर्तनाचें अनुकरण करून, सनातन वैदिक धर्माच्या संरक्षणासाठीं आपला जीव तिळतिळ तुटतो आहे, असें दाखविणाऱ्या दांभिकांनीं विश्वासघातकी गार्हाप्रमाणें विषांत बुडविलेले खंजीर त्यांच्या बरगड्यांत खुपसण्यासारखें होय! सांप्रतकाळीं कांहीं स्वार्थसाधु शिकलेल्या लोकांचें पाठबळ तुम्हांस मिळाल्यासारखें झालें असल्यामुळें, तुम्ही खुळ्यासारखें नाचूं बागडूं लागलां आहां; पण आज जे गृहस्थ तुम्हांस तुमचे कैवारी असें दाखवून, तुमच्या अजागळपणाचा फायदा घेत आहेत तेच तुम्हांस त्यांची कार्यसिद्धि झाल्याबरोबर कोणत्या खड्ड्यांत नेऊन घालतील, याची शंका तुम्हांस कधीं आली आहे काय? वेदांत ज्यांना भरंवसा नाही; ख्रिस्त्याच्या घरीं चहा, कॉफी बेलाशक घेण्यास ज्यांना फिकीर वाटत नाही, डॉक्टराच्या सांगण्यावरून मदिराकाचा किंवा गोमांसाकाचा उपयोग करण्यास ज्यांना दरद वाटत नाही; बबर्जीच्या हातचीं बिसकुटें ब्राह्मणीनें तयार केलेल्या शकरपाळ्यांइतकीं ज्यांना पवित्र वाटतात; जे कोणत्याही देवाला मानीत नाहीत किंवा कोणताही ब्राह्मणाचार नित्य करीत नाहीत; सोंवळ्याओंवळ्यांचा ज्यांनीं उघडपणें त्याग केला आहे, व कुणब्याच्या हातचा चहा व पाणी हीं ज्यांच्या अंगांत अनेक वर्षे खिळून जाऊन ज्यांचे देह शूद्रसदृश झाले आहेत—अशा लोकांच्या जिवावर हें बहिष्काराचें अवडंबर तुम्ही उभारलें असेल तर, ध्यानांत ठेवा, हे तुमचे कावेबाज पुढारी आपली कामगिरी झाल्याबरोबर खांका वर करून तुम्हांस तोंडघशीं देतील! यांचें वर्तन असें आहे:—

न संध्यां संधत्ते नियमितनिमाजां न कुरुते ।

न वा मौंजीबंधं कलयति न वा सौनतविधिम् ।

न रोजां जानीते व्रतमपि हरेनैव कुरुते ।

न काशी मक्का वा शिव शिव न हिंदुर्न यवनः ॥

अर्थ :— “संध्या करीत नाही व निमाजही पढत नाही; ज्याला मुंजही नको, व सुंतेचीही गरज नाही; रोजा माहीत नाही व एकादशीही करीत नाही; जो काशीलाही मानीत नाही व मक्केलाही विचारीत नाही;—एकूण हरहर! जो धड हिंदूही नाही आणि मुसलमानही नाही!”

तेव्हां अशा प्रकारच्या भ्रष्ट ठकांकडून चकले जाऊं नका इतकेंच नाही, तर देशकालमानावर नजर देऊन सुधारणेच्या स्वाभाविक ओघास निष्कारण प्रतिरोध करूं नका, येवढेंच तूर्त सांगणें आहे!

बंधनें कोण व कोणतीं घालणार?

ज्यांना बसल्या जागेवरून हालवयाचें नाही, व “जुनें तेवढें चांगलें” असें वरकरणीं म्हणत बसून, जुन्या लोकांकडून गाजी म्हणवून घ्यावयाचें आहे, त्यांच्या अनेक लपंडावांपैकीं हा एक लपंडाव आहे कीं, कोणतीही गोष्ट करण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर न घेतां, ज्या गोष्टी कराव्या असें दुसरे लोक म्हणत असतील, त्यांतील दोष मात्र काढीत बसावयाचें, पण त्या करणें योग्य नसेल तर त्यांच्या ऐवजीं दुसऱ्या कोणत्या कराव्या, हें स्पष्टपणें सांगण्याची छाती कधींही करावयाचीं नाहीं! कोठून करतील बापडे! ज्यांच्या विचारांचा व आचारांचा पक्का काडीमोड झाला आहे, त्यांना अमुक प्रकारचें वर्तन चांगलें असें उघडपणें कोठून म्हणतां येणार? भलतेंच करणें उचित आहे, असें म्हणावें तर मोठमोठ्या पदव्या मिळविल्या असून व विद्वानांत नांवाचा उच्चार होत असून, अज्ञान व अप्रबुद्ध मनुष्याप्रमाणें कांहीं तरी बडबडल्याचा दोष पदरीं येणार व विचारानें प्रशस्त वाटलेल्या गोष्टीचा निषेध केल्याबद्दल काळजाला रात्रंदिवस टोंचणी लागणार! बरें, तसें न करावें आणि मनास शुद्ध वाटत असेल तें उघडपणें बोलून दाखवावें, तर लोकांची इतराजी होऊन, लोकप्रशंसारूप चैतन्यहेतु आणि चैतन्याधार लयास जाणार! अशा रीतीनें दोहों बाजूंनीं दोन प्रकारच्या इंगळ्या ज्यांस आपल्या तीव्र नांग्या मारीत आहेत, त्यांनीं सैरावैरा करूं लागून भलभलतें बडबडत सुटावें; बुद्धिमत्तेची व शहाणपणाची वृथा घमेंड मारीत बसून अमक्याची प्रोफेसरी जाईल अशा भीतीनें अमका अमक्याचा स्तुतिपाठ करीत आहे असें म्हणावें; आणि आपली प्रोफेसरी गेल्यामुळें, केवळ चरितार्थासाठीं घातलेलें ब्यारिस्टरीचें नवीन दुकान भरभराटीनें नीट चालावें म्हणून किंवा अविचारानें अथवा दुराग्रहानें जीं मते एकादा चांगलीं म्हटलीं व प्रसिद्धपणें ज्यांचा एकवार अंगीकार केला त्यांच्या उलट मतांतील चांगलेंपण कबूल केलें तर वर्गणीदार कमी होऊन शिवाय मूर्खपणही पदरीं येणार तें टळावें म्हणून, द्रव्यार्जनासाठीं हवा तो धंदा करणाऱ्या समाजांतील अतिकनिष्ठ व्यक्तीप्रमाणें, दारावरून जो गिऱ्हाईक जाईल त्याला हाका मारमारून तो खुष होईल असा प्रलाप त्याच्यापुढें करावा, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. असलें वर्तन फायद्याचा हिशेब चोख रीतीनें करतां येणाऱ्या गणित्यालाच साधण्यासारखें आहे व त्याच्या त्या शास्त्रांतील पांडित्याला तर कायद्याची थोडीशी फोडणी दिलेली असेल तर त्याला त्या वर्तनाची कुरूपता सामान्य लोक चकतील अशा रीतीनें छपविता येणार आहे, हें आम्ही कबूल करतो! ज्यानें तर्कशास्त्राचीं फक्त दहापांच पानें वाचलीं आहेत त्याला ही मायासुराची कला साधावयाची नाही व ती साधण्याची तो पर्वाही करीत नाही! लोक कांहींही म्हणोत, असला मनुष्य मिशा बोडून घेऊन कर्मठ ब्राह्मणांच्या कळपांत शिरण्याची महत्त्वाकांक्षा न धरतां, आपल्या मनास शुद्ध वाटेल तें बोलतो, आणि “वडवाघुळाप्रमाणें माझी अवस्था झाली आहे” असे लाजिरवाणे शब्द स्वमुखांतून काढण्याचा शोचनीय प्रसंग स्वतःवर न यावा, म्हणून समाजास न सोडता आपल्या आचारविचारांत जितकी संगत ठेवतां येईल तितकी ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. असो; आमच्याकडे असलेल्या कर्जाची आज ही अंशतः फेड केली आहे येवढेंच येथें सांगतों आणि असली तऱ्हेवाईक प्रस्तावना पुरी करून मुख्य विषयाकडे वळतो.

समाजाची सुस्थिति असावी, आणि त्यास हळू हळू उन्नतावस्था येत जावी, यासाठीं प्रत्येक अवस्थेंत त्याला कांहीं बंधनें असणें अवश्य आहेत, व त्याच्या घटकांनीं त्यांचा प्रतिपाल केला पाहिजे, हें सामान्य विधान ज्याप्रमाणें आम्ही कबूल करतो, त्याप्रमाणें अनेक कारणांनीं प्रत्येक समाजाच्या स्थितींत एकसारखा फेरफार होत असतो, म्हणून त्याच्या बंधनांतही फेरफार होत गेला पाहिजे, हें विधान आमच्या पुराणप्रिय प्रतिपक्ष्यांनीं कबूल केलें पाहिजे. कलह न होतां ज्या समाजांत सुधारणा होत असते, त्या समाजाचे अन्न व प्रज्ञ घटक नकळत किंवा जाणूनबुजून निरुपयोगी झालेलीं जुनीं बंधनें टाकीत जातात, आणि नवीं लाऊन घेतात. कालमान झपाट्यानें बदलत चाललें आहे, असें पाहून जुन्या लोकांनीं नव्या लोकांसाठीं आपली

पुराणप्रियता किंचित् ढिली केली पाहिजे, व नव्या लोकांनीं जुन्या लोकांसाठीं आपली नवप्रियताही थोडीशी कमी केली पाहिजे. तसें न होईल तर नव्याजुन्यांचें रण माजल्याशिवाय रहाणार नाही. असल्या रणांत उभय पक्षांतील लोकांनीं शब्दप्रहारांपलीकडे जाऊं नये, असें सामान्य इसम म्हणतात; पण ज्यांना आपणाकडे जगांतील दरोबस्त अकलेचा मक्ता आहे, असें वाटत असतें, ते अशा समरांत केशाकेशी व दंडादंडी होण्यास कांहीं हरकत नाही, येवढें प्रतिपादूनच रहातात असें नाही, तर पडद्याआड उभें राहून, अशा पुण्य कृत्यास आपल्या हातून होण्यासारखी मदत करतात! असले इसम समाजाचे अत्यंत निर्घृण हितशत्रु होत, व अशांचें मायावीपण उघडें पाडणें म्हणजे समाजाचें कल्याण करणें होय! सध्यां आपल्या समाजांत जो कलह चालला आहे तो वर सांगितलेल्या सामोपचाराच्या मार्गानें मिटविण्याचा प्रयत्न न करतां, तो अधिकाधिक पेटत जाण्यासाठीं जे आपली अक्कल व विद्वत्ता खर्च करीत आहेत त्यांना मनुष्य म्हणावें, कां राक्षस म्हणावें, हें आम्हांस समजत नाही. पूर्वीचें कडकडीत ब्राह्मणपण आतां रहाण्याची आशा नाही हें पक्कें समजलें असून, आपल्या आचरणानें व भाषणानें “तुम्ही करतां तें ठीक आहे; तुमचें बोलणें वाजवी आहे; गरज पडल्यास मी तुमच्यांत मिळून तुमची तरफदारी करण्यास तयार आहें” असें जुन्या लोकांस भासवून, त्यांचेकडून अशक्य, असंभवनीय, व सर्वास अहितकर अशा चळवळींची उठावणी करणाऱ्या मनुष्यानें “मी समाजाचा खरा अग्रणी आणि मतप्रदर्शक प्रतिनिधि” म्हणून राजरोस मिरवावें, याहून विशेष हास्यास्पद असें कांहीं असेल काय? स्वातंत्र्याची विनाकारण ऐट मिरविणाऱ्या, पण वास्तविक पाहतां लौकिकाशेनें अज्ञानसमूहाचे दासानुदास होऊन गेलेल्या, कांहीं दांभिकांची भर न मिळती, तर सध्यां बहिष्काराची जी शुष्क चर्चा चालली आहे ती मुळीच चालली नसती. पण यांनीं जर अशा रीतीनें मूढ लोकांस गोंजारलें नाही व विचारलें नाही, तर यांच्या नांवाचा नगारा कसा वाजणार, व प्रशस्त किंवा अप्रशस्त साधनांनीं यांना आपल्या प्रतिपक्षांचा सूड कसा घेतां येणार? समाजाच्या कल्याणाची जर यांना खरी कळकळ असती, तर बहिष्कारवाल्यांनीं ज्या अत्यंत असंभवनीय अटींवर साह्य घेण्यासाठीं, घरच्या भाकरी खाऊन, जोडे फाडण्याचा धंदा आरंभिला आहे त्यांत त्यांस पडूं दिलें नसतें, किंवा मानभावी लोक म्हणतात त्याप्रमाणें या बहिष्कारवाल्यांशीं त्यांचें कांहीच संगनमत नसतें. तर सांप्रत कालीं अमुक बंधनांचा त्याग केलाच पाहिजे, अमुक ठेविलीं पाहिजेत, व अमुक नवीन करून घेतलीं पाहिजेत, असें त्यांनीं उघडपणें सांगितलें असतें. समंजस लोकांनीं आपणांस अगदींच मूर्खांत काढूं नये, म्हणून जातां जातां असें म्हणावयाचें कीं, ब्राह्मणांनीं पुनर्विवाहांशीं संबंधित असलेल्या गृहस्थांशीं अन्नोदक व्यवहार करण्यास, पाहिजे त्या हिंदूच्या हातचें पाणी घेण्यास, उष्णातिशयाचा सोडावाटरानें उपशम करण्यास, फार लांबच्या प्रवासांत दारुण क्षुत्पीडा दूर करण्यास्तव **बिस्कुटाशन** करण्यास, किंवा एखादे प्रसंगीं केवळ मजालसेखातर ख्रिस्त्यानें तयार केलेल्या व परोपकारी आंग्ल स्त्रियांनीं प्रेमपुरःसर सुंदर कांचपात्रांत घालून पुढें केलेल्या **कांग्रा व्हॅलीतील फ्यामिली मिक्सचराचे** उन्हन उन्हन चार घोट घेण्यास कांहीं हरकत नाही! पण ही हकीकत समजल्यावर, गवयगति ब्राह्मण जर असें म्हणूं लागले कीं, “कां हो, आम्ही तुम्हांस आमचे अग्रणी समजतो. निदान तुम्हीं आजपर्यंतच्या आपल्या भाषणांनीं व बाह्य कृत्यांनीं आम्हांस असें भासविलें आहे. तेव्हां तुमच्या विरुद्ध जी किंवदंती उठली आहे तींत कांहीं तथ्य आहे काय?” तर या **जंबूकवृत्ति ‘न हिंदूर्न यवनास’** असें उत्तर द्यावें लागतें कीं, “माझ्या हातून नकळत तुम्ही म्हणतां ती चूक झाली खरी; पण तीबद्दल तुम्ही सांगाल तें प्रायश्चित्त घेऊन मी तुमचा अग्रणी रहाण्यास तयार आहें!” जर हें आमचें लिहिणें या पंथाच्या लोकांविरुद्ध शुद्ध बालंट असेल, तर ते आमच्या तीरावर किंवा तटांत आहेत, उलट तीरावर किंवा तटांत नाहीत, हें त्यांचें त्यांसच कबूल केलें पाहिजे! पण सांप्रतकालीं पखवाजाच्या दोनही तोंडांसारख्या त्यांना दोहोंकडूनही ज्या चापट्या मिळत आहेत त्याचें कारण त्यांचें वर्तन व विचार नवीन पंथाचे असून, केवळ तोंडच्या पोकळ थापांनीं तें जुन्या पंथांतील लोकांचें अग्रणीत्व आपल्या हस्तगत करून घेण्याच्या, व त्यापासून होणारे आधिभौतिक व आध्यात्मिक फायदे साधण्याच्या खुळ्या नादास लागले आहेत! त्रिशंकूची

पुण्याई मोठी असल्यामुळे तो कसा तरी अंतराळीं लोंबत राहिला; पण हे बिचारे अत्यंत पुण्यहीन असल्यामुळे दोन तटांच्या किंवा तीरांच्या दरम्यान होत असलेल्या खळखळाटांत गडप होतील की काय, अशी भीति वाटते! देव करो, आणि हे या किंवा त्या तटास कसे तरी लागोत असें आम्ही मनापासून चिंतितों.

आतां कोणी असें विचारतील कीं, या दोन तटांच्या दरम्यान लहानसा सेतु किंवा पूल बांधतां येणार नाहीं काय? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या समाजाग्रणींसारखे समाजाग्रणी सुदैवानें पुढें न येतील तर थोड्या वर्षांत या पुलाचे मच्छ पाण्याच्या पृष्ठभागावर दिसूं लागून, त्यांवर कमानी टाकण्याचा आणि त्यांवरून जाण्यायेण्यास सुलभ असा रस्ता करण्याची संधि येण्याचा संभव आहे; कारण तसें करण्याचीं बरींच साधनें चोहोंकडून जुळूं लागलीं आहेत. पण या कौटिल्यपूर्ण **इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टांच्या** अनिश्चल व परवंचक भाषणांनीं आणि कृत्यांनीं उभयपक्षांचा समय होण्याचीं चिन्हे कमीकमीच होत जाणार! अशा लोकांच्या आधारावर जुने लोक जर भलभलते आग्रह धरून बसतील तर त्यांस ज्या धर्मग्लानीचें एवढें भय पडलें आहे ती त्यांस म्हणतां म्हणतां ग्रासून टाकील, असें वाटतें. आणि एका प्रकारें असेंच व्हावें, असें आमच्या मनांत कधीं कधीं येतें; कारण यांच्या धर्मग्लानीच्या बऱ्याच भागास आम्ही धर्मग्लानि न समजतां धर्मोत्कर्ष समजतो! मूर्तिपूजा अजीबात नाहींशी होणें, यज्ञयागांचें थोतांड क्रमाक्रमानें शिथिल होत जाणें, वर्णसंकर होऊन पाहिजे त्याला पाहिजे त्याशीं अन्नोदकव्यवहार करण्याची किंवा लग्न लावण्याची सदर परवानगी असणें, पाहिजे त्यानें पाहिजे त्या शास्त्रांचा किंवा धर्मग्रंथांचा अभ्यास करणें, स्त्रीपुरुषांनीं हव्या त्या वयापर्यंत किंवा मुळींच अविवाहित रहाणें, स्त्रियांस हवी ती विद्या संपादूं देणें किंवा हवा तो धंदा करूं देणें, ज्याचें त्यानें आपल्या तब्यतीप्रमाणें लग्न करणें; अशौचादि कोणत्याही प्रकारच्या कारणानें कोणासही कुरूपता न येणें, और्ध्वदैहिकादि गलिच्छ व अमंगल संस्कार बंद पडणें—वगैरे गोष्टी प्रचारांत आल्यास कोणत्याही प्रकारची धर्मग्लानी होणार आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. अशा प्रकारच्या आचारांनीं हिताहून अहितच अधिक होत आहे, असा आमचा समज आहे. तथापि यांपैकीं कित्येक आचारांवर अनेकांचा खरा विश्वास असेल, याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. त्यांचा त्यांवरील विश्वास उडण्यास त्यांना अर्वाचीन पद्धतीचें शिक्षणच मिळालें पाहिजे. तें मिळून त्यांचीं मनें सुसंस्कृत होईपर्यंत, सर्वसामान्य अशीं कांहीं बंधनें करून घेण्यास आम्ही राजी आहों. पण आज तीं ठरविणार कोण व त्यांचा अंमल करणार कोण, हें मात्र समजत नाहीं!

आपल्या हाताने आपल्या पायावर दगड

सध्यां बहिष्काराच्या कृत्यांत जे लोक गुंतले आहेत त्यांचे वर्तन आपल्या हाताने आपल्या पायावर दगड पाडून घेण्यासारखे होत आहे. धर्म म्हणजे काय, त्याचा विस्तार कसा होतो, त्याचे आकुंचन होण्यास काय कारणे होतात, त्यांचे रूपांतर कशाने होतं, त्याची ग्लानि कां होते, त्याचे पुनर्जीवन होण्यास काय करावे, मनुष्याच्या अंतःकरणांतील धर्मबुद्धीत कोणत्या प्रकारचे फरक होत आहेत, व अखेरीस त्या धर्मबुद्धीस कोणते स्वरूप प्राप्त होण्याचा संभव दिसत आहे, धर्मरक्षण करू इच्छिणाऱ्यांच्या अंगी कोणत्या प्रकारचे ज्ञान, सामर्थ्य व योग्यता पाहिजे वगैरे गोष्टींच्यासंबंधाने आमचे बहिष्कारवाले पूर्ण मुग्धावस्थेत आहेत असे वाटते! ज्याप्रमाणे डोळ्यांस दोहों बाजूंनी झांपडे लाविलेले घोडे, हांकणाऱ्याच्या लगामाचा हिसका बसेल तसे वळतात, व त्याच्या चाबकाच्या फटकाऱ्याच्या मानाने पाय उचलतात, त्याप्रमाणे हे ज्ञानांध लोक विकारवश होऊन ते नेतील तिकडे जात आहेत! ज्या आचारांस आम्ही धर्म समजत आहो, त्यांपैकी बहुतेकांपासून आजपर्यंत आमचे कोणत्याही प्रकारचे ऐहिक किंवा पारमार्थिक हित झाले नाही, अशी जरी आमची खात्री होऊन चुकली आहे, तरी फलज्योतिष, किमया, शकुन, सुर, पिशाचयोनी, पुनर्जन्म वगैरे गोष्टींवरील विश्वास ज्या प्रकारच्या साहजिक कारणांनीच अस्तित्वात आला, त्या प्रकारच्या साहजिक व नैसर्गिक कारणांनीच नानातऱ्हेचे धर्मविचार आणि त्यावर अवलंबून असलेले नानातऱ्हेचे धर्माचार अस्तित्वात आले असावे, असे मानणे जरूर आहे. तेव्हा ज्यांना आज ते नकोसे झाले असतील त्यांनी ते झुगारून द्यावयाचे झाले तरी बेताबेताने झुगारून दिले पाहिजेत. कारण, समाजातील प्रत्येक मनुष्याचा बऱ्याच इतर मनुष्यांशी संबंध असतो. या संबंधामुळे त्याच्या असामान्य वर्तनाचा संसर्ग इतरांपर्यंत जाऊन पोहोचतो; व हे वर्तन सामान्य लोकांच्या वर्तनाहून फारच भिन्न असले, आणि अशा व्यक्तीवर अवलंबणाऱ्या आश्रितांचा समुदाय फारच मोठा असला, तर त्या सर्वांना या वर्तनामुळे बराच मोठा धक्का पोहोचतो. तथापि ज्यांची ज्या गोष्टीविषयी बालंबाल खात्री झाली आहे, व जिच्या अनुरोधाने आचरण केले नाही तर आपण आपले कर्तव्य बजावले नाही असे वाटून, ज्यांस मनाची रात्रंदिवस टोंचणी लागणार आहे, व शिवाय मधून मधून इतरांकडून “दांभिक” असेही म्हणवून घ्यावे लागणार आहे, असे मनुष्य लोकमताची विशेष पर्वा न करता, आपल्या मनास शुद्ध वाटेल त्याप्रमाणे वागतात, व त्यांस तसे वागू देणे हेच समाजास अत्यंत हितकारक आहे. कारण, वर्तनाचा अमुक पंथ चांगला किंवा अमुक विचार कधीही चुकीचे ठरावयाचे नाहीत, असा व्यर्थ गर्व कोणत्याही व्यक्तीने वाहू नये. ज्याप्रमाणे मनुष्यविषयक इतर गोष्टींत दिवसेंदिवस फरक होत आहे, त्याप्रमाणे मनुष्यांच्या धर्मविषयक आचारांत व विचारांतही फरक होत आहे, व तो झालाच पाहिजे. त्याला अवरोध करण्यापासून समाजाचा नफा न होता उलट नुकसान होतं. “**प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते जंतुः**” (म्हणजे प्राण्याला चिथविले असता तो आपला पराक्रम दाखवितो) अशी संस्कृतांत म्हण आहे. हिंदुस्थानातील नवीन पिढीच्या लोकांस पूर्वीपेक्षा अगदी निराळ्या तऱ्हेचे शिक्षण मिळत असल्यामुळे, त्यांच्या धर्मकल्पना जुन्या लोकांच्या धर्मकल्पनांहून निराळ्या झाल्या आहेत, व तदनुसार त्यांच्या धर्माचरणांत अंतर पडत आहे. हे अंतर दिवसेंदिवस अधिकाधिक पडत जाणार. याला आवरण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे कड्यावरून तुफान वेगाने खाली येणाऱ्या पाण्याच्या लोटाचा प्रवाह मार्गे उलटविण्याचा अशक्य प्रयत्न करण्यासारखे होय! याचा परिणाम कदाचित येवढाच होणार आहे की, बहिष्कारवाल्यांनी माराकुटी करून वेडावांकडा बांध घातला, तर क्षणभर त्या प्रवाहाची गति स्तिमित झाल्यासारखी होईल खरी; पण जे पाणी निघून गेले नाही ते तुंबून राहून मार्गे फुगत जाईल, व थोड्याच वेळांत त्याचा जबरदस्त दाब व वेग त्याला अडविण्यासाठी घातलेल्या बांधाऱ्यास किंवा धरणास अनावर होऊन, “**इंद्राय स्वाहा तक्षकाय स्वाहा**” या म्हणीप्रमाणे त्या चिखलाच्या भिंताडाची आणि त्याची लिंपालिप करीत बसणाऱ्या अविचारी लोकांची शोचनीय अवस्था होईल!

देशकालवर्तमानाचा विचार न करतां अंगीं असेल तेवढें सामर्थ्य दुसऱ्यावर जुलूम करण्यांत. खर्ची घालणारांची अशी दशा झाली नाही असें कधींही होत नाही. अशा लोकांना मागून मोठा पश्चाताप होतो. पण त्याचा काय उपयोग? फ्रान्स देशांतील कुलीन घराण्यांतले लोक, धर्माधिकारी, दरबारी लोक, आणि सरकारी अधिकारी आपल्या जुलमाच्या काढण्या योग्य वेळीं थोड्या ढिल्या करते, तर १७८९ त त्या देशांत जी टोलेजंग राज्यक्रांति झाली ती कदाचित् त्यांस टाळतां आली असती, असें कित्येक इतिहासकारांचें म्हणणें आहे. पण योग्य वेळीं त्यांना तसें करणें प्रशस्त वाटलें नाही, म्हणून फ्रान्स देशांत तो प्रचंड वणवा पेटला, आणि त्याच्या भडाक्यांत साऱ्यांसच दारुण यातना सोसाव्या लागल्या! आमच्या सांप्रत धर्मकलहाचीही तशीच अवस्था होणार आहे. ज्यांचें वर्तन म्हणण्यासारखें शुद्ध नाही; जगाच्या सुधारणेचा ओघ कोणत्या दिशेनें चालला आहे हें समजण्याजोगें ज्यांपैकीं एकासही स्वाभाविक किंवा संपादित शहाणपण नाही; व पदरीं पडलेल्या बायकोशिवाय ज्यांची कोणावरही सत्ता किंवा अधिकार चालत नाही—

— अशा गेंग्या लढवऱ्यांनीं बहिष्काराच्या भंगलेल्या जुन्या तोफेंतून निघणाऱ्या फुसक्या गोळ्यांनीं नवीन पिढींतील लोकांवर हल्ला करून त्यांस चीत करण्याचा, व साधल्यास त्यांना हस्तगत करून घेऊन, कुचक्या कर्माचाररज्जूंनीं त्यांस बांधून घालण्याचा, व स्मशानादि कारागृहांत किंवा तशाच प्रकारच्या इतर ठिकाणीं क्षौर, पिंडदान, पंचगव्यप्राशन, तरुणीकेशवपन, होम, ब्राह्मणभोजन व दक्षिणा इत्यादि पुण्य धर्मकर्म त्यांच्याकडून सक्तीनें करविण्याचा घाट घातला आहे! वैदिकधर्मविघातकांनो, या तुमच्या मूर्खपणाच्या वर्तनामुळे वैदिकधर्माचा ज्यांना कंटाळा आला आहे ते तर त्याचा बेधडक त्याग करतीलच! पण आजपर्यंत त्यांना कोणीं चिथविलें नसल्यामुळे, ते आपल्या संबंध्यांच्या किंवा तुमच्या वाटेला कधींही गेले नाहीत. “विनाकारण धर्मकलह कशासाठीं माजवा? आपणांस जें शिक्षण मिळालें आहे, त्याचा जसजसा प्रसार होत जाईल तसतशी आपल्याप्रमाणें इतरांची विचारदिशा फिरत जाईल” असें त्यांस वाटत होतें, आणि म्हणून ते आपण होऊन कधीं कोणाच्या वाटेस जात नव्हते. पण आजमितीस आपण होऊन नसतें भांडण उकळून काढण्याची दुर्बुद्धि तुम्हांस आठवली आहे. ती लौकर लयास जाईल तर बरें आहे; नाही तर वैदिकधर्माचा नाश केल्याचें श्रेय तुमच्याकडे येईल इतकेंच नाही, तर सर्व लोकांच्या आधीं महाराष्ट्रीय लोकांस पक्के नास्तिक करून टाकल्याचें श्रेयही तुमच्याकडेच येणार आहे! नव्या पिढींतील लोक आपण होऊन वैदिकधर्मास जेवढा मान देत आहेत तेवढ्यांत संतोष न मानतां, आपल्याप्रमाणें त्यांना त्या धर्माचे गुलाम करण्याचा प्रयत्न कराल तर ठार बुडाल, हें पक्कें लक्षांत ठेवा. तुमच्या जुलमामुळे नवीन पिढी वैदिकधर्मास अजीबात झुगारून देऊन केवळ निर्धर्म होऊन बसेल! वैदिक धर्म आम्हांस जरी निर्दोष वाटत नाही, तरी एकाएकीं त्याची अशी दशा व्हावी, हें आम्हांस देखील संमत नाही. पाश्चिमात्य शिक्षणानें ज्यांचें विचारांतर झालें आहे अशांवर विचारांतर न झालेलीं शेंकडों स्त्रीपुरुषें अवलंबून आहेत. आजपर्यंत या शेंकडों स्त्रीपुरुषांस आपापल्या समजुतीप्रमाणें धर्माचरण करण्यास सांपडत आहे. अशा प्रकारच्या परावलंबी स्त्रीपुरुषांच्या पालकांवर किंवा पोषिद्यांवर बहिष्कार घालण्यास तुम्हीं आरंभ केला आहे; तेव्हां आतां त्या परावलंबी स्त्रीपुरुषांनीं तुम्हांस प्रशस्त वाटलेल्या धर्माचें परिपालन करण्यासाठीं उपाशी मरण्यास किंवा भीक मागण्यास तयार झालें पाहिजे, किंवा तुम्ही वाळींत टाकलेल्या पोषिद्यांबरोबर वाळींत पडलें पाहिजे. अशा पेचांत शेंकडा नव्याणव स्त्रीपुरुषें कोणता मार्ग पतकरतील हें समजण्यापुरतें तुम्हांस तारतम्य असेल, तर आपण आरंभिलेला आत्मघातक धंदा सोडून देणें जरूर आहे, असें तुम्हांस दिसून येईल. दुर्दैवानें तितकें तारतम्य तुमच्यांत नसेल तर मुख्य मुख्य धर्माचारांचा बारावा—तेरावा दिवस तुमच्या डोळ्यांदेखत होऊन जाईल! अलीकडे जीं तुम्हीं चोरटीं प्रायश्चित्तें भटाभिक्षुकांस आपआपसांत देऊं लागलां आहांत, व जे मऊ गृहस्थ सांपडतील त्यांपासून दंडाऐवजीं निघतील तितक्या चवल्या किंवा पावल्या काढण्याचा जो क्रम चालविला आहांत, त्यांत तुमच्याकडून तुमचा उपहास करण्याजोगें अनेक प्रमाद होत आहेत, ही गोष्ट एकीकडेच राहूं द्या; पण ज्या शास्त्रार्थाच्या किंवा शास्त्र्यांच्या आधारावर हा धर्मकलह तुम्हीं उपस्थित केला

आहे, त्या शास्त्रार्थास आणि शास्त्र्यांस मोडून काढणारे शास्त्रार्थ आणि शास्त्री लौकरच या वादांत दृष्टीस पडूं लागणार आहेत, आणि नियमाला नियमं, वैदिकाला वैदिक, शास्त्र्याला शास्त्री, गृहस्थाला गृहस्थ आणि बहिष्काराला बहिष्कार—अशा प्रकारचें द्वंद्वयुद्ध सुरू होणार आहे, याचें तुम्हांस स्वप्न तरी पडलें आहे काय? **सुधारक** आणि **सुधारणा** या शब्दांचा विपरीत अर्थ करून, त्याच्या भरांत तुम्हीं त्यांविरुद्ध हवें तसें बहकूं लागलां आहांत. पण हें पक्कें ध्यानांत ठेवा कीं, मांसाहार, मदिरापान, व्यभिचार, अनृत भाषण, विश्वासघात, अप्रामाणिकपणा, क्रूरपणा वगैरे गोष्टी खऱ्या सुधारकांस तुम्हांपेक्षां अधिक निंद्य वाटतात. पण हीं महापातकें कितीही वाढलीं तरी त्याची तुम्हांस विशेष काळजी वाटत नाही. अशा प्रकारच्या पातकांत रात्रंदिवस पोहोणारा मनुष्य तुमच्या दृष्टीनें अत्यंत धर्मनिष्ठ असून, त्याच्याशीं अन्नोदकव्यवहार करण्यासच काय, पण त्याच्या अंगुष्ठाचें तीर्थ घेऊन, आपल्या पापाचें क्षालन करून घेण्यास देखील तुम्ही तयार व्हाल! पण या घोर पातकांपैकीं ज्याला एकाचाही स्पर्श झाला नाही, असा एखादा ब्राह्मण, प्रभू किंवा सारस्वत शूद्राच्या हातचें उघडपणें पाणी पिईल, एखाद्या ख्रिस्ती स्नेह्याच्या घरचीं चार दोन बिस्कुटें आणि पेलाभर चहा यांचें सेवन करील, किंवा अडचणीच्या वेळीं एखाद्या मुसलमानानें तयार केलेला भात खाईल, तर मात्र तुम्हीं त्यास वाळीत टाकणार, व पंधरा पावल्या दिल्या कीं त्यावरील बहिष्कार काढून घेणार! काय धर्म! काय प्रायश्चित्त!! काय धर्मशास्ते!!! धिक् तुमच्या धर्माला, तुमच्या प्रायश्चित्ताला आणि तुम्हांला! मन्वादिकांचे ग्रंथ जरी तुम्हांस नीट माहीत असते, आणि त्याप्रमाणें चालण्याचा तुमचा निश्चय असता, तरी देखील तुमच्या हातून असल्या वेडगळपणाचें वर्तन झालें नसतें! ज्या धर्मपुस्तकांस तुम्ही प्रमाण मानतां, तीं धर्मपुस्तकें तरी डोळे उघडून पहा, आणि त्यांत सांगितलें असेल त्याप्रमाणें आचरण करा. आम्हांस त्या ग्रंथांची विशेष माहिती नाही हें आम्ही कबूल करतो; पण त्यासंबंधानें कित्येक शास्त्र्यांशीं आमचें जें बोलणें झालें आहे व विशेषतः रा. **वामनशास्त्री मराठे** यांनीं. आम्हांस जी माहिती दिली आहे तीवरून सध्यां चालू असलेला बहिष्काराचा प्रकार फारच अप्रयोजकपणाचा आहे असें आम्हांस वाटतें. पुढल्या अंकांत खुद्द शास्त्रीबोवाच यासंबंधानें कांहीं मजकूर लिहिणार आहेत, तेव्हां आजच आम्हीं **अव्यापारेषु व्यापार** करूं नये, हें बरें दिसतें!

बहिष्कृतांनीं बहिष्कार घालावा हा चमत्कार नव्हे काय?

सध्यां कांहीं गृहस्थांनीं व शास्त्रज्ञांनीं गांवांत जी बहिष्काराची धामधूम चालविली आहे तिला काय म्हणावें, हें आम्हांस समजत नाही. त्यांच्या कृतीला चोरटा जुलूम हेंच नांव योग्य दिसतें. पंचहौद मिशनांत ज्यांनीं चहा घेतला, किंवा भिकारदासाच्या बागेत जे जेवावयास गेले त्यांनीं जातिभ्रष्ट होण्यासारखें काम केलें, असें सदाशिवशास्त्री थत्ते, नारायणशास्त्री गडबोले, बाळासाहेब नातू, गोविंदराव गद्रे वगैरे शास्त्रीगृहस्थांचें मत असेल तर त्यांनीं गांवांतील प्रमुख शास्त्री, भिक्षुक, व गृहस्थ यांची सभा भरवून तीपुढें या लोकांवर जो आरोप ठेवणें त्यांस प्रशस्त वाटत असेल तो त्यांनीं ठेवावा, व शास्त्रीत्या त्याची चर्चा करून, मग बहुमतानें जो मार्ग प्रशस्त दिसेल त्याचें अवलंबन करावें हें उचित दिसतें. हें सारें सोडून देऊन, दहापांच जणांनीं एक लहानशी धर्मकमिटी करावी, आणि तिनें श्रीकडे हवा तसला पत्रव्यवहार करावा, आणि पाहिजे त्या गृहस्थाला किंवा भिक्षुकाला वाळीत टाकावें, हा कोठला जुलूम व न्याय? पुण्यग्रामस्थ बहुतेक शास्त्रीभिक्षुकांनो, प्रस्तुत बहिष्कार प्रकरणांत गुंतलेले शास्त्री व भिक्षुक तुमचा अधिकार बळकावून स्वेच्छेप्रमाणें इतरांचा छळ करित आहेत, हें तुमच्या ध्यानांत येत नाही काय? हे तुमचे गडबोले, थत्ते किंवा नातू यांची सांप्रत कालांत खरी योग्यता किती आहे, हें ज्या आम्हां गृहस्थांस पक्कें ठाऊक आहे, ते आम्ही त्यांच्या बहिष्काराला आणि त्यांना तृणवत् मानतो, हें तुम्हांस ठाऊक आहेच. पण तुम्हां बहुतेक भिक्षुकांचा आणि शास्त्रांचा त्यांनीं जो निष्कारण भंडवडा मांडिला आहे तो तुम्ही मुकाट्यानें कशासाठी सहन करतां? शोधाअंतीं तुम्हांस दोन गोष्टी दिसून येतील त्या ह्या. एक, सध्यां बहिष्कारात गुंतलेले शास्त्री व गृहस्थ धर्मशास्त्राप्रमाणें आणि श्रीशंकराचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणें अत्यंत बहिष्कृत आहेत, तेव्हां त्यांना दुसऱ्यास बहिष्कार घालण्याचा अधिकार मुळींच पोहोचत नाही. उलट, जे त्यांच्याशीं व्यवहार करतील तेच पतित होणार आहेत. दुसरें, बहिष्काराची गोष्ट एक किंवा दोन व्यक्तींच्या तब्यतीवर अवलंबून असत नाही. तिचा सगळ्या जातीशीं संबंध पोहोचतो; तेव्हां जातींतील सर्व प्रमुख गृहस्थांनीं तिचा विचार केला पाहिजे. पंचहौद मिशन किंवा भिकारदासाची बाग येथें जो प्रकार झाला त्याबद्दल जाहिर सभा भरवून, त्याची उघडपणें चर्चा करण्यास हे आचारवान्, हे बुद्धिवान्, हे ज्ञानवान्, व हे प्रतिष्ठावान् आर्यधर्माधारस्तंभ कां कचरताहेत, व लपूनछपून गरीब सावजांवर उड्या कां टाकीत आहेत, याचा विचार तुम्हीं अवश्य केला पाहिजे. वामनशास्त्री मराठे यांचें असें म्हणणें आहे कीं, सदाशिवशास्त्री किंवा नारायणशास्त्री यांस जर शास्त्रार्थ समजत असेल, निष्पक्षपातानें शास्त्रार्थ करण्याची त्यांची इच्छा असेल, व खरोखरीच हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें आणि श्रीशंकराचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणें रहाण्याचा त्यांचा हेतु असेल, तर या चहावाल्यांहून किंवा जेवणवाल्यांहून खुद्द आपले आपण अधिक पतित व बहिष्कारार्ह आहां, हें त्यांना स्वतःच्या तोंडांनं कबूल करावें लागेल! रा. ब. रानडे यांशीं कोणत्याही प्रकारचा संसर्ग ठेऊं नये, अशी संस्थान देवतेची आज्ञा असून, सदाशिवशास्त्र्यांसारख्या धर्मनिष्ठ, कर्मठ, व धर्मज्ञ शास्त्र्यांनीं, त्यांच्या समवेत नानासाहेब फडतरे यांच्या दिवाणखान्यांत वे.शा.सं. पाप्पय्याशास्त्री सोमयाजी यांचें वेदार्थाचें व्याख्यान कसें ऐकलें? उपनिषदादि ग्रंथांवर जेकब साहेबांनीं केलेल्या परिश्रमाबद्दल त्यांचे पवाडे गाऊन तद्भुक्त उच्छिष्ट द्रव्यें मिटक्या मारीत यांनीं कशीं भोगिलीं? रा. रा. का. प. गाडगीळ यांच्याशीं दक्षिणाग्रहणादि व्यवहार आजपर्यंत निःशंकपणें यांनीं कसे केले? आनंदाश्रमाच्या व्यवस्थापकाचें नाव प्रसिद्ध बेचाळिसांत आहे, येवढ्याच कारणास्तव आनंदाश्रमांत कथा करणाऱ्या हरिदासाला बहिष्काराचा बागुलबोवा दाखविणाऱ्या आयधर्मरक्षक शास्त्र्यांना, वैदिकांना व गृहस्थांना आम्ही असें विचारतो कीं, तुम्ही कोणत्या वासनेनें खुद्द आपलें, आपल्या जगद्गुरूंचें, आणि आपल्या धर्माचें हंसें व नुकसान करून घेण्यास प्रवृत्त होत आहां? तुमच्या श्रीनें रा. ब. रानडे यांस एकदां बहिष्कृत केलें होतें हें तुम्हांस ठाऊक आहे ना? असें असून त्या श्रीकडून अशा गृहस्थांस “पंचहौद मिशनांत तुम्ही धर्माविरुद्ध जें आचरण केलें त्याबद्दल तुमचें काय म्हणणें

आहे हें तोंड—जबानीने किंवा पत्रद्वारा एक महिन्याच्या आंत स्वामीचरणारविंदीं जाहीर करा, नाही तर रीतीप्रमाणें तजवीज करण्यांत येईल” अशा अर्थाची धमकीची नोटीस येणें म्हणजे बौद्ध, ख्रिस्ती, किंवा महंमदीय धर्मानुयायांवर करवीरमठाधिपतीनें आपला धर्माधिकार चालविण्यासारखें होत नाही काय? तसेंच, “पुणेंवैभवा” सारख्या अनेक वेळ अविश्वसनीय ठरलेल्या वर्तमानपत्राच्या आधारावर गोविंदराव गद्र्यांसारख्या गृहस्थांनीं श्रीस पाहिजे तो मजकूर कळवावा, आणि त्यावर श्रीनें पाहिजे तशा नोटिसा काढाव्या, हें शुद्ध धाडस नव्हे काय? “सिस्टर्स होम” मध्ये ज्यांनी चहा घेतला नसून ज्यांचीं नावें “पुणेंवैभवा”नें प्रसिद्ध केलीं आहेत त्यांनी आतां गोविंदरावांवर किंवा “महानुशासनवरीवर्ति” अशा सहीचा हुकूम सोडणाऱ्या धर्माध्यक्षावर बेअब्रूची फिर्याद लाविली तर त्यांचीं चिमणीसारखीं तोंडें होणार नाहीत काय? वृथाधर्माभिमान्यांनो, इतके विकारवश, इतके अज्ञानवश, इतके तारतम्यशून्य होऊं नका, आणि आजच धर्माच्या मुळावर कुऱ्हाड घालूं नका?

ग्रामण्यप्रकरण

थोड्या दिवसांपूर्वी येथे माजलेल्या चहाकॉफीच्या प्रकरणासंबंधाने मोठा वाद उपस्थित होऊन तो तोडून घेण्यासाठी सरकारदरबार झाले, आणि निष्कारण दुसऱ्याची इज्जत घेणाऱ्या पक्षास दंड भरावा लागला, हे वाचकांनी ऐकले असेलच. या कज्जाचा निकाल अद्यापि लागला नाही. दंड झालेल्या पक्षाने एका वरिष्ठ कोर्टात आपल्यातर्फे अपील लाविले व त्याने ते वरच्यावर फेंटाळून टाकले. तथापि धीर न सोडतां हायकोर्ट पाहण्याचा त्या पक्षाचा विचार आहे, असें आम्ही ऐकतो. यांत कांहीं वावगे नाही. ब्रिटिश राज्यांत कोर्टपरंपरा स्थापण्यांत आली आहे इतकेंच नाही, तर एखाद्या कामांत न्यायसभांकडून किंवा न्यायाधिकाऱ्यांकडून फसगत झाली असें दिसून आल्यास, प्रवर्तक सरकारास किंवा त्याच्या अध्यक्षस निष्कलंक न्यायसंशोधन होऊं देण्यासाठी किंवा निष्कारण न्याय आणि करुणा यांचें संमेलन होऊं देण्यासाठी, न्यायसभांनी किंवा न्यायाधिकाऱ्यांनी केलेल्या ठरावांत फेरबदल करण्याचा किंवा बऱ्याच अंशीं ते रद्द करण्याचा अधिकार आहे. तेव्हां सांप्रत प्रकरणांतील प्रतिवादीची मजल हायकोर्टापाशीच संपली पाहिजे असें नाही. मुंबई सरकार, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा खुद्द महाराणीसाहेब यांनाही या कामांत हात घालतां येऊन, सिटी मॅजिस्ट्रेटाचा निकाल रद्द करतां येणार आहे व या सवलतीचा फायदा प्रतिवादीच्या दीर्घ प्रयत्नाने त्यास मिळून, त्याने दिलेला दंड शक्य असल्यास त्यास परत मिळावा, अशी आमची इच्छा आहे!

ही या प्रकरणाच्या एका बाजूची भूत, वर्तमान व भावी हकीकत आहे. याच्या दुसऱ्या बाजूस आरंभी थोडी चळवळ होऊन पुढें ती थंडावली. पण ती अगदीच विझली असें नाही. राखेखाली ती हळूहळू धुमसत होती. गेल्या आठवड्यापासून तिला पुनः चेतना प्राप्त झाली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या चेतनेचें कारण श्रीशंकराचार्यांच्या दोन विद्वान प्रतिनिधींचें अग्रागमन होय. हे येथें या प्रकरणाच्या चौकशी करतांच आले आहेत व चालू आठवड्यांत चौकशी सुरू आहे. धर्मदिशेनें हा खटला सध्यां चौकश्यन्तर्गत ऊर्फ **सब जुडाइस** असल्यामुळे, त्यावर टीका करण्याची आमची इच्छा नाही. अशा स्थितींत टीका करण्याचा अधिकार धर्मशास्त्रीय प्रोसीजराप्रमाणें किंवा व्यवहारनियमाप्रमाणें आम्हांस आहे किंवा नाही, याची आम्हांस खात्री नाही. तथापि तो नाही असें गृहीत घेऊन या खटल्यांतील पुराव्याविषयी, साक्षीदारांविषयी, जबान्या घेण्याच्या पद्धतीविषयी, वकिलांच्या किंवा मुखत्यारांच्या तारतम्याविषयी, अथवा न्यायाधिकाऱ्यांच्या वर्तनाविषयी कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष उल्लेख करण्याची आमची इच्छा नाही. न्यायसभेत कोणत्याही प्रकारची बाचाबाच किंवा धिंगामस्ती न होतां, श्रींच्या प्रतिनिधींनीं हातीं घेतलेली चौकशी धड रीतीनें शेवटास जावी आणि त्यांचा निकाल श्रींच्या उच्च पदास व लौकिकास, न्याय करणारांच्या निष्पक्षपातबुद्धीस व विद्वत्तेस, उभयपक्षांच्या संमतीस, आणि समस्त लोकांच्या मान्यतेस पास होण्यासारखा व्हावा, येवढेंच आमचें मागणें आहे. कालमानावर नजर देऊन अशा तऱ्हेचा निकाल करण्यांत आला नाही तर त्याचा पुढें काय परिणाम होईल, एवढेंच येथें थोडक्यांत सांगण्याचा विचार आहे.

या वादप्रिय मजेदार तऱ्हेवाईक शहरांत थोड्या वर्षांपूर्वी अशाच प्रकारचें, किंबहुना याहून फार खडतर असें एक प्रकरण उद्भवलें होतें, हें वाचकांना ठाऊक असेलच. त्याप्रसंगीं खुद्द श्रींची स्वारी येथें आली होती व खुद्द श्रींच्या समक्ष त्याची चौकशी होऊन आरोपींवरील गुन्हा शाबीत झाला होता, व धर्मशास्त्रांत सांगितलेली अत्यंत कठोर जी बहिष्काराची शिक्षा ती त्यांस देण्यांत आली होती. पण या शिक्षेपासून म्हणण्यासारखा फायदा झाला असें कोणासही म्हणतां येणार नाही. ज्या अपराधाबद्दल शिक्षा द्यावयाची तो दिवसेंदिवस कमी होत जावा आणि ज्या इसमांना ती देण्यांत आली असेल त्यांचे वर्तन

सुधारावें—हा जो शिक्षेचा मूळ उद्देश तो कोणत्याही रीतीने सिद्धीस गेला आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. श्रींनी व श्रींस मदत करणाऱ्या धर्मशील पंडितांनी पुनर्विवाह अशास्त्र ठरविला असून, तो प्रतिवर्षी लोकादरास अधिकाधिक पात्र होत आहे व बहिष्काराच्या भीतीस न जुमानतां, सदस्य व निग्रही मातापितरें आणि बंधू आपल्या कन्यांचा व भगिनींचा वैधव्यांत करण्यास प्रवृत्त होत आहेत. यावरून काय उघड होतें की, यासंबंधानें अस्तित्वांत असलेल्या धर्मशास्त्राची आणि समंजस व सकरुण लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति अगदी निराळी आहे व कालेंकरून धर्मशास्त्र मार्गे पडून पुनर्विवाह रूढ होण्याची चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागली आहेत. हेंही असो. मागल्या ठरावानें ज्या आरोपींस पतित ठरविलें होतें, ते पतित होऊन न राहतां प्रति दिवशीं समाजाच्या अधिकाधिक मानास पात्र होत आहेत. तेव्हां कालास विरुद्ध असे ठराव करण्यांत काय अर्थ आहे, याचा श्रीनें व श्रीच्या प्रतिनिधींनीं शांतपणानें विचार करावा. हिंदुधर्म, संस्कृत विद्या, आणि हिंदू आचार यांच्या बाहेर ज्याचें आचरण किंवा अवलोकन कधींच गेलेलें नाही, त्यांना मनुष्याच्या अंतःकरणांतील धर्मबुद्धीचा कल सध्यां कोणत्या दिशेकडे जाऊं लागला आहे, हें स्पष्टपणें समजण्याचा संभव नाही, व त्यांस तो समजला नाही म्हणून आम्ही त्यांस फारसा दोषही देत नाही. आमचे स्वामी, आमचे शास्त्री व वैदिक, आणि या देशांतील बहुतेक अशिक्षित जनसमूह हे सारे या कोटींत येतात. परक्या लोकांस किंवा अर्वाचीन शिक्षण मिळालेल्या अत्रस्थ सुशिक्षित लोकांस हिंदुधर्माचा व आचारांचा बराच भाग वेडेपणाचा दिसूं लागला असला, तरी वर सांगितलेल्या जुन्या लोकांची धर्मश्रद्धा आणि आचारभक्ति बरीच वर्षे कमीअधिक प्रमाणानें कायम रहाणार आहे, हें निर्विवाद आहे. तथापि परधर्मीय लोकांचें राज्य येथें झालें असल्यामुळे, आणि नवीन तऱ्हेचें शिक्षण लोकांस मिळूं लागल्यामुळे, तरुण पिढीच्या मनांत नवीन धर्मकल्पना आणि नवीन आचार यांचा उदय होऊं लागला आहे इतकेंच नाही, तर या कल्पनांचा आणि या आचारांचा परिणाम जुन्या लोकांवरही अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यांस नकळत होत आहे, आणि त्यांच्या मर्जीविरुद्ध व समजाविरुद्ध ते सुधारक बनत आहेत, हें शांतपणें लक्षात आणण्यासारखें आहे. सध्यां जें धर्मकोर्ट श्री. सांगलीकरांच्या वाड्यांत बसलें आहे त्यांतील प्रमुख न्यायाधीशांनीं आणि त्यांस साहाय्य करणाऱ्या अत्रस्थ शास्त्रीवैदिकांनीं पुनर्विवाहाच्या वादापासून येथें घडून आलेल्या सर्व गोष्टी मनांत आणून, मग चहाकाँफीच्या संबंधानें जो ठराव करणें प्रशस्त दिसेल तो करावा. ना. रा. ब. रानडे यांस श्री. स्वामींनी पतित ठरविलें होतें ना? पण त्या पतित ठरविण्याचा काय उपयोग झाला बरें? रा. ब. रानडे मुंबईच्या कायदेकौन्सिलाचे सभासद प्रथम झाले त्यावेळेस या शहरांतील प्रमुख लोकांनीं त्यांस हा मान मिळाल्याबद्दल आपला आनंद प्रदर्शित करण्यासाठी हिराबागेंत जी टोलेजंग मेजवानी दिली ती पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल. त्या मेजवानीस जे लोक रावबहादुरांच्या पंक्तीस जेवले त्यांस वाळींत टाकण्याची गोष्ट कोणीं काढिली काय? तसेंच, अगदी थोड्या दिवसांपूर्वी रावबहादुरांनीं आपले घरीं रा. रा. मोरो विश्वनाथ जोशी यांस जी मेजवानी दिली त्या मेजवानीस हजर असलेल्या लोकांवर बहिष्कार घालण्याचा बूट कधीं निघाला होता काय? रा. जोशी विलायतेहून जाऊन आले असून, त्यांनीं त्या कर्माबद्दल प्रायश्चित्त घेतल्याचें आमचे ऐकण्यांत आलेलें नाही! तसेंच, रावबहादूर भिडे, रावसाहेब भट, रावबहादूर गोपाळराव हरी देशमुख वगैरे लोकांच्या घरीं पुनर्विवाहाच्या वादापासून जीं कार्ये झालीं व त्या कार्यांत ज्या गृहस्थांनीं किंवा भिक्षुकांनीं कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार उघडपणें केला त्यांस जातिबाह्य करण्याचा आजपर्यंत कोणीं प्रयत्न केला आहे काय? आगगाडींतून प्रवास करतांना स्टेशनावरील ख्रिस्ती किंवा मुसलमान लोकांकडून चहाचे पेले, सोडावॉटरच्या बाटल्या, आणि गरज लागल्यास कणकीचीं बिस्कुटें विकत घेणें आणि त्यांच्यायोगानें तहान व भूक भागविणें हा बराच सामान्य प्रकार झाला आहे, व अशा रीतीनें उघडपणें आचरण करणारे लोक राजरोसपणें समाजांत वावरत असून, आणि त्यांचे घरीं हवे ते भिक्षुक व शास्त्री जेवतखात असून त्यांच्या वर्तनाबद्दल कोणीच शंका घेत नाही, हे आश्चर्य नव्हे काय? आम्हांस तर असें वाटतें की, असल्या आचारांस अधर्मी आचार म्हणावयाचें असेल, तर असला अधर्म परंपरेनें ज्याच्या हातून घडला नाही, असा एकही

ब्राह्मण या देशांत सांपडणार नाही. खुद्द श्रीशंकराचार्य आणि त्यांचे अनुयायी यांच्या पोटांत पतितांच्या स्पर्शामुळे त्याज्य होणारं अन्नपाणी प्रतिदिवशीं जात आहे व आजपर्यंत पुष्कळ गेले आहे, असें दाखवितां येईल. पूर्वपद्धतीचा आचार लहानापासून थोरापर्यंत व धार्मिकापासून अधार्मिकापर्यंत कमीअधिक प्रमाणानें सुटत चालला आहे व तो सुटणें अपरिहार्य आहे. आम्हांस त्याबद्दल बिलकुल वाईट वाटत नाही! आमचा त्यांतच आनंद आहे! आम्ही त्यालाच सुधारणा म्हणतो! पण जुन्या लोकांच्यानं तसें मानवणार नाही व म्हणवणार नाही. तथापि ते अंतर्दृष्टि करून पहातील तर अनिवार्य स्थित्यंतराच्या झपाट्यापुढें त्यांचें कांहीं एक न चालतां, ते त्याबरोबर ढकलत किंवा वहात चालले आहेत, हें त्यांच्या नजरेंस आल्याशिवाय रहाणार नाही. अशा स्थितींत आग्रहाचा पीळ थोडा ढिला करून कांहीं कांहीं सवलती देत जाणें आणि नव्याजुन्यांची एकी कायम ठेवणें हें, किंवा वृथा धर्माभिमानाने तट्ट किंवा तंग होऊन बसून कधींच अंमल न होण्यासारखे हुकूम सोडणें आणि नवीन पिढीस अतिशय सक्तीमुळे बंड करण्यास प्रवृत्त करणें हें विशेष श्रेयस्कर आहे, याचा श्रीमच्छंकराचार्यांनीं, त्यांच्या प्रतिनिधींनीं, आणि हिंदूधर्माच्या समस्त हितचिंतकांनीं शांतपणें विचार करावा. आम्हांस तर असें वाटतें कीं, ज्याप्रमाणें वनस्पतीच्या किंवा प्राण्यांच्या शरीरांत रात्रंदिवस नवेंजुनें होत असतें, म्हणजे जुने परमाणू अदृष्ट होऊन त्यांचे जागीं नवीन परमाणू दिसूं लागतात, त्याचप्रमाणें समाजशरीरांतही तसला व्यापार सतत चालला पाहिजे. झाडाच्या खोडांत रोज नवीन पोषक रस उत्पन्न होणार नाही आणि त्याची जुनी त्वचा झडत जाऊन तिच्या जागीं नवीन त्वचेचा आविर्भाव होणार नाही, व जुने मांस, कातडे, स्नायु, शिरा वगैरे भाग नष्ट होऊन त्यांचे जागीं नव्यांची उत्पत्ति होणार नाही—तर त्याची वाढ होणें अशक्य आहे. त्याप्रमाणेंच समाजाच्या सर्व प्रकारच्या कल्पना आणि आचार यांत कालानुरूप फेरबदल होत गेल्याखेरीज त्याची प्रकृति निरोगी रहाणार नाही. जे लोक अशा प्रकारच्या दशांतरास विरोध करतात ते त्याचे हितशत्रु होत. समाजांत कल्होळ उत्पन्न करणाऱ्या क्रांति त्यांस हितावह नाहीत, हें आम्ही कबूल करतो; पण कोणत्याही प्रकारचीं केवढीही क्रांति होऊं न देण्याविषयीं हट्ट धरून बसणें, हें शुद्ध वेडेपण होय, असें आम्ही समजतो. पेशव्यांनीं राज्यसूत्रें हातीं घेतल्यावर माधवरावासारख्यांनीं स्नानसंध्या करीत बसणें अधर्म होय असा शास्त्रार्थ रामशास्त्र्यांनीं दिला; कित्येक रजपुतांनीं मुसलमानांशीं विवाहसंबंध केला; परशुरामभाऊ पटवर्धनांनीं काशीच्या शास्त्र्यांकडून पुनर्विवाहास आधार काढविला; रघुनाथराव पेशव्याकरतां जलपर्यटन करून इंग्लंडांत बर्क साहेबांच्या घरी स्नानसंध्या करण्याचा पतकर एका कर्मठ ब्राह्मणानें घेतला, या इतिहासप्रसिद्ध गोष्टी ज्यांना आपलें धर्माधिकारित्व राखून घ्यावयाचें असेल त्यांनीं निरंतर ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

पांचजन्याचा हंगाम

आतां एक महिनाभर सर्व देशभर कर्मनोहर शंखध्वनि चालणार! हिंदु धर्माच्या नांवाखालीं मोडणारे जे अनेक लज्जास्पद आचार या देशांत रूढ आहेत त्यांत शिमग्याला पहिला नंबर दिला पाहिजे. इतका बीभत्स सण दुसरा कोणत्याही देशांत पाळला जात असेल, असें आम्हांस वाटत नाही. माघ शुद्ध पौर्णिमेपासून फाल्गुन वद्य पंचमीपर्यंत हिंदू धर्मानें हिंदू लोकांस पशुतुल्य वर्तन करण्याचा पास दिला आहे! दाखू, अफीम, गांजा वगैरे मादक पदार्थ मोठे घातक आहेत; परंतु ते मुलींच विकू दिले नाहीत तर त्यांपासून होणाऱ्या फायद्यांस अजीबात अंतरावें लागेल, म्हणून त्यांचे मक्ते देण्याचा व त्यांच्या विक्रीकरतां परवाने काढण्याचा प्रघात सर्व ठिकाणीं पडला आहे; व याच प्रघाताचें अनुकरण शिमग्याचा सण स्थापणारांनीं केलें असेल कीं काय असा संशय उत्पन्न होतो! सगळे लोक वर्षेच्या वर्षे अचकट बोलल्याशिवाय, किंवा उघडपणें जनावरासारखे वागल्याशिवाय, राहिले तर त्यांना सदाचरणाची मोडशी होईल अशी भीति वाटून प्रतिवर्षी निदान एक महिना त्यांस मनसोक्त वागू देणें जरूर आहे, अशा हेतूनें आमच्या शासककर्त्यांनीं ही हुताशनीची पूजा अस्तित्वांत आणिली कीं काय कोण जाणें! अलीकडे मोठमोठ्या शहरांत व अर्वाचीन पद्धतीचें शिक्षण मिळालेल्या लोकांत या व्रताचें माहात्म्य थोडेंसें कमी होत चाललें आहे; तथापि याच वर्गापैकीं कित्येक इसमांस धर्मश्रद्धेची जी उकळी फुटल्यासारखी दिसत आहे, तीमुळें या निंद्य धर्माचाराचें हे इसम मोठ्या निकरानें मंडन करण्यास पुढें सरसावण्याचा संभव आहे! **सुधारकां** किंवा सुधारकांनीं अमुक जुना आचार बेवकूफपणाचा ठरविला ना, तर मग आपणाला त्याचें वकीलपत्र घेतलेंच पाहिजे असा या इसमांचा निश्चय झाल्यासारखा दिसतो. होवो बापडा! सकाळीं, दुपारीं, संध्याकाळीं व रात्रीं शेफारलेल्या व उनाड टारग्या पोरांनीं रस्तोरस्तीं अनिर्वाच्य शब्द तोंडांतून काढावे आणि सभ्य स्त्रियांस व पुरुषांस लज्जेनें माना खालीं घालून निमूटपणें जावें लागावें, येवढ्यानेंच या आचाराची परमावधि होती तर याकरितां आम्हीं एका आर्टिकलाची जागा आडविली नसती. पण तसें नाही. “माघी पूर्णिमे” पासून जसजसे अधिकाधिक दिवस लोटत जातात तसतसे अधिकाधिक वयाचे लोक या प्रतिसांवत्सरिक बीभत्सपणाचे भागीदार होऊं लागतात; अखेरीस फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेला प्रत्येक हिंदु गृहांत हुताशनीची पूजा होऊन तिच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालतांना हे अमंगल फाल्गुनवाद्य गृहाधिपतीकडून घरांतील बायकांच्या, मुलींच्या, व मुलांच्या समक्ष यथाशास्त्र वाजविले जातें! तसेंच या तिथीला गावांतील मोठमोठ्या देवळांपुढें किंवा चवाठ्यांच्या जागांवर रचलेल्या सार्वजनिक होळ्यांस संध्याकाळीं गावांतील मानकऱ्यांकडून अग्नि देववून त्यांच्या सभोंवतीं या अत्यंत शुभसूचक मुखवाद्याचा गजर करण्याची रीत आहे!

या उत्सवाचा येथेंच शेवट होता तरी देखील फार चांगलें झालें असतें, पण आमचे हिंदू लोक धर्माला खुष राखण्याविषयीं फार उत्कंठ असल्यामुळें या राक्षसी, पैशाचिक, किंवा रानटी देवीचा ते पूर्ण पांच दिवस मोठ्या थाटाचा उत्सव करतात! तमाशांच्या छकडी, वेश्यांचीं गाणीं, रंगाची शिंपणीं—यासंबंधाचाच अप्रशस्तपणा असावा त्याहून वाईट आहे; पण कित्येक ठिकाणीं धुळवडीच्या दिवशीं जो समारंभ होतो त्यापुढें हा अप्रशस्तपणा सूर्यापुढें काजव्यासारखा फिक्का पडतो! लहानमोठ्या गृहस्थांनीं होळीच्या राखेंत माती, शेण, व त्याहूनही घाण अशीं द्रव्यें मिसळून तयार केलेल्या खातेऱ्यांच्या पंचामृतांनं आपापलीं अंगे नखशिखांत माखून घेऊन “टेंपरवारी” वराहस्वरूप कित्येक मोठ्या हौसनें धारण करतात. नंतर एखादें चावरें, लाथरें व नाळ लागलेलें गाढव हुडकून काढून त्यावर पिछाडीकडे तोंड करून या सोंगांपैकीं एक सोंग स्वार होतें. खराटे, केरसुण्यांचे बुरखंडे, फाटकीं शिपतरें व सुपें वगैरे जिनसांचीं छत्र चामरें सज्ज झाल्यावर गांवांतलीं सगळीं टारगीं पोरे व तमाशेवाल्यांचा एखादा संच बरोबर घेऊन मोठ्या प्रेमानें विचकट लावण्या म्हणत, नानाप्रकारचे उखाणे म्हणत, नवीन मनुष्य दिसला कीं, त्याच्या अंगावर

खातेरें शिंपून, व त्याच्या वस्त्रांवर घाणेरडे छाप ठोकून त्याला सामान्य घोळक्यांत ओढून घेत, व ठिकठिकाणीं उभें राहून जाणाऱ्यायेणाऱ्या बायकांच्या किंवा या छबिन्यांत येऊन दाखल होण्यास कां—कू करणाऱ्या गांवकऱ्यांच्या नांवानें जबरदस्त पांचजन्य करीत, ही सैतानसेना एखाद्या मारुतीच्या, म्हसोबाच्या, किंवा गांवांतील चावडीच्या पटांगणांत येऊन ठेपते आणि तेथें दुपार लोटून जाईपर्यंत यथेच्छ धुळवड खेळल्यावर आंघोळीकरतां तींतील वऱ्हाडी विहिरीवर, तळ्यावर, ओढ्यावर, नदीवर किंवा आपल्या घरीं जाऊं लागतात. धुळवडीचा दिवस हा या सणाचा अत्यंत लाजिरवाणा दिवस आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारचा पशुपणा खरोखरीच कायद्यानें एकदम बंद केला पाहिजे. पण जो कोणी सरकारला अशी सूचना करील त्याच्या नांवानें अधिकच पांचजन्य होऊं लागेल यांत संशय नाही!

या सणाचे कित्येक भक्त असें म्हणतात कीं, एकसमयावच्छेदेंकरून सर्व देशभर होळ्या पेटविल्यानें व त्यांत दूध, तूप, व पोळ्या जाळल्यानें जो सुवासिक धूमकल्होळ उत्पन्न होतो त्यामुळे मनुष्याच्या जीवितास अपायकारक असे वातावरण व्यापून राहणारे परमाणुरूप सूक्ष्म कृमि नाशास पाऊन हवा शुद्ध होते, व रोगाचें बीज नाहीसें होतें; तसेंच, होळीच्या भोंवतीं बोंब मारण्याची आमच्या पूर्वजांनीं जी चाल घातली आहे, तीवरून असें व्यक्त होतें कीं, आग लागली असतां तिचा उपशम करण्यास बोंब मारण्यासारखा उत्कृष्ट उपाय नाही! कारण या अद्वितीय भारतीय शिंगाचा किंवा **टेलिफोनाचा** स्वर कानीं पडल्याबरोबर चार लोक चोहोंकडून धांवत येतात, आणि आग विझविण्याचा प्रयत्न करतात! शिमग्यांत जो बेताल विचकटपणा चालतो तोही केवळ वावगा आहे असें नाही. ज्याप्रमाणें ठाणावर डांबून घातलेला घोडा मस्त होतो, त्याचप्रमाणें मनुष्यस्वभावांत ज्या दोन चार दांडग्या वृत्ति आहेत, त्यांना नेहमींच कोंडून ठेविलें तर त्या फारच त्रासदायक होतात; सबब कधीं कधीं त्यांना खुल्या करणें जरूर आहे. एंजिनांत फार वाफ जमली तर ती रक्षकद्वारानें (safety valve) सोडून दिली पाहिजे, नाहीतर तिच्या अनावर सामर्थ्यामुळे समग्र एंजिनाचे तुकडे होतात. मनुष्यांच्या विकारांचीही तशीच गोष्ट आहे. पाळीपाळीनें साऱ्यांची सोय लाविली पाहिजे; आलंकारिकांनीं नवरसांत बीभत्स रसाचाही समावेश केला आहे, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. दुर्भाषण करणें, खातेऱ्यांत लोळणे, उच्चनीचत्वाचा भाव टाकून क्षणभर लहानथोरांनीं बरोबरीच्या नात्यानें एकमेकांशीं वागणें, थट्टा करणें वगैरे गोष्टी इतर गोष्टींप्रमाणेंच मनुष्यास हव्याशा व अवश्य वाटतात; ज्याप्रमाणें इतर गोष्टींनीं त्याप्रमाणें यांनींही त्याचें मनोरंजन व सुखवृद्धि होते; तेव्हां यांचाही अगदींच निषेध करतां कामा नये!

ही विचारसरणी शिमग्याच्या भक्तांस केवळ निरुत्तर वाटणार आहे, व जे पूर्वपद्धतीचे लेखक आमच्या या निबंधाविरुद्ध आपली लेखणी उचलतील ते या सरणीचें आपापल्या कलाप्रमाणें वेडेंवांकडें भाषांतर करतील याविषयीं आम्हांस शंका नाही! तथापि मनांतल्या मनांत आपण सैतानाचा पक्ष घेऊन भांडतो आहों, असें त्यांस वाटल्यावांचून रहाणार नाही. वाईट कृत्यांकडे मनुष्याची सहज प्रवृत्ती आहे. त्या प्रवृत्तीच्या समाधानापासून उत्पन्न होणारें सुख त्यास प्राप्त होण्यासाठीं विशेष काल, विशेष सण, विशेष ऋतु नेमिले पाहिजेत असें नाही. अशा प्रकारचें शिक्षण देण्यासाठीं शाळा घालण्याची गरज नाही. मनुष्याच्या सांप्रत स्थितींत दुर्वृत्तींचा अंकूर त्याबरोबरच जन्मास येतो, आणि लहानपणापासून तो खुडून टाकण्याचा किंवा समूळ उपटण्याचा प्रयत्न केला नाही तर स्वल्प वयांत तो सारें अंतःकरण आपल्या विषारी विस्तारानें व्यापून टाकून, सद्‌वृत्तींची वाढ बिलकूल होऊं देत नाही. तेव्हां शिमग्याच्या सणासारखे सण नाहीसें करून टाकल्यास आमचें कोणत्याही प्रकारचें नुकसान होण्याचा संभव नाही. शिमग्यावांचून शिमग्यांतले निंद्य प्रकार आपल्या व इतर समाजांत नित्य घडत असतात. आम्ही मात्र त्यांना धर्माच्या नांवानें फाजील उत्तेजन देऊन आपलें अधिक नुकसान करून घेत आहों.

क्षणभर असें समजा कीं, होळीच्या किंवा धुळवडीच्या दिवशीं एखादा जिझासू प्रवासी जर्मनींतून किंवा चिनांतून येथें आला, आणि रस्तोरस्तीं चाललेला दंगा व बोंबाबोंब पाहून हा काय प्रकार असावा, हें समजून घेण्याच्या इराद्यानें त्यानें कोणा एखाद्या गृहस्थापासून जागोजागीं झडत असलेल्या लावण्यांचा आणि उखाण्यांचा अर्थ समजून घेतला, तर तो या आमच्या सणाविषयीं आणि सार्वजनिक नीतिमतेविषयीं काय कल्पना करील बरें? ज्या गोष्टीबद्दल दुसऱ्यापुढें आपणांस अधोवदन करावें लागेल, व जी गोष्ट आपली आपल्यासच शांत वेळीं लाजिरवाणी वाटते, तिचें मिथ्या धर्माभिमानानें मंडन करणें, आणि कांहीं मूर्ख लोकांनीं प्रसंगवशात् तिला धर्माधार लावून दिला असल्यामुळें तिचा त्याग करण्यास भिणें, हे खऱ्या धर्मश्रद्धेचें किंवा धर्मबुद्धीचें लक्षण नव्हे. शिमगा हा आमच्या धर्मावर फार मोठा डाग आहे. ख्रिस्त्याच्या हातच्या चहाहूनही फाल्गुनांतला सार्वजनिक विचकटपणा आणि त्वंपुरा विशेष गर्हणीय आहे; तेव्हां खुद्द श्रीनें किंवा श्रीच्या प्रतिनिधींनीं चहाप्रकरणांतून आपलें लक्ष काढून घेऊन त्याचा मोर्चा या अश्लाघ्य दुराचाराकडे फिरविला तर फार चांगलें होईल असें आम्हांस वाटतें! पण सामान्य लोकांच्या धर्मकल्पनांहून त्यांच्या धर्माधिकाऱ्यांच्या धर्मकल्पना विशेष उन्नत असतील, असें मानणें म्हणजे समाजशास्त्राचा विशेष परिचय नाही, असेंच व्यक्त करणें होय!

सुधारकाविषयीं कित्येकांचा असा समज झाला आहे कीं, जेवढें जुनें व हिंदू असेल तेवढें नादान ठरविण्याचा त्यानें जणूं काय विडाच उचलला आहे! आमच्या मते हा समज फार चुकीचा आहे. आमचा कोणताही आचारविचार आम्हांस चांगला वाटत नाही, असा या लोकांचा समज कोणत्या कारणामुळें झाला असेल हें त्यांचें त्यांसच ठाऊक. तथापि सणांच्या संबंधानें त्यांचा आमच्याविषयीं गैरसमज न व्हावा म्हणून आम्ही स्पष्टपणें येथें हेंही सांगून ठेवतों कीं, शिमग्याचा सण आम्हांस जितका तिरस्करणीय व त्याज्य वाटतो तितकाच दिवाळीचा सण अभिनंदनीय व रक्षणीय वाटतो. या सणांत आम्हीं कसें वागतो याचा छडा कोठल्याही चिकित्सक प्रवाशानें कितीही काढला तरी आम्हांविषयीं त्याच्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न होण्याची अणुमात्र भीति नाही. उलट अभ्यंगस्नानें, सुग्रास भक्षण, लक्ष्मीपूजन व जमाखर्चाचा आढावा, देण्याघेण्याचा निकाल, सौम्य व सुखदायक खेळ, दीपोत्सव व दारुकाम, बहिणभावंडांच्या भेटी आणि ओवाळण्या वगैरे गोष्टी कोणत्याही प्रकारें लाजिरवाण्या नसून त्यामुळें आमच्या सांसारिक वृत्तीची व कुटुंबपद्धतीची रम्य बाजू प्रकट होते. या मंगल प्रकारांची शिमग्यांतील ओंगळ प्रकारांशीं तुलना करा, आणि या प्रस्तुत लेखास दोष देणें योग्य वाटेल तर तो खुशाल द्या.

धर्माचा सुकाल व बकऱ्यांचा काळ

एका मनुष्याने दुसऱ्या मनुष्याचे घर फोडून त्याचे वित्तहरण केले म्हणजे आपण त्यास चोर म्हणतो आणि शिक्षा देतो; एका मनुष्याने दुसऱ्या मनुष्यास पैशाकरिता किंवा खाजगी द्वेषाकरिता ठार मारले तर आपण त्यास खुनी मानतो आणि फाशी देतो; पण हेच अपराध जेव्हा उभ्या समाजाकडून होतात तेव्हा त्यांचे अपराधत्व नाहीसे होते इतकेच नाही, तर ते ज्या व्यक्तींकडून घडतात ते लोकांच्या प्रशंसेस पात्र होतात. उत्तर व दक्षिण अमेरिकेतील लाखों इंडियन लोकांना स्वर्गद्वार दाखवून अलीकडील ख्रिस्ती लोकांनी त्या खंडात जी आपली सत्ता स्थापिली आहे तीबद्दल कोणास शरम तर कधी वाटत नाही; उलट आपण मोठे देशकृत्य किंवा धर्मकृत्य केले, असे ते मानितात. हिंदुस्थानात ज्या शूर शिपायांनी ब्रिटिश राज्याची इमारत उठवून दिली त्यांविषयीही त्यांच्या देशबांधवांस मोठे कौतुक वाटते; गुजराथेत व माळव्यात मराठे लोकांनी जी संस्थाने स्थापिली आहेत त्यांबद्दल आम्हांस केव्हाही वाईट न वाटतां उलट अभिमान वाटतो. तात्पर्य, ज्या दोषांत पुष्कळांचा वाटा असतो, व ज्यांपासून समाईक हित होण्याचा संभव असतो तो सद्गुणांत मोडला जातो, आणि जो इसम त्यांत तरबेज असेल त्याची त्याबद्दल तारीफ होते. धर्मसंबंधाचा प्रकारही असाच आहे. “न नीचो यवनात् परः” (म्हणजे मुसलमानापेक्षा नीच कोणी नाही) असा आमचा पुरातन समज असून आम्हांस मुसलमान तांबोळ्याच्या हातचा ओला चुना चालतो; मोठमोठ्या लग्नांत व देवांच्या उत्सवांत व्याह्यांचे व देवांचे कान यवनीच्या मधुर आलापावांचून तृप्त होत नाहीत; महाराकडून हवी ती नोकरी करून घेणाऱ्या साहेबाला कडकडून भेटण्यास देखील चिंता नाही, पण खुद्द महाराची सांवली देखील उपयोगाची नाही; पंचहौद मिशनांत पेलाभर चहा आणि दोन बिस्कुटे खाल्ली तर त्याबद्दल सक्षौर प्रायश्चित्त घेतले पाहिजे, पण नरसोबाच्या वाडीस विद्वान धार्मिकांनी आपल्या हातांनी बकऱ्यांचे प्राण घेऊन त्यांच्या मांसाचे गोळेच्या गोळे दिवसा ढवळ्या हजारों लोकांसमक्ष मिटक्या मारीत खात बसण्यास कांही हरकत नाही! तात्पर्य, ज्या कृत्याला बहुत लोकांनी मंगल ठरविले ते खरोखरी कितीही अमंगल असले तरी सामान्य मनुष्यास ते तसे न भासतां उलट स्पृहणीय भासते!

वाडी येथे नुकताच झालेला यज्ञ ज्या दंपत्याने केला व त्याचे काम ज्या ऋत्विजांनी चालविले त्यांविषयी आमचे कांही एक म्हणणे नाही. अनंत जन्मीच्या मोठ्या पुण्याने प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणजन्माचे सार्थक करण्याचे जे साधन त्यांस अत्यंत योग्य वाटले त्याचा त्यांनी उपयोग केला, हे अगदी स्वाभाविक आहे, व त्याबद्दल. त्यांना दोष देणे हे अगदी अयोग्य आहे. आम्हांस जे वाईट वाटते ते बकरीं मारून त्यांचे मांस खाल्ल्याने देव खुष होतो आणि मुक्ति देतो असा मूर्खपणाचा समज अद्यापि आमच्या धर्मात राहिला आहे, आणि त्या समाजावर आचरण करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक अद्यापि आम्हांत निपजत आहेत याबद्दल. मांस खावेसे वाटले किंवा दारू पिण्याची लहर लागली तर घर सोडून एखाद्या पेड्रोच्या किंवा नसरवांजीच्या **हॉटेलांत** किंवा दुकानांत जावे, आणि चार दोन रुपये खर्च करून अंतरात्मा गार करावा! येवढ्याशा सुखाकरतां इतके सव्यापसव्य अथवा द्राविडी प्राणायाम कशाला पाहिजे? बकरीं मारण्याचा धंदा कधी केला नसल्यामुळे तीं लवकर मारतां येऊ नयेत; मांसाचा पाक कसा करावा हे ठाऊक नसल्यामुळे तो चांगला साधू नये; आणि इतके कष्ट, इतका खर्च व इतकी बडबड करून आठचार दिवस सुग्रास मांसाहार मिळू नये, हे अगदी नीट नाही! ज्याप्रमाणे विधि संपुष्टात आणितां येतात त्याप्रमाणे हाही आणण्यास काय हरकत आहे? **हॉटेलांत** जातांना थोडेसे तीर्थ बरोबर घेऊन जावे आणि मांसाची बशी भरून पुढे आली म्हणजे झाले! देवाला त्याचा कांही भाग अर्पण करणे अवश्य असेल तर खुद्द अर्पण करावा, किंवा बबर्जीलाच तसे करण्यास सांगून ठेवावे, म्हणजे तो सरस पुलावा चुलीवरून उतरल्याबरोबर वैश्वदेव आटपून घेईल!

यज्ञाविषयीं वरील तऱ्हेचें लिहिणें वाचून आमच्या वाचकवर्गांत जर कोणी जुन्या पंथाचे धर्मनिष्ठ वाचक असतील तर त्यांस आमचा मोठा राग येणार आहे, हें आम्ही समजून आहों. पण जर ते क्षणभर आपला राग आवरून आमच्या लिहिण्याचा शांतपणानें विचार करतील तर त्या लिहिण्यांत कांहीं वावणें नाही, असें त्यांस खचित दिसून येईल. मांस खाण्याच्या विधीला यज्ञ म्हणा, महायज्ञ म्हणा, यष्टि म्हणा, काय पाहिजे ते म्हणा. “अहिंसा परमो धर्मः” हे बौद्धतत्त्व ज्यांना पूर्णपणें संमत झालें आहे, नित्याहारांत ज्यांनीं मांसत्याग केला आहे, अनेक शतकांच्या संवयींमुळें अभक्ष्यभक्षणाचा ज्यांच्या वृत्तींत मोठा तिटकारा बसून गेला आहे, सारांश, मांसाहार ज्यांनीं धर्मबाह्य ठरविला असून जे मांसाहार करणारांना पंक्तीस घेत नाहीत अथवा त्यांच्याशीं अन्नव्यवहार आणि शरीरसंबंध करीत नाहीत—अशा ब्राह्मणांनी यज्ञाच्या मिषानें आपणांस मांस खाण्याची मोकळीक आहे इतकेंच नाही, तर तसें केल्यानें आपल्या पदरीं असामान्य पुण्याची जोड होते, असें समजणें केवढें अज्ञान होय! यज्ञावर विश्वास ठेवणारे लोक अज्ञानानें असें मानतात कीं, यज्ञांत मारलेलीं बकरीं पुनः जिवंत होतात. बुक्यांनीं हाल हाल करून मारलेल्या बकऱ्याच्या मांसाचा कांही भाग हुताशनाच्या द्वारा जगदात्म्यास अर्पण करून बाकीच्याचें यजमानानें आणि ऋत्विजांनीं सेवन केलें असतां तो त्यांच्यावर सुप्रसन्न होतो आणि त्यांस जन्ममरणापासून मुक्त करतो ही जितक्या वेडगळपणाची समजूत, तितक्याच वेडगळपणाची ही दुसरी समजूत होय. यज्ञांत मारलेलीं बकरीं फिरून जिवंत होत असतील तर प्रत्येक खाटिकवाड्यांत तोडलें जात असलेलें जनावर पुनः जिवंत कशावरून होत नसेल? त्याचें मांस तरी सकल अग्नींत जो श्रेष्ठ अग्नि जठराग्नि त्यासच समर्पण होत असतें, व त्याच्या योगानें परमात्म्याचा अंशभूत जो जीवात्मा तो समाधान पावत असतो! मारलेलीं बकरीं उठतात याचा अर्थ काय? तीं उठत असलीं तर परलोकीं उठत असतील; या लोकीं तीं एकदां मेलीं म्हणजे मेलीं! जर ती येथल्या येथें उठविण्याचें सामर्थ्य कोणत्याहि ऋत्विजांत असेल तर तो मात्र खरा याज्ञिक समजला पाहिजे; तसेंच, अशा याज्ञिकानें बकऱ्यास बुक्या खातांना गुदगुल्या होतात, असेंही सिद्ध करून दाखविलें पाहिजे. मारलेलें बकरें उठो किंवा न उठो, त्याला यज्ञांतल्या रानटी पद्धतीनें मारतांना असह्य यातना होत असतील असा आमचा तर्क आहे. तेव्हां हा तर्कही खोटा आहे हें सिद्ध करून दाखविण्याची जबाबदारीही या याज्ञिकांवरच आहे. या याज्ञिकांस आम्ही आणखी असा प्रश्न करतो कीं, अग्निनारायणास बकऱ्यांचें मांसच आवडतें, हें त्यांना कशावरून समजलें? दृष्टीस कष्टानें गोचर होणाऱ्या क्षुद्रकीटकापासून थेट मनुष्यापर्यंत अनंत जीवांची परंपरा आहे; तींतील इतर सारे जीव सोडून देऊन खुद्द परमात्मा किंवा त्याचा गुमास्ता हुताशन बोकडावर किंवा बकऱ्यावरच इतका फिदा कां झाला? गोजात आणि मेषजात हीं दोन मनुष्याच्या मांसाहाराची प्रधान अंगें होत; पैकीं गोजात या देशांत अलीकडे पवित्र कोटींत जाऊन बसली! बाकी राहिली गरीब बिचारी मेषजात. मनुष्याप्रमाणें देवालाही हीच कशी मानवली याचा आम्हांस मोठा चमत्कार वाटतो! यज्ञांत ज्या पशूस मारावयाचें त्याला त्या मारापासून कोणत्याही प्रकारच्या यातना होत नसतील व तो फिरून जिवंत होतो हें खरें असेल तर, आम्ही प्रेतसंस्काराविषयीं लिहीत असतां आमच्यावर टीका करणाऱ्या कांहीं चटोर लोकांस एका देशस्थ वृद्ध वारकऱ्यानें जशा प्रकारचा प्रश्न केला तशा प्रकारचा त्याच्या उदाहरणापासून अवश्य धैर्याचें अवलंबन करून येथें करतो. आमचा कैवारी असें म्हणाला कीं, “जर भटास दिलेली शय्या, गाय, उदकुंभ व श्राद्धें मृतास पोहोंचत असतील तर मृताची बायकोही श्राद्धाचे दिवशीं रात्रीं भटाकडे कां पाठवूं नये?” हा प्रश्न ऐकल्याबरोबर आमची निर्भत्सना करणाऱ्या लोकांनीं या विलक्षण स्पष्टवक्त्या माळकऱ्यास आमच्याकडे पाठवून दिलें! असो. आमचा प्रश्न या साठी उलटून गेलेल्या भजनी बाबाच्या प्रश्नाइतका झोंबणारा नाही. आम्ही फक्त येवढेंच विचारतो कीं, ज्या अर्थी यज्ञांतील बलीस यातना होत नाहीत, व फिरून जीवदशा प्राप्त होते असा भाविक याज्ञिकांचा समज आहे, त्या अर्थी यजमानानें आपलें एखादें मूल अग्निनारायणास अर्पण करण्यास काय हरकत आहे? किंवा ज्याला यज्ञ करून जन्ममरणापासून मुक्त व्हावयाचें आहे त्यानें स्वतःच्या समग्र शरीराची किंवा त्याच्या कांहीं भागाची

आहुति देण्यास काय प्रत्यवाय आहे! असें केल्यानें गळा दाबून घेणें, कोमल भागावर बुक्क्या मारून घेणें किती सुखकारक असतें हें ज्याचें त्याला स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या अपत्याच्या अनुभवावरून चांगलें समजून येईल, व परलोकची हालहवाल कशी काय असते, हें ताबडतोब पहाण्यास सांपडेल!

इति श्रीचहाग्रामण्यप्रकरणं समाप्तम्!

फार दिवस भिजत पडलेल्या येथील चहाप्रकरणाचा श्रीशंकराचार्याकडून आलेल्या शास्त्रीद्वयाकडून एकदांचा अखेरचा निकाल लागला, व मंडळी प्रायश्चित्त घेऊन मोकळी झाली, हें एकंदरीत चांगलें झालें. आतां “स्त्रियांची साक्ष पुराव्यांत घेतां येत नाही” वगैरे ज्या शास्त्राचे सिद्धांत, त्यावरच रचलेल्या निकालास आमच्याकडून किती महत्त्व मिळणार हें नव्यानें सांगणें नकोच! तथापि न्यायाधीशाचें काम कायदे करण्याचें नसून केवळ असलेल्या कायद्यांवरून निकाल सांगण्याचें आहे ही गोष्ट मनांत आणून तिन्हाइतपणें या गोष्टीचा विचार केल्यास एकंदर चौकशी व निकाल हीं श्रीकडून आलेल्या शास्त्रीद्वयास भूषणास्पद आहेत, हें आम्हांस कबूल केलें पाहिजे. असें आहे तरी निकालाच्या मुख्य मुद्द्यासंबंधानें शास्त्रीद्वयांनीं जी संदिग्धता राहूं दिली आहे. ती शास्त्रदृष्ट्या विचार करतांही युक्त नाही, असें आम्हांस वाटतें. निकालांत असें म्हटलें आहे कीं, “अशा प्रकारचा चहा एकवार घेणारास, माधव, विज्ञानेश्वर, मयूख वगैरे ग्रंथांचा व संमतिपत्रांचा बलाबलाधिकरणन्यायानें विचार करितां **इतकें प्रायश्चित्त जरी येत नाही, तथापि इतर दोषांचा अपवाद व कालविलंब वगैरे कारणें मनांत आणून सदहू प्रायश्चित्त सांगितलें आहे.**” आतां अशा प्रकारचा चहा एकवार घेणारास शास्त्रदृष्ट्या जर इतकें प्रायश्चित्त येत नाही, तर किती येतें हें संदिग्ध न रहातां त्याचा स्पष्ट खुलासा झाला असता, म्हणजे या बाबतींत शास्त्रार्थाचें जें रण माजून राहिलें होतें, त्यांत अखेर जय कोणाचा झाला हें खात्रीनें ठरलें असतें; व बटलराच्या हातावर चहाच्या पेल्याकरतां जसे दोन आणे ठेवावयाचे, तसेच भटाच्या हातावर दोन आणे टाकून राजरोसपणें रिफ्रेशमेंटरूममध्ये जाण्यास मोकळीक झाली असती! आणि असें झाल्यानें प्रवास वगैरे प्रसंगांची गैरसोय दूर होऊन आयतेंच धर्मसंरक्षणही झालें असतें! असो, फिरून एकादा असाच प्रसंग आल्यास त्यावेळीं या प्रायश्चित्ताचें घोडें याहूनही मार्गें हटेल अशी आमची पूर्ण खात्री आहे. सध्याच्या ठरावानेही, हूणस्पृष्ट चहास प्रायश्चित्तच नाही असें म्हणून तो घेणाराला जातींतून हुसकून देण्याचा ज्यांनीं चंग बांधला होता, त्यांची मसलत फसली, व त्यांच्या मिशा तरी आम्ही खालीं आणूं म्हणून ज्यांनीं वस्तरे पाजळविले होते त्यांच्याच मिशा खालीं झाल्या हें कांहीं थोडें काम झालें नाही! शिवाय या चहाप्रकरणानें दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या प्रश्नाचा अनायासेंच निकाल लागल्यामुळें हा तंटा सुरू केल्याबद्दल पुणेंकरांस इतर लोकांनीं दोष देण्याच्या ऐवजीं त्यांचे आभारच मानले पाहिजेत. नुसत्या नौकागमनास किंवा म्लेंच्छदेशगमनास शास्त्राची अडचण नाही हे आजच्याच अंकांतील दुसऱ्या एका लेखावरून वाचकांच्या लक्ष्यांत येईलच. तेव्हा विलायतेस जाण्याची मुख्य अडचण काय ती इंग्रज लोकांचा संसर्ग हीच होय. तेव्हां विलायतेहून परत आलेल्या माणसास प्रायश्चित्त देणें तें हा संसर्ग, इतर दोषांचा अपवाद व कालविलंब या कारणावरच अवलंबून असल्यामुळें तें सध्या ठरलेल्या प्रायश्चित्ताहून भिन्न नाही हें ठरलेंच, व या वादापासून हा झालेला फायदा कांहीं सामान्य नाही. एकंदर ठराव लवकरच छापून प्रसिद्ध होणार आहे, तेव्हां तो देऊन पत्राची जागा अडवण्याचें आम्हांस कांहीं कारण दिसत नाही. परंतु आमच्या येथील धर्माभिमानी पत्रांतून या ठरावाचा उत्तरभागच तेवढा साकल्यानें देण्यांत आला असून पूर्वभागाचा नुसता उल्लेखही त्यांनीं कां केला नाही अशी कोणास जिज्ञासा असल्यास त्यांच्याकरितां इतकें सांगितलें पाहिजे कीं, त्यांतील मजकूर अथवापासून इतिपर्यंत आमच्या धर्माभिमानींच्या काळजास झोंबण्यासारखा आहे. फिर्यादी पक्षाचें वर्तन प्रथमपासून शेवटपर्यंत केवळ दुराग्रहाचें कसें होतें, आम्ही अभियोग करतो म्हणून पुढें आणलेले कागदपत्र व साक्षीदार म्हणून हजर केलेले गृहस्थ हे दोन्हीही यत्किंचित् भरंवशास कसे पात्र नाहीत, वगैरे मुद्द्यांचें शास्त्रीबोवांनीं जें जोरदार व मुद्देशीर रीतीनें विवेचन केलें आहे, तें देऊन आपलेंच हंसें करून घेण्यास हे तयार झाले नाहीत हें केवळ साहजिक होय. परंतु अशा भेकडपणानें आजचें मरण काय तें उद्यावर मात्र टाकतां येण्यासारखें आहे. कुंभाराची सून उकिरड्यावरही येणारच, मग आपण होऊन मुद्दाम तिला फरफर ओढण्यांत काय अर्थ

आहे! असो, या ग्रामण्यप्रकरणाची इतिश्री करण्यापूर्वी आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणें आमच्या मते आवश्यक आहे. या चहाच्या प्रकरणांत जर **एक अनिष्ट प्रकार** झाला नसता तर यांत एकंदरीत खेदकारक असें कांहींच नव्हतें, व तो अनिष्ट प्रकार म्हटला म्हणजे चहा प्यालेली किंवा तेथें गेलेली मंडळी व ख्रिस्ती मिशनरी यांची या कार्मीं एकजूट आहे, असा जो कित्येकांचा गैरसमज झाला आहे तो होय. तेथें जाण्यांत मंडळीचा असा मुळीच उद्देश नव्हता, हें आम्हांस तर प्रथमपासूनच माहीत आहे. झालेल्या चौकशींत ही गोष्ट चांगली सिद्ध होऊन ठरावांतही तसा स्पष्ट उल्लेख झाला आहे हें चांगलेंच झालें. पण प्रथमपासूनच अशा संशयास अगदीं जागा न रहाती, तर उत्तम झालें असतें. ख्रिस्ती मिशनऱ्याचें स्वधर्मप्रसारावांचून दुसरें कोणतेंही हिंदुस्थानांत काम नाही हें उघड आहे. तेव्हां त्यांच्याशीं संबंध ठेवल्यानें या मंडळींच्या मनांतूनही हिंदुधर्म सोडून ख्रिस्ती धर्मांत जावें असें आहे, अशी कोणास शंका आल्यास ती अगदींच गैरवाजवी आहे, असें मुळीच म्हणतां येणार नाही. या एकंदर झालेल्या प्रकाराचा फायदा घेऊन “येथील सुशिक्षित ब्राह्मण मंडळीस सत्य धर्माची हळूहळू गोडी लागत चालली आहे व ते आमच्या घरीं येऊन चहाकाफीही घेऊ लागले आहेत,” वगैरे विधानें आपल्या वार्षिक रिपोर्टांतून करण्यास हे मिशनरी चुकतील असें आम्हांस वाटत नाही. व असें व्हावें हें तर आम्हांस मुळीच संमत नाही. आम्ही चालू हिंदुधर्मावर कितीही तीक्ष्ण प्रहार केले, तथापि आमचा देश ख्रिस्ती व्हावा ही नुसती कल्पनाही आम्हांस सहन होणारी नाही. आमच्यांतील अतिशूद्र लोकांस आम्ही अगदीं दूर टाकल्यामुळें त्यांची एकसारखी ख्रिस्ती धर्माकडे धांव चालू आहे, ही गोष्ट आम्हांस अत्यंत उद्देगजनक आहे, व या लोकांस आम्ही जवळ घेऊ लागून त्यांचा तिकडील ओघ परत फिरेल तो सुदिन असें आम्हांस वाटत आहे! आमच्या भटांच्या वेडगळ धर्मसमजुती जितक्या आम्हांस अज्ञानाच्या वाटतात, त्याहून या पाद्र्यांच्या धर्मसमजुती अधिक उन्नत आहेत असें आम्हांस वाटत नाही. तेव्हां एक चुकीचा रस्ता सोडून दुसऱ्या चुकीच्या रस्त्याचें आमच्या लोकांनीं अवलंबन करावें असें आम्ही कधींच प्रतिपादन करणार नाही हें उघड आहे. या चहाप्रकरणांत गुंतलेल्या बहुतेक लोकांची आम्हांस जी माहिती आहे त्यावरून पहातां ख्रिस्ती धर्मास साह्यभूत होण्याची कल्पना त्यांच्या नुसती स्वर्नीही कधीं आली नसेल असें आम्ही खात्रीपूर्वक सांगतो. परंतु असा खरा प्रकार आहे तरी बेसावधपणानें कां होईना ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं या कामांत संबंध ठेवला गेला हें आमच्या मते फारच गैर झालें, व एवढा अनिष्ट प्रकार न होता तर या एकंदर प्रकरणांत खेद मानण्यासारखें कांहीं आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. ब्राह्मणेताराच्या हातचा चहा पिण्यांत आम्हांस दोष वाटत नाही. इतकेंच नाही, तर आमच्या नीच मानलेल्या महारांची स्थिति सुधारून त्यांची व वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणांची एक पंगत झालेली जर आम्हांस पाहातां येती, तर आम्हीं स्वतांस मोठें कृतार्थ मानलें असतें, ही गोष्ट आमच्या देशबांधवांपासून आम्ही चोरून ठेवीत नाही. परंतु आमच्यातील जातिभेद नाहीसा व्हावा अशी जरी आमची मनापासून इच्छा असली, तथापि ख्रिस्ती लोकांशीं कारणावांचून मुद्दाम आम्ही कां संसर्ग ठेवावा हें आम्हांस कळत नाही. व म्हणून ह्यापुढें तरी अशा अनवश्यक गोष्टी आमच्या सुशिक्षित लोकांच्या हातून घडणार नाहीत. अशी आम्ही आशा करतो. असो, सरतेशेवटीं आमच्या धर्माभिमान्यांच्या कानांत एक गोष्ट सांगून या चहाप्रकरणाची आम्ही समाप्ति करतो. सुधारकांस जातींतून हुसकून टाकावें म्हणजे त्यांची पीडा टळेल असा जर हीं ग्रामण्ये काढण्यांत तुमचा हेतु असेल तर तो सफळ होणार नाही ही तुम्ही खूण बांधून ठेवा. सुधारकांचे प्रयत्न केवळ त्यांच्या सुखापुरते असते, तर तुम्हांपासून वेगळें होण्यास तुमच्या ग्रामण्यांची त्यांनीं वाटच पाहिली नसती. परंतु समाजसुधारणा ही त्यांस स्वतांच्या सोईहून अधिक महत्त्वाची वाटत असल्यामुळें, तुम्हांस सोडल्यावर त्यांनीं सुधारणा करावी तरी कोणाची? तेव्हां होतां होईल तो तुमच्या शिव्या, शाप, व जुलूम यांस न भितां तुमच्या डोक्यांत प्रकाश पाडण्याचा ते प्रयत्न करतील. परंतु तुम्ही हट्ट धरून त्यांस जातींतून काढूं लागल्यास ते वाटेल ते करतील पण तुमचा पिच्छा सोडणार नाहीत. तुम्ही त्यांचा कितीही द्वेष करा, त्यांस कितीही झिडकारा, पण फिरून ते येऊन तुम्हास चिकटलेले आहेत असें तुमच्या दृष्टीस पडेल. त्यांची मगरमिठी ज्यास उकलतां येईल असें

कोणतेही ग्रामण्य तुमच्याच्यानें बसवतां येणार नाही. त्यांच्या तुम्हांवरील भक्तीस पाहिजे तर विरोधभक्ती म्हणा. पण तिचे तुमच्यानें सत्त्वहरण होणार नाही. व सरतेशेवटीं आपल्या प्रभावानें 'मन सुधारकीं रंगले, अवघे जन सुधारक झाले' असें करून टाकल्याशिवाय ती रहाणार नाही!

तीन अर्थशास्त्रे

ज्याप्रमाणे विषुववृत्ताच्या किंवा पृथिवीच्या परिघाच्या दोन दिशांनीं दोन गृहस्थ निघाले तर कोठें तरी त्यांची गांठ पडण्याचा संभव आहे, त्याप्रमाणे एका बाजूने शहाण्याचें शहाणपण वाढत गेलें व दुसऱ्या बाजूनें मुखाचें मूर्खपण चरत चाललें तर कोठें तरी त्या उभयतांचा शेकहंड (मुलाखत) होईल यांत संशय नाही! फाजील शहाणपण आणि गाढ अज्ञान यांपासून अनेकदां सारखेच परिणाम होतात. सध्यां आमच्या देशांत अर्थशास्त्राच्या संबधानें कांहीं अंशी असाच प्रकार होत आहे. या गरीब बिचाऱ्या शास्त्राचें एक टोंक आमच्या सरकारच्या व दुसरें अज्ञान लोकांच्या हातांत आहे, व दोघेही आपापल्या सामर्थ्यांनुसार आपापल्या बाजूस तीं ओढीत आहेत. या **ताणरणांत** (Tug of war) लोकांची बाजू बरीच क्षीण आहे म्हणून बरें झालें आहे; नाहीतर ताणास लागलेल्या या शास्त्रज्ञांचे केव्हांच तुकडे होऊन गेले असते! पण सरकारच्या मनगटांत लोकांच्या मनगटापेक्षा विशेष मजबुती असल्यामुळे, लोकांस सरकार आपल्या बाजूला फरफरा ओढून नेत आहे! शांत व विचारी तिऱ्हाईत लोकांस ही स्थिति पाहून फार वाईट वाटतें. पण समुदायाच्या गाढ अज्ञानापुढें व सरकारच्या स्वार्थातिशयापुढें किंवा ज्ञानातिशयापुढें त्यांचें कांहीं चालत नसल्यामुळे जागच्या जागीं त्यांस स्वस्थ बसावें लागत आहे. तथापि येवढें खास सांगतां येईल कीं, सरकार आणि लोक यांनीं या त्रयस्थ विचारी लोकांच्या म्हणण्याचा लवकरच विचार केला तर ठीक आहे; नाही तर लोक निस्राण होऊन सरकारी खजिने कोरडे पडतील, व राजाप्रजेची निर्धनावस्था झाल्यामुळे जे दुष्परिणाम घडतात ते येथें घडूं लागतील.

हिंदुस्थानांत सांप्रतकालीं प्रवृत्तींत असलेल्या अर्थशास्त्राचे किंवा संपच्छास्त्राचे विषयविवेचनाच्या सोईसाठीं येथें तीन भाग करतो; पहिला औपपत्तिक; दुसरा प्रयोज्य; व तिसरा भ्रामक. पैकीं पहिला सरकारानें उचलला आहे; तिसऱ्यानें सामान्य लोकांस पछाडलें आहे; व दुसरा विचारी पुरुषांच्या फक्त डोक्यांत आहे. सरकारच्या हातीं प्रवर्तक सत्ता असल्यामुळे दुसऱ्याचें व तिसऱ्याचें कांहीं एक न चालतां, पहिल्याचाच अंमल जारीनें होत आहे. सरकाराला पहिला व दुसरा यांतील भेद कळत नसेल असें आम्हांस वाटत नाही. कदाचित कांहीं अधिकाऱ्यांना तो कळत नसेल; पण त्याचें खरें स्वरूप कोणाच्याच लक्षांत उतरण्यासारखें नाही, असें मानणें अशक्य आहे. संपत्तीचें उत्पादन, वंटन आणि प्रतिपणन या तीन विषयांचा अर्थशास्त्रांत विशेष विचार केलेला असतो. आमच्या देशांत व्हावी तितकी संपत्ति उत्पन्न होत नाही; जी थोडीबहुत होते, ती खऱ्या म्हणजे प्रयोज्य अर्थशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें वांटली जात नाही, व सोन्याचें नाणें वापरणाऱ्या व्यापारकुशल श्रीमंत परक्या राष्ट्राच्या राजसत्तेमुळे तिची अदलाबदल किंवा देवघेव तर फारच तऱ्हेवाईक होते. आमच्या संपत्तीच्या प्रसवांत, विभागांत, व विनिमयांत होणारा हा गोंधळ टाळावा कसा हें समजणें, समजाऊन देणें, किंवा समजाऊन घेणें विशेष अवघड नाही; पण त्याप्रमाणें आचरण करणें हें फारच कठिण आहे.

संपत्तीची उत्पत्ति, वांटणी, आणि अदलाबदल यांपैकीं कोणत्याही गोष्टींत सरकारानें हात घालूं नये, असा अर्थशास्त्राचा सामान्य औपपत्तिक नियम आहे. या नियमाचें पालन सरकार आपल्या फायद्यापुरतें तेवढें करतें, व जेथें त्या पालनापासून त्याचें नुकसान होत असेल तेथें त्याचें उल्लंघन करण्यास तें मागें पुढें पहात नाही, असे म्हणणें केवळ निराधार होणार नाही. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील की, जे सरकारचें हित तेंच प्रजेचें हित असा राज्यशास्त्राचा सामान्य नियम असून, सरकारनें स्वतःला हितकर व रयतेला अहितकर असें अर्थशास्त्रीय वर्तन करणें कसें संभवतें? यावर आमचें उत्तर असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें औपपत्तिक राज्यशास्त्राचे नियम पुस्तकांत राहून राज्यकर्ते आणि प्रजा यांचा बेबनाव होतो, त्याप्रमाणें

औपपत्तिक अर्थशास्त्राचे नियम जेथल्या तेथे राहून उभयतांसही निर्धनता येते. उपपत्ति व्यवहारास लावताना तीत जो फेरफार करावा लागतो त्याकडे कोणत्याही कारणाने दुर्लक्ष झाले असता, असा परिणाम घडतो. शिवाय, या देशांतील सरकार आणि प्रजा यांत विशेष प्रकारचा संबंध आहे, हेंही लक्षांत वागविले पाहिजे. आमच्या राज्यकर्त्यांस आमच्याच फायद्याकडे लक्ष द्यावयाचें असतें तर गोष्ट निराळी होती. पुष्कळदां आमच्या फायद्यापेक्षां त्यांना आपल्या देशाच्या व देशबांधवांच्या फायद्याकडे विशेष नजर पुरविणें भाग पडतें! त्यांनीं असें करावें हें अत्यंत स्वाभाविक आहे. पण व्यापारदृष्टीनें पहातां, इंग्लिश लोकांचा जो फायदा तो आमचाही फायदा असणें स्वाभाविक नाही. जें काम आमचें आम्हांस करतां येण्यासारखें आहे तें आमचें आम्हीं न करतां स्वस्थ बसलों, आणि तें दुसऱ्याकडून करून घेतलें, तर त्याबद्दल दुसऱ्यास जें वेतन, रोजमुरा, किंवा किंमत द्यावी लागेल तिच्या मानानें आमचें नुकसान होणार आहे. या किंमतीबद्दल आम्हांस विश्रांति मिळेल ही गोष्ट खरी. पण पोट भरलेलें असलें तरच विश्रांति सुखावह होते. लहान मुलांस भूक लागली असतां ती रडत उठतात हें सर्वास ठाऊक आहेच; व या गोष्टीत लहान मुलांप्रमाणेंच थोरांचीही स्थिति आहे. पोटांत कावळे कोरूं लागले असतां स्वस्थ बसण्यापासून सुख कसें होणार? भुकेच्या यातनेपेक्षा कामाचे श्रम सहज साहण्यासारखे आहेत. इंग्लिश लोकांनीं आमचा व्यापारधंदा आटपल्यामुळें निरुद्योगापासून होणारे हाल आम्हांस सोसावे लागत आहेत. यावर कोणी असा प्रश्न करतील कीं, इंग्लिश लोकांस तुम्ही आपले धंदे नाहींसे करूं कां दिलेत? याचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, ज्या कारणामुळें आम्ही आपलें राज्य त्यांना घेऊं दिलें त्याच कारणामुळें आम्ही आपले धंदेही आटपूं दिले! आणि राज्य परत मिळविण्यासाठीं ज्या प्रकारच्या खटपटींचा उपक्रम आम्हीं केला आहे त्याच प्रकारच्या खटपटी व्यापारधंदा फिरून हातीं येण्यासाठींही चालविल्या आहेत. एक दुसऱ्याशीं संलग्न आहे; तेव्हां साध्य होणार असतील तर दोन्ही एकाच क्रमानें साध्य होत जातील! भेद इतकाच आहे कीं, व्यापारधंद्याच्या संबंधानें आम्हांस आमच्या सरकाराशीं विशेष राजरोसपणानें भांडतां येते. तथापि हें भांडण घालीत असतां, ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, आधिभौतिकदृष्ट्या इंग्रज लोकांस हिंदुस्थानच्या राज्यापेक्षां हिंदुस्थानाशी, व हिंदुस्थान हातीं असल्यामुळें सर्व आशिया खंडाशीं, करता येत असलेल्या व्यापारापासून अधिक फायदा होत आहे. तेव्हां जर आम्ही आपल्या व्यापाराचें पुनरुज्जीवन मनापासून करूं लागलों तर त्यांना उघडपणें जरी त्याला प्रत्यवाय करता येणार नाही, तरी आमचा सगळा व्यापार आमच्या हातीं फिरून पडूं देण्यापेक्षां आमचें राज्य ते आम्हांस अधिक आनंदानें परत देतील! आम्हां हिंदु लोकांस युरोपियन किंवा अमेरिकन लोकांप्रमाणे नानातऱ्हेच्या अनेक वस्तूंचा उपभोग घेण्याची हौस लागलेली नाही, व त्या मानानें त्या वस्तू उत्पन्न करण्यास लागणारी चलाखी आमच्या येथें दृष्टीस पडण्याचा संभव नाही, हें जरी खरें आहे, तरी ज्या थोड्या वस्तू आम्हांस लागतात, व ज्यांचा खप आम्हांमध्ये अधिकाधिक होत आहे, त्या सर्व सरकारनें कांहीं वर्षे मदत दिल्यास येथल्या येथें कमी खर्चानें करतां येण्यासारख्या आहेत हें त्यांना ठाऊक नाही किंवा समजत नाही असें नाही. पण **व्यापाराच्या कामांत सरकारानें हात घालूं नये**, हा सामान्य औपपत्तिक नियम—त्याचें मिष करून, ते आमच्या व्यापाराकडे दुकून देखील पहात नाहीत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि दिवसेंदिवस अधिकाधिक कंगाल होत जाणाऱ्या पंचवीस कोटी प्रजेचें बिनबोभाट राज्य करणेंही कांहीं सोपें काम नाही. विहिरींत पाणी नसेल तर तें पोहऱ्यांत येण्याचा संभव नाही, हें आमच्याप्रमाणें त्यांसही चांगलें समजतें. तेव्हां प्रजेची हलाखी दृष्टीस पडूं लागली म्हणजे तिच्या चौकशीसाठीं एखादें कमिशन नेमावें, शेतकऱ्यांस कांहीं सूट किंवा तगाई द्यावी, करांत एखादा फेरफार करावा, शेतकीची सुधारणा करण्याचें अवडंबर घालून कोठें एखादा कालवा काढ, कोठें तळें बांध, कोठें विहीर खण, कोठे कापसाचें किंवा गव्हाचें बीं वाट, कोठें शेतकीचें प्रयोग करण्यासाठीं एखादें फार्म (शेत) तयार कर, कोठें झाडें लाव, कोठें तोफा सोडून पाऊस पाडण्याचा प्रयत्न कर, कोठें गुरांचें इस्पितळ घाल, कोठें खताचे प्रयोग करून दाखीव, कोठें सावकाराला ओरबाडून शेतकऱ्याला वांचविण्याचा प्रयत्न कर,

कोठें शेतकीची व्यवस्था पहाणारें खातें काढून त्यावर हुशार पण भारी पगाराचे अधिकारी नेम, कोठें रस्ते कर, कोठे झाडाचे छाट तोडूं दे, व जंगलांतील गवत मुफत किंवा हलक्या किमतीनें नेऊं दे, कोठें शेतीस व जनावरांस लागणाऱ्या मिठासारख्या वस्तूंवरील कर थोडाबहुत कमी कर— याप्रमाणें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रसंगीं क्षुद्र सुधारणा करण्यांत येतात. पण अशानें कोठें अन्नास मोताद झालेलीं व उपाशीं मरूं लागलेलीं कोट्यवधि माणसें खाऊनपिऊन सुखी होणें शक्य आहे काय? काळजापर्यंत जाऊन ठेपलेली जखम नुसत्या मलमपट्टीनें कशी भरेल? प्रसंगविशेषीं काहीं विशिष्ट कारणामुळें अशी जखम एकाएकीं वाहू लागली तर कदाचित् असल्या पट्ट्यांनीं तिचें तोंड कांहीं वेळ दाबून धरवेल. पण पुनः कांहीं कारण झालें कीं ती फिरून वाहूं लागणारच. या संबंधानें आमची प्रकृति बरीच दुरुस्त होण्यास आम्हांस चार दोन चांगलींच **टॉनिकें** (रक्तवर्धक व शक्तिवर्धक औषधें) मिळालीं पाहिजेत. कापूस, धान्य, लोखंड, तांबें, जस्त, पितळ वगैरे अत्यंत उपयोगी धातू; शेतकीस व इतर साध्या धंद्यांस लागणारीं यंत्रें—वगैरे पांच चार स्थूल वस्तूंचे व्यापार पूर्णपणें आमच्या हातीं आल्याशिवाय आम्ही आपली कांत टाकून ताजेतवाने होऊं शकणार नाहीं. असले व्यापारच आमचीं रक्तवर्धक औषधें होत. पण हीं आम्हांस आमच्या राज्यकर्त्यांपासून मिळण्याचा फारसा संभव दिसत नाहीं. फ्रान्स, युनायटेड स्टेट्स, जर्मनी, इटली, रशिया, जपान, स्वित्झरलंड, फार तर काय पण खुद्द इंग्लंड वगैरे देशांनीं आपल्या व्यापाराच्या बाल्यावस्थेंत त्याच्या वाढीकरतां सरकाराच्या मार्फत काय काय प्रयत्न केले, व अजूनही त्या त्या देशांतील तारुण्याप्रत पावलेल्या व्यापारास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें केवढी मदत मिळत आहे, हें पाहिलें तर इंग्लंडच्या व्यापारास धक्का बसेल या भीतीनें आमचे राज्यकर्ते आमच्या व्यापारास मिळसारख्या अर्थशास्त्र्यांनीं ज्या प्रकारच्या उत्तेजनाची अवश्यकता व सयुक्तिकता आपापल्या ग्रंथांत प्रपादिली आहे, व ज्या प्रकारचे उत्तेजन अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांच्या किंवा जपानच्या सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आपापल्या व्यापारांस देऊन त्याची भरभराट करून सोडिली आहे, त्या प्रकारचें उत्तेजन आमच्या व्यापारास देण्याबद्दल येथल्या किंवा इंग्लंडांतल्या प्रमुख अधिकाऱ्यांपुढें तुम्हीं केव्हांही गोष्ट काढिलीत तर ते आपल्या दोनही कानांवर घट्ट हात ठेऊन, दांभिकपणाने **“शांतम् पापम्”** या मंत्राचा जप करीत सुटतील!! जणों काय, लोकांच्या पैशानें, लोक करा म्हणून प्रार्थना करीत असलेली गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होणें हें महापातक आहे! आमच्या व्यापारास व शेतकीस अर्थशास्त्राचें उल्लंघन न करतां कोणत्या रीतीनें मदत करतां येईल याची चिकित्सा मि. जस्टिस तेलंग, रा.ब. रानडे, दादाभाई नवरोजी वगैरे अनेक अनुभविक, शास्त्रज्ञ, व विचारी गृहस्थांनी केली आहे. पण तिचा काय उपयोग? निजलेल्यास जागें करणें शक्य आहे; जाग्यास जागा कोण करूं शकेल? इंग्लिश लोकांच्या मनोधर्मांत एकाएकीं प्रचंड क्रांति झाल्याशिवाय त्यांच्या अंतःकरणांत जपान किंवा युनायटेड स्टेट्स येथील सरकाराप्रमाणें आमच्या व्यापारवृद्धीविषयीं कळकळ उत्पन्न होईल अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. अशी क्रांति शेंपन्नास वर्षांत होण्याचें तरी कांहीं एक चिन्ह दिसत नाहीं. तेव्हां निदान शेंपन्नास वर्षें तरी आमच्या व्यापाराचा तरणोपाय आमचा आम्हींच पाहिला पाहिजे.

हा तरणोपाय कशांत आहे याचा निश्चय करणें हें **प्रयोज्य** अर्थशास्त्राचें काम आहे. औपपत्तिक अर्थशास्त्राचे नियम विशिष्ट देशाला लागू करावयाचे झाले म्हणजे त्याच्या स्थितिकालमानाप्रमाणें त्यांत फेरफार करावे लागतात. व्यापार बहुधा अप्रतिहत असावा हा औपपत्तिक अर्थशास्त्राचा सामान्य नियम; पण नवीन वसाहतीच्या जागीं, किंवा कांहीं कारणानें मार्गे पडलेल्या देशांत कांहीं वर्षें मदत दिल्यानें जो धंदा किंवा व्यापार चांगला फैलावेल, व मदत काढून घेतल्यावरही जोरानें वाढत राहील असें मानण्यास चांगला आधार असेल, अशा ठिकाणीं सरकारनें अशा व्यापारास कांहीं काळ मदत द्यावी, असा **प्रयोज्य अर्थशास्त्राचा** नियम आहे. पण हा नियम कोणच्या प्रकारचें सरकार अमलांत आणणार? ज्याला त्या व्यापाराची खरोखर भरभराट व्हावी असें वाटत असेल तें. येथला शेरभर कापूस देखील इंग्लंडास जाईनासा होईल, व

इंग्लंडचा एक एक तागाही इकडे येईनासा होईल; उलट इंग्लंडच्या बाजारांतच इंग्लंडच्या सतरंज्यांपेक्षां आमच्या सतरंज्या स्वस्त दरानें विकू लागतील, तर लँकेस्टर आणि मँचेस्टर येथील गिरण्यांपैकी हिंदुस्थानच्या कापसावर अवलंबून असणाऱ्या गिरण्यांनीं काय करावें? व त्यांचीं यंत्रें धडपडत त्यांच्या चिमण्यांतून धूर येईनासा झाल्यास, त्यांत काम करणाऱ्या लाखों मजूरांनीं कोठें जावें आणि काय खावें? त्यांची तशी स्थिति व्हावी अशी आमची बिलकुल इच्छा नाही; व कालेंकरून आमचा कापूस आम्ही तिकडे न जाऊं देऊं लागलों तर ते उपाशी मरतील, अशी शंका देखील मनांत आणावयास नको. पृथ्वीच्या पृष्ठावर काम करण्यासारखी किंवा उत्पन्न करण्यासारखी एक इंचभर जमीन असेल तोंपर्यंत ते उद्योगी, धाडसी, व कल्पक लोक डगावयाचे नाहीत. पण त्यांनीं आपण होऊन इतक्या प्रयासानें व खर्चानें स्थापिलेले आपले कारखाने तुमच्या स्वाधीन करावे, अशी आशा करणें म्हणजे मनुष्यस्वभावाविषयीं अत्यंत गूढ अज्ञान प्रकट करणें होय. तुमच्यांत धमक असेल तर तुमचा व्यापार तुम्ही काबीज करा, म्हणजे त्यांना जें जरूर दिसेल तें ते करतील. पण सरकारच्या मदतीशिवाय आम्ही पंगू, भेकड, आळशी आणि अडाणी लोक हा विजयध्वज कसा लावणार? सामान्य लोकांना या प्रश्नांत कांहीं काढिण्या आहे असें बिलकुल वाटत नाही; त्यांचें ह्यावर एक ठाम उत्तर ठरलेलें आहे, व प्रसंग पडला कीं तें ते फाडदिशीं ठोकून देतात. **देशी माल वापरण्याचा निश्चय सर्वांनीं करावा म्हणजे चार दोन वर्षांत इंग्लंडचे व्यापारी चीची करीत बसून हिंदुस्थानांत जिकडेतिकडे उद्योगच उद्योग व कारखानेच कारखाने होऊन जातील!!!** दुर्दैवानें ही निश्चयस्वरूपी यक्षिणीची कांडी फिरवणार कोण, हें मात्र सांगणारा अद्यापि कोणी पुढें आला नाही; तसेंच देशी मालांत कोणत्या रीतीनें तयार केलेल्या वस्तूंचा समावेश करावयाचा हेंही या **भ्रामक अर्थशास्त्रभक्तांस** नीट समजत नाही. स्कू टाकून जेथें तेथें खिळे वापरणें; आगगाड्यांतून प्रवास न करतां पादचारी होणें; घड्याळें फेंकून देऊन घटकापात्रें लाऊन बसणें; तारायंत्राकडे पाठ फिरवून सांडणीस्वारांची योजना करणें; टपालांत पत्र न टाकतां जासूद पाठविणें; इंग्लंडच्या यंत्रावर कापड न काढतां गांवमागावर अवलंबून राहणें; छापखाने रद्द करून लेखकांच्या पलटणी तयार करणें—हें केंवढें अजागळपण होणार आहे हें या लोकांस बिलकुल समजत नाही! हें पोरकटपण तोफखाना घेऊन युद्धास निघालेल्या सैन्याशीं लहान पोरांच्या कागदीं केपांच्या पिस्तुलानिशीं सामना करण्यास उभें राहण्यासारखे होय! हा **मिथ्या देशाभिमान** आणि हें **भ्रामक अर्थशास्त्र** आतां आम्ही टाकून देण्यास तयार झालें पाहिजे. देशाकरतां जें नुकसान सोसण्याची ईर्षा तुमच्या अंगांत असेल ती लहानमोठे यांत्रिक कारखाने घालण्यांत व प्रथम प्रथम त्यांत जें नुकसान येतें तें योग्य मार्गानें भरून काढण्यांत दाखवा **“हें देशीमालाचें दुकान; येथें पैशाच्या मालास देशाभिमानास्तव दोन पैसे द्यावे लागतात.”** अशा फळ्या लावलेलीं दुकानें घालण्यापासून किंवा त्यांतील माल खरेदी केल्यापासून कोणास काडीयेवढाही फायदा होण्याचा संभव दिसत नाही. हिंदुस्थानांत ज्या ऐंशी—नव्वद गिरण्या चालू आहेत त्या असल्या दुकानांत आपला माल विक्रीस ठेवीत नाहीत, किंवा असल्या मिथ्या देशाभिमान्यांच्या व भ्रामक अर्थशास्त्रभक्तांच्या जिवावर त्या निघालेल्या नाहीत. लोकांकडून किंवा सरकाराकडून ज्या प्रकारची मदत पाहिजे आहे त्या प्रकारची मदत मिळू लागेल तर थोड्या वर्षांत जिकडे तिकडे कापसाच्या गिरण्या आणि इतर कारखाने दिसू लागतील. सरकाराकडून ती मदत मिळण्याचा संभव नाही, पण लोकांना ती बरीच देतां येणार आहे. ती त्यांनीं कशी द्यावी, हें आजच सांगितलें असतें; पण एका आर्टिकलाच्या लांबीचें जें प्रमाण आहे, तें अगदींच विसरतां कामा नये!

तीन अर्थशास्त्रे—२

औपपत्तिक, प्रयोज्य व भ्रामक असे अर्थशास्त्राचे तीन भाग कल्पून त्या संबंधाने आम्ही मार्गे जें विवरण केलें आहे तें **वाचकांच्या** ध्यानांत असेलच. व्यापाराला सरकारानें उत्तेजन देऊं नये हें सरकारचें निव्वळ औपपत्तिक अर्थशास्त्र; देशी मालाशिवाय दुसरा माल वापरूं नये हें मूढांचें भ्रामक अर्थशास्त्र; सरकारानें व लोकांनी वाजवी उत्तेजन देऊन या देशाला इतर देशांशीं प्रतिस्पर्धा करण्याचे सामर्थ्य आणावें आणि मग हवा तसा निष्प्रतिबंध व्यापार सुरू करावा, हें तारतम्य जाणणाऱ्यांचें प्रयोज्य अर्थशास्त्र. या तिहींपैकी पहिलीं दोन एकंदरीनें आम्हांस कां मान्य नाहीत, हे आम्ही बऱ्याच विस्तारानें सांगितलें आहे, व व्यापाराला उत्तेजन देण्याचा वाजवी मार्ग कोणता हें आतां सांगावयाचें आहे.

पुष्कळ व्यापार म्हणजे पुष्कळ उद्योग, पुष्कळ उत्पन्न, आणि पुष्कळ उपभोग. नानाप्रकारचे उपभोग घेण्यास नानाप्रकारच्या वस्तू पाहिजेत, व त्या मिळण्यास नानातऱ्हेचे उद्योग केले पाहिजेत. नीवारावर चरितार्थ करून वल्कलें किंवा कृष्णाजिनें परिधान करणाऱ्या व निवाऱ्यासाठीं पर्वतांच्या गुहांचा आश्रय करणाऱ्या वैराग्यप्रिय संत लोकांना किंवा जंगली लोकांना तुमचे नानाप्रकारचे उपभोग नको असल्यामुळें नानाप्रकारच्या वस्तूंची अपेक्षा नसते, व त्यांबद्दल श्रम करणें हेंही त्यांस आवडत नसतें! युरोपांतील किंवा अमेरिकेंतील लोकांशीं तुलना करतां आमचे लोक बऱ्याच अंशीं बैरागी किंवा रानटी आहेत असें म्हणावें लागेल! आमचें खाणेंपिणें, आमचें आंथरणेंपांघरणें, व आमचें राहणेंसवरणें अगदीं सवंग व सार्धें! स्वल्प आहार, स्वल्प श्रम, स्वल्प जीवित, स्वल्प सुख, एवंच आमचें सारें स्वल्प! अशा स्वल्पसंतुष्ट लोकांत युरोपांतल्या किंवा अमेरिकेंतल्या कारखान्यावेवढे कारखाने बहुधा कधींही घालतां येणार नाहीत. निदान तसें त्यांस करतां येण्यापूर्वीं त्यांच्या स्वभावांत बराच फरक झाला पाहिजे. तेव्हां हिंदुस्थानांतला व्यापार कितीही वाढला तरी लोकसंख्येच्या मानानें तो इंग्लंडांतील व्यापाराइतका फैलावेल अशी गोष्ट स्वप्नांत देखील आणावयास नको. तथापि प्रस्तुतपेक्षां तो पुष्कळ पटीनें वाढवितां येणार आहे, व त्या मानानें आमचे आधिभौतिक सुखही वाढणार आहे. इंग्लंडच्या व्यापाराप्रमाणें येथल्या व्यापाराचा विस्तार होण्याची कधींच आशा नाही असें आम्ही जें वर म्हटलें आहे त्याबद्दल कोणासही वाईट वाटण्याची गरज नाही. काढेवाडी घोड्याचे गुण आपल्या अंगांत कां नाहीत म्हणून भिमथडीचें तडू शोक करीत बसेल तर त्याला आपण वेडें ठरविणार नाहीं काय? असलें वेडेपण आपल्या पदरीं न यावें, अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं इंग्लिश लोकांचा इतिहास, त्यांचें शरीरसामर्थ्य, त्यांचें बुद्धिबल, त्यांची नीतिमत्ता, त्यांचें साहस, त्यांची हवा, त्यांची जमीन, यांची आपल्या इतिहासाशीं, शरीरसामर्थ्याशीं, बुद्धिबलाशीं, साहसाशीं, हवेशीं आणि जमीनीशीं तुलना करावी, आणि आपण हलक्या जातीचे लोक आहों, अशी आपल्या मनाशीं पक्की गांठ घालून आपल्या हातून जेवढें होणें शक्य आहे, तेवढ्यासच हात घालण्याची महत्वाकांक्षा धरावी हें त्यांस उचित आहे.

तेव्हां आतां जे कारखाने आमच्या हातून सहज निघण्यासारखे व निभण्यासारखे असतील त्यांसच आम्ही प्रथम हात घातला पाहिजे, व जो माल हटकून खपण्याचा संभव असेल तोच उत्पन्न केला पाहिजे हें उघड आहे. येथून पुढें आमचे लव्हार व कोष्टी आणि त्यांचे भाते व माग यांबद्दल अश्रू ढाळीत बसतां कामां नये. असल्या कारागिरांचीं आणि त्यांच्या अवजारांची पुरीं शंभर वर्षे भरून गेलीं आहेत! जर या लोकांना उपाशीं मरावयाचें नसेल तर त्यांनीं यंत्रावरचीं कामें करण्यासच शिकलें पाहिजे. येथून पुढें आम्ही आपला बहुतेक माल यंत्रावर काढला तरच आमचा कांहीं निभाव लागणार आहे. मिथ्या देशाभिमानामुळें किंवा व्यतिचारी अनुकंपेमुळें जुन्या धंद्यांचें आणि धंदेवाल्यांचें संरक्षण करण्याच्या नादास जर आपण लागलों तर

अखेरीस त्यांना बुडवून आपणही बुडू, हें पक्कें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. या दिवसांत मोठमोठाले यांत्रिक कारखाने घालून त्यांत खंडोगणती माल तयार केल्याखेरीज गत्यंतर नाही, पण ही गोष्ट घडणार कशी, हा मुख्य प्रश्न आहे.

मोठा कारखाना म्हणजे मोठे भांडवल

तुम्हीं काय पाहिजे तें करा, व हवीं तितकीं व्याख्यानें झोडा. मोठे भांडवल उभें राहिल्याखेरीज मोठा कारखाना निघण्याची आशा नाही. भांडवलाच्या जवळ जवळ अकलेची गरज आहे; पण अगोदर भांडवल आणि मग अक्कल, भांडवल असल्यास थोड्या श्रमानें अक्कल संपादितां येणार आहे. हें भांडवल येथें कसे उभें करावें हीच मोठी पंचाईत आहे. आमच्या देशांत भांडवलाची विपुलता असती तर युरोपीअन व्यापारी कंपन्यांनीं येथें चालविलेले पुष्कळ कारखाने आमचे आम्हीच चालविले असते. राज्य सुरक्षित असलें आणि पैशाचा संग्रह विपुल असला, म्हणजे तो व्यापारांत घालून त्यापासून दीडाचे दोन करण्याची इच्छा सहज होते. येथल्या राज्यव्यवस्थेंत व्यापारास धक्का बसण्यासारखें कांहीं नाही, पण येथें भांडवलाची बिलकुल अनुकूलता नाही. हिंदुस्थानांत भांडवल नाही असें म्हणणें कित्येकांस भारी विपरीत वाटतें. या लोकांच्या डोळ्यांत आमच्या बायकांचे दागिने फार सलतात; तसेंच हे लोक असाही प्रश्न करतात कीं, जर आमच्या लोकांपाशीं खरोखरीच पैसा नसेल तर लग्नकार्यांत व प्रेतांच्या उत्तरक्रियांत आम्ही इतकी उधळपट्टी कशासाठीं करतो? या आक्षेपांवर सरळ उत्तर असें आहे कीं, दुसऱ्या कोणत्याही देशांत संपत्तीच्या किंवा वार्षिक उत्पन्नाच्या मानानें जितका अनुत्पादन खर्च होतो त्याहून हिंदुस्थानांत अधिक होतो, असें मुळीच नाही. विशेषतः दागिन्यांच्या संबंधानें आम्हांवर वारंवार जी टीका करण्यांत येते तिचें अयथार्थत्व मि. दादाभाई नवरोजी यांनीं उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. तथापि ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं ज्या अर्थी आम्हांस आमचा व्यापार वाढविणें अवश्य आहे त्या अर्थी, त्याला लागणारें भांडवल आम्ही कोठून तरी उभें केलें पाहिजे व तें उभें करण्यास दागिने आणि मेजवान्या यांकडे होणारा खर्च कमी केल्यास बरीच मदत होणार आहे. याशिवाय, सरकारी ब्यांकेंत पैसा न ठेवतां तो व्यापारांत घालण्याचा समजस लोकांनीं हिऱ्या केला तर सध्यां जितकें भांडवल जरूर पाहिजे आहे तितकें सहज पैदा होणार आहे. सरकारी ब्यांकेंत ठेवलेला पैसा सुरक्षित असतो हें आम्ही कबूल करतो; पण व्यापारांत घातलेला पैसा केवळ धोक्यांत असतो असेंही नाही. चांगलें तारण पाहून किंवा विश्वास ठेवण्यासारखीं माणसें हुडकून काढून वार्षिक शिल्लकेचा कांहीं भाग व्यापारांत घालावयाचा असा प्रत्येकानें निश्चय केला, तर प्रतिवर्षीं चार दोन कारखाने काढण्यापुरतें भांडवल उभें रहात जाईल. शिवाय, कोणत्याही मनुष्यानें जो पैसा व्यापारांत घालावयाचा तो सारा एकाच व्यापारांत घालूं नये. असें केल्याने त्याचें सहसा नुकसान होणार नाही; कारण साऱ्याच व्यापारांत एकसमयावच्छेदेकरून बूड येण्याचा संभव कधींच असत नाही. तेव्हां महाग देशी माल घेण्यापेक्षा किंवा तो घेण्याबद्दल दुसऱ्यांची मनवळवणी करीत बसण्यापेक्षा, लहान लहान भागीदारीनें उभारलेल्या समाईक भांडवलाच्या व्यापारी मंडळ्या प्रांतोप्रांतीं स्थापण्यांत आल्या तर पांच पंचवीस वर्षांत ज्या व्यापारवृद्धीबद्दल आज आपण इतकें धडपडत आहों ती स्पष्टपणें चोहोंकडे दिसूं लागेल. या देशांत कोणताही नवीन व्यापार काढावयाचा म्हणजे त्याला दुसऱ्या देशापेक्षा अधिक अडचणी येतात. अगोदर सरकार त्याला प्रतिकूल नसलें तरी अनुकूल असण्याचा संभव नसतो. दुसरे, कारखान्याकरतां लागणारीं बहुतेक यंत्रे इंग्लंडाहून आणावीं लागतात. तिसरे, कारखाना चालविणारीं माहितगार माणसेंही येथें मिळत नसल्यामुळें निदान वरिष्ठ प्रतीचे नोकर युरोपांतूनच आणावे लागतात. एंजिनीअर, म्यानेजर वगैरे नोकर परक्या देशांतून आणल्याशिवाय कोणताही मोठा कारखाना चालणें आज मितीस अशक्य आहे. या सर्व कारणांमुळे प्रथम कांही वर्षे कारखान्याचें काम बरोबर चालत नाही, व त्यांत निघणारा माल चांगला असत नाही. असला

माल हलक्या किंमतीने विकावा लागतो व त्यामुळे भागीदारांस फायदा पडत नाही. सरकारी ब्यांकेंत ठेवलेल्या पैशावर निदान आजपर्यंत तरी तीनचार टक्के व्याज मिळत होतें; शेतकऱ्यांस किंवा दुसऱ्या कोणास चांगल्या गहाणावर दिलेल्या रकमेवरही बरेंच व्याज पडतें. यामुळे प्रथम प्रथम मुळींच व्याज न पडणाऱ्या अथवा कदाचित् थोडीबहुत बूड येणाऱ्या नवीन कारखान्यांत हौसेनें आपला पैसा कोण घालणार? तथापि मिथ्या देशाभिमानानें भारी किंमतीचा जाडाभरडा देशी माल वापरण्यापेक्षा कांहीं वर्षे फायद्याकडे दुर्लक्ष्य करून किंवा प्रसंगविशेषीं मूळ मुदलांतही थोडाबहुत तोटा सोसण्यास तयार होऊन, निरनिराळ्या व्यापारी मंडळ्यांचें पातीदार होणें परिणामीं स्वतःला व देशाला फार श्रेयस्कर होणार आहे. व्यापारवृद्धीला मदत करण्याचा हा खरा मार्ग होय. याशिवाय यांत्रिक ज्ञान संपादण्यासाठीं परक्या देशास विद्यार्थी पाठविणें; जागोजागीं प्रदर्शनें करणें; शेतकरी, सुतार, लोहार, वगैरे कारागीर लोकांस आपापल्या धंद्यांस लागणारीं लहान लहान यंत्रें घेण्यासाठीं हलक्या व्याजानें किंवा उसनवार रकमा देणें; कच्च्या मालाचें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं शेतकीची होईल तेवढी सुधारणा करणें; लहान मोठ्या गांवांत उपयुक्त यंत्रालये स्थापणें; कारागीर व मजूर लोकांस प्राथमिक शिक्षण, चित्रकला, व एखाद्या दुसऱ्या धंद्याविषयीं चांगल्या प्रकारची यांत्रिक माहिती देणें—या आणि अशा प्रकारच्या इतर कृत्यांकडे पैसेवाल्या समंजस लोकांचें ज्या मानानें लक्ष्य लागेल व उदारपणानें खर्च होत जाईल त्या मानानें खऱ्या व्यापारवृद्धीचा पाया या देशांत पडेल, हें उघड आहे.

यांत दोषी कोणीच नाही

न्याय, समता, पूर्णत्व वगैरे गुणांचा नेहमीं विजय व्हावा असें निसर्गतः मनुष्यास वाटत असतें. असें नसतें तर परिच्छेदातीत, कल्पनाबाह्य व अनिर्वचनीय असणाऱ्या या विश्वाच्या आदिकारणावरही मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं वैषम्यनैर्घृण्यादि दोषांचा कधींही आरोप केला नसता; असें नसतें तर इतिहासवाचन व नित्यव्यवहारदर्शन. यापेक्षां कविसृष्टीच्या मननावलोकनानें मनुष्यमात्रास अधिक आनंद झाला नसता; व असें नसतें तर त्या कविसृष्टींतही शोकपर्यवसायी कृतीपेक्षां आनंदपर्यवसायी कृती जनतेस जी अधिक प्रिय होते, तीही झाली नसती. तेव्हां या दृष्टीनें विचार करतां सुधारकवर्गीयांकडून प्रायश्चित्तग्राहकांवर हल्लीं जो भडिमार होत आहे, तो पाहून आम्हांस आश्चर्य वाटत नाही, इतकेंच नाही तर उलटा आनंद होतो.

परंतु यासंबंधानें आम्हांस काय वाटतें हें कळविण्यापूर्वीं आणखी एक गोष्ट विचारांत घेतली पाहिजे. चांगलें काय व वाईट काय याचा जेव्हां आपण आपल्या मनाशीं विचार करीत असतो, तेव्हांही बाह्योपाधींच्या संसर्गाचा आपल्या मनावर पगडा बसल्यावांचून रहात नाही. तेच विचार बोलून दाखविण्याचें मनांत आणलें कीं या बाह्योपाधी आपल्यापुढें प्रत्यक्ष उभ्या राहून आपणास भिववूं लागतात, व विचाराप्रमाणें आचार करावयाचा म्हटलें म्हणजे तर या बाह्योपाधी आपल्यापुढें आडव्या पडून आपला मार्ग खुंटवून टाकतात. तेव्हां योग्य काय हें ठरविणें हें वेगळें व त्याप्रमाणें आचार करणें हें वेगळें.

वरील विचारावरून आमच्या वाचकांच्या लक्ष्यांत आलें असेलच कीं, या प्रायश्चित्तप्रकरणानें संतापून गेलेल्या सुधारकांस जसे आम्ही सुधारणेचे शत्रू लेखित नाही त्याप्रमाणेंच प्रायश्चित्त घेणाऱ्या सुधारकांसही सुधारकवर्गातून बहिष्कृत करण्यास आम्ही तयार नाही! सुधारकदुर्धाराकांत गेल्या वर्षभर जी लढाई जुंपून राहिली होती, तीमध्ये आपल्या पक्षाचें झालेलें आचरण जरी आपल्या पूर्ण पसंतीस पडलें नाही, तथापि त्यांच्या अडचणी लक्ष्यांत घेतल्यावांचून त्यांच्यावर लष्करी कायद्याचा अंमल करणें हें गैरवाजवी होणारें आहे.

ज्या गोष्टींत पाप नाही असें आपलें स्पष्ट मत आहे त्याबद्दल प्रायश्चित्त घेणें हें जरी केवळ अप्रामाणिकपणाचें आहे असें आमच्या कांहीं टीकाकाराप्रमाणें आम्हांस वाटत नाही, तथापि तसें करावें लागणें हा गौण पक्ष होय असें आम्ही समजतो. शिवाय प्रायश्चित्त घेण्यांत जर अप्रामाणिकपणा आहे तर आमच्या समाजांत प्रामाणिक कोणीच नाही असें म्हटलें पाहिजे. यज्ञोपवीत धारण करण्याचा जो प्रथम उद्देश होता त्याचा हल्लीं अभाव झाला असून, दर श्रावण महिन्यांत फिरून शेण खाऊन, फिरून तें लोढणें गळ्यांत अडकवणारे, व मुलाची मुंज करून त्यासही आपलें अनुकरण करण्यास लावणारे हे केवळ अप्रामाणिक असले पाहिजेत! आमच्या सोळा संस्कारांपैकीं एकही संस्कार हस्तें परहस्तें ज्यांच्याकडून केला जात नसेल असे कोणीही नसतील. तेव्हां तेही वरील तर्कशास्त्रानें अप्रामाणिकांच्या यादींतच आले पाहिजेत. परंतु गळ्यांत जानवें ठेवणारे, लग्न, मुंज, प्रेतसंस्कार इत्यादि विधी घरांत होऊं देणारे हे चटसारे अप्रामाणिक आहेत असें आम्हांस वाटत नाही. प्रायश्चित्त न घेतल्यानें वेगळी जातच करण्यावाचून गत्यंतर नसतें तर या प्रायश्चित्तासच आम्ही उत्तम मार्ग म्हणण्यास मार्गेंपुढें पाहिले नसते. परंतु पुनर्विवाहासंबंधानें बहिष्कृत केलेले लोक जातीबाहेर पडले नाहीत, ही गोष्ट धडधडीत आमच्या डोळ्यापुढें दिसत असून प्रायश्चित्ताभावीं या लोकांस जातीतून कायमचे वेगळें व्हावें लागलें असतें, असें आम्हांस क्षणभरही वाटत नाही, व असें आमचें मत असल्यामुळे या मार्गास आम्ही गौण मार्ग म्हणतो. कांहीं दिवस कळ सोसून बहिष्काराची निःसत्त्वता

लोकांस भासविणें हा आमच्या मते सुधारणेचा उत्तम मार्ग. परंतु ती कळ सोसण्याचें सामर्थ्य नसल्यास लोकांस भिऊन खूबीचा अगदीं अतिक्रम न करण्यापेक्षां योग्य प्रसंगीं तो करून प्रायश्चित्ताची थट्टा करणें हा सुधारणेचा गौण मार्ग होय. आतां ही कळ सोसण्याचें आपणांस सामर्थ्य आहे असें ज्यांनीं आजपर्यंतच्या आपल्या आचरणावरून सिद्ध केलें आहे, त्यांनीं या प्रसंगीं या गौण मार्गाचा अवलंब कां केला, व ते तरी निदान दोषास पात्र आहेत किंवा नाही, याचा यापूर्वीच विचार केला आहे. बाकी राहिलेल्या इसमांमध्येही ज्यांस आजच प्रायश्चित्त घेण्याचें नव्हतें असे कित्येक गृहस्थ आहेत; परंतु त्यांचें आचरण सेनानीच्या आचरणावर अवलंबून असल्यामुळें त्यांचाही वेगळ्या रीतीनें विचार करण्याची आवश्यकता नाही.

प्रायश्चित्त घेण्याच्या बाबींत दोषाचा भाग किती आहे हें ठरवितांना आणखीही एका गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. मिशन हौसमध्ये गेलेले सारेच लोक आपण अमुक एक गोष्ट करण्याच्या उद्देशानें तेथें जात आहोंत हें जाणून नव्हते. जर त्यांस ही गोष्ट पूर्वीच कळून येती तर त्यांपैकीं कोणी त्या भानगडींत पडते किंवा नाही, हें आता खात्रीनें सांगता येण्यासारखें नाही. इंग्रजी डॉक्टराच्या हातचीं औषधें घेणें, सोडावाटरच्या बाटलीचीं बुचें उडविणें, किंवा स्टेशनवरच्या रिफ्रेशमेंटरूमचा उपयोग करणें वगैरे गोष्टींस समाज हळूहळू परिचित होऊन आपला कार्यभाग होत असतां, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं मुद्दाम पंगत करून विनाकारण लोकांस चिडविणें यांत शहाणपण आहे असें कोणी म्हणणार नाही. तेव्हां जी गोष्ट आपण जाणूनबुजून केलेली नाही तिचा फाजील अभिमान धरणें कोणास अयोग्य वाटल्यास त्यास दोषी ठरविणें आमच्या मते अप्रशस्त आहे. आतां शेवटीं आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करून या प्रकरणाची आम्ही रजा घेतों. आमच्या समजुतीनें या प्रकरणांत जर कोणीं दोषी असेल, तर तो आमच्या पुण्यांतील सुशिक्षित वर्गाच होय. चहा पिणारांवर श्रीकडून रीतीप्रमाणें बहिष्कार झाला असता तर गोष्ट वेगळी. परंतु तसें कांहीं झालें नसून गांवांतील चार दोन लोकांनीं जरा कुठें हांहुं झाल्याबरोबर आमच्या गावांतील विद्याविभूषित म्हणविणारांची जी काही त्रेधा उडून गेली ती अगदीं विचारुं नका. ही मंडळी स्वतां म्हणजे अगदी वेदोक्त धर्मानुयायी होती असा मुळीच भाग नाही. ब्राह्मणेताराच्या हातच्या चहाचे पेले यांनीं आजपर्यंत कितीकदां घेतले असतील, बिस्कुटांचे डबेच्या डबे रिकामे केले असतील व याच्याही पलीकडचे व्यवहार यांच्या हातून घडले असतील. परंतु हे सर्व व्यवहार अंधेरांत घडले असल्यामुळें जणूं काय आपण त्या गांवचेच नाहीं असें दाखविण्याकरिता आपल्या अस्तन्या वर सारून हेही ग्रामण्यवाल्यांबरोबर हैदोस घालूं लागले! या वर्गामध्ये ज्यांचा समावेश झाला होता ते लोकही लुंगेसुंगे नसून मोठमोठे नाणावलेले पदवीधर, मोठमोठे पगार खाणारे अधिकारी, असे लोक या वर्गांत थोडे नव्हते. या लोकांची चहावाल्यास मदत मिळाली असती तर ग्रामण्यवाल्यांचा पक्ष अगदीं कमजोर होऊन हें प्रकरण मुळीं या थराला आलेंच नसतें. असो, तेव्हा वरील गोष्टींचा शांतपणें विचार करतां प्रायश्चित्त घेणारांवर जितका कहर उसळून देण्यांत आला आहे तितक्यास ते पात्र नाहीत; व त्यांच्या एकंदर आचरणानें सुधारणा मार्गें गेली आहे असेंही आम्हांस वाटत नाही. असाच प्रसंग दुसऱ्या एकाद्या शहरांतील लोकांवर आला असता तर त्यांनीं प्रायश्चित्ताचाच अवलंब केला असता, इतकेंच नाही तर त्यांच्यानें पुणेकरांइतकाही नेट धरवला नसता अशी आमची खात्री आहे.

आम्हां पुरुषांचा पेहराव—१ (ब्राह्मणी पगडी)

कृत्रिम सृष्टींत जर एखादी अत्यंत निरुपयोगी, त्रासदायक व आर्ष वस्तू असेल तर ती ब्राह्मणी पगडी होय! हें विलक्षण शिरस्त्राण किंवा शिरोभूषण वापरणाऱ्या भटजीबावांस हे आमचें लिहिणें कदाचित् अतिशयोक्तिपर वाटेल; पण मिथ्या स्ववस्त्वभिमान एकीकडे ठेऊन उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें आमचे जातभाई या पागोट्याचा विचार करतील तर आमच्या औपक्रमिक विधानांत असली तर फारच थोडी अतिशयोक्ति आहे, असें त्यांस दिसून आल्यावांचून रहाणार नाही!

फॅशन उर्फ **तन्हा** हिच्यासारखी दुसरी कोणतीही चीज आंधळी किंवा लहरी नसेल. विचाराचा दाब झुगारून देऊन एकदां ही तब्यतीच्या आधीन झाली म्हणजे ही कोणीकडे भडकत जाईल किंवा हिला कसलें वळण लागेल हें साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानें देखील सांगवणार नाही! आम्ही ब्राह्मण लोक अगदीं पुरातन कालीं डोक्याला कांहीं घालीत होतों किंवा नाही याचा संशय आहे. फार झालें तर विशेष प्रसंगीं आम्ही आपलीं डोकीं शालजोड्यांनीं किंवा रेशीमकांठीं धोतरांनीं आच्छादीत असूं असा आमचा समज आहे. आंगरखा व पागोटें ही वस्त्रे आम्हीं मुसलमानांपासून थोडा फेरफार करून उचललीं असावीं, असा तर्क होतो. यज्ञयाग, देवतार्चन, शास्त्राध्ययन वगैरे आश्रमांतल्या आश्रमांत किंवा घरांतल्या घरांत चालवितां येण्यासारख्या उद्योगांत निरंतर व्यापृत असणाऱ्या ब्रह्मज्ञांस तुमच्या विजारीची अथवा पायजम्याचीं, तुमच्या झग्याची अथवा अंगरख्याची, तुमच्या पगडीची अथवा पागोट्याचीं काय गरज होती? हिंदुस्थानास जिकणाऱ्या मुसलमानांच्या किंवा लढाऊ मराठ्यांच्या पदरीं जेव्हां ब्राह्मण लोक कारकून पेशानें राहूं लागले व दरबारांत जाण्यायेण्याची त्यांस अवश्यकता पडूं लागली तेव्हां त्यांनीं मराठे म्हणजे महाराष्ट्रीय क्षत्रिय आणि मुसलमान, यांच्या पेहरावाकडे पाहून आपला गंगाजमनी पेहराव ठरविला असावा असें दिसतें. कै. माधवराव कुंटे कधीं कधीं असें म्हणत असत कीं, आतांशा आम्ही लग्नकार्यांत जीं वाद्यें लावितां त्यांची शेज मनांत आणिली तर तीवऱून आम्हांस कोणत्या व किती लोकांचे गुलाम व्हावें लागलें आहे हें सहज काढतां येण्यासारखें आहे! प्रथम ताशानें सनईला मार्गें सारलें, आणि आता ब्यांड सगळ्यांत पुढें सरसावला आहे! ज्याप्रमाणें या परकीय मंगल किंवा अमंगल वाद्यांनीं आमच्या घरच्या वाद्यांस ‘खो’ देऊन त्यांची जागा पटकाविली आहे, त्याप्रमाणेंच आमच्या पोषाखाचीही दशा होत आहे किंवा झाली आहे! ज्याला आमच्या या म्हणण्यास प्रत्यक्ष आधार पाहिजे असेल त्यांनीं डॉक्टर भांडारकरांसारख्या आमच्या अर्वाचीन ऋषींशी आणि त्यांच्या आश्रमाशीं, पूर्वकालीन ऋषींची आणि त्यांच्या आश्रमांची तुलना करून पहावी. स्थित्यंतराप्रमाणें होत जाणाऱ्या या अपरिहार्य वस्त्वंतराबद्दल किंवा रूढ्यंतराबद्दल आम्हांस वाईट वाटत नाही, किंवा त्याबद्दल आम्ही नक्राश्रू ढाळीत नाही. अशा अवश्यक फेरफाराबद्दल विलाप करीत बसणें हें आमचें काम नव्हे; ख्रिस्त्याच्या हातचा चहा घेण्याबद्दल सक्षौर प्रायश्चित्ताचा हट्ट घेऊन बसणाऱ्या श्रीमत्त ठोंब्यांवर व त्यांच्या पायांत घुटमळणाऱ्या अजागळ भटभिक्षुकांवर तें काम आम्ही सोपवितां! तथापि स्थिती पालटली असतां आपल्या चालचलणुकींत, चालीरीतींत, किंवा राहण्यासवरण्यांत जो फेरफार करावयाचा तो विचारपूर्वक केला पाहिजे. विचारपूर्वक केलेली सुधारणा टिकाऊ, सुखावह आणि आनंदप्रद असते. आगबोटीमुळें, आगगाडीमुळें, गिरणीमुळें किंवा हपिसामुळें जी सुधारणा होत आहे ती खरी सुधारणा नव्हे. या स्थळांपैकी कोणत्याही स्थलीं आमच्या आणि अतिशूद्रादि ज्या जातींस आपण अस्पर्श्य समजतां त्यांचा केवढाही संबंध घडला तरी जातिभेद ही वाईट गोष्ट आहे अशी आपली खात्री व्हावयाची नाही. त्याप्रमाणेंच उपयुक्ततेचा किंवा दर्शनीयतेचा विचार न करतां, आम्ही आपल्या पोषाखांत लहर लागेल तसे फेरफार करीत गेलों तर ते खरोखरीं सुखावह होतील किंवा नाही याची शंका आहे. निदान पागोट्याच्या संबंधानें

तरी आमची फारच फसगत झाली आहे, असें वाटतें! वहातां वहातां आम्ही कोणीकडे वहावलों हें कोणाच्याच लक्षांत येत नाही! हे पगड्यंतर पाहून

काय मला भूल पडली भान हरपलें!

या प्रसिद्ध कव्युक्तीचें स्मरण होतें! ती आमची पूर्वीची सकलादी कानटोपी किंवा शालजोडी, किंवा धोतर, किंवा पंचा कोणीकडे आणि अलीकडलें छचोर पागोटें किंवा पगडी कोणीकडे? साधें लुगडें नेसलेली घाऱ्या डोळ्याची एखादी कोंकणी पोर एखाद्या अक्कडबाज सालंकृत नागरिक स्त्रीच्या बाजूला उभी केली तर त्या दोघींत जेवढें अंतर दिसेल त्याहूनही अधिक अंतर आमच्या अग्निहोत्र्याच्या प्राथमिक टोपींत किंवा काश्मीरपट्ट मुकुटांत आणि अर्वाचीन चवचाल पगडींत दिसून येणार आहे! केळें काय! पट्ट्या काय! पीळ काय! कोकी काय! सारेंच तऱ्हेवाईक!! पेशवाईत मुसलमानांच्या पगडीसारखी आमची पगडी अगदीं लहान व साधी होती असें वाटतें. पण पेशवाई बुडाली तेव्हां आमची अक्कल आमच्या डोक्यांतून बाहेर पडून आमच्या पगडींत शिरली! मग काय विचारतां? बोलतां बोलतां हिचा परिघ इतका फुगत गेला कीं, त्याला गाडीच्या चाकाची देखील उपमा साजणार नाही, असें वांटूं लागलें! इंग्रजीचा अंमल कायम होईतोंपर्यंत हा वाढ भूमितिश्रेढीनें होत गेली! पण तो अंमल कायम होण्याच्या सुमारास तिचा अंमळ खळ पडला, व तेव्हांपासून तिचें पाऊल आंतच पडत चाललें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही! कै. केरोपंत नाना छत्रे व कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे या मोठ्या पागोट्यांचे गेल्या पिढीचे प्रसिद्ध प्रतिनिधी होत. पण त्यांचीं डोकीं मोठीं असल्यामुळे त्यांवर असणारी मोठीं पागोटीं त्यांस फारशीं विशोभित दिसत नसत! कै. रा. सा. वि. ना. मंडलिक आणि रा. ब. कृ. ल. नूलकर यांनाही या संबंधानें चालू पिढींतच मोडणें बरें दिसतें! दुसऱ्या अनेक गोष्टींप्रमाणें चालू पिढीचें छोटें पागोटें रा. ब. म. गो. रानडे यांनीं रूढींत आणिलें असें म्हणतात. निदान येवढें खरें आहे कीं, आमच्या युनिव्हर्सिटींतील हे आद्य बी. ए. व एल्. एल्. बी. आहेत, आणि या धाकट्या पगडीस किंवा पागोट्यास एल्. एल्. बी. ची पगडी किंवा चक्री म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे.

आतांपर्यंत पगडी व पागोटें यांचा आम्ही भेदाभेद केलेला नाही; पण आतां तो करणें जरूर आहे. पगडी म्हणजे कोष्ट्यांनीं विणलेल्या कापडाच्या तुकड्यांचें शिप्यांनीं शिवून तयार केलेलें कायमचें पागोटें; व पागोटें म्हणजे कोष्ट्यांनीं विणलेल्या नानातऱ्हेच्या कापडांच्या लांबच्या लांब व त्यांची पगडबंदांनीं डोक्यावरं, गुढग्यावर, किंवा लांकडाच्या ठोकळ्यांवर विशिष्ट रीतीनें गुंडाळून तयार केलेली हंगामी अथवा टेंपरवारी पगडी!! या व्याख्या न्यायशास्त्राच्या नियमांच्या कसास लागतील किंवा न लागतील हें खातरीनें सांगवत नाही; पण त्यांनीं ज्या वस्तूंचा वाचकांस बोध व्हावा असें आमच्या मनांत आहे तो त्यांस खचित होईल असें वाटतें! पागोट्यांचा निरुपयोगीपणा पक्का सिद्ध व्हावा म्हणून त्यांत सुधारणा करून अलीकडच्या पगड्या काढण्यांत आल्या आहे! पागोटीं प्रसंग पडल्यास विहिरींतून पाणी काढण्याच्या, जनावरास दावें करण्याच्या, कोणाच्या मुसक्या बांधण्याच्या, किंवा जुनेपणीं बाळंतिणींचीं पोटें बांधण्याच्या उपयोगीं पडतात! तसेंच, तीं पुनः पुनः बांधण्याची व रंगविण्याची सवड असल्यामुळें घामटपणा आणि विटणेंपणा बराच टाळतां येतो. पण आमच्या पगडींत यांपैकीं एकही सोय राहूं न देण्याविषयीं पूर्ण काळजी घेतलेली आहे! पागोट्यांप्रमाणें पगडीच्या पट्ट्या गळ्यांत येत नाहीत, व त्या वारंवार बांधाव्या लागत नाहीत येवढ्याशिवाय त्यांच्या तर्फेनें कांहींएक म्हणतां येणार नाही, असें वाटतें. बिचारी पगडी कापसाच्या चिंध्यांची असो, कीं बुट्ट्यांची असो, कीं अलवानाची असो कीं रेशमाची असो; बराच घाम पिऊन व मळ खाऊन तिला उतरती कळा लागली, आणि तिचें शरीर झड्डूं लागून त्यांतून दोरे सुटूं लागले म्हणजे तिला उकिरड्यावर फेंकून देण्याहून तिचा दुसरा कोणताही उपयोग करणें शक्य आहे काय? पागोट्याला

वृद्धापकाळ आला असतां त्याला नित्याच्या कामावरून अखेरपर्यंत दूर करून त्याजकडून कसल्या दुसऱ्या प्रकारची नोकरी करून घेतां येते. तात्पर्य, पागोट्यांत घातलेला पैसा न् पैसा वसूल करतां येईल. पण ह्या पगडीबाईवर खर्च केलेल्या रकमेपासून फारच थोडा उलट फायदा मिळतो. हिच्या अंगाला एकदां सुरकुत्या पडूं लागल्या म्हणजे अगदी चिकट व लोभी मनुष्याशिवाय दुसऱ्या कोणालाही तिची संगति नकोशी होते! मग तिला डोक्यावर घेऊन सभ्य समाजांत जाण्याची वार्ता कशाला पाहिजे? अलीकडे या पगड्यांचा मोठ्या झपाट्याने प्रसार होऊं लागला आहे. पण यांत आम्हांस मोठेसें नवल वाटत नाही. असलेल्या वस्तुस्थितींत कांहींतरी फेरफार करणें हीच पुष्कळांच्या सुधारणेची व्याख्या आहे. तेव्हां पगडी ही पागोट्याची सुधारणा असें जें सामान्य लोक मानतात तें त्यांच्या स्वभावाला अगदीं अनुरूपच आहे! खुद्द आम्हांस पागोटेंच नापसंत आहे, तेव्हां त्याची गचाळ प्रतिमा जी पगडी ती मुळीच पसंत असण्याचा संभव नाही, हें सांगावयास नकोच. यावर कोणी असा प्रश्न करतील कीं, तुमचें असें मत असेल तर त्या तुम्ही वापरतां कशासाठी? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं आम्हांस नापसंत किंवा अमान्य अशी हीचशी काय, पण आणखी शेंकडों गोष्टी आम्ही करतो! आम्ही बोलते सुधारक आहों, कर्ते सुधारक नाहीं!! अमुक गोष्ट चांगली आहे असें आम्ही प्रपादतो तेव्हां ती स्वतः करण्यास, किंवा अमुक गोष्ट वाईट आहे असें म्हणतो म्हणून ती टाकून देण्यास आम्ही कोणाचे बांधले गेलों आहों असें आम्ही मुळीच समजत नाहीं! आम्हांस चांगली वाटलेली गोष्ट करणें किंवा वाईट वाटलेली टाकून देणें हें केवळ आमच्या सोईवर किंवा तब्यतीवर अवलंबून आहे! विचारांती अमुक गोष्ट बरी दिसते व अमुक वाईट दिसते येवढेंच सांगण्याचा पतकर आम्ही घेतला आहे. बोलल्याप्रमाणें चालून लोकांकडून आपलीं पावलें वंदवून घेण्याची महत्त्वाकांक्षा आमच्या अंगीं बिलकुल नाहीं! जे तसे करीत असतील त्यांचीं पावलें आम्हांस योग्य वाटल्यास आम्ही मोठ्या आनंदानें वंदूं व दुसऱ्यांसही तसें करण्यास सांगूं. तसेंच बोलल्याप्रमाणें चालणारे लोक जगांत निर्माण होण्यांत त्याचा मोठा फायदा आहे, हें विधानही आम्हांस कबूल आहे; पण त्या वर्गांत स्वतःला गणवून घेण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं नाही, हें आम्ही उघडपणें कबूल करतो. यावर कोणी अशी प्रतिशंका घेतील कीं आमच्या उपदेशांत व वर्तनांत असा विरोध दिसल्यास, आमचा उपदेश कोणी ऐकणार नाही, व त्याची छाप लोकांवर पडणार नाही. या प्रतिशंकेवर आमचें असें प्रत्युत्तर आहे कीं, ही प्रतिशंका आम्हांस सर्वांशीं बरोबर वाटत नाही. अमुक गोष्ट चांगली आहे असें तोंडानें म्हणून तदनुसार आचरण केलें असतां तिचा लौकर प्रसार होण्याचा संभव आहे हें जरी खरें आहे, तरी कोणतीही गोष्ट चांगली आहे असें नुसतें सांगत फिरणें हें केवळ निरूपयोगी आहे असें आम्हांस वाटत नाही. ज्याच्या अंगांत धमक आहे अशाला ती बरी वाटल्यास तो कदाचित् ती अमलांत आणील!

आज ज्या प्रकारचा विषय आम्ही आरंभिला आहे त्या संबंधानें व इतरांच्या संबंधानें अशा प्रकारचें लिहिणें एकदां स्पष्टपणें लिहून जावयाला पाहिजे होतें. आज तसें करण्याचा सहज प्रसंग आल्यामुळें तें लिहून टाकलें आहे. पण लिहितां लिहितां निबंधमर्यादा येऊन ठेपल्यामुळें आजच्या आज पागोट्याचा निरोप घेण्याचा जो मूळ विचार होता तो तडीस गेला नाही याबद्दल वाईट वाटतें! पण कदाचित् तसें वाटण्याचीही गरज नाही! कारण पुढल्या आठवड्यास कोठें जावयाचें आहे? बोलूनचालून तें लांब पडलें! तेव्हां त्याचा एक पदर दुसऱ्या आठवड्यापर्यंत लांबला तर त्यांत कांही विशेष नाही!

आम्हां पुरुषांचा पेहराव—२

पेहरावाच्या संबंधानें मागल्या अंकांत दिलेली इशारत आमचे वाचक नीट ध्यानांत ठेवतील तरच त्यांना आमच्या या आर्टिकलांचें किंवा निबंधांचें रहस्य कळणार आहे. तसें न करतां खुद्द आपण किंवा आम्ही कसले पोषाख करतो या गोष्टीचा विचार ते आपल्या मनांत येऊं देतील तर त्यांचीं मनं विकारानें कलुषित होऊन पेहरावाची खरी उपयुक्तता व दर्शनीयता कशांत आहे हें कळण्यास ते असमर्थ होतील. आम्हीं हा जो नेपथ्यमीमांसेस आरंभ केला आहे तो अगदीं तिऱ्हाईत नात्यानें केला आहे. आपण अमुक वस्तू वापरतो म्हणूनच ती चांगली म्हणावयाची व दुसरा अमुक वापरतो म्हणून ती वाईट म्हणावयाची असा बुद्धीचा जो सामान्य आग्रह असतो तो या कामांत अगदीं एकीकडे ठेऊन दिला आहे; आणि वाचकांचीही आम्हांप्रमाणेंच निराग्रह वृत्ति झाली तरच त्यांना आमच्या लेखांतील प्रखर समता समजणार आहे व रुचणार आहे!

कोणत्याही वस्तूची किंमत करण्याचे दोन मार्ग आहेत; एक उपयोग आणि दुसरा शोभा. यांपैकीं दुसऱ्याचा मारून मुटकून पहिल्यांत अंतर्भाव करतां येईल. पण तसें करणे नीट नाहीं. कारण भाषेशीं आपण केवढीही हातचलाखी केली तरी चरितार्थास अत्यंत अवश्यक वस्तू व त्याहून भिन्न वस्तू हा भेद कोणाच्यानेंही नाहीसा करवणार नाहीं. नाचण्याची भाकरी किंवा कसल्या तरी तांदुळाचा भात मिळाल्याशिवाय शरीर चालावयाचें नाहीं; पण चिमणीच्या जिभा किंवा वाळवीची जननी राणीमुंगी न मिळाली तर कोणी उपाशीं मरेल असें वाटत नाहीं. तात्पर्य, अवश्यकता आणि चैन म्हणून दोन पृथक् गोष्टी आहेत हें प्रत्येक समंजस मनुष्यास कबूल करावें लागेल. या गोष्टींच्या निकषावर आमची पगडी किंवा पागोटें लाविलें तर तें पहिल्या म्हणजे अवश्यकतेच्या निकषावर अगदी हिनकस ठरेल असें आम्हांस वाटतें. आम्ही जे आमच्या पगडीस किंवा पागोट्यास इतके भाळलों आहो ते शुद्ध त्याच्या दिखारूपणाकरतां होय! उपयोगाचा त्यांत बिलकुल वाटा नाहीं. ज्याप्रमाणें अंगाचें रक्षण करणें हें आंगरख्याचें काम होय, त्याचप्रमाणें डोक्याचें रक्षण करणें हें पागोट्याचें किंवा पगडीचें काम असलें पाहिजे. आतां आम्ही आपल्या प्रिय वाचकांस व इतरांस शपथ घालून असें विचारतो कीं हें काम या विलक्षण वस्तूकडून शंभरापैकीं एका हिशानें तरी बजावलें जात आहे काय? पगडी किंवा पागोटें घालून जात असतां मोठा वारा सुटला तर त्यापासून निवारण करण्यास ही वस्तू उपयोगी पडावयाची नाहीं इतकेंच नाहीं, तर वाऱ्याच्या सोसाट्यानें फडफडूं लागलेल्या पोकळ आंगरख्यास व नेसलेल्या ढिल्या धोतरास आवरून धरण्यासाठीं गुंतून राहिलेल्या दोन हातांपैकी एक हात मोठ्या कष्टानें मोकळा करून डोक्यावरून उडून जाऊं पहाणाऱ्या या पगडीला किंवा पागोट्याला जागच्या जागीं थोपवून धरण्याच्या कामीं तो लावावा लागतो! तसें न केल्यास तें किंवा ती जमीनीवर उडी घेण्यास मार्गेंपुढें पहावयाची नाहीं! तसेंच मोठ्या जोराचा पाऊस आला तर या शिरस्त्राणापासून तुमचें यत्किंचित तरी त्राण होण्याचा संभव आहे काय? उलट, हें एकदां भिजून चिंब झालें म्हणजे घोडा मेलेल्या लष्करांतील स्वारास त्याचें खोगीर डोक्यावर वागवितांना ज्या प्रकारचे कष्ट पडतात त्या प्रकारचे कष्ट ही ओली पगडी वापरणारास सोसावे लागतात! सूर्याच्या प्रखर तापापासूनही बचाव करण्यास ही पगडी बिलकुल उपयोगी पडत नाहीं. साहेब लोकांच्या टोपीला मार्गेंपुढे आढीं उतरलीं असल्यामुळें व दोनही कानांवर तिच्या लांब वळचणी बऱ्याच येत असल्यामुळें, ऊन व पाऊस यांपासून तिच्यामुळें डोक्याचें बरेंच रक्षण होतें. पण त्या आमच्या ताटाकृति चक्रीची अशी कांहीं विलक्षण ठेवण आहे कीं, तीपासून कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होतां साऱ्या प्रकारच्या गैरसोई हटकून उत्पन्न होतात. तशांत जर का शेंडीचा व घेऱ्याचा विस्तार बराच प्रशस्त असेल तर ही पगडी किंवा पागोटें वापरणाराचे हाल काहीं पुसूंच नका! नंदीबैलाच्या मानेप्रमाणें ही पगडी डोक्यावर बहुधा हालत असते; पण तसें होत नसेल तर डोक्यावर चुंबळ न ठेवतां हांडा व तांब्या घेऊन जाणाऱ्या कुणब्याच्या बाईस मानेचा कांटा ढळूं न देण्याबद्दल

जितकी खबरदारी घ्यावी लागते त्याहून कांकणभर अधिक खबरदारी असल्या घेरेबाज पगडीवाल्यास घ्यावी लागते? असल्या चुंबळी डोक्यावर वागवून एकसारखे त्यांच्या तैनातीस असण्याचें काम रुढीच्या पाशानें ज्याचे हातपाय पूर्णपणें जखडून गेले आहेत अशा आमच्या हिंदूशिवाय दुसऱ्या कोणाच्यानेही व्हावयाचें नाही! गुलामांच्या राष्ट्रांतील लोक सजीव वस्तूप्रमाणेंच निर्जीव वस्तूंचीही गुलामगिरी बिनतक्रार करतात!

तेव्हा उपयोगदृष्टीनें पहातां आमच्या पगडीस शंभरापैकीं पांच गुण देखील देणें अशक्य आहे हें आमच्या निःपक्षपाती विचारी वाचकांस कबूल करणें भाग आहे. आतां सौंदर्याच्या, शोभेच्या किंवा चैनीच्या दृष्टीनें हिचा विचार केला तर हिचा केवळ लास्ट नंबर येईल असें वाटत नाही. हिंदी लोकांचें तवापंचपात्र, पारशांचें धुराडें, आमच्या मराठ्यांचा पीळदार त्रिकोण किंवा चौकोन यांसारखीच आमच्या पगडीची एक तऱ्हा आहे. ती पुढून पाहिली तर सर्वांच्या खालीं गलथ्यासारखें केळें, त्यावर दोहों अंगांनीं मार्गे निमुळत्या होत गेलेल्या रुंद पट्ट्या, त्यावर एका बाजूला बरगड्यासारखे पीळ व दुसऱ्या बाजूला सपाट चपट्या पट्ट्या, आणि सर्वांच्या वर राघूच्या चोर्चीसारखी कोकी—ही घडण कलेच्या दृष्टीनें पहाता बरीच मिश्र व अवघड आहे यांत संशय नाही; आणि शोभेची सर्वमान्य इयत्ता अद्यापि ठरलेली नाही त्या अर्थी हीच टाकाऊत कां काढावी, हें आम्हांस समजत नाही. तथापि जे लोक आपणांस थोडेबहुत सुधारलेले म्हणवितात ते रानटी लोकांप्रमाणें केवळ मनास वाटलेल्या शोभेच्यां पार्यीं पाहिजे तसली गैरसोय सोसण्यास तयार होत नाहीत. त्यांच्या उपभोगाच्या प्रत्येक वस्तूंत उपयुक्ततेचा बराच अंश असतो. केवळ शोभेकरितां नाकपुडीच्या एका पाख्यांत किंवा दोहों नाकपुड्यांतील पडद्यांत सोन्याच्या तारेंत गुंफलेलीं मोत्यें लोंबत लावणें हें ज्या आम्हां हिंदू लोकांस किंवा मुसलमान लोकांस स्वरसिकतेचे मोठें व्यंजक चिन्ह आहे असें वाटतें त्या आम्ही आमच्या अत्यंत निरुपयोगी पगडीस दर्शनीयतेच्या फायद्यासाठीं चिकटून रहावें हें फार स्वाभाविक आहे! पण असें करण्यांत आम्ही आपणांस रानटी ठरवून घेतों, हें कोणाच्याही लक्षांत येत नाही हा मोठा चमत्कार आहे! अथवा रानटी लोकांना आपला रानटीपणा न कळणें यांत चमत्कार तरी कसला? तेव्हां या निरुपयोगी पागोट्याला केवळ त्याच्या दिखाऊपणाकरितां बिलगून रहावयाचें असेल तर पदरीं अंशतः रानटीपणा घेण्यास तयार असलें पाहिजे. पण पागोट्याशिवाय दुसरी एक वस्तू वापरण्यासारखी असून व तिचा आपण थोडाबहुत उपयोग करीत असून या दोषास कशासाठीं पात्र व्हावें, हें आम्हांस समजत नाही.

पागोटीं किंवा पगड्या घालण्याचा प्रघात मोडून टाकून आपण रुमाल घालूं लागलों तर आपला सर्वतोपरी फायदा होणार आहे. पागोट्यांतील मानीव दर्शनीयतेशिवाय रुमालांत कशाचीही उणीव नाही; रुमालांत पागोट्याची एकही गैरसोय नसून फायदे मात्र असंख्य आहेत. या प्रांतांतील पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे कीं, पागोट्याप्रमाणें रुमालानें आपली श्रीमंती दाखवितां येत नाही. पण ही त्यांची मोठी चूक आहे. या देशांत रुमाल घालण्याचा प्रघात फार नाही, म्हणून मोठ्या किंमतीचे रुमाल येथें फारसे दृष्टीस पडत नाहीत. पण मद्रासेकडे एका रुपयापासून शंभर रुपये किंमतीचे रुमाल मिळतात. रुमालाच्या नानाप्रकारच्या व नानारंगाच्या जाती आहेत. तसेंच, पागोट्याप्रमाणें रुमालही हव्या तेवढ्या लहानमोठ्या आकाराचे असतात. दुखणेंबाणें आलें असतां डोकें बांधून घेण्यास, घोड्यावर स्वार व्हावयाचें असल्यास टापशी बांधण्यास, थंडीचा कडाका पडला असल्यास गुरगुटून घेण्यास, प्रवासांत आंथरुणपांघरुणाच्या जागीं वापरण्यास, व प्रसंगविशेषीं दुंगणाभोंवतीं गुंडाळून घेऊन धोतराची वेळ मारून नेण्यास रुमालासारखी उपयोगी पडणारी दुसरी कोणती वस्तू आहे? या सर्व गोष्टींत पगडी किंवा पागोटें त्याच्यापुढें क्षणभर तरी टिकाव धरणार आहे काय? पागोटें बांधणें किती कठिण, पण मोडणें किती सोपें! रुमालाच्या

संबंधाने ही अडचण मुळीच नाही. तो हवा त्याने मोडावा आणि पाहिजे त्याने बांधावा! रुमाल पांढरा असो, की दुसऱ्या कोणत्याही रंगाचा असो, त्याची विशेष खराबी न होऊ देतां किंवा विशेष दगदग न पडतां, तो वरचेवर धुऊन स्वच्छ ठेवणें किती सोपें आहे बरें? नाही तर तें तुमचें पागोटें. तुमच्या मनाप्रमाणें चक्री उठवून देणारा पगडबंद मिळण्यासारखा असला तर बरें, नाही तर घामानें विटलेले, व त्याचप्रमाणें द्रव्याची यथेच्छ अनुकूलता नसल्यामुळे ह्या पट्ट्याच्या आंतल्या भागीं अस्तित्वांत आलेल्या परमाणुरूप सूक्ष्म जंतूंच्या त्रासामुळे अत्यंत असह्य झालेलें पागोटें तुम्ही महिनेच्या महिने वापरीत रहाल! बांधावयाला आलेल्या पागोट्याचें सईलपण जितकें कंटाळवाणें होतें तितकेंच नवीन बांधलेल्या पागोट्याचें घट्टपणही त्रासदायक होतें. रुमालासारखें अब्रू वाचविणारें शिरस्त्राण नाही. पागोट्याच्या किंवा पगडीच्या वरच्या पट्ट्या फाटल्या किंवा विटल्या म्हणजे त्या दुरुस्त करण्याचा इलाज नाही. रुमालाची तशी गोष्ट नाही. रुमालास केवढेही डाग पडले असले किंवा भोकें पडलीं तरी तीं सहज लपवितां येतात. कदाचित् कोणी असें म्हणतील कीं पागोट्याच्या किंवा पगडीच्या पदराच्या पोटांत चिंध्या किंवा कागदाचे तुकडे भरून त्यांना संबंध मोठ्या पदराचा खोटा आकार आणतां येतो, व अशा रीतीने थोड्या पैशांत मोठा भपका करतां येतो; रुमालांत तशी सोय नाही. पण असें म्हणणारांचा हा चुकीचा समज आहे. पागोट्यापेक्षां रुमालांत विशेष काटकसर करतां येते. रुमालांच्या चारही अंगांस जर न घालतां दोनच अंगास घालतां येतो; पण तेवढेही करावयाचें नसल्यास रुमाल व कांठ निराळे घेऊन ठेवण्यास हरकत नाही. ज्यावेळेस श्रीमंती दाखवावयाची असेल तेव्हां रुमाल बांधून त्यावर दोनतीन हात कांठाचे एक दोन वेढे टां चणीनें ऐटीत बसवून द्यावे म्हणजे झालें! रुमाल बांधणाऱ्या कांहीं लोकांत असे करण्याचा परिपाठ आहे. तात्पर्य, रुमाल हें तुमच्या जिवांत जीव आहे तोपर्यंत हरएक प्रकारें तुमच्या उपयोगीं पडणारें वस्त्र असून तुमचा अंत झाल्यावरही तुमचें शरीर झांकण्यांस त्याचा उपयोग करतां येणार आहे! तेव्हां पागोटें व रुमाल यांपैकीं कोणाचा अंगीकार करावा हें सांगावयास पाहिजे असें नाही!

आम्हां पुरुषांचा पेहराव—३ (आंगरखा)

आतांपर्यंत झालेल्या नेपथ्यमीमांसेत आमचें शिरोभूषण जी पगडी ती नादान ठरवून पदच्युत केली व तिच्या जागीं रुमालाची नेमणूक केली, हें पाहून पुढें कोणावर कसली गदा येणार या भीतीनें आमच्या वाचकांपैकीं कांहींचें धाबें गडबडून गेलें असेल यांत संशय नाही! पण त्यास आमचा नाइलाज आहे! एकदां सत्य निर्णय करावयाचा निश्चय केला म्हणजे कोणाचीही मुर्वत ठेवतां कामा नये! ही आमचीं वस्त्रें टीकेच्या कांट्याला लावतांना जर खुद्द आम्ही आपली परवा ठेवीत नाहीं, तर इतरांची किती ठेवणार, हें उघडच आहे. पण एका दृष्टीनें पाहतां या चर्चेला कोणी इतकें भिण्याचेंही कारण दिसत नाहीं. कोणताही विचार बरा दिसल्याबरोबर तो अमलांत आणण्याची इच्छा किंवा सामर्थ्य मनुष्यांच्या अंगीं असतें तर या पृथ्वीचा स्वर्ग केव्हांच होऊन गेला असता! आचारविचारामध्ये निदान शंभर वर्षांचें अंतर असतें; म्हणजे जो विचार निर्दोष व उपयुक्त ठरतो तदनुसार सार्वजनिक आचरण होऊं लागण्यास निदान शंभर वर्षे लागतात! पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरते, सूर्य पृथ्वीभोवतीं फिरत नाहीं ही गोष्ट कोपर्निकस व ग्यालिलिओ यांनीं जगाच्या नजरेस आणून दिल्यास पक्कीं सव्वादोनशें वर्षे होऊन गेलीं, तरी आमच्या मते सूर्य व चंद्र एकाच दर्जाचे ग्रह असून, ते पृथ्वीसभोंवतीं घिरट्या घालीत आहेत; आमच्या पंचांगांत प्रत्येक पानावर चमकणारे, पण अर्वाचीन ज्योतिषज्ञांस मोठमोठ्या दूरदर्शक यंत्रांच्या साहाय्यानेंही अद्यापि न गवसलेले राहू व केतू द्विजांस विकल करीत आहेत; शनी वगैरे दूरस्थ ग्रहांचे आमच्याशीं अर्थाअर्थी संबंध नसून त्यांची साडेसाती आम्हांस अद्यापि छळीत आहे; सारांश, साऱ्या ग्रहमालेपुढें आमची पृथ्वी एका बोरायेवढी नसूनही आम्ही तिला एका दृष्टीनें सर्व ग्रहांची स्वामिनी आणि दुसऱ्या दृष्टीनें सर्वांची बटीक करून सोडीत आहों! परिचारकांप्रमाणें चंद्रसूर्यशनिमंगळांनीं पृथ्वीच्या भोवतीं भ्रमण करीत असावें येवढा तिचा प्रताप! असें असून सूर्यानें आणि त्याच्या मंद पोरानें, शुक्रानें आणि मंगळानें, राहून आणि केतूनें आमच्या जननीची आणि आमची हवी तशी वासलात लावावी, हें आमच्या अत्यंत नीचत्वाचें चिन्ह नाहीं काय? तात्पर्य, रूढ आचार किंवा विचार खरा असो किंवा खोटा असो, त्याचें जीवित्व पराकाष्ठेचें चिकट असतें! शेंकडों वर्षे त्याच्या टाळक्यांत व पेकाटांत सोटे घालावे तेव्हां कोठें तो हळू हळू आपला पाय काढता घेतों! तेव्हां आमच्या पेहरावाविरुद्ध तुफान टीका करून सारी दुनिया जरी आम्ही हालवून सोडली तरी आमचा पोकळ आंगरखा, आमचें सडल धोतर, व आमचा ढिला जोडा आम्हांस लवकर सोडील, अशी भीती बाळगण्याची बिलकुल गरज नाही! असो.

पोषाखाच्या योग्यायोग्यतेचा विचार करतांना दर्शनीयता आणि उपयुक्तता यांचा विचार केला पाहिजे असें जें मार्गें म्हटलें आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. पैकीं दर्शनीयतेविषयीं सर्व लोकांत मोठा मतभेद आहे इतकेच नाहीं, तर परमेश्वरस्वरूपाप्रमाणें तिचें स्वरूप परिच्छेदातीत आहे, म्हणजे त्याची व्याख्या करतां येणें अशक्य आहे. तेव्हां तूर्त तरी दर्शनीयतेच्या दृष्टीनें आंगरख्याचा विचार करण्याच्या भानगडींत न पडतां, फक्त उपयुक्ततेच्या कसाला तो कितपत उत्तरतो तें पाहूं. पहिली अडचण अशी आहे कीं, आज जी टीका करावयाची ती कोणत्या प्रकारच्या आंगरख्यावर करावयाची? आंगरखा व पागोटें हीं दोन वस्त्रें आम्हीं अन्य लोकांपासून उचललीं असल्यामुळें त्यांविषयीं आमच्या अंतःकरणांत स्थाईक प्रेम अद्यापि जोडलेलें नाहीं असा वारंवार संशय येतो. मुसलमानांच्या अंमलांत अस्तित्वांत आलेल्या व पेशवाईत एका प्रकारच्या वाढीस लागलेल्या पागोट्यास किंवा पगडीस एका प्रकारचें कायम वळण लागल्यासारखें दिसतें. आमच्या सारख्यांच्या टीकांनीं कदाचित् ती बेताबेतानें मार्गें पडत जाईल, पण तिच्या स्वरूपांत बदल होऊन ती साहेब लोकांच्या किंवा पारशांच्या टोपीच्या वळणावर जाण्याची शंका नाही. पण आंगरख्याची तशी गोष्ट नाही. सड्याप्रमाणें या बेट्याचे रंग वारंवार फिरत आहेत! पेशवाईच्या अखेरचा

गळ्याखालच्या गुंडीचा एकेरी किंवा दुहेरी आंगरखा कोणीकडे आणि अलीकडेत्यांच्या ज्या नाना प्रकारच्या “सुधारलेल्या आणि वाढविलेल्या” आवृत्ति निघत आहेत त्या कोणीकडे! कोपराइतक्या चुण्यांचा गुढ्याखाली पडणारा आंगरखा हौसेनें वापरणारे अनेक इसम आहेत असें म्हणावे, तर तंग कंठीदार आंगरख्यांतून आपल्या तेजःपुंज वक्षःस्थलाच्या दक्षिण प्रांताच्या कांही भागाची प्रभा प्रेक्षकांस दाखविण्याविषयीं अत्यंत उत्कंठ असणारे गृहस्थही कांहीं कमी नाहीत! या दोन प्रमुख जुन्या प्रकारांशिवाय मनगटपट्टीचे व पोकळ अस्तन्यांचे कंठीदार व पेलेदार मांडलाइतके नवीन लोकांचे आंगरखे, व याशिवाय अलीकडे बऱ्याच त्वरेनें प्रसारांत येऊ लागलेला संबंध पोटगुंड्यांचा पारशी चालीचा कोट—अशा आमच्या आंगरख्याच्या आधुनिक बहुरूपांपैकीं अस्सल कोणाला म्हणावे आणि नकल कोणाला म्हणावे अशी मोठी पंचाईत येऊन पडली आहे, व तीतून पार कसें पडावे हें सुचेनासें झालें आहे! तथापि येवढें खास निर्विवाद आहे कीं, आजमितीस ज्याला आम्ही सभ्य आंगरखा म्हणतो त्यांत असावे ते गुण फारच थोडे असल्यामुळे तो चिरस्थाय होण्याचें चिन्ह मुळींच दिसत नाही. उजव्या खांद्यावरचें बिरडें, उजव्या खाकेंत दोन बंदांची गांठ, छातीवर चार जोडबंदांची दुसरी गांठ, डाव्या बाजूला अगोदर पडदा आणि मग कळी व पडद्यांत पेला किंवा कंठी, आणि डाव्या बाजूला अगोदर बारीक कळी आणि मग पडदा; चूणदार खाका; सुमारें गुढ्याइतकी लांबी; पट्टीच्या किंवा साध्या सईल अस्तन्या; आणि कमरेभोंवतीं बेताचा घोळ—असें सध्यांच्या सभ्य आंगरख्यांचें स्वरूप आहे असें आम्ही मानतो. कापडाच्या मगदुराप्रमाणें किंवा वापरणाऱ्याच्या हौसेप्रमाणें संजाप, मगजी, गोंडे वगैरेंचा येथें विचार करण्याची गरज नाही; कारण आंगरख्याच्या सांच्यांत त्यांचा अंतर्भाव होत नाही. तसेंच, बिरड्याऐवजीं कोणी बंद लाविला तरीही हरकत नाही; पण तेच बिरडें कांहीं मुसलमान लोकांप्रमाणें डाव्या बाजूस लावीन असें कोणी म्हणेल तर मात्र चालावयाचें नाही! तसेंच, पारशी प्याशनचा कोट कोणास कितीही रुचत असला तरी गव्हर्नराच्या लेव्हीच्या वेळेस, निदान लग्नमंडपांत तरी, आपला षड्बंदी घोळदार आंगरखा घालून जावे असें खऱ्या कुलवंताच्या मनांत आल्यावांचून राहणार नाही!

जें जें अत्यंत योग्य असतें तेंच अखेर तरतें; बाकीचें लयास जातें—हें सृष्टीच्या घडामोडींत अनादि कालापासून साम्राज्य करीत आलेलें तत्त्व कोणाच्या लक्षांत येवो अगर न येवो, स्थावर आणि जंगम, सजीव आणि निर्जीव सृष्टीचे व्यापार तदनुरोधानें होत आहेत. राज्य, धर्म, समाज—एतद्विषयक एकूण एक कल्पना व आचार या तत्त्वाच्या झपाट्यांत सांपडून “अमुक तगणार” व “अमुक बुडणार” असा शेरा त्यांवर पडतो, आणि तदनुरोधानें त्यांस क्षीणता येऊन ते नाहीसे होतात, किंवा त्यांच्या रूपांत थोडेंबहुत अंतर पडून व त्यांचें सामर्थ्य वाढत जाऊन ते प्रत्येक नवीन स्थित्यंतराशीं झुंझण्यास तयार होतात. या **सार्ववास्तविक** नियमास आमचा आंगरखाच अपवाद कोटून होणार? आंगरख्याचा आकार शरीराची ठेवण, ऋतूचें मान, आणि धंद्याचें स्वरूप, या उपयुक्ततेच्या तीन मुख्यांगांवर अवलंबून असला पाहिजे. आमच्या आंगरख्याची रचना झाली तेव्हां या गोष्टींपैकीं एकीचाही नीट विचार झाला असेल असें वाटत नाही. अगोदर आमच्या बंदाइतकी नाजूक व ढिली दुसरी कोणतीही वस्तू नसेल! शरीराच्या सर्व भागांत गळ्यापासून कमरेपर्यंतचा भाग सान्यांत स्थूल व शरीरकाच्या दृष्टीनें डोक्याच्या खालोखाल महत्त्वाचा आहे. काळीज, फुप्फुसें, नळ अथवा वरचाखालचा कोठा, मूत्राशय, यकृतस्थान, प्लीहास्थान वगैरे सान्या प्रमुख अंतरिंद्रियांचा हा भाग साक्षात् कोश किंवा अस्थिकृत पेटिका असल्यामुळे, त्याचें संरक्षण करणारें वस्त्र त्याला अगदीं “फिट्ट” होणारें म्हणजे जागच्याजागीं ठाकठीक बसणारें व त्याच्या चलनवलनव्यापारास कोणत्याही प्रकारचा व्यत्यय न आणणारें असलें पाहिजे. आमच्या आंगरख्याकडून हें काम बिलकुल होत नाही असें आम्हांस वाटतें. मानेच्या मण्यापासून माकडहाडापर्यंत व गळ्यापासून खालच्या कोठ्यापर्यंत झांकणाऱ्या पोषाखाचा सारा बंदोबस्त करण्याची जबाबदारी वातीयेवढाल्या सहा बंदांच्या व एका भिकार बिरड्याच्या शिरावर! या

बंदाची दिवसांतून तीनदा निरगांठ पडावयाची व वर्षांतून ते छत्तीसदां तुटावयाचे! आतां येवढें खरें आहे कीं, अलीकडे धांगडधिंग्याचें कोणतेंही काम आमच्या शिरावर पडत नसल्यामुळें, ताबुतांतल्या चित्राप्रमाणें आमच्या चलनवलनव्यापाराची अवस्था झाली आहे, व त्यामुळें आमचे बंदबिरडीं वारंवार तुटत नाहीत. पण सध्यां आम्ही आहों यापेक्षां जरासे अधिक उद्योगी व दांडगे (म्हणजे रगदार किंवा सकस) झालों तर आमचा षड्बंदी आंगरखा आम्हांस फेंकून द्यावा लागेल किंवा तो असून नसल्यासारखाच मानावा लागेल! जरा छाती फुगवली कीं तुटला बंद! कोणी पदराला हात लावला कीं झालें कोठें तरी चिर! आली वाऱ्याची येवढीशी झुळूक कीं लागले दोनही पदर फडफड करावयाला! गुलाब वगैरे कांटेरी झाडें ज्या वाटेनें दाट लागून राहिलीं आहेत, नानाप्रकारचीं लहान मोठीं यंत्रें ज्या कारखान्यांत जवळ जवळ फिरत आहेत; किंवा ज्या ठिकाणीं कोणत्याही कारणानें अस्पर्श असलेले लोक बसले आहेत, अशा ठिकाणीं असला आंगरखा घालून कोणी गेला, आणि त्यानें त्याचा अवसानघात केला नाही असें सहसा व्हावयाचें नाही! तसें नच झालें तर तो वापरणाराचें मन पहाण्याच्या वस्तूपेक्षां आंगरखा संभाळण्याकडे विशेष गुंतलें असलें पाहिजे असें अनुमान बेधडक करावें. थंडीवाऱ्यापासून तर या पोकळ आंगरख्यानें मुळीच संरक्षण होत नाही ही प्रत्येकाच्या अनुभवांतील गोष्ट आहे. वाऱ्यानें पाहिजे तेथून आंत शिरावें आणि हवें तेथून बाहेर पडावें, किंबहुना साराच प्रांत त्याला मनमुराद धिंगाणा घालण्यास खुला ठेवलेला असतो—असें म्हणण्यास हरकत नाही. कांहीं बचाव झालाच तर आंगरख्याच्या जडपणामुळें किंवा वस्त्राच्या जातीमुळें होतो. जाड्यां बनातीच्या, फलाणीच्या किंवा धाबळीच्या आंगरख्यापासून कांहीं ऊब आल्याशिवाय राहणार नाही, हें कोणासही कबूल केलें पाहिजे. आतां येवढें खरें आहे कीं, असलेल्या वस्तूंत दोष काढणें हें नवीन निर्दोष वस्तू सुचविण्याहून फार सोपें आहे. कोणी जर असें विचारलें कीं, आमचा आंगरखा इतका टाकाऊ म्हणतां तर त्याच्या ऐवजीं आमच्या देशकालवर्तमान स्थितीला योग्य असा दुसरा कोणता आहे? तर त्याच र समर्पक व समाधानकारक उत्तर देणें फार कठिण आहे. हें उत्तर देण्यांत आमच्या चतुर व कल्पक वाचकांपैकीं कोणी आम्हांस कांहीं सूचना केल्यास त्यांचा आमच्याकडून आभारपूर्वक स्वीकार होणार आहे! निदान आर्टिकलाच्या मर्यादेचें अतिक्रमण झालें असल्यामुळें त्या सूचनांच्या अपेक्षेच्या मिषानें आज येथेंच मुक्काम करण्यास हा चांगला टप्पा आहे!

आम्हां पुरुषांचा पेहराव—४ (धोतर)

आपण सध्यां सभ्यपणाचा म्हणून जो आंगरखा वापरतो त्यांत बरीच दोषस्थलं आहेत, व त्याचे ठाई हवी तितकी उपयुक्तता व दर्शनीयता येण्यास त्यांत बऱ्याच सुधारणा केल्या पाहिजेत, हें मागल्या अंकांत सांगितलं आहे. मार्गे स्त्रियांच्या पेहरावाविषयीं लिहीत असतां चोळीच्या ऐवजीं जाकिटाची किंवा जाकिटाच्या धर्तीवर शिवलेल्या चोळीची, किंबहुना चोळी कायम ठेऊन तीवर जाकिट घालण्याची कल्पना सहज सुचवितां आली; कारण, तसें करण्यानें आमच्या मते आमच्या स्त्रियांच्या पेहरावांत वास्तविक रीतीची सुधारणा होणार आहे! पण आंगरख्याच्या संबंधानें तसा साफ अभिप्राय देतां येत नाही. बंद नकोत व बिरडें नको इतकें मात्र निश्चून सांगतां येतें; पण त्या ऐवजीं काय व कसें लावावें याचा अजून आमच्या मनांत निश्चय झालेला नाही. आमच्या वाचकांपैकीं कोणी कांहीं कल्पना सुचवील या आशेनें मागल्या निबंधांत त्यांची प्रार्थना केली होती; पण उभ्या आठवड्यांत फक्त चारच इसमांचीं पत्रे आलीं, यावरून बहुतेकांना असल्या विषयांवर विचार करतां येत नाही, किंवा आपण वापरतो त्या आंगरख्यांत सुधारणा करण्यास बिलकुल जागा नाही असें त्यांचे मत असलें पाहिजे, असें अनुमान करणें भाग पडत आहे! युरोपीअन लोकांत व इतर लोकांत समारंभाचे वेळीं जे कोट किंवा आंगरखे वापरण्यात येतात त्यांचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, आंगरखा कमरेच्या खालीं उतरून तिच्या सभोवतीं त्याचा थोडा बहुत घोळ पडावा, ही गोष्ट सर्वास अवश्य व पसंत झाली आहे, व ती आम्हांसही मान्य आहे. पण तो येतां येतां फारच खालीं येतां कामां नये. तो गुडघ्याच्या खालीं जाऊं देणें म्हणजे कापडाचा निष्कारण व्यय करून शिवाय नसती अडचण उत्पन्न करण्यासारखें होय. तेव्हां बिनबंदांचा व बिनबिरड्याचा मांड्या झांकणारा आंगरखा बहुधा सर्वानुमतें बरा ठरेल असें वाटतें. या संबंधानें आम्ही आपला टांक आतांच गुंतवून घेण्यास तयार नाहीं! आम्ही या गोष्टीचा पुरता विचार करण्यासाठीं आमच्या वाचकांपासून आणखी थोडीशी फुरसत मागून घेतों, व हें गूढ कोडें आमच्यानें सुटलेंच नाही, तर त्याचा विचार करण्यासाठीं एखादी कमिटी किंवा कमिशन नेमावें, अशी सूचना करून ठेवितों. या कमिशनांत दोन तीन कुशल दर्ज्यांची योजना झालीच पाहिजे, हें सांगावयास नकोच आहे. तसेंच, असल्या महत्त्वाच्या कामाकरितां फ्याशनच्या म्हणजे पोषाखांच्या निरनिराळ्या तऱ्हांचें आगर जो फ्रान्स देश त्याहून एखादा प्रसिद्ध नेपथ्यकार आणवून, तो या कमिशनाचा प्रेसिडंट अथवा अध्यक्ष नेमला तर पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव आहे! तेव्हां तूर्त आंगरख्याचा प्रश्न असाच खुला ठेवून धोतराकडे वळूं.

धोतराविषयीं अभिप्राय देतांना आमच्या देशांतील हवापाण्याचा आणि त्यावर अवलंबून असणारी आमच्यांत जी राहण्याची रीत पडली आहे तिचा, पूर्ण विचार केला पाहिजे. वारंवार होतें काय कीं, जो मनुष्य आपणापेक्षां कांहीं श्रेष्ठ असतो, त्याच्या सान्याच गोष्टी आपणास श्रेष्ठ वाटूं लागून आपली हरएक गोष्ट कुचकामाची आहे, असा भ्रम होऊं लागतो. इंग्रजी अमलाच्या आरंभीं अशा प्रकारचा भ्रम फार लोकांस झाला. त्या वेळेस ज्यांना इंग्रजी शिक्षण मिळें व इंग्रजी गुरूंचा बराच सहवास घडे, त्यांपैकीं पुष्कळांस देशी वस्तु तेवढी नादान वाटूं लागे. देशी धर्म, देशी अन्न, देशी रीतभात, देशी घरदार, देशी विद्या—झाडून सारें टाकाऊ व इंग्रजी विद्वानास अगदीं न शोभण्यासारखें भासूं लागलें! अनेक दिवस ठाणावर बांधून घातलेला घोडा खुला केला, किंवा कावीळ झाल्यामुळें अंधार कोठडींत कित्येक दिवस बसून राहिलेला मनुष्य एकाएकीं उजेडांत आला म्हणजे त्याची जशी अवस्था होते, त्याप्रमाणें इंग्रजी शिक्षणामुळें स्वदेशी आचारांच्या व विचारांच्या बंधनांतून एकाएकीं मुक्त झालेल्या एतद्देशीय प्राथमिक विद्वानांची अवस्था झाली! इंग्रजी ज्ञान, इंग्रजी स्वातंत्र्य, इंग्रजी ऐषआराम, इंग्रजी स्त्रीपुरुषांचें बरोबरीचें वर्तन, अननुभूतपूर्व रुचीचा

इंग्रजी खाना व चित्तास उल्हास देणारीं इंग्रजी पेयें, इत्यादिकांनीं आमच्या सुशिक्षितांचा पहिला घाणा दिपून, वेडावून, भांबावून गेला! पण तो मनु आतां बदलत चालला आहे. जेवढें साहेब लोकांचें तेवढें चांगलें, व आमचें तेवढें गचाळ, असें मानण्याचा परिपाठ कमी होत आहे, व कांहीं देशाभिमानी सुशिक्षितांत तर अगदीं उलट रीतीनें विचार करण्याचा प्रघात घडूं लागला आहे! आणि न जाणों, कदाचित कांहीं दिवसांनीं हें आणखी एक नवीनच लचांड आमच्या पाठीमागें लागेल कीं काय अशी भीति वाटूं लागली आहे! एकदां देशाभिमानशून्यता आमच्या विद्वानांस आली होती! आता कित्येकांस देशाभिमानीतिरेक घेऊं लागला आहे! आम्हांस हे दोन्हीही पंथ मान्य नाहीत. आमच्या मते खरी वाट दोहोंच्या मधून जाते, व याच वाटेनें चालत राहण्याचा आमचा इरादा आहे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या मार्गाचें अवलंबन करून युरोपीअन लोकांत पाटलोणी घालण्याची व आपल्या लोकांत धोतरें नेसण्याची चाल कां पडली याचा विचार केला तर या वस्त्रभेदाचें कारण सहज उमगणार आहे. युरोपात, विशेषतः इंग्लंडांत, थंडी फार व येथें उन्हाळा फार; तेव्हां थंडीचें निवारण होण्यासारखें तळपायापासून कमरेपर्यंत अंगास चिकटून बसणारें वस्त्र वापरणें तिकडील लोकांस अवश्य झालें; व इकडील लोकांस उकाड्याचा त्रास न होण्यासारखें व अंगास वारा लागण्यासारखें सुटें वस्त्र घेण्याची अवश्यकता पडली. युरोपीअन व नेटिव लोकांच्या एकंदर पेहरावांत जो भेद दिसतो त्याचें सामान्यपणें मुख्य कारण हेंच आहे. त्यांची टोपी, त्यांचा डगला; त्यांची तुमान, त्यांचे पायमोजे, त्यांचे बूट या सर्वांचा कटाक्ष एका थंडीवर आहे. थंडी फार असल्यामुळें अंगास फार घाम येत नाही; व घाम फार न आल्यामुळें अंगावरील कपडा खराब होत नाही; आणि या दोन गोष्टी न झाल्यामुळें नित्य स्नान करण्याची किंवा रोज नवीन वस्त्रें घालण्याची जरूर त्यांस पडत नाही. नेहमीं बाजेवर किंवा पलंगांवर निजणें; खुर्चीवर, स्टुलावर, किंवा कोचावर नेहमीं बसणें; लिहिण्यासवरण्याचें किंवा दुसरें कसलेंही काम मेजावर किंवा टेबलावर करणें; पायांतील बूट सहसा न काढणें; बसण्याउठण्याच्या बहुतेक खोल्यांतील जमिनीवर चटया किंवा सतरंज्या पसरणें; वाऱ्याचा बिलकुल प्रवेश न होईल अशीं भिंगांचीं व लाकडाचीं दारें व खिडक्या करणें; रात्रीं निजतांना थोडीशी कढत कॉफी किंवा ब्रॅंडी घेणें आणि निजून उठल्याबरोबर कढत चहा पिणें; देहधर्म व्यवस्थेनें घरांतल्या घरांत उरकणें व त्याकरतां पाण्याहून अन्य वस्तूंची योजना करणें; प्रत्येक मोठ्या खोलीच्या भिंतींत किंवा कोपऱ्यांत शेगडीची सोय केलेली असणें—हे सारे थंडीपासून होणारा त्रास टाळण्यासाठीं योजलेले उपाय होते. तसेंच फार दिवस टिकणारे खाण्याचे पदार्थ त्यांच्या लोकांत तयार करण्याची जी चाल पडली आहे तीही त्या देशांत थंडी फार म्हणून रोज चूल पेटवून लाकूड किंवा कोळसा खर्च केल्यानें निजण्याबसण्याच्या खोलींत ऊब करण्यास पंचाईत पडणार हें एक कारण; शिवाय थंडीमुळें शिजवलेले किंवा भाजलेले पदार्थ सहसा नासत नसल्यामुळें ते नित्य नवे करण्याची दगदग करणें म्हणजे निष्कारण त्रास करून घेणें हें दुसरें. आमचा प्रकार याच्या अगदीं उलट आहे. आमचा स्वयंपाक नित्य नवा, जमल्यास दिवसांतून दोनदां किंवा तीनदां झाला पाहिजे; आम्हांस तुमच्या खाटांची किंवा पलंगांची गरज नाही; गोमयाशिवाय दुसऱ्या कसल्याही आस्तरणानें आमच्या घरांतील जमीनी आच्छादण्याची गरज नाही; धोतर किंवा पंचा आम्ही जुलमास्तव लावून घेणार; उन्हाळ्यांत त्यालाही वर खोंचून शरीराचा जेवढा भाग वायूस अर्पण करवेल तेवढा करण्याचा आमचा प्रयत्न चाललेला असतो; साहेब लोक ब्रॅंडी घालून आपलें पाणी कढत करून पितात; आम्ही तें मडक्यांत घालून किंवा फडकें लावून गार करून पितों. आम्ही नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं अथवा फारच झालें तर परड्यांत बहिर्दिशेला जाणार, व प्रत्येक वेळेस हातपाय, डोळे व तोंड धुणार; आम्हांस दिवसांतून एकदां तरी स्नान पाहिजे. आंगरख्याची व पागोट्याची गोष्ट राहूं द्या; कारण तीं परकीं वस्त्रें आहेत. पण आमचें घरचें वस्त्र जें नेसावयाचें आणि पांघरायाचें धोतर तें रोजच्या रोज धुतलें गेलें पाहिजे. धोतरें धुणें आणि तीं गुलाबाच्या कळीसारखीं राखणें हें आमच्याकडे एक मोठ्या

प्रतिष्ठेचें, हौसेचें, व स्वच्छपणाचें चिन्ह होऊन बसलें आहे. साहेब लोकांचा या देशांत प्रवेश होईतोपर्यंत खुर्ची—टेबल कोणास ठाऊक नव्हतें असें म्हटलें तरी चालेल. जोडा दारापाशीं ठेवून आमचा घरांतील सर्व व्यवहार अनवाणी. बहुतेक स्त्रियांच्या पायांत तर बाळंतपणांत निरुपायास्तव घालाव्या लागणाऱ्या फाटक्या तुटक्या व तेलकट जोड्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही पादत्राणाचा वर्षेच्या वर्षे संसर्ग घडत नाही. आम्हीं नेहमीं डोकें बांधावयाचें व पाय उघडे ठेवायाचें; साहेब लोक डोकीं खुलीं ठेऊन पाय झांकून घ्यावयाचे! एका गोष्टींत मात्र त्यांच्या आमच्यांत व्युत्क्रम दृष्टीस पडतो. आम्हांस स्वच्छ व वाहत्या हवेची पराकाष्ठेची आवश्यकता असून तिचा प्रवाह घरांत न येईल, व घरांत जी मूळ असेल ती होईल तितकी खराब होईल अशाविषयीं आम्ही पक्का बंदोबस्त केलेला असतो! साहेब लोकांस मोकळ्या हवेची इतकी गरज नसून ते ती मिळण्यासाठीं हरयुक्ती लढवीत असतात. त्यांच्या आमच्यांत हा भेद होण्याचें कारण अगदीं उत्तान आहे; तें हें कीं त्यांना अक्कल आहे आणि आम्हांला ती नाही! प्राणरक्षणास आणि प्रकृति निरोगी राहण्यास स्वच्छ हवा किती अवश्यक आहे हें त्यांना समजतें आणि आम्हांस समजत नाही!

फक्त धोतरांचा विचार करीत असतां या अवांतर गोष्टींचा येथें उल्लेख कशासाठीं केला आहे असें कोणी विचारतील तर त्यावर असें उत्तर आहे कीं, आम्हां ब्राह्मणांच्या पाठीमागें जें हें ढिलें धोतर लागलें आहे, तें उगींच लागलेलें नाही. त्याच्या मुळाशीं कारण आहे व तें फार सबळ कारण आहे. तेव्हां पाटलोणीच्या किंवा विजारीच्या वतीनें याहून सबळ कारण कोणी पुढें आणिल्याखेरीज धोतर टाकून तुमान वापरण्याची इच्छा आम्हांस व्हावयाची नाही. कारणपरत्वे धोतरास विश्रांति देऊन थोडा वेळ पायजमा चढविणें ही एक गोष्ट; व सारा वेळ विजारीच्या दोन अस्तन्यांत दोन पाय अडकवून बसणें ही दुसरी गोष्ट! पहिली आम्हांस मान्य आहे; दुसरी नाही, कां तें पुढें पाहूं.

आम्हां पुरुषांचा पेहराव—५ (धोतर)

हवेंतील थंडीच्या किंवा उष्णतेच्या कमीअधिकपणामुळे पाश्चात्यांच्या व आमच्या गृहरचनेत आणि नेपथ्यविधानांत फरक होणे अपरिहार्य असल्यामुळे, ते लोक लोंकरीच्या घट्ट तुमानी वापरून लागले व आम्ही कापसाची पोकळ धोतरं नेसून लागलों, हें उघड आहे. तेव्हां आवश्यक म्हणून ज्या वस्तूचा आपण उपयोग करीत आहो ती अनवश्यक ठरल्याशिवाय टाकून देणे बरोबर नाही. या संबंधानें आशिया खंडांतल्या उष्ण देशांतील पाहिजे त्या लोकांच्या पेहरावाकडे पाहिलें तरी हेंच दिसून येईल की, उष्णतेची पीडा न होऊं देण्यासाठीं प्रत्येकास आपल्या पेहरावांत बरीच ढिलाई ठेवावी लागली आहे! मोंगल, चिनी, आरब वगैरे लोकांच्या पोकळ तुमानी आणि पोकळ सदरे पुष्कळांनीं पाहिलेच असतील. ढिलें धोतर नेसणें व पोकळ तुमानी घालणें यांत आम्ही फारसा भेद मानीत नाही. पोकळ तुमानवाला ढिल्या धोतरवाल्यापेक्षां विशेष ठाकठीक किंवा कार्यक्षम असतो असें नाही. प्रसंगविशेषीं पोकळ तुमानीतून बाहेर पडण्यापेक्षां धोतर सोडून मोकळें होणें सहज घडण्यासारखें आहे! तुमान आणि धोतर यांपैकीं पहिल्याकडून पाण्याच्या आणि विस्तवाच्या कार्मीं विशेष दगा होण्याचा संभव आहे! तथापि पोकळ तुमानींत सुद्धां जो एक प्रकारचा नीटसपणा आहे तो धोतरांत नाही, हें निःपक्षपाती मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे. पण बहुतेक व्यापार जमीनीवर बसून करणाऱ्या आम्हां हिंदू लोकांस एकंदरीनें पहातां तुमानीपेक्षां धोतरच विशेष सोईचें आहे. आमचें जेवणखाण, निजणेंबसणें, आमचें लिहिणेंपुसणें, आमचें कामकाज वगैरे सर्व गोष्टीत समूळ क्रांति झाल्याशिवाय, सर्व दिवसभर कोणत्याही प्रकारची पाटलोण, तुमान, किंवा विजार आम्हांस सुखावह होणार नाही. अगोदर पाहिजे त्या ठिकाणीं व पाहिजे त्याच्या समोर एक तुमान काढून दुसरी तुमान घालणें किती अवघड आहे, हें कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाही. तुमानांतर करावयाचें म्हटलें म्हणजे कांहीं तरी आडोसा पाहिजे; तो नसेल तर पुरेसा निर्लज्जपणा तरी पाहिजे! पण सामान्यतः या संबंधाचा निर्लज्जपणा आमच्या लोकांत असावा तितका नसल्यामुळे, तुमानीबरोबर ही नसती अडचण घरांत आणावी लागणार आहे. आज आमची अशी स्थिति आहे कीं आम्ही किंवा आमच्या बायका भर बाजारांत, नदीच्या कांठीं, उभ्या सभेंत किंवा अशाच प्रकारच्या पाहिजे त्या स्थळीं जेथें स्त्रीपुरुषांचा तमाम समुदाय जमला असेल तेथें एक काडीदेखील आड न धरतां एक वस्त्र सोडून दुसरें नेसूं. तुमान आली कीं हीं सोय गेली! अलीकडील कांहीं लोक एक तुमान सोडून दुसरी चढविण्याच्या अगोदर एक मांडघोळ सदरा घालतात! चार दोन मिनिटें शुद्ध दिगंबर होण्यापेक्षां ही युक्ती बरी आहे; पण ती आमच्या अपरिचित दृष्टीला कसलीशीच वाटते! यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, नेसलेल्या धोतराशिवाय सर्वांग उघडें टाकून स्त्रियांच्या समोर राजरोस हिंडणारे, फिरणारे व कधीं तर या नेसलेल्या धोतरासही कारणानिमित्त बरेंच वर खोवून जंघाप्रदेश उघडा टाकणारे, किंबहुना धोतराला अजीबात रजा देऊन बुधवारीं पंचा लावून घेणारे असे आम्ही नेटिव लोक असून, व आमच्या देशांतील कुणबी वगैरे गरीब लोकांस दारिद्र्यामुळे नुसत्या लंगोटीवर आपली लाज झांकणें अगत्याचें झालें असून तुमानांतर करतांना जी थोडीशी अनावृतता अवश्यक आहे तीबद्दल येवढी मोठी खंती दाखविणें हें लाजरेपणाचें शुद्ध थोतांड आहे! कमरेभोंवती कसलेल्या सोलांत किंवा दर्भरज्जुंत साधा किंवा भगवा लंगोट अडकविलेले बैरागी अथवा संन्यासी ज्या समाजांत यथेच्छ वावरतात; ज्या समाजांतील हलक्या जातीच्या स्त्रिया नदीच्या, ओढ्याच्या, किंवा सार्वजनिक विहिरीच्या अथवा हौदाच्या काठावर टिचभर फडकें कमरेभोंवतीं गुंडाळून घेऊन जाणाऱ्या येणाऱ्यांच्या दृष्टिपाताची काडीमात्र पर्वा न करतां आपले स्नानविधि यथासांग उरकतात; ज्या देशांतील पुराणप्रिय सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांना, यमुनाप्रवाहांत स्नानाकरतां अवतरलेल्या गोपींचीं वस्त्रें पळवून नेऊन कळंबाच्या झाडावर जाऊन बसलेल्या श्रीगोपाळकृष्णास करुणस्वरानें वस्त्रें परत देण्याबद्दल प्रार्थना करणाऱ्या गोकुलांतील वस्त्रहीन लज्जावृत

स्रीजनाच्या दीन स्थितीचा हुबेहुब देखावा रंगभूमीवर पहाण्यांत मोठा आनंद वाटतो; ज्या देशांतील धर्मशील सभ्य स्त्रियांस किंवा पुरुषांस शुद्ध नग्न संन्याशांचें भक्तिपूर्वक दर्शन घेण्यास बिलकुल शंका वाटत नाही, अशांनीं अंग उघडें पडूं न देण्याविषयीं विशेष चर्चा करणें अगदीं अप्रशस्त आहे. या आक्षेपाला आमचें येवढेंच उत्तर आहे कीं, आम्ही हिंदू लोक अंग उघडें टाकण्याच्या संबंधानें कितीही निष्काळजी असलों तरी ज्याला आमच्या समाजाची पक्की माहिती आहे त्याला असें कबूल करावें लागेल की, साऱ्या मनुष्यांच्या दृष्टीनें स्त्रीच्या किंवा पुरुषाच्या शरीराचा जेवढा भाग अत्यंत गोपनीय मानला आहे, तेवढा झाकण्याबद्दल आम्ही पराकाष्ठेची खबरदारी ठेवतो. असें असून आम्हां ब्राह्मणांचें ढिलें धोतर एखादे वेळेस आमची अबू घेतें, हें कबूल केलें पाहिजे! पण ती नाइलाजाची गोष्ट आहे! तेजःपुंज चंद्रमुखावर देखील गालबोट आहेच!

वरील सर्व विवेचनावरून आमचें धोरण कोणीकडे आहे हें आमच्या वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेच असेल. एकंदरीत आमचें धोतर कायम ठेवणें जरूर आहे, असें आम्हांस वाटतें. तथापि कारणानिमित्त तुमान, पाटलूण, विजार अथवा पायजमा यांपैकीं ज्याला जें आवडेल तें व ज्याला जें सोईचें वाटेल तें त्यानें वापरलें पाहिजे. ज्या ठिकाणीं स्त्रीपुरुषांचा मोठा समाज जमावयाचा आहे, व बहुतेक कामें उभ्यानें किंवा खुर्च्यावर अथवा बाकांवर बसून उरकलीं जाणार आहेत अशा ठिकाणीं; थंडीच्या दिवसांत सकाळीं किंवा संध्याकाळीं विशेष लांब जावयाचें असेल तर; सामान्यपणें टांग्यांत किंवा घोड्यावर बसावयाचें असल्यास; तात्पर्य ज्या कामांत विशेष आटपसरपणा किंवा ऊब पाहिजे असें काम पायजमा घालून केल्यास बरें होणार आहे. तसेंच, साहेब लोकांच्या घरीं जावयाचें असेल तर, किंवा ज्या समुदायांत नेटिवांपेक्षां साहेब लोकांची संख्या अधिक आहे अशा समुदायांत जावयाचें असेल तर सर्व सुशिक्षित सभ्य लोकांनीं होतां होईल तों पाटलुणी घालून जावें हें बरें दिसतें. “**राजा कालस्य कारणं**” हें वाक्य युरोपांत कितीही मार्गे पडलें असलें तरी येथें त्याचा अद्यापि बराच अंमल आहे. तेव्हां देशाभिमानाचा निष्कारण टेंभा मिरवून आपणाविषयीं आपल्या राज्यकर्त्यांचें मन कलुषित करण्यांत शहाणपण नाही. पेशव्याकडून व निजामाकडून इंग्रज लोकांस आपलीं कामें साधावयाचीं होतीं तेव्हां ते त्यांच्या दरबारांत बूट काढून व हात बांधून घेऊन जात असत असें सांगतात! नेक नामदार साहेबांच्या लेव्हीस येणारांनीं तुमानी व बूट वापरले पाहिजेत असा ठराव केल्यास तुम्ही सारे चुरमुरे खात तो पेहराव करून जाल याविषयीं आम्हांस शंका नाही! शिवाय बडोदें, म्हैसूर, इंदूर, लष्कर वगैरे संस्थानांतील दरबारी पोषाखाकडे लक्ष द्याल तर समारंभाचे वेळीं पायजमा किंवा तुमान वापरणें म्हणजे केवळ साहेब लोकांचेंच अनुकरण करणें नव्हे, हें कळून येईल! या गोष्टीच्या पुरव्याकरतां

**टाकी उपानह पदे अतिमंद ठेवी
केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ॥**

हें रघुनाथ पंडितकृत नळराजाचें वर्णन देतो. यावरून निदान हंस पकडण्याचे वेळीं तरी आमचे राजे लोक विजार घालीत असें सिद्ध होईल! ज्याप्रमाणें आम्ही धोतराबरोबर, त्याचप्रमाणें पंतांनीं विजारीबरोबर, उपानहाचा म्हणजे जोड्याचा उल्लेख केला आहे. पण स्थलसंकोचास्तव तो आम्ही पुढल्या आठवड्यावर ‘टाकतो’!

आम्हां पुरुषांचा पेहराव—६ (धोतर, जोडा, किरकोळ)

एकंदरीत धोतर वापरण्यास आमची हरकत नाही खरी; तथापि तें वापरण्याच्या पद्धतीत फेरफार करण्यास पुष्कळ जागा आहे, व तो केला तरच तें वापरण्यांत अर्थ आहे. अगोदर निमुळत्या निऱ्या काढून मग त्यांचीं शेवटें निऱ्यांच्या मुळांत किंवा त्यांच्या डाव्या बाजूस खोवणें व तसें करतांना पायाच्या दोन नळ्यांच्या दरम्यान लोंबता सोगा काढणें ही धोतर नेसण्याची सांप्रत ढिली पद्धत आम्हांस बिलकूल मान्य नाही. तथापि याहून गचाळपणाचें नेसणें म्हणजे हरदासी नेसणें होय. रेशमाचे मोठे कांठ वर काढून पायघोळ निऱ्या जमीनीवर दोन पायांच्या दरम्यान लोळूं दिल्यानें देवाच्या किंवा देवीच्या पोषाखासारखा हरदासी पोषाखाचा थाट प्रेक्षकांस दर्शनीय होतो यांत संशय नाही; पण पख्याजाच्या घोडीपासून दुंतर्फा बसलेल्या गृहस्थभिक्षुकांच्या ओळींतील संकुचित जागेंत देखील सातआठ पावलें सहज टाकतां येण्यासारखा तो नसतो हें असल्या ऐटबाज कीर्तनकारांससुद्धां कबूल करावें लागेल. कथेकरी बोवांना आपले काळेबेरे पाय सभ्य स्त्री—पुरुषांस दाखविण्याची लाज वाटत असेल तर त्यांनीं अलीकडे थोड्या किमतीत मिळण्यासारखे पायमोजे वापरावे, किंवा नेसलेल्या धोतराचे कांठ लोकांच्या दृष्टीस पडलेच पाहिजेत असा हेतु असेल तर, देवपुढ्यांतल्या अथवा राक्षसपुढ्यांतल्या सोंगांच्या पायांस ज्या रीतीनें लुगडीं व धोतरें गुंडाळतात, त्या रीतीनें या भगवद्भक्तांनीं आपलीं धोतरें कांठ वर काढून आपल्या पायाभोंवतीं गुंडाळून घ्यावीं. असें केल्यानें धोतर नेसलें असून रेशमी पट्ट्यांची घट्ट विजार वापरल्याचें श्रेय व शोभा येणार आहे! कसेंही झालें तरी वाऱ्यानें सहज उडून जाणारा, आपला किंवा दुसऱ्याचा पाय अडखळून तोंडघशीं पडण्यास मदत करणारा, व डाव्या कमरेवर खोवलेल्या दुहेरी पदरामुळें निऱ्याखालून उजव्या पायाकडे पडत असणाऱ्या वळीस एखाद्या थट्टेखोरानें लहानसा हिसडा दिल्याबरोबर सारें धोतर भुळ्दिशीं फिटूं देणारा सोगा आम्हांस बिलकुल पसंत नाही! घरांतल्या घरांत हवी तितकी ढिलाई असली तरी हरकत नाही; बाहेर जातांना सर्वांनीं कांस घालणें जरूर आहे. कांस घातल्याबरोबर एक प्रकारचें अवसान आल्यासारखें वाटतें, हें सर्वास स्वानुभवावरून ठाऊक आहे. झाडावर चढावयाचें असल्यास, घोड्यावर बसावयाचें असल्यास, पाण्यांत पोहावयाचें असल्यास, मोठ्या वेगानें पळावयाचें असल्यास अथवा जोरानें उडी मारावयाची असल्यास आपण कांस मारतो; किंबहुना क्षणभर धोतराला चड्डीची आकृति आणतो, हें जर खरें आहे, तर नेसण्याच्या ज्या पद्धतीनें आटोपसरपणा सहज येतो, तिचें अवलंबन आपण बहुधा कां करूं नये? एक तर सोग्यास रजा देऊन कांस घालण्याचा प्रघात पाडा, किंवा सांगली—मिरजेकडील मराठे ज्या पद्धतीनें आपलीं धोतरें नेसतात, ती पद्धत स्वीकारा. तीही कांहीं वावगी नाही. तिच्या योगानेंही दोनही पाय चांगल्या रीतीनें झांकले जाऊन, कमरेंत अवसान वाटते व सुटण्याची भीति नसते. गुजराथी ब्राह्मण व भाट्ये यांचें नेसणेंही खूप घट्ट असतें. पण तें बहुधा गुढ्यावर असून, मराठ्यांच्या नेसण्यांत जी एक ऐट असते ती त्यांत मुळीच नसते. पोषाखांतील दर्शनीयता न गमावतां तो सुखावह व कार्यक्षम असला तरच तो प्रशंसनीय व अंगीकरणीय होय; आणि अशा तऱ्हेनें धोतराचा उपयोग करावयाचा असेल तर नेहमीं त्याची कांस घातली पाहिजे किंवा तें कुणबी पद्धतीनें नेसलें पाहिजे!

असो. धोतरानें आपली बरीच जागा घेतली तेव्हां त्याला आतां निरोप देऊन जोड्याकडे वळूं.

आमच्या पोषाखाच्या सगळ्या वस्तूंत पुणेरी तऱ्हेचा जोडा आम्हांस अत्यंत नादान वाटतो. आणि या जोड्याला तर जिकडे तिकडे मान व मागणी! ज्याला त्याला पुणेरी जोडे पाहिजेत! तेव्हां त्यांना नापसंत करणारे जे आम्ही त्या आमच्या किंवा मोठ्या प्रेमानें ते वापरणाऱ्या शेंकडों लोकांच्या डोक्यांत कांहीं तरी

गोम असली पाहिजे! आतां एका व्यक्तीनें साऱ्या दुनियेस मूर्ख मानण्यापेक्षां आपल्या मेंदूंतच कांहीं उणेपणा असेल असें मानावें, हा सामान्य मर्यादशीलपणाचा मार्ग होय. पण तो आमच्या काय कामाचा? समग्र मनुष्यसृष्टीच्या वर्तनांतील दोषांचें आविष्करण करून, सर्व ठिकाणीं सुधारणेचा विजयध्वज फडकवण्यासाठीं आमचा अवतार झालेला! आमच्या विचारांत चुकी होणें म्हणजे जें असंभवनीय तें संभवनीय मानण्यासारखेंच होय! अथवा हा प्रकार कसाही असो, तुमचा पुण्याचा जोडा आम्हांला आवडत नाही, ही गोष्ट खरी आहे, व तो पुष्कळ लोक हौसेनें वापरतात येवढ्यावरून ते चांगलें करतात असें म्हणण्यास आम्हीं तयार नाही, येवढें सांगणें पुरें आहे! लहान पोरींच्या पावलांस नानाप्रकारचे लेप व पट्ट्या बांधून आणि लाकडाच्या किंवा लोखंडाच्या साच्यांत ती गच्च अडकवून देऊन त्यांचे ठाई मानीव सौंदर्य उत्पन्न करण्याच्या वेडगळ प्रकारास सारे चिनी लोक मान डोलवितात; पण तो एका हिंदूस तरी चांगलां म्हणवेल काय? साहेब लोकांना आमच्या स्त्रीपुरुषांचे उघडे पाय पाहून बरेंच वाईट वाटत असेल. पण जर कोणी आम्हांस असें सांगितलें कीं, रात्रीच्या मोठमोठ्या समारंभास स्त्रियांनीं बर्फतुल्य थंडीत आपल्या उरःप्रदेशाचा व स्कंधप्रदेशाचा बराच भाग अनावृत राहिल अशा रीतीनें जाळीदार कापडाचा पोषाख करून येणें हें सुधारणेचें एक मोठें चिन्ह आहे तर त्यास आम्ही काय म्हणूं? इंग्लंड देशांतील असह्य थंडीमुळें स्त्रियांना या प्रकारच्या पोषाखापासून घशाचे व फुप्फुसाचे विकार जडतात. पण आमच्या स्त्रियांप्रमाणें त्याही रूढीच्या पाशांनीं जखडून गेल्या असल्यामुळें, कांकूं न करतां आपलीं वक्षःस्थळें उघडीं टाकून ऐन कडाक्याच्या थंडीत सहा सहा, सात सात तास नाचत रहातात इतकेंच नाही, तर अशा प्रकारच्या देहाविष्करणाकडे विशेष सभ्यत्व येऊन, आपल्या गुणग्राहकांस आपण विशेष प्रिय होऊं या बुद्धीनें तें जितकें अधिक करवेल तितकें करण्याबद्दल त्या एकमेकींशीं स्पर्धा करतात! या स्तुत्य स्पर्धेचे दुःखकारक परिणाम परम दयालू राणीसाहेबांच्या कानावर आल्यावरून, हिंवाळ्यांतील लेव्हीला भेटीला येतांना स्त्रियांनीं असे पोषाख न केले तरी हरकत नाही, अशा प्रकारचा वैकल्पिक हुकूम राणीसाहेबांकडून थोड्या दिवसांपूर्वी सुटला असें आम्ही ऐकतो. या गोष्टी येथें सांगण्याचें कारण येवढेंच कीं, अमुक एक गोष्ट पुष्कळ लोक करतात म्हणून ती चांगली असलीच पाहिजे असा सिद्धांत करतां येत नाही. साऱ्या ब्राम्हणांत विधवांचें वपन करण्याची चाल आहे, पण तिला कोण खरा सुधारक चांगली म्हणूं शकेल? आतां येवढें खरें आहे कीं, हवा तेवढा कोटिक्रम लढवून आम्हीं तुमचे जोडे कवडीच्या मोलाचे सिद्ध करून दिले तरी ते तुम्ही आजच टाकून देण्यास तयार होणार नाही व ते करणारांच्या पोटावर पाय येणार नाही. पण ही गोष्ट प्रत्येक सुधारणेस लागू आहे, हें मागेंच सांगितलें आहे. असो. साहेब लोक ज्याला स्लिपर म्हणतात त्या तोडीचा आमचा जोडा आहे. वास्तविक पाहिलें तर हा फक्त घरांतल्या घरांत वापरण्याच्या योग्यतेचा आहे. पण घरांत तो वापरण्याची आम्हांस गरज पडत नाही; तेव्हां सरळ दृष्टीनें पहातां त्याचा कांहींच उपयोग नाही. असें असून पुष्कळ लोक त्यावरच आपला निर्वाह करतात हें खरें आहे. पण निर्वाह काय पाहिजे त्यावर होईल. संन्याशांचा निर्वाह खडावांवर होतो; कोंकणांतल्या लोकांचा वहाणांवर होतो. कांहीं अंशीं आमच्या जोड्यापेक्षांही कोंकणी पायतणें सुद्धां आम्हांस बरीं वाटतात. यांनीं पायास मदत होते; पायांना त्यांस मदत द्यावी लागत नाही. आमच्या जोड्याची तशी गोष्ट नाही. साधारण चालतांना आमचे पाय त्यांस ओढीत नेतात; आणि पळावयाचा प्रसंग आला म्हणजे आमचे हात त्यास उचलून घेतात! पायाचा मथळा आणि टांच यांचें त्यामुळें बिलकूल रक्षण होत नाही. विंचू, कांटा व सापकिरडूं यांच्यापासून या दिखाऊ पादत्राणानें आमचा बचाव होत नाही. एका पायांतला जोडा दुसऱ्या पायांत सहज घालतां येतो, हा आम्ही त्याच्या अंगचा गुण न समजतां अवगुणच समजतो. दोनही पायांची घटना निराळी असून याचें पांघरूण त्याला आणि त्याचें पांघरूण याला घालतां येतें म्हणून असें म्हणणें ते दोघांलाही घट्ट बसण्यासारखें नसून दोघांस कसेतरी वेष्टणारें पोकळ पोतें असलें पाहिजे हें सहज सिद्ध होतें. आणि तसाच खरा प्रकार आहे. ऐन थंडीच्या दिवसांत जंगलांत किंवा डोंगरांत रात्रीं फिरण्यास हा कमानदार फाकडू जोडा कांहीं कामाचा

नाहीं. थंडीच्या गारपणामुळें अहोरात्र पाय झांकून घेणाऱ्या साहेब लोकांच्या बुटाइतके घट्ट आणि घोट्यापर्यंत सारे पाऊल चौहोंकडून आच्छादण्यासारखे अघळपघळ आमचे जोडे नसले तरी चालतील. तसेंच घरांत व बाहेर ज्यास वापरण्याची सदर परवानगी आहे अशा साहेबी बुटांत जो गुण नाही तो आमच्या जोड्यांत अवश्य असला पाहिजे. साहेबी जोडा झटदिशीं निघत नाही व बसत नाही. आमच्या जोड्यांत हे दोन्हीही गुण असले पाहिजेत. नाहीतर जमिनीवर व बिछायतीवर बसणाऱ्या व निजणाऱ्या आम्हां लोकांस एकमेकांच्या जोड्यांचा स्पर्श वारंवार होणार व त्यांना लागून आलेल्या मातीत लोळावे लागणार! आम्ही ऊष्ण कटिबंधांत राहणारे लोक; तेव्हां साहेब लोकांच्या बुटापेक्षां आमच्या जोड्यांत अधिक वारा खेळला पाहिजे. हिंदुस्थानी चढाऊ जोडा बरा आहे, पण तो पुढल्या बाजूने फारच कठिण व निमुळता असल्यामुळें, पायाच्या बोटांस फार त्रास होतो. दिल्लीकडे कांहीं पातळ चढाऊ जोडे मिळतात, व ते पायास बरेच सुखकारक असतात. पण त्यांच्या फाजील नाजूकपणामुळें ते बिछायतीवरच वापरण्यासारखे असतात. एकंदरीत आमच्या आवडीसारखा जोडा अद्यापि आमच्या पाहण्यांत आलेला नाही. पुण्याच्या जोड्याचे सागळ, रेशीम वगैरे सामान चांगलें असतें; पण तळांत व टांचेंत काय निघेल याची कोणासही खात्री देवणार नाही. नगर, वाई वगैरे प्रांतांत कातडें फार चांगलें कमावतात. सांगली, मिरज, व एकंदर कर्नाटक प्रांत यांत कातड्यावर चांगली मेहनत होत असून अगदीं वाईत तऱ्हेचे जोडे तयार करण्यांत येतात; जोडे म्हणजे पादरक्षणाचे साधन या नात्याने ते पुण्याच्या जोड्यापेक्षांही वाईट असतात असें म्हणावयास हरकत नाही. मुंबईच्या भाट्यांचा व गुजरांचा अणकुचीदार द्रोणही आम्हांस पसंत नाही. नगरी जोड्याचा मऊपणा, पुण्याची सागळ व रंग, इंग्रजी बुटाचा आटोपसरपणा व सर्व बाजूंनी पायाचे रक्षण करण्याचें सामर्थ्य, चढाऊ जोड्यांप्रमाणें झटदिशीं घालतां येणें व काढतां येणें, म्हातारपण आलें असतां बंद आवळून घेऊन किंवा नवें रबबर घालून घट्ट करण्याची सोय असणें—वगैरे गुण ज्या जोड्यांत साधले जातील असा एखादा अँग्लोव्हर्नाक्युलर किंवा हिंदी—मराठी नवीन जोडा काढल्याशिवाय या संबंधाची आमची उणीव दूर होणार नाही, असें आम्हांस वाटतें. या कामाकडे कांहीं सुधारकांचें लक्ष लागलें आहे असें दिसतें. पण आजपर्यंत त्यांच्याकडून झालेल्या सुधारणेंत प्रशंसा करण्यासारखें कांहीं नाही असें आमचें मत आहे. कल्पक सुधारकांचें, दुर्धारकांचें व दोहोंमधल्या तृतीयप्रकृतीचें या अवश्य सुधारणेकडे लक्ष जावें म्हणून **या लेखाअन्वये आम्ही असें जाहीर करतो कीं, जो कोणी वर सांगितलेल्या अडचणी व सोई मनांत आणून, आम्हांस मानवेल असा जोड्याचा नवीन नमुना तयार करून देईल त्याला आम्ही दहापासून पंधरा रुपये बक्षीस देऊं!**

या धोतर—जोड्याशिवाय उपरणें, पंचा, बंडी, जाकिट, उभ्या टोप्या, कानटोप्या, हातमोजे, हातरुमाल, गळपट्टे, कमरपट्टे, गंजिफ्राक, झबलें, बडा डगला वगैरे पेहरावाच्या अनेक गौणांगांचा उल्लेख करून त्यांबद्दल आमच्या मनांत आजच थोडें बहुत लिहावयाचें होतें. पण आर्टिकलाची मर्यादा उलटून गेल्यामुळें तो हेतु आतां सफळ होण्याची आशा राहिली नाही! तथापि पुढें केव्हां तरी या किरकोळ रकमांकडे वळणें आहे, कारण यांतही मोडतोड व फिरवाफिरव करण्यास पुष्कळ जागा आहे. यापैकीं बहुतेक परक्या वस्तू आहेत. त्या इंग्रजी अंमलाबरोबर येथें आल्या आणि ज्याप्रमाणें दिवसेंदिवस तो अंमल किंवा त्यांतील मुख्य तत्त्वे आम्हांस अधिकाधिक प्रिय होत चाललीं आहेत, त्याप्रमाणें या परक्या वस्तूही आम्हांस अवश्य व प्रिय वाटू लागल्या आहेत! तात्पर्य काय कीं, बऱ्या सोईपुढें व सुखापुढें धर्माभिमान, देशाभिमान व स्वाभिमान वगैरेंत जेवढा त्याज्य भाग असतो तेवढा हळूहळू लयास जातो, असें दिसतें! इंग्रजी तऱ्हेचा कोट, पाटलून व बूट घालून “स्त्रियांच्या जाकेटावर” टीका करणारे वस्ताद गडी आम्हीं पाहिले आहेत; हे लोक कालेंकरून टोपीवाल्यांची टोपी घालतील याविषयीं आम्हांस शंका नाही; पण आज जर आम्हीं असें म्हटलें

कीं कांहीं प्रसंगीं रुमालापेक्षांही इंग्रजी टोपी वापरणें सुखावह आहे तर ते आम्हांस अत्यांगल मूर्खांत खचित काढतील!

सुधारकालाच दोष कां? (फिरून एकदां जोडे)

आभरण, आवरण, अलंकार इत्यादि गोष्टींविषयीं सुधारकाप्रमाणें इतरांच्या मनांतही नानाप्रकारचे विचार आज कित्येक वर्षे घोळूं लागले असून, व कित्येकांनीं तर ते अंमलांत आणिले असून, **सुधारकांत** केवळ सार्वजनिक फायद्यासाठीं त्यांची चर्चा सुरू करण्याबद्दल निर्दय टीकाकार त्याला इतका दोष कां देतात हें समजत नाहीं! ज्या गोष्टी तुम्ही राजरोसपणानें करतां, व ज्या करण्याबद्दल कोणी कोणास दोष देत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर उलट उत्तेजन देतात, त्या 'कराव्या' असें वर्तमानपत्रांत उघडपणें म्हटलें असतां कोणाचेंही पित्त इतकें खवळून कां जावें हें सांगणें अंमळ कठीण आहे! नाग, केतक, फुलें वगैरे डोकींतले दागिने व दुशा वगैरे गळ्यांतले दागिने पोकळ करून लाखेनें भरण्याचा फार जुना परिपाठ आहे; गोठ, तोडे, बिलवर वगैरे हातातले दागिने कांहीं प्रांतांत बहुधा पोकळ करतात; नथ, बुगड्या, पिंपळवण वगैरे मोत्यांच्या दागिन्यांत कापुरमोत्यांचा उपयोग कसा करावा हें ज्यांना ठाऊक नाहीं असें फारच थोडे लोक असतील;— हा सर्व प्रकार यथास्थितपणानें चालत असून, चोरांची भीति नाहींशी व्हावी, लहान मुलांच्या जिवाला धक्का न लागावा, उत्पादक व्यापार काढण्यास भांडवल मिळण्याची पंचाईत न पडावी, श्रीमंताप्रमाणें गरीबास यथेच्छ नटतां येऊन अलंकारामुळें शरीरास येणाऱ्या शोभेपासून होणाऱ्या आनंदाचा उपभोग मिळावा, व उभय वर्गांतील मत्सर कमी होऊन मैत्री व्हावी अशा अनेक कारणांकरतां पोकळ दागिने, गिल्टी दागिने किंवा खोटे दागिने घालावे असें उघडपणें प्रतिपादणाऱ्यांचा पोकळ, गिल्टी, व खोटे दागिने वापरणारांनीं उपहास करावा हें आश्चर्य नव्हे काय? अलंकारांत शरीर खुलविण्याचा जो धर्म असतो तो त्यांना त्यांच्या किंमतीमुळें येत नसतो, तर सुवर्णकाराच्या ऊर्फ सोनाराच्या घडनाचातुर्यामुळें येत असतो. तेव्हां दागिने कोणत्याही धातूचे किंवा दगडाचे करून त्यांचा आकार व रंग चांगला साधला म्हणजे ते वापरण्यास कोणाचीही हरकत नसली पाहिजे. ज्याला श्रीमंतीच दाखवायाची असेल त्यानें आपलें ब्यांकबुक गळ्यांत बांधावे म्हणजे झालें! पेहेरावाच्या संबंधानें अशीच गोष्ट आहे. शोभा आणि उपयोग यांच्या अनुरोधानें अगदीं मट्ट लोकांच्या पेहेरावांत देखील फेरफार होत असतो; पण नवीन सोई मनांत आणून कोणी अमुक प्रकारचा नवीन पोषाख करावा असें म्हटलें कीं, रूढीच्या मळलेल्या रस्त्यानें हमेशा जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांना आपल्यावर मोठें अरिष्ट येऊन गुदरलें असें वाटतें! जाकिटाची गोष्ट राहूच द्या; बाहेर जातांना स्त्रियांनीं जोडे व छत्र्या वापरणें विशेष अवश्य आहे, हें ज्याच्या डोक्यांत निदान रतिभर अकल असेल त्याला देखील कबूल करावें लागेल. असें असून ग्रीष्म ऋतूच्या ऐन भरांत आम्ही आपल्या बायकांस ताळूवर प्रखर ऊन घेत अनवाणी हिंडू देत नाहीं काय?

हे सारे विचार येथें सुचण्याचें कारण थोड्या दिवसांपूर्वीं नेपथ्यमीमांसेवर आम्ही जे लेख लिहिले आहेत त्यांपैकीं जोड्याच्यासंबंधानें लिहिलेला मजकूर कारण झाला आहे. पुण्याचा जोडा आम्ही अगदीं नापसंत ठरविला आहे, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. तसेंच, जोडा कसा असावा या विषयींही त्या लेखांत आम्ही कांहीं सूचना केल्या आहेत. त्या सूचनांवरहुकूम जोडे तयार करविण्याचा विचार प्रथम आमच्याच मनांत आला असें निदान आतां तरी आमच्यानें म्हणवत नाहीं; कारण, त्या सूचना प्रसिद्ध केल्यापासून आम्हांकडे जीं पत्रें व जे जोड आले आहेत त्यांवरून जोड्याची सुधारणा पुष्कळांच्या मनांत पुष्कळ दिवस घाटत आहे हें उघड दिसतें. कित्येकांनीं तर या कामीं बराच पैसाही खराब केला आहे. मुंबईच्या एका सन्मान्य अनुभवशीर वृद्ध गृहस्थानें जो जोड तयार करवून पाठविला आहे त्यांत आम्ही सुचविलेल्या बहुतेक सुधारणा घडवून आणिल्या आहेत. या सुधारणांमुळें त्या जोड्यास बऱ्याच अंशीं शूचें रूप आलें आहे. या सुधारणा या गृहस्थाच्या मनांत पूर्वींच येऊन चुकल्या होत्या असें त्याच्या पत्रावरून

उघड दिसते. मुंबईहून आलेल्या जोड्यांत मुख्य सोय ही आहे की टांचेला वेष्टणारा कातड्याचा ओंठ पाहिजे तेव्हां पाडतां येतो किंवा उभा करतां येतो. जोडा घट्ट बसवायचा असेल तर तो टांचेखाली पाडावा, अशी योजना मिसमिशीतपणा न येईल अशा रीतीने केली आहे. बोटाकडील भाग जितका रुंद असावा तितका नसल्यामुळे बोटावर दाब बसतो, व त्यामुळे थोडा त्रास होतो. पण चर्मकाराच्या हट्टामुळे हा दोष या आमच्या मित्रास काढून टाकतां येईना! दुसरा गयेचा एक जोडा आला आहे. तो कांहीं अंशी चढाऊ जोड्यासारखा आहे. त्याचें तळ अगदीं चपटें आहे. ज्याच्या पायांस तो बसेल त्यास तो फार सुखावह होण्यासारखा आहे. तशीच त्याची मजबुतीहि तारीफ करण्यासारखी आहे. पण स्वरूपाच्या कामीं अगदीं नादान! दुसऱ्या ठिकाणाहूनहि यासंबंधानें बरींच पत्रें व चित्रें आलीं आहेत. एक दोन चांभारांनीं 'नमुना दिल्यास त्याबरहुकूम जोडा करून देतो' अशा अर्थाचीं पत्रे पाठविलीं आहेत. आम्हीही पांचचार प्रसिद्ध ठिकाणांहून मासले मागविले आहेत, पण आतांपर्यंत समाधानकारक जोडा आमच्या दृष्टीस पडला नाही, हें कळविणें जरूर आहे. उत्तम जोडा कसा असावा याचा योग्य निर्णय करण्यास आमच्या मते जोड्यांचें प्रदर्शनच केलें पाहिजे! या प्रदर्शनासाठी हिंदुस्थानांतील सर्व प्रसिद्ध ठिकाणचे जोडे आणवावे इतकेच नाही, तर आशिया, युरोप, अमेरिका वगैरे खंडांतील प्रसिद्ध देशांतले जोडे आणविण्याचीही व्यवस्था केली पाहिजे. निरनिराळ्या राष्ट्रांचे मुंबईस जे वकील असतात त्यांच्या मार्फत ही व्यवस्था सहज करतां येणार आहे. पण आम्हां हिंदू लोकांत अशा प्रकारचें प्रदर्शन करण्यास कोण धजावणार? युरोपांत कुत्र्यांची, मांजरांची, गाढवांची, घोड्यांची, फुलांची, यंत्रांची, धान्यांची, फार तर काय प्रेक्षणीय स्त्रियांची देखील प्रदर्शने होतात. आम्हास या गोष्टी अद्यापि निरुपयोगी किंवा उपहासास्पद वाटत आहेत. फार कशाला, हा आम्ही जोड्यांच्या प्रदर्शनाचा जो विचार काढला आहे तो अंमलांत आणण्याचा विचार तर कोणी करणारच नाही; उलट त्याची थट्टा मात्र चोहोंकडे होईल! परंतु **सुधारक** अशा थट्टेस डगणारा नाही. थट्टेनें कोणत्याही वस्तूचें नैसर्गिक चांगुलपण नाहीसें होत नाही. आज नाहीं उद्यां जी चांगली गोष्ट आहे ती तुम्हांस पतकरलीच पाहिजे. तसें न कराल तर तुमचा निभाव लागणार नाही!

ही सुधारणेची दिशा नव्हे

सध्यांच्या काळीं आम्हां पुणेकरांसारख्यांच्या तंट्यापासून रहावेल तितकें दूर रहाण्यांतच हित आहे, नाही तर पुढें मार्गे पस्ताव्यांत पडावे लागेल अशी गेल्या अंकीं श्रीशंकराचार्यांस आम्ही प्रेमबुद्धीनें विनंति केली; व त्या विनंतीबरोबरच आम्ही आपल्या सुधारक मित्रांसही इशारा केला कीं, धर्माच्या वादांत पडून आपलें पाऊल पुढें पडण्याची आशा कोणी करूं नये. ज्यानें त्यानें आपापल्या मगदुराप्रमाणें आपला पंथ सुधारावा हेंच सध्यांच्या काळीं श्रेयस्कर आहे. श्रीशंकराचार्यांस आमची सूचना कितपत रुचते, हें अद्याप पहाणें आहे; परंतु आमच्या सुधारक वर्गास केलेली सूचना त्यांस पूर्णपणें मानवली असावी असें दिसत नाही. तेव्हां त्यासंबंधानें अधिक फोड करणें अवश्य दिसतें. आमच्या सूचनेची यथार्थता मनांत बिंबण्यास प्रथम हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं आमचा धर्म म्हणजे फळ्यांवर धूळ खात पडलेल्या पोथ्या नव्हत किंवा खुद्द श्रीशंकराचार्यांचें आज्ञापत्र नव्हे. पोथ्यांमध्ये कांहींही लिहिलें असलें किंवा श्रींनीं कोणतेंही आज्ञापत्र काढलें, तरी तें लोकांस मान्य होण्याचा संभव नाही. लोकांच्या हल्लीं ज्या कांहीं समजुती बनून राहिल्या आहेत त्या शास्त्रास धरून असोत वा नसोत, त्यांस श्रींची संमति मिळो वा न मिळो, त्या समजुतींवरच त्यांच्या धर्माचरणाचा पाया रचलेला आहे. देशस्थ, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे वगैरे पोटवर्गांत बेटीव्यवहार होण्यास हरकत नाही म्हणून श्रींचा हुकूम सुटल्याचें आम्हीं एकदां ऐकलें होतें. पण त्याचा काय उपयोग झाला? कांहीं नाही. याचें कारण इतकेंच कीं, पोथ्या व धर्मगुरु यांचा लोकमतावर परिणाम होण्याचे हे दिवस नाहीत. हे दिवस पडले रूढीच्या साम्राज्याचे. तुम्ही एकदां नवी रूढी पाडा, ती धर्माच्या, नीतीच्या व विचाराच्या कितीही विरुद्ध असो, पण ती एकदां बरीच जुनी झाली कीं आलें तिला **वेदवाक्यत्व**; झाला तिचा अंमल जारीनें सुरू. या रूढीच्या अमलाखालीं प्रत्यक्ष मूर्तिमान धर्माचेंही नांव धर्मभ्रष्टांच्या पटांत गेल्यावांचून रहावयाचें नाही! तेव्हां अशा स्थितीत ‘पतौ’ आणि ‘पत्यौ’ या विभक्तिरूपांवर कोटिक्रम करीत बसून काय निष्पन्न व्हावयाचें, तें यापूर्वीच कळून चुकलें आहे. मग ज्या गोष्टीचा एकदां अनुभव आलेला आहे, त्याची पुनरावृत्ति काढण्याच्या उद्योगास लागणें म्हणजे काळाचा, बुद्धीचा व कर्तबगारीचा अपव्ययच करणें नव्हे काय असें आम्ही फिरून विचारतो. आगगाडींतून प्रवास करून आलें असतां सारीं गाठोडीं जलपूत करण्याचें तर एकीकडेसच राहिलें, पण नुसतें डोक्यावरून पाणी घेणारे तरी शेंकडा किती सांपडतील! कै. रा. ब. देशमुख यांस जसें शाळेंतून आल्यावर सचैल स्थान करावें लागे, तसें आतां कोणत्या विद्यार्थ्यांस करावें लागतें? हपिसांतून आल्यावर आंगरखापागोटें एका बाजूस ठेवून स्नान करून पंचा नेसून माजघरांत शिरणारें हफिसर हल्लीं कोणाच्या दृष्टीस पडतात काय? अनार्यस्पृष्ट बर्फ घालून थंड केलेलें पाणी कोणता धर्माभिमानी आनंदानें घशांत ओतीत नाही? उघडपणें सोडा वॉटरची बाटली तोंडास लावण्यास मुंबई, पुणें यासारख्या शहरीं लोकांची कोण मुर्वत ठेवतों? या सर्व प्रकारांस सनातन वैदिक धर्माचें सांक्शन मिळविण्याकरिता सांगलीकरांच्या वाड्यांत कमिशन बसल्याचें कोणी ऐकलें आहे काय? नाही. ज्यानें त्यानें उगाच वाद घालीत बसण्याचें सोडून आपली सोय सुधारली त्याचा हा परिणाम होय, व आतां या गोष्टीस वेदांत प्रत्यक्ष आधार सांपडला नाही, तथापि ‘असतिहि अनुमानं’ या सूत्राच्या जोरावर त्यांचें धर्मप्रणीतत्व प्रस्थापित होईल यात संशय नाही! तेव्हां असा राज्यमार्ग आपल्यापुढें असतांना नसते वाद काढून असलेली स्वतंत्रता गमावण्याच्या प्रयत्नास आपण कां लागावें व आपल्या हातानें आपल्या पायांवर धोंडा कां पाडून घ्यावा हें आम्हांस समजत नाही. यावर कित्येकांचें असें म्हणणे आहे कीं, होय, तुम्ही म्हणतां ते खरें. या चहा ग्रामण्यास सुरवात झाली, तेव्हांच त्याच्यावर लाथ झाडली असती तर सारें सुरळीत झालें असतें; पण सकारण असो वा अकारण असो, एकदा त्या वादांत पडल्यावर आतां त्याचा शेवट लावणें अवश्य आहे. हा युक्तिवाद आम्हांस संमत नाही. आज जे धर्माभिमानी म्हणून थाटले आहेत, ते खऱ्या खऱ्या धर्मरक्षणबुद्धीनें पुढें आले आहेत असें नाही. तसें असतें तर चालू धर्मसमजुतींविरुद्ध हजारों

गोष्टी त्यांच्या डोळ्यादेखत घडत असून, व कित्येक तर खुद्द त्यांच्या घरांत शिरल्या असून, तिकडे ते जी डोळेझाक करतात ती त्यांनीं कधींच केली नसती. या कामांत ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं संबंध आला, म्हणून त्यांस त्याविषयीं विशेष राग आला असेंही कित्येकांचे म्हणणें आहे. सुधारणेच्या कामांत या मिशनरी मंडळींस आपल्या कटांत येऊं देऊं नये असें आमचेंही मत आहे, परंतु त्यामुळेच धर्माभिमान्यांच्या तळची आग मस्तकास गेली ही गोष्ट आम्हांस कबूल नाही. घटकाभर तें खरें होतें असें गृहीत धरले तरी प्रायश्चित्त झाल्यावर ती आग निवावयास पाहिजे होती. पण फिरून जे शुक्ल आणि कृष्ण पक्ष अस्तित्वात आले, व इकडे अपिलें झालीं, त्यावरून ती निवली नाही असें उघड दिसत आहे. अपिलाचा श्रींकडून अद्याप निकाल झाला नाही; परंतु तो झाला व बेचाळिसांनीं तो केला असें मानलें, तथापि ही रिकामी मंडळी उगीच बसतील असें वाटत नाही. याकरतां ज्या लोकांच्या हातून दुसरीं महत्त्वाचीं कामें होण्यासारखीं आहेत त्यांनींही त्यांच्या नादास लागून त्यांत व्यत्यय आणावा, हें योग्य नाही. आमच्या धर्माभिमान्यांत अपूर्व तरतरी आजमितीस आलेली दिसते; तिला नसतें महत्त्व देण्याचा प्रयत्न झाला नसता, तर यापूर्वीच जागच्या जागीं ती थंड झाली असती! विनाकारण तंटे माजून इतर संस्था कमकुवत होऊं नयेत या उद्देशानें बेचाळिसापैकीं कांहींनीं प्रायश्चित्त घेतलीं. पण तेणेंकरून तंटा तर मिटला नाहीच, पण सुधारक आपणास भ्याले असें समजून दुसरा पक्ष मात्र अधिकच थेर करूं लागला. हे त्यांचे थेर बंद करण्यास उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे त्यांच्याकडे कोणी पाहू नये हाच होय. या धर्मवादांत पडल्यानें कांहीं फायदा होण्याची आशा नसून तसें करणें म्हणजे उलटें खुंटा हलवून बळकट करण्यासारखें आहे. विचारानें योग्य वाटणाऱ्या सुधारणांचा लोकांस परिचय करून द्यावा; त्यांचें शंकासामाधान करावें व आपापल्या स्थित्यनुसृत प्रचार पाडावा हाच प्रशस्त मार्ग होय. केवळ धर्मपुस्तकांच्या सुतानें सुधारणा गातूं म्हटलें तर तें साधणें नाही. लोकांची समजूत पाडण्याकरितां साधेल तेव्हां पोथ्या त्यांच्यापुढें उघडा; पण कमिशनं नेमण्याचे प्रसंग आणून पोथ्यांचा कायमचा अर्थ ठरवून टाकण्याच्या भानगडींत मात्र पडूं नका. पुनर्विवाहाच्या शास्त्राशास्त्रतेविषयीं वर्तमानपत्रांतून, व्याख्यानांतून व पुस्तकांतून वाद चालला होता तो तसाच चालू ठेवला असता, व पंच नेमून त्याचा निर्णय करण्याच्या कोणी खटपटींत पडलें नसते, तर आमच्या मतें आज पुनर्विवाहाचा पक्ष पुष्कळ पुढें सरकला असता. परदेशगमनाचीही गोष्ट तीच आहे. अशा गोष्टींची युक्तता विचारानें ठरवावयाची. ती शास्त्रानें ठरवूं पहाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. शास्त्रांत आपणांस अनुकूल अशीं वचनें असलीं तथापि आमच्या शास्त्रांच्या चष्याला कदाचित् तीं विपरीत मात्र दिसावयाचीं. जरी कदाचित् तीं अनुकूल अशींच दिसलीं तथापि तीं आमच्या तंटेखोर धर्माभिमान्यांस काय कामाची? त्यांच्या मनाप्रमाणें निकाल न करणारा धर्मगुरु जसा त्यांस मान्य नाही त्याप्रमाणेंच त्यांस नको अशीं वचनें असलेलीं शास्त्रें तरी ते कबूल कशास करतात? आजपर्यंत या प्रश्नाचा कायमचा निकाल न झाल्यामुळे परदेशगमन अगदीं बंद पडलें असें थोडेंच आहे, व इंग्लंडाहून आलेले लोकही थोडेच बहिष्कृत झाले आहेत? तेव्हां अशा प्रश्नासंबंधानें धर्मगुरूकडून निर्णय करून घेण्याचा विचार सोडून देऊन, साधेल त्यानें प्रचार पाडण्यास सुरुवात करावी, व लोकांस बनविण्याचा आपला क्रम चालू ठेवावा. म्हटलें आहे : ‘शास्त्राद्विर्बलीयसी.’

आतां धर्माभिमानी स्वतःच वेगळी जात करणार म्हणतात!

कालाची गति विचित्र आहे! वेगळी जात करा, वेगळी जात करा, म्हणून वेळीं अवेळीं सुधारकवर्गीयांस आपण जो उपदेश करीत सुटलों होतो, त्याचा अवलंब करण्याची आपणा स्वतःवरच पाळी येणार, असें कधीं आमच्या धर्माभिमानीयांस स्वप्न तरी पडलें असेल काय? नाही. आपला उपदेश हे हट्टी सुधारक बऱ्या बोलानें ऐकत नाहीत, असें पाहून त्यांस वेगळी जात करण्यास भाग पाडण्याची शकल जेव्हां यांच्या डोक्यांत शिरली तेव्हां झाला आपला कार्यभाग म्हणून या मंडळीस कोण हर्षवायु झाला होता; व त्याच्या झटक्यांत त्यांनीं काय काय चेष्टा मांडल्या होत्या! परंतु पुढें पहातात तों सगळेंच ओं—फस. या सुधारकांची खोडकी मोडण्याकरितां म्हणून ज्याचा आश्रय केला, तो त्यांस अब्राह्मण मानीत नाही इतकेंच नाही, तर चांगलें जबर प्रायश्चित्तही त्यांस सांगत नाही, असें आढळून आलें, तेव्हां यांच्या डोळ्यास चांगलें अंजन मिळालें, व त्यांस वस्तुस्थितीचें स्वरूप अधिक स्पष्टपणें दिसूं लागलें. प्रायश्चित्तप्रकरणाचा अद्यापि कायदेशीर रीतीनें निकाल होणें आहे; पण तो काय होणार हें आतां त्यांस अगोदरच दिसत असल्यामुळें आपली मसलत एकंदरीत फसली असें पाहून ते अगदीं हताश होऊन गेले आहेत; व या वर्गाचे पुढारी आपल्या हस्तकांकडून आपल्या साथ्यांस इशारा करीत आहेत कीं, बाबानों, या सुधारकांस आपणांतून हुसकून लावण्याचा आपला वेडा फंद आपण आतां सोडून देऊं या. हे आपणास हार जातील ही कल्पना अगदीं चुकीची आहे. श्री आपल्या कटांत सामील होण्याचीही आशा दिसत नाही. तेव्हां आतां आपणच आपला रस्ता सुधारावा हा उत्तम पक्ष. धर्मरक्षणाचा तर विडा आपण घेऊन चुकलों आहों; तो कसातरी नेटास लावला पाहिजे. या सुधारकांस जातीबाहेर काढण्याच्या कार्मी आपण हतवीर्य झालों असलों, तथापि यांच्यातून बाहेर निघण्याचें सामर्थ्य आपणांत नाही, असें नाही; करितां चला आपणच आपली वेगळी जात करूं या.

वरील उपदेशाचा कांहीं एक उपयोग होणार नाही; सुधारकांची वेगळी जात करण्याची धर्माभिमानीयांची खटपट जशी व्यर्थ गेली, तशीच आपले अनुयायी आपल्या सूचनेस मान देऊन सुधारकांशीं आपला संबंध तोडून टाकतील ही त्यांची समजूतही भ्रामक आहे हें त्यांस प्रत्यक्ष अनुभवानें कळून येण्यास कालावधि नको. परंतु लागलेल्या ठेंवेचा उपयोग करून घेण्याचें जर या धर्माभिमानी म्हणविणारांस शहाणपण असेल, तर या बहिष्कारनाटकाचा आणखी एक अंक करून दाखवून आपलें अधिक हंसें करून घेण्याच्या खटपटींत ते पडणार नाहीत असें आम्हांस वाटतें. सध्यांचा काल जातीचें बंड कमी करण्यास जसा अनुकूल आहे, तसा तो त्याची वृद्धि करण्यास नाही हें आज मित्तीस कोणास समजावून सांगितलें पाहिजे असें नाही. याउपपर अजूनही वेड घेऊन पेडगांवास जाण्याचा जर आमच्या धर्मरक्षकांचा हेका असेल तर त्यांनीं तसें खुशाल करावें; आम्ही त्यांच्या मार्गांत आडवे येऊं इच्छीत नाही.

आजपर्यंत झालें तितकें पुष्कळ झालें, हा धर्मरक्षणाचा मार्ग नव्हे असें जें आम्ही वर सुचविलें आहे, तें आमच्या धर्माभिमानीपैकीं बहुतेकांस रुचूं नये, व आमच्या योग्य उपदेशापेक्षां आपण स्वतः घालीत असलेला गोंधळच त्यांस अधिक बरा वाटावा हें केवळ सहाजिक आहे, व त्यांनीं पांघरलेल्या धर्माभिमानाच्या कातड्यांतून बाहेर डोकावणारे कान आम्हांप्रमाणें ज्यांच्या दृष्टीस पडत असतील, त्यांस त्याबद्दल आश्चर्यही वाटण्यास नको! परंतु या धर्माभिमानीत व त्यांच्या अंधानुयायांत कांहीं खरे धर्मभीरू लोकही सांपडले आहेत, ते आमच्या म्हणण्याचा शांतपणें विचार करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

आतां निर्दिष्ट केलेल्या खऱ्या धर्मभीरूस उद्देशून आम्हास जें लिहवायाचें आहे, तें लिहिण्यापूर्वी एका गोष्टीची पुनरुक्ति करणें अवश्य दिसतें. या वर्गाची आम्हांस कीव येते येवढ्यावरून त्याच्या समजुती आम्हांस मान्य आहेत असें कोणीही समजू नये. हिंदुस्थान देशावांचून अन्यत्र कोठेंही स्पृष्टास्पृष्ट अन्नपाण्यांत पापपुण्य येऊन बसलेलें दृष्टीस पडत नाहीं. अमक्याच्या हातचें अन्नपाणी घेण्यांत पापआहे आणि अमक्याच्या हातचें घेण्यांत पुण्य आहे, अशा पापपुण्याच्या संकुचित कल्पना आमच्या डोक्यांतून कधीच पार नाहींशा झाल्या आहेत. नुसत्या ब्राह्मणेतरस्पृष्ट अन्नोदकांत पाप वसूं शकत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर चोरी, खून, शिनळकी वगैरे सर्व देशांतून निंदिलेले गुन्हे करणारांच्या नुसत्या स्पर्शास्पर्शानें, त्या गुन्ह्यांपासून अलिप्त असणाऱ्या इसमास पापाचा स्पर्श होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. बाकी तारतम्यानेंच पहाणें झाल्यास भिन्नदेशीय व भिन्नधर्मीय सुजनांनें स्पर्शिलेल्या अन्नपाण्याहून स्वदेशीय व स्वधर्मीय दुर्जनाच्या हातचें अन्नपाणी अधिक त्याज्य व्हावें, असें आम्हांस वाटतें; व या न्यायानें पहातां पुनरूढ विधवेच्या हातचें अन्नपाणी ग्रहण करण्यापेक्षा पंढरपुरासारख्या ठिकाणीं आपलें पाप लपविणाऱ्या विधवेच्या हातचें अन्नपाणी ग्रहण करणें अधिक पुण्यकारक आहे, असें कोणीही खरा धार्मिक प्रतिपादन करील अशी आमची कल्पना होत नाहीं. दृष्टीआड तें सृष्टीआड म्हणून कोणी आपलें समाधान करण्याचा प्रयत्न करो, परंतु तें समाधान शांतिकारक होण्याचा संभव नाहीं. असो. आम्ही आपल्या स्वतःच्या मताची दिशा दाखवितांना अप्रत्यक्ष रीतीनें जें कांहीं सुचविलें आहे, तेंच जरा विस्तारानें आमच्या खऱ्या धर्मभीरूस सांगण्याची आम्ही परवानगी घेतों. अमुक देशांत किंवा जातींत जन्म होणें हें कांहीं मनुष्याच्या हातचें नाहीं; परंतु सदाचारानें किंवा दुराचारानें वागणें हें मनुष्याच्या हातचें आहे. पहिल्या गोष्टीमुळें मनुष्य दोषी होतो असें गृहीत धरलें, तथापि त्याचा दोष दुसऱ्याच्या दोषापेक्षां अर्थातच कमी असला पाहिजे. तेव्हां पहिल्या वर्गातील लोकांशीं अन्नोदकव्यवहार ठेवणारास बहिष्कृत करण्यापूर्वी, किंवा त्यांपासून आपण बहिष्कृत होण्यापूर्वी आपण ज्याच्याशीं नित्य व्यवहार ठेवतो त्यांच्या चालचलणुकीबद्दल खात्री करून घेणें अवश्य नाहीं काय? या संबंधांत चौकशी करून रिपोर्ट करण्याकरितां आमच्या धार्मिक मित्रांनीं जर डिटेक्टिव्ह ठेवले असते, व त्या बातमीबरहुकूम जर ते आपल्या नित्य व्यवहाराचें सुकाणूं फिरवीत असते, तर आमचें त्यांस कांहींही म्हणणें नव्हतें; परंतु असें जर त्यांस करतां येत नाहीं तर मग त्यांनीं स्पर्शास्पर्शदोषनिर्णयाच्या भानगडींत कशास पडावें? इतर लोकांच्या चालचलणुकीचें तर एकीकडेसच राहो, परंतु खुद्द आपल्या स्वतःच्या घरची आपणांस खडान्खडा माहिती आहे, म्हणून छातीस हात लावण्यास कोणी तयार आहे काय? बरें, अज्ञात दोष एका बाजूस ठेवा, परंतु ज्यांचे दोष ज्ञात आहेत त्यांचा संसर्ग टाळण्याचा तरी तुम्ही कधीं प्रयत्न करतां काय? तुमच्या इष्टमित्रांत, पण्यांगनेच्या अनेकपुरुषव्रणिताधरांचें रसपान करणारे कोणी नाहींत अशी तुमच्यानें शपथ वहावेल काय? दुसऱ्याच्या वित्ताचा अपहार करणारांस तुम्ही पंक्तीस घेऊन जेवीत नाहीं, असें म्हणण्यास तुम्ही तयार आहां काय? मग अशा स्थितींत परदेशीयांशीं अन्नोदकव्यवहार करणाऱ्या लोकांबरोबर आपण व्यवहार ठेवणार नाहीं हें म्हणणें खऱ्या धर्मबुद्धीचें नसून आग्रहाचें आहे असें तुम्हांस वाटूं नये काय? अर्थात् वाटलें पाहिजे; तर मग तुम्ही या कृष्ण आणि शुक्ल पक्षांच्या भानगडींत कां पडतां? ह्या भानगडी करणारांस खऱ्या धर्मरक्षणाची मुळीच इच्छा नाहीं. यांना आपला रिकामा वेळ गुंतवण्यास कांहीं तरी लागतें, व तुमच्या स्वरथ वृत्तीचा फायदा घेऊन हे तुम्हांस कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें नाचवून आपली कर्मणूक करून घेत आहेत. याकरितां आमचें तुम्हांस असें सांगणें आहे कीं, अमक्याशीं व्यवहार करावयाचा आणि अमक्याशीं करावयाचा नाहीं, ही तुमची धर्मरक्षणाची दिशा चुकलेली आहे. तुम्हांस जें काय योग्य वाटेल त्याप्रमाणें तुम्ही आपलें स्वतःचें आचरण ठेवा म्हणजे झालें. आपणांस योग्य वाटतें त्याप्रमाणेंच इतर लोक आपलें आचरण ठेवतील तरच त्यांच्याशीं व्यवहार ठेवावयाचा, असा तुमचा विचार असल्यास तुम्हांस गिरिकंदरांत जाऊन दडी दिली पाहिजे, व तेथें तरी तुम्ही अगदीं शुद्ध रहाल किंवा नाहीं याबद्दलही संशयच आहे.

तुम्ही ज्यास हीनजात मानतां, तो दुराचाऱ्यापेक्षां व्यवहार ठेवण्यास अधिक योग्य आहे, अशा समजुतीनें आम्हांस जें काय सांगावयाचें होतें, तें आम्हीं सांगितलें; परंतु हा आमचा कोटिक्रम तुम्हांस कबूल नाही असें मानलें व हीनजात मनुष्य दुराचाऱ्याइतकाच, किंबहुना अधिकच, त्याज्य आहे असेंही तुम्ही समजत असलां—तुम्ही असें समजत असाल असें आम्हांस वाटत नाही—तथापि पूर्वी दर्शविलेलीच अडचण फिरून पुढें येते. सध्याचे प्रसिद्धीस आलेले ४२ तुम्हास टाळतां आले म्हणजे झालां कां तुम्ही पवित्र? ज्या इतर गृहस्थांशीं तुमचा व्यवहार होत आहे ते सर्व अशा संसर्गापासून अलिप्त आहेत असें तुमच्यानें म्हणवेल काय? तात्पर्य, कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी सुधारकांस बहिष्कृत करणें किंवा त्यांच्यापासून आपण स्वतः बहिष्कृत होणें, हें गिरिकंदराचा आश्रय केल्यावांचून सध्याच्या कालीं शक्य नाही, हें मनांत आणून धर्मरक्षणाची ही आरंभिलेली दिशा तुम्ही सोडून द्यावी हेंच तुम्हांस उचित आहे.

राज्यकर्त्यानां! 'लोभमूलानि पापानि' हे वचन नित्य ध्यानांत ठेवा

या पत्रांत वारंवार येणारी इंग्रज लोकांच्या गुणांची प्रशंसा आणि हिंदू लोकांच्या दुर्गुणांची निंदा पुनः पुनः वाचून कित्येक सुशिक्षित लोकांस असें वाटू लागलें आहे कीं या पत्राचे चालक पक्ष देशाभिमानशून्य असावे! बापडे असतील कदाचित्! स्वदोषगोपन आणि परदोषाविष्करण ज्याप्रमाणें व्यक्तीला ज्याप्रमाणें व्यक्तिमुदायालाही स्वभावतः फार प्रिय असतात; आणि म्हणून जे कोणी आपली कुटुंबस्थिति, आपली राज्यव्यवस्था, व आपली धर्मपद्धति यांतील चुका न दाखवितां उलट त्यांवर पांघरूण घालण्याचा किंवा त्यांचें मंडन करण्याचा प्रयत्न करतात आणि परक्यांच्या गुणांचा बहुधा अपलाप करून त्यांच्या दोषांचें अतिशयोक्तीनें वर्णन करतात ते देशाभिमानी म्हणून सामान्य लोकांत ख्याति पावतात. अज्ञ व अविचारी लोकांची अशा प्रकारची तोंडपूजा करून प्राप्त होणारा लौकिक हाच ज्यांचा अत्यानंद होऊन बसला असेल, व असलें नर्मसाचिव्य करणें यांतच खरा देशाभिमान आणि खरें देशहित आहे असें ज्यांस वाटूं लागलें असेल, त्यांनीं तो धंदा खुशाल चालवावा. आम्हांस त्या धंद्याची आणि त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या लौकिकाची बिलकुल पर्वा नाही. सत्यास जागृत राहून आपणांस जें बरें दिसेल तें बरें म्हणणें आणि वाईट दिसेल तें वाईट म्हणणें यांतच खरें हित, खरें कर्तव्य, व खरा देशाभिमान आहे अशी आमची पक्की समजूत होऊन गेली असल्यामुळे, इंग्लिश लोकांचे गुण गाण्यांत ज्याप्रमाणें स्वदेशाभिमानास लाज आणणारी अशी गोष्ट आमचा हातून घडते असें आम्हांस वाटत नाही, त्याप्रमाणें प्रसंगविशेषीं त्यांच्या हातून घडणारे प्रमाद उघडपणें बोलून दाखविणें यांतही आमच्याकडून कोणत्याही प्रकारचें अप्रशस्त आचरण होतें, अशी शंका आमच्या मनांत येत नाही. आजचा प्रसंग विचारी व माहीतगार हिंदू लोकाग्रणींनीं आमच्या राज्यकर्त्यांच्या हातून जी एक मोठी चूक कित्येक वर्षे घडत आहे व जिचे दुष्परिणाम आम्हांस अलीकडे फारच भोंवू लागले आहेत जी संमानपूर्वक पण निर्भीडपणें बोलून दाखविण्याचा आहे. आम्हीं असें केल्यानें ते आपली ती चूक दूर करतीलच असें कोणालाही खात्रीनें म्हणतां येणार नाही. तथापि तसें करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. इतकेंच नाही, तर आमच्या सुदैवानें आम्हांस हिंदूंच्या राजनिष्ठ प्रार्थनांवरून ती चूक त्यांच्या मनांत भरली आणि वेळींच ती दुरुस्त करण्याची बुद्धि त्यांना झाली तर त्यापासून उभयतांचा मोठा फायदा होणार आहे. ते तसें न करतील तर त्यापासून पुढें काय परिणाम घडतील याबद्दल आजच वेडींवाकडीं अनुमानें करीत बसण्यांत जरी कांहीं अर्थ नाही, तरी प्रजेची दारुण दैन्यावस्था कोणत्याही राज्यकर्त्यांस केव्हां तरी विघातक झाल्यावाचून रहात नाही येवढें स्पष्टपणें बोलून दाखविण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही.

इंग्रज लोकांच्या राज्यापासून आमचा फायदा होत आहे, व त्या फायद्याबद्दल त्यांनीं आम्हांपासून आपला फायदा करून घ्यावा, हें अगदीं न्याय्य आहे. पण आम्हांस त्यांच्या राज्यापासून होणाऱ्या फायद्यांत आणि त्यांना आमच्यापासून होणाऱ्या फायद्यांत कांहीं तरी प्रमाण असलें पाहिजे. प्रत्येक वर्षीं यांत जर जबरदस्त अंतर पडूं लागलें, म्हणजे आमच्या फायद्यापेक्षां त्यांच्या फायद्याचेंच प्रमाण जारीनें वाढूं लागलें, तर थोड्या वर्षांत या व्यापारांत दिवाळें वाजण्याचा संभव नाही काय? पुष्कळ इंग्लिश लोक म्हणतात त्याप्रमाणें हिंदुस्थानची पादशाही ब्रिटिश राज्यवैभवाचा आदिस्थ स्तंभ असेल तर हा स्तंभ यत्किंचित डळमळू न देण्याबद्दल होईल तेवढी खबरदारी घेणें हें आम्हांहू न त्यांसच अधिक हितकर नाही काय? पण अलीकडे त्यांचें जें वर्तन चाललें आहे त्यावरून पहातां ही गोष्ट अशी रीतीनें त्यांच्या मनांत वागत असल्याचें चिन्ह दिसत नाही. ज्याप्रमाणें एखाद्या नादी मनुष्यास उंच इमला बांधण्याची बेताल हाव सुटावी, आणि त्यानें तळखांबांचा मगदूर न पहातां मजल्यावर मजला चढवीत न्यावा, त्याप्रमाणें कांहीं अशीं आपल्या राज्यकर्त्यांची सांप्रत स्थिति झाली आहे. इंग्लिश लोकांनीं आपल्या बहादुरीनें आणि आमच्या कमकुवतपणानें हिंदुस्थानचें राज्य आपलेंसें केलें. आमच्यांतील आपसांत तंट्यांमुळे आणि त्यांच्या

धूर्तपणामुलें तें दृढ झालें. त्यांचें राज्यकौशल्य आणि आमची राजनिष्ठा यांमुलें तें अव्याहत चालत आहे. पण जर कधीं काळीं त्यांचा लोभ अमर्याद झाला आणि आमचें दारिद्र्य असह्य झालें तर ही त्यांनीं इतक्या कष्टानें रचिलेली इमारत ढासळल्यावांचून राहणार नाहीं हें त्यांच्या हितचिंतकांस व त्यांच्या राज्यवैभवाचें चिरस्थायित्व चिंतणाऱ्यांसही कबूल असलें पाहिजे!

हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेंतील मुख्य दोष उधळेपणा हा आहे. हा दोष, वर वर पहाणारास फार भयंकर दिसत नाहीं; पण या एकट्या दोषामुलें प्रजेंत जितका असंतोष उत्पन्न होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याही दोषामुलें होत नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. या राज्याची अशी व्यवस्था होईल असें भविष्य पूर्वीच एका मोठ्या तत्त्ववेत्त्यानें करून ठेविलें होतें. सत्तावन्नच्या बंडानंतर नामदार कंपनीकडून हिंदुस्थानचा अंमल काढून घेऊन त्यांचीं सूत्रें खुद्द राणीसाहेबांच्या हातांत द्यावयाचीं ठरलीं त्याच वेळीं **जॉन स्टुअर्ट मिल्ल** यानें आपल्याकडून होईल तितक्या स्पष्ट रीतीनें इंग्लिश लोकांस असें सिद्ध करून दाखविलें कीं, हें अधिकारांतर ब्रिटिश पार्लमेंटास परिणामीं अत्यंत त्रासदायक होणार आहे. मिल्लचें असें म्हणणें होतें की, कंपनीच्या हातून कांहीं चूक घडली तर तिच्याबद्दल कंपनीस जबाबदार धरणें शक्य आहे. पण हिंदुस्थानचा राज्यकारभार खुद्द राणीच्या हातांत गेला म्हणजे त्यांत घडणाऱ्या प्रमादांबद्दल कोण कोणास जबाबदार धरणार? कोणी नाही; आणि मिल्लचें हें भविष्य अक्षरशः खरें होऊं लागलें आहे. पूर्वी क्लाइव्ह, वारेन हेस्टिंग्स वगैरे प्रख्यात लोकांची पार्लमेंटपुढें चौकशी झाली; कारण, कंपनीच्या अमलांत जो जुलूम घडे त्याबद्दल ब्रिटिश सरकाराकडे ओरड नेतां येत असे; पण आतां जो जुलूम होतो तो खुद्द ब्रिटिश सरकाराकडून किंवा त्या सरकारच्या प्रतिनिधींकडून होत असल्यामुलें दाद मागण्यास जागाच राहिली नाही. कंपनीच्या गव्हर्नर—जनरलांनीं अफगाणिस्थानची किंवा ब्रह्मदेशाची लढाई केली असती तर एकोणिसाव्या शतकांतल्या एखाद्या **बर्कानें** त्या लढाई करणाराचे ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें हाल हाल केले असते. पण या लढाया खुद्द ब्रिटिश सरकारच्या संमतीनें झाल्या असल्यामुलें **लिटन् व डफरिन्** यांची चौकशी व्हावयाची ती एकीकडेच राहून ते आणि त्यांचे प्रिय सुहृद् मोठ्या मानमान्यतेप्रत पावले! यावर कोणी असा प्रश्न करील कीं, खुद्द ब्रिटन्चा राज्यकारभार ब्रिटिश सरकार बिनबोभाट कसा करतें? आणि हिंदुस्थानच्या कारभारांत त्याचेकडून इतके दोष कसे घडतात? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, वास्तविक पहातां ब्रिटिश सरकार हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहात नाही. जे अधिकारी ब्रिटिश कारभार पहातात ते आपल्या वेळाचा व लक्षाचा एकदशांश हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराकडे देतील तर त्यांतले नऊदशांश दोष नऊदहा वर्षांच्या आंत नाहीसे होतील! पण तसें करण्याची त्या अधिकाऱ्यांस व ब्रिटिश पार्लमेंटास सवड नाही किंवा इच्छा नाही. ब्रिटिश प्रवर्तक अधिकारी आणि ब्रिटिश पार्लमेंट यांनीं हिंदुस्थानचा कारभार फक्त नांवानें आपल्या हातांत घेतला आहे. पण वास्तविक पहातां तो सेक्रेटरी ऑफ स्टेट आणि त्याचें कौन्सिल व व्हॉइसरॉय आणि त्याचें कौन्सिल यांच्या हातांत आहे. या दोन कौन्सिलांचे बहुतेक सभासद हिंदुस्थानांतच लहानाचे थोर झालेले अंमलदार असतात. जो पक्ष अधिकारारूढ असेल त्याच्याकडून सेक्रेटरी ऑफ स्टेटची आणि बहुधा व्हॉइसरॉयाची नेमणूक होते. हे दोघे बडे अधिकारी आणि त्यांच्या कौन्सिलांतील सदस्य हे आमचे खरे राज्यकर्ते होत. यापुढें काय होईल हें सांगवत नाहीं; पण आजपर्यंत या अधिकाऱ्यांकडून व कौन्सिलांकडून देशाचा अनियंत्रित कारभार होत आहे असें म्हणण्याशिवाय प्रत्यवाय नाही. या अनियंत्रितपणाचा परिणाम काय झाला आहे तो पहा. ज्या लढाया करण्याची व जीं खातीं काढण्याची बिलकूल गरज नव्हती त्या लढाया व तीं खातीं उपस्थित करून या अधिकाऱ्यांनीं आणि या कौन्सिलांनीं आमचा जीव आम्हांस नकोसा करून टाकला असतां, आमच्या स्थितीकडे कोणी लक्ष देत नाही; आणि ज्यांच्या पायीं आम्हांस अन्नान्नदशा आली आहे त्यांच्या चैनीस थोडासा चट्टा बसूं लागतांच त्यांनीं सर्व ब्रह्मांडभर एकच आकांत करून सोडल्यामुलें इलाख्याचे गव्हर्नर्स, व्हॉइसरॉय, सेक्रेटरी ऑफ

स्टेट, प्रधानमंडळी, आणि पार्लमेंटचे अनेक सभासद यांचा जीव या आपल्या देशबांधवांच्या असह्य आरडीमुळे कासावीस होऊन, त्यांकरता काय करावे आणि काय न करावे, असे त्यांस होऊन गेले आहे! जॉन स्टुअर्ट मिल्लने दुसऱ्या स्थळी हिंदुस्थानाविषयी लिहीत असतां, हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अंमलदार अशा प्रकारच्या चळवळींनीं दशदिशा दणाणून सोडून आपले हित साधून घेतील, व तसें करण्यांत हिंदु लोकांचें कितीही नुकसान झालें तरी त्यांत कोणी मन घालणार नाही, असेंही भाकीत करून ठेविलें आहे! रुपयाचा भाव उतरला असल्यामुळे या देशांतील इंग्लिश लष्करी आणि मुलकी अंमलदारांचें जें थोडेंबहुत नुकसान होत आहे तें भरून काढण्यासाठीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांचा पगार वाढविण्यांत आला, किंवा अमुक भावानें त्यांचे रुपये सरकारी खर्चानें इंग्लंडास पोंचते करावयाचे असें ठरलें, आणि त्याकरता आम्हांवर एखादा नवीन कर बसविण्यांत आला अथवा प्राप्तीवरचा किंवा मिठावरचा कर वाढविण्यांत आला, तर यासंबंधाने मिल्लसाहेबानें करून ठेवलेलें भाकीत अक्षरशः खरें झालें असें म्हणावें लागणार नाही काय? पण अशा प्रकारचीं भाकितें खरीं होण्यांत आमचा तर कोणत्याही प्रकारचा फायदा नाहीच नाही; पण इंग्लिश लोकांचाही एकंदरीत फायदा नाही असें आम्हांस वाटतें. तें कसें हें दोन तीन निबंधांत सिद्ध करून दाखविण्याचा आमचा विचार आहे, आणि त्या स्वल्प निबंधावलीची प्रस्तावना आजच्या ह्या अल्प लेखानें केली आहे. पुढल्या अंकांत इंग्लिश अधिकाऱ्यांनीं पगाराच्या बढतीकरतां चालविलेल्या प्रचंड आरड्याचें स्वरूप सांगून त्यांवर ओढवलेलें संकट दूर करण्यास्तव कोणते उपाय करावे याचें स्थलावकाशाप्रमाणें विवेचन करण्यांत येईल!

अतितृष्णा न कर्तव्या चक्रं भ्रमति मस्तके

रुप्याचा भाव अतिशय उतरला असल्यामुळे ज्या साहेब लोकांस आपला बहुतेक पगार विलायतेस पाठवावा लागतो त्यांचे मोठे नुकसान होत असेल व त्या नुकसानामुळे त्यांना मोठा त्रास पडत असेल याविषयी आम्हांस शंका नाही. आमच्या पगाराच्या मानाने साहेब लोकांचे पगार मोठे आहेत खरे; पण त्याच मानाने त्यांचे खर्चही मोठे आहेत. आम्हांस ऐष आराम भोगण्याची जात्या सवय नाही. चांगले खाणे, चांगले पिणे, चांगले रहाणे, चांगले वापरणे—याविषयी आमच्या ज्या कल्पना आहेत त्यांत आणि युरोपियन लोकांच्या कल्पनांत जमीनअस्मानाचे अंतर आहे. शरीरास अवश्य लागणाऱ्या वस्तूपलीकडे अधिक वस्तूंची खरेदी करणारे आणि त्यांचा उपभोग करून घेणारे लोक या देशांत फार थोडे आहेत. निर्वाहानंतर जी शिल्लक उरेल ती दागिन्यांत गुंतवून टाकण्याची आमची सामान्य प्रवृत्ति आहे. जो तो आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे प्रतिवर्षी थोडेबहुत सोने घेण्याच्या खटपटीत असतो! रुप्याचा भाव उतरण्यास जी कारणे झाली आहेत त्यांत रुपें देऊन सोने घेण्याचा आमचा हव्यास हें एक बरेंच बलवत्तर कारण आहे. इतकें करून आम्ही प्रतिवर्षी सोन्याची फार मोठी खरेदी करतो असेही नाही. आम्ही दागिन्यांच्या रूपाने सोने वापरणारे लोक असून आमच्या देशांत दर इसमामागे प्रतिवर्षी जितकें सोने खरेदी केले जातें त्याहून अधिक सोने इंग्लंड देशांत खरेदी केले जातें, असे मि. दादाभाई नवरोजी यांनी कोठेंसे सिद्ध करून दाखविले आहे. तथापि आमच्या प्राप्तीच्या मानाने सुवर्णक्रयांत आम्ही फाजील पैसा घालून बसतो हें निर्विवाद आहे. ही सोने घेण्याची चटक आम्हांस नसती, आणि नानाप्रकारच्या उपभोग्य वस्तु विलायतेहून आणविण्याची अवश्यकता आम्हांस वाटती, म्हणजे आम्हीही सरकारच्या इंग्रजी नोकरांप्रमाणे या उतारास लागलेल्या रुप्याच्या भावामुळे गांगरून जाऊन त्यांसारखे गयावया करू लागलो असतो. आज ज्या रुपयाबद्दल आपणांस येथें आठ शेर तांदूळ मिळतात त्याच रुपयाबद्दल उद्या ते पांच किंवा चार शेर मिळू लागले तर आमची काय स्थिति होईल बरे? ज्याप्रमाणे आठ शेरांच्या जागी पांचच शेर धान्य मिळणे हें मोठे संकट आहे त्याप्रमाणेच पांचशेंच्या ऐवजी साडेसातशें किंवा सातशेंच्या ऐवजी हजार रुपये इंग्लंडास पाठवावे लागणे हेंही मोठे संकट आहे. समजा की, एका इंग्रजी हपिसराला तेराशें रुपये पगार आहे, व तो त्यांपैकी सातशें रुपये आपल्या मुलांसाठी, मातापितरांसाठी इंग्लंडास धाडून बाकीच्या सहाशेंत आपला प्रपंच भागवितो. अशा मनुष्यास सातशेंच्या ऐवजी हजार रुपये जर इंग्लंडास पाठवावे लागले, आणि येथल्या खर्चास फक्त तीनशेंच रुपये उरू लागले तर पराकाष्ठेचा त्रास पडणार नाही काय! सहाशेंचा खर्च तीनशेंवर आणून ठेवणे फार कठिण आहे. पण आम्हांस कंगाल लोकांस साहेब लोकांची ही दैना नीट कळणार नाही व खरी वाटणार नाही. आम्ही असे म्हणणार की, एका मनुष्याला दरमहिना सहाशें रुपये हवेत कशाला? गाडीला दोन घोडे न जुंपतां एक जुंपला म्हणून काय झालें? दोघांनीं एका बंगल्यांत राहिलें म्हणून काय झालें? दहा नोकर न ठेवतां पांचच ठेवले म्हणून काय झालें? साऱ्या विलायती वस्तु न घेतां काहीं हिंदुस्थानच्या घेतल्या म्हणून काय झालें? या नेटिवशाही कार्पण्यांत आम्हांस बिलकुल अर्थ दिसत नाही. आमच्या येथल्या उत्तम खाणावळींतल्या उत्तमोत्तम जेवणास महिना दहा किंवा पंधरा रुपये पडत असतील; साहेबी हॉटेलांत तशा प्रकारच्या जेवणास दीडशें किंवा दोनशें रुपये पडतात! एके दिवशीं एका साहेबाला येथील एका हॉटेलांत एक वेळ जेऊं घातल्याबद्दल आमच्या एका स्नेह्यांस पांच रुपये द्यावे लागले, हें आम्ही प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. तात्पर्य, ज्यांचा आहार, चैतन्य व कर्तृत्व हीं सारींच क्षुद्र आहेत त्यांनीं पुष्कळ खाणाऱ्या, फार जगणाऱ्या व प्रचंड मेहनत करणाऱ्या लोकांशीं आपली तुलना करणे आणि आपल्या मितव्ययाची त्यांचे पुढें शिफारस करणे हें शुद्ध वेडेपण होय! भिमथडीच्या तट्टानें आरबी घोड्याबरोबर कदम टाकण्याची उमेद कशाला धरावी? घोडा तो घोडा आणि तट्टू तें तट्टू. आम्हांस या रुप्याच्या खालावलेल्या भावामुळे पगारी साहेब लोकांचे जें अतोनात नुकसान होत आहे त्याबद्दल खरोखरी दुःख होतें, आणि त्यांचे तें नुकसान न होऊं

देण्यासाठी कांहीं तरी योग्य उपाय योजणे जरूर आहे असे वाटते. रुप्याच्या या पडत्या भावाने त्यांना केवढ्या मेटाकुटीस आणले आहे याची तुम्हांस कल्पनाच नाही. कित्येकांना या अडचणीमुळे आगबोटीत व आगगाडीत पहिल्या वर्गाच्या ऐवजी दुसऱ्या वर्गाने प्रवास करणे जरूर पडू लागले आहे; कित्येकांना जे घोडे गाडीला लावायाचे तेच बसावयास घेण्याची पाळी आली आहे; कित्येकांची दोन दोन वर्षांची रजा तुंबली असून पैशाच्या टंचाईमुळे ती घेतां येईनासे झाले आहे; कित्येकांच्या बायका प्रसूत होण्यास इंग्लंडास गेल्या म्हणजे तीन तीन, चार चार वर्षे परत येऊ शकत नाहीत; कांहींचीं अपत्ये लहानांचीं थोर झालीं तरी त्यांची भेट घेण्याची संधी मिळत नाही; एका लष्करी अधिकाऱ्याने अकरा वर्षांपूर्वी विलायतेस पाठविलेले तान्हे मूल आज मित्तीस अकरा वर्षांचा शाळेत जाणारा सुरेख मुलगा झाला आहे, पण त्याच्या हतभाग्य बापास अद्यापि पुत्रमुखावलोकनानंद प्राप्त झाला नाही. सारांश, या नादान रुप्याने बायकोची नवऱ्यापासून, भावांची बहिणीपासून, व मुलांची मातापितरांपासून ताडातोड चालविली आहे इतकेच नाही, तर त्यांच्या खाण्यापिण्याचे, त्यांच्या रहाण्यासवरण्याचे, त्यांच्या वस्त्रावरणाचे, त्यांच्या शिकण्यासवरण्याचे, त्यांच्या येण्याजाण्याचे, आणि त्यांच्या ऐषआरामाचे असह्य हाल मांडिले आहेत! त्यांतून या दुर्दैवी लोकांची सुटका झाली पाहिजे असे आम्ही मनापासून चिंतितो; पण ती कशी व्हावी यासंबंधाने आमची अकल अगदी गुंग होऊन गेली आहे!

थोड्या वर्षांपूर्वी दोन शिलिंग म्हणजे एक रुपया आणि दहा रुपये म्हणजे एक पौंड असे आमचे कोष्टक असे, व याच कोष्टकावरहुकूम इंग्लंड व हिंदुस्थान यांच्या दरम्यान देणे घेणे होत असे. पण ही स्थिति अलीकडे अगदीं फिरून गेली आहे. अंकगणितांतील छापील उदाहरणे व कोष्टके जरी अद्यापि कायम आहेत, तरी प्रत्यक्ष व्यवहार त्यांहून अगदीं निराळा झाला आहे. ज्या इंग्रजी वस्तूबद्दल पूर्वी आम्हांस दहा रुपये द्यावे लागत, तीबद्दल आतां पंधरा, सोळा किंवा सतरा रुपये द्यावे लागतात; व कदाचित पुढे मागे अठरा अथवा वीस देखील देण्याचा प्रसंग येतो कीं काय अशी भीति पडली आहे. रुपयाला खरोखरीच अशी अवदशा आली आणि ती कायम झाली, व सरकारच्या पदरीं असलेल्या इंग्रजी नोकरांच्या पगारांत कांहीं फेरबदल केला नाही, तर त्यांचे पगार तिसऱ्या हिश्याने किंवा अर्ध्याने कमी केल्यासारखे होणार आहे. कोणत्याही नोकराच्या पगाराची अशी दशा झाल्यास तो अधिक पगार मागितल्यावांचून राहणार नाही. तो तसें न करील तर आपल्या पगारांतील तूट भरून काढण्याचे अन्य उपाय करील किंवा अजीबात नोकरी सोडून देईल. प्राप्ति कमी झाली म्हणून खर्च कमी करून प्रामाणिकपणांत संतोष मानून रहाणारे फार थोडे लोक असतात. इंग्रजी लष्करी व मुलकी नोकरांच्या पगारास जो चट्टा बसू लागला आहे तो बसू न देण्याचा कांहीं विचार न झाल्यास ते लोक लांच घेऊ लागतील, चांगले नोकऱ्यांचा राजीनामा देतील, वाईट लोकांची त्यांच्या जागीं भरती करावी लागेल, व असें झाल्यास साऱ्या पादशाहीस मोठा धक्का बसेल, असें जे त्यांच्या कैवाऱ्यांचे म्हणणे आहे त्यांत कांहीं सत्य नाही, असें आम्हांस वाटत नाही. तथापि या दृष्टीने या प्रश्नाचा विचार न केला तरी तो दुसऱ्या दृष्टीने म्हणजे व्यापाराच्या दृष्टीने केलाच पाहिजे. नाणे हें देवघेवीचे आद्य साधन होय. तेव्हां त्याची किंमत स्थिर असणे फार अगत्याचें आहे. त्यांत जर वारंवार मोठी चलबिचल होऊं लागली तर व्यापारास मंदी आल्यावांचून राहणार नाही. पण नाण्याच्या भावांत ही चलबिचल होते कशी आणि ती बंद करावी कशी हें कोणासही अद्यापि नीटसे समजलेले नाही. या देशांत रुप्याचें सोन्याशीं प्रमाण स्थिर राखण्यासाठीं जे उपाय सुचवण्यांत आले आहेत, त्यांत मुख्य तीन आहेत; पहिला, रुप्याचें नाणें बाताबेतानें पाडावें; दुसरा, कायद्यानें रुप्याचें सोन्याशीं ठरीव प्रमाण करावें, म्हणजे रुप्याचे अमुक तोळे म्हणजे सोन्याचा एक तोळा असें सरकारानें ठरवावें; तिसरा, हिंदुस्थानांत रुप्याच्या ऐवजीं सोन्याचें नाणें करावें. यांपैकी पहिला उपाय हिंदुस्थानांत ताबडतोब अमलांत आणावा, म्हणजे रुप्याचा भाव वाढेल व युरोपियन नोकरांची तक्रार दूर होईल असा कित्येकांचा अभिप्राय आहे. दुसरे असें म्हणतात कीं हा किंवा

वर सांगितल्यापैकी दुसरा कोणताही उपाय केला तरी त्यापासून फायदा न होतां उलट आतां हून अधिक नुकसान होणार आहे. इंग्लंडांतील अधिकारारूढ सांप्रतचें लिबरल प्रधानमंडळ सोन्याच्या नाण्याशिवाय दुसरें नाणें इंग्लंडांत चालू करण्यास तयार नाही. युरोपांतील व अमेरिकेंतील मोठमोठे अर्थशास्त्रवेत्ते थोड्या दिवसांपूर्वी ब्रुसेल्स येथें जमले होते. त्यांनीं या प्रश्नाचा बहुत खल केला, पण सर्वानुमतें कोणताही ठराव पसंत झाला नाही. तथापि त्यांनीं केलेल्या वादावरून तेथें जमलेल्या बहुत अर्थशास्त्र्यांस व मंत्र्यांस सोनें आणि रुपें या दोन्ही धातूंचा नाण्याच्या कामाकडें एकसमयावच्छेदेकरून उपयोग करावा, हें मत विशेष ग्राह्य पडलें असें दिसतें. पण या शास्त्रज्ञांच्या मताचा व्यवहारांत प्रयोग करून कोण पहाणार? इंग्लंडांत सोन्याचें नाणें चालू आहे व त्याबरोबर रुप्याचें चालू करण्यास लिबरल पक्षाग्रणी ग्लॅड्स्टनसाहेब प्रतिकूल आहेत. जर्मनीचाही कांहीं अंशीं असाच हट्ट आहे. या दोघा बलाढ्य व कांचनमय देशांनीं असा आग्रह धरला असल्यामुळें बाकीच्या देशांस काय करावें हें सुचेनासें झालें आहे. युरोपांतील मातबर व प्रमुख देशांनीं सोन्याच्या वतीनें असा आग्रह धरल्यास आम्हीही आपल्या राज्यांत रुप्याचें नाणें मोडून सोन्याचें नाणें प्रचलित करूं, अशी अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानच्या सरकारानें धमकी देण्याचा उपक्रम केला आहे. आम्हीं तर बोलून चालून सर्वांशीं पराधीन; तेव्हां आमचें म्हणणें कांहीं असलें तरी त्याकडे कोणी लक्ष देणार नाही हें स्वाभाविकच आहे. पुढें मार्गें हें कोडें सुटल्यावांचून रहाणार नाही, हें खरें आहे. पण आज काय करावें— निदान ज्यांचा रुपेरी पगार इंग्लंडांत गेला असतां अगदीं हिणकस ठरतो त्यांच्या विपत्तिनिवारणासाठीं काय करावें हा मोठा गूढ प्रश्न आहे; आणि त्यावर कित्येकांचें असें उत्तर आहे कीं, हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें सुरू करणें; रुप्याचें सोन्यांशीं प्रमाण ठरविणें, किंवा रुप्याचें नाणें बेतानें पाडणें, यांपैकी कोणतीही गोष्ट आजच होऊं शकत नसेल तर एका रुपयाची किंमत एक शिलिंग व दोन किंवा अडीच पेन्स या दरानें हिशेब करून इंग्रजी नोकरांची पेन्शनें द्यावीं, व त्याच भावानें त्यांचे पगार विलायतेस पाठविण्याचा पतकर हिंदुस्थान सरकारानें व सेक्रेटरी ऑफ स्टेटनें घ्यावा. या मतास पुष्कळांची संमति आहे, व बहुधा तें अमलांत येईल. आम्हांवर नवा कर न बसवतां ही अडचण तूर्त या रीतीनें दूर करतां येत असेल तर तसें करण्यास आमची फारशी हरकत नाही; पण तसें करतां येईल किंवा नाही हें अत्यंत शंकास्पद आहे.

शेळी जाते जिवानिशीं खाणारा म्हणतो वातड !

रुप्याचा भाव उतरल्यामुळे अँग्लोइंडिअन नोकरांचे होत असलेले नुकसान आणि ते न होऊं देण्याबद्दल कांहीं तरी उपाय करण्याची आवश्यकता या दोहोंच्या संबंधाने गेल्या दोन अंकांत जे लिहिणे उचित वाटले ते लिहिण्यांत आले आहे, व त्यांत असाही ध्वनि केला आहे की, आम्हांवर एखादा नवीन कर न बसवितां, या नोकरांचे नुकसान भरून काढण्याची कांहीं युक्ति निघत असेल तर ती काढण्यास आमची हरकत नाही. पण अँग्लोइंडिअन अधिकाऱ्यांच्या आणि त्यांच्या कैवाऱ्यांच्या भाषणांत जे उद्गार वारंवार येतात त्यांवरून असे दिसते की, आमचे कांहीं झाले तरी बेहेत्तर आहे, कसे तरी करून आपला पगार दोन शिलिंगांप्रमाणे आपल्या पदरांत पडावा, असा त्यांचा आग्रह आहे. आमच्या मते हा त्यांचा आग्रह अत्यंत स्वार्थी व अप्रशस्त आहे. आणि म्हणून त्याचा निषेध करण्याविषयी आम्ही आपली पराकाष्ठा केला पाहिजे.

ब्रिटिश लोकांच्या दृष्टीने पहातां ज्यांच्या शिरावर हिंदुस्थानच्या राज्याची जबाबदारी आहे त्यांना संतुष्ट राखणे अत्यंत अवश्य आहे, हें आम्ही कबूल करतो. पण हा त्यांचा संतोष राखण्यासाठीं कराच्या चरकांत आम्हांस पुनः पुनः पिळण्यापासून त्यांचा फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाही. रुप्याचा भाव उतरण्यास कोणत्याही प्रकारे आमचे वर्तन कारण झालेले नाही. तेव्हां त्याबद्दल आम्हांस दंड कशासाठीं? अवर्षण, टोळधाड, रोगांची सांथ अशा प्रकारच्या कोणत्याहि दैविक अरिष्टांमुळे ज्या वेळेस आमचे अतोनात नुकसान होते त्या वेळेस जर आम्ही ते निमूटपणे सहन करतो व त्याबद्दल सरकारास त्रास देत नाही, तर यामुळे या हतभाग्य देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत कंगालतेवांचून दुसरे कांहीं दृष्टीस पडत नाही. जिज्ञासेखातर किंवा चैनीखातर हिंदुस्थानांत चारदोन महिने प्रवास करून जाणारे लोक त्याच्या बाह्य स्वरूपाला भुलून जाऊन, हिंदुस्थानचे लोक इंग्रजी अमलामुळे प्रत्येक दृष्टीने सुखी होत चालले आहेत असा आपला ग्रह करून घेतात, आणि आपापल्या देशास परत गेल्यावर त्या ग्रहाप्रमाणे लिहीत व बोलत सुटतात; पण त्यांना हिंदुस्थानच्या अंतःस्थितीचे खरे स्वरूप बिलकुल समजलेले नसतें. मुंबईची संपत्ति, वस्ती, व उद्योगधंदा; सर्व देशभर पसरलेले आगगाड्यांचे व साधे रस्ते, तारायंत्रें व पोष्ट हापिसें; मुख्य मुख्य ठिकाणीं लष्करी फौजेचा थाट; राजेरजवाड्यांच्या मुलाखती आणि संस्थानिकांच्या वाड्यांत दृष्टीस पडणारी संपत्ति; शाळा, कॉलेजे व वर्तमानपत्रे; सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांची संतोषवृत्ति व राजभक्ति; विशेष निमित्तांमुळे वरिष्ठ जातीतील हिंदु स्त्रिया व पुरुष बाहेर पडतात तेव्हां त्यांच्या अंगावर दृष्टीस पडणारे अलंकार व मौल्यवान वस्त्रे; पिकाच्या हंगामांत जिकडे तिकडे नजरेंत भरणारी धान्याची समृद्धि—इत्यादि बाह्यांगांच्या प्रेक्षणाने आम्ही सुखी असलों पाहिजे असें थोडे दिवस फिरत राहणाऱ्या परक्या प्रवाशास वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण ही सारी वरकांती शोभा आहे; देशाच्या शरीराचा अंतर्भाग कीड लागलेल्या झाडाच्या सोंटाप्रमाणे आंतून अगदीं पोकळ होऊन गेला आहे, हें त्या बिचाऱ्यांस कोठून समजणार? जो बहुधा चैनीखातर येथें येतो आणि ती यथेच्छ भोगून निघून जातो त्याला या देशाची खरी स्थिती कळावी कशी? हत्तीवर बसून एखाद्या संस्थानिकाच्या परिवारासह शिकारीला जाणें, आगगाडीच्या पहिल्या क्लासानें मुंबईहून मद्रासची व मद्रासेहून कलकत्त्याची दौड करणें; सरकारी बंगल्यांत किंवा खाजगी मित्रांच्या घरीं नाच नाचणें; कलबांत व इतर ठिकाणीं खेळ खेळणें आणि पाहुणचार घेणें; महाबळेश्वर, नीलगिरी, विजापुर, आग्रा, जोधपूर, अजमीर अशा ठिकाणची हवा, इमारती किंवा शोभा पहाण्यास जाणें; बहुधा अधिकारी स्वजातीयांच्या समागमावाचून इतरांचा समागम न करणें; काळ्याबेऱ्या नेटिवांच्या स्पर्शानें एखादा रोग येईल कीं काय, अशी भीतीनें त्यांचा होईल तितका संसर्ग टाळणें—अशा रीतीनें हिंदू लोकांच्या खऱ्या स्थितीविषयी माहिती मिळण्याचा संभव नाही. पण शेंकडा नव्याणव युरोपिअन प्रवासी याच रीतीनें हिंदुस्थानाविषयी माहितगार होऊन स्वदेशास परत जातात, आणि अशा

रीतीने संपादिलेल्या माहितीचा ब्रिटिश राज्याचे पवाडे गाण्यांत उपयोग करतात! पण या त्यांच्या एकदेशीपणाचा अलीकडे फारच वाईट परिणाम होऊं लागला आहे. बरेच इंग्रज लोक आमची खरी स्थिती कशी आहे हें जाणण्याची इच्छा करीत नाहीत व कोणी तद्देशीय किंवा एतद्देशीय गृहस्थ ती त्यास समजावून देऊं लागला तर त्यावरच त्यांची इतराजी होते! सारेच अशा तऱ्हेचे असते तर आम्ही या घटकेस त्यांची प्रजा असतो किंवा नाही याचा संशय आहे. तथापि लॉर्ड लिटन साहेबांसारखे पांच सात गव्हर्नर्स जनरल एकापाठीमागून एक येथें येतील, अफगाणिस्थान, ब्रह्मदेश वगैरे देशांत केलेल्या लढायांप्रमाणें आणखी पांच चार लढाया उकरून काढल्या जातील, काश्मीरच्या महाराजांप्रमाणें दहा पांच महाराजांशीं धरसोडीचें वर्तन करण्यांत येईल, अठराशें पंचाहत्तर—शहात्तर सालच्या दुष्काळासारखे एक दोन दुष्काळ पडून लाखों लोक प्राणास मुकतील, व अशा दिवसांत राणीस मोठमोठे किताब देण्यासाठीं दिल्ली-दरबारांसारखे समारंभ करण्यांत येतील, दुष्काळाकरतां जमविलेला पैसा लष्करी खात्याकडे खर्ची घालून त्याच्या कधीं न भरणाऱ्या गर्तेत लोकशिक्षणासारख्या उपयुक्त खात्यांतून ओरबाडून घेतलेला पैसा ओतण्यांत येईल, व रुप्याचा भाव उतरला आहे म्हणून, माल्टा येथील आरमार वाढविलें पाहिजे म्हणून, मिसर देशाला किंवा युगांड्याला फौज पाठविणें जरूर आहे म्हणून—किंवा अशाच दुसऱ्या एखाद्या शुष्क कारणास्तव आमच्या खऱ्या स्थितीकडे न पाहतां प्राप्तीवरचा व मिठावरचा कर वाढविण्यांत येईल आणि नवीन कर बसविले जातील; तर अँग्लो—इंडियन नोकरांच्या असंतोषामुळें पादशाहीस जेवढा अपाय घडणार आहे त्याहून अधिक मोठा अपाय अन्नास मोताद झालेल्या हिंदू प्रजेच्या असंतोषामुळें घडेल असें आम्हांस वाटतें!

जावई पाहुणा आला म्हणून टोणगा पान्हवेल काय?

इंग्रजी अंमलापासून आमचें कल्याण होत आहे; इंग्रजी फौज, इंग्रजी आरमार, इंग्रजी मुलकी अधिकारी, इंग्रजी विद्या व इंग्रजी शिल्पकला या साऱ्या गोष्टी आम्हांस पाहिजे आहेत; आणि रुप्याचा भाव उतरल्यामुळें इंग्रजी नोकरांचें जें नुकसान होत आहे तें होऊं नये, हें सारें खरें आहे. पण या सर्व गोष्टी आमच्या कर देण्याच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असल्यामुळें आमच्या अंगांत तें कितपत आहे याचा विचार अगोदर केला पाहिजे. आम्ही सध्या जे कर देत आहों त्यामुळेंच आमचे प्राण डोळ्यांत आले आहेत! असें असतां या युरोपियन अंमलदारांच्या पगारांची दोन शिलिंगांप्रमाणें भरपाई करण्यासाठीं दोन तीन कोटी रुपये उभे करण्याच्या हेतूनें आणखी एखादा जबरदस्त कर आमच्या पाठीवर लादण्यांत आला, तर आम्ही त्याच्या भाराखालीं अगदीं चिरडून किंवा वेडावून जाऊं. याहून तिसरा परिणाम सांप्रत स्थितींत शक्य दिसत नाही. पण हे दोनही परिणाम इष्ट नाहीत. तेव्हां रुप्यास आलेल्या नादानपणामुळें येथील इंग्रजी नोकरांचा जो तोटा होत आहे तो इंग्रजी खजिन्याच्या मदतीनें अथवा काटकसरीनें भरून काढण्याशिवाय दुसरा चांगला उपाय दिसत नाही. इंग्रजी नोकरांस त्यांच्या पगारांपैकीं सध्या दहा आणे किंवा बारा आणे पोंचत आहेत. हे बारा आणे आम्हांकडून दिले जात असून बाकीचे चार आणे तेवढे इंग्लंडानें कशासाठीं द्यावे, असा कित्येक निष्ठुर इंग्रज लोक प्रश्न करतात. इंग्रजी नोकरांनीं हिंदुस्थानची नोकरी करावी आणि तिचें वेतन इंग्लंडास द्यावें लागावें हा कोठला न्याय? यावर दोन समर्पक उत्तरें आहेत. एक, या नोकरांस असें साफ सांगावयाचें कीं, “बाबांनो, तुमची नोकरी फार मोलाची आहे हें आम्ही कबूल करतो; पण सध्या दोन शिलिंगांप्रमाणें तुमचा पगार देण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं राहिलें नाही. तेव्हां चांगले दिवस येईतोंपर्यंत आमच्या नाइलाजास्तव तुमच्या हातीं जेवढा पगार पडत आहे तेवढ्यांतच तुम्हीं समाधान मानून घेतलें पाहिजे. पुढेंमागें देवानें अथवा दैवानें चांगले दिवस दाखविल्यास तुमचें नुकसान भरून देण्याचा विचार करण्यांत येईल; पण जर तुम्हांस ही गोष्ट मान्य नसेल तर निरुपायास्तव आम्हांस तुमच्या मदतीवांचून राज्य चालविणें भाग पडेल.” पण आपल्या प्याऱ्या नोकरांस असें उत्तर देण्याची छाती ब्रिटिश सरकारास होत नसेल तर हिंदुस्थानच्या कंगाल प्रजेच्या वतीनें हिंदुस्थान सरकारानें ब्रिटिश सरकारास असें निक्षून सांगावें कीं, “इंग्रज नोकरांच्या पगारांपैकी बारा आणे तरी हिंदु लोकांकडून निघावे अशी तुमची इच्छा असेल तर बाकी राहिलेल्या चार किंवा सहा आण्यांचा बोजा त्यावर लादणें उचित नाही. कांहीं वर्षे तो ब्रिटिश तिजोरीनेंच उचलला पाहिजे. तसें न केल्यास हिंदुस्थानांत मोठी चलबिचल होणार आहे.” हिंदुस्थान सरकार ब्रिटिश सरकाराला असा निर्वाणीचा उपदेश करील कीं नाही याचा संशय आहे; पण अशा प्रकारची कांहीं व्यवस्था होईल तरच आमचें दिवाळें वाजण्याचा प्रसंग टळणार आहे.

दरमहिन्याला शंभर रुपयांपैकीं तीस किंवा चाळीस रुपये कोणी तरी काढून घेतल्यासारखे होऊन, तीन बकऱ्यांच्या जागीं दोन बकऱ्यांवर, तीनशें अंड्यांच्या ऐवजीं दोनशें अंड्यांवर, किंवा तीन घोड्यांच्या जागीं दोन घोड्यांवर गुजारा करून घेण्याचा प्रसंग येणें अत्यंत संकटावह आहे हें आम्ही कबूल करतो. पण ही संकटावह स्थिति सुद्धा सापेक्ष आहे. पायीं चालणारानें घोड्यावर बसणाराकडे न पहातां पाय पोळत अनवाणी चालणाराकडे पहावें अशी जी आमच्या भाषेंत म्हण आहे तिचा भावार्थ हे गयावया करणारे साहेब लोक आपल्या लक्षांत आणतील तर त्यांना आपल्या कष्टमय स्थितीबद्दल इतका खेद होणार नाही. हिंदुस्थानांतील अर्ध्या प्रजेस नित्य अर्धपोटीं झोंपीं जावें लागतें; एक दोन वर्षे अवर्षण पडलें कीं लाखों लोकांस अन्नासाठीं टांचा घांसून प्राणास मुकावें लागतें; पंचवीस कोटी प्रजेस आपला चरितार्थ कसा चालवावा या काळजींत रात्रंदिवस चूर असावें लागतें—या गोष्टी आमचे राज्यकर्ते आपल्या नजरेपुढें वागवतील तर त्यांना आमच्या अर्ध्या भाकरीपैकीं एक चतकोर हिसकावून घेऊन आपल्या अंड्यांची,

बकऱ्यांची, व घोड्यांची संख्या पूर्ण करावी असें खचित वाटणार नाही, अशी आमची पक्की खातरी आहे. रुप्याचा भाव फारच उतरल्यामुळे त्यांचे व त्यांच्या बायकापोरांचे फार हाल होतात हे खरे आहे. पण या हालांचा विचार करतांना आमची स्थिति किंवा कंपनीच्या अंमलांत ज्यांनीं हिंदुस्थान काबीज केलें त्यांची स्थिति आपल्या डोळ्यांपुढें ते कां आणीत नाहीत? या काळच्या अगदीं गरीब युरोपियनाला जीं सुखें येथें मिळतात तीं कंपनीच्या अंमलांत मोठमोठ्या युरोपियन अधिकाऱ्यांस तरी मिळालीं असतील किंवा नाही याचा संशय आहे. अगोदर त्या वेळचे पगार फारच हलके होते; इंग्लंडास जाण्यास निदान सहा महिने लागत; या देशांत आगगाड्या वगैरे प्रवासाचीं साधनें बिलकुल नव्हतीं; इंग्रजीं वस्तूंपैकीं फारच थोड्या वस्तु येथें मिळत व त्याही फार महाग पडत; एकंदर युरोपियन लोकांची संख्या फारच स्वल्प असल्यामुळे घडोघडीं नेटिव लोकांशीं प्रसंग पडे; तात्पर्य, एकदां इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाठ फिरविली म्हणजे फिस्न आपल्या जन्मभूमीचें दर्शन आपणांस होईल किंवा नाही अशी त्या वेळीं इकडे येणारास भीति वाटत असे, व पुष्कळांची ती भीति यथार्थ होई. पण अलीकडे मनु अगदीं बदलून गेला आहे. साहेब लोकांस खुद्द इंग्लंडची किंबहुना त्याहून अधिक मोलाचीं सुखें येथें मिळू लागलीं आहेत. इंग्लंडची पाहिजे ती चीज स्वल्प किमतींत येथें पैदा होऊं लागली आहे; हुक्की आली कीं रजा घेऊन तीन वारांच्या आंत आपल्या देशबांधवांत अथवा बायकामुलांत जाऊन पडण्याची सोय झाली आहे; येथें असणारांस रहाण्याचीं, खेळण्याचीं, ऐषआराम करण्याचीं, व दळणवळण ठेवण्याचीं उत्तम साधनें प्राप्त होऊं लागलीं आहेत; व फारच थोड्या इंग्रज लोकांना आमच्याशीं आता विशेष संबंध ठेवण्याची गरज पडूं लागली आहे. अशा प्रकारच्या रम्य स्थित्यंतरामुळे जी सुखवृद्धि झाली आहे ती त्यांच्या ध्यानांत कशी येत नाही याचें आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें. अनेक हाल सोशीत ज्यांनीं आपल्या रक्तानें येवढी पादशाही येथें स्थापिली त्यांच्या वंशजांनीं किंवा अनुगाम्यांनीं अपरिहार्य कारणामुळे आपलें एक—तृतीयांश सुख कमी झालें म्हणून इतकें हवालदिल होऊन जावें हें त्यांच्या शौर्यास, पूर्वसंचित लौकिकास, व उच्च पदवीस बिलकुल शोभत नाही. इंग्रज लोकांच्या अंगीं सांप्रत काळीं दृष्टीस पडूं लागलेला नामदर्पणा, आधिभौतिक सुखाची वांछा, व दुसऱ्याच्या सुखदुःखाचा यत्किंचित् विचार न करणारी क्रूर स्वार्थपरायणता हीं मनांत आलीं असतां, मलिकामा—अझमाच्या पादशाहीचा सांभाळ करण्यास हे लोक अगदीं नालायक झाले आहेत असें तिऱ्हाईत मनुष्यास वाटल्यावांचन रहाणार नाही. हिंदुस्थानांत नाना तऱ्हेचे राजविलास हवे तसे भोगीत असून त्याला काळ्या पाण्याची उपमा देणें आणि निष्कारण तळमळत सुटणें हें अत्यंत लांछनास्पद होय! हिंदुस्थानांत नोकरी करणें म्हणजे हद्दपार केलेल्या मनुष्याप्रमाणें कसें तरी आपलें आयुष्य कंठणें असें जे इंग्रज लोक वरकरणी म्हणतात त्यांना आम्ही असा प्रश्न विचारतो कीं, “साहेबबहादुरांनीं, तुम्ही या काळ्या पाण्यावर न येतां तर तुमची स्वदेशांत काय स्थिति झाली असती? येथें तुम्हांस जी चंगळ करावयास सांपडते तिचा एक दशांश तरी तुम्हांस स्वदेशभूमींत प्राप्त होता काय? हिंदुस्थान देश जर तुम्हांस भयाण अरण्याप्रमाणें वाटतो तर तुम्ही येथें येतां कां? किंवा फसून येत असाल तर तुमचे डोळे उघडल्याबरोबर परत कां जात नाहीं? जेव्हां हिंदुस्थानांत येण्यासाठीं तुम्ही निघतां तेव्हां आपलें पोट भरण्यासाठीं निघतां किंवा स्वदेशसेवा करण्यासाठीं निघतां? हिंदुस्थानचें राज्य तुम्हांस कष्टावह झालें असेल तर तें तुम्ही सोडून कां देत नाहीं? परोपकारबुद्धीनें आमच्या कल्याणासाठीं तुम्ही इतके कष्ट सोशीत असाल तर, तुमच्या सुखासाठीं आम्हांस पिळून काढण्यांत आमचें कोणतें कल्याण तुम्ही करतां व तुम्हांस कोणते कष्ट सहन सहावे लागतात, हे सांगाल काय? कोणाच्याही सुखाचा तिसरा हिस्सा कमी होणें आणि अन्नावांचून कोणालाही उपाशीं मरावें लागणें यांतील भेद तुम्हांस कळत नाही काय? गड्यांनीं, तुमचें सुख अणुरेणूइतकें देखील कमी व्हावें अशी आमची बिलकुल इच्छा नाही. सुखसागरांत तुम्ही आपले यथेच्छ डुंबत रहा, पण तसें करतांना आमच्या जिवांकडे कांहींतरी पहा. आमच्या विपतीमुळे जर तो सागर अगदीं कोरडा पडला तर मग तुमची काय स्थिति होईल? आम्हांस शुष्क करून सोडण्यांत तुमचा फायदा नाही. ही भारतीय कामधेनु ताजी राहिली

तरच तुमची चैन चालणार आहे, हें मित्रांनीं विसरूं नका. द्रव्यदुग्ध हिच्या कांसेंत नसेल तर तें तुमच्या तोंडांत कोठून येईल?”

आमच्या असल्या विनवण्यांकडे आमच्या राज्यकर्त्यांचें लक्ष कितपत जाईल हें सांगतां येत नाही. तथापि त्या करणें हें आमचें कर्तव्य आहे आणि तें शक्त्यनुसार बजावण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत विषयानुरोधानें आम्हीं केला आहे.

ध्या, पण त्याला कांहीं धरबंद असूं द्या!

आम्ही भेकड, आम्ही दुर्बल, आम्ही भांडखोर व आम्ही अज्ञान असल्यामुळे आमचें राज्य आम्हांस चालवितां येणें शक्य नाहीं, आणि म्हणून आमच्या डोक्यावर कोणी तरी बलवत्तर शास्ता पाहिजे हें आम्हीं कबूल करतो, व त्या शास्त्याला आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें देववेल तितका करभार देण्यासही आम्ही राजी आहों. आमच्या अंगी देशाभिमान असता; आम्ही धर्मवेडानें वेडावून जाऊन आपआपसांत तंटे करीत नसतो; परशत्रूला तोंड देण्यासारखी आम्हांत जूट असती; राष्ट्रहितासाठीं स्वहितत्याग करण्याची आवड आम्हांस असती; आम्हांस आमचें राज्य चालविण्याची अक्कल असती; आणि कोणत्याही प्रकारच्या संकटास न डगणारें धैर्य आमच्या अंगी असतें, तर मुसलमान तरी येथें कशाला येते? आणि इंग्रज तरी कशाला येते? आमच्या अंगी जे गुण नाहींत त्याबद्दल पोकळ अभिमान वहाण्यात कांहीं अर्थ नाहीं. ते गुण प्राप्त होईतोंपर्यंत दुसऱ्या राज्यकर्त्याचें प्रजापण स्वीकारून त्यांच्या श्रमांबद्दल त्यांना वेतन देण्यास तयार असलें पाहिजे. मुसलमान गेले आणि इंग्रज आले. उद्यां इंग्रज गेले तर त्यांच्या जागीं फ्रेंच किंवा रशियन उभे रहातील; किंवा आमच्यापैकींच एखादा क्रूर लढवय्या पुढें सरसावून होती ती स्थिति बरी होती असें म्हणावयाला लावील! तात्पर्य, आमच्या अंगी राज्यकर्तृत्व येईतोंपर्यंत आम्हीं आमच्या श्रमाचें फळ दुसऱ्यांस खाऊं दिलें पाहिजे, अशी आमची पक्की समजूत झाली आहे. तेव्हां इंग्रज लोकांविरुद्ध आम्ही जी तक्रार करतो ती त्यांनीं आम्हांपासून मुळींच कर घेऊं नये, किंवा येथून अजीबात चालतें व्हावें म्हणून नव्हे, तर त्यांनीं जे कर घ्यावयाचे ते आमचा मगदूर पाहून घ्यावे, आणि येथें इंग्रजी अंमलदारांची जी संख्या ठेवावयाची ती आम्हांस निभेल अशी ठेवावी येवढ्यासाठींच होय. “तुम्ही आमचें राज्यच करतां, त्याअर्थी आमचा पैसा तुम्हीं ध्या; पण त्याला कांहीं तरी धरबंद असूं द्या” येवढेंच आमचें त्यांना सांगणें आहे. आम्ही दिगंबर झाल्यावर त्यांचा आधार आम्हांस हवा कशाला आणि ते तरी आम्हांपासून घेणार काय? लोकरीच्या लोभानें धनगर आपल्या मेंढराचें कातडें सोलील तर मेंढरापायीं मेंढरूं नाहींसें होऊन, धनगराचा उर्णाशयही निरंतर कोरडा पडेल हें उघड आहे. तथापि राज्यकर्त्यास आपल्या अतिलोभाचा हा दुष्परिणाम सहसा कळत नाहीं, व त्यामुळे ते मोठ्या गोत्यांत येतात.

ब्रह्मदेश खालसा करून तें राज्य हिंदुस्थानाला जोडावयाचें असा बेत ज्यांनीं केला त्यांनीं तो बेत अंमलांत आणण्यासाठीं आम्हास व ब्रिटिश पार्लमेंटास असें सांगितलें कीं, ब्रह्मदेश जिंकल्यापासून पांच चार वर्षांच्या आंत तो जिंकण्याचा खर्च बाहेर पडणार आहे इतकेंच नाहीं, तर त्या देशांतील जमिनीच्या सुपीकपणामुळे व तेथील लोकांच्या उद्योगीपणामुळे हिंदुस्थानच्या तिजोरीस तिकडून थोडीबहुत भर पडणार आहे; आणि तसें झाल्यास हिंदुस्थानच्या लोकांवरील कराचा बोजा अंशतः कमी करतां येणार आहे! पण प्रत्यक्ष काय घडून आलें आहे तें पहा. ब्रह्मदेश खालसा झाला; ब्रह्मी लोकांस दास्यता आली; इंग्रजी व्यापारास उत्तेजन मिळालें; व नोकरी करूं इच्छिणाऱ्या तरुण इंग्रजांस नोकरीचें नवीन क्षेत्र सांपडलें! त्यांच्या दृष्टीनें हें सारें ठीक झालें. पण आम्हांस तें कसें ठीक वाटणार! आमचें शेंकडों शिपाई मरून त्यांचीं बायकोपोरें उघडी पडलीं; आमचे कोट्यवधि रुपये खराब झाले; आणि आमच्या शिरावरील कराचा बोजा कमी न होता अधिकच झाला! चीन, इराण, अफगाणिस्थान, बलुचिस्थान, वगैरे देशांशीं इंग्रजांचें जें कारस्थान चाललें आहे त्याचाही आमच्या स्थितीवर असाच परिणाम घडत आहे. राज्यविस्ताराबरोबर सैन्यविस्तार झालाच पाहिजे व होत आहे, आणि त्याचा खर्च आम्हांवर अधिकाधिक लादला जात आहे. रुप्याचा भाव उतरल्यामुळे हिंदुस्थानचें राज्य नीट रीतीनें करणें अशक्य झालें आहे, ही जी हिंदुस्थान सरकारची ओरड आहे ती अगदीं खोटी आहे. हिंदुस्थान सरकारनें नसत्या लढाया उभ्या केल्या नसत्या, नवीन मुलूख काबीज केला नसता; सोल्जरांच्या नवीन पलटणी इंग्लंडांहून आणिल्या नसत्या; नवीं नवीं

खार्ती विनाकारण काढून त्यांत इंग्रजी अंमलदारांची भरती केली नसती, तर रुप्याचा भाव आहे त्याहून उतरता, तरी देखील हिंदुस्थान सरकारची चणचण झाली नसती, आणि नेटिव लोकांस आरडाओरड करण्याची जरूर न पडती. गेल्या दहा वर्षांत सुमारे ऐंशी कोटी रुपये सरकारने वर सांगितल्याप्रमाणे खर्चून टाकले आहेत. याच काळांत सुमारे पसतीस कोटी रुपये रुप्याच्या उतरलेल्या भावामुळे सरकारास अधिक खर्च करावे लागले. या दोन आंकड्यांवरून वाचकांच्या हें लक्षांत येईल कीं, पहिले ऐंशी कोटी रुपये किंवा त्यांपैकी बरेच रुपये सरकार वाचवितें तर दुसरे चौतिस कोटी रुपये त्याला लीलेनें खर्च करतां येते. इतकेंच नाही, तर रुपयाचा भाव शिलिंग झाला असता तरी सुद्धां त्याला काडीयेवढी देखील फिकीर करावी लागली नसती. नामदार कंपनीच्या मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांनीं अतिराज्यलोभामुळे सत्तावन्न सालचें बंड उपस्थित केलें म्हणून ब्रिटिश लोक कंपनीवर क्रुद्ध झाले, आणि ब्रिटिश पार्लमेंटानें कंपनीकडून राज्यकारभार काढून घेऊन त्याचीं सूत्रें राणीच्या हातांत दिलीं. पण पुढें मागें राणीच्या प्रधानांच्या व नोकरांच्या वर्तनामुळेच तसा प्रसंग येऊन गुदरला तर मग कोणावर कोण रागावणार व कोणाकडील राज्यसूत्रें काढून घेऊन कोणास देणार? आजच हा प्रसंग येण्याची भीति आहे असें नाही. पण सध्यां ज्या प्रकारच्या लष्करी अधिकाऱ्यांच्या सत्तेनें हिंदुस्थान सरकारचें वर्तन होत आहे त्यांचेच वजन कायम राहिल्यास तसा प्रसंग मागें पुढें येणें केवळ अशक्य नाही.

रूस लोकांची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही लोकांची स्वारी हिंदुस्थानावर होण्याची भीति न रहावी व झाली तरी राज्याला यत्किंचित् धक्का न लागावा व त्याची शांतता न मोडावी यास्तव किती बंदोबस्त, किती किल्ले व किती फौज अवश्य आहे याविषयीं अभिप्राय देणें आमचें काम नाही, व तो आम्हीं दिला तरी त्याला कोणी पुसणार नाही! तथापि या लष्करी मजबुतीची कोणत्याही प्रकारें हेळसांड करावी असें आमचें म्हणणें नाही; तसेंच आजच सगळे लष्करी अधिकार नेटिवांच्या स्वाधीन करा असेंही आम्हीं म्हणत नाही; आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं तुमच्या लष्करावर तुमची सारी मदत असेल, व त्यावर हवा तितका खर्च करावा अशी तुमची इच्छा असेल, तर तो तुम्ही खुशाल करा; त्याबद्दल सध्याच आम्ही तुम्हांशीं भांडत नाही; पण लष्करी खातें व मुलकी खातें या दोहोंवरही आम्ही पाहिजे तसा खर्च करूं, व तो भागविण्यासाठीं तुमच्यावर पाहिजे तसले कर बसवूं असें तुम्ही म्हणाल तर मात्र आम्हीं तुमच्याशीं एकसारखे भांडल्याशिवाय व आमच्या आरोब्यांनीं तुमच्या कानांचीं रंघें भरून टाकून तुमचीं डोकीं फिरवून सोडल्याशिवाय रहाणार नाही! ज्याअर्थी सध्या तुम्हांस रशियाच्या बागुलबोवाची अगदीं दहशत पडल्यासारखी झाली आहे, आणि गोरीं पल्टणें, दगडी तटबंदी, आणि शिशाचे गोळे यांवर मनमुराद खर्च केल्याशिवाय परचक्रापासून हिंदुस्थानचा बचाव होण्याचा संभव नाही असें वेड तुमच्या डोक्यानें घेतलें आहे, त्याअर्थी आम्ही तुम्हांस तूर्त हवी तितकी फौज ठेवण्यास हरकत करणार नाही. पण ही आमची विचारी राजनिष्ठा ध्यानांत आणून तुम्ही आम्हांस मुलकी राज्यव्यवस्थेच्या जबरदस्त भाराखालीं चिरडूं न देण्याचा निश्चय केला पाहिजे. तुम्हांस अवश्य वाटतील तेवढीं गोरीं पल्टणें आणि निवडक मुलकी अधिकारी येवढ्यांना तुम्हीं हव्या तितक्या चांगल्या स्थितीत ठेवा; त्यांची पगाराची पाहिजे तर तीन शिलिंगांप्रमाणें भरपाई करा; आणि ते मोठ्या संतोषानें कर्तव्य बजावतील अशा प्रकारें त्यांची बरदास्त ठेवा; त्याबद्दल आम्ही तुम्हांस दोष देणार नाही. पण ज्या त्या खात्यांत इंग्लंडचें बाजारबुणें भरून त्याला राजविलास भोगतां येतील असें वेतन देण्याचा मूर्ख व अशक्य प्रयत्न करूं नका. यापुढें कोणत्याही खात्यावर अगदीं अपरिहार्य दिसल्याशिवाय गोरा अधिकारी नेमावयाचा नाही, असा निश्चय करा; आणि आतां जे गोरे अधिकारी या देशांत आहेत, ते पेन्शन घेऊन जसजसे विलायतेस निघून जातील तसतशा त्यांच्या जागा नेटिवांना द्या. लष्करांतील बहुतेक मोठ्या जागा आणि मुलकीकडील कांहीं मोठ्या जागा तुमच्या हातीं असल्यावर तुम्हांस कशाचीही भीति नाही. तसेंच अशा पद्धतीनें हिंदुस्थानचें राज्य चालवाल तर खर्चाच्या संबधानेंही तुमचीं कधीं ओढाताण

होणार नार्ही; प्रजा संतुष्ट राहील; हिंदू लोकांस, मुलकी खात्यांतच कां होईना, पण मोठ्या पगाराच्या व जबाबदारीच्या जागा मिळूं लागल्यास मोठें समाधान वाटून, अधिकाधिक शहाणपण येत जाईल व त्यांची राज्यभक्ति दिवसेंदिवस दृढतर होत जाईल; सुशिक्षित व समंजस हिंदू लोकांच्या हातांत दोन अधिक पैसे पडूं लागले म्हणजे ते आपला संचय नवीन प्रकारच्या व्यापारोत्तेजनाकडे लावतील, व तशा प्रकारच्या उत्तेजनामुळे इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोनही देशांतल्या काम करणाऱ्या लोकांच्या स्थितीवर चांगला परिणाम होईल. अशा रीतीनें परक्या देशाचें राज्य चालविण्यांत खरें भूषण, खरी मनुष्यप्रीति, व खरा सुरक्षितपणा आहे. अशा प्रकारच्या उदार राज्यतत्त्वांस जे राज्यकर्ते पराङ्मुख होतात, आणि जिकलेल्या प्रजेस वाढ्याकडून व बुडख्याकडून खाण्याचा प्रयत्न करतात ते तिचें सर्वतोपरी नुकसान करून अखेरीं आपलेंही नुकसान करून घेतात असें आजपर्यंतच्या अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. याकरतां तुम्ही राज्यकर्ते आमचें वित्त घ्या, पण त्या घेण्याला कांहीं आळा असूं द्या, अशी आमची शेवटची प्रार्थना आहे!

पुण्याची प्रकृति व गवताच्या गंजी

शाळामास्तरिणींनीं जाकिटें घालावीं किंवा नाहीं, छत्र्या वापराव्या किंवा नाहीं व जोड्याचा उपयोग करावा किंवा नाहीं—असल्या विषयांवर म्युनिसिपल कमिशनरांनीं सामान्य लोकांस खुष करण्यासाठीं हवें तसें बरळत सुटावें, आणि त्याबद्दल वर्तमानपत्रांत बोभाटा होऊन युरोपिअन लोकांपुढें आपली नाचक्री होण्याचा प्रसंग आला अथवा द्रव्यद्वारा कदाचित् नुकसान होण्याची भीति पडली म्हणजे अविचारानें केलेल्या कर्माचा पश्चात्ताप होऊन ज्यांच्यावर विनाकारण एकवार वाक्शस्त्र धरलें त्यांचीच स्वसंरक्षणाकरतां पायधरणी करीत बसावें—यापेक्षां लोकांचें खरें कल्याण कशांत आहे हें शोधून काढून तें वाढविण्याचा प्रयत्न करावा, हें कर्तव्यपरायण लोकप्रतिनिधींस अत्यंत उचित आहे, हें कोणीही कबूल करील. पण या निष्कारण वाखाणलेल्या शहराच्या म्युनिसिपॅलिटींत जे लोकनियुक्त सभासद आहेत, त्या सर्वासच आपल्या कर्तव्याची अशी कल्पना असेल असें वाटत नाहीं. ज्या शहरांच्या लोकनियुक्त म्युनिसिपल रावसाहेबांचें लक्ष लोकांच्या हिताहून अन्य विषयांकडे वारंवार जात असेल अशा शहरांस म्युनिसिपालिटीचे मेंबर्स निवडण्याचा अधिकार नसावा हेंच आम्हांस बरें वाटतें! सरकारानें निवडलेल्या कमिशनरांनीं प्रशस्त वर्तन केलें नाहीं तर त्यांना व सरकाराला दोष देतां येतो; पण लोकनियुक्त सभासदांनीं तसें केलें म्हणजे “आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ” या म्हणीचें स्मरण करून स्वस्थ बसावें लागतें! या शहरातील म्युनिसिपॅलिटीचे अधिकार बाँबे कॉरपोरेशनच्या अधिकाऱ्यांच्या खालोखाल आहेत. या इलाख्यांतील दुसऱ्या कोणत्याही म्युनिसिपॅलिटीस येवढें अधिकार दिलेले नाहीत, व दुसऱ्या कोणत्याही म्युनिसिपॅलिटीचें येवढें उत्पन्नही नाहीं. शहाणपण, देशाभिमान, बुद्धिमत्ता वगैरे गुणांबद्दल तर पुण्याचा डंका आज कित्येक वर्षे साऱ्या हिंदुस्थानभर वाजत आहे! असें असून येथल्या म्युनिसिपॅलिटीच्या हातून लोकसुखाच्या अगदीं सामान्य गोष्टी देखील व्हाव्या तशा होत नाहीत, हे आश्चर्य नव्हे काय? खडकवासल्याच्या कालव्यामुळें सारें शहर पाण्यावर तरंगूं लागल्यासारखें होऊन दमटपणापासून होणारे विकार प्रत्येक घरीं दृष्टीस पडूं लागले आहेत तरी त्यांच्या प्रतिकारासाठीं या म्युनिसिपॅलिटीकडून अद्याप कांहीं एक झालें नाहीं. तसेंच, खडकवासल्याच्या पाणाकरतां या म्युनिसिपॅलिटीला भलतीच्या सलतीच रक्कम द्यावी लागत असून, पाणी कमी घेतलें तर त्याबद्दल कमी रक्कम देऊन चालत नाहीं; पण अधिक घेतलें तर त्याबद्दल मात्र जबर दर द्यावा लागतो असें सांगतात! इंग्रजी राज्यांत असला मोगलाई अंमल दृष्टीस पडणें हें या शहरांतील लोकांच्या नांवाजलेल्या शहाणपणास अत्यंत लाजिरवाणें नाहीं काय? तेंही असो. पुण्यांतील शौचकूपांडितके घाण शौचकूप पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही शहरांत खचित नसतील. असें असून ते नाहींसें करण्याविषयीं या म्युनिसिपॅलिटीनें अद्यापि म्हणण्यासारखें कांहींएक केलें नाहीं. पिण्याचें पाणी पावसाळ्यांत बऱ्याच अंशीं गुळवण्यासारखें होतें. साऱ्या बरसातींत असल्या पाण्यामुळें प्रत्येक इसमाच्या पोटांत निदान शेर दीडशेर तरी गाळ जात असेल! पण पाणी गाळण्याची आजपर्यंत म्हणण्यासारखी खटपट झाली नाहीं. पूर्वीं या शहरांत जिकडे तिकडे फरशा होत्या; त्या काढून अलीकडे म्युनिसिपॅलिटीनें सर्वत्र खडीचे रस्ते केले आहेत, व त्यांच्या दोन बाजूंस लहानशीं गटारें बांधलीं आहेत. मूळचे रस्ते पराकाष्ठेचे अरुंद असल्यामुळें व आतां त्यांच्या दोहों बाजूंस दोन लहानच कां होईनात गटारें झाल्यामुळें, कित्येक आळ्यांत व गळ्यांत समोरासमोर दोन गाड्या आल्या असतां त्यांना तोंडें न फिरवितां मागें सारीत नेण्याचा प्रसंग येतो! अशा बोळांचे रस्ते रुंद करण्याबद्दल, निदान ठिकठिकाणीं गाड्या वळवितां येण्यासारख्या जागा राखण्याबद्दल सक्तीचा प्रयत्न व्हावयाला पाहिजे आहे; पण शुष्क कामाकडेच साऱ्यांची नजर असल्यामुळें असल्या गोष्टींकडे कोणाचेंही विशेष लक्ष लागत नाहीं. मळाच्या गाड्या ठेवण्याच्या ज्या जागा आहेत त्यांच्या आसपासच्या लोकांस असह्य त्रास होतो, व या गाड्या गांवांतून चालल्या असतां दोन—दोनशें यार्डपर्यंत कपाळ फिरविणारा दुर्गंध चालतो. थोड्या काळजीनें व खर्चानें या

दोनही पीडा टाळतां येण्यासारख्या आहेत; पण “**ड्रेनेजच्या जंगी स्कीम्स**” करण्यांत गुंतलेल्या म्युनिसिपल प्रतिनिधींना असल्या क्षुल्लक सुधारणांकडे लक्ष देण्याची इच्छा कोटून होणार? पुण्यातील सर्व जातींच्या बायकांस देहधर्म उरकण्यासाठी गटारांवर मुलें बसविण्याची व कुणबी बायकांस थोडा काळोख पडल्याबरोबर त्या ठिकाणीं ते स्वतः उरकण्याची दुष्ट खोड फार दिवस लागलेली आहे! म्युनिसिपॅलिटीचे मोकदम चार सहा महिने सकाळ संध्याकाळ थोडे परिश्रम करतील, आणि ऑनररी किवा पगारी मॅजिस्ट्रेटास थोडें अधिक काम देतील तर ही त्यांची खोड सहज घालवितां येणार आहे. पण आमच्या कमिशनरांच्या नैसर्गिक कोमलतेमुलें ही घाण येथें किती वर्षे चालेल हें कोणासही सांगतां येणार नाहीं. सभ्य म्हणविणाऱ्या स्त्रियांनीं रस्त्याच्या दोनही बाजूंस बसविलेलीं दोन दोन चार चार पोरें राखीत उभें रहावें, आणि रस्त्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या सभ्य गृहस्थांस नाकाला पदर लावून व खालीं मान घालून निमूटपणें जावें लागावें, याबद्दल येथील कौंटुबिकांची किंवा म्युनिसिपल कमिशनरांची विशेष तारीफ करावी हें आम्हांस समजत नाहीं! फार कशाला? भर बुधवारांत व इतर पेठांत रस्त्याला लागून तपकीर घोंटण्याचा जो सपाटा चाललेला असतो त्यामुलें शिकून शिकून शेंकडों लोक जातां येतां घाबरेघुबरे होतात. पण हीं दुकानें रस्त्यावरून उठविण्याबद्दल अनेकांकडून अनेक वेळां सूचना करण्यांत आल्या असून त्यासंबंधानें अद्यापि कांहींच झालें नाहीं, यामुलें या म्युनिसिपॅलिटीतील सभासदांस घ्राणेंद्रियें आहेत किंवा नाहींत, असा संशय देखील कधीं कधीं उत्पन्न होतो! तसेंच, **बोलोभाईरामाच्या** कर्णकटू व भीतिप्रद आरड्यामुलें जो त्रास व निद्राभंग होतो तो दूर करण्याविषयींही म्युनिसिपॅलिटी कांहीच करीत नाही यावरून हिच्या अधिकाऱ्यांना हा निर्घोष बंद केल्यास आपल्या हातून मोठें पाप घडेल असें वाटत असलें पाहिजे असें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं!

येणेंप्रमाणें पुण्याच्या प्रकृतीची सांप्रत स्थिति आहे. या स्थितींत लौकरच विशेष बिघाड होण्याचें आणखी एक कारण तयार होत आहे. तें कोणतें म्हणाल तर तेथील गवताच्या टोलेजंग गंजी. पुण्याचें राजधानीत्व गेलें; पण पुण्याचें लष्कर गेलें नाहीं! कदाचित् पेशवाईतल्यापेक्षांही सध्या येथें अधिक फौज असेल. भेद इतकाच कीं पेशवाईतली फौज पुण्याचें वैभव वाढविणारी होती; सध्याची फौज पुण्याच्या किंवा त्याच्या आसपासच्या लोकांनीं तसें करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांचा समाचार घेण्याकरतां ठेवलेली आहे! असो; कसें झालें तरी पुण्यास सध्या मोठी फौज आहे, व या फौजेत तोफखाना व स्वार आहेत! इंग्रजी तोफांला घोडे लावतात, व इंग्रजी स्वार घोड्यांवर बसतात! तोफांच्या व स्वारांच्या घोड्यांस गवत लागतें आणि तें पुरविणें पुण्याच्या व्यापाऱ्यांस भाग पडतें! वर्षाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत खळ न पडूं देतां हा पुरवठा करतां यावा म्हणून हे व्यापारी सुगीवर माफक दरानें गवत विकत घेऊन त्याच्या मोठमोठ्या गंजी घालून ठेवतात. असल्या गंजीपैकीं बऱ्याच गंजी लकडीपुलाच्या पलीकडे गणेशखिंडीस जाणाऱ्या रस्त्याच्या डाव्या उजव्या बाजूस आहेत. गवताचें नीट रीतीनें संरक्षण करण्याचे किंवा त्यापासून लोकांस पीडा न होऊं देण्याचे जे अनेक उपाय आहेत ते या व्यापाऱ्यांस मुलींच अवगत नसावे, व आमच्या म्युनिसिपल कमिशनरांस ते अवगत असले तरी अंमलांत आणण्याचें त्यांना कधींच सुचलें नसावें असें दिसतें. खडकवासल्याच्या कालव्यामुलें पुण्यांतून दक्षिणेकडे हिंडावयास जाण्याचे जेवढे मोठे रस्ते होते तेवढे सारे आसपासच्या दमटपणामुलें अगम्य झाले आहेत! गणेशखिंडीच्या रस्त्याकडे या कालव्याचें एक क्षुद्र पिल्लूच आलें असल्यामुलें व या रस्त्याच्या आसपासची जमीन मुरमाड व काताळ असल्यामुलें या रस्त्याला बराच कोरडेपणा आहे. तसेंच पूर्वेकडून पश्चिमेकडे व पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहणाऱ्या वाऱ्यास अडथळा करण्यासारखें कोठें कांही नसल्यामुलें, शहराच्या बऱ्याच भागांतील व्यायामशील लोक या रस्त्यानें सकाळसंध्याकाळ हिंडावयास निघतात. पण पुलाच्या तोंडाशींच गवताच्या टेंकड्या घालण्याचा जो प्रघात मांजत चालला आहे तो बंद केला नाही तर थोड्या दिवसांनीं हा रस्ताही हिंडावयास जाण्यास

निरुपयोगी होईल अशी आम्हांस भीति वाटते! रस्त्याच्या पश्चिमेला गवताचे हे पर्वतप्राय ढीग पडल्यामुळे वारा अगदी बंद होतो इतकेंच नाही, तर गवत घेऊन येणाऱ्या व तें घेऊन जाणाऱ्या गाड्यांच्या रहदारीमुळे इतर लोकांच्या गाड्यांस व पादचाऱ्यांस त्या संकुचित जागेंत मोठी गैरसोय सोसावी लागते. कित्येकदां या गवताच्या गाड्यांच्या तांड्यांमुळे पांच दहा मिनिटें खोटी होते, व कधीं कधीं तर त्यांवर डोल्याप्रमाणें रचलेल्या ओझ्याचा धक्का लागून घोड्यांच्या कळसूत्री गाड्यांस व त्यांत बसणाऱ्यांस इजा होते! तथापि या गंजीविरुद्ध आमची जी तक्रार आहे ती केवळ याच कारणासाठीं नाही. तिला याहून बलवत्तर कारणें आहेत. गवतांत एक प्रकारचे कृमी उत्पन्न होऊन त्यांपासून एक ताप येतो. त्याला हे—फीवर (Hay—Fever) असें म्हणतात. शहराच्या तोंडाशीं पश्चिमेच्या बाजूला हवा खाण्यास जाण्यायेण्याच्या रस्त्यावर येवढाल्या गंजी घालूं देणें म्हणजे जाणूनबुजून तापाच्या दुष्ट सांथीचें बीज उघड्या डोळ्यानें लावून ठेवण्यासारखें होय! खेरीज पावसाळ्यांत या गंजीजवळच्या गवताचा गळाठा कुजला म्हणजे त्यापासून दुःसह दुर्गंध सुटतो इतकेंच नाही, तर कित्येक रोगही उत्पन्न होतात. एकंदरीत शहराच्या नजीक इतकें वनस्पतिद्रव्य कुजूं देणें चांगलें नाही. आमची अशी सूचना आहे कीं म्युनिसिपॅलिटीनें या गंजी येथून काढून ती जागा आपल्या ताब्यांत घ्यावी, व तींत एक सार्वजनिक मोठा बाग करावा. बुधवारच्या वाड्याच्या दीडवीत बखळींत म्युनिसिपॅलिटीनें जी बाग केली आहे तीपासून शहरांतल्या उकाड्यानें, घाणीनें, व गोंगाटानें त्रासून गेलेल्या नागरिकांस किती आराम होत असेल याचा आमच्या म्युनिसिपल प्रतिनिधींनीच विचार करावा! मुंबईसारख्या ठिकाणीं ज्या सार्वजनिक बागा आहेत त्यांचें स्वरूप लक्षांत आणून त्यांच्या तोडीची एक बाग आमच्या म्युनिसिपॅलिटीनें या गंजीच्या जागीं केल्यास पुण्यांतील बहुतेक लोक तिला दुवा दिल्यावांचून रहाणार नाहीत. वास्तविक पहातां पुण्यासारख्या म्युनिसिपॅलिटीकडून शहराच्या निरनिराळ्या भागांत अशा प्रकारच्या लहान मोठ्या चार पांच बागा पाहिजेत. असल्या बागा करणें हें व्यक्तीचें काम नव्हे. असल्या संस्था सार्वजनिक खर्चातूनच झाल्या पाहिजेत. झालेल्या रोगांस उपाय करण्यासाठीं दवाखाने घालणें जसें म्युनिसिपॅलिट्यांचें कर्तव्य आहे, त्याप्रमाणें रोग न होऊं देण्यासाठीं लोकांस पोटांत चांगली हवा घेतां येऊन दोन घटका करमणूक करतां येईल अशा आरामवाटिका अस्तित्वांत आणणें हेंही तितक्याच महत्त्वाचें म्युनिसिपॅलिट्यांचें कर्तव्य आहे. असलीं स्थलें मोठ्या शहरांचीं फुप्पुसें होत; आणि व्यक्तिमात्राच्या फुप्पुसांस चांगली हवा मिळाल्यानें त्याच्या प्रकृतीवर जे परिणाम घडतात, तेच असल्या बागांच्या योगानें शहराच्या प्रकृतीवर होतात. कदाचित् अशा प्रकारच्या तीन चार बागा करण्याचें सामर्थ्य म्युनिसिपॅलिटीच्या अंगीं तूर्त नसेल. पण अनुभव घेऊन पाहण्यासाठीं अशा प्रकारची एखादी बाग तिनें लौकर करावी अशी आमची सूचना आहे. अशा प्रकारच्या बागेपासून होणारा फायदा व आनंद यांचा प्रत्यय लोकांस आला म्हणजे त्याबद्दल ते एक लहानसा नवीन कर देण्यास देखील बिलकुल तक्रार करणार नाहीत अशी आमची खातरी आहे.

आतां वरील गंजीविषयीं आणखी दोन शब्द लिहून हें स्थानिक बाबींचें पुराण संपवितो. सध्यां ज्या ठिकाणीं या गंजी आहेत, त्या ठिकाणाहून त्या हुसकून लावल्या म्हणजे त्यासंबंधानें आपलें कर्तव्य संपलें असें म्युनिसिपॅलिटीनें समजतां कामा नये. ज्या नवीन ठिकाणीं त्या घालूं दिल्या जातील तें ठिकाण शहरापासून निदान एक मैल तरी लांब असावें. त्याच्या आसपास मोकळी व कोरडी जागा विपुल असावी. ती खडकाळ असेल तर फारच सोईची होय. गंजीगंजींत निदान ६० फूट अंतर असावें. मोकळ्या गवताच्या गंजी घालण्यापेक्षां गवत दाबण्याचे यंत्र ‘दाबक’ आणून कापसाप्रमाणें त्याचे घट्ट गट्टे बांधले असतां तें कुजण्याची किंवा जळण्याची फार भीति रहाणार नाही; जागा थोडी पुरेल; एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं तें वाहून नेण्यास सोपें पडेल; व वजनावर देण्याघेण्यास फार सुलभ पडेल. तसेंच ज्या ठिकाणीं गवताच्या गंजी असतील त्या ठिकाणीं आग लागली असतां ती ताबडतोब विझविण्याचा उत्तम बंदोबस्त असला

पाहिजे. तो होण्यास मुख्य दोन गोष्टी अवश्य आहेत; एक, लागेल तेव्हां पाण्याचा भरपूर पुरवठा, आणि दुसरी, मोठ्या शक्तीचें **फायर एंजिन**. गवताच्या प्रत्येक खजिन्यापाशीं (डीपोपाशीं) मोठा थोरला नळ आणून ठेवावा, किंवा तसें करणें शक्य नसेल तर एखादा मोठा तळ्यासारखा खड्डा करून तो कालव्याच्या किंवा दुसऱ्या कसल्या तरी पाण्यानें नेहमीं भरलेला ठेवावा. या दोनही वस्तूंचा खर्च गंजवाल्यांकडून घ्यावा, व ते तो गवत घेणारांकडून घेतील. एखादे वेळीं अग्निनारायणाची अवकृपा झाली म्हणजे हजारों रुपयांचें नुकसान करून घेण्यापेक्षां व तसें झाल्यास गवतासाठीं पाहिजे तो भाव देण्यापेक्षां, गवताच्या व्यापाऱ्यांनीं व तें घेणारांनीं ती अवकृपा मुळींच न होऊं देण्यासाठीं, पहिल्यापासून थोडीशी झीज सोसण्यास मार्गेंपुढें पाहूं नये; तात्पर्य, ज्याप्रमाणें शहराच्या आसपास उंसाची लागवड बंद केल्यानें व पर्वतीचें तळें कोरडें पाडल्यानें लक्षांत येण्यासारखा शहराच्या प्रकृतींत फेरफार झाला आहे, त्याप्रमाणें शहरांतला दमटपणा व दुर्गंध नाहीसा करून शहराच्या थेट हद्दीवर रोगाचीं जीं कारणें आहेत तीं दूर केलीं आणि त्या ठिकाणीं स्वच्छ हवा व विसावा मिळण्यासारख्या मोठमोठ्या सार्वजनिक बागा केल्या, तर निरोगीपणाबद्दल पुण्याचा जो एकदां लौकिक होता तो थोड्या वर्षांत त्याचा त्यास फिरून प्राप्त होईल अशी आमची समजूत आहे.

मराठीत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत?

“मराठीत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत?” असा प्रश्न विचारण्यापेक्षा “देशी भाषांत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत?” असा व्यापक प्रश्न विचारण्यास देखील कांहीं हरकत नाही! कारण ग्रंथसंबंधाने जशी मराठी भाषेची तशीच बहुतेक इतर देशी भाषांची स्थिति आहे असे म्हणता येईल. तथापि झांकली मूठ सव्या लाखाची या न्यायाने गुजराती, मारवाडी, तेलगू वगैरे भाषांची ज्यांना माहिती नसेल त्यांना त्या भाषांत कदाचित् महत्त्वाचा ग्रंथविस्तार असेल असे वाटत असेल; आणि खरोखरीच तसे कोणास वाटत असेल तर त्याचा तो भ्रम दूर करून ग्रंथदुर्भिक्ष्याने साऱ्या देशी भाषांस सारखे व्यापले आहे अशी त्याची खातरी करून देणे, व त्याचा मानीव आनंद नाहीसा करणे यांत मोठासा पुरुषार्थ नाही! ज्या गोष्टीत अज्ञानापासून सुख होत त्यांत ज्ञान संपादण्याचा प्रयत्न करणे हे केवळ मुख्यपण होय. पण वारंवार काय होत की, आपण आपल्या अज्ञानानंदांत आपले आयुष्य सुखाने कंठीत असतां, आपणास ग्रहदशा येते म्हणून म्हणा, किंवा या सृष्टीत कोणत्याही प्राण्याने निरंतर सुखी असू नये असा तिचा नियमच आहे म्हणून म्हणा, कोणी तरी दिसण्यांत कांहींएक कारण नसतां शुद्ध हेव्याने आमच्या डोक्यापाशीं आपल्या शहाणपणाची रड गाऊन आमची समाधानवृत्ति नाहीशी करून टाकतो! **रिपोर्टर ऑफ धी नेटिव प्रेस** हा एक अशा प्रकारचा अधिकारी आहे. रा. साठे यांना आपले कर्तव्य मुळीच करतां येत नाही असें आम्हांस वाटतें! रयतेनें मोठ्या कष्टाने दिलेले सरकारच्या पदरचे अडीचशें—तीनशें रुपये दरमहिना घेत बसून वर्षाच्या अखेरीस “या भाषेत म्हणण्यासारखा ग्रंथ झाला नाही; त्या भाषेत नांव घेण्यासारखा ग्रंथ निपजला नाही; धर्म, काम, व कवन याहून नेटिव लोकांस तिसरा विषय हातीं धरतांच येत नाही; आणि तिहींत तरी मोठें वाखाणण्यासारखें कांहीं स्वकपोलकल्पित असेल असें म्हणाल तर तसेंही नाही. जे ग्रंथ अथवा पुस्तके होतात, तीं बहुधा या विषयांवर; त्यांचा मगदूर कितपत असतो या गोष्टीची परिस्फुटता करण्यापेक्षां ती मुग्धच ठेवावी हें बरें! वरिष्ठ गणित, रसायन, यंत्रकला, चित्रविद्या, तारायंत्र, व्यापार वगैरे उपयुक्त किंवा गहन विषयांवर पुस्तके लिहिण्याची हौस अथवा आवश्यकता नेटिव लोकांस वाटत नाही; आणि ती वाटली नाही तोंपर्यंत देशी भाषांत चांगले ग्रंथ निपजण्याचा संभव नाही; इतिहास, थोर पुरुषांचीं चरित्रे, असल्या विषयांचें माहात्म्यसुद्धा नेटिव ग्रंथकारांस कळू नये हें मोठें आश्चर्य आहे.”—असले अभिप्राय देण्यासाठीं आपणांस प्रतिमासीं तीनशें रुपये मिळत नसतात, हें राजश्री साठे यांस कळत नाही याचेंच आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें! ज्यांच्याकडून साक्षात् किंवा परंपरेनें आपला पगार आपणांस मिळतो त्यांचा दिल खुष होईल अशा रीतीचा रपोट करणे हें खऱ्या नोकराचें कर्तव्य, कीं त्यांना हळहळ वाटेल अशा प्रकारचें लिहिणें लिहिणें हें आपलें वाजवी कर्तव्य, याचीच मीमांसा राजश्री साठे यांस अद्यापि करतां आली नसावी असा आम्हांस संशय येतो. अपकारी, जंगल वगैरे खात्यांचे रिपोर्ट्स रा. साठे यांच्या अवलोकनांत कधींच आले नाहीत काय? लष्करी खात्याचा अवाढव्य खर्च छपविण्यासाठीं, नवीन मुलूख काबीज करण्यांत होणारा खर्च लोकांच्या डोळ्यांत सलूं न देण्यासाठीं, साहेब लोकांचे मोठमोठे पगार अखंड चालवून त्यांच्यासाठी नवीन खातीं काढण्यांत होणारा खर्च लोकांच्या नजरेंतून चुकविण्यासाठीं, नवीन करांचा बोजा ‘त्राहि त्राहि’ होऊन गेलेल्या प्रजेनें आनंदाने सहावा यासाठीं गुलजार रिपोर्ट्स लिहिण्याची जी कला पादशाही अंमलाची सतत वृद्धि चिंतणाऱ्या यच्चावत इंग्रजी अधिकाऱ्यांस साधली आहे तिचें अनुकरण तर सामान्य नेटिवाला कधींच करतां येणार नाही; पण अपकारी, फॉरेस्ट वगैरे खात्याकडील लुंगेसुंगे अधिकारी देखील ज्या रीतीनें आपले रपोट सजवून देतात ती रीती रा. साठ्यांसारख्या गृहस्थांस अवगत नसावी, हें त्यांच्या हपीशिलपणास बिलकुल शोभत नाही! शिवाय, युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचा पुनः प्रवेश झाल्याखेरीज त्यांना सुदशा येणार नाही असें मत देणें म्हणजे तर आपल्या अधिकाराचा अतिक्रम करून अराजनिष्ठेच्या अपवित्र प्रदेशांत पाऊल टाकण्यासारखें खचित होय!

पण आमची समाधानवृत्ति ढवळण्याचें पाप हे साठेच करणारे आहेत असें नाहीं. घरच्या भाकरी खाऊन नसत्या उठाठेवी करणारे या रिपोर्टासारखे दुसरेही पुष्कळ गृहस्थ आहेत. हेही खुद्द स्वतःला व दुसऱ्याला हाच प्रश्न—म्हणजे मराठी भाषेंत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत—हा प्रश्न घालून त्याचें उत्तर स्वतः देण्याचा किंवा तें लोकांकडून काढण्याचा प्रयत्न करीत असतात! पण मौल्यवान् वस्तुविषयी प्रश्न केला म्हणजे तो गूढ होतो आणि सामान्य वस्तुविषयी तो केला म्हणजे उत्तर देण्यास सोपा जातो असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि मौज अशी आहे कीं ज्या वस्तूचा नित्य सहवास आपणांस घडत असतो तिचें कार्यकारण आपणांस ठाऊक नसून ठाऊक असल्यासारखें उगीच वाटतें. ढग कां येतात, पाऊस कसा पडतो, मडक्यांतलें किंवा फडकें लावलेलें पाणी गार कां होतें, उलट टांगून ठेवलेलें पाणी कापडांतून कां गळत नाहीं, पतंग वर कसा चढतो वगैरे गोष्टींची खरी कारणें आपणांपैकीं शेंकडा नव्वदांस ठाऊक नसतील अशी आमची पक्की खातरी आहे. तथापि कागदाचा पतंग शेंपटासकट हवेंत चढतो कसा, असा प्रश्न एखाद्या पोराला केला तर तो देखील असा प्रश्न करणाऱ्यास खुळा ठरवील! पण या प्रश्नाचें उत्तर बऱ्याच मोठ्या गणित्याला बरोबर देतां आलें नाहीं ही आमच्या अनुभवांतली गोष्ट आहे. तात्पर्य काय कीं, मराठी भाषेंत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत याचा खुलासा करण्यासाठीं आम्ही जर कांहीं सोपे प्रश्न केले तर हे लोक असे म्हणतील कीं “यांत हो काय? यांचीं उत्तरें अगदीं सोपीं आहेत. तीं आम्हीं फाड्दिशीं देऊन टाकूं.” यांनीं असें म्हटलें म्हणजे आमच्या लिहिण्याची आणि कष्टाची काय प्रतिष्ठा राहिली? तथापि त्यांना तीं उत्तरें फाड् दिशीं देण्यांत येतात किंवा नाहीं, आणि आल्यास तींच या प्रश्नांस देतां येतील किंवा नाहीं हें ताडून पाहण्याची संधी त्यांस देण्यासाठीं, आम्ही त्यांना असें विचारतो कीं, “कां हो पुण्यास अद्यापि मुंबईप्रमाणें रस्तोरस्तीं सोडावॉटरच्या बाटल्या कां खपूं लागल्या नाहीत? इंग्लंडाप्रमाणें येथेंही बर्फ किंवा थंडी कां पडत नाहीं? हरिपंत फडक्यांसारखें, मानाजी फांकड्यांसारखे, मोल्टकीसारखे किंवा लॉर्ड रॉबर्ट्ससारखे लढवय्ये सध्या या देशांत पैदा कां होत नाहीत? इलिझाबेथ राणीनंतर इंग्लंडांत जसा ग्रंथविस्तार झाला तसा पूर्वीं कां झाला नाहीं—अथवा लॉर्ड बेकन याला ल्याटिन ग्रंथ वाचण्याची आणि ल्याटिन भाषेंत लिहिण्याची चटक कां लागली? रोमन लोकांनीं ग्रीक लोकांस पादाक्रांत केल्यावर सॉक्रेटीस, प्लेटो, अॅरिस्टॉटल यांसारखे पुरुष त्यांमध्ये निर्माण कां झाले नाहीत? आमचें वैद्यक कां मार्गें पडत चाललें व ज्याच्या त्याच्या हातीं बाटली कां येऊं लागली? स्वतंत्र राष्ट्राचीं चिन्हें काय व महाराष्ट्र देशांत तीं आहेत किंवा नाहीत?” जो या प्रश्नांचीं उत्तरें बरोबर देऊं शकेल त्याला महाराष्ट्र देशांत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत हें सहज समजणार आहे.

दारु विरुद्ध अफू अथवा हलवायाचे दुकानावर ब्रह्मार्पण !

आज दारु घ्यावी किंवा अफू खावी या प्रश्नाचा विचार करावयाचा नाही! दारु आम्ही पीत आहो. अफू आम्ही खात आहो व ओढीत आहो! दोन्ही वस्तु त्याज्य आहेत व दोघींच्याही अंमलांतून आम्ही सुटलों तर फार बरें होणार आहे. पण तसें होण्याचा रंग दिसत नाही. आमच्या व चिनी लोकांच्या कल्याणासाठी इंग्लिश परोपकारी गृहस्थांनी जे प्रयत्न चालविले आहेत त्यांचा परिणाम कदाचित् असा होणार आहे की, आमचें व चिनी लोकांचें अफूचें व्यसन सुटून त्याच्या जागीं आम्ही व ते पक्के दारुबाज बनणार आहो! अफूच्या सेवनापेक्षां दारुच्या सेवनाचे परिणाम फार वाईट आहेत. अफूनें झोप येते; दारुनें झोप मोडते. अफूनें अग्निमांघ होतें; दारुनें पोटांत आग सुटते. अफूबाज मनुष्य झोंपाळू, एकलकोंडा व शांत असा असतो; दारुबाजाला रस्त्यांत जाऊन शिवीगाळ, मारामारी, व ओकाबोक करून आपली शोभा करून घ्यावीशी वाटते. अफिणवाला आपल्या खोलींत पडून रहातो; दारुवाला का गटारांत पडेल, कां कांट्यांत पडेल, कां कुव्यांत पडेल हें कोणालाही सांगतां यावयाचें नाही! अफू बेतानें खाल्ली किंवा ओढिली तर मेंदूस बळकटी येते, वाताचे विकार होत नाहीत, ज्वराला प्रतिबंध होतो व तो आला असतां हटतो किंवा मुळीच नाहीसा होतो, असें कित्येक वैद्य लोकांचें म्हणणें आहे. दारु पिण्यापासून कोणत्याही प्रकारचा फायदा होत नाही. ती प्लीहा, यकृत व काळीज यांस विकार करणारी असून तिच्या योगानें मेंदूचा जितका त्वरित बिघाड होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याही अंमली पदार्थानें होत नाही असें म्हणतात. हें सर्व खरें असेल तर अफूच्या व्यसनापेक्षां दारुचें व्यसन अगोदर दूर करण्याचा प्रयत्न करणें इष्ट आहे असें कोण म्हणणार नाही? पण चमत्कार पहा की, इंग्रजी परोपकारी गृहस्थांनीं आमचें व चिनी लोकांचें अफूचें व्यसन नाहीसें करण्यासाठीं आकाशपाताळ एक करण्याचा घाट घातला असून आमच्या पाठीमागें लागलेल्या या मदिरारूप नवीन पिशाचिकेच्या झपाट्यांतून आम्हांस सोडविण्याचा म्हणण्यासारखा प्रयत्न ते मुळीच करीत नाहीत. इंग्रजी अंमल होण्यापूर्वीं दारु आम्हांस मुळीच ठाऊक नव्हती असें नाही. मुसलमानांच्या कारकीर्दींत व त्यांच्या पूर्वीं देखील या देशांतील लोक श्रमपरिहारासाठीं, शीतनिवारणासाठीं, अथवा यत्किंचित् आनंदवृत्ति उत्पन्न करण्यासाठीं या मादक पेयाचा माफकपणानें उपयोग करीत असत. पण पूर्वकालापासून हिंदुस्थानांतील लोकांच्या वहिवाटींतला सोमरस, ताडी किंवा माडी कोणीकडे? आणि फिरंगी लोकांनीं शीतकटिबंधांतून आपल्याबरोबर आणलेली कॉग्नेक्, व्हिस्की किंवा ब्रॅंडी कोणीकडे? या तिघींसही साक्षात् अग्निसख्या म्हणण्यात हरकत नाही! यांचा निपाणी डोझ घसा कसा कापीत जातो, व ऐन हेमंत ऋतूंत सर्व शरीरभर ग्रीष्म ऋतूची छाया कशी पाडतो याचा अनुभव पुष्कळांना असेलच! या अघोर व्यसनाचे पार्यी या देशांतील सर्व दर्जांतले लोक अनामयास, द्रव्यास, व अब्रूस कसे मुकूं लागले आहेत, हें आतां कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाही. पूर्वीं कोणत्याही काळीं आम्ही या व्यसनांच्या आधीन इतके झालों नव्हतों, व आतां ज्या प्रकारच्या जहाल दारवा पिण्याचा सपाटा आम्हांत सुरू झाला आहे, तसल्या दारवा आम्हांस बिलकुल ठाऊक नव्हत्यां; तेव्हां ज्या परोपकारी गृहस्थांस आमच्या कल्याणाची खरोखरी कळकळ असेल त्यांनीं आमच्या हातून अफूची गोळी काढून घेण्यापूर्वीं आमच्या हातचा दारुचा ग्लास हिसकावून घेतला पाहिजे! पण त्यांच्या सांप्रत वर्तनावरून तसें करणें त्यांस शक्य किंवा उचित वाटत नसावेंसें दिसतें. आपण जी जाळणारी दारु प्रतिवर्षीं फस्त करतां ती बहुतकरून इंग्लंडाहून येथें येते. अर्थात् तिचा जितका अधिक खप होईल तितका इंग्रजी दारु करणारांचा फायदा आहे. हिंदुस्थानच्या पार्यी ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचें नुकसान न होऊं देणें हें ब्रिटिश पार्लमेंटचें स्वाभाविक कर्तव्य आहे. तेव्हां हिंदू लोकांस लागलेलें हें व्यसन कमी करण्याच्या इराद्यानें इंग्लंडाहून हिंदुस्थानांत येणाऱ्या दारुवर जबरदस्त कर बसविण्याचा विचार ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें आग्रहानें कोणीच आणीत नाही. मनुष्यांची व्यसनासक्ति नाहीशी करून त्यांचें अस्तित्व सुखावह करण्यास झटणाऱ्या परोपकारी इंग्लिश गृहस्थांस देशाभिमानीनें व

आप्तहितरतीनें अद्याप सोडलें नाहीं, हें यावरून उघड होतें. इंग्लंडचें नुकसान न होतां दुसऱ्यांचें कल्याण यांच्या हातून झालें तर हे करणार! हिंदु लोकांस व चिनी लोकांस अफूच्या व्यसनांतून सोडविण्यासाठीं नेटिव संस्थानिकांचा व हिंदुस्थान सरकारचा केवढाही तोटा झाला तरी हरकत नाहीं; ख्रिस्ती लोकांनीं पैशासाठीं अफूचा व्यापार करणें आणि दुसऱ्या लोकांस अफूसारखें क्षयकारी विष चारणें यासारखें महापातक नाहीं. पण त्याच लोकांनीं स्वहितासाठी आपली दुर्बल प्रजा “नको नको” म्हणत असतां तिच्या घशांत बाटल्या कोंबून तिची नागवणूक करण्यास बिलकुल हरकत नाहीं! इंग्लंडांतून हिंदुस्थानकडे दारूचा हवा तेवढा पूर वाहूं न देणें म्हणजे इंग्लिश व्यापाऱ्यांच्या व हिंदुस्थानच्या प्रजेच्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याला असह्य प्रतिबंध करणें होय! दारूच्या व्यापारांत ब्रिटिश सरकाराकडून या विलक्षण तत्त्वाचा गुप्तपणानें अवलंब होत नसता तर येथील गुप्त्यांची संख्या प्रतिवर्षी वाढत कां जाती? दारूचा खप अधिकाधिक कां होतो? आणि वाईट दारूच्या अतिसेवनापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांचें वाढतें प्रमाण कां दृष्टीस पडतें? अफूपेक्षां दारूचें व्यसन शेंकडोंपट वाईट आहे. तेव्हां ब्रिटिश परोपकाऱ्यांना आमच्या कल्याणाची खरोखर काळजी असेल तर ब्रिटिश अंमलामुलेंच ज्या तीव्र व्यसनाचा येथें जारीनें प्रसार होत आहे त्याचा प्रतिबंध करणें हें त्यांचें पहिलें कर्तव्य आहे.

पुनः पुनः जो जो विचार करावा तो तो इंग्लंडांतल्या लोकांनीं चिनी लोकांची अफू तोडण्यासाठीं हिंदुस्थान सरकारावर जबरी करून हिंदुस्थानांतला व्यापार नाहींसा करण्याचा प्रयत्न करावा, याचा आम्हांस मोठा चमत्कार वाटतो! अफूच्या विक्रीपासून हिंदुस्थान सरकारला प्रतिवर्षी आठ—नऊ कोटी रुपये उत्पन्न करतां येतात. अफूचा व्यापार बंद झाल्यास हे आठ—नऊ कोटी कोटून पैदा करावयाचे? या प्रश्नावर मि. केन वगैरे अफीणशत्रू असें उत्तर देतात कीं, “नफानुकसान आम्ही जाणत नाहीं; अफू खाणें किंवा ओढणें ही गोष्ट फार वाईट आहे; व ती नाहींशी करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. तें केल्यानें खासगी व्यक्तींचें व हिंदुस्थान सरकारचें काय नुकसान होतें आणि त्यांनीं तें कसें भरून काढावें हें पहाण्याचें आमचें काम नाहीं. ज्यांना राज्य करावयाचें असेल त्यांनीं हवें तें करून जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करावी.” आमच्या मतें हें शुद्ध आडदांडपणाचें उत्तर होय. असल्या उत्तरानें निभाव लागावयाचा नाहीं, हें त्यांना ठाऊक आहे. मानीव नीतीकरतां एकाएकीं आठ—नऊ कोटी रुपये हिंदुस्थान सरकाराला घालवून बसतां येणार नाहीं, आणि म्हणून असल्या नीतिप्रवर्तकांनीं केवढाही आक्रोश केला तरी ते त्यांच्याकडे लक्ष देणार नाहीं, अशी यांची मनातल्या मनांत पक्की खातरी असल्यामुलें, यांचेकडून वारंवार असेंही सुचविण्यात येतें कीं, लष्करी वगैरे खात्यांत काटकसर केली असतां आठ—नऊ कोटी रुपये सहज वांचवितां येणार आहेत; आणि तसें झालें म्हणजे अफूचा व्यापार बंद करण्यास मुळीच हरकत नाहीं. आमचें म्हणणेंही तसेंच आहे, पण हे लोक ब्रिटिश पार्लमेंटांत ज्या खटपटी करीत आहेत त्यावरून अफूचा व्यापार अगोदर बंद करण्याविषयीं जितका आग्रह दिसतो, तितका काटकसर करण्याविषयीं दिसत नाहीं. तात्पर्य, पुढें मार्गें या परोपकारी गृहस्थांच्या अफीणद्वेषामुलें आमच्यावर एखादा नवीन कर बसण्याचा मात्र संभव आहे!

बरें, इतकें झाल्यावर तरी चिनी लोकांची अफू सुटेलच असा जिम्मा या परोपकाऱ्यांना घेतां येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आम्हांवर ब्रिटिश लोकांचा ताबा चालतो यामुलें आमच्या नफानुकसानीकडे न पाहतां त्यांना आमचा अफूचा व्यापार बंद करतां येणार आहे. पण हिंदुस्थानांतून अफू येत नाहीं असें पाहून खुद्द चीन देशांत अफू उत्पन्न करण्यास सुरुवात झाली आणि चिनी लोकांस प्रतिवर्षी जेवढी अफू लागते तितकी ते घरच्या घरीं पिकवूं लागले म्हणजे हे परोपकारी गृहस्थ काय करणार? ही गोष्ट केवळ संकेतार्थी नाहीं. अफूच्या व्यापारासंबंधानें जी माहिती उपलब्ध आहे तीवरून असें दिसतें कीं, अलीकडे पर्शिया (इराण) व चीन या देशांत बरीच अफू उत्पन्न होऊं लागली आहे. चिनी अफू हिंदुस्थानच्या अफूइतकी

कसाला किंवा कैफाला उतरत नाही, असें म्हणतात! नसेल कदाचित्. पण चिनांत किंवा आशिया खंडांतल्या दुसऱ्या देशांत खसखशींचें झाड लागतच नाही किंवा वाढत नाही असें नाही. अफूची लागवड करण्याच्या कामीं चिनी लोकांचा अनुभव जसजसा वाढत जाईल तसतशी त्यांच्या अफूंत सुधारणा होऊन थोड्या वर्षांच्या आंत खुद्द चीन देशांतच शंभर नंबरी हवी तितकी अफू पैदा होण्याचा संभव आहे. असें झाल्यास आमच्या ब्रिटिश हितचिंतकांनीं चिनी लोकांचा फायदा न करतां आमचें नुकसान मात्र केल्यासारखें होईल! यासाठीं त्यांनीं या अफूच्या घोंटाळ्यांत न पडतां आमची बाटली सोडविल्यास आम्हांवर त्यांची मोठी मेहेरबानी होणार आहे!

अंडी खाण्यास काय हरकत आहे?

मांसाशनास आम्ही प्रतिकूल आहो, व मांसाशनाविरुद्ध आम्ही अनेक वेळां लिहिलेले आहे हे आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. तथापि मांसाहारांत अंडाहाराचा अंतर्भाव होतो किंवा नाही याचा उल्लेख आमच्या लेखांत स्पष्टपणे कोठेही झालेला नाही; आणि कांहीं अंशीं आम्ही तो बुद्ध्याच केलेला नाही; कारण त्याविषयीं आमच्या बुद्धीचा पक्का निर्णय अद्यापि व्हावयाचा आहे! तथापि आमच्या एका मित्राने अंडाहाराच्या वतीने पुढे जो मजुकर लिहिला आहे तेवढ्यावरून तो आम्हांस स्वीकरणीय होतो असें आम्हांस वाटत नाही. येवढे खरे आहे की मांसाहाराची निरुपयुक्तता किंवा त्याज्यता सिद्ध करण्यासाठीं जितकीं कारणे देतां येतात तितकीं कारणे अंडाहाराविरुद्ध देतां येणार नाहीत. पण असें आहे म्हणून अंडीं खाण्यास कां हरकत नाही असें म्हणणे मोठी चूक आहे. मांसाइतकीं अंडीं निषिद्ध नाहीत हे खरे; पण त्यावरून ती धान्याइतकी किंवा फळांइतकी प्रशस्त आहेत असेंही म्हणतां येणार नाही. तथापि त्यासंबंधाने आमचे काय म्हणणे आहे ते सांगण्यापूर्वी आमच्या मित्राने अंड्याची जी तरफदारी केली आहे ती वाचकांपुढे ठेवणे योग्य दिसते :—

“अलीकडे अत्यंत वादग्रस्त होऊन बसलेला जो मांसाहाराचा विषय त्याविषयीं मी आज तुम्हांस लिहू इच्छित नाही. यासंबंधाने तुमचा आमचा बऱ्याच वर्षांचा तेंढा आहे व तो एकदम निघण्याची आशा नाही. तथापि अंडीं खाण्याच्या संबंधाने तुम्हां—आम्हांत तसा बेबनाव होण्याचे वास्तविक कारण निदान मला तरी दिसत नाही. मांस आणि धान्य किंवा फळ यांच्या दरम्यान अंडीं ठेवतां येतील असें मला वाटते; व एका दृष्टीने मांसात्रापेक्षां धान्यात्राशीं अंडात्र विशेष सदृश आहे असें विचारांतीं कोणासही कबूल करावे लागेल. अंडीं खाण्यांत कोणत्याही प्रकारची अमानुषता नसून शरीरपोषणाला अंड्यासारखे दुसरे अन्न नाही अशी माझी खात्री झाली आहे. ही खात्री होण्यास माझ्या एका डाक्टर स्नेह्याने करून पाहिलेला पुढील प्रयोग कारण झाला. या डाक्टराचा आणि माझा या संबंधाने अनेक वर्षे वाद चालला होता; पण त्याला अनुभवशास्त्र कसे लावावे हे आम्हांस समजेना. अखेरीस आम्हांस एक युक्ति सुचली. गेल्या वर्षी माझी कुत्री विऊन तिला तीन सुरेख पिल्ले झालीं. या पिल्लांना निरनिराळ्या तऱ्हेचे आहार दिले असतां त्यांवर त्यांचे परिणाम स्पष्टपणे दिसून येतील अशी कल्पना बोलतां बोलतां निघाली आणि ती आम्ही अमलांत आणण्याचा लागलीच निश्चय केला. माझ्या स्नेह्याला अंड्यांशीं व्यवहार करण्यास प्रत्यवाय नसल्यामुळे हा प्रयोग करून पहाण्यास त्याची संमति पडली. नंतर तीन पिल्लांपैकीं दोन आणि सारखीं पिल्ले पाहून एकाला मी आपल्या घरीं घेऊन गेलों आणि त्याला दूध, भात वगैरे अन्नाहार सुरू केला; दुसऱ्या पिल्लास माझ्या स्नेह्याने अंडी व मांस चारण्यास सुरवात केली. चार महिन्यांच्या अखेरीस दोघां कुत्र्यांच्या प्रकृतींत विलक्षण फेरफार दिसून आला. मांस व अंडीं खाणारे पिल्ले चलाख व जोरदार दिसू लागले, आणि दूधभातावर पोसलेले पिल्ले बरेच मंद व कमजोर असें झाले! यापुढे आणखी ज्या प्रक्रिया आम्ही करून पाहिल्या त्यावरून आमच्या नजरेस असें आले कीं जिवंत प्रकृतींना नायट्रोजनपेक्षां आल्ब्युमिन अधिक हवा असतो. नायट्रोजन फाजील झाला तर तो स्नायूंत जाऊन बसतो आणि पुढे स्नायूंचा काम पडले असतां उपयोगास येतो; परंतु हायड्रोकारबनाचा अतिरेक झाला तर त्यापासून चरबी वाढून रुधिराभिसरण नीट होण्यास अडचण पडू लागते. ज्या अन्नांत कारबन फार आहे त्यामुळे वार्धक्य लवकर येते व ज्यांत नायट्रोजन फार त्यानें ते सावकाश येते. अंड्यांत नायट्रोजन फार आहे, आणि म्हणून भात, साखर, दूध, वगैरे पदार्थापेक्षां दीर्घायुचितकांनीं अंड्यांचा विशेष उपयोग केला पाहिजे.”

आमच्या मित्राच्या या ‘प्रयोगा’ पासून, ‘प्रक्रिये’ पासून किंवा ‘अनुभवा’पासून विशेष कांहीं निष्पन्न झाले आहे असें आम्हांस वाटत नाही. मांसाहारी प्राण्यास मांस मिळाले तरच त्याची वाढ चांगली होते, नाही

तर होत नाही, एवढीच गोष्ट या प्रयोगामुळे सिद्ध झाली. पण ही नाकबूल केली होती कोणी? सिंह, वाघ, मांजरें वगैरे जनावरांप्रमाणें कुत्राही मांसाहारी जनावर आहे, आणि म्हणून त्याच्या पोषणाला मांस अवश्य आहे, असें दाखविल्यानें मनुष्याच्या पोषणालाही तें अवश्य आहे असें अनुमान करण्यास काय आधार मिळतो? कुत्रा आणि मनुष्य हे दोघेही प्राणी आहेत येवढ्याच आधारावर जें अन्न कुत्र्यांना पोषक होतें तेंच मनुष्यांनाही पोषक होईल असा सिद्धांत करतां येत नाही. तो करतां येण्यास कुत्र्यांप्रमाणें मनुष्यही जात्या मांसाहारी प्राणी आहे असें दाखवलें पाहिजे. पण तें तर आमच्या मित्राच्या किंवा त्याच्या डाक्टर स्नेह्याच्या प्रयोगांत कोठेंही दिसत नाही! उलट त्याच्या प्रयोगावरून येवढेंच दिसून येतें कीं, जात्या मांसाहारी प्राण्याचा देखील धान्याहारावर चरितार्थ होऊं शकतो! शिवाय आपण हेंही पाहतों कीं पुष्कळ कुणबी लोकांपाशीं व धनगर लोकांपाशीं असलेल्या कुत्र्यांचा बहुतेक चरितार्थ धान्याहारावर होत असून त्यांच्या अंगीं मांसाहारी कुत्र्यांपेक्षां विशेष कमी सामर्थ्य असल्याचें चिन्ह दृष्टीस पडत नाही. पण मांसाहारी कुत्र्यांपेक्षां त्यांत जो एक विशेष दृष्टीस पडतो तो हा कीं, तीं क्रूर असून अधिक विश्वासू व कष्टाळू असतात. तेव्हां आमचा मित्र सिद्ध करायला गेला एक गोष्ट आणि त्याच्याकडून सिद्ध झाली भलतीच गोष्ट असें आम्हांस वाटतें! मांसांत किंवा अंड्यांत खरोखरीच कांहीं अद्वितीय शक्तिवर्धक व आयुष्यवर्धक गुण असतील तर त्या चिजा बैलाला किंवा घोड्याला चारल्यानेंही कुत्र्यासारखे त्यांवरही त्यांचे परिणाम घडले पाहिजेत. पण ते तसे घडतात काय? अगोदर घोड्याला आणि बैलाला मांस व अंडी चारणें हेंच अशक्य आहे. घोड्यापुढें किंवा बैलापुढें मांसानें व अंड्यांनीं भरलेली घमेली किंवा पाट्या भरून ठेवाल तर तीं जनावरें, कितीही भूक लागली तरी, त्यांच्या वासाबरोबर आपलीं दावीं व दवासनें तोडून पळून जातील असें आम्हांस वाटतें! तात्पर्य, तुमचें मांस आणि तुमचीं अंडीं विशेष प्राणिवर्गास कितीही महत्त्वाचीं असलीं तरी तीं साऱ्या प्राणिकोटीस तशीं होतील असें कदापि म्हणतां येणार नाही. वास्तविक पाहतां मांसांत किंवा अंड्यांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या अन्नांत अमुक पोषकता आहे आणि अमुक नाही, असा सामान्य किंवा केवळ सिद्धांत करतां येणार नाही. कोणत्याही वस्तूचें पोषकत्व ज्या वनस्पतीला किंवा प्राण्याला तें खत किंवा अन्न म्हणून घालावयाचें असतें त्याच्या प्रकृतीवर अवलंबून असतें. ज्या जमिनीवर दुसऱ्या झाडाचें बीं उगवणार देखील नाही त्या जमिनीवर घायाळ, निवडुंग, शेर अथवा टंटणी हवीं तशीं माजतील! ज्या पाल्याला दुसरी जनावरें तोंड देखील लावणार नाहीत तो खाऊन शेळ्या व सांडणी पुष्ट होतील आणि विपुल दूध देतील! भाताच्या कोंड्याइतकी नीरस वस्तू क्वचितच असेल; पण गाढवाच्या प्रकृतीवर त्याचा किती विलक्षण परिणाम होतो तो पहा! पावसाळ्यांत उठावणीला आलेल्या गाढवास भाताच्या शेर—दीडशेर कोंड्यासारखा दुसरा खुराक नाही, असें सांगतात! पण या जनावरांची गोष्ट तरी कशाला पाहिजे? मनुष्यजातीच्या लहान मुलाचीच गोष्ट कां घ्याना? मांस व अंडी अत्यंत पौष्टिक द्रव्ये आहेत असें समजून तीं लहान मुलांस आईच्या दुधाऐवजीं दिलीं तर चालतील काय? कधींही चालावयाचीं नाहीत. तसेंच, मोठीं मनुष्ये सर्वच आहार मांसांवर व अंड्यांवर करू म्हणतील तर त्यांचा निभाव लागेल काय? लागेल असें आम्हांस वाटत नाही. कारण मनुष्याची शक्ति रहाण्यास व तो दीर्घायुषी होण्यास त्यानें मांस खाल्लेंच पाहिजे असें म्हणणारे देखील त्यानें शुद्ध मांसाहार करावा असें सांगत नाहीत. उलट मांसाहार न करणारे लोक शतायु होऊन गेल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. मांसांत किंवा अंड्यांत जितकीं पोषक द्रव्ये आहेत तितकीं कांहीं प्रकारच्या धान्यांत व फळांत असून मांसापासून व अंड्यापासून घडणारे अपाय त्यांपासून घडण्याची मुळीच भीति नाही. तेव्हां अंडीं खाण्याची आवश्यकता कां असावी, हें आम्हांस कळत नाही!

आमचा अफूचा व्यापार

थोड्या दिवसांपूर्वी या मादक वस्तूविषयीं एकवार लिहिलें असून आज फिरून तोच विषय हातीं घेण्यास इंग्लंडाहून नुकतींच आलेलीं वर्तमानपत्रें कारण झालीं. या पत्रांत या विषयाविषयीं पार्लमेंट सभेंत जो कांहीं दिवसांपूर्वी वादविवाद झाला त्याची साद्यंत हकीकत दिली आहे. या हकीकतीवरून अहिफेनाचे शत्रू आजच आम्हांवर आपल्या परोपकारबुद्धीची गदा आणूं शकतील असें वाटत नाही! तथापि या हितचिंतकांच्या वर्तनावर नेहमीं करडी नजर ठेविली पाहिजे; नाही तर हे बोलतां बोलतां गंडा घालावयास सोडावयाचे नाहीत! १८९१ सालीं यांनीं मोठ्या हिकमतीनें हौस ऑफ कॉमन्स सभेकडून असा ठराव पसार करून घेतला होता कीं, हिंदुस्थान सरकार चिनाशीं अफूचा जो व्यापार करतें तो नीतिदृष्ट्या अत्यंत दूषणीय आहे, आणि म्हणून तो नाहीसा करण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारानें हरएक प्रयत्न केला पाहिजे. बिचाऱ्या हिंदुस्थान सरकाराला आवडो अथवा न आवडो, आपल्या सासूच्या म्हणजे ब्रिटिश हौस ऑफ कॉमन्सच्या हुकमांकडे थोडें बहुत तरी लक्ष्य द्यावें लागतें! हौस ऑफ कॉमन्स सभेंत अफूचा व्यापार अप्रशस्त ठरल्याबरोबर, आमच्या सरकाराला तो ठराव अमलांत आणण्यासाठीं थोडेबहुत हातपाय हलवावे लागले व गेल्या दोन वर्षांत त्या सरकारानें या कामीं आपलें बरेंच नुकसान करून घेतलें आहे. पण येवढ्यानें अफूच्या शत्रूंचें समाधान झालें नाही. कोठून होणार? हिंदुस्थानच्या अफूचा व्यापार अजीबात नाहीसा करून टाकण्यासाठीं ज्यांचा अवतार झालेला त्यांना तिचा देशांतल्या देशांत व बाह्यदेशीं होणारा व्यापार नुसता कमी होत चालला आहे हें पाहून कोठून समाधान होणार? अर्थात् नाही. हिंदुस्थानांत खसखशीचें झाड एकही लागूं नये, व त्याच्या मादक फळांतील रसावर एकही चिनाच्या चिलमीचा अथवा गोळीचा गुजारा होऊं नये, अशी यांची बलवत्तर इच्छा असल्यामुळें यांनीं थोड्या दिवसांपूर्वी शिताफीनें १८९१ च्या ठरावापेक्षां आपणांस विशेष अनुकूल असा दुसरा ठराव पसार करून घेण्याचा घाट घातला होता. पण सांप्रत अधिकारारूढ असलेल्या लिबरल पक्षाचा जो मुकुटमणी मि. ग्लॅडस्टन् याच्या लोकोत्तर चातुर्यामुळें त्यांचा तो घाट समूळ फसला इतकेंच नाही, तर त्यांनीं पसार करून घेण्यासाठीं हौस ऑफ कॉमन्स सभेपुढें मांडलेल्या ठरावाच्या आणि कांहीं अंशीं १८९१ सालाच्याही ठरावाच्या कांहींसा उलट असा ठराव पसार झाला! या ठरावाची सूचना खुद्द मि. ग्लॅडस्टन् यांनी केली आणि बहुमताने त्यांचें म्हणणें पसंत ठरलें.

१८९१ सालच्या ठरावावर वरताण करणारे मि. वेब यांचा ठराव असा होता कीं, “हिंदुस्थानांतील अफूच्या व्यापाराच्या अप्रशस्ततेबद्दल अठराशें एव्याणव सालीं हौस ऑफ कॉमन्स सभेंत पसार झालेला ठराव हिंदुस्थान सरकारानें अमलांत आणावा म्हणून त्यांत ज्या अनेक सूचना केल्या आहेत त्या सर्वांचा यथास्थितपणें विचार करतां, या सभेचें असें मत झालें आहे कीं, हिंदुस्थानांत व या देशांत चौकशी करण्यासाठीं एक **रॉयल कमिशन** नेमण्यांत यावें आणि या **कमिशनानें** (१) हिंदुस्थानच्या मुलकी व लष्करी खात्यांत कोणत्या ठिकाणीं किती काटकसर करतां येण्यासारखी आहे; (२) कोणत्या साधनांनीं हिंदुस्थानची संपत्ति वाढवितां येईल; आणि (३) अफूचा व्यापार बंद केला असतां इंग्रजी खजिन्यांतून हिंदुस्थानास जर कांहीं मदत करावी लागली तर ती केवढी व किती वर्षे करावी लागेल, याविषयी रिपोर्ट करावा.” हा ठराव मि. वेब आणि त्यांचे मित्र यांच्या इच्छेप्रमाणें पसार झाला असता तर सोन्यारुप्याच्या चढउतारामुळें जिगजिगीस आलेलें आमचें हिंदुस्थान सरकार आणि त्यांची प्रजा यांवर हें आणखी एक प्रचंड अरिष्ट आल्यासारखेंच झालें असतें. पण मि. ग्लॅडस्टन् यांच्या गंभीर व मुद्देसूद भाषणामुळें तो ठराव रद्द होऊन मि. ग्लॅडस्टन् यांचा नेमस्त ठराव पसार झाला. मि. ग्लॅडस्टन् असें म्हणाले कीं, या अफूच्या प्रश्नांत नित्यनीतीच्या विचाराचा अंतर्भाव होतो, हें मला कबूल आहे. पण यासंबंधानें ज्यांना नीतिशास्त्राचे

‘वस्ताद’ म्हणून म्हणतात त्यांचेच मत केवळ घेऊन चालावयाचे नाही. ज्यांना स्वतंत्रपणे मत देण्याचा अधिकार असून आपल्यावर यासंबंधाने केवढी जबाबदारी आहे हे कळत आहे अशांच्या मताने हौस ऑफ कॉमन्स जाईल तरच त्याचा नीट निभाव लागेल. ब्रम्हदेशांतील अफूच्या व्यापारासंबंधाने हिंदुस्थान सरकाराने जो कायदा केला आहे, त्यावरून त्या व्यापाराविषयी त्या सरकाराचे मत काय आहे हे आपणांस कळण्याचा मार्ग झाला आहे. पण ब्रम्हदेश म्हणजे हिंदुस्थान सरकार नव्हे ही गोष्ट लक्षांत वागविली पाहिजे; हिंदुस्थान सरकार अफूच्या पेट्या कोणत्याही देशाच्या गळ्यांत सक्तीने बांधीत नाही. जेवढी अफू चिनी लोक स्वसंतोषाने मागतात तेवढीच त्यांस विकली जाते. या अफूपासून सध्या चारपासून सहा कोटी रुपये हिंदुस्थान सरकारास प्राप्त होतात. मि. वेब यांचे असे म्हणणे आहे की, हिंदुस्थान सरकारास परक्या लोकांपासून प्राप्त होणारे हे चार कोटींचे उत्पन्न अजीबात नाहीसे करून टाकावे इतकेच नाही, तर तसे करण्याने हिंदू लोकांसही कोणत्याही प्रकारचा त्रास पडू नये. मि. वेब यांचे हे म्हणणे कितपत श्लाघ्य आहे याचा या सभेने पक्का खल केला पाहिजे. तसेच, या कार्मीं गरज पडल्यास इंग्लंडाने थोडीबहुत मदत करावी असेही मि. वेब यांचे म्हणणे आहे. ही मदत या देशाने कोणत्या रीतीने करावयाची? हिंदुस्थानास एखादी मोठी रक्कम कर्जी देऊन तीबद्दल व्याज घ्यावयाचे आणि पुढे तिची फेड करून घ्यावयाची की काय? तात्पर्य, मदत म्हणजे काय? हेही नीट समजणे जरूर आहे. आम्ही हिंदुस्थानचे म्हणजे वीस पंचवीस कोटी लोकांचे राज्य करतो. या पंचवीस कोटींतील बरेच लोक जरी पाहिजे त्याच्या तंत्राने चालण्यासारखे आहेत, तरी बऱ्याच लोकांना स्वतंत्रपणे विचार करण्याची व तदनुसार वर्तन करण्याची अक्कल आहे. अशा लोकांचे दारू आणि अफू याबद्दल काय मत आहे ते पाहिले पाहिजे. अफूसारखी दुसरी वाईट वस्तु नसेल; पण दारू कांहीं कमी वाईट नाही. मिशनरी लोक हिंदू लोकांतून अफूचे व्यसन पिटाळून लावण्याचा जो उद्योग करीत आहेत तो अगदी स्तुत्य आहे आणि मनातल्या मनांत त्याबद्दल मी त्यांची प्रशंसा करतो. पण या मिशनरी लोकांत एक गोम आहे ती ही की, या लोकांस शांत आणि व्यापक असा विचार करण्याची फारशी सवय नसते. हे म्हणतात त्याप्रमाणे जाणूनबुजून अफूचा व्यापार करणे ही अनीति असेल; पण ही अनीति नाहीशी करण्याचा एकाएकी प्रयत्न केल्यास या अनीतीहून दुसऱ्या मोठ्या अनीति हातून घडू लागल्या तर कसे? समजा की हिंदुस्थान सरकाराने एका बैठकीस अफूच्या लागवडीची सक्त मनाई केली तर तिचा पुढे काय परिणाम होईल हे पहावयाला नको काय? आज एकाएकी चार कोटी रुपयांचे नुकसान भरून कसे काढावयाचे? मि. वेब वगैरे अफीणीचे शत्रू म्हणतात की, काटकसर कोठे करावयाची? मुलकी व लष्करी खात्यांत. आणि ती त्यांत होण्यासारखी नसेल तर? ते कसेही असो; कोठे तरी काटकसर करून हे चार कोटी रुपये उभे केले पाहिजेत. अहो, पण ते करावयाचे कसे? ते आम्ही जाणत नाही; ते शोधून काढण्यासाठी येथे व हिंदुस्थानांत रॉयल कमिशन नेमावे. काय पाहिजे ते करा; अफूचा व्यापार बंद केला पाहिजे, कारण तो अत्यंत अनीतिमूलक आहे, असे हे लोक म्हणतात! यावर प्रत्युत्तरादाखल या लोकांस असे सांगणे जरूर आहे की राजकीय प्रकरणांत परोपकारबुद्धीला विशेष ढवळाढवळ करू दिल्यास समाजाच्या स्वास्थ्यास व प्रगतीस अत्यंत अपरिहार्य अशी जी राजकीय नीतितत्वे आहेत ती पाळणे अशक्य होणार आहे, आणि तसे झाल्यास साराच घोंटाळा व अनवस्था होणार आहे. खसखशीची लागवड आज एकाएकी बंद केली तर त्या धंद्यावर जे लाखों गरीब लोक पोट भरीत आहेत त्यांनी कोणीकडे जावे? तेही असो; आम्ही प्रतिवर्षी अफूच्या ज्या ७६,००० पेट्या विकतो त्यांपैकी निदान ३०,००० पेट्या नेटिव संस्थानांकडून आलेल्या असतात. हे त्यांचे उत्पन्न नाहीसे करण्याचा आम्हांस काय अधिकार आहे? आणि आम्ही ते दांडगाईने नाहीसे केल्यास, त्यांच्या गरीब प्रजेने, म्हणजे अफूची लागवड करणाऱ्या प्रजेने आपला चरितार्थ कसा चालवावा? या नुकसानीबद्दल नेटिव संस्थानिकांची द्रव्यद्वारा कांहीं तरी समजूत काढणे अवश्य नाही काय? असेल तर ती रक्कम कोठून आणावयाची? प्रतिवर्षी चिनांत जी अफू खपते तिचा एक चतुर्थांश किंवा एक पंचमांश त्या देशाला आम्ही विकल्याने आमच्या पदरी जे पाप येत असेल ते

नाकारण्याची माझी इच्छा नाही; पण ते नाहीसे करण्यासाठी हिंदुस्थानची लष्करी किंवा मुलकी मजबुती कमी करून वीसपंचवीस कोट लोकांचे जीवित व वित्त संकटांत घालणे, नेटिव संस्थानिकांशी बेइमानीपणाचे किंवा दांडगाईचे वर्तन करणे, आपल्या आणि त्यांच्या प्रजेपैकी अनेक लोकांस एकाएकी अन्नासाठी मोताद करून सोडणे इत्यादि गोष्टी कमी पापकारक होतील असें मला वाटत नाही; आणि म्हणून आपल्या हातून त्या न होऊं देतां, अफूचा व्यापार बंद करण्याचा जेवढा उपाय करवेल तेवढा करावा, हें मला उचित दिसते; आणि याच हेतूनें मी असें सुचवितों कीं, मि. वेब यांचा ठराव रद्द करून त्याच्या जागीं असा ठराव करावा कीं, “हिंदुस्थानांतील अफूचा व्यापार नीतिदृष्ट्या अत्यंत अप्रशस्त आहे असें प्रतिपादण्यांत आल्यावरून या सभेचें असें मत झालें आहे कीं, अफूपासून उत्पन्न कमी करित जाण्याचा हिंदुस्थान सरकारनें जो प्रघात पाडला आहे तो तसाच चालू ठेवावा आणि एक **रॉयल कमिशन** नेमण्यासाठीं बादशाहिणीस प्रार्थना करावी. या कमिशनानें ज्या गोष्टींची चौकशी करावयाची त्या ह्या होतः— (१) औषधांशिवाय इतर उपयोगासाठीं ब्रिटिश हिंदुस्थानांत अफूची जी लागवड व विक्री होते ती बंद करावी किंवा नाही, आणि हा प्रतिबंध नेटिव संस्थानांस लागू करतां येईल किंवा नाही; (२) सध्यां नेटिव संस्थानांत पिकणारी अफू कोणत्या अटीवर ब्रिटिश मुलखांतून जाते, व त्या अटी कोणत्या रीतीनें नाहीशां करतां येतील; (३) अफूचे उत्पन्न नाहीसें केल्यानें हिंदुस्थानच्या जमेवर कोणते परिणाम होतील व या परिणामांचा विचार करतांना (अ) नुकसान भरून देण्यास लागणारी रक्कम, (ब) बंदी करण्यास लागणारा खर्च, (क) आणि जमेचें नुकसान यांचा आंकडाही निघाला पाहिजे; (४) अफूचा व्यापार कमी करून त्यावरील उत्पन्न वाढविण्यासाठीं केलेले जे नियम सध्या अंमलांत आहेत त्यांत अफूचा व्यापार अजीबाद बंद करावा अशा अर्थाच्या फेरफाराव्यतिरिक्त दुसरा एखादा फेरफार करणे अवश्य आहे कीं काय? (५) हिंदुस्थानांतील कोणत्या जातींत किती अफू खपते, आणि तिच्या सेवनापासून त्यांच्या प्रकृतीवर व नीतीवर काय परिणाम घडतो; (६) औषधावांचून इतर कामासाठीं अफूचा उपयोग करण्याविषयीं आणि त्या उपयोगाची बंदी करण्यास जो खर्च लागेल तो सारा किंवा त्याचा कांहीं भाग वहाण्याविषयीं हिंदुस्थानच्या लोकांचें काय म्हणणें आहे, इत्यादि गोष्टींची वाटघाट करून कमिशनानें रिपोर्ट करावा.”

मि. ग्लॅडस्टन यांच्या या सूचनेची कान्सर्व्हेटिव पक्षाच्या वतीने मि. **कर्झन** यांनीं फारच तारीफ केली. त्यांच्या बोलण्याचा भाव असा होता कीं, हा व्यापार बंद केल्यानें चीनचा काडीइतका फायदा न होतां हिंदुस्थानचें मात्र अतोनात नुकसान होणार आहे.

एकंदरीत अफूच्या परोपकारी शत्रूंना तूर्त प्रतिकूल काळ आला आहे आणि तो तसा राहील तोंपर्यंत आमची धडगत आहे असें आम्हांस वाटते.

हिंदुस्थानचें राज्य कोणासाठी? अथवा सिव्हिल सर्विससाठी समकालीन परीक्षा

नेटिव लोकांस सरकारी नोकरींत किती घ्यावें आणि किती घेऊं नये याविषयीं साहेबलोकांत जी चर्चा चालते तिचें बाह्य स्वरूप कसेंही असलें तरी तिच्या मुळाशीं हिंदुस्थानचें राज्य कोणासाठीं करावयाचें हा मुख्य प्रश्न असतो. हिंदू लोकांस स्थानिक स्वराज्याचे हक्क द्यावे; हिंदुस्थानांत यांत्रिक शिक्षणाचा व कारखान्यांचा प्रसार व्हावा; हिंदु लोकांत विद्याभिवृद्धि व्हावी; दिवाणी, फौजदारी, व लष्करी खात्यांत प्रतिवर्षीं अधिकाधिक नेटिव नेमीत जावे; हिंदुस्थानांतील कायदे करणाऱ्या सभांत लोकनियुक्त सभासद असावे; हिंदुस्थानचा राज्यकारभार कसा चालला आहे हें पार्लमेंटानें मधून मधून लक्षपूर्वक पहात असावें; सारांश, जेणेकरून प्रतिवर्षीं नेटिव लोकांचें पाऊल पुढें पडत जाईल, अशा रीतीनें हिंदुस्थानचें राज्य करावें, असें प्रतिपादणारे जे इंग्रज लोक आहेत, त्यांच्या बुद्धीचा असा सिद्धांत झालेला असतो कीं, एका देशानें दुसऱ्या देशाचें निरंतर राज्य करणें अशक्य आहे इतकेंच नाही, तर तसें होणें त्या दोनही देशांस किंवा साऱ्या जगास कोणत्याही प्रकारें परिणामीं हितावह होणार नाही. आज नाही उद्यां ज्यांचें राज्य त्यांच्या हातांत पडणें हेंच इष्ट आहे. कारण, तसें झालें तरच जगांतील द्वंद्वे नाहीशीं होऊन त्यांस शांतीचा आणि तज्ज्ञ इतर सुखांचा उपभोग मिळणार आहे. हीं राज्यतत्त्वे इंग्रज लिबरल पक्षाच्या, निदान त्यांच्या अग्रणींच्या, मनांत लहानपणापासून खिळून गेलेलीं असतात, व त्या पक्षास अधिकार प्राप्त झाला असतां त्यांचें वर्तन थोडेंबहुत तरी या तत्त्वांच्या अनुरोधानें होतें. उलट, लष्करी खात्यांतील मोठमोठ्या जागा नेटिव लोकांना कधींच देतां कामा नये; वरिष्ठ शिक्षणाचा प्रसार अपायकारक आहे; शेतकीची सुधारणा आणि तिला लागणाऱ्या यंत्रांचें ज्ञान या गोष्टी हिंदू लोकांस पुरे आहेत; इतर कारखान्यांच्या नादांत त्यांनीं पडण्यात कांहींएक अर्थ नाही; सर्व खात्यांतील वरच्या जागा युरोपियन लोकांच्या हातीं असल्या तरच हिंदुस्थानचा राज्यकारभार नीट चालून त्या देशांत शांतता राहिल व तज्ज्ञ सुखही लोकांस मिळेल— याप्रमाणें म्हणत असणाऱ्या इंग्रज लोकांची अशी खातरी होऊन गेलेली असते कीं, आपल्या राज्यापासून परिणामीं जगाचें अथवा हिंदुस्थानचें हित होवो अगर नहोवो, तें राज्य खुद्द आपल्या देशास निरंतर फायद्याचें आहे, आणि म्हणून हरप्रयत्नानें त्याचें संगोपन करणें आपलें कर्तव्य आहे. इंग्लंडांत ज्यांना कान्सर्व्हेटिव अथवा टोरी पक्षाचे लोक म्हणतात, त्यांचीं मतें बहुधा अशा प्रकारचीं असतात. एखादे वेळीं उलट प्रकारही असण्याचा संभव आहे. पण तसें झाल्यास, टोरीला टोरी आणि व्हिगला व्हिग म्हणणें हेंच बरोबर नाही. टोरी आणि व्हिग या विवक्षित मतप्रदर्शक संज्ञा मानिल्या तर कोणत्याही पक्षाचा अथवा कुलाचा विचार न करतां, प्रत्येक राष्ट्र स्वराज्याखालीं असावें असे प्रतिपादणाऱ्यांस व्हिग आणि एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राचें निरंतर राज्य करण्यास कांहीं हरकत नाही असें म्हणणाऱ्यांस टोरी, अशीं नावें द्यावीं लागतील. सनदी नोकऱ्यांसाठीं हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत समकालीन परीक्षा असाव्या असें म्हणणारे सारे इंग्रज लोक खरे व्हिगज आहेत, आणि त्या नसाव्या असे म्हणणारे पक्के टोरीज आहेत! व्हिग म्हणजे हिंदुस्थानचा हितचिंतक इंग्रज आणि टोरी म्हणजे हिंदुस्थानचा हितशत्रु इंग्रज अशा या दोन नांवांच्या स्थूल व्याख्या आमच्या वाचकांनीं ध्यानांत ठेवण्यास हरकत नाही! या दोहोंपैकीं पहिल्याचें हितचिंतकत्व त्याच्या नैसर्गिक परोपकारबुद्धीपासून व दुसऱ्याचें हितशत्रुत्व त्याच्या निःसीम स्वहितपरायणतेपासून उत्पन्न होतें.

हे सामान्य विचार डोळ्यापुढें ठेविलें असता समकालीन परीक्षांविषयीं सध्या येथें व इंग्लंडांत जी चर्चा चालली आहे तींत अमुक मनुष्य रीतीनें कां बोलतो व लिहितो, हें सहज समजणार आहे. मि. पॉल व त्यांचे मित्र—ज्यांनीं या समकालीन परीक्षांच्या ठरावाचा बार मोठ्या शिताफीनें कॉमन्स कमिटींत अचानक उडवून दिला—त्यांना हिंदुस्थानास क्रमाक्रमानें ऊर्जित दशा येत जावी, व शेवटीं तो स्वतंत्र व्हावा असें वाटत असेल, याबद्दल आम्हांस शंका नाही. पण या विलक्षण ठरावास इतके टोरीज व व्हिगज प्रतिकूल

असतां ज्यांनीं हा ठराव कोणत्या रीतीनें अंमलांत आणावा याविषयीं हिंदुस्थान सरकारचा अभिप्राय घेण्यासाठीं तो त्याजकडे पाठविण्याचें ठरविलें त्या गृहस्थांनाही दिवसेंदिवस हिंदुस्थानची स्थिती अधिकाधिक सुधारत जाऊन अखेरीस इतर देशांप्रमाणें त्यासही स्वातंत्र्यसुख मिळणें इष्ट आहे असें वाटत असलें पाहिजे. तसें असल्यावांचून अशा ठरावाला त्यांनीं असलें स्वरूप खचित येऊं दिलें नसतें. **ग्लॅडस्टन्, मोर्ले, हार्कोर्ट, रिपन, किंबर्ले**, वगैरे सांप्रत प्रधानमंडळांत जे व्हिग मंत्री आहेत त्यांच्या पूर्वापार शिक्षणाचा, भाषणाचा, आणि वर्तनाचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, या प्रसंगीं हे गृहस्थ अधिकारारूढ होते म्हणूनच अशी गोष्ट झाली, नाहीं तर झाली नसती. आयरिश लोकांना स्वातंत्र्य—स्थानिक राजकीय स्वातंत्र्य—देण्यासाठींच ज्यांचा अवतार झाल्यासारखा दिसतो त्या पुरुषांना हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत **समकालीन परीक्षा** होऊन त्यांच्या निकालाप्रमाणें सनदी नोकऱ्या देण्यांत याव्या हें न्याय्य आहे, असें वाटणें अगदीं स्वभाविक आहे. पण शिक्षणानें, सहवासानें, व विचारानें मनुष्यामनुष्यांत केवढें अंतर पडतें तें पहा. हिंदुस्थानचे सेक्रेटरी **लॉर्ड किंबर्ले हे इंडिआ कौन्सिलचे** अध्यक्ष होत. अध्यक्षशिवाय इंडिआ कौन्सिलांत जनरल लॅम्सडेन, सर जॉन स्ट्रॅची, सर डोनेल स्टीवर्ट, सर ए. आरब्युथनॉट आणि सर जे. पील असे पांच सभासद आहेत. या साऱ्यांनीं हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या जागा भरल्या असून त्यांबद्दल आतां त्यांना जाडीं जाडीं पेन्शनें मिळत आहेत. हे सारे बुद्धिमान व राजकारस्थानकुशल असून त्यांना हिंदुस्थानच्या लोकस्थितीची पुष्कळ माहिती आहे असा त्यांचा लौकिक आहे. पण या सर्व गोष्टींचा त्यांच्या मनावर कसा परिणाम झाला आहे तो पहा! एकानें तरी **समकालीन परीक्षा** घेणें योग्य आहे असें म्हणावयाचें होतें! कोठून म्हणणार? दुसऱ्यावर अंमल गाजविण्यांत, दुसऱ्याच्या श्रमाचें फळ नाहींसें करण्यांत ज्यांच्या आयुष्याचा उत्तम भाग गेला; ज्यांचा सांप्रत चरितार्थही अशा रीतीनें केलेल्या नोकरीच्या पेन्शनावर अवलंबून आहे; ज्यांना मनुष्यजातीचें स्थाईक कल्याण कशांत आहे व तें कशांनं होईल याचा विचार करण्यास फुरसत सांपडली नाहीं, आणि कोणी तें समजावून देण्याचा प्रयत्न केल्यास तें समजून घेण्याची बुद्धि किंवा इच्छा नाहीं; सारांश, जे इंग्लंडच्या स्वतंत्र वातावरणांत जन्मात आले असून व सध्यां रहात असून, परान्नसेवनामुळें व पराभूत लोकांच्या दीर्घ सांनिध्यामुळें ज्यांच्या अंतःकरणांतील उदार विचारांचें बीज नष्ट झालें आहे, त्यांना पतित लोकांनीं हळू हळू वर यावें आणि अखेरीस स्वतंत्र व्हावें, असें वाटणें अशक्य आहे. हिंदू लोकांच्या अधिकारवृद्धीचा व त्यांच्या भावी स्वातंत्र्याचा विचार यांच्या डोळ्यांपुढें आल्याबरोबर आपला निभाव कसा लागेल; आपल्या पोराबाळांस मुबलक द्रव्य संपादण्यास व अधिकार गाजविण्यास कसें सांपडेल; आपल्या देशाच्या राज्यविस्ताराची आणि त्याच्या व्यापाराची काय अवस्था होईल; आणि आपलें राज्यवैभव गेलें असतां आपणांस केवढी दुर्गती प्राप्त होईल—अशा विचारांनीं यांच्या वृत्ति वेडावून जाऊन, हिंदुलोकांवर हरप्रयत्नानें सतत अंमल चालविणें यांतच इंग्लंडचें हित आहे अशी कल्पना करून देशबांधवांची खात्री करण्यासाठीं अगदीं मूर्ख मनुष्याच्या विचारांसारखे विचार यांच्या डोक्यांतून निघतात, आणि “तुम्ही आमचे गुलाम होऊन राहण्यांतच तुमचें खरें कल्याण आहे” अशी आमची खात्री करण्यासाठीं अगदीं अजागळपणाचे बोल हे बोलतात यांत कांहीं नवल नाहीं. असल्या कौन्सिलदारांचे अभिप्राय धाब्यावर बसवून, लॉर्ड किंबर्ले यांनीं आपल्या पक्षाचें बिरुद राखण्यासाठीं मि. पॉल यांचा ठराव कोणत्या रीतीनें अंमलांत आणितां येईल याविषयीं हिंदुस्थान सरकारचा अभिप्राय घेण्यासाठीं तो त्याजकडे पाठवून दिला हा त्यांचा केवढा मोठेपणा होय? कॉन्सर्व्हेटिव अथवा टोरी गव्हनर जनरल लॉर्ड लॅन्सडौन आणि त्यांचे ब्यूरोक्राटिक अथवा हपीशिअल कौन्सिलर्स यांचा या ठरावावर काय अभिप्राय पडतो हें पहावयाचें आहे; नव्याण्वण वाट्यांनीं तो प्रतिकूल पडेल असें या पक्षाच्या अंमलदारांच्या आजपर्यंतच्या इतिहासावरून व मतांवरून अनुमान करण्यास हरकत नाहीं! पण तसें झाल्यास आम्ही हताश होणें बरोबर नाहीं. **ज्याचें नशीब त्याच्या करामतीवर सर्वथैव अवलंबून असतें**

ही सुप्रसिद्ध इंग्रजी म्हण ध्यानांत घेऊन इंग्लंडांत जे खरे उदार पुरुष आहेत त्यांच्या साहाय्याने आम्ही आपल्या उन्नतीचा मार्ग अहर्निश आक्रमिला पाहिजे.

धर्मकल्पना आली कोठून?

मनुष्याच्या ज्या अनेक मनोवृत्ति आहेत त्यांपैकीच त्याची धर्मकल्पना ही एक आहे. ज्याप्रमाणे इतर वृत्ति किंवा त्यांची बीजे त्याच्या प्रकृतीशी खिळलेली आहेत त्याप्रमाणेच धर्मकल्पनाही त्याचे मनांत फार प्राचीन कालापासून वास करीत आहे; किंबहुना ज्या वेळेस मनुष्याची उत्पत्ति झाली त्याच वेळेस तिचे बीं त्याच्या मेंदूत लावले गेले असे म्हणण्यास हरकत नाही. मनुष्याच्या इतर वृत्तींप्रमाणे त्याच्या या वृत्तीतही फेरफार व सुधारणा होत चालली आहे. दोन हजार वर्षांपूर्वी आमच्या ज्या ज्या धर्मकल्पना होत्या त्यांत आणि आमच्या सांप्रतच्या धर्मकल्पनांत जमीन अस्मानाचे अंतर पडले आहे, व कालांतराने आणखीही पडणार आहे. तात्पर्य, हा सारा प्रकार मनुष्याच्या इतर मनोवृत्तींप्रमाणेच घडून आला आहे. तथापि येवढ्यावरून त्याच्या इतर वृत्ति आणि त्याची ही वृत्ति एकाच सपाटीवर ठेवतां येत नाही. वृत्तिवृत्तीत पुष्कळ भेद आहे. कांहीं वृत्ति अत्यंत क्षीण आहेत व कांहीं अतोनात प्रबल आहेत. कांहींचा परिणाम फक्त क्षणिक असतो, व कांहींचा आयुष्यभर टिकतो. मनुष्याच्या धर्मकल्पनेचा या दुसऱ्या प्रकारच्या मनोवृत्तीत समावेश होतो. एका दृष्टीने हिच्याइतकी प्रबल दुसरी मनोवृत्ति नाही असे म्हटले तरी चालेल. हिच्या योगाने मनुष्य जसा सद्गुणी तसा दुर्गुणीही होतो. मनुष्यामनुष्यांत सख्य उत्पन्न करण्यास जशी ही कारण होते, तशीच त्यांचे वैमनस्यासही कारण होते. हिच्या योगाने आजपर्यंत जगाचे जितके हित झाले आहे तितकेच अहितही झाले आहे असे दाखवितां येईल. कुटुंबांत आणि समाजांत एकी राखण्याचे हिच्या अंगी जितके सामर्थ्य आहे तितके त्यांत दुही माजविण्याचेही आहे. मनुष्यांना प्रशस्त सत्कर्म करण्यास हिने जितके प्रवृत्त केले आहे, तितकेच साहसाची दुष्ट कृत्ये करण्यासही प्रवृत्त केले आहे. सारांश, हिचे स्वरूप जितके मनोहारी तितकेच बीभत्सही आहे. हिचा प्रभाव जितका कल्याणप्रद तितकाच अहितकारक आहे; आणि हिने जितके पुण्याला तितकेच पापालाही उत्तेजन दिले आहे! अशा या विलक्षण धर्मकल्पनेची उत्पत्ति मनुष्याचे मनांत प्रथम कशी झाली; पुढे तीत कोणते फेरफार कसकसे होत गेले; सांप्रतकाळी कोणत्या समाजांत तिची कशी स्थिति आहे; व अखेरीस तिला कोणत्या प्रकारचे स्वरूप प्राप्त होणार आहे याची चर्चा करणे हे जितके मनोरंजक तितकेच बोधकारकही आहे. ज्या प्रौढ लोकांच्या मनांत विशिष्ट धर्मकल्पना कायम होऊन गेल्या आहेत, व ज्यांचे वर्तन तदनुरोधाने होत आहे, त्यांच्या मनावर असल्या चर्चेचा विशेष परिणाम होण्याचा संभव नाही, हे खरे आहे. पण आमचे असले निबंध तसल्या लोकांकरितां लिहिलेलेच नसतात. ज्या तरुण वाचकांच्या धर्मकल्पना दृढ झाल्या नसतील; ज्यांच्या बुद्धींत साधकबाधक प्रमाणांचा प्रवेश होऊन त्यांचा विचार होणे शक्य असेल; व विचारांतीं जे बरे दिसेल त्याप्रमाणे आम्ही आपल्या वर्तनांत थोडाबहुत तरी फेरफार करूं अशी ज्यांना उमेद असेल, त्यांच्याकरितां हे लेख आहेत. असले लेख एकदां लिहून टाकले म्हणजे आपले कर्तव्य आटपले असे कदाचित् मोठमोठ्या तत्त्वशोधकांस म्हणतां येईल; कारण ते रात्रंदिवस नवीन तत्त्वांच्या शोधांत व्यग्र झालेले असतात; पण इतरांनी केलेल्या शोधांचे ज्ञान करून घेऊन त्यांचा लोकांत प्रसार करणे हे ज्या आमच्यासारख्यांचे नम्र कर्तव्य आहे त्यांनी नवीन नवीन वाचकांच्या फायद्याकरतां असले लेख फिरून फिरून लिहिले पाहिजेत; त्यास कंटाळतां कामा नये. आमच्या धंद्यांत आणि शिक्षकाच्या धंद्यांत विशेष फरक नाही. नवीन पिढीच्या तरुण लोकांत राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विचारांचा प्रसार करणे आणि प्रत्येक वर्षी नवीन विद्यार्थ्यांस विवक्षित विषयांची माहिती देणे यांत पुष्कळ साम्य आहे. भेद इतकाच की शिक्षक आपले काम तोंडाने करतो, व आमच्यासारख्याला ते टाकाने करावे लागते; पण एक वेळ सांगितलेले विचार पुनःपुन्हा सांगणे हे दोघांनाही सुटत नाही. बोलणारा किंवा लिहिणारा एकच असला तरी शिकणारे किंवा वाचणारे वेळोवेळी बदलत असल्यामुळे प्रत्येक नव्या शिष्यसमुदायापुढे किंवा वाचकसमुदायापुढे ठरीव पाठांची व विचारांची पुनरुक्ति करणे भाग पडते; व तसे करताना दुसऱ्यांस आपले विचार कळविण्याचे आद्य साधन जी भाषा तिचीही थोडीबहुत पुनरुक्ति होते. पण

त्याला इलाज नाही. धर्मसंकल्पनेच्या उत्पत्तीविषयी आम्ही आज प्रथमच लिहितो आहो असे नाही; आजपर्यंत अनेक वेळां लिहिले आहे. तथापि या विषयावर शेवटला लेख लिहून गेल्यास बरेच दिवस लोटले असल्यामुळे वाचकांस कदाचित् त्याचे विस्मरण होऊं लागलें असेल, आणि तें होऊं न देणें हें तर आमच्या अवताराचें प्रधान कारण आहे; तेव्हां आमच्या वाचकवृंदांत या विषयाविषयी फिरून जागरूकता उत्पन्न करण्यासाठीं त्यास आज फिरून हातीं घेण्याचें जें आम्हीं मनांत आणिलें आहे त्याबद्दल कोणाचीही माफी मागण्याची गरज नाही! धर्मकल्पना पिशाचकल्पनेपासून उत्पन्न झाली आहे, व ज्याला आपण देव म्हणतो तो पिशाचाचें एका प्रकारचें रूपांतर आहे अशी सर्वांची पक्की खातरी होईतोपर्यंत असले लेख लिहावे तितके थोडेच आहेत. असो.

“मनुष्य हा सूक्ष्म विश्व आहे” अशी जुन्या ग्रीक लोकांत म्हण होती. हिचें याथार्थ्य कदाचित् सहज लक्षांत येण्यासारखें नसेल. पण “हें भरतखंड लहानशी पृथ्वी आहे” असें म्हटल्यास तें कोणास कळणार नाही असें वाटत नाही. सजीव व निर्जीव वस्तूंच्या अनेक भेदांमुळे आमच्या पृथ्वीस जें वैचित्र्य आलें आहे, त्याचें सारें प्रतिबिंब आमच्या हिंदुस्थानांत पडलें आहे. जो पदार्थ पृथ्वीवर दुसऱ्या ठिकाणीं पैदा होतो, पण हिंदुस्थानांत पैदा होत नाही असा पदार्थच नाही. अमुक हवा अमक्या ठिकाणींच आहे, आणि ती दुसऱ्या ठिकाणीं दृष्टीस पडावयाचीच नाही, असें कोणासही म्हणतां येणार नाही; कारण, आमच्या या विलक्षण देशांत पाण्यास थिजवणाऱ्या हवामानापासून त्याला आधण आणणाऱ्या हवामानापर्यंत सर्व प्रतींचीं हवामानें दृष्टीस पडतात. सर्व प्रकारचे खनिज पदार्थ, सर्व प्रकारच्या वनस्पति, सर्व प्रकारचे कीटक, पक्षी, श्वापदे आणि जनावरे, व सर्व प्रकारचीं माणसें येथें सांपडतात! अशाच प्रकारची बहुविधता आमच्या आचारविचारांतही दृष्टीस पडते. या अनेकप्रकारक आचारविचारांच्या फक्त एका शाखेचा आम्हांस तूर्त विशेष विस्तारपूर्वक विचार करावयाचा आहे. ती शाखा धर्मशाखा होय. प्रस्तुत निबंधावलींत या शाखेच्या संबंधानें जो विचार करावयाचा आहे तो केवळ तत्त्वदृष्ट्या करावयाचा आहे. कोणत्याही चालू चळवळीवर किंवा कोणत्याही आधुनिक व्यक्तीच्या किंवा व्यक्ति समुदायाच्या वर्तनावर टीका करण्याच्या इराद्यानें हा विषय हातीं घेतलेला नाही. केवळ तत्त्वनिर्णय करण्याच्या हेतूनें धर्मसंबंधीं आचारविचारांची मीमांसा करावयास बसलें असतां जे सिद्धांत अत्यंत निरुत्तर असे वाटतात ते वाचकांस समजावून सांगावे आणि असल्या विषयांचा अशा रीतीनें विचार करण्याची प्रवृत्ति त्यांच्या मनांत थोडी बहुत उत्पन्न करावी याशिवाय या लेखांचा दुसरा उद्देश नाही. तेव्हां एखादे प्रसंगीं एखाद्या आचाराविषयी लिहितांना थोडा विशेष प्रसंग झाला तर तो त्या आचाराची विडंबना करण्याकरतां नव्हे, तर त्याचें खरें स्वरूप वाचकांच्या मनावर हुबेहूब उठविण्यासाठीं होय, असें समजण्याची सर्वांनीं मेहेरबानी केली पाहिजे. मार्गे एकदां पिशाचयोनीप्रत पावलेल्या पितरांच्या दिनचर्येविषयी लिहिलेला आमचा लेख वाचून कित्येक सभ्य गृहस्थ आमच्यावर खप्पा झाले असें आमच्या नजरेस आल्यावरून वरील प्रार्थना आगाऊ करून ठेविली आहे. असो.

येथील धर्मसंबंधीं आचारविचारांत सर्व प्रकारचें वैचित्र्य व बहुविधत्व आहे असें जें वर म्हटलें आहे तें सिद्ध करण्यास खंडोगणती पुरावा आणीत बसलें पाहिजे असें नाही. भिल्ल, कोळी, कैकाडी, वडार वगैरे रानटी किंवा अर्धवट रानटी लोक आणि स्थाईक समाजांतील अगदी खालच्या प्रतीचे लोक कसल्या देवाची कशा प्रकारें पूजाअर्चा करतात हें ज्याला ठाऊक नाही असा कोण सुशिक्षित हिंदू आहे? मोठ्याशा गोट्याला तेल व शेंदूर फासून त्याला देव मानणाऱ्या आणि त्याच्या नैवेद्याकरितां त्याच्यापुढें नानातऱ्हेचीं जनावरे बळी देणाऱ्या प्राथमिक व संस्कारविहीन मनुष्यापासून निर्गुण निराकार परमेश्वरापर्यंत जाऊन ठेपलेल्या, अथवा तेवढ्यानेंही समाधान न होऊन जीवात्मा व परमात्मा यांचे ‘अहमेव ब्रह्म’ या सिद्धांतानें ऐक्य करूं पहाणाऱ्या कुशाग्र बुद्धीच्या वेदांत्यांपर्यंत नानातऱ्हेच्या पंथांची नानाप्रकारांनीं उपासना करणारी, व नानाप्रकारच्या

विचारांस स्वीकरणीय मानून त्यांवर श्रद्धा ठेवणारीं आणि त्यांत गर्क होऊन राहणारीं माणसें या देशांत बहुधा प्रत्येक ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. अशा प्रकारचे विचारांतर व आचारांतर कसकसें होत जातें, आणि अखरीस तें कोणत्या थराला जाणार आहे, याचें विवेचन हर्बर्ट स्पेन्सर यानें एका लहानशा पुस्तकांत फार उत्तम रीतीनें केलें आहे. पुढील लेखांत प्रधानत्वेकरून या पुस्तकाचाच आधार घेतला असल्यामुळें त्यांच्या बरेवाईटपणाची जबाबदारी त्या तत्त्ववेत्त्याकडे आहे; आमच्याकडे बिलकुल नाही असें आम्ही साफ सांगतो!

देवाची कल्पना प्रथम पिशाचकल्पनेपासून निघाली असावी असें स्पेन्सरसाहेबानें अनेक प्रमाणांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे. तीं वेळोवेळीं देण्यांत येतीलच. पण आरंभाला आपण आपल्या घरचेंच एक उदाहरण घेऊं. ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रयीपैकीं नंबर तीनचा देव सर्वांत उग्र आहे असें आपण मानतो; कारण प्राणिमात्रांस उत्पन्न करणें हें ब्रह्म्याचें काम; त्यांचें पालन करणें हें विष्णूचें काम; आणि त्यांचा संहार करणें हें महेशाचें किंवा महादेवाचें काम असा आपण त्यांस श्रमविभाग करून दिला आहे. तेव्हां जी वस्तु निर्माण झाली तिचा नाश करणें हें ज्याचें कर्तव्य तो अर्थात् उग्रस्वरूप देव असलाच पाहिजे. याचे भक्त याचें निरनिराळ्या तऱ्हेनें वर्णन करितात. कोणी याला बैलावर बसवून **पशुपति** म्हणतो; कोणी याचें अर्धांग स्त्री आहे असें मानतो (अर्धांगीच्या कल्पनेचा उद्भव बहुधा येथूनच झाला असावा); कित्येकांच्या समजुतीप्रमाणें शिवाच्या कपाळावर तिसरा डोळा असल्यामुळें ते त्याला **भाललोचन** म्हणतात. त्यानें एकदां तीव्र विष प्राशन केल्यामुळें, त्याच्या अंगाचा जो दाह झाला तो शमविण्याकरितां त्यानें डोक्यावर गंगा घेतली, गळ्यांत साप घातले, व जटा आणि कपाळ यांच्यामध्ये चंद्राची नेमणूक केली अशी कथा आहे. **नीलकंठ, गिरिजारमण, भालचन्द्र** वगैरे नांवें त्याला वरील कृत्यासाठींच बहुधा देण्यांत आलीं असावीं. प्राणिमात्राचें हनन करणें हें याचें नियुक्त कर्तव्य असतां, निःसीम भक्त याला ‘सब दुनिया पालनवाला बैलवाला’ असें म्हणतात, व इतर देवांच्या भक्तांशीं प्रतिस्पर्धा करण्याकरितां याच्या वार्षिक उत्सवांत इतर देवांच्या मुखवट्यांसारखा एक मुखवटा याच्याही पिंडावर बसवून देऊन, मनुष्यरूपधारी दुसऱ्या देवाप्रमाणें यांवरही मनुष्याचा पेहराव व अलंकार चढवितात. अनार्याप्रमाणें भोळ्या सांभाच्या नित्यरूपाची चिकित्सा करून त्याला बीभत्स किंवा तद्विरुद्ध ठरविण्याची आमची इच्छा नाही. तथापि याच्या वर्णनांत जो एक सामान्य भाग आढळून येतो, जो याच्या सर्व भक्तांस मान्य आहे, आणि ज्याचा प्रस्तुत विषयाशीं निकट संबंध आहे तो आमच्यानें येथें सांगितल्यावांचून राहवत नाही. हा देव प्राणिमात्राचा हंता असल्यामुळें स्मशानभूमि हें याचें निवासस्थान होऊन गेलें आहे इतकेंच नाही, तर चितेंतील अग्नीशीं शेकत बसणें, जळलेल्या प्रेताची राख अंगाला लावणें, हाडांच्या माळा गळ्यांत घालणें, डोक्याच्या करट्यांचा भांड्याप्रमाणें उपयोग करणें— इत्यादि गोष्टी याला अत्यंत प्रिय झाल्या आहेत. पार्वतीशाला नमन करतांना **नररुंडमालधर** असें विशेषण आम्ही मोठ्या भक्तीनें देतो! तसेंच वेताळ वगैरे प्रमुख पिशाचांस बरोबर घेऊन डमरू इत्यादि वाद्यांच्या तालावर जेव्हां याचा नाच होऊं लागतो तेव्हां ह्याचें शरीर हत्तीच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या जनावराच्या ओल्या कातड्यानें आच्छादिलेलें असतें आणि म्हणूनच याला कृत्तिवासा असें म्हणतात. त्याप्रमाणेंच, कोणी मेला आणि त्याची समाधि बांधून तीवर देऊळ बांधावयाचें असें ठरलें, तर यांत शिवाची स्थापना करतात हें सर्वास ठाऊक आहेच. यावरून काय दिसतें कीं, हलाहल, वासुकी, चंद्र, पार्वती, नंदी इत्यादिकांचा या देवाशीं जो संबंध लावून दिला आहे त्याचा खुलासा जरी सहज करतां आला नाही तरी याच्या वर्णनाचा जो सर्वसाधारण व सर्वसामान्य दुसरा भाग आहे, त्यावरून या देवाची कल्पना पिशाचकल्पनेवरून साधली आहे, किंबहुना **महादेव** हा एक **महापिशाच** आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. तात्पर्य, जो जो विचार करावा तो तो आमच्या तीन मोठ्या देवांपैकीं निदान एकाचें तरी जनन पिशाचकल्पनेपासून झालें असावें, अशी खात्री झाल्यावांचून रहात नाही.

वर दिगंबर भोलानाथाच्या स्वरूपाचें जें वर्णन दिलें आहे त्यावरून आमच्या—निदान या—देवाचा तरी पिशाचाशीं निकट संबंध आहे हें वाचकांच्या लक्षांत आलें असेल. पण आतां असा प्रश्न आहे कीं ही पिशाचाची कल्पना तरी लोकांच्या मनांत प्रथम कशी आली? जो मनुष्य मेला आणि ज्याचें प्रेत जाळलें, पुरलें, किंवा गिधाडांनीं खाल्लें त्याचें त्याच्या मार्गें कांहीं एक रहात नाहीं, असा अलीकडील सुधारलेल्या लोकांचा अनुभव व विश्वास असतां पूर्वीच्या लोकांनाच मेलेलीं माणसें सर्वथैव नाहींशीं होत नाहींत, तर ज्याला आपण मरण म्हणतो तें आल्यानें मनुष्याच्या आत्म्याचा आणि त्याच्या शरीराचा वियोग होतो येवढेंच काय तें; शरीराचें कांहीं झालें तरी त्यांत वास करणारा आत्मा नाश पावत नाहीं; तें त्याला न राहण्यासारखें झालें म्हणजे तो तें टाकून देतो आणि कांहीं दिवस अशरीरी राहून दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश—अशी कल्पना आहे. भगवद्गीतेंत असें म्हटलें आहे :—

**वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥**

ज्याप्रमाणें मनुष्य जुनीं वस्त्रें टाकून देऊन नवीं घेतो त्याप्रमाणें आत्मा एक शरीर टाकल्यावर दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करतो. जे लोक एकच आत्मा एका शरीरांतून निघून दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करतो असें मानतात त्यांना तो आत्मा कांहीं वेळ शरीरावांचून कोठें तरी अस्तित्वांत असतो असें कबूल करणें भाग आहे; कारण एका शरीरासकट तो दुसऱ्या शरीरांत शिरतो असें म्हणावें तर शरीरें शरीरांत शिरतांना दृष्टीस पडलीं पाहिजेत. पण तसा प्रकार आपण कोठेंच पहात नाहीं. शिवाय एक शरीर दुसऱ्या शरीरांत शिरूं शकेल असें मानिलें तरी मोठें शरीर लहान शरीरांत शिरूं शकेल असें मानतां येत नाहीं. चिल्लाचा आत्मा आपल्या पिंजऱ्यासकट एखाद्या डुकराच्या शरीरांत शिरेल कदाचित्! पण हत्तीच्या आत्म्यानें आपल्या प्रचंड देहासकट पोरकिड्याच्या शरीरांत प्रवेश कसा करावा? पण तसें होणें अशक्य असेल तर मोठ्या शरीरांत राहणाऱ्या आत्म्यांना लहान शरीरांत केव्हांही प्रवेश करावा लागत नाहीं, असें मानिलें पाहिजे; परंतु तसेंही मानतां येत नाहीं, कारण आत्म्यास जी देहावस्था प्राप्त होते ती त्याच्या कर्मानुरोधानें होते. एखाद्या हत्तीनें मेल्यावर पोरकिड्याच्या जन्मास जावें असें वर्तन त्याच्याकडून झालें असेल तर त्याला तसेंच करणें भाग आहे. पण हत्तीचे शरीर तर पोरकिड्याच्या शरीरांत शिरूं शकत नाहीं. तेव्हां शरीरांतर करतांना आत्म्यास कांहीं वेळ अशरीरी बनावें लागत असेल असें कबूल करणें भाग आहे. तेव्हां पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवणाऱ्यांची किंवा पिशाचयोनीचें अस्तित्व मानणाऱ्यांची, प्राण्यांचे आत्मे नेहमीच्या शरीराचा त्याग केल्यावर, कसल्याही शरीराच्या आधारावाचून कांहीं वेळ राहूं शकतात, अशी खात्री झाली असली पाहिजे. आत्मा हा कोणत्याही इंद्रियास गोचर न होणारा असा अत्यंत सूक्ष्म परमाणु आहे असें या लोकांचें खरें मत असेल आणि सूक्ष्मत्वास ते अशरीरत्व समजत असतील तर त्यांचें बोलणें थोडेंबहुत ऐकून घेतां येणार आहे; पण अशरीरत्व म्हणजे शरीराचा अत्यंत अभाव असें म्हणण्याचा त्यांचा आग्रह असेल तर मात्र ते कांहीं तरी बडबड करतात असें म्हणावें लागेल. अशरीरी वस्तु म्हणजे काय? आम्ही शरीरी मर्त्यांनीं तिची कल्पना कशी करावयाची? आत्म्याशिवाय एखादी अशरीरी वस्तु आमच्या पाहण्यांत आली आहे काय? इंद्रियाला किंवा मनाला गोचर अशा वस्तूचें अस्तित्व मानण्यास कोणीही हरकत घेणार नाहीं. इंद्रियें हीं मनाचीं द्वारें आहेत. मनात आढळून येणारी प्रत्येक वस्तु कोणत्या तरी इंद्रियाच्या वाटेनें प्रथम त्यांत गेलेली असते. किंबहुना इंद्रियविकारावाचून आम्हांस मनाचें अस्तित्व देखील समजणार नाहीं. यावर कोणी असें उत्तर देतील की पिशाच किंवा अशरीरी मृतात्मा या वस्तु अस्तित्वांत नसतील तर त्या आपल्या मनांत कोठून

आल्या? याचें उत्तर असें आहे कीं, वस्तु दोन प्रकारच्या आहेत; एक ज्यांचें प्रतिबिंब इंद्रियद्वारा मनावर पडतें त्या; दुसऱ्या अशा रीतीनें मनावर ज्यांचें प्रतिबिंब पडलें आहे त्यांपासून तर्काच्या साहाय्यानें मनुष्याचें मन ज्या नवीन वस्तु निर्माण करतें त्या. मनानें अशा रीतीनें उत्पन्न केलेल्या वस्तुसमुदायास कधीं कधीं कल्पनासृष्टिही म्हणतात. कैलास, स्वर्ग, वैकुण्ठ, पाताल, यम, यमपुरी, यमयातना वगैरे काल्पनिक वस्तु ज्या अर्थानें अस्तित्वांत आहेत असें म्हणतां येईल त्या अर्थानेंच अशरीरी आत्म्याचें अस्तित्व पाहिजे तर मानितां येईल. मानसिक सृष्टींत बाह्य सृष्टीचीं हुबेहुब प्रतिबिंबे आणि त्यांपासून कल्पनेनें उत्पन्न केलेलें विश्व यांचा अंतर्भाव होतो. म्हणून मानसिक सृष्टींत जी जी वस्तु दृष्टीस पडते ती ती बाह्य सृष्टींतील वस्तूप्रमाणें अस्तित्वांत आहे असें म्हणता येणार नाही. ती कल्पनेनें उत्पन्न केली असल्यामुळें फक्त मनांत आहे. खऱ्या बाह्य विश्वांत नाही. अशरीरी आत्म्याच्या कल्पनेंत आणखी एक गोष्ट आहे, ती ही कीं, इतर काल्पनिक वस्तूप्रमाणें याचें आम्हांस ठळक काल्पनिक चित्र देखील काढितां येत नाही. “अनंत” शब्दाच्या अर्थांत वास्तविकपणें जितकी दुर्बोधता आहे, तितकीच “आत्मा” या शब्दांत आहे. निर्गुण निराकार परमेश्वर, अशरीरी मृतात्मा, आणि पिशाच यांच्या स्वरूपांत खरोखर कांहीं **भेद** नाही. अशा प्रकारचा परमेश्वर आम्हीं केलेली स्तुति ऐकून आम्हांवर प्रसन्न होतो आणि आम्हांस संकटांतून सोडविण्यास किंवा सुख देण्यास प्रवृत्त होतो असें म्हणणें जितकें गृहणीय आहे, तितकेंच वेळचेवेळीं श्राद्धें केल्यानें मृतात्मे संतुष्ट होऊन आमचे साहाय्यकर्ते होतात आणि पिशाचगण गायत्रीचा जप आणि यज्ञोपवीत यांच्या धाकांत रात्रंदिवस असतो असें म्हणणेंही गृहणीय होणार आहे!

पिशाचांचें अस्तित्व जर इतकें शंकास्पद असेल तर प्रत्येक राष्ट्रांत पूर्वकालापासून न सर्व प्रकारच्या मनुष्यांच्या मनांत त्यांची कल्पना कशी आली, व ती अजून जात कां नाही, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. याचें एक उत्तर असें आहे कीं, मनुष्य केवळ सत्याचाच भोक्ता नाही. अमुक गोष्ट चुकीची किंवा खोटी आहे असें सिद्ध करून दाखविल्याबरोबर ती सोडून देण्यासारखी त्याची प्रकृति असती तर ज्या सुधारणांकरता आपण इतके तडफडत आहों त्या कधींच झाल्या असत्या, व आज जे लोक सुधारक म्हणून मोडत आहेत त्यांनीं करण्यासारखें काहींच राहिलें नसतें! पण मनुष्याची प्रकृति तशी नाही. शेंकडा नव्याण्णव माणसें ज्याप्रमाणें आचारांत त्याप्रमाणें विचारांतही हाताला हात लावणारी असतात. शारीरिक श्रमापेक्षां मानसिक श्रम करण्याचा मनुष्याला जात्याच विशेष कंटाळा आहे. मळलेल्या वाटेनें जाणें येणें ज्याप्रमाणें शरीराला त्याप्रमाणें मनालाही फार सुखावह असतें. तेव्हां ती वाट सोडून देणें त्याला सहसा बरें वाटत नाही. तशांत नवा मार्ग आपणांस भलतीकडे घेऊन जाणारा आहे असा त्याचा बोभाटा झाला असेल तर त्याकडे लाखांतला एक इसम सुद्धां दुंकून पहाणार नाही. पिशाचाविषयीं आमच्या विलक्षण कल्पना कायम असण्याचें हें पहिले कारण होय. त्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं त्या नाहीतशा न होऊं देण्यांतच पुष्कळांचा फायदा असल्यामुळें ते आपल्या लेखांनीं, भाषणांनीं, आणि कृत्यांनीं त्या कायम करण्याचा होईल तेवढा प्रयत्न करीत असतात! हें सर्व या विलक्षण पिशाचकल्पनांनीं आम्हांस अद्यापि कां सोडलें नाही याबद्दल झालें. आम्हां मनुष्यांत ही अशरीरी आत्म्याची किंवा पिशाचयोनीची कल्पना प्रथम कशी येते या प्रश्नाकडे आतां वळूं.

लहान मुलें कधीं कधीं झोंपेंत एकाएकीं जागीं होतात आणि मोठ्यानें रडूं लागतात, हें पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. या रडण्याचें कारण त्यांना विचारलें तर तीं त्याकडे लक्ष न देतां अधिकच रडत सुटतात. पुढें थोपटाथोपट करून पोटाशीं धरून मोठ्या प्रयासानें त्यांचें रडणें बंद केलें म्हणजे तीं शुद्धीवर आल्यासारखीं होतात. अशा रीतीनें सावध केलेल्या मुलास बोलतां येत असेल व नजरेपुढें होऊन गेलेली गोष्ट सांगतां येत असेल, तर तो असें म्हणेल कीं, अमका अमका मला मारूं लागला, अथवा अमक्या—

अमक्यानें मला बाळ दाखविला, किंवा फलाणा माझी अमुक वस्तु घेऊन जाऊं आगला म्हणून मी रडलों. थोर माणसें व लहान मुलें झोंपेंत जें बरळत असतात त्यावरून, व झोंपेंतून दचकून उठतांना त्यांच्या तोंडांतून जे शब्द मोठ्या जोरानें एकाएकीं निघतात त्यांवरून त्यांना कसल्या प्रकारचीं स्वप्नें पडत असावीं, हें सहज समजण्यासारखें असते. पुष्कळ वेळां हीं स्वप्नें इतक्या व्यवस्थित रीतीनें व स्पष्टपणानें पडतात कीं, चांगल्या सुजाण व प्रौढ मनुष्यास देखील जागें झाल्यावर आपण स्वप्नांत होतो अशी खात्री होण्यास बराच वेळ लागतो! आंथरुण चाचपावें, डोळे चोळावे, हातपाय हलवावे आणि कसला तरी थोडाबहुत उजेड असल्यास इकडे तिकडे बराच वेळ न्याहाळून पहावें, तेव्हां कोठें आपण निजलेल्या ठिकाणींच आहों, आपल्या सभोंवतालच्या वस्तु जागच्या जागीं आहेत, आणि आपण कोठें गेलों नाहीं व आपणांकडे कोणी आला नाहीं अशी खात्री होते! कधीं कधीं स्वप्नांतच हें स्वप्न आहे असें स्पष्टपणें वाटत असतें; पण तें सुखावह असल्यास तसेंच पुढें चालावें अशी इच्छा होते आणि आपण त्याला चालू ठेवण्याचा प्रयत्न करतो; पण कांहीं कारणांमुळें त्याचा भंग झाला तर आपणांस क्षणभर वाईट वाटतें, याचा अनुभव पुष्कळांना असलाच पाहिजे. तात्पर्य, पुढील अनुभवावरून स्वप्नांतील भास जरी मिथ्या आहेत असें दिसून आलें, तरी जोंपर्यंत आपण स्वप्नांत गर्क होऊन गेलेलों असतो तोंपर्यंत ते प्रत्यक्ष अनुभवाप्रमाणें खरे वाटतात यांत संशय नाहीं. तेव्हां या भासाचें खरें कारण समजेपर्यंत मनुष्यांनी त्यांच्या उत्पत्तीविषयीं नानाप्रकारचे तर्क केले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. जागृतावस्थेंतील इंद्रियानुभवांत आणि स्वप्नावस्थेंतील भासांत एक मोठा भेद आहे तो हा कीं, पहिल्या स्थितींत इंद्रियांचे आणि अवयवांचे व्यापार चालू असतात, पण दुसरींत ते बंद असतात. स्वप्नांत डोळे मिटले असून दिसतें; चालल्यावांचून अन्य स्थलीं जातां येतें; तोडांत कांहीं घातल्यावाचून खाल्ल्यासारखें वाटतें;—सारांश, इंद्रियांचे व शरीराचे सर्व व्यापार बंद असतां स्वप्नांतील भास होतात, हें निर्विवाद आहे. पण ज्याला ते होतात तो एकच आहे. जागृतावस्थेंतला मी तोच स्वप्नावस्थेंतला मी. एक मी दुसऱ्या मीला पक्कें ओळखीत असतो! खरा मी कोणता—हा कीं तो—अशी भ्रांति कधींच पडत नाहीं. दोन्हीही एकत्र **मी** आहेत अशी खात्री असते, तथापि ज्या अर्थी त्या दोघांचे अनुभव अगदीं भिन्न अशा दोन स्थितींत येत असतात, त्या अर्थी एकाच मीचीं हीं दोन पृथक स्वरूपें असावीं, असा प्रथमारंभीं मनुष्यांचा स्वाभाविकपणें तर्क होतो; आणि तो होण्यास अनुभवभेदाचें सबळ कारण असल्यामुळें या द्विप्रकारक दोन मींच्या अस्तित्वावरील विश्वास पुष्कळ काळपर्यंत कमी न होतां अधिकच होत जातो. ज्या लोकांत अशा प्रकारच्या दोन मींची कल्पना दृष्टीस पडत नाहीं, त्या लोकांत मरणोत्तर मनुष्याचा आत्मा कायम रहातो अशी कल्पनाही असत नाहीं. पण असे लोक फार थोडे आहेत. बहुतेक लोक प्रत्येक मनुष्याला दोन प्रकारचे मी, आत्मे किंवा स्वस्वरूपें आहेत, असें मानतात. हस्तपादादि अवयव हलेतनासे झाले असतां व दृष्ट्यादि इंद्रियांचे व्यापार बंद पडले असतां आम्हांस सुखदुःखाचा भास होतो हें कसें? अर्थात् अवयवांच्या व इंद्रियांच्या अनुषंगवांचून सुखदुःखानुभव घेतां येण्यासारखी आमच्या आत्म्याची किंवा आमच्या **मी**ची दुसरी एखादी स्थिती असली पाहिजे असें अनुमान होणें अगदीं स्वभाविक आहे, आणि हे मनांत एकदां पक्कें बसून गेलें म्हणजे इंद्रियांच्या व अवयवांच्या मदतीवांचून आपणाला सुखदुःखानुभव कसा घेतां येईल याबद्दल शंकाच येत नाहीं. इंद्रियांचे व अवयवांचे व्यापार बंद असतां **मला** सुखदुःखानुभव व इतर विकार होतात यांत संशय नाहीं; व ज्या अर्थी ते त्यांवांचून होतात त्याअर्थी ते त्यांवांचून होण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत असलें पाहिजे हें उघडच झालें. तेव्हा **शरीरविकृत** म्हणजे शरीरांत असतां ज्याच्यावर विकार घडतात असा आणि अशरीरविकृत म्हणजे शरीरांत जखडला नसतां ज्याचेवर विकार होतात असा एकाच **माझेपणांत** भेद असला पाहिजे; आणि म्हणून या दोहोंपैकीं एखादा नाहींसा झाला तर त्याचेबरोबर दुसरा नाहींसा झालाच पाहिजे असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं. एखादे वेळीं दोघांचाही बरोबरच लय होईल; नाहींच असें म्हणवत नाहीं; पण तसें अनेक वेळां घडत नाहीं. गाढ झोंप लागली असतां आमचे आत्मे शरीरबंधन क्षणभर एकीकडे झुगारून देऊन पाहिजे त्या काळांत किंवा पाहिजे त्या ठिकाणीं प्रवेश करतात

आणि जागृतावस्थेत अत्यंत अलभ्य अशा वस्तूंचाही स्वप्नावस्थेत यथेच्छ उपभोग घेतात हा तर प्रत्येकाचा अनुभव आहे, आणि बऱ्याच अंशी त्यावर आमच्या अशरीरविकृत आत्म्याची किंवा **मी**ची कल्पना बसविली आहे. एकदां स्वतःसंबंधानेही द्विप्रकारक मीची कल्पना कायम झाली (आणि नित्याच्या द्विविधात्मक अनुभवामुळे ती तेव्हांच होते) म्हणजे दुसऱ्यालाही असें दोन मी असतील असें वाटणें स्वाभाविक आहे; आणि दुसऱ्यांनीं तसें असल्याबद्दल खात्री दिली म्हणजे हा ग्रह अल्प काळांत पक्का होऊन जातो, व पुढें त्यास अशा प्रकारच्या गोष्टींचा आधार मिळत गेल्यास तो थोडक्या वर्षांत ठाम होऊन बसतो. झुलू लोकांचा असा समज आहे कीं, जे मेलेले पुरुष स्वप्नांत येतात ते सापाच्या किंवा छायेच्या रूपानें येत नाहीत, तर जिवंतपणीं त्यांचीं जीं शरीरें असतात त्यानिशींच ते येतात, आणि आपल्या जातींतील मनुष्यांशीं बोलतात. मात्र जागें झाल्यावर स्वप्न पडणारास असें वाटतें कीं अमकातमका अद्यापि जिवंत असून केवळ त्याची छाया मजकडे आली होती; वस्तुतः तो स्वप्नांत मूळच्या शरीरानें येतो. पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास अंदमान बेटातील लोक मनुष्याचा एक आत्माच मानितात. स्वप्नांत मनुष्याचा आत्मा नाकपुड्यांतून बाहेर पडून पाहिजे तिकडे वावरतो आणि हव्या त्या क्रिया करतो, असाही या लोकांचा समज आहे. स्वप्नांसारखेच दुसरे कांहीं प्रसंग आहेत त्यांनींही याच कल्पनेचें पुष्टीकरण होतें. कोणत्याही कारणामुळे एखाद्या मनुष्यास एखादे वेळीं बेशुद्धी आली तर ती त्याला त्याचा आत्मा कोठें तरी भटकत असल्यामुळे येते, अशीही पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. मनुष्याला झोंप लागली असतां किंवा कोणत्याही कारणानें त्याच्या वृत्तीचा लय लागला असतां त्याचा आत्मा शरीरांतून बाहेर पडून मोकळा होतो, आणि देहबद्ध असतां ज्या गोष्टी त्याला सांगता किंवा पाहतां येत नाहीत त्या तो सांगूं व पाहूं शकतो, असाही पुष्कळांचा विश्वास आहे. ही तादात्म्यदशा कृत्रिम असली तरी तींत देखील तसाच प्रकार घडतो. अमेरिकेंत एका जातीचे रानटी लोक आहेत, ते असली लयावस्था उत्पन्न करण्यासाठीं कडक तमाखूचा काढा करून घेतात. आपल्या लोकांत कांहीं प्रकृतीच्या मनुष्यांस धोतरा चारल्यानें किंवा ऊद घातल्यानें अतींद्रियज्ञान प्राप्त होऊन भूतभविष्य विनचूक सांगतां येतें, असा मूर्खपणाचा समज आहे. देवऋषी, पंचाक्षरी वगैरे लबाड लोकांचा धंदा यथास्थित चालण्यास व नरसोबाची वाडी, औदुंबर वगैरे क्षेत्रांचें माहात्म्य इतकें वाढण्यास हाच मूर्खपणाचा समज कारण झाला आहे. मेंदूचे विकार अनेक तऱ्हेचे आहेत, व त्यांपैकीं कांहीं कांहीं, जातीच्या तापाप्रमाणें थोड्या दिवसांनीं आपोआप नाहीसे होतात, हें ज्यांना ठाऊक नाही आणि पूर्वापार चालत आलेल्या कल्पनांचा आणि विचारांचा मेंदूच्या विकृत स्थितींत मनावर केवढा परिणाम होतो याची ज्यांना अटकळ, नाही त्यांनीं चारदोन अनुकूल उदाहरणांवरून दत्ताच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या देवाच्या अथवा मांत्रिकाच्या सामर्थ्याचे पवाडे गावे यांत आश्चर्य तें कोणतें? कोणत्याही कठिण गोष्टीची सामान्य मनुष्यास खरी मीमांसा करतां येईनाशी झाली म्हणजे तो तीबद्दल पाहिजे तो ग्रह करून घेण्यास तयार होतो. सुधारलेल्या लोकांस प्रतिध्वनि कशानें होतों हें पक्कें ठाऊक झालें आहे. पण रानटी लोकांस तो एक पिशाच आहे असें वाटतें! मनुष्याच्या सावलीला आत्मा समजणारेही कांहीं लोक आहेत. फेपरें, अपस्मार, वेडा मधुरा व सन्निपात वगैरे रोगांत वायूचे जे झटके येतात त्यांतही रोग्यांच्या आत्म्यांस असामान्य उन्नतावस्था प्राप्त होऊन भूतभविष्य सांगण्याचें सामर्थ्य येतें असा पुष्कळ अडाणी लोकांचा समज आहे. अशा स्थितींत जर मनुष्याचा आत्मा कांहीं वेळ नाहीसा होऊन पुनः परत येतो तर झोंपेशीं व इतर प्रकारच्या बेशुद्धीशीं साम्य पावणारी जी मृतावस्था ती ज्याला प्राप्त झाली आहे त्याचा आत्माही शरीर सोडून कोठें तरी भटकत कशावरून नसेल, व शरीर जपून ठेवलें तर त्यांत तो फिरून कशावरून प्रवेश करणार नाही असा रानटी लोकांच्या मनांत सहज प्रश्न उत्पन्न होतो, आणि ते झोंपेप्रमाणेंच मरणालाही मोठी झोंप समजून तीविषयीं तसलेच तर्क करतात. लघुनिद्रा आणि महानिद्रा यांतील भेद समजण्यास बरेंच शहाणपण लागतें. मेलेल्या मनुष्याचें प्रेत जाळून त्याची राख दहा दिशांला फेंकून टाकली तरी देखील त्याचा आत्मा येथेंच कोठें तरी किंवा अन्य ठिकाणीं निदान कांहीं

वेळ जीव धरून असतो अशी ज्यांची समजूत असेल (आणि या देशांत अशा समजुतीचे पुष्कळ लोक आहेत) त्यांनी आपण मनुष्याच्या प्रथमावस्थेत किंवा वन्यावस्थेत आहो असे बेलाशक समजावे?

आत्मा व पिशाच

मनुष्याची विचारशक्ति परिपक्व होण्यापूर्वी मरण व झोंप यांतील भेद त्याला कां कळत नाही, व तो न कळल्यामुळे आपणांस दोन प्रकारचे आत्मे आहेत असा त्याचा विश्वास होण्याला काय कारणे होतात, हें मागें सांगितलें आहे. आतां त्यापुढें थोडें जाऊन या दोन आत्म्यांपैकीं एकाशीं पिशाचकल्पनेचा संबंध येऊन कसा भिडतो हें समजण्याचा प्रयत्न करूं.

मरण हें झोंपेचा अथवा घेरीचाच एक प्रकार आहे असें वाटून, ज्याप्रमाणें झोंपीं गेलेला किंवा घेरी आलेला मनुष्य फिरून उठतो व आपलें कामकाज करूं लागतो, त्याप्रमाणें मेलेला मनुष्यही पुनः उठेल असें प्रथमावरथेंतील मनुष्यास वाटतें, आणि मेलेल्याच्या श्वास तो मोठ्या काळजीनें जपून ठेवतो. पण मरून बरेच दिवस लोटले असून जर तो उठला नाही तर त्याचा आत्मा आतां बहुतकरून परत येत नाही अशी त्याची खात्री होऊं लागते. ही खात्री फक्त त्या शरीरांत तूर्त न येण्यापुरतीच होय. प्रेत उठेनासें झालें म्हणून आत्मा नाहीसा झाला, व बरेच दिवस होऊन गेल्यावरही प्रेत उठत नाही, म्हणून तें कधींच उठणार नाही, असें त्यास वाटत नाही. आत्म्यानें शरीर सोडलें तरी तो त्याच्या आसपास कोठें तरी भटकत असेल अशी त्याची कल्पना असते. कित्येक रानटी लोकांचा व सुधारलेल्या देशांतील अडाणी लोकांचा असा समज असतो कीं जिकडे तिकडे निजानीज होऊन सर्वत्र सामसूम झालें म्हणजे मेलेल्यांचे आत्मे आपापल्या शरीरांत पुनः प्रवेश करून अन्न मिळविण्यासाठीं रात्रीं इकडे तिकडे फिरतात. प्रत्येक अमावास्येला मध्यरात्रीच्या निबिड अंधकारांत आपल्या समग्र परिवारासह वायुरूपधारी वेताळ महाराजांची स्वारी स्मशानादि भीतिप्रद स्थानीं सहल करण्यास निघते अशी जी आपल्या देशांतील अज्ञ स्त्रीपुरुषांची समजूत आहे तिच्या मुळाशीं तरी वरील कल्पनाच आहे.

आत्म्याला सूक्ष्म व स्थूल अशीं दोन स्वरूपें आहेत, अथवा देहबद्ध आणि देहातीत असे त्याचें दोन प्रकारचें अस्तित्व आहे, अशी एकदां मनुष्याची कल्पना झाली म्हणजे तिच्यापासून अनेक परिणाम घडतात. या परिणामांपैकीं एक असा आहे कीं, मेलेल्यांचे आप्त जिवंतपणीं त्याला ज्या गोष्टी प्रिय असतात त्या त्याला अर्पण करण्याचा परिपाठ घालतात. उदाहरणार्थ, **आंदमान** बेटांतील अपत्यवती स्त्रिया. या स्त्रिया मेलेल्या मुलांच्या थडग्यांपाशीं आपल्या स्तनांतील दुधाचीं कटोरीं भरून ठेवतात; **चिप्पेवा** लोक आपल्या मृतांस अन्न व मांस मोठ्या आस्थेनें देतात; प्रेताबरोबर अवश्यक हत्यारें पुरण्याची **चिनुक** लोकांत चाल आहे; मध्य आफ्रिकेंतील **उरुआ** जातीचे लोक आपला समाजाग्रणी मेला असतां त्याच्या थडग्यांत त्याच्या बायका व मुलांस तोडून घालतात; व **वारु** लोक नवीन थडग्यापाशीं कित्येक आठवडे भला मोठा परसा जळत ठेवतात. मेलेल्या मुलाची ताळू भरणें, सवाष्ण स्त्रीच्या प्रेताला नहाण घालून नवीन लुगडें नेसविणें व कुंकूं लावून ओटी भरणें; गाय, शय्या, पिंड वगैरे देणें—सारांश, आमचा सारा प्रेतविधि व श्राद्धविधि याच कल्पनेचा परिणाम आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. आम्ही भुताखेतांना जीं देणीं देतो त्यांत आणि मेलेल्यांच्या तृप्तीसाठीं आम्हीं जीं श्राद्धें करतो त्यांत वास्तविक पहातां कांहींएक फरक नाही. तेव्हां मेलेल्या आत्म्याच्या स्वरूपांतच थोडा फेरबदल करून त्यापासून मनुष्यें पिशाचकल्पना साधतात असें म्हणण्यास काय हरकत आहे? निरनिराळ्या ठिकाणचीं श्राद्धविधींची जीं जीं विशेष बारकाईनें मीमांसा करावी तीं तीं असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, जिवंतपणीं मनुष्यास जसले विकार होतात तसलेच मेल्यावरही त्याच्या आत्म्यास किंवा तदुत्पन्न पिशाचास होतात असा विश्वास अप्रबुद्ध लोकांत सर्वत्र आढळून येतो. प्रथमतः हा विश्वास अक्षरशः बसतो. अमुक दिवशीं, अमुक स्थळीं, अमुक वस्तू नेऊन ठेवल्या म्हणजे भुतें त्या घेऊन जातात असें मानणारे इसम या देशांत अनेक सांपडतील. झुलू लोकांत एक इंग्रज प्रवासी फिरत असतां, एका

प्रसंगीं ते त्यास असें म्हणाले, “काय करावें? आम्हापाशीं खाण्यास कांहीं एक उरलें नाहीं. मांसाचीं व धान्याचीं भांडीं शिजवून ठेवून आम्ही स्नानास गेलों तों मार्गे मेलेल्या वडिलांच्या भुकेलेल्या आत्म्यांनीं त्यांवर हल्ला करून सारें अन्न फस्त केले!” केवढा बिचान्यांचा भोळेपणा! जे लोक झुलूंढून थोडे पुढें गेलेले असतात व ज्यांचीं भुतें वरील भुतांहुन थोडींशीं कमी जड आणि अधिक वायुरूप असतात त्यांचा असा समज असतो कीं, भुतें केवळ जड धान्य व मांस खाणारीं नाहींत, मांसाच्या व धान्याच्या सारभूत सूक्ष्म अंतरंगांचें सेवन त्यांना बरस होतें! **निकाराग्वे** लोकांत मृताच्या शरीरास दहनापूर्वीं शिधासामुग्री बांधण्याची चाल आहे. पाताल लोकांचा मार्ग आक्रमीत असतां आपल्या मृतपितरांना शीतबाधा न व्हावी म्हणून **आहट** लोक त्यांना मूठमाती देतांना त्यांच्या थडग्यांत कांबळ्याचीं पट्टीं घालतात!

आपल्या लोकांप्रमाणेंच इतर लोकांतही निरनिराळ्या मुदतीचीं श्राद्धें आहेत. कोठें दसऱ्यासारख्या विशेष सणाला मृतग्रामाग्रणींच्या नांवानें मोठा समारंभ करतात. ज्या लोकांत प्रेतें पुरण्याची चाल आहे त्या लोकांत हा प्रघात फार आढळून येतो. महिन्याच्या किंवा वर्षाच्या नेमलेल्या दिवशीं हे लोक स्मशानांत गोळा होऊन आपापल्या मृत आप्तांच्या किंवा ग्रामाधिकाऱ्यांच्या थडग्यांपुढें नानाप्रकारचीं दानें देतात. गोंड लोक आपल्या प्रसिद्ध पुरुषांच्या आत्म्यांस अनेक वर्षे अशा प्रकारच्या श्राद्धविधींनीं मान देतात. कांहीं लोकांचा असा समज असतो, कीं अमुक दिवशीं, अमुक ठिकाणीं मृतात्म्यांची किंवा पिशाचांची फेरी होते; आणि म्हणून ते त्या ठिकाणीं शिजलेलें अन्न नेऊन ठेवतात. कित्येक लोकांचा असा समज आहे कीं, ज्या ठिकाणीं स्वयंपाक होत असतो, किंवा जेथें माणसें जेवायला बसतात त्या ठिकाणीं वाडवडिलांचे बुभुक्षित आत्मे आपला वांटा घेण्यास गुप्त रूपानें येतात. आपल्या लोकांत वैश्वदेव करून बळीहरण घालण्याची, कावळ्यांना बळी देण्याची व जेवायला बसतांना चित्रावती घालण्याची जी चाल आहे तिचे हेंच मूळ असावें हें उघड दिसतें. बिशप **क्यालाबेनें** कांहीं झुलूंढी एक विलक्षण गोष्ट सांगितली आहे ती अशी. एके प्रसंगीं एक झुलू कांहीं प्रश्न केल्यावरून असें म्हणाला :— “हे मेलेले लोक मूर्ख आहेत! मला न सांगतां, माझें मूल अशा रीतीनें मारून त्यांनीं आपणांस प्रकट कां केलें? त्यांना मांसच पाहिजे होतें तर तें मीं आनंदानें दिलें असतें. जा, मुलांनीं तो बकरा घेऊन या. यांचें समाधान अगोदर केलें पाहिजे.” यावरून काय दिसतें कीं, जे पक्ष व जीं श्राद्धें आम्ही मोठ्या भक्तीनें करतो, व जीं न करणारांस आम्ही धर्महीन समजतो, तीं सारीं अज्ञानापासून उत्पन्न झालीं आहेत. तीं करण्यांत कोणत्याही प्रकारचें शहाणपण किंवा पवित्रपणा नाहीं. आज आमचे वडील येऊन ब्राम्हणमुखद्वारा खीर जाऊन गेले, पुढल्या अष्टमीस आमच्या मातोश्री त्याच द्वारानें पिंड घेण्यास येणार आहेत, अशा प्रकारचे उद्गार आमच्यांतील श्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या ब्राह्मणांनीं काढण्यापेक्षां कैकाडी, वैदू, वडार, बेलदार, गोंड, संताल—असल्या लोकांनीं काढणें अधिक उचित होणार आहे! सध्या जीं श्राद्धें व ज्या प्रेतक्रिया होत आहेत त्या एका बाजूनें गूढ अज्ञान आणि दुसऱ्या बाजूनें स्वार्थसिद्धीसाठीं अज्ञ लोकांस अज्ञानांतच राहूं देण्याची इच्छा यांची साक्ष देतात.

मृतात्म्यांची दिनचर्या

मृतात्मा हा षष्ठीतत्पुरुष समास आहे; कर्मधारय समास नाही. “मेलेला असा आत्मा” असें म्हटल्यास **अनर्थ** होईल! मेलेल्या मनुष्याचा आत्मा म्हणजे देहाव्यतिरिक्त अथवा देहातीत आत्मा कसा असतो हे समजणे जरी कठिण आहे तरी तो केवळ अकल्पनीय आहे असें नाही. अशा प्रकारच्या आत्म्यांच्या अस्तित्वावर पुष्कळांचा विश्वास असतो, आणि याच विश्वासावर समग्र पिशाचकोटीची आणि देवकोटीची कल्पना रचण्यांत आली आहे; निदान अशा प्रकारच्या आत्म्यांच्या कल्पनेत असंबद्ध असें काहीं नाही. येथपर्यंत मृतात्म्यांच्या दिनचर्येचें अगदीं स्वल्प दिग्दर्शन केलें आहे. आतां त्याचसंबंधानें आणखी कांहीं गोष्टी सांगून जमल्यास **मृतात्मे** आणि **पिशाच** व **पिशाच** आणि **देव** हीं नांवें मात्र भिन्न होत, बाकी साऱ्यांची मूळप्रकृति एकच आहे, हा सिद्धांत वाचकांच्या खात्रीस आणून द्यावयाचा विचार आहे.

ज्याप्रमाणे मनुष्याला जिवंतपणीं कसलें तरी अन्न लागतें त्याप्रमाणें मेल्यावरही त्याच्या आत्म्याला कसल्या तरी अन्नाची आवश्यकता आहे असा प्राथमिक लोकांचा स्वाभाविक समज असल्यामुळे, आपल्या नुकत्याच मेलेल्या आप्तांच्या आत्म्यांची भूक भागविण्यासाठीं निरनिराळ्या तऱ्हेच्या लोकांकडून कोणत्या प्रकारच्या व्यवस्था करण्यांत येतात हें थोडक्यांत सांगितलें आहे. आतां ते रहातात कोठें, करतात काय, वागतात कसे — वगैरे गोष्टींचा स्वल्प विचार करूं.

पुष्कळ लोकांचा असा समज असतो कीं, मृतात्मे बहुधा आपल्या निकट आप्तांना, आपल्या जातीला, आपल्या गांवाला, निदान आपल्या देशाला तरी सोडून दूर जात नाहीत! ज्यांच्याशीं अतिशय संयोग घडला आहे त्यांचे आत्मे मरणोत्तर घराच्या एखाद्या भागांत वावरत असावे—निदान कधीं कधीं घरीं येऊन मुलाबाळांचा समाचार घेत असावे अशी कल्पना होणें अगदीं साहजिक आहे. त्यांतल्या त्यांत ज्यांचीं मनं जात्या भित्रीं असतील त्यांना तर यांच्या सांनिध्याचा वारंवार भास झाल्यावांचून रहावयाचा नाही. कधीं पाऊल वाजलेंसें वाटेल; कधीं शब्द ऐकूं आला असा भास होईल; कधीं डोळ्यांपुढून सारी मूर्ति निघून गेली असा संशय उत्पन्न होईल! जों जों अधिक दिवस लोटत जातात व मन दुसरीकडे व्यग्र होऊं लागतें, तों तों मृताप्ताचा विसर पडून त्याच्या आत्म्याची चाहूल कमी झाल्यासारखी वाटतें, आणि दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणीं तो रहावयास गेला असेल अशी कल्पना होते. ही भिन्न मनुष्याची गोष्ट होय. जे जात्या धीट असतात ते पहिल्यापासूनच असें समजतात कीं, मेलेल्यांचे आत्मे स्मशानाच्या आसमंतात बहुधा फिरत असतात, व गरज पडेल तेव्हां मात्र गांवांत किंवा घरांत येतात. दोन अथवा अधिक व्यक्तींचा आपआपसांत तंटा लागला किंवा दोन अथवा अधिक राष्ट्रांचें युद्ध होऊं लागलें तर हे आत्मे आपापल्या पक्षाला मिळून शत्रूंचें नुकसान आणि मित्रांची पाठराखण करतात! अनेक कारणास्तव व्यक्ति व व्यक्तिसमुदाय स्थानांतरें करतात. आर्यलोकांच्या अनेक शाखा मध्यआशियांतून चोहोंकडे पसरल्या अशी कल्पना आहे, व ती खरी असेल तर आमच्या फार प्राचीन पूर्वजांचे आत्मे **अॅरॅरॅट** पर्वताच्या पायथ्याशीं भटकत असलें पाहिजेत असें मानणें अवश्य आहे, व कित्येक लोक असें मानतातही! लोकसंख्या वाढत जाऊन चरितार्थासाठीं मूळ ठिकाणाहून दूर दूर जावें लागलें व मृतात्मे मार्गे राहिले तर प्रसंगविशेषीं त्यांनीं आपल्या जिवंत बंधुजनांस साहाय्य करण्यास कसें यावें? देहातीत आत्म्यांना मोठमोठ्या नद्यांचे, डोंगरांचे, दऱ्यांचे व अरण्यांचे उल्लंघन करतां येत नाही असा समज सर्वत्र आढळतो. या अडचणींतून पार पडण्याची एक तोड अशी आहे कीं मृतात्म्यांस सुखरूपपणानें प्रवास करतां यावा म्हणून पूल बांधून देतात. हा पूल कशाचा? तर सुताच्या किंवा लोंकरीच्या धाग्याचा! वायुस्वरूपाप्रत पावलेले प्रेतात्मे तंतुरचित सेतुपथानें हव्या तितक्या लांबीचा प्रवास अडथळ्यावांचून करतात! तात्पर्य, कांहीं मृतात्मे घरच्या घरीं, कांहीं गांवच्या स्मशानांत व इतर

जागीं, कांहीं गांवठाणाच्या सीमेवर, कांहीं समुद्राच्या कांठीं, कांहीं अरण्यांत, कांहीं डोंगरांत, व कांहीं दूर असलेल्या मूळच्या देशांत रहातात, असे अनेक लोकांचे अनेक प्रकारचे तर्क आहेत.

आतां हे मृतात्मे रहातात कसे व करतात काय हें पाहूं. ज्या सत्पुरुषांचे आत्मे कैलासाला किंवा वैकुंठाला जातात ते कसे राहतात हें आमच्या वाचकांस पाल्हाळानें सांगण्याची गरज नाही. वैकुंठ व कैलास हे आमच्या अनेक स्वर्गापैकीं दोन स्वर्ग होत. स्वर्ग म्हणजे चैनीचें माहेरघर अशी आमची सार्वत्रिक कल्पना आहे. जो स्वर्गांत गेला त्याला कोणत्याही वस्तुसाठीं श्रम करण्याची गरज नाही. हवा, पाणी, अन्न—येथून तेथून साऱ्या उपभोग्य वस्तु अतिशय मनोहर असून फुकट! कोणालाही रोग ठाऊक नाही, वार्धक्य यावयाचें नाही, व मृत्यूची तर वार्ताच नाही! तरुण स्त्रीपुरुषांच्या जोडप्यांनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मोठमोठ्या जलाशयांत, उद्यानांत, व इतर रम्यस्थळीं हव्या त्या क्रीडा कराव्या आणि अमृताचें प्राशन करून सर्वकाळ आनंदांत असावें! कित्येकांना स्वर्गाचें अशा प्रकारचें चित्र सर्वथा पसंत पडत नाही. त्यांच्या मतें स्वर्ग झाला म्हणून काय झालें? तेथेंही थोडें बहुत काम असल्याशिवाय तेथील रहिवाश्यांस सुख व्हावयाचें नाही. येथल्यासारखें हाडाचें पीठ पाडणारें काम नव्हे; झाडांचीं कलमें करणें, बागांतील फुलें वेंचणें, रुप्याच्या व सोन्याच्या लहान लहान कळशांनीं फुलझाडांस पाणी घालणें—अशा प्रकारचीं व कांहींकांच्या समजुतीप्रमाणें थोडीबहुत जमीन पिकविणें, मासे पाळणें, शिकार करणें असलींही कामें स्वर्गांत कधीं कधीं करावीं लागतात! अशा प्रकारचा येथला थाट वर उठल्यावर येथल्यासारखेच काहीं चांगले व कांहीं वाईट आत्मेही तेथें असणार. जेथें अशी स्थिति आहे तेथें एका प्रकारची राज्यव्यवस्था असून ती चालविणारे निरनिराळ्या दर्जाचे अंमलदारही पाहिजेत. स्वर्गातील साऱ्या अधिकाऱ्यांपेक्षां न्यायाधीशाचें मोठे माहात्म्य आहे. तेथें दिवाणी व फौजदारी खटले एकाच न्यायाधीशापुढें चालतात. तेथील रहिवाश्यांस जुरीचा हक्क अद्यापि मिळालेला नाही, म्हणून थोड्या दिवसांपूर्वी जुरीच्या हक्काबद्दल बगाल्यांत ज्या प्रकारचा तंटो झाला तसल्या प्रकारचा तंटो स्वर्गांत आजपर्यंत झाल्याचा दाखला नाही! तथापि न्यायाधीशापासून बेलिफापर्यंत सर्व प्रकारचे अधिकारी तेथें आहेत इतकेंच नाही, तर गुन्हे पकडणारे व पुरावा मिळवून गुन्हे शाबीत करणारे हुशार पोलिसही तेथें आहेत! ज्यांनीं खुनासारखे भयंकर गुन्हे केले आहेत त्यांना, व तेथेंही कोणत्याही प्रकारचें निषिद्ध कृत्य करणारांना दंड करण्यासाठीं मोठमोठाले तुरुंग, बिड्या, कडेलोटाच्या जागा, वधस्तंभ, सूळ वगैरे अनेक प्रकारचीं शिक्षोपकरणें आणि न्यायाधीशांच्या हुकमाप्रमाणें अपराध्यांस शिक्षा देणारे अधिकारी तेथें आहेत. तात्पर्य, स्वर्गलोक इहलोकाची बऱ्याच अंशीं हुबेहूब प्रतिमा आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही!

थडगीं व देवळें

ज्याप्रमाणें देवांची उत्पत्ति पिशाचांपासून झाली आहे असें म्हणणें प्रथमदर्शनीं किंचित् आश्चर्यकारक वाटतें, त्याप्रमाणेंच देवळें थडग्यांपासून झालीं आहेत असें म्हणणेंही वाटतें. पण जितका पिशाचांचा देवांशीं तितकाच थडग्यांचा देवळांशीं निकट संबंध आहे. ज्याप्रमाणें आमचीं देवळें थडग्यांपासून किंवा समार्धीपासून निघालीं त्याप्रमाणेंच मुसलमान लोकांच्या मशिदी कबरस्थानांपासून व ख्रिस्ती लोकांचीं चर्चें चर्चयार्डीपासून निघालीं. सुधारणेच्या कांहीं अंगांनीं युरोपखंडाचें पाऊल आजमितीस बरेंच पुढें आहे हें निर्विवाद आहे. पण धर्मसंबंधानें ख्रिस्ती लोकांच्या कल्पना इतर लोकांच्या कल्पनांप्रमाणेंच अज्ञानमय आहेत इतकेंच नाही, तर या गोष्टीत ते कांहीं लोकांपेक्षां विशेष मूढ आहेत, असेंही सिद्ध करून देतां येईल.

अलीकडे बरीच शतकें आम्ही बहुतेक हिंदू लोक आपलीं प्रेतें चितेवर जाळीत असल्यामुळें, देवळांचें थडग्यांशीं जें सूत्र आहे तें झट्टिशीं आमच्या लक्षांत येत नाही. पण आमच्यांतही अद्यापि जो समाधिप्रचार अंशतः रूढ आहे त्याकडे लक्ष दिल्यास, जसा पिशाचांपासून देवांचा अवतार झाला, त्याचप्रमाणेंच थडग्यांतून देवळें अवतरलीं अशी खात्री झाल्यावांचून राहणार नाही. आम्ही आपल्या प्रेतांचें दहन करूं लागल्यामुळें आमच्या प्रेतविधींतील पुष्कळ मौज नाहींशी झाली व त्याला एक प्रकारचा हिडिसपणा आला. उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें पहातां दहनाची चाल फार उत्कृष्ट आहे, व तिच्या चांगुलपणामुळें आज नाहीं उद्या, सर्व सुधारलेल्या लोकांस ती मान्य झालीच पाहिजे याविषयीं आम्हांस शंका नाही. पण तूर्त आम्ही समाधि व चिता यांच्या कमी अधिक उपयुक्ततेचा विचार करीत नाहीं; समार्धीतून देवालय कसें प्रकट झालें हें पहाण्यांत सध्यां आम्ही गुंतलों आहों. तेव्हां समाधि व त्यांच्यासंबंधांचे विधि हे प्रस्तुत कालीं असावे तितके आमच्या डोळ्यांपुढें नसल्यामुळें समाधीपासून देवळाकडे येतांना मन थोडें बुजल्यासारखें होतें! पण वास्तविक पहातां तसें होण्याचें कांहीं कारण नाही. हें भरतखंड अनेक तऱ्हेच्या विचित्रपणाचें पूर्ण भांडार आहे. अमुक एक आचार अमुक लोकांत आहे आणि तो येथें नाही, असें सहसा व्हावयाचें नाही. जंगम, मानभाव, गोसावी वगैरे हिंदू लोक आपलीं प्रेतें पुरतात आणि तीं पुरतांना मोठा थाटमाट करतात हें बहुतेकांस ठाऊक असेलच. ब्राह्मण लोकांतही संन्याशांस समाधि देण्याची आणि श्रीमंतांच्या प्रेतांवर किंवा अस्थींवर समाधि बांधण्याची चाल आहे. अनेक ठिकाणीं शिवाजीराजाच्या पादुकांची स्थापना करून त्यावर देवळें बांधण्यांत आली आहेत हें पुष्कळांना ऐकून तरी ठाऊक असेल. अशा देवळांत बहुधा सांबाची स्थापना करतात, आणि इतर देवांसारखी या देवाचीही पूजाअर्चा होऊं लागते. कोणी एका महंमदानें आपल्या दांतांवर थडगें बांधलें म्हणून आम्ही त्याला वेडा असें ठरवितों किंवा तो वेडा होता म्हणून त्यानें दातांवर थडगें बांधण्याचा हुकूम दिला असें म्हणतों; पण कसेंही झालें तरी महंमद हा मनुष्य होता, आणि म्हणून त्याच्या दांतांवर थडगें बांधण्यांत कांहीं अर्थ होता; परंतु कुत्र्याच्या शवावर हें थडगें बांधलें आहे असें ठाऊक असून जर लोक त्याला भक्तिपूर्वक प्रदक्षिणा घालूं लागले, आणि त्याच्या तोंडावरील शिलेंत खोदलेल्या कुत्र्याच्या चित्रास श्वानेश्वर समजून नवस करूं लागले तर त्यांच्या मूर्ख भोळेपणास काय म्हणाल? अशा प्रकारची श्वानसमाधि आणि तिच्या दर्शनास येणारे भाविक लोक आम्ही स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिले नसते तर असली गोष्ट आम्हांस सोलीव थाप वाटली असती! पण प्रत्यक्षप्रमाणामुळें आम्हांसही हात टेंकणें भाग आहे.

खोल खड्डे घेऊन लांकडाच्या पेटित घातलेली प्रेतें त्यांत गाडल्यावर त्यांवर चुनेगच्ची चिरेबंदी थडगीं बांधण्याची व त्यांवर मृताचें नांवगांव खोदलेल्या शिला बसविण्याची चाल बरीच सुधारणा झाल्यावर पडते. चुन्याचा उपयोग समजून तो तयार करण्याची कृति, दगडावर अक्षरें खोदण्याची कला, प्रेत कुजूं न

देण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारचे मसाले तयार करण्याची विद्या, व थडग्यास नानाप्रकारचे आकार देण्याची हातोटी—या प्राथमिक मनुष्यास साधण्यासारख्या गोष्टी नाहीत. प्रेत झाकलें जाईल इतका खोल खड्डा घेऊन त्यावर भरपूर माती लोटली, व कोल्ह्याकुत्र्यांनी ती उकरून आंतील प्रेतास इजा देऊं नये यास्तव त्यावर दहापांच लहान मोठे दगड ठेवले, म्हणजे रानटी लोकांचें अथवा सुधारलेल्या राष्ट्रांतील गरीब लोकांचें थडगें झालें. असल्या थडग्यांस थोडाबहुत हातभार लावणें हें सर्व प्रेत पुरणारे लोक पुण्य कृत्य समजतात. आपल्या हातून दुसरें तिसरें कांहीं झालें नाही तरी थडग्यावर एक चिमटीभर माती टाकणें अथवा एखादा खडा इकडचा तिकडे उचलून ठेवणें हें आपलें मृताच्या संबंधानें कर्तव्य होय, असें पुष्कळ लोक समजतात. ज्या वाटेच्या बाजूला एखादा प्रसिद्ध मनुष्य पुरला असेल त्या वाटेनें कोणी मोंगल जाऊं लागला तर त्या मनुष्याच्या थडग्यावर एक लहानसा दगड, अथवा चिंधी, अथवा उंटाच्या केंसांचा पुंजका टाकल्याशिवाय पुढें जावयाचा नाही. जातां जातां प्रवाशांनीं अशा प्रकारें टाकलेल्या दगडांचे ढीग या देशांतही कित्येक ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. येथें चतुःशृंगीच्या वाटेवर जो एक अशा प्रकारचा ढीग आहे तो पुष्कळांच्या पहाण्यांत असेलच. भाविक लोक जातां येतां अजून त्या ढिगावर लहानसा खडा तरी उचलून टाकतात. तात्पर्य, “फूल नाही फुलाची पांकळी” या न्यायानें थडगीं करणाऱ्या लोकांत मृताची होईल तेवढी सेवा करण्याचा परिपाठ आहे. अशा रीतीनें कोठें मातीचे, कोठें वेड्यावांकड्या गोट्यांचे व कोठें सडकून व टांकी लावून नीटनेटक्या रीतीनें बसविलेल्या दगडांचे जे ढीग करण्यांत येतात त्यांवरच किंवा त्यांचेपुढें मृतात्म्यासाठीं नानाप्रकारच्या वस्तू आणून ठेवण्याचा व प्रसंगविशेषीं कोंबडीं व बकरीं व इतर खाद्य जनावरें मारण्याचा प्रघात पडतो. आपण ज्याला स्थंडिल म्हणतो व ज्यावर हवनाचीं द्रव्यें मांडण्यांत येतात किंवा अग्निमुखानें देवांस अर्पण्यांत येतात त्याचें मूळ या ढिगांत आहे! याच ढिगांत पुरलेल्या इसमास थंडीवाऱ्यापासून त्रास होऊं नये म्हणून त्याच्याभोंवतीं चारसहा मेढी रोंवून त्यांवर गवताचें, पाणकणसाचें, किंवा एखाद्या धान्याच्या काडाचें लहानसें छप्पर टाकून दिलें कीं प्राथमिक देऊळ झालें! मुसलमानांच्या मशिदी, ख्रिस्ती लोकांचीं चर्चें, व आमच्या लोकांनीं प्रसिद्ध पुरुषांच्या समाधींवर बांधलेल्या इमारतींस देवालयें म्हणूं नये तर काय म्हणावें? ख्रिस्ती लोकांच्या व मुसलमान लोकांच्या देवळांत मूर्ती नसतात हें आम्ही कबूल करतो; पण आतांपर्यंत या देवळांविषयीं जे लिहिण्यांत आलें आहे त्यांत मूर्तीचा कोठेंच उल्लेख नाही. थडग्यांचें स्थंडिल कसें होतें व त्यांवरील झोंपड्यांस देवालयाचें रूप कसें प्राप्त होतें, येवढ्याचेंच दिग्दर्शन येथपर्यंत केलें आहे. मृतात्म्याला देवत्व प्राप्त होऊन त्याच्या थडग्यावर त्याच्या प्रतिमा कशा स्थापित होतात, व पुढें त्या प्रतिमांनाच देवांच्या मूर्ती मानण्याचा प्रघात पडून त्यांपुढें पुराणें सांगण्याचा, कीर्तनें करण्याचा, प्रार्थनेस जाण्याचा, निमाज पढण्याचा, व सर्मनें (धर्मव्याख्यानें) देण्याचा परिपाठ कसा पडतो हें अद्यापि सांगावयाचें आहे.

मूर्तिपूजेचा उद्भव

धर्मकल्पना पिशाचकल्पनेपासून आली आहे असें एकदां म्हटलें म्हणजे पैशाचिक योनिप्रत पावलेल्या मृतात्म्याविषयीं मनुष्यांनीं जे जे तर्क केले आहेत त्या बहुतेकांचा धर्माशीं आणि देवांशीं संबंध जुळवून देतां आला पाहिजे. मूळ पिशाचाची कल्पना अशरीरी आत्म्यापासून आली हें अनेक वेळां सांगितलेंच आहे; व या अशरीरी आत्म्याची कल्पना स्वप्नांत जागच्या जागीं नाना तऱ्हेच्या सुखदुःखांचा जो भास होतो त्यापासून उत्पन्न होते ही गोष्ट प्रत्येकाला आपल्या अनुभवानें ठरवितां येण्यासारखी आहे. झोंपेंतला आत्मा, मृतात्मा, पिशाचात्मा आणि देवात्मा—अशी ही चढती भांजणी आहे! तसेंच थडगें, थडग्यावर किंवा थडग्यांत ज्या वस्तु घालतात त्या, आणि थडग्यावर केलेला मंडप अथवा झोंपडें यांपासून स्थंडिल, स्थंडिलावर जीं होमद्रव्यें जाळतात तीं, आणि देऊळ यांची उत्पत्ति होते, हें आतापर्यंत या विषयाच्या संबंधानें जें लिहून गेलें आहे त्यावरून वाचकांची खात्री झालीच असेल. मुंजीत, लग्नांत, श्रावणीला, किंवा इतर प्रसंगीं मातीचे लहान कट्टे करून त्यावर दही, दूध, तूप, भात अथवा समिधा जाळण्याचा जो प्रकार चालतो त्यांत, आणखी खड्ड्यांत प्रेत पुरून त्यावर लादलेल्या मातीच्या ढिगावर अन्न आणून ठेवण्याचा, कोंबडीं किंवा बकरीं मारण्याचा आणि दाख्या बाटल्या ओतण्याचा जो प्रकार चालतो त्यांत काय भेद आहे? वास्तविक पाहतां कांहीं नाहीं; फक्त एकाला पूर्वजदान अथवा पिशाचदान आणि दुसऱ्याला देवदान अशी पाहिजे तर निराळीं नांवें देतां येतील. तर मग आतां देवळांतच मूर्ति कोठून आल्या, व त्यांत प्रार्थना करण्याचा परिपाठ कोठून पडला?

धर्माची वंशावळ लावणारानें या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर दिलें पाहिजे. आतांपर्यंत जें म्हटलें आहे त्यावरून या प्रश्नाचा निकाल होत नाहीं. मृतात्म्याचें पिशाच व पिशाचाचा देव झाला असेल, थडग्यावरील मातीतून स्थंडिल निघालें असेल, व थडग्यांत पुरलेल्या प्रेतास पाऊसवाऱ्याची बाधा होऊं नये म्हणून त्याचें भोंवतीं चार मेढी पुरून त्यावर घातलेल्या छपरापासून देवळाचा अवतार झाला असेल. परंतु अमूर्त मृतांतून मूर्त्युद्भव कसा झाला? अशरीरी पिशाचाला देवरूपानें देवळांत शरीर कोठून प्राप्त झालें? व मनुष्यरूपी देवांच्या व देवींच्या मूर्ति जागोजाग कशा दृष्टीस पडूं लागल्या याचा खुलासा होणें जरूर आहे.

बौद्ध, हिंदू, ख्रिस्ती व महंमदी हे सर्व धर्मांत चार प्रमुख धर्म होत. पैकीं शेवटल्या दोहोंत म्हणण्यासारखी मूर्तिपूजा नाहीं. बौद्ध लोक फक्त बुद्धमूर्तीची पूजा करतात. इतर देवांस ते जुमानीत नाहींत. आम्ही हिंदू लोक मात्र भले भक्कम मूर्तिपूजक आहों! आमच्याप्रमाणेंच जुने इजिप्शियन, ग्रीशन व रोमन लोक मूर्तिपूजारत होते. यावरून काय दिसतें कीं, मूर्तिपूजेला जसा पूर्वीच्या धर्माकडून उदार आश्रय मिळत होता तसा अलीकडील धर्माकडून मिळत नाहीं. आमचा हिंदू धर्म सध्या अस्तित्वांत आहे तरी जुन्या धर्माप्रमाणें त्यांतही मूर्तिपूजेचें मोठें बंड असावें हें स्वाभाविक आहे. आतां जुन्या धर्मांत मूर्तिपूजेचें एवढें प्रस्थ कां माजलें असावें आणि अलीकडील धर्मांतून तिला आपलें अंग काढून घेणे कां भाग पडलें असावें याचा निर्णय करणें हा अत्यंत बोधपर व मनोरंजक विषय आहे. पण आजच आम्हांस त्यांत पडण्याची गरज नाहीं. मूर्तिपूजा कोठेंही असो, ती तेथें कशी आली हें आम्हांस प्रथम पहावयाचें आहे.

मूर्तिपूजा तीन प्रकारची आहे. जड वस्तूंची पूजा, वनस्पतींची पूजा, व व प्राण्यांची पूजा. नर्मदेंतले दगड, वृंदावनांतली तुळस व गोठ्यांतील गाय—या तिन्हीही वस्तु आपल्या देवता होत! या तीन वस्तूंस तीन प्रकारच्या मूर्तींचे प्रतिनिधि मानून त्यांचे तीन वर्ग अथवा गण मानले तरी चालेल. दगडाच्या गणांत किंवा दृषदादि वर्गांत चंद्रसूर्यापासून मातीच्या पार्थिवापर्यंत पाहिजे त्या जड वस्तूंचा समावेश करण्यास

हरकत नाही. प्राणिगणांत हवेंत उडणाऱ्या, पृथ्वीवर चालणाऱ्या व पाण्यांत पोहणाऱ्या पाहिजे त्या पक्ष्याचा, जनावराचा अथवा माशाच्या जातीचा अंतर्भाव करतां येईल. वनस्पतिवर्ग तर अमर्यादच आहे. याचा वैद्यकशास्त्राशी संबंध असल्यामुळे प्रत्येक झाडाला देवपण आलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. अशा रीतीने विकास पावलेल्या त्रिविधात्मक मूर्तिपूजेचा उगम कोठें आहे हें निश्चयानें समजेल तर मोठी मौज वाटणार नाही काय? अर्थात् वाटेल.

मूर्तिपूजेचें मूळ मनुष्याच्या स्वभावांतच आहे. जसा लहान मुलाला प्रबुद्ध व अप्रबुद्ध आणि सजीव व निर्जीव यांतला भेद नीटसा कळत नाही, त्याप्रमाणेंच प्रथमावस्थेंतील प्रौढ मनुष्यांनाही तो कळत नाही. मांजरें, कुत्रीं, वांसरें वगैरेंवर लहान मुलांचें प्रेम किती असतें हें सर्वांना ठाऊक आहेच. त्यांना तीं आपल्या सवंगड्यासारखी अथवा कुटुंबांतील इतर माणसांसारखी वाटतात. तसेंच, पायरीवरून पडलें असतां पायरीस मारल्यानें त्यांचें समाधान होतें हेंही पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. या उदाहरणांवरून आपल्या मनोधर्मासारखे मनोधर्म आपल्या सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव पदार्थांत असावे अशीं तीं सहजगत्या अनुमानें करतात असें दिसतें. उत्तरोत्तर असलीं अनुमानें चुकीचीं आहेत असा त्यांस प्रत्यय येतो. पण तो येण्यास बराच काळ लागतो, आणि आला तरी कांहीं गोष्टींविषयीं त्यांचे ग्रह त्या अवकाशांत इतके दृढ होऊन जातात कीं पुढें ते कांहीं केलें तरी नाहीसे होत नाहीत. मूळ वस्तूचे गुण तिच्या प्रतिमेंत उतरतात हा एक अशा प्रकारचा ग्रह होय, व हाच ग्रह प्रधानतः मूर्तिपूजेच्या मुळाशीं आहे. प्रथमावस्थेंतील लोकांना प्रकृति आणि तिची छाया अथवा प्रतिकृति यांतील भेद बरोबर न समजल्यामुळे लहान मुलांप्रमाणें एकीचे गुण दुसरीत उतरतात असा त्यांचाही समज असतो, आणि म्हणून त्यांना असें वाटतें कीं जर मृत मनुष्याच्या थडग्यावर त्याची प्रतिमा ठेविली तर तींत त्याचें पिशाच शिरेल; कारण त्याला हा आपलाच देह आहे अशी भ्रांति होईल. पुढें मृताचें चित्र थडग्यावर असो किंवा दुसरे कोठेंही असो, त्यांत त्याच्या पिशाचाचा संचार होईल अशी खात्री असते. एकदां अशा प्रकारच्या प्रतिकृतींत मृतांचे आत्मे प्रवेश करतात अशी कल्पना दृढ झाली म्हणजे मृताच्या प्रेतांप्रमाणेंच त्यांची सेवा ते करू लागतात. आफ्रिकेत **निआंझा** नांवाचें जें सरोवर आहे त्याच्या कांठीं रहाणाऱ्या नीग्रो लोकांविषयीं जगप्रसिद्ध प्रवासी लिव्हिंग्स्टन यानें असें म्हटलें आहे कीं, हे लोक आपल्या मृतांच्या मूर्ती करून त्यांना आपल्या निरनिराळ्या आप्तांचीं नावें देतात, आणि प्रतिदिवशीं तांदूळ, कणीक, भांग, तंबाखू वगैरे वस्तु त्यांपुढें ठेवून त्यांना चिलमी फुंकतां याव्या म्हणून विस्तव तयार करूनही ठेवतात! अशा रीतीनें मृतांची सेवा केली असतां त्यांना मोठा आनंद होतो असा या लोकांचा समज आहे. **सिएरालीओन** येथील एका नीग्रो स्त्रीविषयीं बॅस्टिन यानें असें सांगितलें आहे कीं तिनें आपल्या खोलींत एकंदर चार मूर्ति करून ठेविल्या होत्या. एक आपल्या मेलेल्या नवऱ्याची, एक खुद्द आपली आणि दोन आपल्या दोन मुलांच्या. या मूर्तीस ती प्रतिदिवशीं मक्याचे पीठ आणि खोबरेल यांचें चोपडण करीत असे! अशा प्रकारें ज्या मूर्तीची आराधना करण्यांत येते तिचे मुळाशीं विशेष साम्य असावें लागत नाही. कधीं कधीं तर त्यांत व मुळांत फारच वैषम्य असतें. देवयोनीप्रत पावलेल्या पितरांच्या प्रतिकृतिस्थानीं **दमारा** लोकांनीं लाकडाच्या दोन तुकड्यांची योजना करून ठेवलेली असते. विशेष प्रसंगीं अशा प्रकारच्या प्रतिकृति ते बाहेर काढतात. आपल्या लोकांतील भिल्ल व इतर जातींच्या अडाणी लोकांच्या मूर्तिविषयीं येथें विशेष सांगण्याची जरूरी नाही. एखादा मोठासा तेडाबागडा दगड पाहून त्यावर अर्धशेर पावशेर शेंदूर अथवा हिंगूळ चोपडला किंवा थोडेसें तेल ओतलें कीं बनला तो म्हसोबा, पिरोबा, खंडोबा अथवा मारुती, आणि झाली त्यापुढें अन्नाचे व मांसाचे नैवेद्य व बळी देण्याची सुरुवात! यावरून काय दिसतें कीं, मेलेल्या मूळच्या मनुष्यांत आणि पुढें त्याच्या नांवानें केलेल्या प्रतिकृतींत कांही साम्य असो अथवा नसो, त्या प्रतिकृतींत मेलेल्यांचे आत्मे संचार करतात, असा या प्रतिकृती करणाराचा पूर्ण विश्वास असतो. तेव्हां ज्या लोकांत अशाप्रति कृति दृष्टीस पडत नसतील त्या लोकांत अशा प्रकारचा विश्वास नसला पाहिजे असें

अनुमान करणें जरूर आहे, आणि शोधाअंतीं वस्तुस्थितीही तशीच आहे असें दिसून आलें आहे. आफ्रिकेंत **वहाबी** नांवाचे लोक आहेत, त्यांत असल्या कल्पना मुळीच नाहीत. असल्या आचरटपणाच्या मूर्तिपूजेचा यत् किंचित्देखील मागमूस त्या लोकांत लागत नाही. पण हे सांगताना त्या लोकांस मृतांविषयीं पूज्यबुद्धिही मुळीच नाही हेंही सांगितलें पाहिजे. ते आपल्या मृतांची प्रेतें जंगलात फेंकून देतात, आणि तेथें तीं बहुधा व्याघ्रांच्या अथवा इतर वन्यपशूंच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात.

मूर्तिपूजेचा प्रकार

मागल्या लेखांत मूर्तिपूजेचा उद्भव कसा होतो हें सांगून जडवस्तुपूजा, प्राणिपूजा व वनस्पतिपूजा असे तिचे पुढें तीन प्रकार होतात असें सांगितलें आहे. या प्रकारांविषयीं आज थोड्याशा खुलाशानें लिहून नंतर त्यापासून जीं अनुमानें स्वाभाविकपणें निघतात तीं काढावयाचीं असा इरादा आहे.

आपण झाडें कां पूजतो? अर्थात् इतर वस्तूंची पूजा करण्यास जीं कारणें असतील तींच झाडांची पूजा करण्यासही असलीं पाहिजेत. जो मनुष्य स्वतः पराक्रमी आहे, किंवा ज्याचा पराक्रमी पुरुषांशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध आहे, अथवा ज्यापासून लोकांचें कोणत्याही प्रकारचें मोठें हित होत आहे, अशा प्रकारच्या मनुष्याला बहुधा लोकांत मान मिळतो. हाच मान वाढला म्हणजे त्याला पूजा म्हणतात; व ही पूजा करण्याची बुद्धि आपल्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली म्हणजे आपण तिला पूज्यबुद्धि म्हणतो. वड, पिंपळ, उंबर, आपटा, शमी, तुळस, बेल, वगैरे झाडांविषयीं, आमच्या मनांत जी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली आहे ती वर थोडक्यांत सांगितलेल्या कारणांपैकीं कोणत्या तरी कारणांनीं उद्भवली असावी यांत संशय नाही. **जिरेनिअम**प्रमाणें तुळशींत हवा स्वच्छ कारण्याचा गुण फार आहे, म्हणून आम्ही सारे तिचे भक्त बनलों आहों किंवा सर टी. माधवरावांनीं एकदां सुचविल्याप्रमाणें बेल, तुळस, आणि गवती चहा यांचा चहा ऊर्फ गोड काढा रोज सकाळीं घेतल्यास वातपित्तकफाची विशेष बाधा न होतां प्रकृति साफ राहण्यासारखे गुण तींत आहेत, म्हणून आम्ही तिला देवांच्या पूजेतील एक अत्यवश्यक द्रव्य केलें आणि सर्व ऋतूंत बायकांना तिच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालण्यास लाविलें, हें निश्चयानें सांगतां येत नाही; तथापि येवढें खरें आहे कीं ह्या झाडांच्या अंगच्या कसल्या तरी चांगल्या गुणाबद्दल त्याला आमच्या घरांत व देवळांत इतकें महत्वाचें स्थान मिळालें असावें! वड, पिंपळ, उंबर वगैरे मोठ्या गर्द छायेचीं झाडें आहेत, आणि त्यांपासून पांथांस व इतरांस मोठें सुख होतें म्हणून त्यांस देवत्व प्राप्त झालें असावें असें प्रथमदर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. पण वास्तविक कारण तसें दिसत नाही. तसें असेल तर आंबा, बकुळ, फणस वगैरे दाट छायेचीं झाडें पूज्य कां झालीं नाहीत? आंबा व फणस छायेला चांगले असून खायलाही कांहीं वाईट नाहीत! तेव्हां फायद्याच्या दृष्टीनें हीं झाडें विशेष पूज्य व्हायला पाहिजे होती. तसेंच, याच दृष्टीनें गुलाब, दवणा, मरवा, जाई, जुई, मोगरा वगैरे सुवासिक पानांचीं व फुलांचीं झाडेंही देवकोटींत जायला पाहिजे होती. पण तसेंही झालेलें नाही. यावरून वड, पिंपळ वगैरे झाडांस देवपण येण्यास दुसरें कांही तरी कारण झालें असावें. आमची कल्पना अशी आहे कीं, आंबा, बकुळ, फणस वगैरे झाडांप्रमाणें हीं झाडें लावण्यास कष्ट पडत नाहीत, तीं आपल्या आपण कोठेंही येतात, व एकदां वाढीस लागलीं म्हणजे प्रचंड विस्तार पावतात. गांवच्या ओढ्याच्या किंवा नदीच्या कांठीं, मोठमोठ्या देवळांजवळच्या पटांगणांत, पडक्या विहिरींत, भिंतींत व बुरुजांत, प्रेतें पुरण्याच्या जागा असतील तेथें, अशा ठिकाणीं हीं झाडें इकडचें बीं तिकडे आणि तिकडचें बीं इकडे आपोआप पडून उत्पन्न होतात, आणि त्यांची कोणी काळजी घेतल्याशिवाय मोठ्या झपाट्यानें वाढत जातात आणि प्रचंड विस्तार पावतात. कोणत्याही भव्य पदार्थाविषयीं जात्याच एका प्रकारची आदरबुद्धि उत्पन्न होते. तशांत दुसरें कांहीं कारण झालें म्हणजे तो विशेष आदरणीय होतो. स्मशानांत वाढणाऱ्या पिंपळावर अथवा वडावर स्मशानांत जाळलेल्या किंवा पुरलेल्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे आत्मे पिशाचरूपानें येऊन बसत असतील अशी कल्पना एकदां मनांत आली कीं तिनें तुम्हाला घेरलें म्हणून समजा. ज्या गावांत भुताचें बसण्याउठण्याचें झाड नाही असा गांव बहुधा या देशांत सांपडावयाचा नाही. ही कामगिरी बहुधा पिंपळाकडे येते. तथापि कधीं कधीं वायुस्वरूपी प्राण्यांना चिंचेच्या झाडावर देखील संचार करण्यांत मोठी मौज वाटते! तात्पर्य, झाडांस जें देवपण आलें आहे तें पिशाचांचें अथवा देवांचें वसतिस्थान झाल्यामुळें आलें आहे असें दिसतें.

वनस्पतिपूजेचें रहस्य कळल्यावर प्राणिपूजेचें कळणें मुळींच कठिण नाहीं. स्मशानांत किंवा ज्या दुसऱ्या ठिकाणीं भुतेंखेते नेहमीं हिंडतात फिरतात असा विश्वास बसून गेलेला असतो, त्या ठिकाणीं येणारीं जाणारीं जनावरें मृतात्म्यांनीं धरलीं जातात असा समज होतो. घुबडें, पाकोळ्या, साप वगैरे प्राण्यांची पूजा कोणी करो अथवा न करो, मेलेल्या स्त्रियांचे व पुरुषाचे आत्मे त्यांत प्रवेश करून आपल्या जुन्या ठिकाणीं वारंवार येतात असें सर्व अडाणी लोक मानतात. विशेषतः साप अशा तऱ्हेनें फार दृष्टीस पडतात असा सार्वजनिक समज आहे. “आमच्या घरचा नाग फार जुना असून त्याचे अंगावर वीत वीत केंस आहेत; रात्रींचा तो जाऊं लागला म्हणजे त्याचे भोवतीं उजेड पडतो; तो कोणास कधीं त्रास देत नाहीं; लहान मुलाबाळांच्या अंगावरून जातो, पण कधीं कोणाला दंश करावयाचा नाहीं; त्याच्या छायेखालीं आम्हाला कशाचेंही भय वाटत नाहीं; एखादे वेळीं जाण्यायेण्याच्या वाटेवर पडल्यामुळें रस्ता बंद होतो; मग थोडी प्रार्थना केली, आणि कांहीं अपराध झाला असेल तर वडिलांनीं क्षमा केली पाहिजे, असें म्हटलें म्हणजे मुकाट्यानें निघून जातो.”—अशा प्रकारच्या या जनावराच्या गोष्टी घरांतील म्हाताऱ्या व म्हातारे सांगतांना पुष्कळांनीं ऐकल्या असतील. सर्परूपानें पिशाचें दंश करतात, व चांगल्या पंचाक्षऱ्याच्या मारांत तीं सांपडलीं असतां बोलूं लागून दंश करण्याचें कारण सांगतात, आणि त्यांचें जें देणें असेल तें दिलें म्हणजे विष उतरून घेऊन चालतीं होतात, असेंही पुष्कळांचें म्हणणें आहे. दंश केलेल्या मनुष्याच्या अंगांत मांत्रिकांनं आणिल्यावर तो बोलूं लागला आणि दंश करणारा साप सर्वासमक्ष फरपटत येऊन व जखमेच्या जागीं आपलें तोंड लावून विष उतरून घेऊन गेला—अशी एका सर्पदंशाची हकीगत आम्हांस एका बी. ए. मामलतदारानें ‘मी आपल्या डोळ्यांनीं पाहिली’ असें सांगितल्याचें स्मरतें! काय असेल तें असो; बऱ्याच लोकांत अशा प्रकारचा विश्वास असतो यांत संशय नाहीं. आपण ज्याप्रमाणें नागपंचमीला वैदनीं आणिलेल्या नागांस दूध घालतो, त्याप्रमाणें पोलंडचे लोक एका जातीच्या काळ्या सापाला दूध व अंडी घालतात, एशिया, युरोप, आफ्रिका, व अमेरिका या चारही खंडांतील बहुतेक देशांत हा विश्वास आढळतो. आमचे श्रीकृष्ण परमात्मे शेषमंचकावर पडले असून श्रीलक्ष्मी त्यांचें पादसंवाहन करीत असते हें कोणाही हिंदूला सांगावयास नको. ज्ञानवृक्षाचें फळ खाण्यास मनुष्यांच्या आद्य मातेला सैतानानें जो भुरळ पाडला तो सर्परूप धारण करून पाडला असा ख्रिस्ती लोकांचा विश्वास आहे. गाय व बैल यांची पूजा येथें रूढ होण्यास त्यांची उपयुक्तता कारण झाली असावी हें उघडच आहे. इतर देशांतही अत्यंत उपयुक्त जनावरांची पूजा करण्याचा परिपाठ असतो. हीं पूज्य जनावरें खाण्याकरतां मारूं नयेत असा निर्बंध सर्वत्र असतो असें नाहीं. पूर्वी आमचे लोक गाईची पूजा करीत असून पहिपाहुणा आला असतां घरच्या गाईच्या ताज्या गोऱ्याचा अथवा पाडीचा समाचार घेण्यास मार्गेंपुढें पहात नसत, हे सुप्रसिद्ध आहे. तसेंच धनगरांनीं किंवा आम्ही ब्राम्हणांनीं बकरीं अगोदर पुजून मग मारून खाल्लीं तरी त्यांत त्यांच्या अथवा आमच्या धर्मबुद्धीला मालिन्य येतें असें श्रद्धावान् धनगरांस व ब्राम्हणांस वाटण्याचा संभव नाहीं! फ्रेंच लोकांप्रमाणें आमचे लोकही अश्वमेध करीत असत, व महिषमेध अजून करतात! आपले आप्त मेल्यावर हरिण होतात असा उत्तरध्रुवाकडील कांहीं लोकांचा समज असल्यामुळें ते हरणाच्या मांसाला स्पर्श करीत नाहींत. मुसलमान लोकांस वराहमांसाची व नांवाची जी इतकी चीड येते ती अशाच प्रकारच्या एखाद्या समजुतीमुळें येऊं लागली असावी, पण इंग्रज लोक याच मांसाला मिष्टान्न समजतात! जशी इंग्रज लोकांस डुकराच्या मांसाची तशी फ्रेंच लोकांस घोड्याच्या मांसाची प्रतिष्ठा वाटते; व दोघेही एकमेकांच्या रुचिवैचित्र्याचा उपहास करतात! आपण दिवाभीताला अमंगळ समजतो, जुन्या रोमन लोकांच्या निशाणावर त्याचें चित्र असे! तात्पर्य, कोण लोक कोणतें जनावर पूज्य मानतील आणि कोणत्या रीतीनें पूजा करतील हें सांगतां येणें कठिण आहे. तथापि झाडाप्रमाणें जनावराची पूजा करण्याकडे मनुष्याच्या अंतःकरणाची एका स्थितीत स्वाभाविक प्रवृत्ति होते हें मात्र निर्विवादपणें सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे.

कांहीं लोकांतील आडनांवांचा या प्राणिपूजेशीं बराच संबंध आहे असें अलीकडे दाखविण्यात येऊं लागलें आहे. अमुक एक जनावरें पूज्य झालीं म्हणजे त्यांशीं ज्या मनुष्यांचें वास्तविक किंवा काल्पनिक साम्य असेल अशांना त्यांचीं नांवें देण्याचा परिपाठ पडतो. सिंहाप्रमाणें ज्याचा पराक्रम आहे त्याला सिंह म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. ज्यांचें आडनाव सिंह आहे अशांच्या कुटुंबांचा मूळ उत्पादक पुरुष प्रत्यक्ष सिंह असला पाहिजे असें नाही; सिंहाचे कांहीं गुण त्यांत असले तरी त्याला तें नांव देण्यास पुरे होतात. आमच्या लोकांत सिंह, लांडगा, बैल, घोडा, कुत्रा, मांजर, ससा वगैरे आडनांवें पडलेलीं नाहीत. ख्रिस्ती लोकांत ती बरीच दृष्टीस पडतात; पण आमच्या लोकांत मुळीच नाहीत असें नाही. **वाघ, रेडे** वगैरे आडनांवें पुष्कळांच्या ऐकण्यांत असतील. या कुटुंबांचे मूळ पुरुष वाघ आणि रेडे असतील अशी कल्पना आज करणें जरी केवळ हास्यास्पद होणार आहे, तरी मनुष्यांच्या मनांत अशा कल्पना येऊन त्यांवर त्यांची श्रद्धा बसणें अशक्य नव्हतें असें मानण्यास पुष्कळ आधार सांपडतो. असल्या आचरट कल्पनांनीं आपलीं पुराणें तुडुंब भरलीं आहेत. आपापल्या कामवासना तृप्त करण्यासाठीं, आपापलीं वैरें साधण्यासाठीं, अथवा भक्तांचे व मित्रांचे मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं मनुष्यांनीं व देवदानवांनीं ज्या अनेक हिकमती केल्या आहेत व जीं अनेक रूपें घेतलीं आहेत त्यांचे मजेदार मासले आपल्या भारतांत व रामायणांत बरेच सांपडतील अशी आमची पक्की खातरी आहे. गर्भधारणाला जेथें द्रोण किंवा घट पुरे होतो तेथें मुंगी, माशी, झुरळ, साप, मासा, डुकर, कुत्रा, गाय, म्हैस असले प्राणी चाललेच पाहिजेत! त्यांतल्या त्यांत आमचे लोकांना परकायाप्रवेशविद्या पूर्वीपासून माहीत होती हें ध्यानांत ठेवलें म्हणजे पिशाचयोनीप्रत किंवा देवयोनीप्रत पावलेल्या मृतात्म्यांनीं या पृथ्वीवरील कोणत्या वस्तूंनीं किंवा जीवांशीं समागम करून काय क्रीडा करावी अथवा कसली सृष्टि निर्माण करावी याविषयीं कोणताही नियम घालतां येत नाही किंवा अजमास करवत नाही! तसेंच, जड वस्तु चैतन्यमय भासूं लागून त्यांशीं मृतात्म्यांचा संबंध होऊं लागला म्हणजे सूर्यचंद्रापर्यंत त्यांच्या गतीस अप्रतिहतत्व येतें. असें झाल्यावर भक्तवत्सल चंद्रानें, सूर्यानें, मारुतानें, अगस्तीनें, नागानें, ध्रुवानें, किंवा खगोलांतील अथवा भूगोलावरील दुसऱ्या कोणत्याही लहान मोठ्या वस्तूनें किंवा तिच्या शक्तीनें मानवी स्त्रीशीं अथवा पुरुषाशीं स्वप्नावस्थेंत किंवा जागृतावस्थेंत समागम करून विलक्षण सृष्टि कधीं कधीं निर्माण केली, जननमरणांच्या सामान्य नियमांचें उल्लंघन केलें, आणि कित्येक कुटुंबांत आपलीं नांवें कायम केली तर त्यांत काय नवल आहे? **हामोआ** जातीतील अनेक स्त्रियांस अशा रीतीनें स्वप्नावस्थेंत आपले गर्भधारण झालें असें सांगून आपला लौकिक वाचवितां येतो असें म्हणतात.

देवोत्पत्तीविषयीं शेवटचे चार शब्द

आतांपर्यंत या विषयाची बरीच चर्चा झाली आहे; तेव्हां तूर्त त्याची बोळवणी करावी हें बरें दिसतें. “धर्मकल्पना कोठून आली?” हा फार विस्तृत विषय आहे. देवोत्पत्ति हा त्याचा फक्त एक भाग आहे. तो महत्त्वाचा भाग आहे हें निर्विवाद आहे. पण महत्त्वाचा असला तरी वर्तमानपत्रांत त्याविषयीं वर्षेच्या वर्षे लिहीत बसतां येत नाहीं. त्यांतील मुख्य विचार सांगून दुसऱ्या भागांकडे वळलें पाहिजे; नाहीं तर वाचकांस तो कंटाळवाणा होऊन ते त्याकडे पाहीनासे होतील. कदाचित् यासंबंधानें अगोदरच तसा प्रकार होऊन गेला असेल. तेव्हां आज त्याबद्दल उपसंहाररूप चार शब्द लिहून पुढल्या लेखापासून धर्मकल्पनेच्या इतर अंगांकडे वळावें हें आम्हांस बरें दिसतें.

कोणाचें म्हणणें कांहींही असो, देवाची कल्पना मनुष्यापासूनच निघाली आहे असें आम्हांस खात्रीपूर्वक वाटतें. जो मनुष्य कोणत्याही प्रकारच्या धर्मकल्पनांनीं जन्मापासून पक्का आंवळून गेला असेल त्याला असल्या गोष्टींविषयीं विचार करतां येणें किंवा त्या कोणी त्यास समजावून सांगितल्या असतां समजणें अशक्य आहे. तो जसा आला तसाच गेला पाहिजे. धर्मासारख्या जिह्वाळ्याच्या विषयावर निरभिमानानें, शांतपणानें, निःपक्षपातानें व त्रयस्थपणानें विचार करण्याची पात्रता पाहिजे त्या स्थितींतल्या प्रत्येक मनुष्याच्या अंगीं असतेच असें नाहीं. हिंदुस्थानांतल्या किंवा इंग्लंडातल्या श्रेष्ठ कुटुंबांतील एखादें बुद्धिवान मूल आणि आफ्रिकेंतल्या अस्सल हबशी कुटुंबांतलें एखादें अत्यंत तरतरीत दिसणारें मूल घेऊन त्या दोघांस सर्व प्रकारें सारखें शिक्षण दिलें तरी त्याचा परिणाम निराळा झाल्याशिवाय रहावयाचा नाहीं. इंग्रजी अथवा हिंदु मुलास सहज समजणाऱ्या कित्येक गोष्टी हबशी पोराचें डोकें फोडलें तरी त्याला समजावयाच्या नाहीत. ज्याप्रमाणें सुधारलेल्या देशांतील आठ वर्षांच्या मुलांस किंवा मुलींस कामशास्त्राचें हृद्गत समजावयाचें नाहीं, त्याप्रमाणेंच समाजदृष्टीनें अर्भकावरस्थेंत असलेल्या रानटी किंवा अर्धवट रानटी लोकांस सुधारलेल्या लोकांस सहज समजणाऱ्या गोष्टी कधींही समजावयाच्या नाहीत. कोणतीही गोष्ट समजणें किंवा न समजणें हें ती समजून घेणाराच्या बुद्धीस प्राप्त झालेल्या संस्कारावर फार अवलंबून असतें. शिवाय अनेकदां असें होतें कीं मूळ बुद्धि जरी बरीच ग्राहक असली तरी आरंभापासून भलत्याच विचारांचें भक्कम दडपण तीवर पडलें असल्यामुळें दुसऱ्या विचारांचा तींत प्रवेश होऊं शकत नाहीं. सुधारलेल्या देशांतील बहुतेक लोकांच्या बुद्धीची अशीच स्थिति असते. हबशी लोकांप्रमाणें तें जात्या मठु असतात असें नाहीं. वेळच्या वेळीं त्यांना चांगलें शिक्षण मिळेल व स्वतंत्रपणें विचार करण्याची संवय लागेल तर ते पाहिजे ती गोष्ट समजून घेण्यासारखे असतात. पण तें शिक्षण सर्वास कोठून मिळणार? व तसा विचार करण्याची संवय सर्वास कोठून लागणार? तथापि त्या दोन्हीही गोष्टी घडवून आणणाऱ्या माणसांची संख्या प्रत्येक देशांत वाढत चालली आहे व कालेंकरून त्यांचा फायदा सर्वास मिळेल अशी बळकट उमेद आहे. पण तो मिळूं लागेतोपर्यंत लाखों लोक धर्मसंबंधानें नानाप्रकारचे तर्क करीत राहतील, भलभलते आचार पाळतील, आणि प्रसंगविशेषीं धर्मवेड माजलें असतां तंटे करून एकमेकांचे गळे कापण्यासही तयार होतील यांत संशय नाही! जगाची सांप्रत स्थिति अशी आहे. तिचा निरास करण्याकरतां ज्याला यासंबंधानें जे विचार योग्य वाटत असतील त्यानें ते आपल्या सामर्थ्यानुरूप लोकांपुढें पुनः पुनः योग्य रीतीनें मांडले पाहिजेत. आम्ही आपल्या शक्त्यनुसार तशा प्रकारचा प्रयत्न करीत आहों. त्याचें कांहीं तरी फळ येईल याबद्दल आम्हांस शंका नाही. पण तें यावें तितकें याच पिढींत येण्याचा संभव नाही हें आम्हीं जाणून आहों, आणि म्हणून तें न आल्याबद्दल आम्हांस निराशेचें दुःख होणार नाही. आपण हातीं घेतलेलें काम, तें करण्याचे आपल्या अंगीं असलेलें सामर्थ्य, आणि तें करतांना येणाऱ्या अडचणी यांची ज्यांना बरोबर अटकळ नसते त्यांनाच निराशा फार बाधा करते. हिंदू समाजाचा विस्तार, त्याचा जरठपणा, ह्यांत दृष्टीस पडणारें विचारवैचित्र्य व

आचारवैचित्र्य, त्याची असंतोषकारक राजकीय स्थिति, त्याची खेदजनक दारिद्र्यावस्था, त्याला शिक्षण देण्याच्या साधनांची पराकाष्ठेची न्यूनता—इत्यादि अनेक कारणांमुळे या लोकांच्या मनांत एखादी नवीन कल्पना भरविणे हे किती दुस्तर आहे हे आम्हांस ठाऊक आहे. तेव्हां मधून मधून ज्या नवीन कल्पना आम्ही समाजाच्या अंगावर फेकून देतो त्यांना आमचे लोक बिचकतात आणि आमचा उपहास किंवा द्वेष करण्यास प्रवृत्त होतात याचे आम्हास नवल न वाटता त्यांचे ते करणे अगदी स्वाभाविक आहे, असेच वाटते! ज्याप्रमाणे थोड्या वर्षांपूर्वी **ब्रिटिश** हौस ऑफ कॉमन्सने **ग्लॅडस्टन** साहेबांचे पहिले होमरूल बिल झपाट्यासरशी फेंटाळून टाकले, पण तेच होमरूल बिल लिबरल पक्षाच्या लोकांनी कांही वर्षे परिश्रम केल्यावर त्याच सभेने नुकतेच कसे तरी बहुमताने पास केले, त्याप्रमाणेच आम्ही ज्या धर्मकल्पनांची आज चर्चा करीत आहो त्या चालू घटकेला आमच्या लोकांना कितीही हिडिस अथवा असंबद्ध वाटल्या तरी कालांतराने त्याच प्रशस्त व आदरणीय आहेत अशी त्यांची खात्री झाल्यावांचून राहणार नाही असा आमचा पक्का भरंवसा आहे. तो दिवस लवकर येणे हे ज्या झपाट्याने व ईर्ष्येने त्यांची चर्चा होत राहिल त्यावर अवलंबून राहिल. आमच्या व अस्मत्समधर्मी लोकांच्या परिश्रमामुळे पुढच्या पिढीत आमच्या विचारांचे अनेक तरुण लोक निघाले आणि त्यांनी तोंडांनी व हातांनी या विषयाची सारखी टांकी चालविली तर थोड्या वर्षांत तुमचे देव मनुष्यापासून व पिशाचापासून निघाले आहेत अशी बहुतेकांची खात्री होऊन जाईल इतकेच नाही, तर तुमच्या धर्माचारांतही प्रचंड क्रांती होऊन तुमचे वर्तन पराकाष्ठेचे सार्धे व फक्त नीतीच्या नियमांनी चालणारे असे होईल; संध्या, ब्रह्मयज्ञ, श्रावण्या, साधे यज्ञ, श्राद्धे वगैरे चालू धर्माचार पूर्णपणे लयास जाऊन त्यांचे जागी अधिक उपयुक्त व समंजसपणाचे आचार प्रचारांत येतील आणि सत्यपरायणता, न्यायरति परोपकृति आणि शहाणपणा इत्यादि सद्गुणांची वृद्धि होऊन लोकांना आतांपेक्षा शतपट अधिक सुख मिळू लागेल!

वर आम्ही जे भाकित केले आहे ते खरे होणार आहेत की नाही हे ज्यांना थोडक्यांत समजून घेण्याची इच्छा असेल त्यांनी आजपर्यंतच आमच्या धर्मकल्पनांत जे अंतर पडले आहे ते ध्यानांत आणिले तरी पुरे होणार आहे. इजिप्शियन, हिब्रू, ग्रीक, रोमन, व ख्रिस्ती लोकांच्या आणि आमच्या प्राथमिक धर्मकल्पनांत अतिशय साम्य आहे इतकेच नाही, तर पृथ्वीवर सध्या जे रानटी लोक आहेत त्यांच्या कल्पनाही तशाच आहेत. स्वप्नसृष्टी खरी आहे, मेलेल्या मनुष्यांचे आत्मे सूक्ष्म रूपाने मार्गे राहून झाडांत, दगडांत, अथवा जनावरांत प्रवेश करतात किंवा पिशाचयोनीप्रत पावतात; सचेतन किंवा अचेतन वस्तूंत प्रवेश करणाऱ्या अथवा पिशाचरूप घेणाऱ्या मृतात्म्यांस जिवंत मनुष्यांप्रमाणेच निजण्याबसण्याची, खाण्यापिण्याची, व हिंडण्याफिरण्याची गरज आहे; जिवंत मनुष्यांप्रमाणेच ते रागावतात, कामासक्त होतात, भांडतात, आणि एकमेकांस मारतात; वायनांनी, प्रार्थनांनी, व प्रणामांनी आळवणाऱ्या जिवंत आप्तांस व बांधवांस ते अनुकूल होऊन त्यांना लागेल ती मदत करतात; आणि श्राद्धे न करणाऱ्या, दोष देणाऱ्या, व अपमान करणाऱ्या शत्रूंचा व इतरांचा छळ करतात—अशा प्रकारच्या कल्पना आणि तदनुरोधाने होणारे आचार हिंदुस्थानांत किंवा आर्यलोकांत दृष्टीस पडतात काय? खचित नाही. हिमालयाचे पहाड व दऱ्या, आल्प्स पर्वताची शिखरे, आंडीस व आलेघानी पर्वतांचे पार्श्वभाग यांपैकी पाहिजे तो प्रदेश घ्या, त्यांत या कल्पनांचा प्रतिध्वनि होत आहे असे साफ दिसून येते. आशिया, युरोप, आफ्रिका, अमेरिका व आस्ट्रेलिया यांपैकी कोणत्याही खंडांत त्या नाहीत असे म्हणता येणार नाही. दक्षिणध्रुवापासून उत्तरध्रुवापर्यंत व ईस्टर्न आर्चिपिलेगोपासून वेस्टर्न आर्चिपिलेगोपर्यंत कोठेही जा, त्यांची तुमची गांठ पडल्याशिवाय रहावयाची नाही. जशा त्या सरळ, कुरळ्या अथवा लोकरवजा केंसांच्या लोकांत दृष्टीस पडतात तशाच त्या काळ्या तांबड्या, पिवळ्या, व पांढऱ्या रंगांच्या लोकांतही दृष्टीस पडतात. तात्पर्य, त्यांमध्ये इतके सादृश्य आहे की या निरनिराळ्या ठिकाणी दृष्टीस पडणाऱ्या लोकांचे पूर्वज एके कालीं एकाच भूप्रदेशांत असावे, आणि पुढे प्रचंड भूकंपामुळे किंवा तसल्याच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या महाप्रबल कारणामुळे पृथ्वीवरील समुद्राचे आणि जमिनीचे

विभाग होऊन त्यांची ताडातोड झाली असावी, आणि अशा रीतीने उत्पन्न झालेला स्थलभेद त्या कल्पनांत जो फरक दृष्टीस पडतो त्यास कारण झाला असावा, असें मोठ्या मोठ्या विद्वानांचें म्हणणें आहे. तेव्हां मनुष्यांच्या सर्व जातींत अशा प्रकारच्या एका जातीच्या कल्पनांचा प्रादुर्भाव होण्यास सर्वसामान्य असें कांहीं तरी नैसर्गिक कारण असावे असें अनुमान करणें प्रशस्त आहे. हें कारण मनुष्याची विशेष प्रकारची शारीरिक व मानसिक रचना होय, दुसरे कांहीं नाही. वेद, कुराण, बायबल वगैरे सर्व प्रकारच्या धर्मपुस्तकांत आणि मनु, महंमद, ख्रिस्त, कनफ्युशिअस वगैरे सर्व देशांतील धर्मकर्त्यांच्या किंवा धर्मस्थापकांच्या डोक्यांत ज्या कल्पना आल्या त्या मनुष्याच्या अशा प्रकारच्या प्रकृतीमुळे आल्या, आणि म्हणूनच त्यांत इतकें साम्य आहे. यासारखीच पुराणांची अवस्था आहे. आकाशांतून देव येथें कधीं आले नाहीत, व येथून परत कधी गेले नाहीत. आम्हीच त्यांना येथल्या येथें निर्माण करतो, त्यांच्या गुणांचे पवाडे गातो, आणि चाहील तेव्हां त्यांस नाहीसें करतो. जों जों बुद्धीचा विकास होत जाऊन कार्यकारणांचा संबंध चांगला कळू लागतो तों तों प्राथमिक व पौराणिक कल्पना मिथ्या भासू लागून भूत, पिशाच, देवदानव वगैरे शुद्ध कल्पनेनें उत्पन्न केलेल्या शक्तींची असत्यता प्रत्ययास येते, पूजेस व प्रार्थनेस ओहोटी लागते, आणि कांहीं वेळ सर्व ब्रह्मांडास उत्पन्न करून त्याचें परिपालन व नाश करणाऱ्या एका परमात्म्याच्या कल्पनेचा उदय होतो. पण पुढें वेदांतविचाराच्या कुंडांत पेटलेल्या अग्नींत हें द्वैतही खाक होऊन जातें आणि **अहं ब्रह्मास्मि** येवढा अनिर्वचनीय विचार मागे रहातो! व्यक्तीच्या व राष्ट्रांच्या धर्मविचारांचा हा कळस आहे. येथपर्यंत ज्याची मजल आली त्याला सर्व धर्म तुच्छ आहेत!

हिंदुस्थानची तिजोरी आणि घाटत असलेला अन्याय

“ईश्वराने हिंदुस्थानावर आमचे जे वर्चस्व स्थापिले आहे ते त्या देशाच्या कल्याणाकरिताच आहे, व तेथील लोकांस स्वतःच्या पायांवर उभे रहाता येऊ लागले म्हणजे त्यांचा सर्व कारभार त्यांच्या स्वाधीन करून आम्ही मोठ्या संतोषाने स्वदेशाचा रस्ता सुधारू,” असे जे अनेक उदारधी इंग्रजांनी वेळोवेळी उद्गार काढले आहेत, त्यांच्यावर आमचा दृढ विश्वास आहे, व एकंदर सुधारणेचा ओघ पाहिला म्हणजे ह्या उद्गारांनुसार कृति घडून येण्याचा कालही फार लांब नाही अशी आमची पक्की खात्री आहे. परंतु या उदारधीच्या इच्छेप्रमाणे हिंदुस्थान स्वातंत्र्यसुखाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊ लागण्यापूर्वी आपल्या लोकांच्या स्वार्थप्रवृत्तीस कांहीसा आळा घालण्यास त्यांच्याकडून कसोशीने प्रयत्न झाले पाहिजेत व ते त्यांच्याकडून लवकर होण्यास आम्हीही आपली शिकस्त केली पाहिजे. इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा संयोग घडून आल्यापासून हिंदुस्थानचे कांहीच कल्याण झाले नाही, किंवा हिंदुस्थानच्या लोकांस मुळीच न्याय मिळाला नाही, असे प्रतिपादन करणे म्हणजे केवळ कृतघ्नपणा होय हे आम्हांस कबूल आहे; परंतु ज्या गोष्टींचा संबंध इंग्लंडच्या तिजोरीशी, तेथील व्यापाराशी, किंवा इंग्रजांच्या अन्य हिताहिताशी पोंचत असेल अशा बाबतीत इंग्लंडाने हिंदुस्थानाचे कल्याण केल्याचे व येथील लोकांस इंग्लंडापासून न्याय मिळाल्याचे कृतचित्तच उदाहरण दाखविता येईल. इंग्लंडास गिन्हाईक मिळाले व इंग्लंडचा व्यापार वाढावा याच उद्देशाने केलेल्या लढाईचा खर्च एकट्या हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर लादण्यांत यावा, मॅचेस्टरवाल्यांस खुष करण्यासाठी कापडावरील जकात उठविण्यांत यावी, व सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडाबरोबर येथेही अद्याप सुरू होऊ नये वगैरे गोष्टींचा विचार केल्यास आमच्या वरील विधानाची यथार्थता कोणासही दिसून येणार आहे. परंतु ही स्थिति जगाच्या अंतापर्यंत अशीच चालू राहणे सर्वस्वी अशक्य आहे. इंग्रजी विद्येने इंग्रजी राज्यनीतीशी परिचय झाल्याने हिंदुस्थानच्या लोकांस उत्तरोत्तर आपले हक्क कळू लागले आहेत, व आपल्या स्वार्थक्यप्रवृत्तीची ज्यास लाज वाटू लागली आहे अशा इंग्रजांचीही संख्या प्रतिवर्षी वाढत चालली आहे. तेव्हा या स्वार्थ आणि न्याय यांच्या झटापटीत शेवटी पहिल्यावर दुसऱ्याचा जय होणार हे ठरल्यासारखेच आहे. अशा प्रसंगी हिंदुस्थानच्या लोकांनी मात्र आपल्या कर्तव्यास जागृत राहिले पाहिजे.

असो. वरील विचार आज मनांत येण्यास आ. मि. वेस्टलंड यांनी सुप्रीम कौन्सिलपुढे जमाखर्चाच्या खर्चाचे जे दिग्दर्शन केले ते कारण होय. रुपयाची किंमत कमी झाल्यामुळे हिंदुस्थानच्या तिजोरीची तारांबळ उडून गेली आहे; गेल्या जून महिन्यांत इंडिया सरकारने केलेल्या नाण्याच्या कायद्यापासूनही काडीइतका उपयोग झाला नाही; व त्यांतल्या त्यांत युरोपियन नोकरांच्या भत्त्याचे प्रचंड ओझेही तिजोरीवर येऊन पडले आहे वगैरे गोष्टी लोकांच्या ढळढळीत डोळ्यांपुढे असल्यामुळे यंदांच्या वर्षी बरीच मोठी तूट आल्यावांचून राहणार नाही, हे भविष्य लोकांस यापूर्वीच कळून चुकले होते. ही तूट भरून काढण्यास सरकार कोणत्या उपायांचा अवलंब करणार हे मात्र अद्यापपर्यंत निश्चित रीतीने समजले नव्हते. पण मि. वेस्टलंड यांच्या परवाच्या भाषणावरून असे समजते की, या संबंधाने इंडिया सरकार व स्टेट सेक्रेटरी यांच्यांत पत्रव्यवहार होऊन परदेशांतून हिंदुस्थानास येणाऱ्या मालावर शेंकडा पांच जकात बसवावी हाच मार्ग एकंदरीत सरकारास शक्य दिसतो. आता ही जकात झाली तरी अप्रत्यक्षतः हिंदुस्थानच्या रयतेस भरावी लागणार हे उघड आहे; परंतु प्रत्यक्ष करापेक्षा ती बरी येवढ्यांतच समाधान मानून घेण्यावांचून येथील रयतेस गत्यंतर राहिले नाही.

पण ही जकात बसविण्याच्या कामी जो धडधडीत अन्याय करण्याचे सरकारांत घाटत आहे त्याचा तरी लोकांकडून जोराने प्रतिषेध झाला पाहिजे. हा अन्याय म्हणजे परदेशाहून या देशी येणाऱ्या

कापडावरील जकात माफ करणें हा होय. हिंदुस्थानच्या आयात व्यापारापैकीं जवळ जवळ निम्मा भाग कापडाचा आहे; तेव्हां हिंदुस्थानच्या तिजोरीस सुस्थिति यावी म्हणून आयात मालावर जकात बसवूं पहाणाऱ्या सरकारानें कापडाचा अपवाद करून आपलें इतकें मोठें नुकसान करून घ्यावें हें प्रथमदर्शनीं कोणासही आश्चर्यकारक दिसणार आहे. पण वर ज्या स्वार्थप्रवृत्तीचा उल्लेख केला आहे, ती मनांत आणली म्हणजे सरकारच्या वर्तनाची वेगळी मीमांसा करण्यास नको. इंडिया सरकारच्या मनांतून हा अपवाद करावयाचा नव्हता. परंतु स्टेट सेक्रेटरीपुढें त्यांचें कांहीं चाललें नसावें असें मि. वेस्टलंड यांच्या भाषणांतील पुढील वाक्यावरून ध्वनित होतें. ते म्हणाले कीं, “जकातीचें मान प्रारंभीच शेंकडा ५ हून अधिक नसावें हें इंडिया सरकारचें मत इंग्लिश सरकारासही सयुक्तिक दिसतें; परंतु जकातीस पात्र अशा वस्तूंत कापसाच्या कापडाचा आजच समावेश करावा या गोष्टीस संमति देण्याची त्या सरकाराची तयारी नाही.” ठीकच आहे! कशाला असेल त्या सरकारची तयारी? त्यांनीं हिंदुस्थानच्या तिजोरीची चिंता वहावी कीं, लॅकेशायरच्या लोकांची चिंता वहावी? हिंदुस्थानावर वाटेल तसा जुलूम केला, तथापि येथील लोकांच्या हातून इंग्रज सरकारचें काय वांकडे होणार? पण लॅकेशायरची भीति बाळगली नाही तर उद्यां सरकारची ६०—७० मते बुडालीच म्हणून समजावें. तेव्हां अशाच स्थितींत हिंदुस्थानच्या तिजोरीचे बारा वाजलेले इंग्लिश सरकारास दिसूं नये व कापडावर कर बसविल्यास लॅकेशायकडून जी ओरड होणार ती आधींच त्यांच्या कर्णारंध्रांत शिरावी यांत नवल तें काय?

बरें; हल्लीं सरकारानें जेवढ्या आयात मालावर जकात बसविण्याचें ठरविलें आहे, तेवढ्यानें सारी तूट भरून येती तर कदाचित् या पंक्तिप्रपंचाचें त्यांस वेड्यावांकड्या रीतीनें तरी मंडन करतां आलें असतें. पण तसाही प्रकार नाही. तुटीचा अदमास तर ३॥ कोटींचा आहे व या जकातीपासून काय तें सुमारे १॥ कोटीचेंच उत्पन्न होण्याची आशा आहे. बाकीच्या दोन कोटींची कशी वासलात लावावयाची हा अद्याप प्रश्न आहेच. मग उठलेल्या वदंतेप्रमाणें त्याच्या भरपाईकरितां इन्कम—टॅक्स वाढविण्याचा तर सरकारचा हेतु नाही ना? मि. वेस्टलंड यांनीं आपल्या भाषणांत या वदंतेसंबंधानें चकार शब्दही काढलेला नाही, यावरून त्यांत कांहीं तथ्य आहे कीं काय अशीही भीति उत्पन्न होत आहे. सरकारच्या मनांतून खरोखरच हा घातक विचार अंमलांत आणावयाचा असेल तर तसें करण्यापूर्वीं त्यांनीं त्रिवार विचार करावा अशी आमची त्यांस विनंति आहे. आजमितीस १००० हून कमी उत्पन्न असणारासही इन्कम—टॅक्स द्यावा लागतो हाच मुळीं अन्याय आहे; व तो दूर व्हावा म्हणून काँग्रेस इतक्या दिवस टाहो फोडीत आहे. असें असून तो कमी करण्याचें सोडून देऊन उलट तो वाढविण्याच्या दुष्ट उद्योगास सरकार लागेल, तर सरकारच्या प्रजावात्सल्याची कमाल झाली असें म्हटलें पाहिजे! परचक्रासारखा एखादा अनिष्ट प्रसंग सरकारावर येऊन मग त्यांनीं तो वाढविला असता तर गोष्ट निराळी होती. पण आधींच निष्कांचन होऊन गेलेल्या प्रजेस पिल्लून त्या पैशानें, पिशव्यांच्या पिशव्या पगार उकळणाऱ्या आपल्या लाडक्या गोऱ्या नोकरांस सरकारानें भत्ता चारावा, ही गोष्ट अत्यंत लज्जास्पद होय. रुपयाची किंमत उतरल्यामुळें हिंदुस्थानच्या कंगाल रयतेस प्रतिवर्षीं जो लाखों रुपयांचा कर इंग्लंडास भरावा लागत आहे त्यापुढें या गोऱ्या नोकरांच्या नुकसानीची कथा काय? आणि असें असून त्यांची नुकसानी भरून देण्याकरितां सरकारानें आधींच दिवाळें काढूं पहाणाऱ्या हिंदुस्थानच्या तिजोरीस आणखी एक कोटीचा चट्टा बसवावा आणि तो निस्तरण्याच्या वेळींही फिस्स सरकारचें आंतडें लॅकेशायरकडे ओढावें या सरकारच्या वर्तनास काय नांव द्यावें तें आम्हांस समजत नाही.

दुसरें, परदेशाहून येणाऱ्या कापडावर जकात बसविण्यास इंग्रज सरकारास आपले अप्रतिबंध व्यापाराचें तत्त्व सोडावें लागत आहे असेंही नाही. हिंदुस्थानांत ज्या गिरण्या चालूं आहेत, त्यांमध्ये

मॅचेस्टरसारखें सफाईदार बारीक कापड मुळींच निघत नाही. तेव्हां बाहेरून येणाऱ्या कापडावर जकात बसविल्यानं मॅचेस्टरास मुंबईशीं चढाओढ करण्यास कठीण पडेल असेंही म्हणतां येत नाही. फार झालें तर जाडेंभरडें कापड येथील गिरण्यांत उत्पन्न होतें त्याच्याशीं चढाओढ करण्यास मॅचेस्टरास जड जाऊं नये म्हणून पाहिजे तर तशा कापडावरील जकात माफ करावी. परंतु असा कांहीं सामोपचाराचा प्रकार न करितां केवळ मॅचेस्टरच्या लोकांची इतराजी होऊं नये म्हणून बाहेरून येणाऱ्या कापडावरील जकात अजीबातच माफ करणें म्हणजे धडधडीत अन्याय होय, यांत संशय नाही.

सध्यां आयात मालावरील जकातीसंबंधानें जो कायदा सुचविण्यांत आला आहे त्यांत लॅकेशायरचें दुहेरी हित साधण्याचा प्रयत्न होत आहे. ज्या मालावर जकात घेण्याचा विचार आहे, त्यामध्ये यंत्रसामग्री व दगडी कोळसा यांचाही अंतर्भाव झालेला आहे. आतां आमचे गिरणीवाले यंत्रांकरितां व कोळशाकरितां परदेशावरच अवलंबून असल्यामुळें त्यांस मात्र हा कर भरावा लागणार व बाहेरील मालाशीं चढाओढ करण्याच्या कामीं त्यांस ही एक नवीनच अडचण उत्पन्न होणार. लॅकेशायरला यंत्रें व कोळसा यांकरितांही कर भरावयास नको व त्यांच्या कापडावर जकातही नाही. तेव्हां अशा प्रकारें मॅचेस्टरचें दुहेरी हित साधून हिंदुस्थानच्या गिरणीवाल्यांच्या मार्गांत नवीन अडचणी आणण्यापेक्षां बाहेरील कापडावर जकात बसवून कोळशावरील जकात माफ करणें हेंच हिंदुस्थानच्या तिजोरीच्या व व्यापाराच्या अशा दोन्ही दृष्टींनीं हिंदुस्थानास हितावह आहे. याकरितां मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशननें वरील अर्थाची जी सूचना केली आहे तिचा, प्रस्तुत कायद्याच्या मसुद्याचा विचार करण्याकरितां नेमलेल्या सिलेक्ट कमिटीनें अवश्य विचार करावा अशी आमची सूचना आहे. केरोसीनवर शेंकडा १० जकात ठेवण्याचा जो विचार आहे, तोही मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशननें सुचविल्याप्रमाणें वाजवी नाही. या तेलाचा गोरगरीबांकडून फार उपयोग होत असतो, व त्यांच्यावर या कराचें अप्रत्यक्ष रीतीनें ओझें पडावें हें सर्वथा दूषणीय आहे.

असो; वर दर्शविल्याप्रमाणें ह्या कायद्याचा मसुदा हल्लीं सिलेक्ट कमिटीपुढें विचाराकरतां गेला आहे; व त्यांत फेरफार होईल अशी आशा बाळगण्यास अद्याप जागा आहे. त्याच्या पूर्वीच लॅकेशायरचें डेप्युटेशन लॉर्ड किंबर्लेकडे जाऊन आयात कापडावर जकात बसविण्याचा इंडिया सरकारचा तूर्त विचार नाही असे लॉर्ड मजकुरांकडून त्यांस आश्वासन देण्यांत आलें आहे हें कांहीं खोटें नाही; परंतु ‘पायोनिर’ व ‘इंग्लिशमन’ सारख्या पत्रांनींही या घाटत असलेल्या अन्यायाबद्दल सरकारचा कडक शब्दांनीं निषेध केला आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवली, व हिंदुस्थान सरकारानेंही स्टेट सेक्रेटरीच्या दपटशामुळें हा अपवाद केला आहे हें मनांत आणलें, म्हणजे या प्रसंगीं लोकमतास अगदींच मान मिळणार नाही असें वाटत नाही. निदान खटपट करणें हें तरी आपलें काम आहे. याकरितां निरनिराळ्या सभा व मंडळ्यांकडून व लोकांच्या जाहीर सभांकडून आपापलें म्हणणें सरकारांपुढें ठेवण्यास यत्किंचितही आळस होणार नाही अशी आम्हीं आशा करतो.

पुजारी व पंचाक्षरी

देवोत्पत्तीविषयीं एवंपर्यंत जें लिहिण्यांत आलें आहे तें ज्या वाचकांना समजलें असेल व रुचलें असेल त्यांना

**परित्राणाय साधूनाम् । विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय । संभवामि युगे युगे ॥**

असल्या कविकृत अजागल प्रलापांत बिलकुल अर्थ नाही असें वाटल्यावाचून राहणार नाही. आपल्या देवांत आणि इतरांच्या देवांत आपल्या धर्मांत आणि इतरांच्या धर्मांत म्हणण्यासारखा कांहीं एक फरक नाही. आपल्या धर्माचें इतर धर्मांशीं जें साम्य आहे त्याच्या पोटीच सामान्य मनुष्याच्या नजरेस न येणारें असें कल्पनातीत वैषम्य आहे, आणि म्हणून आमचा धर्म इतर धर्मांहून श्रेष्ठ आहे, व त्याचें रहस्य स्पष्टपणें कोणास कधींही कळावयाचें नाही असें म्हणणें म्हणजे कित्येक अशक्य गोष्टी कबूल करण्यासारखें आहे. सर्व दृश्य विश्वाचें जें आदिकारण; काल आणि स्थल यांनीं मर्यादित होत नाही म्हणून ज्याला अनादि व अनंत असें म्हणतात; आपली प्रचंड सूर्यमालासुद्धां ज्याच्या अचिंत्य सामर्थ्याचें अत्यंत सूक्ष्म निदर्शन आहे असें म्हटले तरी चालेल—अशा सर्वव्यापी परब्रह्मानें मत्स्य—कूर्म—वराह—नारसिंहादि दशावताराच्या फेऱ्यांत सांपडून युगेच्या युगे भ्रमण करतां करतां एकदां आमच्या कल्याणासाठीं गोकुळांतील एका गवळणीच्या पोटीं यावें, शुद्ध शैशवास्थेंत पूतनेसारख्या प्रचंड राक्षसिणीचें, स्तनपानाच्या मिषानें, चैतन्यशोषण करावें, चालतां बोलतां येऊं लागलें नाही तों लोकांच्या दुभत्यावर दरोडे घालण्यास आरंभ करून आपल्या सहकाऱ्यांस यथेच्छ गोरस चारावे, आणि त्यांसह रानांत गुरें घेऊन जाऊन तेथें पोरकटपणास शोभणारे असे खेळ खेळावे; पुढें तारुण्याचा प्रादुर्भाव झाला नाही तों कामवासना प्रज्वलित होऊन कधीं मुरलीच्या मधुर स्वरानें वृंदावनांतील तरुणांगनांस वेड्या करून आपापल्या घरांतून काढून आणाव्या आणि त्यांबरोबर रासादि क्रीडा कराव्या, किंवा यमुनेंत त्या स्नानास उतरल्या असतां त्यांचीं वसनें कळंबाच्या झाडावर पळवून नेऊन तेथून त्यांशीं बीभत्स विनोद करावा; नंतर सोळा सहस्र गोपींचे पतित्व पत्करून फक्त दोर्घासच पट्टराणीत्व द्यावें, पण त्यांतल्या त्यांवर पक्षपात केल्याशिवाय राहूं नये; पराक्रमाचे दिवस आले असतां स्वतः शस्त्र हातीं न धरतां दुसऱ्याचें सारथ्य स्वीकारून प्रसंगविशेषीं सल्लामसलत मात्र द्यावी; व घरच्या घरी यादवी माजून राहून कुलक्षय होण्याचा प्रसंग आला असतांही, ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करण्याच्या मिषानें युद्ध करण्यास उत्तेजन द्यावें—हें सारें शक्य, संभवनीय, व विश्वसनीय आहे असें मानिलें पाहिजे. पृथ्वीवरील इतर देशांप्रमाणें या देशांतही अशा प्रकारच्या गोष्टींवर श्रद्धा ठेवणारे भाविक लोक आहेत हें आम्ही कबूल करतो. पण या लोकांस जें विश्वसनीय वाटतें तेंच विश्वसनीय कशासाठीं मानावें; आमच्यासारख्यांचे विचारच विश्वसनीय कां नाहीत? आमचे विचार बरोबर नसतील तर तुमचें परब्रह्म आम्हांस आपण होऊन चकवितें आणि ज्या गोष्टी तुम्हांस रुचतात त्या आम्हांस रुचूं देत नाहीत, असें म्हटलें पाहिजे! पण असा पक्षपात तरी त्यानें कशासाठीं करावा? आम्ही सत्याचा छडा काढण्यासाठीं रात्रंदिवस झटत असून आम्हांस भलत्या दिशेला नेण्याची बुद्धि कां व्हावी? आम्हां सत्यशोधकांस निरंतर दुर्गति प्राप्त व्हावी म्हणून जगदादिकारण असें करीत असेल असें म्हणण्यास तुम्ही तयार आहां काय? ते तुम्ही असा किंवा नसा; एक गोष्ट आतां पक्की ठरून गेली ती ही कीं, वेदांत व पुराणांत देवांच्या ज्या स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे तें स्वरूप तुम्हांस श्रद्धेय वाटत असेल तर धर्मसंबंधानें तुमचे आमचे विचार कधींही पटावयाचे नाहीत. इतरांच्या देवतांप्रमाणें आमच्या देवताही पिशाचांपासून निर्माण झाल्या व देव आणि पिशाचें यांच्या प्रकृतीविषयीं मनुष्यांनीं ज्या कल्पना केल्या आहेत त्या त्यांनीं आपल्याच प्रकृतींत कमी अधिक फेरफार करून केल्या आहेत असें आम्ही

समजतों; आणि जें असें समजतील त्यांसच धार्मिक संस्थांची उत्पत्ति आणि अभिवृद्धि कशी झाली हें नीट समजणार आहे, असें आम्हांस वाटतें.

देवऋषी, पंचाक्षरी, मांत्रिक, भटजी, पुजारी, वैदिक, उपाध्याय, धर्माधिकारी वगैरे पुरुषांचा पार्थिवेतर जंतूशीं संबंध असल्यामुळें एके काळीं ते सारे एकाच वर्गांत मोडत असत, व असें होणें स्वाभाविक होते; कारण देव काय, भुतें काय, समंध काय—अशा प्रकारच्या सान्या प्रकृतीचें अस्तित्व या भूगोलावर जन्मास येणाऱ्या प्राणिमात्राच्या अस्तित्वाहून अगदीं निराळ्या तऱ्हेचें मानलें असल्यामुळें त्यांशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवणाऱ्या पुरुषांचा प्राथमिक लोक एकाच वर्गांत अंतर्भाव करीत यांत कांहीं नवल नाही. वार्ट पिशाचाला शिक्षा करणें व चांगल्याची मर्जी सुप्रसन्न करून त्याकडून एखादें चांगलें काम करून घेणें यांत, आणि एखादा देव नवसाला न पावला तर त्यावर रागावून त्याचा थोडाबहुत समाचार घेणें, अथवा तो भाळला असतां त्याचा बडेजाव करणे यांत, फारसे अंतर आहे असें नाही. देव व पिशाच यांचीं अस्तित्वें एकाच प्रकारचीं असल्यामुळें त्यांशीं व्यवहार ठेवणारे इसम सामान्य लोकांच्या दृष्टीनें एकसारखे दिसावे, हें स्वाभाविक आहे. तथापि ज्याप्रमाणें सामान्य सांसारिक गोष्टींत श्रमविभाग होत जाऊन त्याच्या निरनिराळ्या शाखेंत निरनिराळ्या इसमांची योजना होते, त्याप्रमाणें पुजारी व पंचाक्षरी यांचीं कामेही वाटलीं जाऊन त्यांचे दोन स्वतंत्र वर्ग बनतात. सामान्य मनुष्याच्या परिस्थितीचा विचार केला असतां असे दिसून येतें की, त्याची निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांशीं गांठ पडून निरनिराळ्या तऱ्हेनें त्याला त्यांशीं वागावें लागतें. आईबाप, बहिणभावंडें, आप्तमित्र वगैरेंपासून त्यानें ममतेचाच अनुभव घेतलेला असतो. तेव्हां अर्थात् तो उपकृत होऊन त्यांशीं उलटे ममतेनें वागतो. आपल्याहून जे श्रेष्ठ असतील त्यांशीं त्याला नम्रपणानें वागावें लागते. जे आपल्याहून खालीं असतील त्यांशीं तो अर्थात् ऐटीनें वागतो. त्याला इजा करणारा इसम लुस्कान असला तर त्याचा तो लागलीच समाचार घेतो. पण तोच जबरदस्त असला तर वेळ साधून त्याचा सूड घेणें त्याला अवश्य होतें. त्याचा शत्रु फारच प्रबळ असला तर त्यानें दिलेला ताप त्याला निमूटपणें सहावा लागतो. अशा प्रकारें आसमंतानुरोधानें मनुष्याचें वर्तन अनेकविध होतें, हें सर्वास ठाऊक आहेच. आतां देव आणि भुते यांचे स्वभाव मनुष्यांनीं आपल्या स्वभावासारखेच मानिले आहे हें आजपर्यंत दिलेल्या पुराव्यावरून निर्विवाद ठरतें. तेव्हां अशा प्रकारच्या देवांशीं व भुतांशीं ज्यांचा संबंध घडतो त्यांचेही त्या अस्तित्वाच्या प्रकृतिभेदाप्रमाणें दोन वर्ग होतात. एक चांगल्या देवांशीं व पिशाचांशीं संबंध ठेवणारांचा वर्ग, व दुसरा वार्ट देवांशीं व पिशाचांशीं संबंध ठेवणारांचा वर्ग. या दोन वर्गांतील इसमांचें वर्तन अगदीं निराळ्या प्रकारचें असतें. आईबापें बहुधा ममता करणारीं असतात; तेव्हां मरणोत्तर त्यांचें तर्पण व पूजन करण्याचें काम मनुष्य आपल्याकडे ठेवतो किंवा आपल्या उपाध्यायाला सांगतो. त्याप्रमाणेंच देवांच्या पूजेचें कामही जो तो आपलें आपण करतो अथवा घरच्या उपाध्यायाला किंवा गांवांतल्या एखाद्या चांगल्याशा वैदिकाला अथवा आचारसंपन्न ब्राह्मणाला सांगतो. पण खंडोबा, म्हसोबा, भोलाई वगैरे देवतांची आणि हडळ, खवीस, ल्हावसट वगैरे पिशाचांची तशी गोष्ट नाही. त्यांची खोड दुसऱ्याच प्रकारच्या लोकांकडून मोडावी लागते. पंचाक्षरी, देवऋषी, मांत्रिक वगैरे लोकांचें हें काम आहे. जशा प्रकारच्या अस्तित्वाशीं यांचा संबंध तशाच प्रकारचें यांचें त्यांशीं वर्तनही असतें. देवांचे वाढदिवस, पितरांचीं श्राद्धें, संन्याश्यांच्या पुण्यतिथि वगैरे गोष्टींस कालेंकरून उत्सवता प्राप्त होते आणि अशा प्रकारच्या उत्सवांपासून सर्वास आनंद, करमणूक व सुखोत्पत्ति होते. पंचाक्षरी वगैरे लोकांचा अगदीं उलट प्रकार आहे. शेंदूर, बुका, विड्याचीं पानें, लिंबें, कुंकू, दहीभात, नारळ, अंडी, बकरीं—हीं यांचीं पूजाद्रव्यें; मडकीं, परळ, डोक्याच्या करट्या, हातापायांची हाडें—हीं यांचीं पात्रें. अशा प्रकारच्या उपकरणांनीं पूजन केल्यावर यांचीं दैवतें प्रसन्न झालीं तर बरें; नाही तर कित्येकांच्या अंगावर थंड पाण्याचा वर्षाव करावा लागतो; वेताच्या काठ्यांनीं अथवा कातड्याच्या चाबकांनीं कित्येकांच्या पाठी फोडाव्या लागतात; कित्येकांस मिरच्यांची अथवा उदाची धुरी

घालावी लागते. सारांश, दैवतांचा मगदूर पाहून अशीं अनेक प्रकारचीं कोयडीं करावीं लागतात. तात्पर्य काय कीं, मनुष्याच्या मनांत भुतांच्या व देवांच्या कल्पना येऊं लागल्या म्हणजे त्यांना दंड करणारे व वश करणारे असे पुरुष निर्माण होतात. प्रथम अशा प्रकारचीं कामें एकाच इसमाकडून होत असतात. पण पुढें इतर कामांप्रमाणें यांतही श्रमविभाग होऊं लागून **पुजारी** व **पंचाक्षरी** असे दोन वर्ग अस्तित्वांत येतात. आपण ज्यांना धर्माधिकारी म्हणतो त्यांची मूळ पीठिका अशी आहे.

पहिले पुजारी मृतांचे आप्त

देवांच्या अथवा भुतांच्या दोन जाती आहेत; एक भल्यांची व दुसरी द्वाडांची. तेंव्हा भल्यांची खुशामत करून त्यांना सुप्रसन्न ठेवणारांचा एक वर्ग होतो, आणि द्वाडांची खोडकी मोडून त्यांना वश करणारांचा दुसरा वर्ग होतो, व या दोन वर्गांस आपण पुजारी व पंचाक्षरी अशीं नावे देतो हें जें मागल्या लेखांत सांगितलें आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आज येवढेंच दाखवावयाचें आहे कीं हा जो वर्गभेद समाजाच्या विशिष्ट स्थितींत दृष्टीस पडूं लागतो तो त्यांत पहिल्यापासून नसतो; तो अनेक कारणांमुळे हळू हळू उत्पन्न होत जातो. पुजाऱ्याचें व पंचाक्षऱ्याचें काम प्रथम घरच्या घरीच होत असतें.

कोण पाहिजे ते नवे किंवा जुने सुधारलेले लोक घ्या; त्यांत दोन प्रकारचा पूजाविधी वहिवाटींत असतो असें तुम्हांस दिसून येईल. उदाहरणार्थ आमचे लोक घेतले तरी चालतील. काशीसारखें देवळांनीं गजबजलेलें क्षेत्र घेतलें तरी तुम्हांला असें दिसून येईल कीं, आमचे लोकांना सार्वजनिक देवळांत केलेल्या पूजेपासून किंवा प्रार्थनेपासून तृप्ति होत नाही. ज्याप्रमाणें कांहीं विशेष प्रकृतीच्या पुरुषांना दुसऱ्याच्या घरचें अन्न कितीही चांगलें असलें तरी त्यापासून त्यांचें समाधान होत नाही, तर तें होण्यास त्यांना आपल्या घरीं जाऊन बायकोच्या हातचा घासभर भात किंवा आईच्या हातची चतकोर दशमी खावी लागते, त्याप्रमाणें **तुळशीबागेंतील** रामापुढें कितीही नमस्कार घातले किंवा **बेलबागेंतील** विष्णूला कितीही प्रदक्षिणा घातल्या तरी घरीं येऊन घरच्या देवाची आर्ती—धुपार्ती केल्याशिवाय आणि रोज सकाळीं त्यांची यथासांग पूजा केल्याशिवाय कित्येकांस चैन पडावयाचें नाही! जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांत असाच प्रकार असे. ज्याप्रमाणें आमच्या घरीं त्याप्रमाणेंच त्यांच्या घरींही देव्हारे असत; व व या देव्हान्यांतील देवांची घरच्या मनुष्यांनीं नित्य पूजा करावी अशी चाल असे. मिसर देशांतील लोकांतही कुटुंबदैवतें आणि ग्रामदैवतें असा भेद असे व त्यांनाही घरच्या देवांची पूजा रोज करावी लागे. हे घरचे देव घरच्या घरींच उत्पन्न होतात हें आतां फिरून सांगण्याची गरज नाही. देवांची उत्पत्ति पिशाचांपासून झाली आहे ही गोष्ट ज्यांच्या मनांत बिंबली असेल त्यांना गृहपूजा अस्तित्वांत कशी आली असावी, हें सहज समजण्यासारखें आहे. प्रत्येक दिवशीं ज्याच्या त्याच्या गांवांत व देशांत शेंकडों माणसें मरतात. पण कोणालाही आपल्या निकट आप्ताच्या पिशाचाशिवाय इतरांच्या पिशाचाची भीति बहुधा वाटत नाही. घरच्या घरीं जीं अगदीं जवळची मोठीं माणसें मरतात त्यांची भीति मागच्यांना फार वाटते, आणि अशाच माणसांच्या श्राद्धादि क्रिया न केल्यास मेलेल्यांना दुर्गती प्राप्त होईल किंवा ते पिशाच होऊन आपणांस त्रास देतील या शंकेनें अथवा भीतीनें नानाप्रकारचीं दानें देण्याचा आणि बऱ्यावाईट क्रिया करण्याचा प्रघात पडला आहे. ज्यांच्या पिंडांस कावळा लवकर शिवत नाही त्यांच्या वासना अतृप्त राहिल्या आहेत असें जें आपण समजतो, त्यापासूनच मनुष्याच्या देहावसानाबरोबर त्याचा आत्मा पंचत्वाप्रत पावत नाही, तर तो सूक्ष्मरूपानें मार्गें राहतो, अशी जी आपली कल्पना आहे ती स्पष्टपणें व्यक्त होते. प्राणोत्क्रमण व देहावसान यांबरोबर सारें आटपलें अशी आपली पक्की समजूत असती तर भुतांची कल्पना आपणांस मुळींच मान्य झाली नसती, व नानाप्रकारचे और्ध्वदेहिक संस्कार करण्याच्या भरीस आपण मुळींच पडलों नसतों. पण आपली समजूत याच्या अगदीं उलट आहे. मेलेल्या निकट आप्तांचे प्रेतविधि नीट केले नाहीत तर आपणांवर त्यांचा क्षोभ होईल आणि ते आपला छळ करतील असें भय पुष्कळांस वाटत असतें. ज्यांना तें वाटत नाही ते दुसऱ्या एका महापिशाचाला भीत असल्यामुळे सामान्य लोकांप्रमाणें तेही पाहिजे ते संस्कार निमूटपणें करण्यास तयार होतात. ते महापिशाच कोणतें म्हणाल तर लोकमत! सूज्ञ व सदय आईबापें आणि सासूसासरे आपलें हृदय पाषाणाहून कठिण करून आपल्या लाडक्या लेकींच्या आणि सुनांच्या हंबरड्याकडे यत्किंचित् लक्ष न देतां त्यांचे केशकलाप उतरण्यास, त्यांचे कुंकुमतिलक पुसून टाकण्यास, आणि त्यांच्या कांकणांच्या कांचा करण्यास जे तयार होतात ते याच

महापिशाचाच्या भीतीमुळे होय! धर्मसंबंधी कोणत्याही प्रकारची भीती ज्यांना राहिली नाही असे लोक स्मशानांत क्षौर करून घेण्यास किंवा डोकीवर गळती घागर घेऊन चितेभोंवतीं प्रदक्षिणा करण्यास जे राजी होतात तेही याच महापिशाचाच्या भीतीमुळे होय यांत संशय नाही! तात्पर्य, कोणी श्रद्धा आहे म्हणून, कोणी लोकांनी आपणांस न हसावे म्हणून व कोणी त्यांनी आपणांस धर्मनिष्ठ म्हणावे म्हणून—स्वतःला मान्य व अमान्य असलेले चांगले वाईट प्रेतविधि करीत असल्यामुळे त्यांचा अंमल सर्व ठिकाणी अद्यापि दृष्टीस पडत आहे. तथापि अशा स्थितीतही एक गोष्ट निर्विवाद आहे ती ही की, कोणी कितीही श्रद्धाळू असला किंवा लोकमतास मान देणारा असला तरी तो आपल्या शेजाऱ्याच्या बापाचे अथवा आपल्या खापरपणज्याचे श्राद्ध करण्याच्या खटपटीत पडत नाही. देवभोळेपणाला, भाविकपणाला, व मूर्ख समजुतीलाही मर्यादा आहेच. शेंदोनशे वर्षांपूर्वी आपले जे पूर्वज होऊन गेले त्यांच्या आत्म्यांची काय दशा झाली असेल व श्राद्धावांचून त्यांचा चरितार्थ कसा होत असेल याची शंका कोणासच येत नाही! नाही म्हणायला ब्राह्मणांनी पितृतर्पण ऊर्फ ब्रह्मयज्ञ म्हणून जो नित्यविधि निर्माण केला आहे तो बऱ्याच अंशी व्यापक आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. यांत अमुक एकाकरता कांहीच सवड केलेली नाही असे बहुधा दाखविता येणार नाही! असोत, बिचारे सुखी असोत! या पृथ्वीतलावर जन्मास येऊन देहावसान झालेल्या यच्चावत् प्राण्यांचे आत्मे आम्हां ब्राह्मणांनी सोडलेल्या पाण्याच्या शिंतोड्यांचे यथेच्छ प्राशन करून कालांतरापर्यंत सुखी असोत! आमच्या लोकांतील व पृथ्वीवरील इतर सर्व लोकांतील बाकी सारे प्रेतसंस्कार व प्रेतविधि लयास जाऊन त्या सर्वाबद्दल एवढा ब्रह्मयज्ञ राहिल तर किती नामी होणार आहे बरे? पण तसें एकाएकी कोटून होणार? तसें होण्यास हजारों वर्षे लोटली पाहिजेत. तथापि या विधींचे व संस्कारांचे बंड हळू हळू कमी होत जाणार याबद्दल आम्हांस मुळीच शंका नाही. ज्यांना तें कसकसे कमी होत चाललें आहे हें पहावयाचें असेल त्यांनी आपल्या विधींची, सुधारणेंत आमच्या पाठीमागे बऱ्याच अंतरावर असलेल्या दुसऱ्या लोकांच्या विधींशी तुलना वारंवार करीत असावे म्हणजे तें त्यांच्या लक्षांत तेव्हाच येईल. ज्या खोलीत किंवा ज्या खोपटांत बाप किंवा आज्ञा मेला असेल त्यांत त्याचे प्रेत पुरल्यावर महिना दोन महिने तें खोंपट अजीबात सोडून जाणारे लोक न्यू ब्रिटनांत आहेत! त्यांची समजूत अशी आहे कीं मेलेल्याचा आत्मा अशा घरांत कांहीं दिवस रेंगाळत राहतो आणि मागे राहिलेल्या माणसांस क्षणोक्षणी त्रास देतो. पण तीं त्यांस सोडून गेलीं आणि त्रास द्यावयाला त्याला कोणी मिळेनासें झालें म्हणजे कंटाळा येऊन तो तिथून निघून जातो. असें झाल्यावर पुनः त्या खोपटांत परत येऊन रहाण्यास कांहीं हरकत नाही! तात्पर्य काय कीं, थडग्यावर, चितेवर, स्मशानांत, चवाठ्यावर, घरांत, नदीच्या कांठीं अथवा डोंगराच्या पायथ्याशीं—ज्याच्या त्याच्या समजुतीप्रमाणें व सोईप्रमाणें मेलेल्या आप्तांच्या आत्म्यास देणीं देऊन व प्रार्थना करून संतुष्ट राखणें व जेणेंकरून जमीनजुमल्यावर व मुलाबाळांवर त्यांचा डोळा राहून त्यांचेकडून हरअडचणीच्या प्रसंगाला सहाय्य मिळेल अशा रीतीनें त्यांची बरदास्त ठेवणें हें मृताच्या निकट आप्तांचें व विशेषतः त्याच्या मुलांचें मुख्य कर्तव्य होऊन बसलें आहे. समाजाच्या प्रथमावस्थेंत देवाची व पूजकाची कल्पना यापुढें गेलेली नसते. देव म्हणजे पिशाचयोनीप्रत पावलेला मनुष्य आणि त्याचा पूजक म्हणजे त्याला योग्य द्रव्यें देणारा त्याचा जवळचा नातलग होय. विठोबा आणि त्याचे बडवे अस्तित्वांत येण्यास समाजाच्या आचारविचारांत बरेच अंतर पडावें लागतें.

निबंध संग्रह भाग ३ रा.

कै. प्रि. गो. ग. आगरकर, एम्. ए.

यांचे

सुधारकांत प्रसिद्ध झालेले
राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विषयांवरील
निवडक लेख.

प्रकाशक,
बाळकृष्ण मल्हार फडतरे,
४५० सदाशिव, पुणे.

मुद्रक,
रामचंद्र विष्णु फडतरे,
सुधारक प्रिंटिंग ब्यूरो,
४५०, सदाशिव, पुणे.

हजाम व हजामती (पूर्वार्ध)

तूर्त ज्या गोष्टींत लवकर सुधारणा व्हावयाला पाहिजे आहेत त्यांपैकी हजामत ही एक होय. कांहीं गोष्टी दिसण्यांत फार क्षुल्लक दिसतात, पण मनुष्याच्या सुख दुःखाशी त्यांचा पुष्कळच संबंध असतो. धूर न होऊं देतां विस्तव पेटविणें व तो पेटलेला राखणें हें किती अगत्याचें आहे बरें? पण ही गोष्ट आमच्या लोकांस अद्यापि साधली आहे काय? पहिल्या चालीचें पाहिजे तें घर घ्या, त्यांत धुरानें आपला पराक्रम गाजविला नाही असें कधीही व्हावयाचें नाही. लांकडें किंवा गोंव्या ओल्या असल्यानें जो धूर होतो तो तर अपरिहार्यच आहे. पण जळण अगदीं वाळलेलें असून, धूर घरांतून काढून कसा लावावा हें ठाऊक नसल्यामुळें, आमच्या बायकांस किती त्रास होतो व आमंचीं घरे आंतून किती काळीकुट्ट झालेलीं असतात हें सर्वास ठाऊक आहेच. स्वयंपाकघरांतला धूर स्वयंपाकघराच्या भिंती काळ्या करतो व स्वयंपाकघरांत वावरणाऱ्या बायकांच्या डोळ्यांस झोंबतो इतकेंच नाही, तर त्याचे कांहीं लोट देवघराचीं व माजघराचीं लाकडें काळीं करून ओटीचीं दारें व कडीपाटदेखील बिघडवितात व तेथें बसणाऱ्यांच्या डोळ्यांतून टिपें पाडतात. धुणीं वाळत घालावयाच्या दांड्यांवरील वस्त्रांस व माजघरांत व इतर ठिकाणीं ठेवलेल्या बासनांस व दप्तरांसही धुरकट रंग चढतो आणि धुराची उग्र घाण येऊं लागते हेंही कोणास ठाऊक नाही असें नाही. असें असून ह्या शत्रूला घरांतून अचानक बाहेर कसा घालवावा हें आमच्या लोकांस आजपर्यंत सुचलें नाही, किंवा त्यांनीं त्याची परवा केली नाही हा मोठा चमत्कार नव्हे काय? पण याला चमत्कार तरी कशाला म्हणा? आम्हा पुराणप्रिय लोकांचा हा स्वभावच आहे! धुराप्रमाणेंच मोऱ्यांचें पाणी घराबाहेर काढून लावण्याची युक्ति आम्हांस न सुचल्यामुळें किंवा तसें करण्याची इच्छा आम्हांस न झाल्यामुळें आमच्या घरांत सदासर्वदा किती घाण भरलेली असते हें कोणास सांगावयाला पाहिजे असें नाही. आमच्या शौचकूपांविषयीं आमची अशीच अनास्था दृष्टीस पडते. पण आम्ही या विषयाविषयीं पूर्वी. एकदां विस्तारपूर्वक लिहिलें असल्यामुळें, आज त्याच्या उल्लेखापुढें जाण्याची आमची इच्छा नाही. तात्पर्य, मनुष्याच्या सुखदुःखांचा बराच भाग नित्याच्या लहानसान गोष्टी बऱ्यावाईट रीतीनें करतां येण्यावर अवलंबून आहे यांत संशय नाही.

उष्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या व उन्हांत जावें यावें लागणाऱ्या लोकांस हजामतीची पूर्वीपासून मोठी अवश्यकता वाटली असावी, असें मुसलमान, हिंदू, चिनी वगैरे लोकांत जो फार दिवसांपासून हजामती करविण्याचा प्रघात रूढ आहे त्यावरून अनुमान करणें जरूर दिसतें. थंड हवेंत राहणारे लोकही हजामती करवितात; पण त्यांच्या आमच्या हजामतींत मोठें अंतर आहे. ते लोक आम्हांप्रमाणे खरडून हजामत करीत नाहीत. ते तसें करतील तर त्यांना थंडीची बाधा होईल व आम्ही तसें न करूं तर आम्हांस उष्णाची बाधा होईल असे पुष्कळांचें म्हणणें आहे. काळ्या रंगाच्या अंगीं उष्ण किरण अडकवून धरण्याचा गुण असल्यामुळें कापसाचें काळें वस्त्र, काळी लोंकर व काळे केंस इतर रंगांच्या वस्तूंपेक्षां अधिक तापतात असा सर्वत्र अनुभव आहे. शीत प्रदेशांतील लोकांस जात्या उष्णता हवी असल्यामुळें डोक्यावर केंस राखल्यानें त्यांना आपलीं डोकीं गरम ठेवतां येतात, व उष्ण प्रदेशांतील लोकांनीं आपले केंस काढून टाकण्याचा प्रघात घातला असल्यामुळें त्यांना आपल्या डोक्यांस होणाऱ्या उष्णतेची बाधा टाळतां येते. स्त्रियांस बहुधा घरांतल्या घरांत रहावें लागत असल्यामुळें उष्ण व थंड अशा दोनही प्रकारच्या देशांत स्त्रियांचे केशकलाप उतरण्याची चाल नाही. तथापि आमच्या श्रेष्ठ वर्णांतील हिंदूंच्या व विधवा इतर लोकांतील कांहीं प्रकारच्या स्त्रिया यांचा या नियमास अपवाद आहे. प्रथम जी गोष्ट मनुष्यें अवश्यकतेमुळें करतात तीच त्यांना पुढें भूषणावह वाटूं लागते, असा सामान्य नियम असल्यामुळें स्त्रियांचा केशभार भूषणावह झाला आहे, व उष्ण देशांतील पुरुषांनीं आपलीं डोकीं, निदान आपले चेहेरे, हजामती करून गुळगुळीत राखणें हेंच भूषण आहे असा आमचा व

इतरांचा समज झाला आहे. पण स्त्रियांच्या संबंधाने जसा विधवांचा अपवाद आहे तसे उष्ण देशांतील पुरुषांच्या हजामतीलाही कित्येक अपवाद आहेत. थंड देशांत वरचेवर घाम येत नसल्यामुळे रोजच्या रोज डोक्यावरून आंघोळ करण्याची जरूर पडत नाही; यामुळे तेथील लोकांनी केंस राखले तरी त्यांना त्रास होत नाही. पण उष्ण प्रदेशांतील लोकांची तशी गोष्ट नाही. तेथे घाम सपाट्याने चालून अंगाप्रमाणे डोकेंही चिक्चिक् होऊन जाते. रोज स्नान करून हा चिक्चिक्पणा नाहीसा केला नाही तर डोक्यांत मळ सांचण्याचा व त्याला घाण येऊं लागण्याचा संभव आहे. केसांनी आच्छादिलेल्या डोक्यांतील घामाची घाण रोजच्यारोज स्नानाचे वेळी काढून टाकावी तर तें एक मोठें कामच होऊन बसणार; कारण, केसांतलें पाणी साफ निघालें नाही तर सर्दीचा उपद्रव होण्याची भीति असते. तेव्हा उष्ण प्रदेशांतील लोक डोक्यावरील केंस आठवे दिवशीं अथवा पंधरावे दिवशीं काढून टाकीत असल्यामुळे स्नान केल्यावर तें कोरडें करण्यास त्यांना फारसा त्रास पडत नाही; कारण डोक्यावर ओतलेलें पाणी खळदिशीं निघून जातें, व कापडाचा पदर त्यावरून फिरवल्याबरोबर तें कोरडें होतें. तेव्हां आम्हां उष्ण प्रदेशांतील लोकांस हा साप्ताहिक अथवा पाक्षिक क्षौरविधि अत्यंत सुखावह आहे यांत संशय नाही. गरीब लोकांस नाइलाजामुळे ही मुदत एक महिनापर्यंत व कधीं कधीं त्याच्याही पलीकडे वाढवावी लागते. पण कोणताही मनुष्य गरीब असो अथवा श्रीमंत असो, हजामत करून घेऊन डोकें व चेहरा साफ ठेवणें हें त्याचें कर्तव्य आहे असें आम्ही मानतो, आणि विशेष कारणावांचून जर कोणी तसें न करील तर त्याला नांवें ठेवतो. एखाद्याचें डोकें व दाढी विशेष वाढली असल्यास “कांहो, तुम्हाला सुतक किंवा सोयर आहे कीं काय?” असा जो प्रश्न विचारण्यांत येतो यावरून असल्या कारणांशिवाय हजामत वाढूं देणें हा अंगगळपणाचा प्रकार होय, असा आमच्या लोकांचा समज झाला आहे हें उघड आहे. साहेब लोकांस तर वाढलेल्या हजामतीची मोठीच चीड आहे. त्यांच्यामधील पुष्कळ लोक न्हाव्याकडून अथवा खुद्द आपल्या हातानें रोज सकाळीं तोंडावरून वस्तरा फिरविल्याशिवाय व तें साबणानें स्वच्छ धुवून काढल्याशिवाय कोणास भेटत नाहीत. त्यांचें पाहून पाहून आमच्यांतील कित्येक गृहस्थ तसें करूं लागले आहेत. आमच्या राजेरजवाड्यांस व संस्थानिकांस साहेब लोकांच्या भेटीस जावयाचें असलें म्हणजे या गोष्टीविषयीं मोठी खबरदारी ठेवावी लागते. सध्यांचे होळकर युवराज असतां इंग्लंडास जाणार होते. तेथें गेल्यावर त्यांनीं कसें वागावें याबद्दल कै. राजे सर टी. माधवराव यांनीं जीं टिपणें केलीं होती त्यांपैकीं एका टिप्पणांत आपला न्हावी बरोबर घेऊन त्याकडून रोज सकाळीं चेहरा करवणें हें किती अगत्याचें आहे हें सकारण लिहून ठेवलें होतें. तेव्हां जुन्या व नव्या लोकांत ज्या हजामतीचें इतकें महत्त्व मानिलें आहे तीबद्दल आम्ही जितकी काळजी घ्यावी तितकी घेत नाही ही अत्यंत खेदकारक गोष्ट होय. या शरीर सफाईच्या संबंधानें आमचेकडून अनेक प्रकारच्या चुका होत आहेत. त्यांपैकीं आज येथें थोड्यांचा मात्र उल्लेख करतो. त्यांवरून बाकीच्या वाचकांच्या मनांत आपल्या आपण येतील अशी उमेद आहे.

प्रथम, ज्या न्हाव्यांच्या हातांत आपली मान द्यावयाची त्यांविषयीं येथें दोन शब्द लिहिल्यावांचून पुढें जाणें अशक्य आहे. या वर्गातील कारागिरांचा पहिला दोष घामटपणा हा होय. पुणें, मुंबई वगैरे शहरांतील मोठमोठ्या घरीं काम करणाऱ्या न्हाव्यांशिवाय बहुतेक सारे न्हावी मळकट कपडे वापरणारे, तंबाखू ओढणारे व खाणारे, व घामाचा दुर्गंध अंगास येणारे असे असतात. मांडीवर घालावयाच्या फडक्यांस मळाचीं पुटें बसलेलीं असतात. हाताला व तोंडाला तंबाखूचा भपकारा येत असतो; व कधीं कधीं तर यांनीं लसूण, कांदे, किंवा दुसरे कांहीं पदार्थ खाल्लेले असले म्हणजे त्यांनीं पाण्याचा हात तोंडाला लावल्याबरोबर उमळून येऊन ओकारी येते! जवळच्या सामानाचीही तशीच रड असावयाची. वस्तरे बहुधा देशी लोहारांनीं केले असल्यास त्यांची धार नीट असावयाची नाही. इंग्लिश वस्तरे यांना धरतां येत नसल्यामुळे ते एकाचे दोन करतात! असल्या हत्यारांनीं जेव्हां खरडून खरडून उलट्या हजामतीचें काम

चालतें तेव्हां कोणी शस्त्रवैद्य शरीर कापीत आहे की काय, असें वाटून डोळ्यांतून व नाकांतून एकसारखें पाणी वाहूं लागतें. आतां या गलिच्छपणाबद्दल, खराब हत्यारांबद्दल, व चातुर्यशून्यतेबद्दल सर्व दोष त्यावरच लादणें न्याय्य नाही. जसें गिऱ्हाईक असेल तसा माल बहुधा बाजारांत येतो. ज्या कामाचें वेतन एका पैपासून चढत जाऊन बारा पयांपुढें सहसा जावयाचें नाही, तें काम करणाऱ्यांची योग्यताही तितपतच असली पाहिजे. त्यांतल्या त्यांत जे बहुधा एक आण्याच्या हजामती करणारे असतात ते कांहींसे बरे असतात. न्हाव्यांच्या स्थितींत सुधारणा व्हावी अशी इच्छा असेल तर त्यांचें वेतन वाढविण्यास आम्ही तयार झालें पाहिजे. प्रत्येक हजामतीबद्दल सरसकट दोन आणे देण्याचा प्रघात पडेल, व जो स्वच्छ रीतीनें राहून चांगले सामान बाळगील त्यासच कामाला बोलवावयाचें असा निश्चय होईल, तर थोड्या दिवसांत हवे तसे न्हावी मिळूं लागतील. पण दरखेपेला दोन आणे देण्याचें सामर्थ्य असलें तरी ते खर्च करण्याचें औदार्य कोठून येणार? घरांत, बाहेर, प्रवासांत, नित्याच्या व्यवहारांत, व प्रसंगविशेषीं अनुकूलता असूनही जेवढ्या थोड्या खर्चांत गुजारा होईल तेवढा मात्र करावयाचा ही जी आमच्या लोकांच्या अंगांत खिळून गेलेली खोड, तीमुळें स्वर्गांतले कारागीर येथें आणिले तरी त्यांपासून आमचा क्षौरविधि सुखावह होईल किंवा नाही याची शंका आहे. न्हाव्याला जे तीन किंवा चार पैसे द्यावयाचे त्यांबद्दल सायाळाच्या कांट्याप्रमाणें टोंचणारें व सुमारें अर्धा इंच वाढलेले राठ व दाट केंस एकदां कापून काढले म्हणजे हजामत आटपली असें व्हावयाचें नाही; तर कातड्याचा चट्टा निघाला तरी बेहेत्तर आहे, पण सारें डोकें व तोंड अगदीं गुळगुळीत झालें पाहिजे, असा बहुतेकांचा आग्रह असतो, व तसें होण्यासाठीं चाटून उलटी हजामत करून घेण्यांत कितीही त्रास झाला तरी तो त्यांना पुरवतो. कांहींची मजल याच्याही पुढें जाते आणि तोंडाचा बहुतेक भास ते चिमट्यानें एकेक केंस उपटून घेऊन साफ करवितात, व कधीं कधीं ते या कामास आपला हातभारही लावितात! वस्तूच्यानें उलटी हजामत करून घेणें, चिमट्यानें तोंडाच्या कोणत्याही भागावरील, व विशेषतः नाकपुड्यांतील केंस उपटविणें, व वस्तूच्याला खिंडी पडतील इतकी हजामत वाढूं देणें हा सारा गर्हणीय प्रकार आहे. हजामत खरोखरी सुखाकरतां व शोभेकरतां असेल तर ती चांगल्या न्हाव्याकडून सुलटी व दर तिसऱ्या किंवा चवथ्या दिवशीं करून घेतली पाहिजे. चिमट्यानें केंस उपटल्यानें मज्जातंतूंस फार इजा होते. नाकांतील केंस चिमट्यानें उपटविल्यामुळें डोळ्यांस कायमचा अधूपणा आल्याचीं कित्येक उदाहरणें आहेत. केसांस ताबडतोब मऊपणा आणणारे साबण लाऊन हलक्या हातानें सुलटी किंवा सवईची हजामत करून घेऊन लागलीच साभ्यंग स्नान करणें हा अत्यंत प्रशस्त क्षौरविधि होय. मिळेल तितका उत्तम कारागीर बोलवावा, पण तसें करूनही तो मनासारखा मिळण्याचा संभव नसतो. तेव्हां ती उणीव कांहीं अंशीं दूर करण्यासाठीं ज्यानें त्यानें आपल्या खर्चानें हजामतीचे वेळीं अंगांत घालण्याचा एक पोकळ सदरा, मांडीवर घालण्यासाठीं एक स्वच्छ फडकें, उत्तम साबणाची एक वडी, व रॉजर्ससारख्या मेकर्सचा एक वस्तरा घेऊन ठेवावा, आणि आपल्या हजामतीच्या वेळेस कारागिराकडून या जिनसांचा उपयोग करवावा. आपल्या वस्तूंस हात लाऊं देण्यापूर्वीं ते त्याच्याकडून स्वच्छ धुववावे, म्हणजे लोकांच्या लशीनें आपल्या डोक्यांत खवडे होण्याची भीति राहणार नाही, व कातड्यापासून केंस सोडविण्याचें काम त्याचें हातून बरें होईल. हजामतीचा दर वाढून चांगले न्हावी पैदा होऊं लागत तोंपर्यंत क्षौरविधि सुखावह करून घेण्याचा दुसरा प्रशस्ततर मार्ग आम्हांस दिसत नाही. या विषयाचा हा पूर्वार्ध होय. याचा उत्तरार्ध अधिक मनोरंजक आहे; पण एका निबंधाच्या मर्यादेचें उल्लंघन अगोदरच होऊन गेलें असल्यामुळें त्याचें निरूपण आजच करतां येत नाही. तथापि दाढी कोणी ठेवावी; कोणत्या प्रकारच्या मुखवट्यास कोणत्या वळणाच्या मिशा शोभतात; दोन भिवयांतील केंस काढावे किंवा ठेवावे; कपाळ फारच लहान असल्यास तें मोठे दाखविण्यासाठीं डोक्याचे केंस किती मागे सारतां येतील; शेंडीचें क्षेत्र केवढें असावें; शेंडीभोंवतीं जें घेण्याचें कडें किंवा आळें असतें त्याचा परिघ व त्याची जाडी किती असावी; कलप लाऊन काळे केंस दाखविण्यांत किती शोभा आहे; पिकलेल्या घेऱ्यानें व मिशांनी किती ऐट अथवा गंभीरपणा येतो; स्त्रियां कोणत्या प्रकारची केशव्यवस्था प्रिय

किंवा अप्रिय असण्याचा संभव आहे,—वगैरे मनोरंजक विषयांचा उत्तरार्धात समावेश होईल येवढे सांगून तूर्त अंतर्धान पावतो! [प्रस्तुत निबंधाचा उत्तरार्ध प्रसिद्ध होण्याचें तसेंच राहून गेलें असावेसें वाटतें.]

स्नान व आंधोल

हजामतीस आठ दिवस होत आले, तेव्हां आतां अगोदर **स्नानाकडे** वळलें पाहिजे. शिवाय, दाढीमिशीचा विषय थोडा वादग्रस्त आहे; सबब त्यावर विचार करण्याकरतां कांहीं वेळ घेतला तरी हरकत नाही.

आमच्या लोकांस ज्या गोष्टींचा चांगला उपयोग समजला होता त्यांपैकी स्नान ही एक होय. पण ज्याप्रमाणें इतर चांगल्या गोष्टींच्या सत्वास विन्मुख होऊन त्यांच्या फोलास मात्र आम्ही चिकटून राहिलों आहों त्याप्रमाणेंच स्नानाच्या संबंधानेही आमची दशा झाली आहे! हिंदुस्थानासारख्या उष्ण देशांतील लोकांना स्नान किती हितकारक व सुखावह आहे हें आमच्या लोकांस पक्कें समजलें होतें आणि म्हणूनच त्यांनीं सर्वांना दिवसांतून निदान एक वेळ, व कांहींना दोन अथवा तीन वेळ स्नान करण्याचा नियम घालून दिला होता. थंड देशांतील लोक—विशेषतः तेथील गरीब लोक—आठ आठ दिवस देखील आंधोल करीत नाहींत, व त्यांनीं ती न केली तरी त्यांना फारशी पीडा होत नाहीं. पण या बाबतीत आम्ही त्यांचें अनुकरण करूं तर आम्हांस फार त्रास होईल यांत शंका नाहीं. अगोदरच आम्ही ज्या रीतीनें स्नान करावें त्या रीतीनें करीत नसल्यामुळें आमचें केवढें नुकसान होत आहे! पण जें कसलेंबसलें तरी स्नान सध्यां आपण रोज करीत आहों तेंच एक, दोन, तीन, किंवा चार दिवसांआड करूं लागलों तर आमचा घामटपणा वाढेल इतकेंच नाहीं, तर आम्हांत नवीन रोगांची उत्पत्ति होईल.

औषधावांचून व शस्त्रक्रियेवांचून रोगज्ञानाचें नवीन शास्त्र या नांवाचें एका जर्मन डाक्टराचें एक नवीन पुस्तक इकडे नुकतेंच आलें आहे. या पुस्तकांतील सर्वच प्रमेयें अलीकडील विद्वान लोकांस, विशेषतः वैद्यलोकांस, मान्य होतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. पण प्रोफेसर कुन्हे याच्या ग्रंथापासून आम्हांस आमच्या मार्गे पडत चाललेल्या किंवा बिघडत चाललेल्या स्नानविधीस फिरून ताळ्यावर आणावें असें वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं. बहुतेक रोग पाण्यानें बरे करतां येतात, असें मानणारे व तदनुसार औषधांची योजना करणारे कांहीं वैद्य युरोपांत फार दिवसांपासून आहेत, व इकडेही ते अगदीं अश्रुत आहेत असें नाहीं. **अॅलोपाथी** व **होमिओपाथी** म्हणून जसे वैद्यकाचे दोन पंथ आहेत, तंसाच **हैड्रोपाथी** म्हणून तिसरा एक पंथ आहे. पहिल्या पंथाचे लोक विकाराच्या उलट औषधें देतात; म्हणजे थंडीपासून उत्पन्न होणारे रोग उष्ण उपायानें घालविण्याचा प्रयत्न करतात. दुसऱ्या पंथाचे वैद्य थंडी थंड उपायांनीं व उष्ण, उष्ण उपायांनीं नाहींसें करतां येतें असें मानून बहुधा तशा प्रकारची योजना करतात. यांच्या औषधाचे प्रमाण मात्र अत्यंत सूक्ष्म असतें. शेवटल्या पंथानें बहुतेक रोगांवर पाण्यासारखें औषध नाहीं, असें ठरवून टाकलें आहे. **डॉ. कुन्हे** हा याही पंथाच्या पुढें गेला आहे. कांहीं एका प्रकारच्या स्नानविधीशिवाय रोग बरे करण्याचा व त्यांचें बीज नाहींसें करण्याचा दुसरा राजमान्य व खात्रीचा उपायच नाहीं, असें त्यांचें म्हणणें आहे. शरिरांतील रक्ताशीं न मिळणारे असे पदार्थ शरिरांत शिरून कुजूं लागतात व पराकाष्ठेची उष्णता उत्पन्न करतात, आणि या उष्णतेमुळें नानाप्रकारचे रोग उद्भवतात; तेव्हां तसले पदार्थ मलमूत्रोत्सर्गाबरोबर किंवा घर्मोत्सर्गाबरोबर शरिरांतून काढून लाविल्याशिवाय रोगशांति व्हावयाची नाहीं, असा यानें मुख्य सिद्धांत केला आहे. या सिद्धांताचें समर्थन किंवा खंडन करणें हें आमचें काम नव्हे. त्यानें आपल्या पुस्तकांत जे तीन चार प्रकारचे स्नानविधि सांगितले आहेत व ज्यांचे योगानें पाहिजे तो रोग नाहींसा करतां येईल असें त्याचें म्हणणें आहे, ते विधि वाचकांच्या नजरेस आणून स्नानाचें माहात्म्य किती वाढलें आहे व त्याबद्दल आपण किती खबरदारी घेतली पाहिजे, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत भरवून द्यावी येवढेंच आमचें कर्तव्य आहे.

अंगास घाम येण्याकरतां आपण वाफारा देतो, हें सर्वास ठाऊक आहेच. अशा प्रकारें सर्वांगातून जो घाम काढणें त्याला कुन्हे बाष्पस्नान म्हणतो. हें स्नान सर्वांगाला किंवा फक्त रुग्ण भागाला घातलें तरी चालतें. बाष्पस्नानानंतर लागलीच शीतोदकस्नान पाहिजे; नाही तर शरिरांतील उष्णता भडकून नुकसान होतें असें याचें म्हणणे आहे. हीं स्नानें वारंवार करण्याची गरज नाही. मध्यांगस्नान हें नेहमीं करावयाचें स्नान. मोठ्याशा पातेल्यांत किंवा लांकडाच्या अथवा लोखंडाच्या पिपांत नाभीपासून गुडघ्यापर्यंत अंगाचा भाग पाण्यांत बुडवून बाकीचा कोरडा ठेवला तर मध्यांगस्नान होतें. हें स्नान सोसवेल अशा थंड पाण्यानेच केलें पाहिजे. पण हेंही जर कोणास सोसवलें नाही तर, त्यानें पुस्तकांत सांगितलेला शरीरविशिष्ट भाग बोटास साहील इतक्या थंड पाण्यानें वारंवार धुवावा. या चतुर्विध स्नानांचा यथाशास्त्र व यथाकालीं उपयोग केला असतां रक्तांतील कोणताही विकार कितीही जुना असला तरी नाहीसा होऊन शरीर निरोगी होईल अशी या नवीन शार्मण्योद्धव धन्वंतरीची प्रतिज्ञा आहे. आमचे वैद्य सांगतात त्याहूनही यानें सांगितलेलें पथ्य अधिक तीव्र आहे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे. कोणत्याही प्रकारचें मांस, मदिरा, किंवा मसाले यांना कुन्हेच्या पथ्यांत जागा नाही. नुसता भात, फक्त उकडलेल्या अथवा पचतील तर हिरव्या भाज्या, कच्चें दूध, आणि पिकलेलीं फळें यांवर जो राहील त्याला बहुधा रोगच होणार नाही, व ज्याला झाला असेल त्याचा अल्प काळांत नाहीसा होईल असें याचें म्हणणें आहे!

वरील वैद्यशास्त्रापैकीं स्नानाचा भाग आमच्या प्रस्तुत विषयास विशेष संलग्न असल्यामुळें त्याचा येथें इतक्या विस्तारानें उल्लेख केला आहे. **कुन्हेनें** सांगितलेलीं स्नानें आपण करतो त्याप्रमाणें उघड्या अंगणांत किंवा उघड्या मोरींत करावयाचीं नाहीत. ढुंगणाला एखादा पंचा किंवा जुनेर लावून घेऊन उघड्या हवेंत दोन तीन तांबे अंगावर ओतून घेणें हें खरें स्नान नव्हें. असल्या स्नानापासून उपकार न होतां उलट अपकार होतो. अंगावर बसलेला मळ निघून जाऊन रोमरंध्रें मोकळीं व्हावीं, घर्षणानें व बाहेरील हवेच्या स्पर्शानें रक्ताला गति प्राप्त होऊन रुधिराभिसरण जोरानें चालू व्हावें, व स्नानानंतर अंगाला घाम येऊन त्याच्या द्वारे शरिरांतील दुष्ट द्रव्यें बाहेर पडावीं, असा स्नानाचा मूळ उद्देश आहे. पण यांपैकीं एकही उद्देश आम्ही हल्लीं ज्या तऱ्हेचीं स्नानें करतो त्यांनीं तडीस जात नाही. नदींत, ओढ्यांत, विहिरींत, हौदावर, किंवा मोरींत कसें तरी झट्पिशीं अंग भिजवून घेऊन जो वस्त्रांतर करतो त्याला आपण “कां कावळ्यासारखें एकदाचें आंग ओलें करून मोकळे झालांत!” असें जें कधीं कधीं म्हणतो त्यावरून अशा प्रकारच्या स्नानाचा तोडगा आम्हांसही मान्य नाही, हें उघड आहे. पण जी गोष्ट स्वल्प विचारांतीं सर्वास मान्य होण्यासारखी आहे तिच्यापासून नित्याचारांत व्यभिचार होत असतां त्याकडे कोणाचेंही लक्ष जात नाही हें केवढें आश्चर्य आहे! शरिराचे जे भाग फारच स्वच्छ ठेवले पाहिजेत त्यांकडे तर आम्ही मुळीच लक्ष देत नाही. आमच्या बायका भिजलेलें अंग कोरडें न करतां ओल्या अंगावर व वस्त्रावर कोरडें वस्त्र नेसतात, हें आपण नित्यशः पहात असून चुकीची दुरुस्ती करीत नाहीं याला काय म्हणावें? रोजच्या रोज पाण्याचीं दोन तीन घंगाळे घेण्याचें सामर्थ्य नसल्यास प्रत्येक दिवशीं कावळ्याप्रमाणें पाण्यांतून शरीरें कशीं तरी बुचकळून काढावयाचीं; मग स्नान करतां तरी कशाला? असलीं स्नानें करण्यापेक्षां खादीचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या जाड कापडाचा तुकडा थंड अथवा ऊन पाण्यांत घट्ट पिळून त्यानें सारें शरीर चोळून साफ केलें तर आरबी समुद्रांत किंवा बंगालच्या उपसागरांत एक घंटाभर पोहत राहिल्याचें श्रेय येणार आहे! ज्यांना नित्य स्नानाची ऐपत नसेल त्यांनीं ह्या रीतीनें शुष्क स्नान केलें तरी पुष्कळ फायदा होणार आहे. स्नानाची जागा चोहोंकडून झांकलेली असावी; स्नान करतांना अंगाला वारा लागूं नये; स्नान करतांना अंगावर होईल तितका कमी कपडा असावा; मुळीच नसला तर फार चांगलें; स्नान करण्यापूर्वीं अंगाला कसलें तरी चांगलें तेल लावलें तर फार बरें; स्नानाचें पाणी सोसेल तितके थंड असावें; सोमाळें पाणी घेतां आल्यास फार चांगलें; अंगाचा मळ व घाम साफ निघण्यासाठीं मिळतील तितके उत्तम साबण वापरावे; पिअर्स सोप सर्वांत श्रेष्ठ आहे; रिठे,

शिककाई, हरबऱ्याचें पीठ, वरण, शेण, काळी माती वगैरे द्रव्यांनीं शरीरें व वस्त्रें साफ करण्याचे दिवस गेले हें ध्यानांत ठेवून अंगास मवारी आणणारी व त्वग्रोग नाहीसा करणारी जीं निरनिराळीं परदेशी व स्वदेशी साबणें निघालीं आहेत त्यांचा मनापासून उपयोग करावा; स्नान करतांना जाड फडक्यानें सारें शरीर बरेंच चोळावें, व स्नान झाल्यावर कोरड्या वस्त्रांनें तें चोळून चोळून साफ करावें. अशा रीतीनें शरीर व केंस कोरडे केल्यावर लागलीच ऊबदार कपडा घालावा, आणि थोडा वेळ विश्रांति घेऊन व घाम आला असल्यास तो पुसून काढून मग जें काम करावयाचें असेल त्याला लागावें. अशा रीतीनें स्नान करणारा गृहस्थ या देशांत सध्या हजारांत एक तरी सांपडेल किंवा नाही याची आम्हांस बरीच शंका आहे. तथापि **काशीस जावें नित्य वदावें** असा निदिध्यास मुमुक्षूंनीं धरावा म्हणजे एखादे दिवशीं तरी त्यांचे मनोरथ पूर्ण होण्याचा प्रसंग येईल असें पूर्वींचे लोक समजत असत, त्याप्रमाणें उत्तम प्रकारचें स्नान कोणतें हें आम्ही आपल्या वाचकांस दाखवून दिलें आहे, व त्याचें माहात्म्य थोडक्यांत सांगितलें आहे; अशा रीतीनें तें करण्याचा जे निदिध्यास धरतील त्यांच्या हातून तें केव्हां केव्हां तरी घडेल. काशीच्या प्रवासाप्रमाणें शास्त्रोक्त स्नानास मोठा खर्च किंवा त्रास पडत नाही. ज्याला त्याचा उपयोग चांगला कळून येईल त्याला अगदीं स्वल्प खर्चानें व श्रमानें तें करतां येण्यासारखें आहे. अशा रीतीनें चार सहा महिने स्नान केल्यानें त्याचा झोंपेवर, अन्नपचनावर, रुधिराभिसरणावर, व त्वचेवर केवढा परिणाम होतो हें ज्याच्या अनुभवास आलें आहे त्यालाच त्याची खरी योग्यता समजण्याचा संभव आहे. खरजेनें फिदफिदलेले हात व कंबर पहाण्याचा ज्यांना कंटाळा असेल; कपाळावर, गालावर, ओंठावर, व हनवटीवर आलेल्या बारीक पुळ्या पाहून ज्यांना किळस येत असेल; सारें शरीर व विशेषतः नेहमीं उघडें असणारें तोंड तुळतुळीत व सतेज असावें अशी ज्यांची इच्छा असेल, आणि शरिराला कोणत्याही प्रकारचा दुर्गंध येऊन दुसऱ्याला आपणापासून त्रास न व्हावा असें ज्यांना वाटत असेल, त्यांनीं वर सांगितलेल्या पद्धतीनें स्नान करण्याचा व करविण्याचा परिपाठ घातला पाहिजे.

गंधलेपन

हजामत झाली, आंघोळ झाली; तेव्हां आतां गंध लावणें स्वाभाविकच आहे. पण हें गंध लावावयाचें कशासाठी? शोभेसाठी कीं उपयोगासाठी? किंवा या दोन्हीही कारणासाठी नसून केवळ धर्मासाठी? या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे क्रमानें नव्हे, पण विषयानुरोधानें पुढील लेखांत कोठें तरी वाचकांस सांपडल्यावांचून राहणार नाहीत अशी आशा आहे.

आमच्या संस्थानिकांत कांहीं संस्थानिक असे आहेत कीं त्यांचेपुढें सकाळीं जावयाचें म्हणजे स्नान करून व गंध लावून गेलें पाहिजे; नाही तर त्यांना विषाद येतो. यावरून खुद्द संस्थानिक सूर्योदयापूर्वी शौचमुखमार्जन करून व सूर्यनारायणास अर्घ्य देऊन शुचिर्भूत होत्साते आपल्या कार्यासनावर विराजित होत असतील असा जर कोणाचा समज असला तर तो मोठा चुकीचा होणार आहे. खुद्द यांच्या घामटपणांत, आळसांत व कालातिपातांत बिलकुल कसूर व्हावयाची नाही! फाजील खाणें, पिणें, व भोगणें यांत रात्रीचा बराच भाग गेला असल्यामुळें यांच्या तोंडावर कितीही सुस्ती, धुंदी व ग्लानी दिसत असली, व तीं कितीही घाणत असलीं तरी **सत्तेपुढें शहाणपण चालत नाही** असा न्याय असल्यामुळें हे पारोशा मनुष्याचें मुखावलोकन करूं शकत नाहीत! काय करतात बिचारे अन्नार्थी गरीब लोक? यजमानास खुष राखण्यासाठीं स्नानें करून मुजऱ्याला जातात; निदान धोंडभट्टी करून तरी त्यांच्या डोळ्यांत धूळ टाकतात. एका खरमरीत कारभाऱ्यानें आपल्या यजमानाला असें उत्तर दिलें कीं “आपण असल्या क्षुल्लक गोष्टींत मन घालूं नये. आपल्या पदरीं सतरा दासी आणि अठरा नोकर; आम्हां पुष्कळांना बायकोशिवाय दुसरें कोणी नसतें आणि तीही अडचणींत असली म्हणजे सकाळीं चूल पेटविण्याचें काम आमचें आम्हांस करावें लागतें! पण तेंही असो. सर्वांनी सकाळच्या प्रहरीं स्नान करण्यांत काय फायदा आहे? यजमानासारख्यांनीं तसें करण्यास कांहीं हरकत नाही; कारण स्नान केल्यावर पुनः मलिन होण्याची त्यांना गरज पडत नाही. पण आमची तशी गोष्ट आहे काय? आपण आम्हांस पाहिजे तें काम पाहिजे तेथें जाऊन करावयास सांगणार. कधीं कधीं आम्हांस लोकांचे पायखाने देखील पहाण्यास जावें लागतें. तेव्हां आम्ही अमक्याच वेळीं स्नान केलें पाहिजे अशी सक्ती आपण करणें अगदीं अप्रशस्त आहे.” हें सणसणीत उत्तर मिळाल्यापासून संस्थानिक-मजकुरानें स्नानाची पंचाईत करण्याचा नाद अजीबाद सोडून दिला असें सांगतात!

गंध आणि कुंकू यांचा मूळ उद्देश अलंकाराहून निराळा असावा असें त्यांच्या सांप्रत उपयोगावरून सुद्धां उघड दिसतें. कुंकूवामुळें कपाळाला शोभा येते असें म्हणून विधवा स्त्री कुंकूवाचा तिलक आपल्या कपाळाला लावण्यास प्रवृत्त होईल असें कधीही व्हावयाचें नाही. अविवाहित स्त्रियांना व भर्तृमती स्त्रियांना ऊर्फ सवाष्णींना मात्र तसें करण्याचा अधिकार आहे. गतभर्तृकेच्या मनांत तसला झोंक पाहिजे असेल तर तिनें अगोदर विठ्ठलसवाष्ण झालें पाहिजे! हा अवतार तिनें घेतला म्हणजे मग पांढऱ्यां चंदनाचा अगर गोपीचंदनाचा हवा तेवढा वाटोळा गरगरीत टिळा आपल्या कपाळावर लावण्याचा हक्क तिला दिलेला आहे. शिवाय, तिनें सकाळच्या प्रहरीं तुलसीवृंदावनांतील थोडीशी चिकट काळी मातीही पाहिजे तर कस्तुरीच्या ऐवजी लावण्यास कांहीं हरकत नाही! आमच्या धर्मानें कृपावंत होऊन तितकी उदारता त्यांस दाखविली आहे! वरिष्ठ वर्णांतील अविवाहित मुलींनीं व भर्तृमतींनीं कसलें तरी कुंकू लाविलें पाहिजे येवढाच निर्बंध आहे. त्या कुंकूवाचें स्वरूप, क्षेत्र, व मिश्रण यांविषयी त्यांना पूर्ण मोकळीक दिली आहे. चौरस, वर्तुळ, सरळ रेघ, अर्धवर्तुळ अशा प्रकारची पाहिजे ती आकृति जिची ती पसंत करते. आकाशांत चमकणाऱ्या चांदणीप्रमाणें कोणी दोन भिवयांच्या मध्यभागीं किंवा कपाळाच्या मध्यभागीं एक लहानशी टिकली ठेऊन

देतात, व कोणी कपाळाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत मळवटवजा पट्टा ओढून आपल्या सवाष्णपणाचा पूर्ण उपभोग घेतात! कोणी पाण्यांत पिंजर कालवून तीवर किंवा मेणावर आयत्या वेळीं ती चिकटवून तीवर वेळ मारून नेतात; व कोणी तेल, लिंबू वगैरे अनेक जिनसा घालून तयार केलेलें लालभडक व सुगंधी कुंकू वापरतात. यासंबंधानें आमच्या शास्त्रकर्त्यांनीं स्त्रियांस जें स्वातंत्र्य ठेविलें आहे त्याबद्दल त्यांची पुरेशी स्तुति करतां येणें अशक्य आहे?

आतां पुरुषांकडे वळूं. स्नान झाल्याबरोबर “अद्रुष्टाला” उर्फ कपाळाला कांहीं न लावणें हें वरिष्ठ जातींतील चांगल्या घराण्यांत चांगलें मानीत नाहीत. पण स्त्रियांपेक्षां यासंबंधानें इकडे बराच घोंटाळा आहे. अविवाहित मुलांनीं व सस्त्रीक पुरुषांनीं कसलें तरी गंध लावलेंच पाहिजे व विधुरांनीं ते लावतां कामा नये असा जरी निर्बंध नाही, तरी वैष्णव, शैव, रामानुज, स्मार्त वगैरे अनेक पंथ झाल्यामुळें आडवें, उभें, काळी रेघ, भस्म, गोपीचंदनाच्या मुद्रा असें या धर्मकृत्यास अथवा अलंकारप्रकरणास बहुविधत्व आलें आहे. ज्याप्रमाणें काळा रंग म्हणजे सर्व रंगांचा अभाव त्याप्रमाणें कालेंकरून या सर्वांचाच लोप होत जाईल अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत; पण तो होईपर्यंत थोडीबहुत मजा दिसल्याशिवाय रहाणार नाही; कारण ज्याप्रमाणे अमुक पल्टणीचे अमुक घोडे असें दाखविण्याकरतां त्यांना डाग देण्याचा प्रघात आहे त्याप्रमाणेंच आमच्या मुद्रांचे छाप आहेत असें म्हणण्यास विशेष हरकत दिसत नाही. मुद्रा लावणाऱ्या पंथांचे स्वामी दक्षणेच्या मानानें सुकुमार मुलास, मुलीस, स्त्रियांस व पुरुषांस कमी अधिक तप्त मुद्रा देतात असा बोभाटा कधीं कानीं येतो. त्यांत कांहीं तथ्य असेल तर या मुद्रा लावणें केवळ नटण्याचा प्रकार नसून धर्मविषयक अंधत्वाची, जुलमाची व पक्षपाताची एक बाब आहे असें म्हणणें जरूर होणार आहे. स्नान झाल्यावर रोमरंध्रांत वायू शिरूं नये म्हणून एका वस्त्रहीन मनूंत अंगाला भस्म फांसणें कितीही अवश्य वाटलें असलें तरी आतां त्याचा बहुतेक ठिकाणीं लोप झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. जुन्या लोकांत उभें किंवा आडवे चंदनाचें पांढरें गंध आणि नव्या लोकांत रव्यांचे अथवा केशरी गोळ्यांचे बारीकसे उभे आडवे पट्टे किंवा एक अथवा दोन ठिपके यांचें बरेंच माहात्म्य दृष्टीस पडतें. कानडी वगैरे वैष्णव पंथांच्या नव्या जुन्या लोकांना रक्तचंदनाचा तांबडा टिळा आणि काळी रेघ यांनीं अद्यापि बरेंच धरलें आहे. पण कांहीं हरकत नाही; या साऱ्या निरुपद्रवी वस्तु आहेत. त्यांचा स्वाभाविक अनुपयुक्तपणा आणि घाम आल्यावर त्यांपासून जो त्रास होतो तो, या दोहोंच्या मदतीनें त्यांना हळू हळू रजा मिळणार आहे याबद्दल आम्हांस शंका नाही. खऱ्या सुधारणेस त्यांपासून कोणत्याही प्रकारचा म्हणण्यासारखा व्यत्यय येत नसल्यामुळें त्यांस कांही वर्षे तेथें राहूं देण्यांस आमची हरकत नाही!

या गोष्टीविषयीं लिहीत असतां आणखी एका वस्तूविषयीं येथें थोडासा उल्लेख करावा असें आम्हांस वाटत आहे. ती कोणती म्हणाल तर बायकांचें गोंदणें हें होय. हें गोंदणें बहुधा दोन कारणांनीं अस्तित्वांत आलें असावें. चित्रविचित्र रंगांच्या वेलबुट्ट्या भिंतीवर व अंगावर काढण्याची हौस मनुष्याच्या मनांत स्वाभाविकपणें उत्पन्न होत असेल, म्हणून मनुष्ये प्रथमावस्थेंत आपलीं शरीरें रंगवितात व त्यांवर नानाप्रकारच्या आकृती काढतात, अशा प्रकारचीं वर्णनें आपण वाचतो. भारतकाळीं मोठमोठ्या राजकुलांत देखील स्त्रियांच्या हृत्पटांवर “पत्रावली” काढण्याचा परिपाठ होता असें स्पष्ट दिसून येतें. “वडीलपण लपविणें” हा एक रंगाचा दुसरा मोठा उपयोग आहे, व युरोपियन लोक देखील त्या कामाकडे रंगाचा उपयोग करतात हें सर्वास ठाऊक आहे. एका प्रकारची गुलाबी पूड आणि कलप अशा दोन जिनसा बाजारांत मिळतात, त्या एकदम नाहीशा झाल्या तर अनेक वृद्ध युवतींचें चेहेरे त्यांवरील गुलाबी एकाएकीं नाहीशी होऊन फिकट दिसूं लागतील, व पुष्कळ वृद्ध तरुणांचे काळे केंस एकाएकीं पिकून गेल्यामुळें आपणांस भाळलेल्या युवतींचें मनोधारण आतां कसें करावें अशी त्यांना पंचाईत पडेल! लढाईत कैद

केलेल्या लोकांस किंवा बाजारांत विकत घेतलेल्या गुलामांस डागण्याची पूर्वी चाल असे, व गोंदणें हें त्या चालीचें एक रूपांतर असावें असा आमचा समज आहे. अशा प्रकारचा एखादा उद्देश पुढें ठेऊन सांप्रतकाळीं गोंदावयाचें असेल तर भलत्यासलत्या आकृती कोरीत बसण्यापेक्षां ज्याप्रमाणें भांड्यावर मालकाचें नांव आणि वजन घालतात त्याप्रमाणें प्रत्येक स्त्रीच्या कपाळावर तिचें कूळ आणि जन्मतिथी कोरली तर फार बरें होईल! तसेंच तिचें पाणिग्रहण झाल्याबरोबर तिच्या हातावर तिच्या नवऱ्याचें नांव गोंदण्याचा प्रघात पडेल तर खासें होणार आहे! आम्हास या चालीचें संगोपन करण्याची आतां अवश्यकता दिवस नाही. पण ज्यांना ती दिसत असेल त्यांना तीपासून सध्यां रूढ असलेल्या तऱ्हांपेक्षां वर सुचविलेल्या प्रकारांसारखे गोंदण्याचे नवीन प्रकार वहिवाटींत आणून त्यांपासून फायदा व शोभा यांची वृद्धि करतां येणार आहे!

सुधारलेले कोण?

५-५-९०

राजकीय विषयांचा विचार करतांना वारंवार घडणारा एक प्रमाद असा आहे की, सुधारणा म्हणजे काय या प्रश्नाचा योग्य निर्णय आपण कधीच करीत नाही. एका लोकांत ज्या गुणांची वृद्धि झाली असेल त्यांची दुसऱ्यांत झाली नसल्यास पहिले स्वतःस सुधारलेले आणि दुसऱ्यांस रानटी किंवा अर्धवट सुधारलेले म्हणतात. आम्ही आशिया खंडांतील लोक युरोपियन लोकांच्या दृष्टीने अर्धवट रानटी आहो! कांहीं बाबतींत आम्हांस ते तसे वाटतात. तेव्हां सुधारणा म्हणजे काय गौडबंगाल आहे? सत्य, प्रामाणिकपणा, कृतज्ञता, परोपकारबुद्धि, बंधुप्रेम, स्त्रीपुरुषांतील प्रीतीचा अव्यभिचार इत्यादि एक किंवा अनेक गुणांच्या वृद्धीस सुधारणा असें म्हणावयाचे असेल तर ज्या अनेक लोकांस आपण सध्या रानटी म्हणतो, त्यांस सुधारलेले म्हणावे लागेल, व ज्यांस सुधारलेले म्हणतो त्यांस रानटी म्हणावे लागेल. आशिया, आफ्रिका, अमेरिका, आणि इतर ठिकाणच्या कांहीं मूळ जातींत एकेक सद्गुण इतका विकास पावलेला दिसतो की, त्याची बरोबरी सुधारलेल्या कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकांच्याने व्हावयाची नाही. हिंदुस्थानांतील **संताळ** लोकांविषयीं हंटरचे असें म्हणणें आहे की, यांच्याइतके सत्यशील लोक दुसरे कोठें सांपडावयाचेच नाहीत. **सौरा** लोकांविषयीं शॉर्ट असें म्हणतो की, त्यांच्यासारखे प्रामाणिक लोक कोठेही सांपडावयाचे नाहीत. खोटे कसें बोलावे, हें त्यांना समजतच नाही! **गोंड** लोकही मोठे प्रामाणिक व सत्यशील आहेत. **खांड** लोकांत वडिलोपार्जित कर्ज नाकबूल करणें मोठा गुन्हा समजतात, व जो तसें करील त्याला ते कडक शिक्षा करतात! लेपचा लोकांचा प्रामाणिकपणा केवळ आश्चर्य करण्याजोगा आहे. चोरी म्हणजे काय हें त्या लोकांस ठाऊक नाही! कर्नाटकांतील मूळ जातींविषयीं कर्नल डिक्सॉन हा असें म्हणतो की, “या लोकांवर पूर्ण भरंवसा टाकला असतां ते जो प्रामाणिकपणा दाखवितात तो पाहून अंतःकरण सद्गदित झाल्यावांचून रहात नाही!” याप्रमाणेंच आणखी अनेक अक्षरशून्य किंवा अज्ञान लोकांची गोष्ट आहे. मॅले, पोलिनिशिया, न्यू गिनी वगैरे ठिकाणीं ज मूळचे रहिवासी आहेत त्यांचा प्रामाणिकपणा, सौजन्यता, सहजमैत्री, परोपकारित्व वगैरे गुण सुधारलेल्या लोकांस लाजविण्यासारखे आहेत. तेव्हां आतां सुधारलेले कोणांस म्हणावे?

उलट, ज्यांना आपण बहुधा ‘सुधारलेले’ ही संज्ञा देतो, अशा कांहीं सांप्रत व पुरातन लोकांकडे पहा. फिजी लोक मोठे बुद्धिवान् आहेत असें म्हणतात. पण खोटे बोलणें, विश्वासघात करणें, लुटणें, व खून पाडणें इत्यादि गोष्टींस हे लोक अपराध समजत नाहीत इतकेंच नाही, तर त्यांस ते मोठे सद्गुण मानितात, आणि ज्याच्या हातून त्या नित्य घडत असतात, त्यांची त्यांमध्ये मोठी प्रतिष्ठा असते. आजारी लोकांस जीव कोंडून मारणें ही या जातींत नेहमीं दृष्टीस पडणारी गोष्ट आहे. तसेंच, देवतांस बळी देण्यासाठीं जिवंत माणसें दोडक्याभोपळ्याप्रमाणें चिरणें, आणि त्यांच्या पाकाचा जगदंबेस नैवेद्य दाखविल्यावर यथेच्छ आहार करणें हा फिजी लोकांचा सामान्य धर्माचार आहे! आमच्या येथील कऱ्हाडे जातींत ब्राह्मण मारण्याचा जो परिपाठ होता म्हणून म्हणतात, तो असल्याच मूर्ख धर्मसमजुतीमुळे पडला नसेल काय? तथापि कऱ्हाड्यांस रानटी कोण म्हणूं शकेल? त्याप्रमाणेंच फिजीअन लोकांत सुधारणेचीं जीं अंगें आहेत त्यांकडे पाहिलें असतां त्यांसही रानटी म्हणणें बरोबर नाही, असें कबूल करावे लागेल. या लोकांनीं, जिला बिकट म्हणावे लागेल अशी, राज्यपद्धति स्थापिली आहे; यांच्यापाशीं व्यवस्थित फौजफांटा आहे; यांना अवघड तट बांधतां येतात; नानाप्रकारचीं धान्यें पिकविण्याची, पाट व धरणें बांधण्याची, व नाना तऱ्हेचीं झाडे वाढविण्याची कला यांना चांगली साधली आहे; या लोकांत श्रमविभाग बराच वाढला आहे; व्यापार व देवघेव बरीच होत असून, हे

एका प्रकारच्या ओबडधोबड नाण्याचाही उपयोग करीत असतात; व तीनशें माणसं बसण्यासारख्या होड्या किंवा तारवें बांधतां येण्याइतकी सुतारकला या लोकांत विस्तार पावली आहे. पुनः आफ्रिकेंतील डाहोमी लोकांचें उदाहरण घ्या. आपणांत जसे मूळचे चार वर्ण होते तसे या लोकांत सहा वर्ण म्हणजे जाती किंवा वग आहेत; राज्यपद्धति अवघड असून न्यायनिवाडा करण्यास दोन दोन अधिकारी नेमलेले असतात; यांच्या सैन्याचे इन्फंट्री, कॅव्हलरी, पल्टण असे विभाग केलेले असून, हे मधून मधून मोठमोठ्या कवायती आणि लुटिपुटीच्या लढाया करतात; यांनीं तुरुंग बांधले आहेत, पोलिस ठेवले आहेत व जकातींचीं नाकीं घातलीं आहेत, आणि या सर्वांविषयीं कायदे केले आहेत; खतमूत घालून जमिनीची मेहनतमशागत करणें व वीस पंचवीस प्रकारचीं धान्यें, गवतें, आणि झाडें वाढविणें हें यांस अवगत आहे; रस्त्याला फाटकें करणें, पूल बांधणें व किल्ले बांधून त्यांसभोंवतीं खंदक खणणें वगैरे कामें त्यांस चांगलीं करतां येतात. एका अंगाला ही इतकी सुधारणा, पण दुसऱ्या अंगाकडे पहाल तर त्यांस रानटी म्हटल्याशिवाय राहवणार नाही. राजाच्या मंदिरास नटविण्यासाठीं हे लढाया उपस्थित करून, शत्रूंचीं शिरकमलें काबीज करण्याच्या खटपटींत नेहमीं व्यग्र झालेले असतात; राजा मेला असतां हे शेकडों लोक मारतात, आणि प्रत्येक वर्षीं स्वर्गस्थ मृत राजांकडे निरोप घेऊन जाण्यासाठीं हे हजारों लोकांस कंठस्नान घालतात; रक्ताभिलाष, क्रूरता, असत्यभाषण, परवंचन हे दुर्गुण यांच्या अंगांत खिळले असून, कुटुंबांतल्या कुटुंबांत सुद्धां अनुकंपा किंवा कृतज्ञता दृष्टीस पडत नाही; व नवरा—बायको आणि मुलें यांत ममता असल्याचें कांहींच चिन्ह दिसत नाही. नवीन खंडांत म्हणजे अमेरिकेंतही मूळच्या लोकांत हाच प्रकार दृष्टीस पडतो. मेक्सिको येथील लोकांच्या देवता मांसभक्षक असल्यामुलें तेथील लोक उन्हेन उन्हेन ताजें मांस आणि रक्त त्यांच्या तोंडांत कोंबतात, आणि त्या संतुष्ट झाल्या म्हणजे त्यांच्या प्रसादाचें यथेच्छ सेवन करतात! मध्य अमेरिकेंतील इंडियन लोकही असेच आहेत. पुस्तकें, नकाशे, तसबिरा, झाडांचीं व पर्वतांचीं चित्रें, पंचांगें, थोडेंस अंकगणित, व साधारण राज्यपद्धति हीं त्यांस अवगत आहेत; तरी त्यांतील धर्माधिकारी कोवळीं कोवळीं पोरें आणि सुंदर पोरी यांचीं काळीजें काढून मांसाहारी देवतांस अर्पण करतात, आणि त्याचीं अंगें जिवंतपणीं चतुराईनें सोलून काढून त्यांच्या मेखलांनिशीं देवतांपुढें कृतिवासाप्रमाणें नर्तन करतात!

येथपर्यंत ज्यांना आपण रानटी किंवा अर्धवट रानटी लोक म्हणतो, अशांविषयीं कांहीं गोष्टी सांगण्यांत आल्या. आतां ज्यांना इतिहासाच्या आरंभापासून ‘सुधारलेले’ ही संज्ञा देण्याचा परिपाठ आहे, अशा कांहीं लोकांचा विचार करूं. युरोपियन लोक असें समजतात कीं, मनुष्यसुधारणेस प्रथम आसिरीया प्रांतांत आरंभ झाला. या जुन्या आसिरीअन लोकांविषयीं जी माहिती उपलब्ध आहे, तीवरून असें दिसतें कीं हे लोक कित्येक बाबतींत सध्यांच्या रानटी लोकांस हार जाणारे नव्हते. जुन्या मिसर देशांतील देवालयांतल्या भिंतींवर आसिरीअन लोकांचा राजा दुसरा **रॅमसीस** याच्या हुकमावरून त्याचीं चित्रें काढण्याचा संप्रदाय पडला होता. यांपैकीं एका चित्रांत रॅमसीस यानें आपल्या डाव्या हातांत शत्रूकडील सहा कैद्यांच्या शेंड्या धरल्या आहेत, व उजव्या हातांतील तरवारीच्या एका घावासरशीं तो साऱ्यांचीं मस्तकें उडवीत आहे असें दृष्टीस पडतें! तसेंच या एकट्या रॅमसीसनें आपला विजयध्वज जिकडे तिकडे लावण्यासाठीं केलेल्या लढायांत जितके लोक मारले असावे तितके सध्यांच्या हजार रानटी राजांनाही मारवणार नाहीत, असा इतिहासकारांचा अभिप्राय आहे. गुरें मारून त्यांच्या ओल्या कातड्यांत कैद्यांस शिऊन टाकणें, किंवा त्यांच्या अंगाला पेट घेणारीं द्रव्यें चोपडून, मग त्यांस आग लाऊन देणें या ज्या जुन्या राजांच्या बंडखोरांस दंड करण्याच्या पद्धति त्या तांबड्या इंडियन लोकांच्या छलपद्धतीहून विशेष ममतेच्या किंवा कमी क्रूरपणाच्या आहेत, असें म्हणवणार नाही. एखाद्या इसमास कोणी श्वापद मारीत असलें तर तो देखावा पाहून, **दमारा** लोकांस दया न येतां हंसूं येतें, म्हणून कित्येक लोक त्यांची मोठी निर्भर्त्सना करतात; पण रोमन लोकांत यापेक्षां वाईट प्रकार घडत असे. मोठमोठ्या आखाड्यांत ते चवताळलेल्या

वन्यश्वापदांच्या आणि गुलामांच्या झोंब्या लावीत, आणि तीं श्वापदे त्या हतभाग्य कैद्यांना फाडून खातांना मोठ्या आनंदाने पहात असत. ही रोमन लोकांतील सार्वजनिक व सार्वत्रिक कर्मणूक होती. सेल्यूसिया प्रांत जिंकतांना रोमन लोकांनीं जितकी प्राणहानी केली, किंवा हेड्रिअन राजाने जितके यहूदी लोक मारले तितके रोमन लोक हूण लोकांचा राजा **ऑटिला** याने पांचव्या शतकांत मारिले नाहीत, याचे कारण येवढेच की, तो प्रसंग तितक्या निर्दयपणास अनुकूल असा नव्हता. बाकी त्याची क्रूरता सर्व पृथ्वी निर्मानुष करण्यासही डगणारी नव्हती! नेरो, ग्यालीएनस वगैरे जे रोमन पादशाह होऊन गेले त्यांची क्रूरता झंझिज व तैमूर यांच्या क्रूरतेस हटविण्यासारखी आहे. रानटी लोक आपल्या रक्तप्रिय राजास फार भजतात म्हणून आम्ही त्यांस दोष लावतो; पण रोमचा पादशाह **कॅराकेला** याच्या निर्दयपणाविषयीं आम्हांस कांहींच वाटूं नये हें आश्चर्य नव्हे काय? या राजाने आपल्या खून केलेल्या भावाच्या वीस हजार मित्रांचीं, केवळ संशयावरून डोकीं उडविलीं, व रोमन सेनेटने त्याच्या या शौर्याबद्दल आपल्या देवांच्या पटांत त्याचे नांव चढविलें! यानंतर युरोपांत ख्रिस्ती धर्माची स्थापना व प्रसार झाला, पण त्यामुळे युरोपीयन लोकांच्या भूतदयेत विशेष फेरफार झाला, असें म्हणण्यास बिलकुल आधार नाही. सध्यांच्या अत्यंत पशुतुल्य राजांपासून ज्या प्रकारच्या यातना त्यांच्या प्रजेस किंवा शत्रूस सोसाव्या लागत नाहीत, त्या प्रकारच्या यातना ख्रिस्ती राजांपासून व धर्माधिकाऱ्यांपासून प्रखंड राज्यपद्धतीविरुद्ध किंवा धर्मपद्धतीविरुद्ध जाणाऱ्यास भोगाव्या लागत असत.

इलिअड नामक ग्रीक रामायणांत होमर नामक वाल्मीकीने वर्णिलेल्या ग्रीक राजांपासून शिकंदरापर्यंत जे ग्रीक राजे, अनियंत्रित शास्ते, किंवा लोकसत्ताक राज्ये झालीं त्यांचा इतिहास पाहिला असतां, या सुधारलेल्या जुन्या राष्ट्राची क्रूरताही अलीकडील रानटी राजांच्या किंवा लोकांच्या क्रूरतेहून विशेष कमी होती असें म्हणवणार नाही. एका संस्थानाने दुसऱ्या संस्थानास जिंकलें असतां, जिंकलेल्या संस्थानांतील वयांत आलेल्या सर्व पुरुषांस मारून टाकण्याचा, व त्यांच्या बायकापोरांस गुलाम करण्याचा किंवा विकण्याचा प्रचार सर्व ग्रीक लोकांत रूढ होता, व त्यांत त्यांना दोष वाटत नव्हता, हें ज्यानें ग्रीसचा उत्कृष्ट इतिहास वाचला असेल त्याच्या स्मरणांत आल्याखेरीज राहणार नाही. जुने ग्रीक लोक राजकीय कैद्यांस कधीं कधीं उघड्या खाणींत कोंडून घालून दगड फोडण्यास लावीत, आणि तेथे सर्व प्रकारचे विधि करणे त्यांना भाग पाडून त्या रीतीने त्यांचे हाल हाल करून त्यांस मारीत, ही हकीगत ऐकली असतां आमच्या अंगावर कांटा येतो; पण रशियन लोक सैबीरियास हद्दपार केलेल्या राजकीय कैद्यांचे यांहीपेक्षां दुःसह हाल करीत असून अर्वाचीन युरोपांतील सदय व सुधारलेलीं ख्रिस्ती राष्ट्रे झारला कांहींच दोष लावीत नाहीत, हा चमत्कार नव्हे काय? थीबा आपल्या प्रजेचे जे हाल करी, ते पाहून दयार्द्र इंग्लिशानीं त्यास पदच्युत केलें, आणि ब्रह्मी लोकांवर सुधारलेल्या पारतंत्र्याची कारुण्यवृष्टि केली; पण ट्रॅन्सव्हालसारख्या मुलखांत हे व इतर युरोपीय लोक जीं निष्ठुरतेचीं व दगलबाजीचीं कृत्ये करतात त्यांबद्दल त्यांस कोणी अपराधी ठरवीत नाही इतकेच नाही, तर लंडनच्या टाइम्ससारख्या पत्रांत अशीं कृत्ये करणाऱ्या लढवऱ्यांचे पवाडे गाण्यांत येतात, आणि पाद्री लोक प्रार्थनालयांत त्यांच्या कृत्यांस पूर्ण यश येण्यासाठीं परमेश्वराची प्रार्थना करितात, आणि आलेल्या यशाबद्दल घंटा वाजवून आपला आनंद प्रदर्शित करतात.

आम्ही हिंदु लोकही अशा प्रकारच्या क्रूरतेस अपवाद आहो असें नाही. राज्यविस्तार करण्यासाठीं किंवा राज्याधिकार संपादण्यासाठीं पूर्वीपासून गेल्या शतकापर्यंत आम्ही जीं जीं युद्धे केलीं त्यांत इतर राष्ट्रांपेक्षां आम्ही अधिक भूतदया दाखविली असें नाही. महाभारतांतील लढायांत किती माणसे रणांगणांत छिन्न भिन्न होऊन पडलीं असतील, व कित्येकांना धारातीर्थी स्नान करावे लागलें असेल हें आज कोण सांगू

शकणार आहे? भीमाच्या भीमपराक्रमाच्या गोष्टी ऐकून आम्हांस मोठा अभिमान उत्पन्न होतो, पण दुःशासनाच्या नरडीचा घोंट घेऊन त्याच्या उष्ण रक्तांत बुडविलेल्या हातांनी त्याने जी द्रौपदीची वेणी घातली, त्याबद्दल आम्हांस लाज कां वाटू नये? ते कृत्य अमानुष, पशुतुल्य, किंवा राक्षसी नव्हते काय? तसेंच, सध्यां आम्हांस जर जारकर्म अत्यंत निंद्य वाटू लागलें आहे तर ज्या कृष्णानें सोळा सहस्र स्त्रियांचा उपभोग घेतला, किंवा सवंगडी बरोबर घेऊन गोकुळांतील मुग्ध नारींशीं हवे तसे विहार केले, आणि यमुनेत स्नानास उतरलेल्या व्रजस्त्रियांचीं लुगडीं पळवून नेऊन जो कळंबाच्या झाडावर जाऊन बसला, त्या कृष्णाच्या असामान्य जारकर्माचा आम्हांस तिरस्कार उत्पन्न व्हावा, कीं त्याचा तो निंद्य 'शिनळ'पणा पवित्र मानून, रंगभूमीवर तरुण मुलांचे व मुलींचे पुढें आम्ही त्याचे प्रयोग करून दाखवावे? असे प्रकार येथें घडले असून व घडत असून, आम्ही आपणांस सुधारलेले म्हणवितां; तेव्हां सुधारणेचा खरा अर्थ तरी काय?

जीवनार्थ कलह व सुधारणा

१२-५-९०

मागल्या अंकांत घेतलेल्या उदाहरणांवरून असें दिसून आलें असेल कीं, ज्यांस आपण रानटी म्हणतो त्यांतही सुधारलेल्या लोकांनीं अनुकरण करण्यासारखे कांहीं सद्गुण असतात, इतकेंच नाही, तर सुधारलेल्या लोकांतही कधीं कधीं मत्सर, क्रूरता, असत्य, विश्वासघात, द्रव्याभिलाष इत्यादि दुर्गुणांचा इतका अतिरेक दृष्टीस पडतो कीं, तो रानटी लोकांसही लाज आणील. तर मग ह्यावरून काय अनुमान काढलें पाहिजे कीं, जसजशी सुधारणा होत जाते. तसतशी भूतदया वाढत जातेच, असा नियम नाही. इंद्रियें आणि बुद्धि यांचीं कार्यें सुधारल्यानें विकारशुद्धि होतेच असा अर्थ नाही; उलट सुधारणा होण्यास प्रथम प्रथम अमानुषतेची किंवा क्रूरतेचीच अवश्यकता आहे! क्रूरतेपासून किंवा निर्दयपणापासून सुधारणेचा उद्भव होतो, हें विधान कोणास मोठें विलक्षण वाटेल; पण सूक्ष्म विचारांतीं तें खरें आहे, असें प्रत्ययास आल्यावांचून राहणार नाही. स्वतंत्रपणें हवें तिकडे फिरणाऱ्या रानटी लोकांच्या टोळ्या एकत्र होऊन, त्यांचा समाज बनण्यास, एका बलाढ्य टोळीनें एक किंवा अनेक टोळ्यांवर सक्ती करून, त्यांस पादाक्रांत केलें पाहिजे, व आपल्या इच्छेप्रमाणें त्यांस वागविण्यास लाविलें पाहिजे. असें झाल्याखेरीज स्थिर व विस्तृत समाज अस्तित्वांत येणार नाही, व श्रमविभाग व श्रमसंयोग हीं जीं मनुष्यसुधारणेचीं किंवा कोणच्याही सुधारणेचीं आद्यांगें ती उद्भवण्याचा संभव नाही. राजकीय सुधारणा होण्यास बराच काळ समाजबाह्य आणि समाजांतर्गत जुलूम चाललाच पाहिजे; म्हणजे एका समाजानें दुसऱ्या समाजाशीं संग्राम करून त्यांस जिंकले पाहिजे, व त्यांतील लोकांस गुलाम केलें पाहिजे, आणि समाजांतल्या समाजांत जे सामर्थ्यावान् असतील त्यांनीं दुर्बलांवर आपला अंमल चालविला पाहिजे. आज जे सुव्यवस्थित बलाढ्य समाज आपल्या दृष्टीस पडतात त्यांचा पूर्वतिहास पाहिला तर असें दिसून येईल कीं, ते एके काळीं बलाढ्य व चतुर अशा रानटी लोकांचे समाज किंवा थवे होते; व प्रस्तुतकालीं ज्या बाह्य निर्बंधांमुळे ते सुधारलेले आहेत असें वाटतें, ते निर्बंध कांहीं कारणांमुळे दूर झाले, किंवा काढून घेतले, तर ते फिरून आपल्या पूर्वस्थितीप्रमाणें वागूं लागतात. तात्पर्य, रानटी आणि सुधारलेल्या लोकांत जें अंतर मानण्याचा प्रघात पडला आहे, तें सर्वत्र दृष्टीस पडेलच, असा नियम नाही. वन्यता आणि सुधारणा यांची अजून व्हावी तशी फारकत झालेली नाही; वन्यतेच्या घरीं सुधारणा दृष्टीस पडते, व कधीं कधीं सुधारणेची वन्यतेशीं निकट मैत्री असते.

“तर मग तुमची सुधारणा तरी करावयाची काय?” असा आक्षेप पुष्कळ वाचकांकडून येण्याच्या संभव आहे. जर सुधारणेच्या गोटांत रानटीपणा दृष्टीस पडतो, व रानोमाळ फिरणाऱ्या रानटी लोकांत सुधारलेल्या लोकांत न आढळणारे कित्येक गुण पहाण्यांत येतात, तर वन्यावस्था आणि सुधारणा असे मनुष्य स्थितीचें विभाग करण्यांत तरी काय हांशील आहे, व मनुष्यांनीं वन्यावस्था टाकून सुधारणेचा अंगीकार कां करावा, असा प्रश्न करणें फार साहजिक आहे. या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर पुढील दृष्टांतावरून मिळेल.

सचेतन सृष्टीचें अवलोकन केलें असतां असें दिसून येईल कीं, तिच्या प्रसरणास किंवा परिणतीस जीवनार्थ कलह अपरिहार्य आहे. उंदराला साप, सापाला मोर, व मोराला सिंह खाण्यास नेहमी टपलेला असल्यामुळे, शिवाच्या संसारांत अन्योन्यकलहानें जरी एकच गोंधळ करून सोडिला आहे, तरी उंदीर, साप मोर, व सिंह यांच्या अंगीं जे गुण उद्भूत झाले आहेत, ते त्या अन्योन्य कलहामुळे झाले आहेत असें

विचारांतीं दिसून येईल. हा कलह नसता तर, बिलेशयाला अद्वितीय खनिकसामर्थ्य, पन्नगाला विषकंडत्व, शिखीला ग्रीवादीर्घत्व आणि पंचाननाला मृगेंद्रत्व प्राप्त होतें किंवा नाही याचा संशय आहे. प्रतिस्पर्धेमुळे एकाच जातीतील व्यक्ति उत्तरोत्तर अधिक चांगल्या होत जाऊन, कालांतरानें साऱ्या जातीची सुधारणा होते इतकेंच नाही, तर जातीजातींत उदरनिर्वाहासाठीं जो रात्रंदिवस संग्राम चालला आहे, त्यामुळे त्यांत गुंतलेल्या जीवांच्या मानसिक व शारीरिक शक्तींची परिणति होत जाते. या निर्वाहकंदनांत जे प्राणी क्षीण व मंद असतात त्यांचा मागमूस नाहीसा होतो, व जे सामर्थ्यवान् व चंचल असतात तेच मार्गे रहातात. भक्ष्य व भक्षी यांमध्ये अहोरात्र जें रण माजलें आहे त्यामुळे उभयतांचीही दर्शनेंद्रियें आणि चलनेंद्रियें अधिकाधिक कार्यक्षम होत आहेत. कर्मेन्द्रियें आणि ज्ञानेन्द्रियें दृढ होत गेल्यानें मस्तक, काळीज, फुफ्फुसें, प्लीहा, यकृत व पक्काशय यांची पुष्टी करणाऱ्या द्रव्यांचा पुरवठा चांगल्या रीतीनें होतो, व अंत्रवृद्धी चांगली झाल्यामुळे कर्मेन्द्रियांच्या व ज्ञानेन्द्रियांच्या वर्धनास लागणारें शुद्ध रक्त हवें तितकें उत्पन्न होतें, व जसजशी या दोहोंची सुधारणा होत जाते तसतसे जाळ्याप्रमाणें सर्व शरीरभर पसरलेले जे ज्ञानतंतु किंवा मज्जातंतु तेही सुदृढ होत जातात, आणि त्यांच्या सुदृढतेमुळे अंत्रांचे आणि इंद्रियांचे व्यापार चालावे तसे चालतात. दुसऱ्या प्राण्यांवर उपजीविका करणाऱ्या प्राण्यांतील क्षीण प्राणी भुकेनें, व दुसऱ्या प्राण्यांच्या भक्ष्यस्थानी पडणाऱ्या प्राण्यांतील क्षीण प्राणी स्वसंरक्षण करण्यास असमर्थ असल्यामुळे, हळू हळू नाहीसे होतात. भक्ष्य आणि भक्षी या वर्गांपैकीं एका वर्गातील व्यक्तींचें सामर्थ्य, चांचल्य व चातुर्य हे गुण वाढत गेले, कीं दुसऱ्या वर्गातील व्यक्तींचे ते गुण वाढत गेलेच पाहिजेत. पळणें आणि धरणें या दोन क्रिया दोघांस न कराव्या लागल्या, किंवा त्या करण्यांत ज्यांचे प्रमाद होतील त्यांचा नाश न होता तर, कोणत्याही कोटींतील प्राण्याच्या मानसिक व शारीरिक शक्तीचा विकास कधींच न होता.

या रीतीनें या शक्तींचा विकास झाल्यावर पुढें काय प्रकार होतो तो पहा. एका स्थितीत प्राण्यांना आपल्या बचावासाठीं आणि आपले अन्न संपादण्यासाठीं जी धडपड करावी लागते तीमुळे त्यांच्या अंगांनीं जें सामर्थ्य उत्पन्न होतें त्याचा ते त्याच कामाकडे म्हणजे स्वसंरक्षणाकडे आणि निर्वाहसंपादनाकडे उपयोग करतात असा अर्थ नाही. त्याहून दुसऱ्या कामालाही त्यांस तें लावतां येते; व एकदां ते त्याचा तसा उपयोग करूं लागले, आणि तसें करण्यानें आपलें हित होतें, असें त्यांस दिसून आलें, म्हणजे मग त्या कामाशिवाय इतर कामांकडे ते त्याचा उपयोग करीनासे होतात. मारणें आणि मारूं न देणें या दोन क्रियांत व्यग्र असलेल्या प्राण्यांच्या अंभीं प्रथमावस्थेंत चांचल्यादि जे गुण उत्पन्न होतात त्यांचा उपयोग कालांतरानें त्याच वर्गातील सुधारलेल्या प्राण्यांकडून दुसऱ्या अनेक चांगल्या कामांकडे होऊं लागतो. त्यांचे हातपाय, दांत, किंवा नखें यांचा युद्धाकरितां उपयोग होईनासा होतो, आणि दुसऱ्या प्राण्यांस मारण्याचीं साधनें शोधून काढण्याच्या, किंवा दुसऱ्याच्या तावडींतून स्वतःस सोडविण्याच्या क्लृप्ति काढण्याच्या विचारांत त्यांचीं मनें गुंतलेलीं नसतात.

हेच विचार मनुष्यसमाजाला लागू केले पाहिजेत. सर्व पृथ्वीवर आज जीं मोठमोठीं राष्ट्रे दृष्टीस पडत आहेत तीं अशा प्रकारच्या जीवनाथं कलहाशिवाय अस्तित्वांत आलीं नसतीं, व सुधारणेचीं जीं साधनें आजमितीस त्यांच्यांत दृष्टीस पडत आहेत, तीं त्यांस कधींही प्राप्त झालीं नसतीं. दुसऱ्यावर चाल करून जाण्यासाठीं किंवा दुसरे चाल करून आले असतां त्यांपासून आपला बचाव करण्यासाठीं मनुष्यांच्या लहान लहान समुदायांत किंवा जातींत श्रमसंयोगास म्हणजे अनेक व्यक्तींनीं सामान्य हितासाठीं एका विचारानें श्रम करण्यास आरंभ झाला. एका प्रकारच्या श्रमयोगापासून पुढें साऱ्या प्रकारचे श्रमसंयोग उत्पन्न झाले. आज हजारों वर्षे मनुष्यांच्या जातीजातींत जो दारुण संग्राम माजून राहिला आहे, त्यापासून त्यांस ज्या यातना भोगाव्या लागल्या असतील त्या कितीही अतर्क्य किंवा अनिर्वाच्य असल्या तरी, तशा प्रकारच्या

यातना भोगल्याशिवाय व अनेकांच्या प्राणांचा संहार झाल्याशिवाय, आज जी सुधारणा दृष्टीस पडत आहे ती कधीही अस्तित्वांत न येती, व सर्व पृथ्वी गिरिकंदरांचा आश्रय करणाऱ्या व फलमूलांवर चरितार्थ चालविणाऱ्या निःशक्त व निर्बुद्ध मनुष्यांनी व्यापलेली असती, ही गोष्ट स्पष्टपणे लक्षांत येणे फार अगत्याचें आहे. कारण असें झाल्याखेरीज राजकीय विषयाची मीमांसा निःपक्षपातानें, शांतपणानें, कुशाग्रतेनें व आपल्या भावी राष्ट्रीय आचरणास हितकारक होईल अशा रीतीनें करतां येण्याचा संभव नाही.

तथापि याच विचारांबरोबर ही गोष्टही लक्षांस ठेविली पाहिजे कीं, मारामाऱ्या, लढाया, उपवास, रक्तस्त्राव, लुटालूट वगैरे विपत्तिकारक वस्तूशिवाय जरी आमच्या मानसिक व शारीरिक शक्तींचा विकास झाला नसता, मोठमोठीं राष्ट्रे अस्तित्वांत आलीं नसती, आणि आज जी सुधारणा त्यांत दृष्टीस पडत आहे ती कधीही उद्भवली नसती, तरी ही सुधारणा उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होण्यास अशाच विपत्तिकारक वस्तूंची सर्वकाळ अपेक्षा आहे, असें नाही. या अपरिहार्य प्राथमिक संग्रामामुळे जे गुण अस्तित्वांत आले आहेत, त्यांचा उपयोग विपत्तिकारक कामाकडे न करतां सत्कार्याकडे करणे शक्य आहे, आणि अलीकडे तशा प्रकारचें उपयोगांतर सर्वत्र दृष्टीस पडूं लागलें आहे. तात्पर्य, वन्यावस्थेंतील मारामाऱ्यांपासून उत्पन्न झालेल्या क्रौर्यादि समाजविघातक गुणांचा लय होत जाऊन सदयतादि समाजहितोत्कर्षकारक गुणांचा विकास होत जाणें, हाच मनुष्यजातीच्या प्रसरणाचा किंवा परिणतीचा नियम, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

राजकीय संस्थांचा विचार करतांना मनाची वृत्ति कशी ठेविली पाहिजे, याचा येथपर्यंत विचार झाला. आतां या विषयांत अंतर्भूत होणाऱ्या वस्तूविषयीं दोन शब्द लिहून, ही बरीच लांबलेली प्रस्तावना संपवितो.

सारे समाज एकाच जातीचे असते, आणि त्यांच्या वृद्धींत मात्र मार्गेंपुढेंपणाचा भेद असता, तर त्यांची तुलना करून त्यांच्या परिणतीचा नियम तेव्हांच सिद्ध करतां आला असता. पण समाजांचे सांचे किंवा नमुने अनेक प्रकारचे असल्यामुळे, त्यांची तुलना करण्यांत मोठी अडचण व अस्पष्टता उत्पन्न होते.

बरें, समाजांच्या जाती अनेक आहेत व निरनिराळे समाज निरनिराळ्या स्थितींत आहेत, येवढेंच नाही. त्यासंबंधाने विचार करीत असतां, किंवा लिहीत असतां, याहूनही मोठ्या अडचणी मार्गांत येतात, व त्यामुळे त्यांविषयीं कोणतेंही निश्चयाचें विधान करतांना मोठी जबाबदारी वाटते. त्या अडचणी अशा. एका प्रकारचा एक समाज कांहीं एका स्थितींत असतो. पुढें त्याहून भिन्न अशा स्थितींत असलेल्या दुसऱ्या एका समाजाचें त्याशीं संघटन होतें; म्हणजे पहिला दुसऱ्याला किंवा दुसरा पहिल्याला जिंकतो, आणि दोहोंचा मिळून एक तिसऱ्या प्रकारचा फारच तऱ्हेवाईक समाज बनतो. असाच प्रकार दुसऱ्या ठिकाणीं घडत असतो. कांहीं कारणांमुळे हे दोन ठिकाणचे दोन संमिश्र समाज एकत्र होऊन, त्यांपासून संमिश्रतेचा वर्ग होतो! उदाहरणार्थ आपला सध्यांचा हिंदु समाजच कां घ्याना. आर्यलोक येथें येण्यापूर्वी येथचे मूळचे लोक एका प्रकारचे होते. ते येथें आल्यावर त्यांचा मूळ रहिवाशांशीं संबंध घडून एका नवीन तऱ्हेचा समाज बनला. पुढें पूर्वकडील अनार्य जातीच्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत प्रवेश केला, तेव्हां त्यांच्या आचारांनीं आणि विचारांनीं येथील समाजाच्या रूपास अगदीं नवीन वळण लागलें. त्यानंतर हूण, सिथियन, ग्रीक वगैरे लोकांच्या स्वाऱ्या होऊन त्यांच्या संघट्टनामुळे पहिल्याहून अगदीं भिन्न असे प्रचार येथें घुसले. हे कायम होऊन, कांहीं स्थिर स्वरूप त्यास येतें आहे नाही तों मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांस आरंभ झाला, व त्यांनीं आपल्याबरोबर पहिल्या साऱ्या कल्पनांहून व आचारांहून भिन्न असे धार्मिक व राजकीय आचार आणि कल्पना येथें आणिल्या. अखेरीस युरोपीअन लोकांनीं आपलें बोट शिरकविलें, आणि आपली छाया ते आम्हांवर पाडू

लागले. सध्यां आपण युरोपांतील एका बलाढ्य राष्ट्राच्या चरकांत आहों. तेव्हां आतां येथून पुढें आपणास कसलें स्वरूप प्राप्त होईल हें सांगणें किती कठिण आहे बरें?

राजकीय संस्थांविषयीं सामान्य विचार

१९-५-९०

राजकीय गोष्टींचा विचार करतांना मनाची स्थिति कशी असली पाहिजे याविषयीं जें सांगण्यासारखें होतें तें गेल्या दोनतीन अंकांत सांगितलें. आज राजकीय संस्थांविषयीं कांहीं सामान्य विचार सांगायचे आहेत. हे विचार हा विषय नीट समजण्याला फार आवश्यक आहेत, सबब त्यांकडे वाचक अवधान देतील अशी आशा आहे.

आज आपण ज्या सुखांचा अनुभव घेत आहों तीं सुखें आपणांस आपण समाज करून रहात आहों, म्हणून प्राप्त होत आहेत, हें उघड आहे. अनेक व्यक्तींनीं एके ठिकाणीं राहून, एकमेकांस प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें मदत करणें यापासून सर्वांच्याच सुखाची किती वृद्धि होते, हें ज्यास चांगल्या रीतीनें समजून घ्यावयाचें असेल त्यानें आपलें गांव, शहर, किंवा देश सोडून एखाद्या निर्जन प्रदेशांत जावें, किंवा गेलों आहे अशी कल्पना करावी. ज्या ठिकाणीं मनुष्याचें वारें सुद्धां यावयाचें नाही, व मनुष्यकृत एकही वस्तु दृष्टीस पडावयाची नाही, अशा ठिकाणीं, समाजांत वाढलेल्या मनुष्यास एक क्षणभरदेखील चैन पडावयाचें नाही, किंवा काडीचें सुख व्हावयाचें नाही. संसारांत अनेक वर्षे घालविल्यावर जीवितरवि मावळण्याच्या सुमारास अरण्याश्रम करावा आणि तेथें परमार्थसाधनांत व ईश्वरचिंतनांत शेवटचे दिवस घालवावे, असें आपल्या लोकांचें म्हणणें आहे, व त्याप्रमाणें पूर्वीं कधीं हिंदू लोक करीत असत, असें सांगतात. पण ज्यांना आपण आरण्यौकस असें म्हणतो ते अक्षरशः अरण्यौकस नव्हते. जो खरा अरण्यौकस असेल त्याची वृत्ति व्याघ्रसिंहासारख्या वन्य श्वापदाच्या वृत्तीहून भिन्न असण्याचा संभव नाही. एखाद्या उच्च शैलशिखरावर मोठी थोरली 'पर्णकुटी' किंवा बंगला बांधून, त्याच्या आसपास पाण्याची, धान्याची, फलमूलांची, व इतर अवश्यक वस्तूंची सोय करून, आणि रानांतील श्वापदांपासून त्रास न होईल अशा प्रकारचा बंदोबस्त करून, तपश्चर्येत दहापांच वर्षे काढणें हें शक्य आहे. पण एवढा काळही एकट्याच्यानें कंठवेल किंवा नाही, ही शंका आहे. दहापांच वर्षे पुरण्यासारखा धान्याचा पुरवठा करणें अशक्य आहे, व फलमूलांवर नित्य आहार करणें हेंही कांहीं सोपें नाही. तथापि क्षणभर असेंही मानिलें कीं, एखादा गृहस्थ असें करण्यास तयार झाला, व तशा स्थितींत त्यानें कांहीं वर्षे लोटलीं, तर तेवढ्यावरून असें म्हणतां येत नाही कीं, साऱ्याच मनुष्यांस तसें राहतां येईल. कारण, एक तर अशा रीतीनें राहणाऱ्यास प्रथम फारच मोठी तयारी करावी लागणार आहे, व या तयारीस दुसऱ्या मनुष्याचें सहाय्य घेणें अपरिहार्य आहे; दुसरें, अशा स्थितींत राहण्यासारखी प्रत्येक मनुष्याची प्रकृति असत नाही; तिसरें, एखादा सशक्त मनुष्य अशा रीतीनें कांहीं दिवस राहिला आणि पुढें त्यावर कांहीं संकट गुदरलें, किंवा त्याला दुखणेंबाणें आलें तर त्याची काय दशा होईल? तात्पर्य, समाज सोडून एकांतवासांत राहण्यास जो तयार झाला त्यानें मरण्यास, किंवा वन्यपशूंच्या वृत्तीचें अवलंबन करण्यास सिद्ध झालें पाहिजे!

यावरून काय दिसतें कीं, मनुष्यसुखास श्रमसंयोगाची अवश्यकता आहे, व श्रमसंयोग समाज असल्याशिवाय अस्तित्वांत येण्याचा संभव नाही. ज्याप्रमाणें किल्ली आणि कुलूप याचा संयोग झाल्याशिवाय, पेटीच्या झाकणांस किंवा घराच्या दारास सुरक्षितपणा यावयाचा नाही, अथवा स्त्रीपुरुषांचा संयोग झाल्याशिवाय संतानोत्पत्ति व्हावयाची नाही, त्याप्रमाणें समाज आणि श्रमसंयोग हीं अस्तित्वांत आल्याशिवाय मनुष्यास सुखप्राप्ति व्हावयाची नाही. तसेंच, जेथें श्रमसंयोग नाही तेथें समाज नाही. समाजाच्या अस्तित्वास श्रमसंयोग असेल तेथेंच समाज अस्तित्वांत येतो. समाज आणि श्रमसंयोग यांचा

अन्योन्य संबंध तंतू व पट यांच्या नित्य संबंधासारखा आहे. जेथे एक तेथे दुसरा; जेथे एक नाही तेथे दुसरा नाही.

समाज आणि श्रमसंयोग यांचा संबंध समजल्यावर, जी गोष्ट ध्यानांत ठेवायची ती ही की, श्रमसंयोगास कशा तरी प्रकारच्या संविधानाची आवश्यकता असते. सामाजिक संविधानाचे दोन प्रकार आहेत; एक स्वायत्त, व दुसरा परायत्त. मनुष्ये आपापल्या धोरणाने व अन्योन्यसंमतीने एकमेकांसाठी जे परिश्रम करीत असतात, व त्यांमुळे त्यास जो फायदा होत असतो, ते मनुष्यसमाजाचे स्वायत्त संविधान होय. संविधानास इंग्रजीत **ऑर्गॅनिझेशन** (organization) म्हणतात. ऑर्गॅनिझेशन म्हणजे इंद्रियविन्यास किंवा इंद्रियसंविधान. ज्याप्रमाणे झाडाच्या किंवा प्राण्याच्या शरीरांतील श्रवणनेत्रादि निरनिराळी इंद्रिये व हस्तपादादि निरनिराळे अवयव आपापलीं कार्ये करून शरीराचे पोषण करतात, त्याप्रमाणे उत्पादक, विभाजक, व व्यवस्थापक हे जे सामाजिक शरीराचे मुख्य तीन अवयव ते आपापलीं कार्ये करून समाजशरीराचे पोषण करीत असतात. क्षणभर मनुष्याच्या शरीराकडे पहा. त्याच्या कोठ्यांत शरीरास लागणाऱ्या रसाची तयारी होत असते. तो तेथे तयार झाल्यावर रक्तवाहिन्यांच्याद्वारे शरीराच्या निरनिराळ्या भागांस जाऊन पोहोचतो, आणि त्यांचे पोषण करतो; व याचे हे व्यापार नीट चालविण्याचे काम डोक्यांतील मज्जातंतूंनी आपणांकडे घेतलेले असते. जशी मनुष्याच्या शरीरांत व्यवस्था आहे, तशीच समाजशरीरांतही आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. समाजाच्या अवयवांस लागणारी पोषकद्रव्ये कुणबी वगैरे उत्पादक लोक उत्पन्न करतात. उदमी वगैरे विभाजक लोक तीं तेथे नेऊन पोहोचवितात; व या सर्वांचे व्यापार नीट रीतीने चालविण्याचे काम सरकारी अंमलदार करतात. समाजांतील उत्पादक आणि विभाजक लोकांचे व्यवहार स्वायत्त आहेत. त्यांपैकीं प्रत्येकाची दृष्टी पूर्णपणे स्वार्थाकडे असते. जो तो आपआपला फायदा कसा होईल हें पहात असून, तदनुसार वर्तन करीत असतो. अशा प्रकारच्या स्वार्थपरायणतेपासूनही श्रमसंयोग उत्पन्न होतो, पण तो शुद्ध स्वायत्त किंवा आपखुषीचा असतो. आज जे हजारों कारखाने चालले आहेत, व पृथ्वीच्या एका शेवटाच्या वस्तू दुसऱ्या शेवटास येऊन दाखल होत आहेत, तें सारें स्वायत्त श्रमसंयोगाचे फळ आहे. अशा प्रकारच्या संयुक्त क्रियेपासून साऱ्या समाजाचे हित होत असते हें खरें आहे; पण साऱ्या समाजाचे हित करावे ही बुद्धि अशा प्रकारच्या क्रिया करणारांचे अंतःकरणांत जागृत नसते. त्यांची दृष्टि स्वहितावर असते, व तें साधतां साधतां साऱ्यांचे हित होतें. परायत्त श्रमसंयोगाची तशी गोष्ट नाही. त्यामुळे समाजांतील व्यक्तींच्या स्वातंत्र्यास छोट बसतो. तसेंच, या श्रमसंयोगाची मुख्य दृष्टि साऱ्या समाजाच्या कल्याणाकडे असते. तें प्रथम साधावयाचे, आणि मग व्यक्तीच्या कल्याणाकडे पहावयाचे, असा त्याचा झोंक असतो. या दोनही प्रकारचे श्रमसंयोग अस्तित्वांत आल्याखेरीज चांगल्या प्रकारची समाजघटना व्हावयाची नाही. उत्तर ध्रुवाजवळच्या एस्किमो लोकांच्या समाजासारखे कांहीं समाज परायत्त श्रमसंयोगावांचून चालत असतील; नाही असे नाही. पण अशा समाजांतील लोकांची फारच दीनावस्था असते. शिवाय, त्यांचे प्रदेश फारच नापिक असल्यामुळे संपत्ति म्हणजे काय, हे त्या लोकांस बिलकुल ठाऊक नसतें, असे म्हणण्यास हरकत नाही. ते कसे तरी करून जीव आणि शरीर यांच्या संयोगाचे रक्षण करीत असतात. अशा लोकांत परायत्त श्रमसंयोग नसला तरी चालतो. पण असे समाज व प्रदेश फारच थोडे आहेत. पृथ्वीतील ज्या ज्या भागांत मनुष्यांनी वस्ती केली आहे, व समाज स्थापिले आहेत, त्यांपैकीं बहुतेकांत थोडीबहुत संपत्ति उत्पन्न करण्यासारखी जमीन व हवा आहे. आणि संपत्ति अस्तित्वांत आली की तंट्यास आरंभ झालाच, असे समजावे. समाज नीट चालण्यास हे तंटे तोडण्याचे काम कोणी तरी पत्करिले पाहिजे, आणि ते तोडण्याचे काम ज्यांच्याकडे येतें त्यांसच अंमलदार किंवा अधिकारी म्हणतात. या अंमलदारांच्या समुदायास सरकार अशी सामान्य संज्ञा आहे. सरकारांच्या अंमलामुळे रयतेस ज्या विशेष प्रकारच्या क्रिया कराव्या लागतात त्या परायत्त क्रिया होत; कारण त्या सरकारच्या मर्जीप्रमाणे कराव्या

लागतात. त्या करण्यांत रयतेला आपल्या मनाप्रमाणें वागतां येत नाही. सरकारी अंमल रयतेच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करणारा आहे. या अपहारापासून रयतेचा फायदा असतो ही गोष्ट निराळी; पण तो स्वातंत्र्यापहार आहे, हें निर्विवाद आहे. स्वातंत्र्यापासूनच सुख होतें, आणि पारतंत्र्य हें सर्वथैव दुःखमूलक आहे, असें नसल्यामुळें सरकारच्या अंमलापासूनही समाजाच्या अवयवांस सुख होतें. तथापि जेवढी म्हणून स्वातंत्र्यहानि आहे, तेवढी थोडीबहुत तत्क्षणीं दुःखकारक आहे, हें निर्विवाद आहे. तापकरी मनुष्याला पाणी प्यावेंसें वाटलें, आणि तें त्यास मिळूं दिलें नाही, तर त्यापासून त्याला त्रास होतो, हें प्रत्येकास कबूल असलें पाहिजे. हा त्रास सोसण्यापासून पुढें पुष्कळ सुख होतें, ही निराळी गोष्ट; पण तापांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही आजारांत तहान लागल्याबरोबर पाणी न मिळणें हें दुःखावह आहे, यांत कांहीं संशय नाही. याप्रमाणेंच सरकारी अंमलाची गोष्ट होय. परायत्ततेपासून पुढें केवढाही फायदा असला तरी तत्क्षणीं ती दुःसह झाल्याशिवाय रहात नाही. तात्पर्य, स्वायत्त श्रमसंयोग आणि परायत्त श्रमसंयोग यांची उत्पत्ति आणि कार्ये अगदीं भिन्न प्रकारचीं आहेत. संपत्ति हें एकाचें तत्त्व आहे; बलात्कार जबरदस्ती, किंवा सक्ती हें दुसऱ्याचें आहे. पहिला श्रमसंयोग व्यक्तीच्या हितासाठीं होत असतो, म्हणजे व्यक्तिकल्याण हा त्याचा आद्य किंवा प्रत्यक्ष हेतु असून, समाजहित हा त्याचा अप्रत्यक्ष हेतु आहे. दुसरा श्रमसंयोग समाजाच्या हितासाठीं होत असतो, म्हणजे साऱ्या समाजाचें हित साधणें हा त्याचा आद्य किंवा प्रत्यक्ष हेतु असून, व्यक्तिहित हा त्याचा अप्रत्यक्ष हेतु आहे. परायत्त श्रमसंयोगावांचून म्हणजे सरकाराशिवाय समाज चालणार नाही. पण सरकाराशिवाय अस्तित्वांत असलेल्या समाजांची स्थिती फारच कष्टावह असते. चांगल्या समाजांत हे दोन्ही प्रकारचे श्रम हातांत हात घालून चालले असले पाहिजेत. समाजसंविधानाची, समाजरचनेची किंवा समाजघटनेची हीं दोन मुख्यांगें होत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

स्वायत्त आणि परायत्त श्रमसंयोग उत्पन्न होऊन समाजसंविधान झालें, किंवा समाजरचना अस्तित्वांत येऊन, त्यांत हे दोन प्रकारचे श्रम बरेच दृष्टीस पडूं लागले म्हणजे त्याच्या सुधारणेस आरंभ होतो. तथापि ती झपाट्यानं होऊं लागण्यास, सरकारी अंमल व्यक्तीवर चालूं लागणें येवढेंच पुरें नाही. पांच चार लहान समाजांनीं मिळून एक मोठा समाज झाला असेल तर त्यांपैकीं एकाचा बाकीच्यांवर अंमल बसला पाहिजे. नाही तर आपआपसांत नेहमीं भांडणें चालत राहून कोणासच सुख होत नाही. युरोपखंडांत जोंपर्यंत लहान लहान सरदार स्वतंत्रपणें वागत असत तोंपर्यंत त्यांचीं एकमेकांशीं भांडणें होत असून, कोणासही शांततेचा उपभोग घेतां येत नसे. प्रत्येकानें आपल्या किल्ल्याभोंवतीं मोठा तट बांधून व खंदक खणून लढाईस सिद्ध असावें व संधी सांपडली कीं शेजारच्या सरदारावर चालून जावें आणि मारामार व लुटालूट करून, आपल्या किल्ल्यांत येऊन पडावें, असा प्रकार चालूं असे. अशा स्थितींत कोणासही आपल्या श्रमाचें फळ पूर्णपणें अनुभवतां येत नाही, व ज्या उद्योगास शांततेची अवश्यकता आहे, अशांत पडतां येत नाही, हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. अशा स्थितींत व्यापारधंदा मुळींच चालत नाही, असे म्हणण्यास हरकत नाही. लढणारे आणि त्यांच्या चरितार्थासाठीं थोडें बहुत धान्य वगैरे जिनसा उत्पन्न करणारे असे दोन प्रकारचे लोकच बहुधा अशा समाजांत असतात. या दोहोंपैकीं पहिले आपणांस अधिकारी किंवा स्वामी म्हणवितात. दुसऱ्यास दास्यस्थितींत आपलीं आयुष्यें कंठावीं लागतात. ही शोचनीय स्थिती नाहीशी होण्यास समाजांतील तंटे मोडले पाहिजे, व ते मोडण्यास समाजाचे सगळे अवयव एका सरकारच्या अंमलांत वागूं लागले पाहिजेत. युरोपांतील सरदारांचा पाडाव होऊन जिकडे तिकडे एकसत्तात्मक राज्याची स्थापना झाली तेव्हां तिकडील अर्वाचीन सुधारणेस आरंभ झाला. एकाच्या जुलमापासून समाजांतील अवयवांस त्रास होत नाही असें नाही, पण साऱ्यांनीं रात्रंदिवस एकमेकांशीं भांडत असून, जिकडे तिकडे झोटींग पदशाहीचें साम्राज्य माजून राहण्यांत कोणास कधींच सुखानुभव होण्याचा संभव नाही. तात्पर्य, समाजाच्या विशिष्ट स्थितींत कोणाच्या तरी सक्तीचा अंमल चालणें हेंच त्या समाजाच्या भावी

हितास अवश्य आहे. दूर कशाला, आपलेंच उदाहरण कां घ्याना! जोंपर्यंत येथील मुसलमान बादशहांचा अंमल त्यांच्या सुभेदारांवर चांगल्या रीतीने चालला होता, तोंपर्यंतच त्यांनीं जे पराक्रम केले ते केले. तो ढिला पडून गुजराथ, महाराष्ट्र, कानडा, बंगाल वगैरे प्रांतांत त्यांच्या सुभेदारांनीं स्वतंत्रता बळकावल्याबरोबर, मोंगल पदपादशाही डळमळू लागली, व अखेरीस जमीनदोस्त झाली. आम्हां महाराष्ट्रीयांच्या अल्पकालीन वैभवाचीही अशीच गोष्ट आहे. मराठे व ब्राह्मण सरदार जोंपर्यंत एकादिलानें वागत होते, तोंपर्यंत त्यांनीं कोणासही दाद दिली नाही. उत्तरोत्तर त्यांचा उत्कर्षच होत गेला. पण पुढें जेव्हां या उत्कर्ष करणाऱ्या सरदारांत भांडणें उत्पन्न झालीं, व मध्यस्थ पेशव्यांचा हुकूम ते मानीनासे झाले, तेव्हां आमच्या राज्यरूप इमारतीस धक्के बसूं लागून पिढी दोन पिढीच्या आंत तिचा चक्काचूर झाला! शिंदे स्वमतलबावर लक्ष देऊन मध्य हिंदुस्थानांत स्वतंत्र मुलूख बळकावून बसला; होळकरानेंही त्याच पंथाचें अनुकरण केलें. गायकवाडानें पेशव्यास तोंडघशीं देऊन, इंग्रजांपासून आपलें कल्याण करून घेतलें. राजपुतान्यांतील राजे पेशव्यांच्या कव्यांत कधीच वागले नाहीत, म्हणून पेशवाईच्या नाशाबद्दल त्यांस मुळीच नाईट वाटलें नाही. याप्रमाणें चौघांचीं तोंडें चार दिशांस झाल्यामुळें व कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नसल्यामुळें, आम्हां साऱ्यांसच पारतंत्र्यरूप वैधव्यानें ग्रासून टाकलें!

रेल्वे कंपन्या व लोक

रेल्वे कंपन्यांशीं ज्यांचा वारंवार संबंध घडतो असे दोन प्रकारचे लोक आहेत; एक व्यापारी, व दुसरे उतासू. व्यापारी लोकांत एका मणापासून हजारों खंडींचा माल पाठविणारांचा समावेश केला पाहिजे; तसेंच, उतासू लोकांत दोन किंवा तीन पैशांचें तिकीट काढून, पुण्याहून खडकीस किंवा करीहून चिंचपोकळीस तिसऱ्या क्लासानें जाणाऱ्या घोंगड्याचा आणि शंभर सवाशें रुपये खर्च करून पहिल्या क्लासानें कलकत्त्यास जाणाऱ्या गोऱ्या अधिकाऱ्याचा किंवा श्रीमान नेटिवाचा समावेश करणें जरूर आहे. मोठमोठ्या स्टेशनांवर उतासूंच्या ज्या झुंडींच्या झुंडी गाडी येण्याची वाट पाहत असतात, आणि कित्येकदां माणसांच्या डब्यांत जी विलक्षण गर्दी दृष्टीस पडते, त्यांवरून सामान्य लोकांस असें वाटतें कीं, रेल्वे कंपन्यांस जो फायदा होतो तो उतासू लोकांच्या भाड्यापासून होत असेल. पण ही त्यांची चूक आहे. कोणती पाहिजे ती रेल्वे कंपनी घ्या, तिच्या उत्पन्नाचा अर्ध्याहून अधिक भाग उतासूंच्या भाड्यापासून न निघतां, मालाच्या भाड्यापासून निघत असतो. किंबहुना रेल्वे कंपन्यांची बहुतेक मदत व्यापारावर म्हणजे आगगाड्यांतून येणाऱ्या जाणाऱ्या मालावर अवलंबून असते. एखादे ठिकाणीं शुद्ध मालावर आगगाडीचा खर्च निभेल; पण कोणत्याही ठिकाणीं फक्त उतासूंच्या भाड्यावर हा कारखाना चालावयाचाच नाही. अशी स्थिती असल्यामुळें कंपन्यांचे अधिकारी उतासूंच्या सोईपेक्षां व्यापारी लोकांच्या सोईकडे विशेष लक्ष देतात, हें स्वाभाविकच आहे. शिवाय, आपापलीं कामें झट्टिशीं कशीं करून घ्यावीं, ही कला व्यापारी लोकांस चांगली साधलेली असते. व्यापारी लोकांची कोणत्याही प्रकारची तक्रार राहूं न देणें, व त्यांच्या कामगिन्या वेळच्या वेळेस बजाविणें, यांत रेल्वे कंपन्यांचा फायदा असून, त्यांतील नोकरांचाही असतो; यामुळें दोघेही व्यापारी लोकांस खुष ठेवण्यास झटत असतात. वेळच्या वेळीं काम केल्यानें व्यापारी खुष झाल्यास, तिचा परिणाम तें करणारांवर थोडाबहुत तरी होतोच होतो! यामुळें व्यापारांचे काम बिनबोभाट चाललें आहे. तथापि व्यापाराचें काम चालूं पद्धतीहून चोख रीतीनें करतां येणारच नाही, असें आम्हांस वाटत नाही. या पद्धतींतही सुधारणा करण्यास पुष्कळ अवकाश आहे. पण त्या हळू हळू होत जातील. त्या होण्यास कंपन्यांचे नोकर आणि व्यापारी यांच्या प्रकृतींतच विशेष प्रकारचा फेरफार होणें अवश्य आहे. तो एकाएकीं होणार नाही. हिंदुस्थान सरकारांनें मनांत आणिलेल्या नीतिशिक्षणाचा परिणाम सर्व मनुष्यांवर स्पष्टपणें दिसूं लागेल, व रेल्वे कंपन्यांत बरीच चढाओढ होऊं लागेल. तेव्हां त्या सुधारणा होऊं लागणार आहेत. व्यापाराच्या संबंधानें रेल्वेकडे अनवस्था न होण्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, व्यापारी लोकांस आगगाडीनें माल धाडणें फायदेशीर न होईल तर ते तो बैलगाडीनें धाडतील. वेळ लागल्यामुळें नासून जाणारा किंवा नियत वेळेवर न पोहोंचल्यास व्यापाऱ्याचें नुकसान करणारा माल फार नसतो. यामुळें बहुतेक माल आगगाडीवर येण्यास बैलगाडीपेक्षां त्याची व्यवस्था नीट राखणें रेल्वे कंपन्यांस भाग पडतें. उतासूंची तशी गोष्ट नाही. उतासूस वेळाचें महत्त्व फार असतें; तसेंच कामकाजाच्या निमित्तानें जीं मनुष्ये स्थानांतर करितात तीं बहुधा सडीं म्हणजे एकेकटीं असल्यामुळें, अगदीं भिकार आगगाडीनें प्रवास करण्यांत त्यांचा वेळ वांचतो इतकेंच नाही, तर द्रव्यदृष्टीनेंही त्यांचा फायदाच होत असतो. एका दीड रुपयांत एका इसमास पांच किंवा सहा घंट्यांच्या आंत पुण्याहून मुंबईस नेऊन पोहोंचविण्याचा पतकर घेणारा भाडेकरी आजपर्यंत झाला नाही व पुढेही होण्याचा संभव नाही; कारण खंड्यांच्या खंड्या कोळसा आणि पाणी यांवर चरितार्थ करून ताशीं पंचवीस किंवा चाळीस मैल दौड करणाऱ्या लोहाश्वाचें सामर्थ्य आणि वेग कोणीकडे? आणि चार दोन पाचुंदे कडबा किंवा गवत आणि शेर दोन शेर पेंड किंवा दाणा असल्या चंदीवर पोट भागविणाऱ्या हाडांमांसाच्या गोतनयांचें आणि तुरगीसुतांचे बल आणि चापल्य कोणीकडे? तेव्हां रेल्वे कंपन्यांनीं हवा तसा त्रास दिला तरी नाइलाजस्तव उतासू लोकांस या कंपन्यांच्या डब्यांतच डोकीं घावीं लागतात!

रेल्वे कंपन्यांकडून उतारुंची, जी हेळसांड होते तिला वरील कारणाशिवाय दुसरें एक कारण आहे, तें येथें उघडपणें सांगावें कीं नाहीं याची आम्हास शंका आहे. कारण आपल्या लोकांचा कोणताही दोष दाखविणें हें अलीकडे मोठें पातक आहे! जो आपल्या धर्मातील वाच्यस्थलें दाखवील तो पाखंडी, जो लोकांच्या प्रकृतीतील अवगुण सांगेल तो देशाभिमानशून्य, व जो अमुक गोष्ट सरकारच्या साहाय्यानें करण्यासारखी आहे, असें म्हणेल तो आपला दुस्मान—असें अलीकडे पुष्कळांस वाटूं लागलें आहे, आणि आपणांस सुशिक्षित, विचारी, देशाभिमानी, धर्माभिमानी, व देशहितचिंतक म्हणवून घेणारे आणि लोकांचे जुन्या अग्रणींहून निराळ्या तऱ्हेचे अग्रणी होऊं पहाणारे कांहीं इसम आपल्या लेखांनीं, भाषणांनीं, व कृत्यांनीं लोकांची ही चुकीची समजूत दृढ करीत आहेत! असो, अशा लोकांच्या वर्तनाकडे आम्हीं विशेष लक्ष देतां कामा नये, कारण जगांतील सान्या अकेलेचा किंवा देशहिताचा मक्ता यांसच कोणी दिला आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. तेव्हा ज्याला जी गोष्ट बरी दिसेल ती त्यानें इमानपूर्वक सांगावी, हेंच प्रशस्त व एकंदरीनें कल्याणप्रद आहे असें जाणून चालू विषयाच्या संबंधानें नेटिव्ह उतारुंचे जे दोन तीन दोष आमच्या नजरेस आले आहेत, त्यांचा उल्लेख करतो.

आगगाडीनें प्रवास करतांना आमच्या लोकांस जो त्रास होतो, त्याला रेल्वे कंपन्यांची अव्यवस्था ही तर एक बलवत्तर कारण आहेच; पण आमच्या लोकांचें अज्ञान, आमचा द्रव्यलोभ, आणि आमचें अजागळपण हींही कांहीं सामान्य कारणें नाहींत. जी पीडा अपरिहार्य असेल ती मुकाट्यानें सोसल्यास कोणासही दोष देतां येणार नाहीं; पण जी पीडा परिहार्य आहे, पण अज्ञानामुळें जिचा आपणांस परिहार करतां येत नाहीं तीबद्दल दुसऱ्यास दोष लावण्यापेक्षां तो स्वतःस लावून घेणें, हेंच श्लाघ्यतर आहे! शिवाय, मनुष्याला ज्या पीडांचा परिहार करतां येणार नाहीं, अशा फारच थोड्या पीडा आहेत; तेव्हां रेल्वेनें प्रवास करतांना ज्या पीडा आम्हांस सोसाव्या लागतात, त्यांबद्दल बऱ्याच अंशीं आमचे आम्हीच जबाबदार आहों असें म्हणण्यांस हरकत नाहीं. कसें म्हणाल तर पहा. रेल्वेच्या अमुक प्रकारच्या डब्यांत अमुक माणसेंच बसावीं, असा नियम आहे. या नियमाचें उल्लंघन रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांकडून वारंवार होतें. या उल्लंघनाबद्दल आम्ही त्यांच्या वरिष्ठांकडे तक्रार कां करूं नये? पण आम्हांस तसली दगदग करण्याची हौस कोठें आहे? आम्ही आपले येथून तेथून सारे वेदांती! दोन घटका झाला त्रास तर झाला, पण आपला उद्योग सोडून या रेल्वेच्या नोकरांच्या कागाळ्या त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे कोणी नेत बसावें? लष्करच्या भाकरी उगीच कोण भाजतो? आपणांस कोठें आगगाडींत महिनेच्या महिने काढावयाचे आहेत? चार दोन घंट्यांचीं किंवा एखाद्या दुसऱ्या दिवसाची नड सोसली म्हणून काय झालें? एक दिवस पोटभर खाल्लें नाहीं किंवा कांहीं वेळ देहधर्म थांबवून धरले म्हणून काय बिघडणार आहे? मनुष्य कोठें असला तरी त्याच्यापाठीमागें थोडीबहुत यातायात लागलीच आहे! असल्या उदासीन वैराग्यामुळेंच आम्हांस आगगाडींत पुष्कळ त्रास सोसावा लागतो! ही शाहण्यासुत्यांची गोष्ट झाली! जे अडाणी लोक आगगाडीनें जातात येतात त्या बिचाऱ्यांस तर कांहींच समजत नाहीं. त्यांना तीत होणारी पीडा अनिवार्यच वाटते! मोठमोठ्या स्टेशनांवर एक **कंप्लेंट बुक** असतें. या पुस्तकांत उतारुंना आपल्या तक्रारी दाखल करून ठेवण्याचा अधिकार आहे. पण या अधिकाराचा वर्षातून दहा नेटिव तरी उपयोग करीत असतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. वेळच्या वेळीं तिकिट मिळालें नाहीं तर नशिबाला दोष देऊन, पुढल्या गाडीची वाट पहात बसावें, तहानेनें प्राण जात असले तर स्टेशनमास्तराच्या नांवानें आक्रोश करीत जागच्या जागीं लीन व्हावे; आणि दिवा नसल्यामुळें गाठोडें गमावलें तर डोळ्यांला पाणी आणीत आपल्या घरीं चालतें व्हावें—ही अडाणी लोकांची स्थिति! हीतून पार पडण्यास त्यांचें अज्ञानच गेलें पाहिजे. ठिकठिकाणच्या लोकांनीं एके ठिकाणीं जमा होऊन, अशा प्रकारच्या गैरसोई दूर करण्याबद्दल कंपन्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे किंवा सरकारांकडे हजारों सद्यांचे अर्ज रवाना केले असतां, थोड्या दिवसांत असल्या गैरसोईचा परिहार होईल. ज्या ठिकाणीं **पॅसेंजर**

गाईड्स (उतारूंचा वाटाड्या) पाहिजे असतील या ठिकाणीं ते मिळतील; पाहिजे त्या स्टेशनावर, हव्या त्या गाडीस, लागेल तेव्हां, पाणी मिळू लागेल; कोणत्याही डब्यांत अंधार असणार नाही; ठरीव इयत्तेच्या बाहेर कोणत्याही डब्यांत माणसें कोंबलीं जाणार नाहीत; तिकिटें वेळच्यावेळीं मिळत जातील; मुंबईपासून कल्याणापर्यंत **लोकल** व **थरो** म्हणजे या दोन ठिकाणांच्या दरम्यान व दूरच्या गाड्या वारंवार सुटत असल्यामुळे, लोकांच्या चुका होऊन त्यांस जो त्रास होतो, व कधी कधी दंड भरावा लागतो, तो त्रास व दंड चुकेल; पुण्यासारख्या, कल्याणसारख्या, किंवा दौंडासारख्या स्टेशनावर सातारचे उतारू सोलापुरच्या गाडींत, नाशिकचे उतारू पुण्याच्या गाडींत व नगरचे उतारू रायचूरच्या गाडींत—असा गोंधळ होणार नाही; गाडींतल्या गाडींत किंवा स्टेशनवर देवधर्म उरकण्याची आतां हून चांगली सोय होईल; गाडींतून एखादा अडाणी इसम खालीं उतरला आणि गाडी चालती झाली तर पुढल्या स्टेशनावर त्याचें सामानसुमान उतरून घेण्याची तजवीज होईल; एखादा नवखा मनुष्य चुकून भलत्याच गाडींत बसला तर त्याला भाडें न द्यावें लागतां निघाल्या स्टेशनवर परत आणून सोडावें, असा नियम करण्यांत येईल; प्रत्येक स्टेशनवर पाहिजे त्या ऋतूंत विशेष त्रास न होतां, ज्यांत गाडीची वाट पहात बसतां येईल, अशा आश्रयाच्या जागा किंवा **वेटिंग रूम्स** बांधण्यांत येतील; ज्या ठिकाणीं सहज उतरण्यासारखे **प्लॅटफॉर्म** किंवा कट्टे नसतील त्या ठिकाणीं ते बांधावे, किंवा निदान बायका व म्हातारे लोक अशांस उतरण्यासाठीं शिड्या द्याव्या, अशी व्यवस्था होईल. पण या सान्या गोष्टींबद्दल आम्ही आपले हातपाय थोडेबहुत हालविले पाहिजेत! पण तें आमच्या हातून कोटून होणार! आमच्या ओंठावरलें जांभूळ आमच्या तोंडांत घालण्यास देखील आम्हांस दुसरा इसम पाहिजे! अशा लोकांना कोठेंही सुख व्हावयाचें नाही! अशांनीं ‘**आस्ते भग आसीनस्य चराति चरतो भगः**’ म्हणजे बसणाऱ्याचें नशीब बसतें आणि चालणाऱ्याचें चालतें, असें जें संस्कृतांत म्हटलें आहे तें ध्यानांत ठेवावें.

ही अज्ञान, गरीब, किंवा आळशी लोकांची गोष्ट झाली. पण आम्हांपैकीं पुष्कळांस जो त्रास होतो तो आमच्या द्रव्यलोभीपणामुळे होतो. सर्व लोकांस द्रव्यलोभ असतो; त्यानें कोणास सोडिलें आहे, असें नाही. पण आमच्या लोकांचा द्रव्यलोभ इतर लोकांच्या द्रव्यलोभाहून अगदीं निराळ्या तऱ्हेचा आहे. दुसऱ्या लोकांच्या द्रव्यलोभाच्या मुळास सुखभोगेच्छा असते. साहेबलोक आमच्या दसपट द्रव्यलोभी आहेत; पण त्यांचा ऐषआरामही तितक्याच पटीनें मोठा आहे. आमचें तसें नाही. ज्या दर्जाचे साहेबलोक थर्ड क्लासाकडे ढुंकून पहावयाचे नाहीत, त्या दर्जाचे नेटिव्ह लोक सेकंड क्लासांत सहसा पाय घालावयाचे नाहीत! यावर कित्येकांचें असें म्हणणें पडेल कीं, आमच्यापाशीं द्रव्यच नाही, त्याला आम्हीं काय करावें? यावर एक उत्तर असें आहे कीं, साहेब लोकांच्या खिशांत जे पैसे खेळतात, ते त्यांस कांहीं आकाशांतून प्राप्त होत नाहीत. ते त्यांनीं स्वकष्टानेंच संपादिलेले असतात. दुसरें, साहेब लोक असें समजतात कीं, जो जें वित्त संपादितों त्याचा बहुतेक भाग ज्याचा त्यानेंच उपभोगावा. बापानें दातीं तृण धरून पैसा जमवावा, आणि तो मुलामुलींच्या मुंजीलग्नांत आणि नातीसुनांच्या गर्भारपण—बाळंतपणांत खर्च करावा, हें त्यांस आवडत नाही. मुलांना शिक्षण दिलें, व संसाराचा पाया घालण्यास कदाचित थोडीबहुत मदत केली म्हणजे आईबापांचें मुलांच्या संबंधानें कर्तव्य संपलें, अशी त्यांची समजूत आहे. आणि या समजूतीमुळे ज्याप्रमाणें त्यांच्या इतर गोष्टी, त्याप्रमाणें त्यांचा आगगाडींतील प्रवासही, त्यांस अत्यंत सुखावह होतो. आगगाडींतील डब्यांच्या माळेकडे ज्यानें वारंवार लक्ष लाऊन पाहिलें असेल त्याला हें दिसून आलें असेल कीं आपल्या आगगाड्यांस पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गाचे डबे दोन किंवा तीन डब्यांहून बहुशः अधिक असत नाहीत. पैकीं पहिल्या वर्गाच्या डब्यांत तर पगडीवाला सहसा दृष्टीस पडावयाचाच नाही. वर पाटी न लावतां तो टोपीवाल्यांसाठीं राखून ठेवला आहे कीं काय असें वाटते! दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांतही दहापांच नेटिव बसून चालले आहेत, असें बहुधा आढळत नाहीत! ही स्थिति आमच्या दारिद्र्याचें व्यंजक आहे, हें म्हणणें अगदीं

खोटें आहे. सेकंड क्लासानें प्रवास करण्याची पुष्कळांस ऐपत आहे. सध्यां सुखवस्तु लोक थर्ड क्लासानें प्रवास करतात, ते आगगाडी होण्यापूर्वी भाड्याकडे अधिक खर्च करीत असून, आतां त्यांना त्या खर्चाहून सेकंड क्लासानें प्रवास करण्यास लागणारा कमी खर्च करवत नाही, हा चमत्कार नव्हे काय? तसेंच, काहीं लोकांस सरकाराकडून पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गाचें भाडें मिळत असून त्यांनीं थर्ड क्लासानें प्रवास करावा, आणि बाकीचें भाडें तोंडांत टाकावें, किंवा कधीं कधीं कांहींनीं तिकिट काढल्यावांचून प्रवास करण्याचा प्रयत्न करावा, हा किती लाजिरवाणा अप्रामाणिकपणा आहे बरें? ज्यांना फर्स्ट किंवा सेकंड क्लासांतून प्रवास करण्यासाठीं निढळाच्या घामानें संपादिलेल्या स्वल्प द्रव्याचा व्यय करावयाचा आहे, त्यांनीं थर्ड क्लासाचें तिकिट काढल्यास त्यांस फारसा दोष देतां येणार नाही; पण जे श्रीमंतांत मोडतात, किंवा ज्यांना सरकाराकडून वरिष्ठ क्लासाचें भाडें मिळतें, त्यांनीं अतिशय अमंगळ लोकांच्या मांडीला मांडी लावून तासांच्या तास काढावे आणि घटकोंघटकीं जागेसाठीं त्यांच्याशीं वर्दळीस यावें हें त्यांस बिलकुल शोभत नाही. ज्यांना अनुकूल असेल त्यांनीं तिसऱ्या वर्गाकडे मुळीं जाऊंच नये. जे असें करतील त्यांचा प्रवास त्यांस सुखकर होईल इतकेंच नाही, तर तिसऱ्या वर्गातील बरीच दाटी कमी होऊन त्या वर्गानें प्रवास करणाऱ्या गरीब लोकांचा प्रवासही त्यांस बराच सुखावह होऊं लागेल. याशिवाय, बसण्याच्या बाकांवर पागोटीं किंवा ओझीं ठेवणें; विड्यांच्या तुकड्यांनीं किंवा धुराच्या लोळानीं दुसऱ्यास उपद्रव देणें; तंबाखूच्या पिचकाऱ्यांनीं डब्यांची तक्तपोशी खराब करणें; जबरदस्त लोकांनीं आपल्या शक्तीच्या ऐटीवर खुशालपणें पाय पसरून देऊन एकेक बाक अडविणें, व दुसरे उतारू, स्टेशनमास्तर किंवा गार्ड 'ऊठ' म्हणूं लागल्यास मारामारी करण्यास प्रवृत्त होणें; ज्यांत योग्य संख्येची भरती झाली नाही अशा जागेंत येणाऱ्या मनुष्यास दांडगाईनें मनाई करणें; वाजवीपेक्षा फाजील ओझीं पैसे न देतां डब्यांत भरून दुसऱ्याची गैरसोय करणें आणि कंपनीस बुडविणें वगैरे गोष्टी ओंगळ, दूष्य व अन्यायमूलक आहेत, असें आमच्या लोकांस कळूं लागून ते त्या टाकतील तर त्यांचा प्रवास त्यांस आतांही बराच सुखदायक होईल. रेल्वे कंपन्यांनीं त्याकरतां काय केलें पाहिजे हें वर सांगितलेंच आहे.

सामाजिक स्थिति आणि गति

९-६-९०

जरी आरंभी वनस्पतींची आणि प्राण्यांची शरीरं एकाच द्रव्याची झालेली असतात, तरी जसजशी ती परिणत होत जातात तसतशी त्यांत निरनिराळी इंद्रिये आणि अवयव उत्पन्न होतात, इतकेंच नाही तर त्या इंद्रियांचे आणि अवयवांचे पोषण करणारे जे रंध्राकार सूक्ष्म रक्तबिंदू तेही जेथल्या तेथेच उपयोगी पडण्यासारखे उत्पन्न होतात. उदाहरणार्थ काळीज किंवा प्लीहा घ्या. उदरांतील या अवयवांची वृद्धि करणारे जे रक्तबिंदू असतात ते इतर बिंदूंहून फार निराळे असतात. प्लीहा, काळीज, फुप्फूस, किंवा कोठा यांचे पोषक रक्तबिंदू मेंदू किंवा मूत्राशय यांचे पोषण करण्यासारखे नसतात इतकेंच नाही, तर त्यांचे पोषण करण्यासारखे बिंदू तेथेच निर्माण होतात, व शरीरांत कसलेही फेरफार झाले तरी ते आपले स्थान सोडून दुसऱ्या ठिकाणी सहसा जात नाहीत. कोठ्यांचे पोषक रक्तकण कोठ्यांत उत्पन्न होतात आणि कोठ्यासच धरून राहतात. हा स्थानस्थितीचा नियम सामाजिक शरीरासही लागू आहे. समाजाच्या आद्य स्थितीत श्रमविभाग फार संकुचित असल्यामुळे, त्याचे घटकवर्ग फार थोडे असतात; पण तो जसजसा परिणत होत जातो तसतशी या वर्गाची संख्या वाढत जाते इतकेंच नाही, तर या वर्गात जन्मास येणारे लोक साहजिकपणे त्यांसच धरून राहतात; आणि या कारणामुळे समाजाची वाढ जो जो अधिकाधिक होत जाते तो तो त्यांत आपल्या देशांतील जातिभेदासारखे एकमेकांपासून अलग राहणारे अनेक वर्ग उत्पन्न होतात. अशा रीतीने अस्तित्वांत आलेल्या वर्गांतील व्यक्तीस त्यांतच रहाणे सुखावह व बऱ्याच अंशी हितावह असते. क्रमागत धंदा फार श्रम न पडता येतो. लहानपणापासून ज्या आचारांत वाढ झाली तेच चांगले वाटू लागतात. सारांश, मन आणि शरीर यांची उपजत स्थिति आणि उपजल्यावर त्यांवर बाह्य गोष्टींचे जे परिणाम घडत असतात, त्यामुळे ज्याला त्याला आपली जात, धंदा व आचार बरा वाटत असून समाधान होत असते, व दुसऱ्या जातीत जाण्याची किंवा दुसरा धंदा करण्याची इच्छा बहुशः होत नाही. शिवाय, एका जातीतील किंवा वर्गातील लोक दुसऱ्या जातीतील किंवा वर्गातील लोकांस आपल्या जातीत किंवा वर्गात घेण्यास पराकाष्ठेचे नाखुष असतात. तसें होऊं देण्यांत त्यांचे थोडेबहुत नुकसान असते; निदान अज्ञानामुळे कां होईना, पण आपले नुकसान आहे, असे त्यास वाटत असते. यामुळे जातीचे बंध फार दृढ होत जातात. आंतल्यास बाहेर जातां येत नाही, किंवा जाण्याची इच्छा नसते. बाहेरच्यास आंत येतां येत नाही किंवा येण्याची इच्छा असत नाही. आपल्या देशांत जातीचे जे प्रचंड बंड माजले आहे, व जे परकीयांच्या टीकेस इतके पात्र झाले आहे, त्याचे हे इंगित आहे. ज्यांना समाजघटना कशी होत जाते हे ठाऊक नाही, अशा अप्रबुद्ध भोळ्या लोकांनी ब्राह्मणक्षत्रियादि चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ति ब्रह्मदेवाचे तोंड, हात, पाय, व ऊर यांपासून झाली, असे म्हटल्यास त्यास फारसा दोष देतां येत नाही, किंवा रेव्हरंड जोतीबासारख्यांनी दुराग्रहामुळे किंवा अविचारामुळे हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्था अप्पलपोट्या ब्राह्मणांनी केली आहे, असे प्रतिपादिल्यास अशांच्या तोंडाला हात लावण्याची सोय नाही असे म्हणून स्वस्थ बसले पाहिजे हे जरी खरे आहे, तरी अर्वाचीन शोधक लोकांनी या संबंधाने जे विचार स्थाईक पायावर आणून ठेविले आहेत ते ज्यांच्या अवलोकनांत आले असतील, त्यांनीं जुन्या लोकांकडून पाठ थोपटून घेण्यासाठी, किंवा मनास जे बरोबर दिसले ते बोलून दाखविले असतां सामान्य लोकांचा आपणांवर होणारा रोष टाळण्यासाठी, सत्यगोपन करण्यास प्रवृत्त होणे हे त्यांच्या बहुश्रुतपणास अत्यंत लाजिरवाणे होय! हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्था ब्रह्मदेवाच्या योजनेमुळे किंवा 'भटा'ंच्या स्वहितसाधनपरायणतेमुळे झाली नाही, तर ती वर दाखविलेल्या कारणांमुळे आपोआप अस्तित्वांत आली असावी, असें आम्हांस वाटते, व हीं कारणे असावीं तितकीं समाधानकारक नाहीत, अशी आमची कोणीतरी पक्की खातरी केल्याखेरीज हे मत बदलण्याचे आम्हांस

प्रयोजन दिसत नाही. यावरून कोणीं असें समजूं नये कीं, आमच्या देशांतील वर्णव्यवस्था ऊर्फ जातिभेद निर्दोष आहे, किंवा त्यांत फेरफार करण्याची किंवा योग्य वेळीं तो अजीबात नाहीसा करण्याची गरज नाही, असें आमचें म्हणणें आहे. असें आम्हीं बिलकुल म्हणत नाहीं. जातिभेदामुळे आजपर्यंत आमचें जें नुकसान झालें आहे, व सध्या होत आहे तें आम्ही जाणून आहों, व तो उत्तरोत्तर क्षीण होत गेला पाहिजे, असें कबूल करण्यास आम्ही तयार आहों; तथापि ब्रह्म्याच्या तोंडांतून ब्राह्मण उद्धवले, किंवा स्वार्थसाधु 'भटां'नीं कुणब्यांस अज्ञानांत किंवा दास्यस्थितींत लोळत ठेविलें, असलें वेडगळणाचें किंवा दुराग्रहाचें बरळणें मात्र आम्हांस मान्य नाही. ज्ञान संपादून ब्राह्मणेतर वर्णांनीं त्यास संपादनीय वाटत असतील ते ब्राह्मणांचे हक्क संपादावे, व ब्राह्मणांनीं तसें करण्यास त्यांस मदत करावी; तसेंच आजमितीस ब्राह्मण लोकांस जे धंदे त्याज्य वाटत आहेत ते त्यांनीं करावयास लागावें आणि तसें करण्यांत त्यांस ब्राह्मणेतर जातींनीं साहाय्य करावें; व याप्रमाणें उभय पक्षांकडून देवघेव होऊं लागून सर्वत्र एकोपा व खरी बंधुप्रीति यांची स्थापना व्हावी, ही गोष्ट आम्हांस पूर्णपणें संमत आहे. पण ही इष्ट गोष्ट एकमेकांनीं एकमेकांचा द्वेष केल्यानें होण्यासारखी नाही. आपल्या देशांत विलक्षण प्रकारचा जातिभेद उत्पन्न होण्यास काय कारणें झालीं असावीं; तो उत्पन्न होणें परिहार्य होतें किंवा अपरिहार्य होतें; तो उत्पन्न झाल्यामुळे आमचें हित किती झालें, व अहित किती झालें; या देशांतील जातिभेदासारखी कांहीं पद्धत दुसऱ्या कोणत्याही देशांत आहे किंवा नाही; असेल तर ती तेथें अस्तित्वांत कशी आली, व सध्यां तींत कोणकोणते फेरफार झाले आहेत, व पुढें कोणते फेरफार होण्याचा संभव आहे; हे फेरफार दुसऱ्या देशांत होण्यास काय कारणें झालीं, व त्या फेरफारांमुळे तेथें कोणते फायदे किंवा तोटे झाले आहेत वगैरे—प्रश्नांची शांतपणें मीमांसा व चर्चा करून आपल्या देशांतील जातिभेदाची कशी वाट लाविली पाहिजे, व ती कोणत्या साधनांनीं लावितां येईल याचा विचारपूर्वक निर्णय करून तीं साधनें प्राप्त करून घेण्याच्या व त्यांचा सदुपयोग करण्याच्या उद्योगास लागलें पाहिजे. दुराग्रहानें किंवा अविचारानें एका जातींतील लोकांनीं दुसऱ्या जातींतील लोकांची दोषस्थलें काढीत बसण्यापासून व परस्परांच्या मनास लागण्यासारखें लिहिणें व बोलणें चालविल्यापासून, आजपर्यंत आमचें पुष्कळ नुकसान झालें आहे, व आम्हीं ही निंघ खोड लौकर टाकली नाही तर पुढेंही तें पुष्कळ होण्याचा संभव आहे. जो कोणी या प्रश्नाचा निरभिमानबुद्धीनें विचार करील त्यास असें दिसून येईल कीं, प्रत्येक समाजाच्या विशिष्ट स्थितींत आमच्या देशांतील वर्णव्यवस्थेसारखा किंवा जातिभेदासारखा लोकविभाग अस्तित्वांत आल्याशिवाय रहात नाही. एका लोकांनीं दुसऱ्या लोकांस जिंकून त्यांस आपले गुलाम करणें व त्यांस विशिष्ट धंदे करावयास लावणें, किंवा लढाई होऊन जेते व जित असा भेद उत्पन्न न होतां, शुद्ध श्रमविभागापासून सहजगत्या उत्पन्न होणाऱ्या व्यवसायभिन्नत्वामुळे जातिभेद बहुशः उत्पन्न होतो. ज्याला आपण सुधारलेला म्हणूं असे कोणतेही नवे किंवा जुने लोक घ्या, त्यांत हा जातिभेदाचा प्रकार या नाही तर त्या रूपानें आढळल्याशिवाय रहाणार नाही. विशेष कारणांमुळे कोठें तो अत्यंत क्षीण असेल, व कोठें पराकाष्ठेच्या सक्तीचा असेल. पण प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत तो थोडाबहुत तरी दृष्टीस पडल्याशिवाय राहणार नाही. नाकानें वांगीं सोलणाऱ्या आमच्या देशांतील अद्वितीय जातिभेदाची टवाळी करणाऱ्या मि. लीवानरसारख्याच्या देशांतही ज्यांना **ट्रेड्स गिल्ड्स** किंवा **क्रॅफ्ट गिल्ड्स** म्हणून म्हणत, ते आमच्यांतील जातींसारखेच व्यावर्तक वर्ग नव्हेत काय? ज्या धंद्यांत जो मनुष्य जन्मास आला त्यानेंच तो धंदा करावा, व इतरांनीं त्यांत पडूं नये, अशाविषयीं इंग्लंडांतील प्रत्येक प्रमुख धंद्यांतील जुन्या लोकांचा केवढा आग्रह असे, हें इतिहासांत सुप्रसिद्ध आहे. जुन्या रोमन लोकांतील पॅट्रिशियन व प्लिबियन, व जुन्या ग्रीक लोकांतील युपॅट्रिड व हेलट्स या वर्गांत झालेल्या तंट्यांची हकीकत ज्यांनीं ऐकिली असेल त्यांना आपल्या देशांतील जातिभेदासारखा एका प्रकारचा जातिभेद त्या लोकांत होता इतकेंच नाही, तर तो आमच्या जातिभेदाहून विशेष खडतर होता, असें लक्ष्यांत आल्यावांचून राहिलें नसेल. जुन्या मिसर देशांतील लोकांतही थेट आमच्यांतील जातीसारख्या जाती होत्या असें म्हणतात. मुसलमानांतील शिया व सुनी

जातींतील वैमनस्ये सर्वस अवगत आहेत. तात्पर्य, सुधारणेच्या पंथास लागलेल्या प्रत्येक लोकांत कालेंवरून कशा ना कशातरी प्रकारचा जातिभेद उद्भवल्याशिवाय राहत नाही; विशेषतः ‘भटजात’ ज्या लोकांत अस्तित्वांत आलेली नाही, असें कोणत्याही सुधारलेल्या राष्ट्रांत आढळणार नाही, असें वाटतें. तेव्हां जातिभेदाच्या विचारानें आपलें माथें फिरूं न देतां, त्यानें समाजाच्या आद्यस्थितींत कोणता कार्यभाग उरकला हें ध्यानांत आणून, व आतां तो कोणत्या कारणांमुळे अहितकारक होत आहे याची चिकित्सा करून, तीं कारणें दूर करण्यासाठीं सामोपचाराचे उपाय योजणें यांतच शहाणपणा आहे. आपणांतील ज्या जातिभेदाविषयीं आपणांपैकीं कांहीं जणांस इतका तिरस्कार उत्पन्न होतो, त्या जातिभेदापासून आम्हांस एके कालीं जें फायदे झाले त्यांचें वर्णन फ्रेंच देशांतील प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता **ऑगस्ट कोंट** याचे ग्रंथांत केलें आहे. जातिभेदापासून कितीही तोटे असोत, त्यामुळे एक फायदा खचित होतो, तो हा कीं, त्याच्या योगानें प्रथापित आचार यथास्थितपणें चालून समाजास एका प्रकारचें स्थैर्य येतें. जो तो क्रमागत अथवा अन्वयागत आलेला मार्ग आनंदानें आचरतो; फायद्यासाठीं एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाची प्रतिस्पर्धा करीत नाही; वर्गागावर वर्गाचा दाब असतो; समयविशेषीं चांगली किंवा वाईट गोष्ट करण्यास जूट लौकर होतें; कष्टार्जित कलेचें उत्तम रीतीनें संगोपन होतें—सारांश, परंपरागत दोषांचें किंवा गुणांचें संरक्षण होऊन समाजसंनिधानांत बिघाड न होऊं देण्यास जातीसारखें दुसरें साधन नाही. प्रत्येक व्यक्ति आपापल्या जागीं खिळली जाऊन आपापलें कार्य नीटपणीं बजावितें. यामुळे जाति या सामाजिक संनिधानाचें स्थितितत्त्व होत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ज्याप्रमाणें सामाजिक रचनेच्या स्थैर्यास जातिभेद कारण होतो, त्याप्रमाणेंच वडील मुलास संपत्तीचा वारस करण्याची जी चाल कित्येक देशांत रूढ आहे ती सामाजिक रचनेच्या स्थैर्यास कारण होते. आमच्या देशांत दायविभागाची जी पद्धत आहे तीमुळे येथील समाजास इतकें स्थैर्य येत नाही. तथापि या देशांतही राज्याचे विभाग करण्याची चाल नाही. युरोपांतील देशांप्रमाणें येथेही तें वडील मुलास प्राप्त होतें; व तसें होणेंच इष्ट आहे. वारंवार राज्याच्या वांटण्या केल्यास, राजसत्ता क्षीण होत जाऊन, लोकपालनाचें काम नीट रीतीनें होणार नाही हें उघड आहे. राज्याचे विभाग न करण्याचा जो निर्बंध येथें आहे तोच इंग्लंडांत सामान्य लोकांच्या संपत्तीस, विशेषतः स्थावर संपत्तीस, लागू आहे. तेथें मृताच्या वडील मुलासच त्याचें घर व जमीनजुमला मिळू शकतो. बाकीच्या मुलांस जंगम संपत्तीचा वांटा देणें किंवा न देणें हें बापाच्या खुषीवर असतें. बाप जिवंत असतो तोपर्यंत तो सर्व संपत्तीचा पूर्ण मालक असतो, व घरांतील सर्व माणसें त्याच्या ताब्यांत असतात. खुद्द वडील मुलाची देखील तो मरेतोपर्यंत कशावरही सत्ता नसते; पण तो मेल्याबरोबर वडील मुलगा त्याच्या सर्व संपत्तीचा त्याच्यासारखाच पूर्ण मालक होतो आणि आपल्या परलोकवासी बापाप्रमाणें सत्ता चालवूं लागतो. या इंग्लिश दायविभागपद्धतीमुळे इंग्रजी समाजास ज्या प्रकारची स्थिरता प्राप्त झाली आहे तशी दुसऱ्या फारच थोड्या समाजांत दृष्टीस पडते. अनेक कुटुंबांतील जमिनी व इमले कित्येक शतकें अव्याहत चालल्यामुळे जे त्यांचे मालक होतात ते स्वाभाविकपणें कुलाभिमानी असून, कोणत्याही प्रकारच्या स्थित्यंतरास मोठा अडथळा करणारे निपजतात. अधिकार गाजविण्याची यांना जात्याच मोठी हौस असते. जुन्या आचारांचें प्रतिपालन हें यांचें ब्रीद होऊन बसतें! कोणतीही गोष्ट सामान्य लोकांस कितीही कल्याणकारक कां असेना, जर तीपासून यांच्या अधिकारास किंवा प्राप्तीस यत्किंचित् धक्का बसण्याचा संभव असेल तर ते ती हाणून पाडण्यास मागेपुढें कधीही पहाणार नाहीत. सारांश, जातिभेदाप्रमाणेंच अशा प्रकारचा अन्वयक्रमही समाजाच्या स्थैर्यास बऱ्याच अंशीं कारण होतो; तेव्हां यासही जातीप्रमाणें समाजसंनिधानाचें स्थितितत्त्व म्हणण्यास हरकत नाही.

सरकार व व्यापारवृद्धि

२८-७-९०

सरकारचीं कर्तव्ये दोन प्रकारचीं आहेत; एक अवश्य, व दुसरें वैकल्पिक. लोकांच्या मालमत्तेचें व जीविताचें संरक्षण करणें, परक्या राष्ट्रांशीं तह किंवा लढाया करणें, दंगेधोपे न होऊं देण्यासाठीं व परचकापासून बचाव करण्यासाठीं लष्कर, आरमार, व पोलीस ठेवणें; न्याय देणें, नाणें पाडणें, पोष्टखातें चालविणें, थोडेंबहुत शिक्षण देणें वगैरे गोष्टींचा सरकारच्या अवश्य कर्तव्यांत अंतर्भाव होतो. हीं कर्तव्ये आमचें ब्रिटिश सरकार फार उत्तम रीतीनें बजावीत आहे, असें त्यांच्या शत्रूसही कबूल केलें पाहिजे. या संबंधानें आमच्या पूर्वीच्या आणि आतांच्या स्थितींत जमीन-अस्मानाचें अंतर पडलें आहे. या संबंधानें प्रस्तुत कालीं आम्हांस जसला सुखानुभव होत आहे तसला पूर्वीच्या कोणत्याही अमलांत झाला नाही, हें कबूल करणें भाग आहे. तेव्हां अवश्य कर्तव्यांच्या संबंधानें ब्रिटिश सरकारास कोणत्याही प्रकारें दोष देणें वाजवी होणार नाही.

जे सरकार आपलीं अवश्य कर्तव्ये नीट बजावीत असेल त्यानें वैकल्पिक कृत्ये आपण होऊन आपल्या अंगावर घेऊन तीं बजावलीं नाहीत, तर त्याबद्दल नांव ठेवतां येत नाही, हें खरें आहे. तथापि त्यापासून लोकांचें नुकसान कमी होतें, असा अर्थ नाही. एखाद्या देशाच्या विशिष्ट स्थितींत तेथील सरकारानें आपलीं अवश्य कर्तव्ये बजाविण्यापेक्षां वैकल्पिक कर्तव्ये बजावणें हेंच कदाचित् त्या देशांतील लोकांस विशेष हितावह होण्याचा संभव आहे. ज्या देशांतील लोकांना ज्ञान व उद्योग यांची अभिरुचि लागली असेल त्यांना चरितार्थास लागणारे अवश्य पदार्थ किंवा चैनीचे पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्या कामीं सरकारच्या मदतीची गरज लागत नाही, हें आम्ही कबूल करतो; पण ज्या देशांतील लोकांना ही अभिरुचि लागली नसेल त्यांना ती सरकारानें लाऊन देणें हें सरकारच्या अवश्य कर्तव्यांत गणण्यास कांहीं हरकत नाही. मालमत्तेचें संरक्षण करणें हें सरकारचें आद्य कर्तव्य खरें; पण लोकांच्यापाशीं मालमत्ताच नसेल तर सरकार संरक्षण तरी कशाचें करणार? तसेंच फौज तयार ठेऊन प्रसंगविशेषीं समर करणें हेंही सरकारचें दुसरें महत्त्वाचें कर्तव्य होय; पण जर लोक निर्धन व उपोषणामुळें निःशक्त झालेले असतील तर लढाईस लागणारा पुरेसा पैसा व मनुष्यबल त्यास कोठून प्राप्त होईल? ज्या देशांतील लोक कंगाल त्या देशाचें सरकारही कंगाल असलेंच पाहिजे. हिंदू लोक दिवसेंदिवस अधिक अधिक कंगाल होत आहेत, याविषयी संशय नाही, आणि ही कंगालता अखेरीस सरकारास भोंवणार यांतही संशय नाही. तेव्हां आज जीं अवश्य कर्तव्ये सरकार नीटपणें बजावीत आहे, तीं त्यास सतत बजावितां येण्यास त्यानें आपल्या वैकल्पिक कर्तव्यांपैकीं कांहींस आपला हात घातला पाहिजे, हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येणार आहे. तसें न होईल, तर आम्हांवर व सरकारावर एकदम भयंकर कहर गुदरेल, अशी आमची पक्की खातरी आहे.

हिंदुस्थान सरकार स्वतंत्र नाही; पार्लमेंट किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्ट्रेट याजकडून जे हुकूम सुटतील ते शिरसाबंध मानून तदनुसार त्याला आचरण करावें लागतें; यामुळें कित्येक गोष्टी कराव्या, असें त्यास वाटत असून त्याला त्या करतां येत नाहीत, हें खरें आहे, व त्या न केल्याबद्दल त्याला दोष लावणें हें बरोबर नाही, हेंही खरें आहे. पण ज्या गोष्टी त्याच्या हातून होण्यासाख्या आहेत त्या करण्यास तरी कांहीं हरकत नाही ना! पण त्या तरी तें सरकार कोठें करतें आहे? या देशांत सरकाराने अनेक ठिकाणीं कर्ज काढून स्वतःच्या जोखमीवर मोठमोठे कालवे बांधिले आहेत; तसेंच आगगाड्यांचे कांहीं रस्ते त्याच पद्धतीनें बांधले आहेत, व कांहीं स्वतंत्र मंडळ्यांकडून बांधवून त्यांस अमुक व्याज तुमच्या मुदलावर पडलें तर बरें, नाही तर

आम्ही सरकारच्या जमाबंदीतून त्याची भरती करू, असे त्यांशीं करार केले आहेत. शिवाय, कधी कधी शेतकऱ्यांस सरकाराकडून तगाई मिळते, म्हणजे उसनवार पैसा देण्यांत येतो. तात्पर्य, आमचें सरकार केवळ अवश्य कर्तव्यांसच धरून बसलें आहे, असें नाही. कांहीं वैकल्पिक कर्तव्येही त्याच्याकडून होत आहेत. तेव्हां अमुक गोष्टी सरकारानें कराव्या आणि अमुक करूं नये, असें म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. जर वैकल्पिक कर्तव्यांत सरकारानें पडणें बरोबर नाही असें असेल, तर कालवे, आगगाड्या वगैरेंच्या खटपटींत तें कां पडलें? तें जर लोकांच्या कल्याणाकरतां असेल तर त्यांहून ज्या गोष्टींपासून अधिक कल्याण होणार आहे, अशा गोष्टी सरकारानें कां करूं नये? कालवे आणि आगगाड्या यांपासून जे फायदे होत आहेत, ते आम्ही नाकबूल करीत नाही. पण ज्या दुसऱ्या गोष्टी सरकारानें आधीं करावयाला पाहिजे होत्या त्या अजून मुळींच न केल्यामुळे, या कालव्यांपासून व आगगाड्यांपासून हिताहून अहित अधिक होत आहे. जिकडे तिकडे आगगाडीनें जातां येऊं लागल्यामुळे सामान्य लोकांस, सरकारी अधिकाऱ्यांस व विशेषतः फौजांस स्थानांतर करणें फार सुलभ झालें आहे व आपला माल थोड्या खर्चांत बंदरापर्यंत पाठविण्याची सोय झाल्यामुळे शेतकऱ्यांचाही थोडाबहुत फायदा होत आहे. पण ही या गोष्टीची एक दिशा झाली. या आगगाड्यांमुळे कच्चा माल स्वल्प खर्चानें बाहेर देशीं निघून जातो, व परक्या देशाचा सुबक माल स्वल्प खर्चानें खेड्यापाड्यापर्यंत जाऊन पोहोचतो, यामुळे आमचें किती नुकसान होऊं लागलें आहे, याचा कोणीच विचार करीत नाही. आगगाड्यांचा बराच प्रसार झाला नव्हता, तोंपर्यंत या दोनही फारशा होत नव्हत्या. धान्याशिवाय इतर कच्च्या मालास उपयुक्तता येण्यापूर्वी त्यावर कारागिरांचा हात फिरावा लागतो. अशा रीतीनें उपयुक्तता आलेला बराच माल प्रतिवर्षी या देशांत खपतो. या तुमच्या आगगाड्या जिकडे तिकडे फैलावून जाऊन इंग्लिश माल सर्वगामी होऊं लागण्यापूर्वी ज्याप्रमाणें आमचे शेतकरी आम्हांस लागणारें धान्य उत्पन्न करीत असत, त्याप्रमाणें आमचे कोष्टी, लोहार, कासार वगैरे नानाप्रकारचे कारागीर आम्हांस लागणाऱ्या इतर वस्तू कच्च्या मालापासून तयार करीत असत. त्यामुळे सर्वास काम मिळून सर्वांची संसारयात्रा नीट चालत असे. पण या आगगाड्यांमुळे ब्रिटिश मालाचा पाय आमच्या घरांत घुसल्यापासून काय विपरीत स्थिति झाली आहे ती पहा. कापसाचीं बोंडें गोळा झालीं न झालीं तों त्यांचे गट ठे बांधून ते इंग्लंडास रवाना करण्याविषयीं इंग्रजी व्यापारी कंपन्यांचे एजंट तक्षकासारखे दक्ष! हा कापूस इंग्लंडास जाऊन पोहोचल्यावर तेथें त्याचीं ठाणें व्हावयाचीं, आणि तीं फिखन आमचीं दुंगणें झांकावयासाठीं व आम्हांपासून मूळ कापसाच्या किंमतीच्या दसपट किंमत काढण्यासाठीं परत यावयाचीं! इंग्रजी कपड्याची काय गोष्ट सांगावी? किती मऊ, किती साफ, किती स्वस्त, किती बारीक व किती हलका! कापसाप्रमाणें गूळ, तंबाखू, शिंगें, भुइमूग, करडी, तीळ, चंदन, हिरडा, तांदूळ, गहू वगैरे असंख्य वस्तूंची गोष्ट आहे. यांचीं गलबतेंच्या गलबतें भरून इंग्लंडास जातात, आणि त्यांच्या वापरण्यासारख्या सुबक चिजा तिकडून आयल्याच तयार होऊन येतात! वाचावयाचें पुस्तक, लिहावयाचा कागद, शिवण्याची सुईगुंडी, सर्व कारागिरांचीं हरएक प्रकारचीं हत्यारें, लोखंडी सामान, पितळेचें सामान, आरमारास व फौजेस लागणाऱ्या सर्व प्रकारच्या वस्तू—सारांश, राजापासून रंकापर्यंत लागणारा पाहिजे तो जिन्नस, एका दमडीचा असो किंवा एका लाखाचा असो, इंग्लंडच्या कृपेंमुळे त्याची आम्हांस वाण पडेनाशी झाली आहे! पण दुर्दैवामुळे एकच अडचण आम्हांस पडते. ती ही की, या सर्व वस्तूंबद्दल आम्हांस किंमत द्यावी लागते; त्या फुकट मिळत नाहीत! त्या फुकट मिळत्या तर आम्हीं इंग्लिश लोकांचे जन्मोजन्मी उपकार मानिले असते! तेव्हां आता ही किंमत आम्हीं कोठून द्यावी ही पंचाईत आहे. कोठून द्यावी म्हणजे नोकरी करून सरकारच्या पदरीं सेवा करून! ठीक आहे. पण सरकार तरी सेवेबद्दल वेतन कोठून देणार? कोठून म्हणजे? करांतून! कर कोणापासून घेणार? देशांतील लोकांकडून! देशांतील लोक ते कशांतून देणार? आपल्या उत्पन्नांतून! त्यांचें उत्पन्न कोठें आहे? शेतांतला कच्चा माल!!! म्हणजे काय झालें, कीं हिंदुस्थानांतल्या बहुतेक लोकांनीं कुणबट व्हावें, आणि कच्चा माल तयार करून तो इंग्लिश व्यापाऱ्यांच्या अडत्यांस ते मागतील त्या दराने

विकावा, आणि जी किंमत येईल तीतून सरकारास लागेल तेवढा कर देऊन बाकीच्यांत येथील बहुतेक प्रजेनें हवा तसा आपला गुजारा करावा! ही कुणबटावस्थाही आम्ही आनंदानें पतकरिली असती. आम्ही सारे हिंदू लोक जमिनींत राबून जगाच्या व इंग्लंडच्या फायद्यासाठीं शेतकीचें काम निरंतर करण्यास तयार झालों असतो! पण शेतांत काम करण्यासारखी या देशांत जेवढी लोकसंख्या आहे तेवढ्या सारीस उभी राहण्यापुरती तरी पिकाची जमीन या देशांत आहे काय? ती असती तर शेतकीच्या जमिनीची किंमत इतकी वाढत कां गेली असती, व वर्ष दोन वर्षे पाऊस पडला नाही कीं, लाखों लोक अन्नान्न करून प्राणास कां मुकले असते? जरी राष्ट्रांतील बहुतेक कामांकरता येण्यासारख्या साऱ्याच लोकांनीं एकच धंदा करून रहावें हें चांगलें नाही, तरी काम करतां येण्यासारख्या बहुतेक हिंदु लोकांस काम मिळण्यापुरती लागवडींत आलेली किंवा लागवडींत आणण्यासारखी जमीन येथें असती तर आम्ही आपले सारे नांगऱ्ये होऊन जमिनींत उत्पन्न होणारा कच्चा माल तयार करीत राहिलों असतो, व तो सारा इंग्रजी अडत्यांच्या पदरांत घालून त्याच्या ऐवजीं आम्हांस लागणारी कारागिरीची हरएक वस्तू संतोषानें घेतली असती! पण तसें होणें शक्य नाही. बहुतेक लोकांस काम पुरण्याइतकी जमीन या देशांत नाही, व आमचें सरकार अप्रतिबंध व्यापाराचें पूर्ण भक्त असल्यामुळें, आम्हांस दुसरा धंदा करतां येत नाही. तेव्हां आम्हांवर उपाशी मरण्याची पाळी न यावी तर काय व्हावें? यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, दुसरे धंदे तुम्ही कां करीत नाही? सरकारानें तुमचे हात धरले आहेत कीं काय? या आक्षेपावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, जरी आमचे हात सरकारानें प्रत्यक्ष धरले नाहीत, तरी अप्रत्यक्ष रीतीनें ते धरले आहेत. इतकेंच नाही, तर ते आमच्या पाठीमागे वळवून कमरेच्या खालच्या अंगास व्यापारसंबंधी आपल्या एकदेशीय मतसूत्रांनीं करकचून बांधून ठेविले आहेत! लांडग्याची आणि शेळीची कुस्ती लावून देऊन शेळीचे प्राणोत्क्रमण होण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला, तरी ‘दोघांच्या तंट्यांत आम्हांस पडण्याची गरज नाही’ या मंत्राचा पुन्हा पुन्हा जप करून उदासीनपणें मौज पहात बसणाऱ्या प्रेक्षकासारखें यासंबंधानें आमच्या सरकारचें वर्तन होत आहे! शौर्यामध्ये लांडगा आणि शेळी यांत जेवढें अंतर आहे तेवढें, किंबहुना कांकणभर अधिकच, अंतर कलाप्रावीण्य आणि व्यापारोत्साह यासंबंधानें इंग्लिश लोकांत व आम्हांत आहे. अशा प्रकारच्या विषम लढवऱ्यांचें समर जुंपलें असून, व आम्ही बेशुद्ध होण्याचा, म्हणजे आमचें निखालस दिवाळें निघण्याचा, समय प्राप्त झाला असून, अप्रतिबद्ध व्यापाराच्या विलक्षण तत्त्वविमर्षणामुळें माथें फिरून गेलेलें सरकार हें असदृश द्वंद्व अनुद्वेगपूर्वक पहात आहे, हा चमत्कार नव्हे काय? एखाद्या कुटुंबांत काम करण्यासारखी दहा माणसें असून फक्त दोघांनींच काम करीत असावें, आणि त्या दोघांच्या श्रमाबद्दल जें वेतन मिळेल तेवढ्यांत सगळ्यांनीं गुजारा करून रहावें अशी व्यवस्था किंवा अव्यवस्था असल्यानें त्या कुटुंबाची जी दशा होते तशी आमच्या राष्ट्राची दशा झाली आहे.

शेतकीशिवाय म्हणण्यासारखा दुसरा धंदा आम्हांस न राहिल्यामुळें साऱ्यांचा भार त्या एका धंद्यावर पडूं लागला आहे व सर्वासच पोटभर अन्न मिळेनासें झाले आहे. उदाहरणार्थ, वर घेतलेल्या कुटुंबापैकीं दोघे इसम शेतकीचें काम करून म्हणजे दहांस लागणारें धान्य उत्पन्न करून शिवाय कापूस, लाकूड वगैरे बराच कच्चा माल उत्पन्न करून, ठेवतील, आणि बाकीचे आठ स्वस्थ न बसतां, कोणी कोष्ट्याचें, कोणी तेल्यांचें, कोणी लोहाराचें, कोणी कुंभाराचें, कोणी चांभाराचें, कोणी सुताराचें, व कोणी कासाराचें अशी कामें करीत सुटतील तर सर्वास पोटभर अन्न मिळून शिवाय राहण्यास चांगलीं घरे, नेसण्यास चांगलीं वस्त्रे, व वापरण्यास नाना तऱ्हेच्या चिजा मिळतील, हें उघड आहे. जसें एका कुटुंबांत तसेंच साऱ्या राष्ट्रांत. आम्ही प्रतिवर्षीं बऱ्याच कारागिरीच्या मालाचा उपयोग करतो हें निर्विवाद आहे. पण हा माल परक्या देशांत तयार न होतां येथल्या येथें तयार होऊं लागला तरच येथें जे शेंकडों धंदेवाले रिकामटेकडे होऊन “खावयाला काळ आणि जमिनीला भार” झाले आहेत त्यांस उद्योग मिळून आर्यभूमीच्या तोंडावर किंचित

टवटवी दिसूं लागेल. ही गोष्ट केवळ लोकांच्या स्वतःच्या श्रमानें होण्यासारखी नाही. या कार्मीं सरकाराचें साहाय्य अपरिहार्य आहे. युरोप व अमेरिका येथें जी व्यापारवृद्धी दृष्टीस पडत आहे ती पुष्कळ अशीं सरकारच्या मदतीचें फळ आहे. आमची व्यापारवृद्धी आमच्या सरकारच्या साहाय्यावांचून होणें शक्य नाही. या आमच्या व्यापारवृद्धीस आमच्या सरकारास कोणत्या रीतीनें मदत करतां येईल, हें माधवरावजींच्या नेदर्लंड्स, इंडिया अँड कल्चर सिस्टीममध्ये सांगितलें आहे.

तुम्ही कोण?

२८-७-९०

ग. के. फ. या सहीचें एक पत्र आज आम्हांकडे आलें आहे, व अशाच प्रकारचीं पत्रें वारंवार येत असतात. बरेच वक्ते आणि पत्रकर्तेही याच पत्राच्या झोंकावर नेहमीं बोलत व लिहीत असतात. “आमच्या स्त्रियांना इंग्रजी शिक्षण नको; आमच्या स्त्रियांना वाद्य नको; आमच्या स्त्रियांना नृत्य नको. आमच्या स्त्रियांना फक्त लिहिणेंवाचणें आलें म्हणजे झालें. स्वयंपाकादि प्रपंचाच्या कामांत त्या तरबेज असल्या पाहिजेत; अपत्यसंगोपनाची कला त्यांस चांगली अवगत पाहिजे; नवरा व सासरचे इतर आप्त यांच्या आज्ञेत वागून त्यांनीं त्यांची शुश्रूषा नीट केली पाहिजे”—वगैरे जीं विधानें ही मंडळी करीत असते, व ज्यांच्या जोरावर येथील फीमेल हायस्कूलाच्या नांवानें नेहमीं खडे फोडीत असते, तीं विधानें सर्वास लागू होण्यासारखीं नाहींत, हें या मंदर्भीच्या लक्षांत कसें येत नाहीं, कोण जाणे! उद्यां आपलीं सगळीं कुणबटें जर असें म्हणूं लागलीं कीं, आम्हांला मेडिकल कॉलेजांची, आर्ट्स कॉलेजांची, सायन्स कॉलेजांची, लॉ क्लासांची, हायस्कूलांची व अशाच प्रकारच्या इतर शिक्षणालयांची बिलकुल गरज नाहीं; लिहिणें, वाचणें व हिशेब करणें येवढें ज्यांत शिकविलें जाईल अशा शाळा असल्या म्हणजे बस्स झालें; मध्यम व वरिष्ठ प्रतीच्या शिक्षणावर द्रव्य खर्च करणें हा शुद्ध वेडेपणा आहे, त्यापासून आम्हांस बिलकुल फायदा नाहीं, तर त्यांच्या आरड्याकडे कोणी नजर देईल काय? खचित देणार नाहीं. स्त्रीशिक्षणाचे द्वेषे देखील हे त्यांचें म्हणणें अज्ञानमूलक आहे, असें कबूल करतील. पण खरें पाहिलें तर ज्या कारणामुळें मध्यम व वरिष्ठ शिक्षणाच्या संबंधानें कुणबटांच्या मतास कोणत्याही प्रकारचें महत्त्व देतां येत नाहीं, त्याच कारणामुळें स्त्रीशिक्षणाच्या संबंधानें स्त्रीशिक्षणाच्या विरोध्यांच्या मतासही बिलकुल महत्त्व देतां येत नाहीं. या प्रश्नाच्या संबंधानें हे लोक शुद्ध कुणबटांसारखेच आहेत. अज्ञ लोकांना ज्ञानाचा तिरस्कार असणें हें अत्यंत स्वाभाविक आहे. पुरुषांत अलीकडे ज्ञानाचा जो प्रसार झाला आहे त्यामुळें स्त्रियांना लिहिणेंवाचणें शिकविण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें उद्गार तरी नुकतेच निघूं लागले आहेत. जों जों पुरुषांचीं कॉलेजें आणि शाळा अधिकाधिक होत जातील तों तों हा स्त्रीशिक्षणविषयक विरोध कमी होत जाईल, याबद्दल आम्हांस बिलकुल शंका नाहीं. पण जातां जातां या फीमेल हायस्कूलच्या निंदकांस आम्ही असा प्रश्न विचारतो कीं, हायस्कूलांत आम्ही आपल्या स्त्रिया पाठवूं नयेत, असें तुम्ही आम्हांस सांगणार कोण? तुम्हांला तुमच्या मुलींस, बहिणींस किंवा बायकांस इंग्रजी शिक्षण देणें बरें वाटत नसेल तर तुम्ही तें त्यांस देऊं नका; पण कोणीही तसें करूं नये, असें सांगण्याचा तुम्हांस काय अधिकार आहे? गरीब लोकांस सुग्रास खाण्याचें सामर्थ्य नसतें म्हणून त्यांनीं भाजीभाकरीवर निर्वाह करावा हें योग्य आहे. पण ज्यांना रोज चांगले चार पदार्थ खाण्याचें सामर्थ्य असेल त्यांनीं चटणीभाकरीच खाऊन कशासाठीं रहावें? ज्यांना गरीबीमुळें किंवा अज्ञानामुळें आपल्या स्त्रियांस मध्यम किंवा वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण देतां येत नाहीं, अथवा द्यावेंसें वाटत नाहीं, त्यांनीं इतरांसही ‘तुम्ही तसेंच करा’ असें सांगत फिरणें हें निव्वळ अजागळपण नव्हे काय? यावर प्रो. जिन्सिवाले कदाचित् असा आक्षेप घेतील कीं, या हायस्कूलामुळें खरडे घासून दहापांच रुपये मिळविणाऱ्या करकुनास आपल्या बायकोस मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत इंग्रजी शिकविण्याची बुद्धि उत्पन्न झाली, आणि पुढें तिला प्रपंचांतील हलकें काम करूं नये असें वाटूं लागलें, व अप्रबुद्ध नवराही आवडेनासा झाला तर त्याच्या प्रपंचाचा केवढा बोजवारा होणार आहे? यावर प्रो. मजकुरासारख्यांस आम्ही असा उलट प्रश्न विचारतो कीं, एखाद्या पाणक्यास आपल्या मुलास बी. ए. किंवा एम्. ए. करण्याची बुद्धि झाली, आणि पुढें त्याला या शिक्षणामुळें बापाचा हलका धंदा करूं नये असें वाटूं लागलें, आणि आपला अप्रबुद्ध बाप आपणास शोभत नाहीं असा विचार त्याचे मनांत येऊं लागून तो त्याचा द्वेष करूं लागला तर त्या पाणक्याच्या संसाराचा बोजवारा होणार नाहीं काय! व तसें

झाल्याने आचारी व पाणक्ये मिळनासे होऊन लोकांची मोठी गैरसोय होणार नाही काय? अशा प्रकारची गैरसोय अलीकडे होऊं लागली असा पुष्कळांचा अनुभव आहे, तरी अमक्या प्रकारच्या लोकांनी आपल्या मुलांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण देऊं नये अशा प्रकारच्या मताचें प्रसिद्धपणें प्रतिपादन करण्याचें धारिष्ठ कोणीं केलें आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. एक तर शुद्ध खरडेघाश्याच्या पदरीं मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकलेली मुलगी सहसा पडण्याचा संभव नाही; दुसरें, अशा मनुष्यास आपली लहान बायको हायस्कुलांत घालून तिच्याकडून बी. ए. पर्यंत अभ्यास करविण्याची इच्छा किंवा सवड होणार नाही हें उघड आहे. पण इतकेंही करून एखाद्या खरडेघाश्याच्या माथ्यांत असलें वेड भरलें, आणि त्यानें आपल्या बायकोस वरिष्ठ शिक्षण दिलें, तर त्याला प्रो. जिन्सिवाले काय करणार? युनिव्हर्सिटीच्या मोठमोठ्या पदव्या धारण करणाऱ्या ग्रॅज्युएट लोकांस अक्षरशत्रु व असमंजस बायकांच्या संगतीनें, विशेष बेबनाव न होतां, आयुष्य कंठतां येतें, तर उपपदधारिणी स्त्रियांस निदान खरडेघाश्यांच्या संगतीनें कालक्रमण समाधानानें कां करितां येऊं नये? श्रीशिक्षणाच्या संबंधानें सध्या जी वटवट चालू आहे व जींत कांहीं तथ्य आहे असें अज्ञ लोकांस भासत आहे, त्याचें कारण श्रीशिक्षणाचा व्हावा तितका प्रसार अद्यापि झाला नाही याशिवाय दुसरें कांहीं नाही. या संबंधानें बऱ्याच लोकांची अजून नजर मेली नाही. मुलींच्या बऱ्याच शाळा स्थापण्यांत आल्या, पांच चार फीमेल हायस्कुलें निघालीं, आणि शेंपन्नास विद्वान् बायका झळकूं लागल्या, म्हणजे मुलास कोणत्याही प्रकारचें शिक्षण देण्यांत ज्याप्रमाणें कोणास कोणत्याही तऱ्हेची विसंगतता वाटत नाही, त्याप्रमाणें कोणीं पाहिजे त्यानें आपल्या मुलींस, बायकोस किंवा बहिणींस कोणत्याही प्रकारचें शिक्षण दिलें तरी त्याबद्दल कोणीं नांवें ठेवणार नाही. हें होईतोपर्यंत अविचारी, एककल्ली, हेकड, अज्ञान, खोटे देशाभिमानी लोक, त्यांच्या बोलण्याकडे कोणीं लक्ष दिलें नाही तरी, लतकोडग्याप्रमाणें आपल्या मूर्खपणाचें तुणतुणें वाजवीत रहाणार, हें उघड आहे!

कमिशन नेमलें पाहिजे (रेल्वेकडील लोकांची दैना)

८-९-९०

“शेवटच्या काडीने उंटाची पाठ खचते” अशी एक इंग्रजीत म्हण आहे, तिचा प्रत्यय येथील रेल्वेकडील नोकरांच्या संबंधानें येईल कीं काय, अशी अलीकडे भीति वाटूं लागली आहे. उंटाप्रमाणें रेल्वेकडे काम करणारे नेटिव लोक सोशीक, कष्टाळू, व कांही अंशीं अजागळ आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. जशीं हीं गरीब उंटें पोटाखालची वीट फुटेतोंपर्यंत कारवान लादतील तितकें ओझें लादून घेतात, त्याप्रमाणें आमच्या रेल्वेकडील नेटिव उंटें कामाचा हवा तितका बोजा लादून घेत असून, “अरबस्थानांतील वालुकामय समुद्रांतल्या जित्या नावांप्रमाणे” मालकांस आपल्या चरितार्थासाठीं फारच स्वल्प त्रास देतात. यावरून या निष्ठुर मालकांनीं अशा घमेंडीत राहूं नये कीं, या मानवी उंटांची सहनशीलता अमर्याद आहे. त्यांना कितीही ताप झाला तरी तो देणारावर तीं कधींही उलटून पडावयाचींच नाहीत. रेल्वेकडे सध्यां अशिक्षित लोकांचा भरणा फार आहे. या लोकांस रेल्वेकडील चाकरीच्या सक्त नियमांपासून होणारी पीडा दुःसह झाली आहे, पण तिच्या परिहारार्थ कोणता व कसा उपाय करावा, हें माहीत नसल्यामुळे, तसल्या पीडेंत आपले दिवस कंठीत आहेत! पण थोड्या वर्षांत ही स्थिति बदलून जाऊन सरकारास व रेल्वे-अधिकाऱ्यांस गरीब नेटिवांची दाद घेणें जरूर पडेल. उत्तरोत्तर शिकलेले लोक रेल्वेकडे नोकऱ्या धरूं लागले आहेत. या लोकांना इतर देशांतील नोकरचाकर आपले पगार वाढवून घेण्यासाठीं, व आपल्या नोकरीचे नियम सुखावह करून घेण्यासाठीं, कशा प्रकारच्या खटपटी करूं लागले आहेत, हें समजू लागलें आहे. तेव्हां ते तशा प्रकारचे उपाय आपल्या बचावासाठीं इकडे करून पहाण्यास कां प्रवृत्त होणार नाहीत, हें कोणाच्यानेंही सांगवणार नाही. रेल्वेच्या नेटिव नोकरानें रोज किती तास काम करावें, अधिक काम पडल्यास त्याला किती भत्ता मिळावा, हक्काची रजा केव्हां व किती द्यावी, वर्षांतून व महिन्यांतून किती सुट्ट्या असाव्या, अन्यायानें कोणी बडतर्फ झाला असल्यास त्यानें कोणाकडे दाद मागावी, बढती कोणत्या क्रमानें व गुणानें व्हावी, नोकरीवर असतां अपघात झाल्यास जे **कांपेन्सेशन** द्यावयाचें तें किती व कसें द्यावें—वगैरे गोष्टींविषयीं ठरीव नियम नाहीत, व त्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या शुद्ध लहरीवर अवलंबून आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. पडेल तेव्हां मरेमरेतोंपर्यंत काम करून घेणें, आणि ते नसेल तेव्हां पगार न देतां घरीं बसावयाला सांगणें ही का नोकर ठेवण्याची पद्धती? या पद्धतीनें जी. आय. पी. कडे कांहीं नोकर लावण्यांत व काढण्यांत येतात, असें आम्ही ऐकतो. या बिनपगारी सुट्टीस ‘जबरीची रजा’ असें म्हणण्यास काय प्रत्यवाय आहे? स्वतःचे प्राण कंठाशीं आले असतां, किंवा जवळचा आप्त मरणोन्मुख झाला असतां, कितीही आर्जव केले तरी कामाच्या दिवसांत आठचार दिवसांची देखील रजा पास करावयाची नाही, आणि काम नसलें म्हणजे जबरीची कोरडी रजा घ्यावयास लावावयाचें, हें आमच्या मते अगदीं प्रशस्त नाही. पोष्टमास्तर, डॉक्टर, मॅजिस्ट्रेट्स वगैरे नोकरांप्रमाणें रेल्वेकडील नोकरांची नोकरी कठीण आहे; तींत जेव्हां तेव्हां खंड पडूं देतां येत नाही हें आम्ही कबूल करतो. पण या कारणासाठींच ती फार सक्तीची असूं नये, व तीबद्दल चांगलें वेतन द्यावें, असें आमचें मत आहे. नाहीतर आमच्या सदर मराठा रेल्वेकडील नोकरांचे पगार आणि काम करण्याची त्यांची शैली! हे बिचारे असल्या भिकार पगारांवर इतक्या इमानानें व औत्सुक्यानें चाकरी बजावतात कशी, याचेंच आम्हांस मोठें नवल वाटतें! खरें म्हटलें म्हणजे ज्या कंपनीकडून इतकें भिकार वेतन देण्यांत येत आहे तिच्या कामांत घडोघडीं अडथळे यावे, अपघात व्हावे, व लाचलुचपतीचे खटले हमेशा पुढें यावे. पण तसा प्रकार होत नाही, यावरून लोकांचा सोशिकपणा मात्र व्यक्त होतो, कंपनीचें चांगुलपण व्यक्त होत नाही. व्यापार झपाट्यानें सुख

झाला म्हणजे मुंबई आणि कल्याण यांच्या दरम्यान असलेल्या स्टेशनांवरील स्टेशन मास्तरापासून पोर्टरापर्यंत प्रत्येक नोकरास किती दगदग पडते, याचा विचार कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी, कधी केला आहे काय? आमच्या मते व्यापाराच्या दिवसांत या स्टेशनांवरील नोकरापासून आठ तासांहून अधिक काम घेणे केवळ निर्दयपणा होय. कोंकणची नेभळी हवा, बिनकस अन्न, मचूळ व मेंगें पाणी, उन्हाची तिरीप, आणि मालाच्या गाड्यांचा झपाटा—यामुळे साऱ्या नोकरांच्या कमरेचे टांके पांचसहा तासांत अगदीं ढिले होऊन जातात. तसेंच जी. आय. पी. आर्.च्या या शाखेत काम करणाऱ्यांस खर्च फार लागतो; कारण साऱ्या जिनसांची महागाई असून, घरभाडेंही फार पडते. तेव्हां कंपनीने या डिस्ट्रिक्टमधील आपल्या नोकरांस अधिक पगार आणि घरभाड्याचा कांहीं भाग द्यावा, हें न्याय्य आहे. पण या गोष्टींकडे कोणीच लक्ष देत नाही, हें पाहून आम्हांस विस्मय होतो. येवढ्या मोठ्या ग्यारंटीड कंपनीच्या नोकरांची ही दशा, तर छोटेखानी अन्ग्यारंटीड कंपन्यांच्या नोकरांची दशा कशी असेल याचा वाचकांनींच विचार करावा. आम्ही असें ऐकतो की, जी. आय. पी. कंपनीतील कोणत्याही नेटिव नोकरास प्रतिवर्षी दहा दिवसांहून अधिक रजा मिळत नाही! पण ही येवढी रजा तरी त्यांस हवी तेव्हां मिळती, आणि वर्ष दोन वर्षे ती मुळीच न घेतल्यास एकदम महिनाभराची मिळती, तर देखील त्या गरीब लोकांनीं कंपनीचे आभार मानिले असते. पण तसें होत नाही अशी तक्रार आहे. वास्तविक पहातां, सरकार आपल्या हातीं ठेवलेल्या रेल्वेकडील नोकरांस ज्या पद्धतीने वागविते किंवा जे नियम लागू करतें, ते नियम गॅरंटीड व अन्गॅरंटीड रेल्वे कंपन्यांकडून स्वीकारविण्यास आम्हांस कांहीं हरकत दिसत नाही. थोड्या दिवसांत कंपन्यांचे अधिकारी नेटिव लोकांच्या तक्रारी दूर करण्याचा प्रयत्न करितात किंवा नाही हें पाहून, सरकारने रेल्वे कंपन्यांस आपले नियम पतकरणे भाग पाडावे आणि तसें करण्याविषयी त्यांची विशेष हरकत असल्यास या कामाची शहानिशा करण्यासाठी एक कमिशन नेमावे. या कमिशनांत सरकारानें निवडलेले दोन, कंपन्यांनी निवडलेले तीन, आणि कंपन्यांतील नोकरांनीं निवडलेले दोन, असे सात इसम असावे. या कमिशनास कंपन्यांपाशीं हवे ते हिशेब व पाहिजे ती माहिती मागण्याचा आणि वाटेल त्याची साक्ष घेण्याचा अधिकार असावा. गिरण्यांतील मजुरांची जर सरकारास इतकी कीव येत आहे आणि त्यांच्या तक्रारी ऐकून घेऊन त्यांवर रिपोर्ट करण्याकरिता एक कमिशन नेमण्याचा विचार आहे, तर रेल्वे कंपन्यांच्या नोकरांची दिनचर्या कशी आहे, याचा तपास करण्यासाठी एक कमिशन नेमणें किती अगत्याचें आहे, हें आम्हीं सरकारास सांगितलें पाहिजे, असें नाही.

कायदा मागतां ते जात कां करीत नाही?

नंबर [नं. १ आगरकर—वाङ्मय : खंड १, पृ. ३७२ पाहा. संपादक.]

२२-९-९०

प्रस्तुत प्रश्न पुनः एकदां पृष्ठभागावर आला आहे. तो करणारांनीं त्याच्या सर्व बाजूंचा विचार केला नाही, असें आम्हांस वाटतें. हा प्रश्न करण्यांत वेगळाल्या लोकांचा वेगळाला हेतु आहे, हें आम्ही जाणून आहों. तथापि त्यांचे स्थूलमानानें दोन वर्ग करून त्यांच्या म्हणण्याचा आज विचार करावयाचा. प्रस्तुत प्रश्न करण्यांत पहिल्या वर्गातील लोकांचा एकंदर रोंख पुढील शब्दांनीं व्यक्त करितां येईल. ते म्हणतात कीं ज्या 'सनातन वेदोक्त चालीरीतींच्या इष्टानिष्ठतेविषयीं आमच्या बाप—आजांस कधीं शंकाही आली नाही, त्या चालीरीति आमच्याही उन्नतीस नडतील असें कालत्रयीं घडणार नाही. आज हजारों वर्षे ज्या संस्था जशाच्या तशा चालत आल्या, त्यांत दोषांश असणें अशक्य आहे. आतां पाश्चात्य शिक्षणानें ज्यांच्या मतीस मंदत्व आलें आहे, अशा कांहीं वेडेपिरांस जर या चालीरीतींत दोषस्थलें दिसत असतील, तर तो दोष या चाली रीतींचा नव्हे तर तो त्यांनीं चढविलेल्या विलायती चष्याचा प्रभाव होय, व आमच्या चालीरीती, आचारविचार व धर्मसंस्था यांपासून आपल्या उच्छृंखल सुखाशेस प्रतिबंध होतो, असें जर या मतिमंदांस वाटत असेल, व ही त्यांची वेडी समजूत दूर होणें जर दुरापास्तच असेल, तर त्यांनीं व्यर्थ आमच्या रूढ समजुतींची विटंबना, करीत न बसतां, आपली वेगळी जात करावी हें चांगलें, म्हणजे आमचीही कटकट चुकली, आणि यांसही हवें तसें मनमुराद वागण्यास मुभा मिळाली!'

या वर्गातील लोकांशीं वाद घालीत बसण्यांत विशेष अर्थ नाही. तथापि त्यांस इतकें सांगणें जरूर आहे कीं, आजमितीस जे वेगळाल्या मार्गांनीं निरनिराळ्या सामाजिक सुधारणा करण्यास झटत आहेत त्यांचा त्या त्या सुधारणेपासून व्यक्तिदृष्ट्या आपलें हित करून घ्यावें हा उद्देश नाही. या सुधारणांस जर सार्वजनिकता येईल तरच आपले इष्ट हेतु सिद्धीस जातील ही गोष्ट ते सर्व जाणून आहेत. तेव्हां वेगळी जात करा, असा या सुधारकांस सल्ला देऊन, त्यांची समजूत घालूं पहाणें व्यर्थ आहे. तुमचा व त्यांचा जन्म एका देशांत झाला असल्यामुळे, तुम्हीं त्यांचा कितीही तिटकारा केलात तरी ते तुम्हांस सोडून कधींही दूर जाणार नाहीत. तुम्हीं त्यांना कितीही शिव्याशाप दिलेत, त्यांची कितीही निर्भर्त्सना केलीत, व त्यांच्या प्रिय आप्तवर्गाचा उद्धारही केलात, तथापि ते तुमचा आश्रय सोडणार नाहीत. ते तुमच्या कार्नीकपाळीं असेच ओरडत राहतील, व तुमची समजूत पाडून म्हणा, किंवा प्रसंगीं धाक दाखवूनही म्हणा, तुम्हांसहवर्तमान पुढें पाऊल टाकतील. तुमचें सुख व त्यांचें सुख असे दोन भाग होणें अशक्य आहे. एका देशांतील व्यक्तिमात्राचें सुख परस्परावलंबी असलें पाहिजे. तेव्हां त्यांचें खरें सुख अपरिहार्य रीतीनें तुमच्या खऱ्या सुखावर अवलंबून असल्यामुळे वेगळी जात केल्यानें स्वार्थही साधणार नाही, ही गोष्ट सुधारकांस माहीत आहे, व असें नसतें तर 'जात करा' म्हणून उपदेश करण्याचें तुम्हांस प्रयोजनच पडलें नसतें. असो; तूर्त या वर्गाविषयीं अधिक लिहीत बसण्याची गरज नाही.

दुसऱ्या वर्गामध्ये ज्या सुधारणांविषयीं आज खटपट सुरू आहे त्यांपैकीं बहुतेक तरी झाल्यावांचून आपलें पाऊल खात्रीनें पुढें पडणार नाही असें मानणाऱ्या लोकांचा आम्ही समावेश करितों. पहिल्या वर्गातील लोकांचा आम्ही केवळ सामान्य दृष्टीनें विचार केला. त्यांतील पोटभेदांकडे आम्ही लक्ष्य दिलें नाही. परंतु या वर्गाविषयीं विचार करतांना त्याचे दोन पोटविभाग करून मग त्यांच्या म्हणण्याचा विचार केला पाहिजे. या दोन विभागांपैकीं एका पक्षाचे मतांत संगति म्हणून कधीं मिळावयाची नाही. त्याची सर्व

नजर एकंदर समाजाची शाबासकी मिळविण्याकडे असते, व तो हेतु साधण्याकरितां वारा येईल तशी पाठ देण्यास तो तयार असतो. एकदां हे लोक कांहीं सुधारकांस उतावळे म्हणतील व फिरून त्यांसच भिन्ने म्हणतील. ज्या सुधारणांस समाजाची संमति नाही व ज्या ग्रहण करण्यास समाज तयार नाही, अशा सुधारणा कोणी सुरू केल्यास त्यांस ते देशबुडवे म्हणण्यास तयार. पुनर्विवाहासारख्या धर्मबाह्य मानलेल्या गोष्टीस कोणी सुरवात केली की, त्यांनीं मागलापुढला विचार पाहला नाही, एकाच गोळीनें दहा पक्षी मारण्याचा यांनीं प्रयत्न केला, त्यामुळे सुधारणेविषयीं लोकांस अश्रद्धा मात्र उत्पन्न झाली, व विनाकारण नवे व जुने असे तट पाडून यांनीं समाजाची राखरांगोळी करून टाकली, लोकसमुदायाच्या इच्छेनुरूप तडजोड न करितां ते उताविळपणानें एकदम भरारी मारूं लागले, व सगळाच घोटाला करून बसले! वगैरे आक्षेप यांचेकडून येतात. बरें, प्रत्यक्ष सुधारणेस सुरवात न करितां, केवळ आपल्या चालीरीतींतील दोषस्थले कोणी समाजापुढें मांडूं लागला व त्या सुधारणांशीं लोकसमुदाय परिचित होईल असे प्रयत्न करूं लागला, तथापि लोकांकडून वाहावा मिळविण्याकरितां त्यावरही टीका करीत बसण्यांत यांस हौसच. सोवळेंओवळें म्हणजे वास्तविक स्वच्छतेचाच भाग आहे. मग त्याविषयीं समाजांत अजागळ प्रकार माजले म्हणून त्याची थट्टा कशाला करायला पाहिजे? केशवपनाची चाल अमानुष, रानटी व निर्दयपणाची असली म्हणून त्याचें फाजील स्तोम माजविण्यांत काय अर्थ आहे? स्त्रियांस अनवाणी चालावें लागलें, त्या पावसांत भिजत असल्या, किंवा उन्हांत भाजत असल्या व त्यांस थंडीनें कुडकुडावें लागत असलें, म्हणून त्यावर आर्टिकलें लिहून काय होणार? वगैरेंचें गंभीरपणानें प्रतिपादन करण्यांतही हे लोक मार्गे नसतात. बरें, ज्या गोष्टींस धर्माची आडकाठी नाही, साधारण लोकाचाराचा जिला पाठिंबा नाही. अशी एखादी सुधारणा कायमची व खात्रीनें होण्यासारखी असली व ती कायद्यानें घडवून आणूं म्हटलें, तरी तें यांस पसंत नाही. १९१२ वर्षाच्या आंत मुलींचें लग्नच करूं नये म्हणून कायदा केला असतां तो रूढीस सोडून नाही. इतक्या कालपर्यंत मुलगी अविवाहित ठेवण्यास समाजही फारशी हरकत घेणार नाही. यांत उताविळपणाही नाही. परंतु कायदा करा असें कोणी प्रतिपादन करूं लागला कीं फिरविला यांनीं आपला मोर्चा! धर्मसमजुतींत परवया सरकारानें हात घातला असतां अनर्थ होतील, अशी सामान्य समाजाची समजूत असल्यामुळे हें सुधारणेच्छूही त्याचीच री ओढूं लागतात. सामान्य समाजाप्रमाणें सरकार परकें आहे म्हणून त्याच्यावर विश्वास ठेवणें योग्य नाही, असेंही प्रतिपादन करण्यास त्यांस हरकत वाटत नाही. परंतु एवढ्यानेंच कायदेवाल्यांचीं तोंडें मिटणार नाहीत, हें त्यांस माहीत असल्यामुळे आपल्या पक्षाच्या मंडनार्थ मिळ, स्पेन्सरप्रभृति ग्रंथकारांच्या उक्तीची ओढाताण करून ते त्यास गप्प करण्याचा प्रयत्न करतात. तोही साधला नाही म्हणजे, पहा बोवा, हा कायदा केला तर मग एक नोंदणी ऑफीस करावें लागेल, व विनाकारण कराचा मात्र बोजा जास्ती पडणार, म्हणूनही गंभीर स्वरानें जल्पना करितात, व आपणांस खरोखर अशी भीति नसूनही दुसऱ्यास मात्र भिववूं पहातात. वर सांगितलेल्याच लपंडावांपैकीं 'जात कां करीत नाही' हाही एक प्रश्न होय. लोकसमुदाय जर कायद्याच्या उलट आहे तर त्याच्यावर तो जुलमानें लादण्याची खपपट तुम्ही कां करितां? तुम्हांस जर समाजाचे पुढारी म्हणवून घेणें असेल तर असे नामर्दपणानें सरकारची कां मदत मागतां? तुमच्यांत धमक असेल तर करा वेगळी जात, आणि बालविवाहच काय, परंतु इतर सर्व सुधारणांचे द्या घालून आपल्या देशबांधवांस उदाहरण. असें कराल तर तुम्हांस पुढारित्व शोभेल. नाहीतर सरकारच्या आड उभें राहून आमच्या अज्ञान लोकसमाजावर गोळ्या सोडणाऱ्या भेंकडांस कोण पुढारी म्हणेल?

वरच्या पक्षांतील लोकांस आम्ही असें विचारितों कीं, बाबांनो! वेगळी जात करण्याविषयीं जो तुम्ही आम्हांस सल्ला देत आहां, तो केवळ आम्हीं कायदा मागण्याचें सोडून द्यावें एवढ्याच उद्देशानें नाही काय? आम्हीं वेगळी जात केली तर कोठें थांबावें व कां थांबावें, हें तुम्ही आम्हांस सांगाल काय? ईश्वरानें सृजिलेले

सर्व प्राणी सारख्या योग्यतेचे आहेत, सर्वास सारखे हक्क आहेत, या सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांनी अंगिकारिलेल्या तत्त्वावर जर आमची ही नवी जात वागू लागली, तर तें तुम्हांस कबूल आहे काय? ज्यांच्यामध्ये रूढीने फारच अंतर आहे, अशा जाती सोडून देऊन, ब्राह्मण, शैव, परभू, वगैरेंनी रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार सुरू केला, भक्ष्याभक्ष्यांचा सर्व विचार गुंडाळून ठेवला, जानव्याकरितां खर्च होणाऱ्या सुताचा अन्य कार्यासाठीं उपयोग होऊं दिला, तर फिरून 'हे उतावळे लोक लागले सर्व सुधारणा एकदम करायला!' असें तुम्हीच म्हणून त्यांची अवहेलना करणार नाही ना? व हे असले पुढारी आम्हांस नकोत म्हणून प्रतिपादणार नाही ना? याचा नीट विचार करून काय तें ठरवा, आणि मग आम्हांस काय तो सल्ला द्या. उदाहरण नाही म्हणूनच आमचे लोक वाट पहात आहेत, तेवढें दिसलें कीं ते भराभर मागून येण्यास तयार आहेत असें खरोखरच असते, तर आजपर्यंतचीं उदाहरणें कां उपयोगी पडूं नयेत? अमुक एका व्यक्तीनें तेवढा ख्रिस्तीधर्म स्वीकारला नसता तर फार बरें झालें असतें, असे जे उद्गार आपण ऐकतो याचा अर्थ काय? याचा अर्थ इतकाच आहे कीं केवळ "बोले तैसा चाले" एवढ्याच गुणांनीं एकादी व्यक्ती लोकांस अनुकरणार्ह वाटत नाही. मनुष्य जें बोलतो तें जर आधीं आपणांस रुचत असेल तर मात्र त्याचें त्याप्रमाणें चालणें आपणांस अनुकरणार्ह वाटूं लागतें. तेव्हां वेगळी जात करून आजपर्यंत प्रतिपादलेल्या सुधारणा कृतीनें करून दाखविल्या तरी त्यांच्या इष्टतेविषयीं लोकमताची तयारी असल्यावांचून लोकसमुदाय तिकडे वळण्याचा संभव नाही. पैशाच्या लोभानें पोटची पोर एखाद्या थेरड्यास विकणारा कसाई बाप व थेरडा जांवई यांच्याशीं पंक्तिव्यवहार करण्यांत जर पाप नाही, तर जिचें कन्यात्व नष्ट झालें नाही, अशा आपल्या मुग्ध पोरीच्या कल्याणार्थ तिचा योग्य वराशीं विवाह करून देणारा पितृकर्तव्यपरायण बाप व त्याचा जांवई यांच्याशीं पंक्तिव्यवहार केल्यानें पाप कसें लागावें? अन्य जातीच्या वारांगनेस घरांत ठेवून तिच्याशीं सर्व व्यवहार करणारे नीतिमान् पुरुष जर बहिष्कार्य नाहीत, तर शुद्राशीं अन्नव्यवहार करणेंच बहिष्कार्य कां असावें, वगैरे प्रश्न इतके उघड आहेत कीं, एखाद्या चार वर्षांच्या पोरासही त्यांतील अन्याय दिसून येणारा आहे. तथापि लोकमत लहरी असतें, लोकमताच्या गणितशास्त्रांत दोन आणि दोन चारच होतात, असें नाही! ते कधीं तीनही होतात, व कधीं पांचही होतात; परंतु तें लहरी असतें म्हणून त्याचा तिरस्कार करितां येत नाही. तें सुधारण्याविषयीं धिमेपणानें प्रयत्न केला पाहिजे. व तें सुधारेपर्यंत वेगळी जात करण्यापासून फायदा न होतां उलट नुकसान मात्र होणार आहे. मनुष्यानें स्वहिताची पर्वा न करितां लोकहितार्थ आत्मयज्ञ करणें हें अत्यंत उदारतेचें चिन्ह होय. परंतु त्या आत्मयज्ञापासून जर लोकहित साधत नसेल, व आत्मयज्ञाबरोबरच आपल्या संततीच्याही सुखाचा यज्ञ होत असेल, तर तो आत्मयज्ञ करणें योग्यच आहे, असें खात्रीनें म्हणतां येत नाही.

लोकमतांतर

२-३-९१

या निशा सर्वभूतानां जागति संयमी ।

रात्र आणि दिवस, पाणी आणि बर्फ, नवे आणि जुने, तरुण आणि वृद्ध वगैरे शब्दांचा भिन्नार्थ आपणांस स्पष्टपणे कळतो इतकेच नाही, तर या शब्दांनीं व्यक्त होणाऱ्या वस्तूंचे भिन्नत्वही आपणांस चांगल्या रीतीने समजते. तथापि अशा वस्तूंचा अन्योन्य संबंध इतका संनिवृत्त आहे की, कोणत्याही एका विवक्षित क्षणीं त्यांतील भेद समजण्याची मोठी मुष्कील पडते. कोणत्या मिनिटांत रात्र संपून दिवस लागतो, पाण्याचे बर्फ होऊं लागलें असतां त्याचे पाणीपण नाहीसें होऊन त्याला बर्फपण केव्हां येतें, ज्याला आपण नवे वस्त्र म्हणतो त्याला जुनेपण केव्हां येऊं लागतें, अथवा ज्याला आपण तरुण म्हणतो तो कोणत्या घटकेस वृद्ध होऊं लागतो, हें कोणास सांगतां येणार आहे? तथापि सूर्योदय झाल्यावर इकडून तिकडे फिरणाऱ्या सांवल्या किंवा भरतीस आरंभ झाला असतां किनाऱ्यावर पसरत जाणारे समुद्राचे पाणी याची गति कोणत्याही विवक्षित क्षणीं इंद्रियगोचर नसली, तरी तिच्या सत्यत्वाबद्दल ज्याप्रमाणें कोणासही शंका राहिलेली नाही, त्याप्रमाणें सामान्य जनांस लोकमत कितीही स्थिर आहे असें वाटत असलें तरी कित्येक क्षणीं यांत फेरफार होत असतो, ही गोष्ट स्वल्प विचारांती पाहिजे त्याच्या लक्षांत येण्यासारखी आहे. हें **लोकमतांतर** होण्यास समाजांतील मुख्य दोन पक्षांत जो नित्यकलह चाललेला असतो तो कारण होतो. या पक्षांपैकीं एक पक्ष जुन्या आचारांत व विचारांत त्याला जें चांगलें असें वाटत असतें त्याचें संरक्षण करण्यास झटत असतो, व दुसरा त्यांत जें दूषणीय व अहितकारक आहे असें त्यास वाटत असतें, तें दूर करण्यासाठीं झटत असतो. या उभयतांच्या अन्योन्यकलहामुळें समाजाच्या स्थितींत जें एकसारखें अंतर पडत असतें, तें सहसा ध्यानांत येण्यासारखें नसतें. तथापि तें होत असतें हें ज्यांना पहावयाचें असेल त्यांनीं समाजस्थितीचा पिढीवार विचार करावा. सावलीच्या कडेवर किंवा पाण्याच्या वेलेवर खडा ठेऊन थोडें इकडे तिकडे फिरून आल्यास, ज्याप्रमाणें खड्यापासून सावली दूर गेली, किंवा तो पाण्यांत सांपडून तें वर चढलें असें झट्टिशीं लक्षांत येतें, त्याप्रमाणें पिढीपिढीनें सामाजिक स्थितीचा किंवा लोकमताचा विचार केला असतां, त्यांत हटकून पडत जाणारे अंतर प्रत्ययास येतें. कोणत्याही विशेष कालाचा विचार केला असतां त्यांत तंट्यांशिवाय दुसरे कांहीं दिसत नाही. जुन्या आचारांचे व कल्पनांचे संरक्षक नवीन आचारांच्या व कल्पनांच्या प्रचारकांस कुंठित करण्याविषयीं ज्याप्रमाणें आपली पराकाष्ठा करीत असतात, त्याप्रमाणें दुसरे पहिल्यांस आपल्याबरोबर घेऊन जाण्यास आपली शर्थ करीत असतात. अशाप्रकारें जड व चल वस्तूंच्या आणि अप्रबुद्ध व प्रबुद्ध जंतूंच्या प्रकृतींत फेरफार होत जाणें हा या विश्वाचा नित्य स्वभाव आहे. मनुष्यजातींत आजपर्यंत ज्या मोठमोठ्या राज्यक्रांत्या किंवा धर्मक्रांत्या झाल्या त्या ह्या केव्हांही खळ न पडणाऱ्या विश्वाच्या नित्य स्वभावामुळें झाल्या. या अपरिहार्य नियमाचें मनुष्यांस अज्ञान असतें तोंपर्यंत त्यांच्या कलहांत विशेष तीव्रता असते. पण जसजसा ज्ञानप्रसार व ज्ञानवृद्धि होत जाते, तसतसा हा कलह सामोपचारांनीं होऊं लागतो. नवीन गोष्टींचा सामान्य मनुष्यास जात्या मोठा कंटाळा असतो, व तो असणें फार स्वाभाविक आहे. जुन्या गोष्टींत कांहीं दोष असले तरी विशेष परिचयामुळें त्यांची अडचण वाटेनाशी झालेली असते. नवीन गोष्टींचा तसा प्रकार नसतो. अनुभवांतीं त्या कशा दिसून येतील तें कोणासही सांगतां येत नसल्यामुळें, व त्यांचा विचार करणें प्रथमदर्शनीं मोठ्या गैरसोईचें असल्यामुळें, भावी विशेष सुखाच्या आशेवर हातचें सुख टाकून देण्याचें आणि त्रासदायक नवीन प्रयोग करून पहाण्याचें धैर्य सामान्य लोकांस होत नाही, याबद्दल त्यांना विशेष दोष लावणें हा असमंजसपणा होय. आचाराचा स्वीकार करण्याची मनाची

प्रवृत्ति होण्यापूर्वी त्यावर विशेष प्रकारच्या शिक्षणाचा संस्कार व्हावा लागत असतो. तो ज्या व्यक्तीच्या मनावर झाला नाही त्याने तुमचे सुधारक सांगतील ते निमूटपणे ऐकावे आणि तदनुसार वर्तन करण्यास तयार व्हावे, असे कसे होईल? तथापि ज्याला एखादी नवीन गोष्ट लोकांनी पत्करिली असता तीपासून त्यांचे हित होणार आहे, असे खात्रीपूर्वक वाटत असेल त्याने उघडपणे तिची चर्चा न करावी, व तदनुसार होईल तेवढे आचरण करून दाखविण्याचा प्रयत्न न करावा तर काय करावे? ज्याप्रमाणे हातीं असलेली ‘अर्धी भाकर’ टाकून देऊन दुसऱ्याच्या हातीं असलेल्या सगळ्या भाकरीसाठी धांवत सुटणे हे वर्तन सामान्य लोकांस पसंत पडत नाही, त्याप्रमाणे आपल्या आसमतांतील स्थितीत असलेले दोष स्पष्टपणे नजरेस आले असून, त्यांचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न न करणे हेही एका प्रकारच्या विशेष प्रकृतीच्या लोकांस अत्यंत असह्य होते. जी गोष्ट निःसंशयपणे अंती देशास हितावह होईल अशी या लोकांची मनोदेवता त्यांस रात्रंदिवस सांगत असते त्या गोष्टीचा प्रसार करण्यांत त्यांस कितीही कष्ट पडले तरी त्यांबद्दल त्यांना बिलकुल फिकीर वाटत नाही! किंबहुना ते कष्ट साहण्यांतच आपले जीवितसाफल्य आहे अशी त्यांची खात्री झाली असल्यामुळे ते कष्ट त्यांस कष्टासारखे वाटेनासे होतात. असे नसते तर **साक्रेतिसा**सारख्या संतशिरोमणीने आपल्या समकालीन लोकांकडून अनेक वर्षे ‘छीः थूः’ करून कशासाठी घेतले असते? व अखेरीस निष्ठुर व दुराग्रही देशबांधवांनी भरून दिलेला हेमलॉक नांवाच्या विषाचा पेला शांतपणे तोंडास लावून आनंदाने परलोकप्रयाण कशासाठी केले असते? मनास शुद्ध वाटलेल्या धर्माचा प्रचार करण्याविषयी परमेश्वराकडून आपणास आज्ञा झाली आहे, असे ख्रिस्तास व त्याच्या अनुयायांस न वाटते तर त्यांनीं यहुदी व रोमन लोकांकडून आपला छळ कशाला करून घेतला असता? व शेवटी **मेरीतनय** सुळी कशाला जाता? स्वतःच्या जीवितापेक्षां स्वमतत्याग करणे **ब्रूनोस** अधिक दुःसह न होते तर रोमपत्तनस्थ पोपाकडून जाळून घेण्यास तो कशाला तयार झाला असता? असे नसते तर **गौतमकुलदिनमणि** बुद्ध राज्य, स्त्री, व अपत्य यांचा त्याग करून वनवास व तपश्चर्या यांचे कष्ट साहण्यास व अनेक संकटे सोसून वैदिक धर्माच्या उलट नवीन धर्म स्थापण्यास कशाला प्रवृत्त होता? फार कशाला, ज्या सत्पुरुषाचे नाव या घटकेस झाडून सान्या हिंदु लोकांच्या तोंडीं झाले आहे त्याला स्वमत प्रतिपादण्याच्या कामी जे हाल सोसावे लागले त्याची हकीकत ऐकून ज्याच्या तोंडावाटे दुःखाचा सुस्कारा निघणार नाही असा कोण आहे?

या थोर पुरुषांचीं चरित्रे ज्यांस थोडींबहुत माहीत असतील त्यांनीं तरी कोणत्याही मताविषयी विशेष आग्रह धरून उलट मताच्या लोकांवर तुटून पडणे प्रशस्त होणार नाही. साक्रेतिसाच्या अमदानीत त्याच्या विशेष प्रेमांतल्या शिष्यांशिवाय त्याला कोणी बरे म्हटले नाही हे जरी खरे आहे, तरी त्याच्या पश्चात् थोड्याच वर्षांत लोकांच्या मनांत इतके अंतर पडले की, ज्यांनीं साक्रेतिसास त्रास दिला होता त्यांच्या मुलांबाळांस शिक्षा देण्यांत येऊन त्यांचीं घरे जमीनदोस्त केलीं व त्यांचे पाये देखील खणून टाकिले! दुष्ट लोकांनीं सुळावर चढविलेला क्रिस्त पृथ्वीवरील अत्यंत शूर, बुद्धिवान्, धार्मिक, व ज्ञानसंपन्न अशा लोकांचा धर्मसंस्थापक झाला! थोड्या दिवसांपूर्वी रोम येथील ख्रिस्ती शंकराचार्यांनीं **ब्रूनोस** संतमालिकेंत गोंवून, एका प्रसिद्ध ठिकाणीं त्याच्या पुतळ्याची स्थापना केली! वैदिक धर्मास कंटाळलेल्या **बुद्धाने** जो कर्मप्रधान धर्म स्थापला त्याच्या अनुयायांची संख्या आजमितीस सर्वापेक्षां मोठी आहे, व बौद्ध धर्मातील तत्त्वांसारखीं तत्त्वे दुसऱ्या कोणत्याही धर्मात नाहीत, असे अनेक विद्वानांचे म्हणणे आहे! थोड्या वर्षांपूर्वी कर्मठ ख्रिस्त्यांबरोबर **ब्रॅडलॉचे** नांव तोंडांतून चुकून निघाले असते, तर ज्या आम्ही “शांत पाप” असे म्हणून कदाचित् स्नानही केले असते, त्या ब्रॅडलॉच्या आकृतीचे टांक आमच्या इतर देवाबरोबर आज आम्ही पुजण्यास तयार झालो आहो! या गत गोष्टी डोळ्यांपुढे येऊन, हळू हळू लोकमतांतर होत जाणे किती अनिवार्य आहे, हे सांप्रत कालीं या देशांतील आग्रही लोकांच्या मनांत भरेल, तर रूढ धर्मकल्पना व धर्माचार ज्यास मान्य नाहीत, अशांचा जो छळ होत आहे त्याची बरीच तीक्ष्णता कमी होईल! यावर जर कोणी असा

आक्षेप घेतील की, सध्यांच्या सुधारकांपैकी एकालाही वर सांगितलेल्या थोर पुरुषाच्या दासाच्या दासाची योग्यता नाही, आणि म्हणून त्यास सभ्यतेने किंवा सौजन्याने वागविण्याची गरज नाही, तर त्यावर असे प्रत्युत्तर आहे की, सांप्रत कालीं पूर्वपद्धतीस अनुसरणाऱ्या असंख्य लोकांपैकी एकांतही पहिल्या शंकराचार्याचा किंकरानुकिंकर होण्याची योग्यता नाही! पण या लेखांत हा वाद उपस्थित करण्याचें मुळीच प्रयोजन नाही. येथें वाचकांच्या नजरेस येवढेंच आणावयाचें होतें की, धर्माभिमानामुळें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अभिमानामुळें कोणत्याही व्यक्तीने किंवा व्यक्तिसमुदायानें आपलीं मतें अगदीं निर्दोष आहेत असा हट्ट धरून बसून उलट मताच्या लोकांचा द्वेष करण्यांत कांहीं हांशील नाही. ज्ञानवृद्धि व ज्ञानप्रसार होईल त्याप्रमाणें **लोकमतांतर** झाल्याशिवाय रहात नाही. या संबंधानें पुढें दिलेली कालिदासोक्ति निरंतर ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे :—

पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ॥
संतः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते ।
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

अर्थ :— अमुक काव्य जुने आहे म्हणून चांगलें, आणि अमुक नवें आहे म्हणून नादान असें होत नाही. गुणग्राही पुरुष परीक्षा करून बरेंवाईट ठरवितात. दुसरा म्हणेल त्यास होय म्हणणें हें मूर्खाचें काम होय.

धर्मग्लानीबद्दल उपरति

९-३-९९

इंग्रजी भाषेंत अशी एक म्हण आहे की, “अत्यंत त्याज्य वस्तूंतही चांगलेपणाचा थोडा तरी अंश असतोच.” त्याप्रमाणे अलीकडे जुन्या व नव्या लोकांत जो मतभेद माजून राहिला आहे तो पराकाष्ठेचा अहितकारक आहे, हें जरी निर्विवाद आहे तरी त्यापासून कांहींच हित होण्याचा संभव नाही, असें मानण्याचें कारण दिसत नाही. एकतर या वादामुळे जुन्या लोकांचें औदासीन्य सुटूं लागलें आहे. राजकीय, धार्मिक, व सामाजिक विषयांत आजपर्यंत ही मंडळी आपलें मन फारसें घालीत नव्हती. पण ही निष्काळजी बरोबर नाही, असें त्यांस अलीकडे वाटूं लागलें आहे. संमति बिलाच्या वादानें तर यांस बरेंच जागें केलें आहे. तेव्हा ज्या विद्वानांनीं त्यांच्या ठाई ही जागरूकता उत्पन्न केली त्यांचे विचार आपणांस कितीही अप्रशस्त वाटत असले तरी इतकीं शतके समाधिसुखांत स्वस्थपणें पडून राहिलेल्या या प्रचंड भारतीय समाजास त्यांनीं हालवून हालवून सांसारिक वृत्तीवर आणिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत! आज आपणांस त्यांच्या विचाराची दिशा चुकीची वाटत आहे. पण मुळींच विचार न करण्यापेक्षां कसला तरी विचार करण्यास तयार होणें हें अधिक आदरणीय आहे. कारण, जो कोणी विचार करण्यास प्रवृत्त होईल तो हळू हळू बिनचूक विचारही करूं लागेल. जो इसम विचार करण्यास मुळींच राजी नाही, त्याच्या पुढें वाद करून कांहींच फायदा होत नाही. तेव्हां आजमितीस संमति बिलास विरोध करण्यासाठीं तरी जी चळवळ सुरू झाली आहे, तीपासून अखेरीस हित झाल्यावांचून रहाणार नाही, असें वाटतें. निदान या शहरांतील लोकांवर तरी या झटापटीच्या झगड्याचा बराच परिणाम झाला आहे, असें येथील जुन्या पद्धतीच्या घरंदाज लोकांत धर्मशिक्षणाविषयीं जी चर्चा होऊं लागली आहे तीवरून अनुमान करण्यास हरकत दिसत नाही. पुण्याच्या लोकांना मधून मधून ज्या लहरी येत असतात त्यांपलीकडे जरी या नवीन लहरीची मातब्बरी नाही, तरी ही लहर त्यांस आली यांतच थोडेंसें समाधान मानण्यास अवकाश आहे! पुण्याच्या अस्थिर व कष्टद्वेष्ट्या लोकांस जरी हिच्यापासून विशेष फायदा झाला नाही, तरी त्यांनीं काढलेला हा नवीन बूट केवळ ठिकाळ नसल्यामुळे, कदाचित् इतर ठिकाणचे विशेष स्थिर व कष्टाळू लोक त्यापासून कांहीं हित करून घेऊं शकतील. तथापि जे कोणी या कामांत पडतील त्यांनीं तसें करण्यापूर्वी त्याचा नीट विचार करावा, असें त्यांना आमचें विनयपूर्वक सांगणें आहे.

लोकांची धर्मश्रद्धा सुटत चालली; स्त्रियांचें वर्चस्व वाटूं लागलें; जातींच्या किंवा वर्गांच्या बंधास ढिलेपणा येऊं लागला; वृद्धांचा तरुणांकडून व श्रीमंतांचा गरिबांकडून पाणउतारा होऊं लागला; विद्वानांचा अविद्वानांकडून अवमान होऊं लागला; नीतिपथाचे उल्लंघन होऊं लागलें; गुरुजनांविषयीं पूज्यता नाहीशी झाली; व नास्तिक्याचा फैलाव होऊं लागला—ही ओरड आजची नाही! महाभारतांत व रामायणांत हीच ओरड आहे! प्रत्येक जुन्या पिढींतील लोकांस असें वाटत असतें कीं, नव्या पिढीचें वर्तन बिलकुल नीट नाही; तिचा सर्व ताळ सुटला आहे, व जगाचा अंत अगदीं संनिध येऊन ठेपला आहे! अशा प्रकारच्या एकदेशीय, अतिशयोक्तिमय व भेकड जल्पनांत जरी विशेष अर्थ नसला तरी त्यांत सत्याचा मुळींच अंश नसतो असें आमचें म्हणणें नाही. तथापि ज्यांचा चैतन्यदीप मालवण्याच्या बेतांत आहे त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणारे अनेक विकार व त्यांच्या थकलेल्या डोक्यांत उभे रहाणारे नानातःहेचे विचार ज्यांचा चैतन्यदीप नुकताच पूर्ण तेजानें प्रकाशू लागला आहे, त्यांच्या विकारांशीं व विचारांशीं विशेष जुळण्याचा संभव नाही. जी धर्मतत्त्वे किंवा नीतितत्त्वे मनुष्यांच्या आजपर्यंतच्या संचित अनुभवानें अत्यंत निर्दोष व हितकर अशीं ठरलीं आहेत त्यांचा होईल त्यांचा होईल तेवढा प्रसार करण्याविषयीं कोणत्याही समंजस

मनुष्याची हरकत असणार नाही; कारण मनुष्याच्या वर्तनावर त्यांचा जितका परिणाम घडत जाईल तितकें तें त्याला व इतरांना सुखावहच होणार आहे. पण जीं तत्त्वे अद्यापि निर्विवाद झालीं नाहीत त्याबद्दल कोणत्याही देशांतल्या, स्थितींतल्या, कालांतल्या, व धर्मांतल्या लोकांनीं विशेष आग्रह धरणें कोणासही कल्याणप्रद होणार नाही. अशा तत्त्वांविषयीं चर्चा करतांना, किंवा तीं अमलांत आणण्यासाठीं संस्था उभारतांना, शांतता आणि दूरदृष्टि यांचा मनास क्षणभरही विसर पडूं देतां कामा नये. तसें न केल्यास पुढें नानाप्रकारचे गोते खावे लागतात. सबब पुण्यांतील जे सभ्य लोक नवीन पिढीच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेली अश्रद्धा व औद्धत्य काढून टाकण्यासाठीं काय करावें म्हणून चिंतन करूं लागले आहेत त्यांनीं सांप्रत कालीं कोणत्या प्रकारचें धर्मशिक्षण देणें उचित आहे, व तें देण्याचे उत्तम मार्ग कोणते आहेत, याचा पोक्तपणानें विचार करून मग त्यांपैकीं एखाद्याचें अवलंबन करावें.

या लोकांनीं प्रथमतः ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, ज्याला सध्यां आपण धर्मशिक्षण म्हणतो त्यांत अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. या अनेक गोष्टींपैकीं कांहीं आम्हां हिंदूसच काय, पण पृथ्वीवरील पाहिजे त्या सुधारलेल्या देशांतील लोकांस लागू आहेत; त्यांबद्दल मतभेद नाही; तीं सर्वसंमत नीतितत्त्वे आहेत. सत्य बोलणें, परोपकार करणें, अपकार न करणें, सदुद्योगांत गढून असणें, वाडवडिलांचा योग्य मान ठेवणें, स्वदेशावर प्रीति करणें, राजनिष्ठ असणें वगैरे गोष्टी सर्वानुमते सद्गुण ठरल्या आहेत, व त्यांचा धर्मशास्त्रांत अंतर्भाव केलेला असो, किंवा धर्माहून भिन्न असें स्वतंत्र नीतिशास्त्र कल्पून त्यांत त्यांचा अंतर्भाव केलेला असो, मनुष्याचें सामाजिक हित वाढत जाण्यास त्या अत्यंत आवश्यक आहेत, अशी सर्वांची खात्री झाली आहे. पण या व यांसारख्या दुसऱ्या गोष्टींशिवाय पुष्कळ इतर वस्तूंचा धर्म किंवा धर्मशास्त्र या संज्ञांत समावेश करतात. या दुसऱ्या प्रकारच्या गोष्टींविषयीं अद्यापि ऐकमत्य झालेलें नाही. वेद, बैबल, कुराण हीं सारी ईश्वरप्रणीत पुस्तके असून ज्याप्रमाणें तीं साऱ्यांस तशीं आहेत असें वाटत नाही, व ज्याला त्याला आपलें धर्मपुस्तक तेवढें ईश्वरप्रणीत असें वाटतें, त्याप्रमाणें वेद ईश्वरप्रणीत मानणाऱ्यांतही अनेक मतभेद आहेत. शिवाय, धर्मशास्त्रांत आचारप्रकरणही बरेंच शिरतें, किंबहुना धर्माचा मुख्य भाग तेंच होऊन बसतें. वास्तविक पाहिलें, तर पृथ्वीवर जें धर्मानेकत्व दृष्टीस पडत आहे त्याला बऱ्याच अंशीं आचारभिन्नत्व कारण आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. नीतितत्त्वे आणि मुक्ति वगैरे विषयांविषयीं धर्मकल्पना सामान्यपणें साऱ्या लोकांच्या सारख्याच आहेत. पण धर्ममंत्राबरोबरच जें तंत्राचें लचांड असतें ते एकाचें दुसऱ्याला बिलकुल पटत नाही. ब्राह्मण म्हणतो शेंडी ठेवली पाहिजे; मुसलमान म्हणतो ती काढली पाहिजे; ख्रिस्त्याला दोन्ही गोष्टींचें कांहींच वाटत नाही? शैवाला वैष्णवांचा कंटाळा; पक्षा वैष्णव महाशिवरात्रीस पुरणावरणाचा स्वयंपाक करून यथास्थित पुख्खा मारणार; व रामानुज उभयतांनाही पाण्यांत पहाणार! ब्राह्मण लोक आपली प्रतिष्ठा मिरविण्यासाठी “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहुराजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।” या मंत्राचा सदोदित जप करीत बसणार! कांहीं हिंदूंना चार वेदांचा अधिकार, कांहींना तिहींचा, कांहींना दोहोंचा, कांहींना एकाचा व पुष्कळांना कोणत्याच वेदाचा अधिकार नाही! मेलेल्या गाईचें मांस खाणारे, मांसासाठीं जित्या गाईचे व बैलाचे प्राण न घेणारे, गाईशिवाय पाहिजे त्या इतर जनावरांचें मांस खाणारे, व मांसाहार किंवा मद्यपान मुळींच न करणारे—हे सारे हिंदूच! पण सारे हिंदू असून, ब्राह्मण क्षत्रियांशीं रोटीव्यवहार किंवा बेटीव्यवहार करावयाचा नाही; क्षत्रियांची मुलगी वैश्याचे घरीं पडावयाची नाही; व शूद्राचें कुटुंब कोणालाच मान्य नाही! इतकें असून जातिभेद लौकर नाहीसा झाला पाहिजे; तो नाहीसा झाल्याशिवाय आमच्यांत एकी होण्याचा किंवा खऱ्या सुधारणेच्या कार्मीं आमचें पाऊल पुढें पडण्याचा मुळींच संभव नाही, अशी कित्येकांची समजूत किंवा कल्पना! अशा स्थितींत कोणत्या प्रकारचें धर्मशिक्षण द्यावयाचें, कोणी द्यावयाचें व कसें द्यावयाचें—याचा पालकांनीं किंवा त्यांच्या मित्रांनीं विचार केला आहे काय? बरें, हेंही असो. आमच्या धर्मातच गोंवलेला जो आमचा वेदांत आहे त्याची वाट

कशी लावावयाची? त्या वेदांतांत तर नानाप्रकारचीं मते भरलीं आहेत. ईश्वरमाया, द्वैताद्वैत, पुरुषप्रकृति, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, योग, भ्रष्टयोग, मुक्ति, जीवन्मुक्ति, सायुज्यमुक्ति वगैरे विषयांविषयीं आमच्या धर्मांत वादविवादांचे जे पर्वत माजले आहेत त्यांची वासलाद कशी लावायची? ज्यानें धर्मशिक्षण द्यावयाचें त्यानें यांपैकीं कोणता पंथ शिकवावा व तो शिकविला असतां किती जणांस पसंत पडेल? शिवाय, या वादग्रस्त विषयांबरोबर थोडेंबहुत तंत्रप्रकरणही चालविलें पाहिजे. धर्मशिक्षण देण्याकरितां घातलेल्या शाळांत तंत्रप्रकरण चालू ठेवायचें म्हणजे काय करावयाचें? रसायनशास्त्र शिकवितांना रासायनिक उपकरणें व जिन्नस घेऊन प्रयोग करून दाखविण्यांत येतात; ज्योतिःशास्त्र शिकवितांना दुर्बीण वगैरे यंत्रांच्या साहाय्यानें नक्षत्रावलोकन करतात किंवा वेध घेतात; भूगोल शिकवितांना नकाशे व गोल यांचा उपयोग करतात; गणित शिकवितांना पाट्या, कागद व फळे यांवर पेन्सिलींनीं, लेखण्यांनीं, व खड्ड्यांच्या तुकड्यांनीं आंकडे मोडतात किंवा नानाप्रकारच्या रेषा किंवा आकृति काढतात; त्याप्रमाणें शुद्ध धर्मशास्त्र शिकवितांना चरु, दर्भ, घृत, ढलप्या, शेणगोळे, व फुंकण्या यांसह होमांचे व यज्ञांचे प्रयोग करून दाखवावयाचे कीं काय?

धर्मग्लानीबद्दल उपरति

नंबर २

२३-३-९९

शाळेंत धर्मशिक्षण देण्याच्या कामीं ज्या अनेक अडचणी येण्याचा संभव आहे त्यांपैकीं कित्येकांचें दिग्दर्शन तारीख ९ च्या अंकांत केलें आहे, तें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. धर्मांत ज्या नीतितत्त्वांचा अंतर्भाव करतात, व ज्या नीतितत्त्वांविषयी मतभेद नाही, तीं तत्त्वे कोणीं कोठेंही शिकवो, त्यासंबंधाने कोणाचीच हरकत असावयाची नाही. जी सारी पंचाईत येऊन पडते ती धर्मातील वादग्रस्त विषयांविषयीं व धर्माचारांविषयीं. **मंत्र** आणि **तंत्र** हीं धर्माचीं मुख्य अंगें होत. यांपैकीं पहिल्या अंगांत म्हणजे **मंत्रांतच** नीतितत्त्वांचा समावेश केला पाहिजे. दुसरें अंग म्हणजे **तंत्र** हें मात्र अगदीं स्वतंत्र आहे. कोणते पाहिजे ते ठळक धर्म घ्या. त्यांच्या मंत्रांगांत विशेष भेद दिसून येणार नाही. तथापि एका धर्मातील सारे मंत्र दुसऱ्या धर्मातील साऱ्या मंत्रांशीं जुळण्याचा संभव नाही, हें उघड आहे. ईश्वरविषयक विचार आणि नीतितत्त्वे यांनी **मंत्रांचा** जेवढा भाग व्यापला जातो, तेवढा सर्व सुधारलेल्या धर्मांत बहुधा सारखा असण्याचा संभव आहे. पण ज्या **मंत्रांचा** तंत्रांशीं संबंध असतो, ते खुद्द तंत्रांप्रमाणेंच निरनिराळ्या धर्मांत भिन्न प्रकारचे असणार. यावरून काय सिद्ध होतें कीं, जे कोणी शाळेंत धर्मशिक्षण दिलें जावें असें म्हणत असतील, त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ जर असा असेल कीं, शाळेंत सर्वमान्य नीतितत्त्वे आणि सर्वमान्य ईश्वरस्वरूपनिर्णायक विचार शिकवावे, तर त्यांच्या म्हणण्यांत विशेष दोष काढतां येणार नाही. पण त्यासंबंधानें त्यांस येथें येवढें सांगितलें पाहिजे की, अलीकडील विद्वान लोक शिक्षणाच्या सोईसाठीं म्हणा, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणासाठीं म्हणा, नीतितत्त्वांचा विचार धर्मविचारापासून निराळा करतात. त्यांचा असा समज झाला आहे कीं, धर्मविचारास आणि धर्माचरणास नीतिशिक्षण जरी बरेंच फायदेशीर होण्याचा संभव आहे, म्हणजे जरी या शिक्षणापासून त्या शिक्षणास बरीच मदत होण्याचा संभव आहे, तरी नीतितत्त्वांचा अभ्यास पृथक्पणानें केला असतां तो फार सोपा जातो. म्हणून सर्वमान्य नीतितत्त्वांचा धर्मांत समावेश न करतां त्या तत्त्वांचें स्वतंत्र शास्त्र कल्पून, त्याचा स्वतंत्रपणें अभ्यास करवावा. असें करण्यांत एक मोठी सोय आहे, ती ही कीं, धर्मांत नीतितत्त्वांचा अंतर्भाव केला असतां, ‘अमुक गोष्ट चांगली कशासाठी?’ असा प्रश्न कोणीं केला तर त्यास असें उत्तर द्यावें लागतें कीं, ‘ती परमेश्वरास चांगली वाटते, म्हणून ती चांगली मानणें भाग आहे.’ यावर जर कोणी असा उलट प्रश्न करील कीं, ‘अमुक गोष्ट परमेश्वरास चांगली वाटते असें कशावरून समजावयाचें?’ तर त्यावर असें प्रत्युत्तर द्यावें लागतें कीं ‘ते वेदांसारख्या, बैबलासारख्या किंवा कुराणासारख्या ईश्वरप्रणीत पुस्तकांत सांगितलें आहे म्हणून.’ पण या उत्तरावरही कोणी असा प्रश्न करतात कीं, ‘हीं पुस्तके ईश्वरप्रणीत असें कशासाठीं मानावें?’ अशा प्रकारचा विलक्षण प्रश्न कोणीं केल्यास, त्यास इतकेंच उत्तर देतां येतें की, ‘हीं पुस्तके ईश्वरप्रणीत आहेत, असें या पुस्तकांतच सांगितलें आहे,’ किंवा ‘तीं ईश्वरप्रणीत आहेत असें आमचें मत आहे.’ पण हीं दोन्ही उत्तरे समाधानकारक नाहीत, हें कोणीही विचारी व समंजस मनुष्य कबूल करील. अशा प्रकारच्या विचारशैलीस तर्कशास्त्रांत परिवृत्तिवाद म्हणतात. अशा प्रकारच्या कोटिक्रमाने संशयनिवृत्ति होत नाही, कारण यांतील विचार परस्परावलंबी असतात. ‘पृथ्वी कोठें आहे?’ ‘शेषाच्या मस्तकावर.’ ‘शेष कोठे आहे?’ ‘पृथ्वीच्या खाली!’ अशा प्रकारची वरील प्रश्नोत्तरावलि आहे. तात्पर्य धर्मांत नीतितत्त्वांचा अंतर्भाव करण्यास जरी हरकत नाही, व इतर शिक्षकांप्रमाणें धर्मशिक्षकानेंही तीं शिकविण्यास म्हणण्यासारखा प्रत्यवाय नाही, तरी ज्या अर्थी त्यांची चर्चा अन्य रीतीनें चांगली करतां येण्यासारखी आहे, त्या अर्थी त्यांचा धर्मांत समावेश न करावा हेंच अलीकडे बरें वाटूं लागलें आहे. असें करण्यांत दुसरा एक फायदा असा आहे कीं, ज्या शिक्षकांना किंवा विद्यार्थ्यांना

तुमच्या धर्मसमजुती मान्य नसतील, पण ज्यांना तुमचे नीतिविषयक विचार मान्य असतील, त्यांना एकमेकांपासून उपयोग करून घेतां येणार आहे. उदाहरणार्थ, ख्रिस्ती शिक्षक ख्रिस्ती, हिंदू, पारशी, किंवा मुसलमान विद्यार्थ्यांस कोणत्याही धर्माचा उल्लेख न करतां, नीतितत्त्वांवर व्याख्यान देऊं शकेल, व त्यांपासून साऱ्यांस फायदा होईल. तसेंच हिंदूला मुसलमानांस किंवा मुसलमानाला हिंदूंस सर्वमान्य नीतितत्त्वं शिकविण्याची कोणत्याही प्रकारची पंचाईत पडायची नाही. पण अशा रीतीने या धर्माच्या लोकांस त्या धर्माच्या लोकांपासून व त्या धर्माच्या लोकांस या धर्माच्या लोकांपासून फायदा करून घेतां येण्यास, पाहिजे त्या शाळेत पाहिजे तीं मुलें जात असण्यास, व पाहिजे त्या शिक्षकाच्या हाताखाली पाहिजे त्या विद्यार्थ्यांचें नीतिशिक्षण चालण्यास, सर्वमान्य नीतितत्त्वं आणि विशिष्ट धर्मकल्पना यांचें पक्कें फारकत झालें पाहिजे, आणि नीतितत्त्वाची चर्चा चालली असतां, कोणी कोणाच्या विशिष्ट धर्माचारांचा किंवा धर्मसमजुतीचा उल्लेख करावयाचा नाही, अशी खबरदारी ठेविली पाहिजे. यावरून कोणास असें वाटेल कीं, अशा प्रकारचा निर्बंध हिंदू व मुसलमान, मुसलमान व ख्रिस्ती आणि ख्रिस्ती व हिंदू यांच्या दरम्यान असला म्हणजे झालें. पण आम्हांस तसें वाटत नाही. एका धर्माच्या लोकांनीं दुसऱ्या धर्मावर केलेली टीका जितक्या असंतोषास व तंट्यास कारण होते, त्याहून एकाच धर्मातील दोन पंथांपैकीं एका पंथाच्या लोकांनीं दुसऱ्या पंथावर केलेली टीका कधीं कधीं विशेष मोठ्या कलहास कारण होते. उदाहरणार्थ, ख्रिस्ती धर्मातील क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट, आपल्या धर्मातील स्मार्त व वैष्णव, आणि मुसलमानी धर्मातील शिआ व सुनी हे पंथ लक्षांत आणा म्हणजे झालें. तात्पर्य, कोणत्याही शाळेंतील सारीं मुलें व सारे शिक्षक एकाच धर्माचे असले, तरी त्यांतील अनिवार्य पंथबहुत्वामुळें त्या मुलांचें धर्मशिक्षण त्या शिक्षकांवर सर्वथैव सोपवितां येणार नाही, व ही गोष्ट या देशांत तर मुळींच करतां येणार नाही. कारण, आमच्या शाळांत सतरा प्रकारच्या हिंदूंचीं मुलें असून शिवाय अन्य धर्मांचीही अनेक मुलें असतात. ज्या वर्गांत ख्रिस्ती, मुसलमानी, पारशी वगैरे निरनिराळ्या धर्मांचीं मुलें असून, शिवाय ब्राह्मण, खत्री, वाणी व कुणबी या चार मुख्य जातींचींच नव्हत, तर लोहार, सुतार, कोष्टी वगैरे ज्यांचा सामान्यपणें कुणब्यांत समावेश करतात, पण ज्या वास्तविक पहातां स्वतंत्र गणल्या पाहिजेत, अशा अनेक जातींच्या हिंदू मुलांची विशेष भरती आहे, अशा वर्गांत कोणत्या प्रकारचें धर्मशिक्षण कोणी द्यावें, कसें द्यावें व काय द्यावें, हें धर्मशिक्षणाच्या प्रस्तुत चळवळींतील पुढाऱ्यांपैकीं कोणी एकादा पुढारी लोकांस समजावून सांगेल तर फार बरें होणार आहे. धर्मशिक्षण म्हणजे सर्वमान्य नीतितत्त्वांचें शिक्षण असें त्यांचे म्हणण्याचा भाव असेल, तर मग आम्हांस कांहीं एक बोलावयाचें नाही. या अर्थाचें धर्मशिक्षण शाळांत देण्यास कांहीं हरकत नाही, व तें सर्व शाळांत देतां येईल हें आम्ही एकदम कबूल करतो. पण अशाप्रकारच्या नीतिशिक्षणास धर्मशिक्षण म्हणणें हा तर एक प्रमाद होय, किंवा आपल्या मनाचें कसें तरी समाधान करून घेण्याकरितां आम्ही आपल्या प्रतिपक्षाकडून शाळेंत धर्मशिक्षण देणें आवश्यक व शक्य आहे असें कबूल करून घेतलें, अशी मनाची व्यर्थ समजूत घालणें होय. आजमितीस ज्या प्रकारच्या धर्मशिक्षणाकरतां आमची श्रद्धावान् मंडळी कासावीस झाली आहे, व ग्लानि होत असलेल्या ज्या धर्माचें पुनरुज्जीवन करण्याविषयीं त्यांस उत्कंठा लागली आहे, तें धर्मशिक्षण, वरील प्रकारचें धर्मशिक्षण नव्हे, असें आम्हांस वाटतें! जर हें तेंच असतें, तर त्याबद्दल येवढा अट्टाहास करण्याची गरज नव्हती! कारण, एकतर सर्व प्रकारच्या शाळांत थोड्याबहुत प्रमाणानें तें शाळाखातें स्थापन झाल्यापासून सुरू आहे, व त्याचा विशेष प्रसार कोणत्या रीतीनें करतां येईल या गोष्टीकडे शाळाखात्यावरील अधिकाऱ्यांचें, सरकारचें, शाळांच्या व्यवस्थापकांचें व त्यांतील शिक्षकांचें, आणि इतर सुशिक्षणप्रसारेच्छूंचें व नीतिवर्धनचिंतकांचें लक्ष पूर्वीपासून आहे. इतर देशांच्या अनुभवावरून व येथल्या थोड्या वर्षांच्या अनुभवावरून नीतिशिक्षणास धर्मशिक्षणाचें नांव देऊन, त्याजकरितां शाळांतील वेळापत्रकांत स्वतंत्र तासाची योजना करणें, व इतिहास, भूगोल, गणित, किंवा व्याकरण वगैरे विषयांप्रमाणें एखाद्या पुस्तकावरून नीतितत्त्वाचा पाठ किंवा धडा देणें, आणि रोजच्या रोज तो धडा मुलांनीं चांगल्या रीतीनें तयार केला आहे किंवा नाही, याचा तपास करून त्याबद्दल

गुण (marks) किंवा जागा रूफ नंबर (ranks) देणें, आणि महिन्याच्या महिन्यांस त्यांत त्यांची परीक्षा घेणें हें अवश्य आहे, किंवा फायदेशीर होईल असें न वाटल्यावरून, गद्य किंवा पद्य शिकविण्याचीं जीं पुस्तकें आहेत त्यांतच नीतिविषयक धड्यांचा अंतर्भाव करून, प्रसंगविशेषीं शिक्षकांनीं विशिष्ट सद्गुणाच्या संबंधानें विस्तारपूर्वक बोलावें, आणि तत्संबंधक विचार मुलांच्या अंतःकरणांत बिंबवावें, असा आजपर्यंतचा येथल्या व अन्य देशांतल्या शुद्ध व्यावहारिक शाळांचा परिपाठ आहे. यांत जर कांहीं फरक करणें शक्य असेल तर तो करण्यास तयार असणें योग्य आहे. पण अशा प्रकारच्या नीतिशिक्षणाहून किंवा धर्मशिक्षणाहून निराळ्या तऱ्हेचें धर्मशिक्षण आमच्या शाळांत कसें देतां येईल, हें आम्हांस अजून नीटसें कळत नाही!

सरकार व रेल्वे कंपन्या

१८-५-९१

थोड्या दिवसांपूर्वी या इलाख्यांतील जी. आय्. पी. आर्. व एस्. एम्. आर्. या दोन रेल्वे कंपन्यांच्या संबंधाने लिहिण्यांत आलेला लेख वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. तो लेख बराच मोठा होता, तरी त्यांत अनेक गोष्टींचा समावेश केला असल्यामुळे, प्रत्येक पोटविषयास जितका विचार व जागा देणे अवश्य होतें, तितका विचार व तितकी जागा देतां आली नाही. यामुळे सरकारास, रेल्वे कंपन्यांस, रेल्वेकडील नोकरांस, रेल्वेनें प्रवास करणाऱ्या उताऱूस, आणि रेल्वेच्या संबंधाने वर्तमानपत्रद्वारा किंवा अन्यद्वारा रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांकडे किंवा सरकाराकडे न्याय मिळण्यासाठी व गैरसोई दूर करण्यासाठी तक्रारी किंवा अर्ज करणाऱ्या इतर लोकांस, आमच्या मनांत ज्या विशेष सूचना करावयाच्या होत्या, त्यांचा यथास्थितपणे उल्लेख करतां आला नाही. म्हणून या विषयाकडे आणखी एकवार वळावे, असें आमच्या मनांत आलें आहे. रेल्वेनें प्रवास करणाऱ्या उताऱूस सध्यां अनेक प्रकारच्या गैरसोई सोसाव्या लागत आहेत, आणि रेल्वे कंपन्यांच्या पदरीं नोकरी करणाऱ्या लोकांचीं अनेक गाऱ्हाणीं करणाऱ्या लोकांचीं अनेक गाऱ्हाणीं आहेत, याबद्दल आतां कोणासही संशय राहिलेला नाही. प्रश्न येवढाच आहे की, या गैरसोई दूर कशाने होतील, आणि रेल्वेकडील नोकरांच्या गाऱ्हाण्यांची दाद कशी लागेल? आम्हांस असें वाटतें की, एक किंवा अधिक वर्तमानपत्रांनीं देशभाषांत अथवा इंग्रजी भाषेत या प्रश्नांची कितीही चर्चा केली, तरी तीपासून हवी ती फलनिष्पत्ति होणार नाही. रेल्वे कंपन्यांशीं ज्यांचा नित्याचा किंवा वारंवार येणारा संबंध आहे, त्यांनीं या कामांत बरीच मेहनत केली, तरच त्यांत यश येण्याचा संभव आहे. ज्या विश्वसनीय तक्रारी कानावर येतील त्या सरकारापुढें व रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांपुढे मांडणें, आणि सुचतील त्या सुधारणा त्यांस सुचविणें, हें काय तें पत्रकर्त्यांचें कर्तव्य होय. तें त्यांनीं कितीही उत्तम रीतीनें बजावलें, तरी सरकार किंवा रेल्वेचे अधिकारी पत्रकर्त्यांच्या लेखांकडे लक्ष देतीलच, असें खात्रीनें सांगवत नाही. त्यांनीं तें करण्यास व्यापाऱ्यांनीं, उताऱूंनीं, आणि रेल्वेच्या नोकरांनीच नेट धरला पाहिजे. या तीन प्रकारच्या लोकांवर रेल्वे कंपन्यांचे कारखाने मुख्यतः चालले आहेत. तेव्हां या तिघांनीं अमुक एक सुधारणा रेल्वे कंपन्यांकडून करवावयाचीच, असा निश्चय केल्यास, ती थोड्या वेळांत घडून येईल याविषयीं आम्हांस शंका नाही. मात्र या लोकांनीं एकदिलाने वागलें पाहिजे, आणि ती सुधारणा रेल्वे कंपन्यांच्या हातून होण्यासारखी असली पाहिजे. तथापि पत्रकर्त्यांच्या हातूनही कांहींच होण्यासारखें नाही असें नाही! दुसरें कांहीं न झालें तरी नुसती तोंडपाटिलकी करण्यास तर कांहीं हरकत नाही! वर्तमानपत्रें हीं लोकांचे कोतवाल होत, असें कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर नेहमीं म्हणत असत. या कोतवालांनीं सर्वत्र घस्त घालीत असावे आणि कोठें कांहीं जुलमाचा, अन्यायाचा, अडचणीचा, किंवा त्रासाचा, प्रकार दिसून आल्यास तो लोकांच्या, सरकारच्या आणि विशिष्ट अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणावा, आणि त्यांस मोठमोठ्यानें हाका मारून जागें करावे, व सावध राहण्याविषयीं इशारा द्यावा, हें त्यांचें काम आहे. हें काम त्यांचेकडून नीटपणें होत गेल्यास जरी कोणतीही अवश्य सुधारणा त्यांस आपण होऊन एकदम करतां आली नाही, तरी कालगतीनें परंपरया त्यांस ती घडवून आणतां येईल यांत शंका नाही. कारण कोणतीही क्रिया करण्यास उद्युक्त होण्यापूर्वी, ती करण्याविषयीं मनांत दृढ इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे. ही इच्छा सरकारच्या, लोकांच्या, किंवा रेल्वेकडील अधिकाऱ्यांच्या मनांत उत्पन्न करणें, हें बऱ्याच अंशीं पत्रकर्त्यांस साधण्यासारखें काम आहे. कारण, जर त्यांचें लिहिणें सयुक्तिक असेल, तर आज नाही उद्यां, सरकारास व रेल्वेकडील अधिकाऱ्यांस त्याचा विचार करणें भाग आहे. तेव्हां आम्हांस या विषयाच्या संबंधाने जे चार विचार सुचले आहेत, ते थोडक्यांत वाचकांपुढें व इतरांपुढें मांडण्यास आरंभ करतो.

प्रथम सरकार आणि रेल्वे कंपनी या दोहोंचाच विचार करू. युरोपांतील बहुतेक देशांत जी प्रधानमंडलं आहेत, किंवा असतात, त्यांपैकीं प्रत्येकांत रेल्वे, टेलिग्राफ, पोस्ट वगैरें खात्यांच्या संबंधाचा एक स्वतंत्र प्रधान असतो. कोठें कोठें या खात्यांपैकीं एकच खातें एका प्रधानाकडे ठेऊन, दुसरीं कांहीं खातीं त्याकडे लाऊन दिलेलीं असतात. कसेंही झालें तरी आमच्या निबंधांतील विषयाची व्यवस्था एका विवक्षित प्रधानाच्या माथ्यावर सोंपविलेली असते; त्यामुळें त्याबद्दल त्यास मोठी जबाबदारी वाटत असते. येथें या व्यवस्थेची नीटशी छाया देखील नाही, असें म्हणण्यास हरकत नाही; निदान लोकांना तरी तीविषयीं कांहीं एक माहिती नाही, हें निर्विवाद आहे. जमाबंदी, जंगल, विद्या, सॅनिटेशन (आरोग्य), पब्लिक वर्क्स (लोकोपयोगी कामें) वगैरे खात्यांचीं कामें ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या सेक्रेटरींकडे व कौन्सिलदारांकडे वांटून दिलीं आहेत, त्याप्रमाणें रेल्वे खात्याची व्यवस्था केली आहे, असें आम्हांस वाटत नाही, रेल्वेचे कारखाने पुढें आपले होणार आहेत, या दृष्टीनें सरकारची जेवढी देखरेख व व्यवस्था पाहिजे होती तेवढी सरकारानें ठेविली आहे; म्हणजे रेल्वे कंपन्यांकडून इमारती, पूल, रस्ते वगैरे बांधण्याकडे जो खर्च होतो त्यावर कन्सल्टिंग इंजिनिअर्सच्या द्वारे सरकारची बरीच नजर आहे. पण येवढ्यानें असले प्रचंड कारखाने बिनबोभाट चालणें अशक्य आहे. आमच्या मते रेल्वे कंपन्यांशीं ज्यांना नित्य व्यवहार करावयाचा असेल त्या सर्वास कंपनीच्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध तक्रारी किंवा अर्ज करण्याचें कांहीं तरी चांगलें द्वार पाहिजे. कंपन्यांचे नोकर, व्यापारी व मोठमोठे उतारू यांची दाद कंपनीचे अधिकारी घेईनातसे झाले तर त्यांनीं करावें तरी काय? समजा कीं, अमुक एक ठिकाणीं नवीन स्टेशन असावें; किंवा अमुक स्टेशनावर प्लॅटफॉर्म किंवा उतारुंकरतां आश्रयाची जागा असावी; अथवा रजेबद्दल किंवा सुटीबद्दल अमुक प्रकारच्या सवलती असाव्या—अशा प्रकारच्या गोष्टींबद्दल कंपनीच्या अधिकाऱ्यांकडे अनेक वेळां अर्ज केले असून त्यांनीं ते तसेंच दाबून टाकले असले, किंवा अर्जदारांच्या अर्जाचा अनुकूल विचार करण्याची कंपनीस सवड नाही, अशी न करत्याची नेहमींची ठरीव उत्तरें देण्यांत आलीं असलीं, तर सरकारच्या अमुक अधिकाऱ्यांकडे अपील केलें असतां, त्यांच्या हुकुमावरून कंपनीस लोकांच्या अर्जाचा नीट विचार करणें भाग पडेल अशी सोय झाली पाहिजे. सध्यां होतें काय आहे कीं, अगदीं सामान्य दर्जाचा युरोपीअन आपल्या जातीच्या स्वाभाविक वजनामुळें व हुकमतीमुळें कंपनीच्या पाहिजे त्या अधिकाऱ्याकडून आपल्यापुरती हवी ती सोय करून घेतो, आणि आपलें काम साधून मोकळा होतो. पण मोठमोठ्या नेटिव लोकांस देखील कंपनीचा यःकश्चित् अधिकारी मुळींच वचकत नाही. यामुळें पुष्कळ मोठ्या नेटिवांस अनेक वेळां पराकाष्ठेची मानखंडना सोसावी लागते किंवा आपलें हक्क कंपनीविरुद्ध बजावण्यासाठीं मोठी यातायात करावी लागते. ज्या कारणांमुळें इतर ठिकाणीं युरोपीअन लोकांचा मोठा दरारा असतो, पण नेटिवांचें काहीं चालत नाही, त्याच कारणांमुळें या रेल्वेकडेही नेटिव लोकांचा पाणउतारा होतो, हे आम्हांस ठाऊक आहे; व आमचे नेटिव लोक बरेच कडवे असते तर युरोपीअन लोकांप्रमाणेंच त्यांचाही मानमरातब राहता, हेंही आम्हांस कबूल आहे. पण तेवढ्यावरून असें होत नाही कीं, नेटिवांनीं सर्वकाळ आपला अपमान व नुकसान करून घेत असावें आणि रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांनीं त्यांच्या संबंधानें हवा तसला अन्याय चालवावा. एकाच प्रकारच्या नोकरीकरितां उभयतांपासून कंपनी सारखा दाम घेत असून, तिनें दोघांशीं दोन प्रकारचें वर्तन कां करावें हें समजत नाही. निदान, व्यापारी कंपनीनें अशा प्रकारचा डावाउजवा हात कां करावा, हें सांगतां येणें अंमळ कठीण आहे. कसेंही असो, सरकारानें अशा प्रकारचा अन्याय न होऊं देण्याबद्दल फार जपलें पाहिजे. सरकारनें मेहेरबान होऊन मनावर घेतल्यास ही गोष्ट अंमलांत आणण्यास त्यांना फार प्रयास पडतील, असें आम्हांस वाटत नाही. फार थोड्या खर्चानें व देखरेखीनें लोकांच्या अनेक प्रकारच्या सोई सरकार सहज करूं शकेल. त्यांत कंपनीचाही मोठा फायदा होणार आहे. उदाहरणार्थ, व्यापारी लोकांच्या, उतारुंच्या, व कंपनीच्या नोकरांच्या अपील—अर्जांची चौकशी करण्याकरतां जर सरकार एक स्वतंत्र अधिकारी नेमील, तर सध्या कंपनीच्या व्यवस्थेंत अनेक गोष्टींत मोठी बेबंदशाही दृष्टीस पडते, तिचा थोड्या दिवसांत अस्त

होईल असें आम्हांस वाटतें. कंपनीच्या वर्तनाबद्दल जाब विचारण्याचा जो अधिकार सरकारने आपणांकडे ठेविला आहे, त्याचा त्यांनी प्रस्तुतहून थोडासा अधिक उपयोग केल्यास, सारें ठीक होणार आहे. कोणी विचारता नेमण्यांत आला, म्हणजे कंपनीचे अधिकारी आपलें काम काळजीपूर्वक करूं लागतील, व आपल्या अधिकाराबाहेर सहसा जाणार नाहीत. फार कशाला? तिकिटें देण्यांत व घेण्यांत, गाडींत उतारू बसविण्यांत, पाणी देण्यांत, दिवे लावण्यांत व मालविण्यांत, भलत्याच ठिकाणीं उतारूंची खोटी करण्यांत, लगेज, पार्सलें, व माल वजन करून ताब्यांत घेण्यांत—ज्या अव्यवथा व ज्या भानगडी वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येतात, त्यांच्यावर नजर ठेवून त्या कंपनीच्या अधिकाऱ्याच्या नजरेस आणण्यासाठी, व त्यासंबंधानें सरकाराकडे योग्य कारणांवरून रिपोर्ट करण्यासाठी सरकारच्या पदरीं असलेल्या **डिटेक्टिव्ह** अंमलदारांसारखे जर कांहीं फिरते नेटिव अंमलदार नेमण्यांत तर येतील, कंपनीच्या कारखान्यांतील बरीच अनवस्था थोड्या दिवसांत नाहीशी होईल, याविषयीं आम्हांस शंका नाही. असले अंमलदार रात्रीं अपरात्रीं निरनिराळ्या रूपांनीं गाड्यांतून प्रवास करतील, आणि नानाप्रकारच्या उतारूंंत व व्यापारी लोकांत मिळूनमिसळून त्यांचीं गाऱ्याणीं समजून घेतील, आणि तीं कंपनीच्या नजरेस आणतील, तर देखील केवढा फायदा होणार आहे? असले अंमलदार कोणत्या गाडीनें केव्हां येतील, आणि काय चूक काढून ती सरकारकडे कळवतील, हें कंपनीच्या नोकरांस आगाऊ समजण्याचा संभव नसल्यामुळे, त्यांना त्यांची दहशत राहून, ते आपापलीं कामें नेहमीं काळजीपूर्वक व कायद्याबरहुकूम करूं लागतील; तसें झाल्यावर कंपनीविरुद्ध तक्रार करण्यास लोकांस फारशी जागा सांपडेनाशी होईल. सध्यां अशा प्रकारची सोय नसल्यामुळे, उतारू लोक व व्यापारी लोक आपल्या ठिकाणीं पुष्कळ तडफडतात, पण त्याचा कांहीं उपयोग होत नाही. हातीं घेतलेलें काम शेवटास नेण्याविषयीं त्यांस स्वाभाविकपणें मोठी उत्कंठा असल्यामुळे, कंपनीच्या अधिकाऱ्यांशीं वर्दळ घालीत बसण्यापेक्षां थोडासा अपमान व त्रास सोसावा, आणि आपलें काम उरकून घेऊन आपल्या वाटेनें जावें, असा विचार बहुधा ते करतात! ही स्थिती उभयतांसही अत्यंत अहितकारक व लाजिरवाणी आहे. ही नाहीशी करण्याविषयीं थोड्या दिवसांत कांहीं तरी उपाय योजण्यांत येईल तर बरें आहे; नाहीतर उत्तर हिंदुस्थानांतील रेल्वे कंपन्यांप्रमाणें येथेंही मोठी अव्यवस्था माजेल, अशी आम्हांस भीति वाटते. फ्रान्स देशांतील रेल्वे कंपन्यांच्या कामावर देखरेख करण्यासाठीं वर निर्दिष्ट केलेल्या अंमलदारासारखे अंमलदार फ्रेंच सरकारानें नेमलेले आहेत, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. नेटिव लोकांस अमेरिकन किंवा इंग्लिश लोकांप्रमाणें बरेंच शाहाणपण आलें, आणि इकडील रेल्वे कंपन्यांची आणि त्यांच्या नोकरांची कर्तव्यपरता बरीच सुधारली, म्हणजे मग पाहिजे तर सरकारानें आपल्या अंमलदारांच्या बहुतेक नेमणुका रद्द कराव्या. पण सध्यां त्यांची फारच आवश्यकता आहे.

वरील दोन सूचनांशिवाय, आमच्या मनांत आणखी एक सूचना सरकारास करावयाची आहे ती ही कीं, सरकारानें दर तिमाहीस, सहामाहीस व वर्षास, सर्व रेल्वे कंपन्यांकडून हरएक प्रकारच्या माहितीचे कच्चे रिपोर्ट मागवावे, त्यांच्या प्रती सर्व पत्रकर्त्यांकडे पाठवाव्या, आणि त्यांचा सारांश आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत घ्यावा. सध्यां सरकारच्या वार्षिक रिपोर्टांत रेल्वेसंबंधाची जी माहिती असते ती फारच त्रोटक असते. तीपासून रेल्वे कंपन्यांच्या कारखान्यांतील अव्यवस्था व अन्याय यांचा अंदाज करतां येण्यासारखें कांहींच नसतें. अमुक तिमाहींत किंवा अमुक सहामाहींत रेलनें किती माल आला व गेला; मागल्या वर्षीं याच महिन्यांत व याच आठवड्यांत त्या मालाचा आंकडा केवढा होता; एकंदर किती मैल आगगाड्या चालू आहेत, किती मैल रस्ता करण्याचें काम सुरू आहे, व किती मैलांची मोजणी झाली आहे—अशा प्रकारची माहिती सध्यांच्या सरकारी रिपोर्टांत मिळते. या माहितींत काही तथ्यांश नाही, असें आम्ही म्हणत नाही; पण या माहितीहून बरीच उपयुक्त माहिती सरकारास रेल्वे कंपन्यांकडून मागवितां येणार आहे, व ती आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत संक्षेपाने कां होईना, पण लोकांस बराच फायदा होईल अशी रीतीनें नमूद करतां

येणार आहे. जर रेल्वे कंपनी किंवा सरकारच्या रिपोर्टावरून प्रति वर्षास व्यापार कसा वाढत जातो; कोणता माल किती होतो; उताऱ्याच्या जाण्यायेण्याचें काय प्रमाण असतें; माल वहण्यापासून किती उत्पन्न होतें, व उताऱ्यापासून किती उत्पन्न होतें; कोणत्या कंपन्यांच्या नोकरींत किती नेटिव, किती नेटिव ख्रिस्ती, व किती शुद्ध ख्रिस्ती आहेत; नेटिव व ख्रिस्ती लोकांकडे बहुधा कोणतीं कामें असतात; किती नेटिव लोकांस किती पगार देण्यांत येतो; साऱ्या युरोपीयन किंवा ख्रिस्ती लोकांच्या पगाराचा आकडा केवढा असतो; सरारीनें प्रत्येक नेटिव नोकरापाठीमागे व ख्रिस्ती नोकरापाठीमागे कंपनीस काय पगार द्यावा लागतो; कंपन्यांत लागणाऱ्या जिनसांपैकी किती किंमतीच्या जिनसा कंपनी परक्या देशाहून आणतात, व किती किंमतीच्या येथल्या येथें पैदा करतात; फर्स्ट व सेकंड क्लासांत प्रवास करणाऱ्या उताऱ्याच्या संख्येचें आणि त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या भाड्याचें थर्ड क्लासांतून प्रवास करणाऱ्या उताऱ्याच्या संख्येशीं आणि त्यापासून होणाऱ्या भाड्याशीं काय प्रमाण असतें; उत्पन्नाच्या मानानें प्रत्येक वर्गातील उताऱ्याच्या मार्गे कंपनीस काय खर्च येतो; कोणत्या वर्षी एकंदर किती अपघात झाले; त्या अपघातांपासून कंपनीचें व लोकांचें किती नुकसान झालें, व किती लोक प्राणास मुकले; नुकसानीबद्दल किती लोकांनीं कंपनीवर दावे केले, व कंपनीनें किती नुकसान भरून दिलें; कंपनीच्या ताब्यांत उताऱ्याच्या जिनसांच्या व व्यापाऱ्यांच्या मालाच्या किती चोऱ्या होऊन, किती किंमतीचा माल चोरीस गेला; चोरीस गेलेल्या मालापैकी किती मालाचा पत्ता लागला, व किती मालाच्या किंमतीबद्दल कंपनीनें नुकसान भरून दिलें; कंपनीच्या नोकरांस सरासरीनें किती तास काम पडतें; काम वाढल्यास कोणत्या मानानें कंपनी नोकरांची संख्या वाढवतें; कंपनीच्या नोकरांकडून ज्या चुका किंवा जे अपराध होतात, ते बहुधा कोणत्या कारणांमुळे होतात; कंपनीकडून काय कारणास्तव कोणास किती **ग्रॅचुइटी** देण्यांत आली, व वार्षिक **ग्रॅचुइटीचा** एकंदर आंकडा किती झाला; कोणत्या वर्षांत कंपनीनें व्यापाराच्या, प्रवासाच्या, व नोकरीच्या नियमांत काय काय फेरफार केले; कोणत्या कंपनीस कोणत्या वर्षी किती तोटा किंवा फायदा झाला व त्याचें कारण काय—अशा प्रकारची माहिती प्रति वर्षी लोकांच्या हातीं येईल, तर थोड्या दिवसांत सरकाराविरुद्ध किंवा रेल्वे कंपन्यांविरुद्ध तक्रार करण्यास त्यांस विशेष जागा राहणार नाही, असें आम्हांस वाटतें.

रेल्वे कंपन्या आणि रेल्वेकडील नोकर

१-६-९१

(कलौ संघे शक्तिः)

रेल्वे कंपन्या आणि रेल्वेकडील नोकर यासंबंधाने लिहावयाचे म्हटलें म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे या इलाख्यांतील ज्या रेल्वे कंपन्यांशी आम्हां महाराष्ट्रीयांचा विशेष संबंध आहे, त्यांविषयी आणि त्यांच्या पदरी नोकरी करणाऱ्या नेटिव लोकांविषयी लिहावयाचे आहे, असा मर्यादित अर्थ घेतला पाहिजे. प्रांतिक सभेने ठराव केला आहे त्याप्रमाणे तिसऱ्या वर्गातील उतारू आणि रेल्वे कंपन्यांकडील नोकर यांविषयी चौकशी करण्याकरिता प्रांतिक सरकाराकडून रेल्वे कमिशन नेमण्यांत आलें, तर ते कमिशन प्रांतोप्रांतीं फिरून तेथील सर्व रेल्वे कंपन्यांची व्यवस्था आणि त्यांतील नोकरांची स्थिति यांविषयी माहिती मिळवून, तिच्या आधारेने सरकारास योग्य सूचना करू शकेल. आम्हांस तशी माहिती मिळण्याचा संभव नाही, म्हणून आम्ही थोडक्यांतच संतोष मानून घेतला पाहिजे. आमच्या रेल्वे कंपन्या म्हणजे जी. आय. पी. आर्. आणि एस्. एम्. आर्. आणि रेल्वेकडील नोकर म्हणजे या दोन कंपन्यांकडे असलेले नेटिव नोकर. युरोपीअन किंवा गोऱ्या नोकरांविषयी लिहिण्याची कांहीं गरज नाही; कारण, एकतर ते फारच हुशार असल्यामुळे कंपन्या त्यांचा संतोष राखण्यासाठी नेहमी झटत असतात! दुसरे, त्यांच्या गोरेपणामुळे रेल्वे कंपन्यांस ते जामातृस्थानी होतात! तेव्हा अशांविषयी आम्ही तरफदारी करण्याची गरज नाही, हें उघड आहे.

रेल्वेकडील नेटिव नोकरांनी मुख्यत्वेकरून दोन गोष्टी नेहमी ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत, त्या ह्या कीं, “या कलियुगांत जेथें समूह तेथें सामर्थ्य असतें,” व “होईल तितकें आपलें सुख वाढविण्यासाठी निर्दोष उपाय करण्याचा प्रत्येक मनुष्यास अधिकार आहे.” रेल्वेकडील नोकर एका दिलानें वागतील व कोणतीही बेकायदेशीर गोष्ट कधीही न करण्याचा निश्चय करतील, तर ज्या कित्येक अडचणींपासून त्यांस अनेक वर्षे त्रास होत आहे त्या तेव्हांच दूर होतील. पण हें व्हावें कसे? जर आम्हां नेटिव लोकांस कोणतेंच काम जुटीने करण्याची संवय नाही, तर रेल्वेच्या नोकरांना तरी या जुटीचें माहात्म्य कोटून समजणार? तथापि ते जुटीने वागूं लागतील तेव्हांच त्यांची दाद लागणार आहे, हें त्यांनी पक्कें समजावें. कोणत्याही देशांत कोणत्याही कामांत आजपर्यंत लोकांनी जे हक्क संपादिले आहेत ते जुटीच्या साहाय्याने संपादिले आहेत. एकसत्तात्मक राज्यांत राजाचा अंमल कमी होऊन तो लोकांच्या हातीं येण्यास, किंवा ज्या ठिकाणी लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति स्थापित झाली आहे त्या ठिकाणी मुख्य राज्याधिकार ज्या सभेकडे असेल तीकडून विशेष गोष्ट करविण्यास, या जुटीशिवाय दुसरे बलवत्तर साधन नाही, असें आतां पूर्णपणें सिद्ध झालें आहे. राजकीय हक्क संपादण्यासाठी आमच्या लोकांनी अलीकडे जी राष्ट्रसभा स्थापिली आहे, तिच्या मुळाशी या जुटीचेंच तत्त्व आहे. तेव्हां रेल्वेकडील नोकरांनी या जुटीचा महिमा लवकर ध्यानात आणून ती करण्याविषयी होईल तेवढा प्रयत्न केला पाहिजे. अलीकडे अशा प्रकारच्या हजारों जुटी किंवा कट युरोपांत होऊं लागले आहेत, व त्यामुळे तिकडील लोकांचा बराच फायदा होत आहे, हें तिकडील वर्तमानपत्रें वाचणारांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. पण तिकडील जमातीसारख्या जमाती इकडे होऊं लागण्यास बराच काळ लोटला पाहिजे. प्रथम प्रथम अशा प्रकारच्या जमातींची फुटाफूट होते, किंवा सरकार त्या जबरीने मोडून टाकतें. त्यांची फुटाफूट होण्याचें कारण असें होतें कीं जमात किंवा कट झाला आहे असें समजतांच, ज्यांच्या विरुद्ध तो झाला असेल ते त्यांतील अग्रणींस किंवा म्होरक्यांस लोभ दाखवून कटांतून फोडतात व म्होरके फुटले

म्हणजे बाकीच्या लोकांस कोणी नियामक नाहीसा होऊन त्यांची तेव्हांच वाताहत होते. अशा रीतीने कोणत्याही कटाची दाणादाण झाली असता, तो करणारांची स्थिति पहिल्यापेक्षां बहुधा अधिक वाईट होते. तेव्हां ज्यांना आपला कट शेवटपर्यंत निभणार नाही असे वाटत असेल त्यांनीं अगोदर त्यांत पडूंच नये, हें उत्तम होय. पडल्यास त्याला यश येण्यासाठी होईल तेवढें नुकसान करून घेण्यास तयार असले पाहिजे. या जगांत कोणतीही कठीण वस्तु कोणीं तरी विशेष कष्ट केल्याशिवाय, किंवा आपल्या वित्ताचा आणि मानसिक व शारीरिक बलाचा व्यय केल्याशिवाय होण्याचा संभव नाही. कोणालाही आपला फायदा सहसा सोडवत नाही. तेव्हां ज्याप्रमाणें राजा आणि प्रजा यांमध्ये अनादिकालापासून द्वंद्व सुरू आहे त्याप्रमाणें स्वामिसेवकांचा झगडाही अनादिसिद्ध होऊन बसला आहे, यांत कांहीं नवल नाही. तथापि राजा आणि प्रजा किंवा स्वामी आणि सेवक, यांच्या हितांत जें द्वंद्व भासतें तें वास्तविक पाहतां खरें नाही. गाढ अज्ञानामुळें त्याला खरेपणाची झांक आली आहे. प्रजा खुष ठेवण्यांत जसें राजाचें खरें कल्याण आहे, त्याप्रमाणें सेवकांस संतुष्ट राखण्यांत स्वामीचें हित आहे. पण राजे आणि धनी तात्कालिक फायद्यावर दृष्टि देऊन बसतात. त्यामुळें प्रजा आणि नोकर यांची त्यांचे हातून जशी वागणूक व्हावी तशी होत नाही, व तसें न झाल्यामुळें दोघांचेही फार नुकसान होतें. जें सरकार आपल्या प्रजेस किंवा जे धनी आपल्या नोकरांस सारासार विचारानें व दयेनें वागवितात, आणि आपल्या फायद्याचा योग्य वांटा त्यांस खुषीनें देतात, किंवा देण्यास तयार असतात, त्यांचें आपल्या प्रजेशीं किंवा नोकरांशीं भांडण होत नाही. इतकेंच नाही, तर त्यांचेकडून त्यांवर जे थोडेबहुत उपकार होत असतात त्यांची फेड करण्याकरितां प्रजा आणि नोकर आपले जीव बळी देण्यास तयार असतात. पण असे राजे व असे धनी लाखांत पांच सांपडणें कठीण! बहुतेक राजांचा आणि धन्यांचा आपापल्या प्रजेशीं आणि नोकरांशीं नित्य कलह चाललेला असतो. तो इतका कीं, हा कलह हा उभयतांच्या मनोवृत्तीचा स्वाभाविक परिणाम, आणि उभयतांचा सलोखा हा अपवाद, असें म्हटलें तरी चालेल! आमच्या रेल्वे कंपनी आणि त्यांचे नोकर या दुसऱ्या कोटींत पडतात. रेल्वेकडील नोकरांनीं आपल्या धन्यांशीं कलह करण्याचा निश्चय केल्याशिवाय त्यांची विपत्ति दूर होण्याचा संभव नाही. हा कलह म्हणजे मारामारी किंवा बंड नव्हे; इंग्रजींत ज्याला **कॉन्स्ट्रिक्शनल अँजिटेशन** म्हणजे कायदेशीर चळवळ म्हणतात ती रेल्वेकडील नोकरांनीं करण्यास आरंभ केला पाहिजे. जे कोणी एकाच धंद्यांत किंवा उद्योगांत पडले असतील त्यांना आपल्या फायद्यासाठीं एकोप्यानें कोणतीही कायदेशीर गोष्ट करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. पण अशा हेतूनें एकोपा किंवा कट करण्यास जे लोक प्रवृत्त होतात ते कधीं कधीं बुद्धिपुरःसर, व बहुधा न कळत, बेकायदेशीर गोष्टी करतात. पांच लोकांना जी गोष्ट करणें इष्ट वाटत असेल ती सहावा न करील तर त्या पांचांनीं त्या सहाव्याशीं अन्नोदकादि कोणताही व्यवहार न करणें यांत बेकायदेशीर असें काहीं नाही. पण “तूं आमच्या म्हणण्याप्रमाणें वाग, नाहीतर तुझा आम्ही खरपूस समाचार घेऊं” असें म्हणणें, किंवा जो दुसरा एखादा इसम त्याच्याशीं व्यवहार करीत असेल त्याला “तूं असें करूं नको, करशील तर तुझी खोडकी मोडूं” असें म्हणणें हें धमकी देणें होय, आणि अशा प्रकारची धमकी बेकायदेशीर असून दंडाच्या किंवा कैदेच्या शिक्षेस पात्र होते. तेव्हां जें करणें तें यत्किंचित् देखील बेकायदेशीर नसलें पाहिजे, ही एक गोष्ट रेल्वेकडील नोकरांनीं सर्वांच्या आधीं ध्यानांत ठेवली पाहिजे. तसेंच, जे हक्क आपल्या यजमानांपाशीं किंवा धन्यांपाशीं मागावे असें त्यांना वाटत असेल ते त्यांस देतां येण्यासारखे असले पाहिजेत. एखाद्या कारखान्यांत मालकालाच म्हणण्यासारखा फायदा होत नसला तर त्यानें त्यांतील मजुरांस त्याचा हिस्सा कोटून द्यावा? अशा स्थितींत मजुरांनीं केवढ्याही निकराचा कट केला तरी त्यापासून त्यांचें कोणत्याही प्रकारचें हित होण्याचा संभव नाही. उलट मालकाला त्रास आला आणि संतापून जाऊन त्यानें कारखाना अजीबात बंद केला तर त्यांचें नुकसान होणार! तेव्हां कोणत्याही कारखान्यांतील मजुरांनीं किंवा नोकरांनीं आपली मजुरी किंवा पगार वाढवून घेण्यास्तव कट करण्यास निघण्यापूर्वीं आपल्या मालकांस, यजमानांस किंवा स्वामींस ती मजुरी अथवा पगार वाढविण्याची सवड

आहे किंवा नाही हे नीटपणे पाहिले पाहिजे. ती सवड आहे, असे चांगल्या आधारावरून दिसून आल्यास, मग एखाद्या योग्य मनुष्यास पुढारी नेमून त्याच्या अनुषंगाने बेधडक कट करण्यास प्रवृत्त व्हावे.

अशा रीतीने सुरवात केलेल्या कटास यश येण्यास द्रव्याची फार अनुकूलता लागते. या द्रव्यासाठी फंडाची उभारणी केली पाहिजे. रेल्वेकडील नोकरांस आपली देना दूर व्हावी अशी इच्छा असेल तर त्यांनी प्रथम पदराला थोडासा खार लावून घेण्यास सिद्ध झाले पाहिजे. रेल्वेकडे जेवढे नेटिव नोकर आहेत तेवढ्या साऱ्यांनी एक वेळ रुपयापाठींमार्गे एक आणा दिल्यास हवा तेवढा फंड उभा राहील असे आम्हांस वाटते. या फंडाची सुरवात करावी कशी, व्यवस्था कशी लावावी, त्याचा खर्च कसा करावा, त्याच्या शाखा सर्व ठिकाणी कशा स्थापाव्या वगैरे येथे सांगत बसण्यास जागा नाही; अथवा त्या येथे सांगण्याची जरूरही नाही. कारण ज्या वेळेस असा फंड उभारण्याची रेल्वेकडील नोकरांची तयारी दिसेल, तेव्हा वरील गोष्टींच्या संबंधाने त्यांस माहिती देणारे पाहिजे तितके लोक निघतील. आम्हांस त्यांना येथे एवढेच सांगावयाचे आहे की, असा फंड उभारल्याशिवाय त्यांचे हेतु कधीच परिपूर्ण होणार नाहीत. मुंबईपासून रायचुरापर्यंत, नागपुरापर्यंत व जबलपुरापर्यंत प्रवास करून प्रत्येक स्टेशनावरील नोकरांच्या गांठी घेणे, त्यांना कटाचे हेतु समजावून देणे, त्यांना कटांत सामील करून त्यांची वर्गणी गोळा करणे, रेल्वेच्या संबंधाची हरएक प्रकारची माहिती गोळा करणे, सरकाराकडे किंवा रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांकडे मुद्देसूद मोठमोठे अर्ज लिहून व छापून तयार करणे, इतर ठिकाणी कोणत्याही कारखान्यांतील लोक कट कसे करतात याविषयी लहानसान पुस्तके प्रसिद्ध करून किंवा जागोजाग व्याख्याने देऊन लोकांत माहिती पसरणे, वगैरे गोष्टी कोणी झाला तरी द्रव्यबलावाचून कशा करणार? असल्या उठाठेवी करणारा मनुष्य बाहेरचा असो किंवा रेल्वेकडील असो, त्याला पैशाचा पाठपुरावा झाल्याखेरीज त्याच्या हातून काहीएक व्हावयाचे नाही. तसेच, पुष्कळदां कट फुटण्यास कटांतील कित्येक इसमांची अन्नान्नदशा कारण होते. कट आहे तोपर्यंत अशा लोकांचा चरितार्थ कटाच्या फंडांतून चालविला पाहिजे. अशा कामाकरिता अमेरिकेतील कटवाले युरोपांतील कटवाल्यांस आणि युरोपांतील कटवाले अमेरिकेतील कटवाल्यांस मदत करू लागले आहेत. यामुळे कटवाल्यांचा हवे तितके दिवस निभाव लागून कारखान्यांचे मालक जेरीस येतात, आणि कटवाल्यांच्या मागण्या कबूल करतात! कोळशाच्या खाणी, गोद्या, आगगाड्या, तारायंत्रे वगैरे अनेक धंद्यांत काम करणाऱ्या इंग्लंडांतल्या व युरोपखंडांतील इतर देशांतल्या मजुरांनी जंगी कट चालविले आहेत, आणि ते एकमेकांस भक्कम पाठबळ देत असल्यामुळे त्यांना एकसारखे यश येत आहे. कटाचे हेतु ज्यांना मान्य नसतील त्यांनी पाहिजे तर त्यांत मुळीच शिरू नये; पण त्यांत एक वेळ शिरून मग स्वार्थाच्या लालचीने आपले अंग त्यांतून काढून घेणे व इतरांस तोंडघशी देणे यासारखा दुसरा अधमपणा नाही. असल्या विश्वासघातकी, नीच इसमांशी कोणीही भला मनुष्य होतां होईल तो कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवणार नाही. महारोगग्रस्ताच्या संसर्गाप्रमाणे असल्याचा संसर्ग टाळला पाहिजे. रेल्वेकडे अशा प्रकारचे बरेच इसम असतील, तर त्यांना अशा प्रकारच्या कटापासून यत्किंचित् फायदा न होतां उलट त्यांचे मोठे नुकसान, फजीती व दुर्लौकिक होईल; पण त्यांपैकीं बहुतेकांत बराच प्रामाणिकपणा, सामान्य हितासाठी थोडीबहुत दगदग करण्याची व प्रसंगविशेषीं दोन पैसे खर्च करण्याची इच्छा, आणि चांगल्या पुढाऱ्याच्या अनुषंगाने वागण्याचे बरेच धैर्य असेल तर रजा, पगार, पेन्शन, ग्रॅज्युइटी, कामाचे तास, भत्ता वगैरे संबंधाने सरकारी नोकरांचे हक्क स्वल्प कामांत त्यांना प्राप्त होणे अशक्य नाही, अशी आमची खात्री आहे.

पर्वा पुण्यास जी प्रांतिक सभा भरली होती तिने सर्वानुमते असा एक ठराव केला आहे की, रेल्वेकडील नोकर आणि तिसऱ्या वर्गाने प्रवास करणारे उतारू यांच्यासंबंधाने चौकशी करण्याकरितां **रेल्वे कमिशन** नेमण्याविषयी सरकारास विनंती करावी. आम्ही ज्या विषयाविषयी आज कित्येक दिवस लिहीत

आहों तो विषय अखेरीस प्रांतिक सभेने आपल्या हातीं घेतला, हें पाहून आम्हांस फार आनंद होत आहे. पण केवळ प्रांतिक सभा या कामांत पडल्याने तें फलद्रुप होईल असा आम्हांस पक्का भरंवसा नाही. आमच्या सरकारच्या अंगी दुर्भेद्य स्थितिस्थापकता आहे. कोणतीही नवीन गोष्ट करण्यासाठी त्याची उचल करण्यास अतिशय त्रास पडतो, असा फार दिवसांचा अनुभव आहे. करितां **रेल्वे कमिशन** अवश्य पाहिजे असेल तर त्याबद्दल सरकारच्या पाठीमागे टोंचणी लावण्याचें काम एका प्रांतिक सभेवर सोपवून उपयोग नाही. साध्या वर्तमानपत्रांनीं, लोकांनीं, रेल्वेकडील नोकरांनीं, आणि इलाख्यांतील सान्या सार्वजनिक सभांनीं यासंबंधानें सरकारचा पिच्छा पुरविला पाहिजे. जे कोणी दुरभिमानानें संमतीच्या कायद्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारास सदोष ठरविण्याचा, व जमल्यास सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडून अथवा ब्रिटिश पार्लमेंटाकडून आणि ब्रिटिश लोकांकडून हा कायदा रद्द करवून अप्राप्ततारुण्यकुमारिकांस **नरशार्दूलांच्या** तीव्र विषयवासनादंष्ट्रांत पुनः देण्याचा अश्लाघ्य व क्रूर प्रयत्न करीत आहेत, त्यांनीं तो शुष्क नाद सोडून देऊन या कामांत आपलें मन घातलें असतां, लोकांचें कल्याण होणार आहे, व त्यांबद्दल ते त्यांच्या कृतज्ञतेस पात्र होणार आहेत, असें आम्हांस वाटतें. पण त्यांना तसें करण्याची बुद्धि होईल किंवा नाही याचा संशय आहे. असो. संमतीच्या कायद्यानें ज्यांचें माथें फिखन गेलेलें नाही त्यांनीं तरी या खऱ्या हितकारक कामास आपणांकडून होईल तेवढा हातभार लावल्यास त्यांत यश येण्याचा पुष्कळ संभव आहे. लोकांकडून व व्यापारी मंडळ्यांकडून **रेल्वे कमिशन** नेमण्याबद्दल सरकाराकडे अर्जावर अर्ज गेले व वर्तमानपत्रांनीं या गोष्टीची एकसारखी चर्चा चालविली तर तें कमिशन नेमणें सरकारास भाग पडेल, आणि एकदां कमिशन नेमण्यांत आलें म्हणजे अर्धे काम झालें, असें मानण्यास हरकत नाही. कारण, आपलें सरकार मोठें न्यायप्रिय आहे; निदान जो न्याय करण्यांत सरकारचें कोणत्याही प्रकारचें नुकसान नाही, उलट त्यास भूषण येणार आहे, तो न्याय करण्याची तें कधींही टाळाटाळ करीत नाहीत, हें आपणांस ठाऊक आहे. तेव्हां जेणेंकरून सरकार रेल्वे कमिशन नेमण्यास प्रवृत्त होईल, असे उपाय केले पाहिजेत.

एकदा रेल्वे कमिशन नेमण्याचा ठराव झाला म्हणजे त्यांत चांगल्या लोकांची निवड होईल अशाविषयी खबरदारी घेतली पाहिजे, नाहीतर त्यापासून म्हणण्यासारखा फायदा होणार नाही. कमिशनांत सरकारच्या वतीनें एक किंवा दोन हुशार इसम असून, शिवाय चेंबर ऑफ कॉमर्स, मुंबईची प्रेसिडेन्सी असोसिएशन, व पुण्याची सार्वजनिक सभा यांना एकेक इसम आपल्या वतीने निवडण्याचा अधिकार दिला असतां फार चांगलें होणार आहे. तसेंच इंग्लंडांतल्या व येथल्या रेल्वे कंपन्यांची ज्यास चांगली माहिती आहे, अशा एखाद्या गृहस्थास इंग्लंडाहून आणविलें तर फारच चांगलें होणार आहे. तेथील रेल्वे कंपन्या आणि रेल्वेकडील नोकर यांच्या वतीनें दोन कमिशनर्स त्यांचे त्यांस निवडूं दिल्यास पुढें त्यांना कोणत्याही प्रकारची तक्रार करण्यास जागा रहाणार नाही. तात्पर्य, या गोष्टीचा छडा काढावयाचा अशा इराद्यानें हें कमिशन नेमण्यास सरकार तयार होईल तर कमिशनर्स कोणत्या प्रकारचे असावे, हें आम्हांहून सरकारास शतपटीनें चांगलें समजण्यासारखें आहे! अशा रीतीनें नेमण्यांत आलेल्या कमिशनानें काय करावें, याविषयी आतां काहीं सूचना करतो आणि बरेच आठवडे चाललेल्या या विषयाचा उपसंहार करतो.

मुंबई इलाख्यांतील किंवा सान्या हिंदुस्थान देशांतील गुणदोष उघडपणें नजरेस येण्यास, आणि जे दोष असतील त्यांचा परिहारउपाय सहज सुचण्यास या देशांतील रेल्वे कंपन्यांच्या व्यवस्थेची इतर देशांतील रेल्वे कंपन्यांच्या व्यवस्थेशी तुलना केली पाहिजे. ही तुलना करतां येण्यास परदेशांतील व या देशांतील बऱ्याच रेल्वे कंपन्यांची माहिती मिळविली पाहिजे. ही माहिती मिळविण्याचीं दोन साधनें आहेत; एक, त्या कंपन्यांचे कच्चे रिपोर्ट्स मागवायाचे; आणि दुसरें, निरनिराळ्या कंपन्यांतील अधिकाऱ्यांच्या साक्षी घ्यावयाच्या. रेल्वे कमिशननास मुख्यत्वेकरून माल नेणें, उतारू नेणें, आणि पदरचे नोकर मागविणें या तीन

गोष्ठी येथील रेल्वे कंपन्यांच्या हातून कशा होत आहेत, याविषयी बारकाईची चौकशी करावी लागेल. ही चौकशी चांगल्या रीतीने करता येण्यासाठी इतर देशांत या संबधाने काळजीपूर्वक पाहिले पाहिजे. इंग्लंड व जर्मनी, फ्रान्स व स्वित्झरलंड वगैरे रेल्वेविषयी सुप्रसिद्ध देशांत, व स्पेन, इटाली, आस्रिया आणि रशिया वगैरे कांहीं अंशी मार्गे असलेल्या देशांत, रेल्वेचीं कामे कशीं चालतात, हें पाहिल्यावांचून या देशांतील रेल्वे कंपन्यांचे कारखाने बरे किंवा वाईट म्हणण्यास प्रमाण सांपडणार नाही. त्या देशांतील एकेक प्रसिद्ध रेल्वे कंपनी घेऊन तिची इत्थंभूत हकीगत कमिशनानें आपल्या रिपोर्टांत परिशिष्टांत दाखल करावी. अमुक ठिकाणापासून अमुक ठिकाणापर्यंत आगगाडीचा रस्ता करण्याचा बेत कशासाठीं झाला येथपासून आरंभ होऊन थेट चालू घटकेस तिची व्यवस्था कशी आहे, हें त्या कंपनीच्या हकीकतीवरून समजलें पाहिजे. कंपनीचें एकंदर भांडवल किती आहे; भांडवलाचा प्रत्येक हिस्सा किती किंमतीचा आहे; कंपनीच्या ताब्यात एकंदर किती मैलांचा रस्ता आहे; प्रत्येक मैलाचा रस्ता करण्यास सरासरीनें काय खर्च आला; ज्या प्रांतांतून रस्ता गेला आहे त्याची जमीन कशा प्रकारची आहे; साधारणपणें किती मैलांच्या अंतराने स्टेशनें बांधिलीं आहेत; अगदीं उत्तम प्रकारच्या स्टेशनांवर काय काय सोई असतात, व अगदी भिकार स्टेशनांवर काय असतात; कंपनीचा कारखाना सुरू करण्यास व चालू ठेवण्यास परदेशाहून कोणत्या गोष्ठी आणाव्या लागतात व देशांतल्या देशांत कोणत्या मिळतात; कोणत्या प्रकारच्या जिनसांस दर टनास दर मैलीं काय भाडें द्यावें लागतें; मालाच्या व उतारूंच्या गाड्यांचा सामान्य वेग किती असतो; स्टेशनमास्तरस, सिग्नलर्स, एंजीनीअर्स, गार्ड्स, फायरमेन, ड्रायव्हर्स, रोड इन्स्पेक्टरस, टिकेट कलेक्टरस, कोचिंग क्लार्क्स, टिकेट इन्स्पेक्टरस, **लोकोकडील** कारकून व अधिकारी, **ट्रॅफिक** (व्यापार) कडील कारकून व अधिकारी, असिस्टंट म्यानेजर व चीफ म्यानेजर वगैरे लोकांचे पगार किती असतात; त्यांना बढती कोणत्या नियमांनीं देण्यांत येते; कोणत्या स्टेशनावर किती काम असलें म्हणजे त्यास केवढा स्टाफ देण्यांत येतो; गार्ड्स, फायरमेन, ड्रायव्हर्स वगैरेंना रोज किती तास काम करावें लागतें, आणि अधिक पडल्यास दर ताशीं त्यांस किती भत्ता देण्यांत येतो; स्टेशनमास्तरस, सिग्नलर्स, कोचिंग क्लार्क्स वगैरेंना दररोज किती तास काम पडतें, आणि अधिक पडल्यास त्याची काय व्यवस्था करण्यांत येते; या लोकांस रजा, पेन्शन, कांपेन्सेशन, ग्रॅचुइटीझ वगैरे देण्याविषयीं आणि त्यांच्या तक्रारी ऐकण्याविषयीं कशा प्रकारच्या योजना केल्या आहेत; प्रत्येक वर्षी सरासरीनें किती अपघात होतात, व त्यामुळें किती मालाचा, किती माणसांचा, व रेल्वेच्या गाड्यांचा व एंजिनांचा किती नाश होतो; रेल्वेकडील नोकरांच्या हातून बहुधा कोणत्या प्रकारचे अपराध होतात आणि त्यांस कोणत्या प्रकारच्या शिक्षा देण्यांत येतात; रेल्वेकडील नोकरांच्या रहाण्यासवरण्याच्या कशा प्रकारच्या सोई केलेल्या असतात; पहिला, दुसरा, तिसरा वगैरे जे वर्ग असतील त्यांच्या सोईत किती तफावत असते, आणि त्या मानानें दर मैलीं भाड्यांत किती अंतर पडतें; विवक्षित हद्दींत ज्यांस पुनःपुनः फिरावयाचें आहे त्यांचेसाठीं, त्रैमासिक, षाण्मासिक, किंवा वार्षिक पास काढण्याच्या कशा पद्धति आहेत; प्रत्येक वर्गातील उतारूस किती पाउंड बोजा माफ आहे, व फाजील बोजास दर पाउंडास दर मैलास काय द्यावें लागतें; सिग्नलर्स, ड्रायव्हर्स, फायरमेन, गार्ड्स वगैरे होऊं इच्छिणाऱ्या उमेदवारांस त्यांचे त्यांचे धंदे शिकवून त्यांच्या परीक्षा घेण्यासाठीं आणि त्यांना नोकरीवर घेण्यासाठीं काय व्यवस्था केल्या आहेत; रेल्वेकडील नोकरांस साधारण किती शिक्षण असतें; विश्रांतीच्या वेळांत बहुधा ते काय करतात; कंपनीनें फक्त आपल्या नोकरांसाठीं प्राव्हिडंट किंवा इन्शुरन्स फंड काढला असल्यास त्याची व्यवस्था कशा प्रकारची असते; अपघातामुळें उतारूंचें नुकसान झाल्यास तें भरून देण्याच्या साधारण शर्ती काय असतात; तसेंच कंपनीच्या नोकरांच्या हयगयीमुळें जर कांहीं माल चोरीस गेला, जळून अथवा बुडून नाहीसा झाला, तर त्याबद्दल मालकाची समजूत कशी काढण्यांत येते—येणेंप्रमाणें अगदीं चिल्हर गोष्ठीविषयीं देखील कधीं माहिती मिळविल्याखेरीज, तसेंच येथल्याही अनेक कंपन्यांचे कारखाने कसे चालले आहेत, व युरोपाच्या

मानानें येथील कंपन्यांच्या भागीदारांस काय व्याज पडत आहे, हें निःसंशयपणें समजल्याखेरीज कमिशनाला महत्त्वाच्या व अत्यंत उपयोगी अशा सूचना करतां येणार नाहीत.

अशा प्रकारची चौकशी करणारें कमिशन थोड्या दिवसांत सरकाराकडून नेमण्यात आलें तर बरें; नाही तर या इलाख्यांतील निदान दोन कंपन्यांविषयी तरी मोठा असंतोष उत्पन्न होऊन, त्यामुळें परिणामी कंपन्यांस व सरकारास अतिशय त्रास सोसावा लागणार, याविषयीं आम्हांस बिलकुल शंका नाही. **सुधारकाची** ही अगदीं अलीकडील टुरटुर आहे. पण गेल्या दहापंधरा वर्षांत हजारों उताऱूंनीं, रेल्वेकडील नोकरांनीं व इतर लोकांनीं जे हाल सोसले आहेत त्यांमुळें या इलाख्यांत इतकी अस्वस्थता उत्पन्न झाली आहे कीं, हेन्री कांडर किंवा सरकार तिकडे लौकर लक्ष देईल तर बरें, नाही तर एखादे दिवशीं केवढा अपघात होऊन लोकांचे, कंपनीचें व सरकारचें किती नुकसान होईल, हें कोणासही सांगतां येणार नाही. **जी. आय. पी. आर्.** च्या ट्रॅफिक मॅनेजराचीं कोणकोणतीं गात्रें जात्या मंद आहेत, किंवा झालीं आहेत, हें समजत नाही! या गृहस्थाला कंपनीच्या नोकरीस ठेववतील तितके गोरे लोक ठेवणें आणि नेटिव उताऱूंची व नोकरांची बिलकूल काळजी न करतां, आपल्या देशबांधवांचा होईल तितका फायदा करून देणें, याशिवाय आपलें कर्तव्यच नाही असें वाटतें कीं काय कोण जाणे! बंधुप्रीति हा मोठा सद्गुण आहे, पण इतर दुसऱ्या वस्तुंप्रमाणेंच ह्याचा फाजील डोझ झाल्यास तो अंगावर येतो, हें **कांडर**साहेबांनी विसरतां कामा नये. काडीकरतां फारच धडपड केली तर शेवटीं काडीच्या काडी जाऊन पाडीही जाते, हें त्यांनीं ध्यानांत ठेवावें. गेटकीपर्स, सांधेवाले, सिग्नलर्स, नाइट स्टेशनमास्तरस वगैरे नोकरांकडून वाजवीपेक्षां फाजील काम चोपून घेतल्यानें व त्यांना वेळचे वेळीं बढती न देतां घडोघडीं काम बरोबर न केल्याबद्दल दंड केल्यानें, आपण कंपनीचें व आपल्या जातभाईचें, मोठें हित करीत आहों, असें त्यांस वाटत असेल. पण हा त्यांचा शुद्ध भ्रम आहे. ज्या ठिकाणीं दोहोंच्या ऐवजीं तीन किंवा चार गेटकीपर्स किंवा सांधेवाले ठेवले तर कंपनीस फार झालें तर प्रतिवर्षी शंभर किंवा दोनशें रुपये अधिक खर्च करावे लागणार, त्या ठिकाणीं तसा सढळपणा न केल्यामुळें लोकांच्या व कंपनीच्या वित्ताचा किती फडशा होतो आणि अपघाताच्या तडाक्यांत किती हतभागी उतारू प्राणास मुक्तात, हें का या कांडरसाहेबांस कळूं नये? पण मिथ्या देशाभिमानामुळें किंवा मिथ्या जात्यभिमानामुळें, अथवा शहाणपणाच्या वृथाभिमानामुळें ज्याच्या ज्ञानचक्षुंस अंधता आली आहे, अशाला कोणती काटकसर विघातक आहे, कोणत्या ठिकाणीं औदार्य अवश्य पाहिजे, व युरोपीअन लोकांचा विशेष पक्षाभिमान धरल्यास युरोपीअन लोकांचेंच कसें नुकसान होतें, हें कोटून समजणार? उत्तम प्रकारची दक्षता ठेवली, आणि हवा तितका सईल हात सोडला म्हणजे अपघातांस केवळ **मिलिट** लागेल असें आमचें म्हणणें नाही. मनुष्यानें कांहीं केलें तरी कधीं कधीं त्याच्या हातून चुका ह्या होणारच. पण जर **कांडर**साहेब वृत्तीवर येऊन, काटकसर आणि सढळपणा विचार करून योग्य ठिकाणीं करूं लागतील, तर कंपनीकडील नोकर संतुष्ट राहून कंपनीचें अधिक हित होईल, व व्यापारी आणि उतारू कंपनीचें आणि तिच्या म्यानेजराचें वारंवार नांव घेतील. आमचें असें म्हणणें आहे कीं, कांडरसाहेबांनीं पाहिजे तर दर मैलीं अर्धी पै किंवा पाव पै भाडें देखील पाहिजे तर चढवावें, पण रेल्वेकडील नोकरांची किंवा उताऱूंची कोणत्याही प्रकारची वाजवी तक्रार राहूं देऊं नये? जो मनुष्य आगगाडीनें प्रवास करण्यास तयार होतो तो पैशा दोन पैशांकडे किंवा आप्या दोन आप्यांकडे पहात नाही. पण गाडींत बसल्यावर आपल्या ठिकाणीं आपण सुरक्षित पोंचावें, तहान लागल्यास पाणी मिळावें, लांबच्या प्रवासांत कोणत्याही अवरोधानें पोट न फुगावें, अंधारामुळे गांठोडें चोरीस न जावें, गाडींत बसण्यापूर्वी किंवा तीतून उतरल्यावर उन्हांत तळतळत, पावसांत भिजत, किंवा थंडींत दांतांचा वीणा वाजवीत बसावयास न लागावें, असें वाटत असतें. तसेंच आगगाडीतून जाणाऱ्या मालाचा सुरक्षितपणा वाढेल तर त्याबद्दल मणीं पाव पै किंवा अर्धी पै जास्त देण्यास कोणासही वाईट वाटणार नाही. पण या गोष्टी **कांडरसाहेबांस** कोटून कळणार? अथवा कळल्या तरी कशा करतां येणार?

दुसऱ्या कंढन्यांशीं चढाओढ आणल स्वजातीयांचा ढाजील ढक्षढात यांढुळें जी. आय्. ढी. आर्. कंढनीच्या वुवस्थेंत कोणत्याही ढहत्वाच्या सुधारणा त्यांच्या हातून होणें अशक्य झालें आहे, आणल ढ्हणूनच सरकारानें तरी लोकांची दाद घ्यावी, अशी आढ्ही त्यास इतरांढ्रमाणें ही ढ्रार्थना केली आहे.

आमच्या व्यापाराची निकृष्टावस्था दूर होण्यास प्रथम काय करावे?

शेतपेढ्या काढाव्या

१५-६-९१

अलीकडे ब्यांकेतील ठेवींच्या व्याजाचा दर सरकाराने कमी केला आहे. यावरून काय दिसते की, जितक्या पैशाचा विनियोग सरकारास फायदेशीर रीतीने करता येणार नाही इतका पैसा सरकारी ब्यांकेत येऊ लागला आहे. हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयी आता कोणास शंका नाही. तथापि लोकांनी आपला पैसा ब्यांकेत ठेवण्याविषयी आतुर असावे आणि तो सरकारास ब्यांकेत घेण्याची सवड नसावी, हे पाहून संशयातीत झालेल्या हिंदुस्थानच्या कंगालपणाविषयी वरवर विचार करणाऱ्या परकीयांच्या व एतद्देशीयांच्या मनांत त्या कंगालपणाविषयी फिरून शंका येऊ लागणे स्वाभाविक नाही काय? हिंदू लोकांस अत्रान्नदशा आली असून, सरकारी ब्यांकेत पैशाची इतकी विपुलता कशामुळे दृष्टीस पडते, हे स्वल्प विचारांतीं सहज कळण्यासारखे आहे. आमच्या देशांतील एका महत्त्वाच्या वर्गाची शिल्लक बहुधा सरकारी ब्यांकेकडे नेहमी ओढ घेत असते. सरकारी नोकरांस सरकारी पेढीशिवाय आपला पैसा ठेवण्यासारखे दुसरे सुरक्षित स्थान कोठेच दिसत नाही. ज्याप्रमाणे महिन्याच्या महिन्यास पगार मिळण्याची कधीही पंचाईत पडत नाही, त्याप्रमाणे ब्यांकेत ठेवलेल्या पैशाचे व्याज मिळण्यास, किंवा गरज असेल त्या वेळेस चेकबूक दाखविल्याबरोबर ठेवीची मुदल रक्कम मिळण्यास, यत्किंचित् अडचण पडत नाही. यामुळे ज्याला त्याला, विशेषतः प्रत्येक सरकारी नोकराला, असे वाटते की, सरकाराने चार किंवा तीन रुपये दिले तरी हरकत नाही, पण ज्या अर्थी ब्यांकेत ठेवलेल्या मुदलास किंवा त्यावरील व्याजास केव्हाही धक्का पोहोचण्याचा संभव नाही, त्या अर्थी निढळाच्या घामाने मिळविलेल्या पैशांतून संसाराचा खर्च भागवून मार्गे टाकलेली शिल्लक जतन करून ठेवण्यास सरकारी ब्यांकेसारखी सुरक्षित लोहपेटिकाच (safe) नाही! अशा निर्भय ठिकाणी ठेवलेल्या रकमेची दामदुप्पट पंचवीस किंवा पसतीस वर्षांनी तरी व्हावयाचीच. तीत म्हणून कधीही खोट पडावयाचीच नाही. शिवाय, विशेषकारण पडल्यास पोस्ट हपिसापर्यंत किंवा मामलतदार कचेरीपर्यंत गेलं की पुरे. पाहिजे त्या दिवशी आपली रक्कम सव्याज काढून घेता येते. अशा अनेक कारणांमुळे आमच्या देशांतील नोकरलोकांपाशी प्रतिवर्षी जी थोडीबहुत शिल्लक जमते ती जेथून आली तेथे परत जाण्यास धडपडत असते; पण तिची तशी वाट होणे हे बऱ्याच अंशी रास्तही आहे. शहरांत राहणाऱ्या सरकारी नोकरांनी आपली शिल्लक ब्यांकेत न ठेवावी, तर ती ठेवावी तरी कोठे? बिनव्याजी जवळ बाळगण्यांत काय अर्थ आहे? शिवाय, हातांत असलेला पैसा खर्चून जाण्याची केवढी भीति! तथापि दागिन्यांच्या रूपाने आम्ही आपला बराच पैसा प्रतिवर्षी सोन्यारुप्याच्या किंवा मोत्यांच्या खरेदीत घालतो, आणि ते दागिने चोरीस गेले म्हणजे रडत बसतो! आम्ही असे न केले तर बिचाऱ्या चोरांना असे संचित द्रव्य कोठून मिळेल? मारवाड्यांसारख्या द्रव्यलोभी लोकांना अमानुष क्रूरपणाची कृत्ये करण्यास अवसान कसे येईल? व अजाण अपत्यांचे खून पडून स्नेहवत्सल मातापितरांची अंतःकरणे अपत्यशोकाने द्विधा कशी होतील? अशा प्रकारच्या कांही गोष्टींचे गालबोट देशाच्या तोंडाला अवश्य लागण्यास जेवढा पैसा दागदागिन्यांत घालणे जरूर आहे, तेवढा त्यांत घालून बाकीचा आम्ही सरकारी पेढीवर नेऊन ठेवतो, आणि तीपासून मिळणाऱ्या तीन किंवा चार टक्क्यांत आपले समाधान करून घेतो, हेच आमच्या बहुत दिवसांच्या शीलास उचित आहे! शहरांत वस्ती व सरकारी चाकरी या दोन गोष्टी संभाळून लहानसान व्यापार कसा करता येणार, किंवा फायदा होईल असे शेतभात कोठून मिळणार? शहरांतल्या शहरांत चालणाऱ्या व्यापारांत, किंवा

शहरापासून दूर अंतरावरच्या खेड्यापाड्यांत असलेल्या शेताभातांत, आपली लहानशी पुंजी घालण्याची मुळीच सोय नाही! व्यापारी आणि शेतकरी ती जेथल्या तेथे गडप करणार! गहाणाचा व्यापार करावा तर तोही अंगावर येण्याची भीति! गहाण ठेवलेल्या सोन्यास चोरांचे भय, व गहाण ठेवलेली शेती शेतकीच्या कायद्यामुळे आणि शेतकऱ्याच्या लबाडीमुळे किंवा दारिद्र्यामुळे अजीबात बुडण्याचे भय! तेव्हा हातची खात्रीची अर्धी भाकर टाकून पळत्या सगळ्या भाकरीच्या मार्गे लागणे हे शहाणपणाचे काम नव्हे! व्यापारी लोक विश्वास ठेवण्यासारखे असते, शेतकऱ्यांच्या प्रामाणिकपणांत कधी खूट न पडती, व गरज लागल्यास मध्यरात्री सव्याज ठेव हातीं येण्याचा संभव असता आणि चारदोन टक्के अधिक व्याज मिळते, तर देवाचे नांव स्मरून आपला स्वल्प कुणगा व्यापाऱ्यांच्या किंवा शेतकऱ्यांच्या स्वाधीन करण्याचे धारिष्ट्य केले असते! पण ते तर दिवाळी वाजवून आपापला तळीराम गार करून घेण्यास सदा हपापलेले! तेव्हा अशा स्थितीत आमच्या सरकारी नोकरांची शिल्लक व्यापाराकडे किंवा शेतकीकडे वळत नाही, हेंच नीट नाही काय? आमच्या मते ते अगदी नीट आहे. पण त्याबरोबरच आमचे असेही म्हणणे आहे की, ह्या त्यांच्या शिल्लकेचा व्हावा तसा विनिमय होत नसल्यामुळे, देशांतील इतर लोकांचे आणि त्याबरोबरच या शिल्लकवाल्या नोकरांचेही देशांतील व्यापाराची वृद्धि होण्यास ज्या अनेक गोष्टींची अनुकूलता असावी लागते त्यांत भांडवल ही मुख्य गोष्ट होय. यावांचून कांहीं एक व्हावयाचे नाही. या घटकेस आम्ही जे अन्नास मोताद झालो आहो ते आमच्या देशांतील बहुतेक व्यापार नष्ट झाल्यासारखा झाल्याने झालो आहो! इंग्लंडांतील भांडवलास ऊत आला असल्यामुळे व त्या उतांतील फेंसाचा जो भाग जमिनीवर पडतो तेवढा देखील आमच्या येथला बराच व्यापार आटोपण्यास बस असल्यामुळे, आमच्या व्यापाऱ्यांपाशी जी यत्किंचित् माया आहे तिला त्या फेंसाशी देखील टक्कर मारवत नाही! ज्या व्यापारांत शेंपन्नास लाखांचे भांडवल पडले आहे ते सारे इंग्लंडच्या किंवा युरोपांतील इतर देशांतल्या भांडवलाने चालले आहेत. या व्यापारांतील सारा फायदा परके लोक घेत आहेत, आणि आम्ही भुकेबंगाल होऊन बसलो आहो! या देशांतील आगगाड्यांतील बहुतेक भांडवल परक्या देशांचे आहे. या भांडवलाची रक्कम आजमितीस निदान दोन अब्जांवर गेली असेल असा आमचा अजमास आहे! या दोन अब्जांचे व्याज कोण खातो? अर्थात् परके लोक! ही रेल्वे कंपन्यांच्या भांडवलाची गोष्ट झाली. इतर व्यापाराचीही तशीच हालहवाल आहे. मुरारजी गोकुळदास, मंगळदास नथूभाई, दिनशा माणिकजी, किंवा डेव्हीड ससून अशांचीं नांवे घेतलीं म्हणजे आम्हांस असे वाटते की, जोंपर्यंत असले कुबेर आमच्या देशांत आहेत, तोंपर्यंत आम्हांस काय कमी आहे? पण हा आमचा धिप्पाड भ्रम आहे! या तुमच्या कुबेरांस दामाजीच्या पंक्तीस बसविणारे असे एकाहून एक श्रेष्ठ असे लक्षाधीश व कोट्यधीश इंग्रजी सावकार, आपल्या अनावर झालेल्या भांडवलाचे करावे तरी काय अशा काळजीत पडून, “आमचा पैसा व्याजी घ्या” म्हणून इतर देशांच्या पाठीस लागतात, आणि ज्या खंडाला आणि बेटांना सुधारणेचा वारा सुद्धा कधी लागला नसेल अशांशी व्यापार करण्याकरितां टोलेजंग कंपन्या काढण्यास प्रवृत्त होतात! मग रशियासारख्या, चीनसारख्या किंवा त्यांच्याच देशबांधवांच्या हातांत असलेल्या हिंदुस्थान देशासारख्या देशास ते हवे तेवढे भांडवल उसने देण्यास, किंवा त्यांतील सरकारांनी आश्वासन दिल्यास हव्या तेवढ्या भांडवलाच्या कंपन्या काढण्यास एका पायावर सुद्धा उभे असतात यांत नवल ते काय? **रॅली ब्रदर्स** नावांच्या कंपनीने घातलेल्या भांडवलाची ज्यांस माहिती असेल त्यांना आमच्या लिहिण्याचा प्रत्यय तेव्हाच येणार आहे. ही कंपनी प्रतिवर्षी निदान चार पांच कोटींची देवघेव करित असेल अशी आमची कल्पना आहे. या कंपनीच्या तोडीच्या दुसऱ्याही बऱ्याच कंपन्या आहेत. तेव्हा जर आमचा व्यापार आमच्या हातीं यावा, त्याची निकृष्टावस्था दूर व्हावी, त्याचा फायदा आम्हांस मिळावा, आणि त्यामुळे आमच्या विकल चर्येवर कांहीं कळा येऊन, आमच्या संततीस पोटभर अन्न मिळावे, अशी इच्छा असेल तर जेणेकरून हळू हळू अशा कंपन्या काढण्याचे सामर्थ्य आमचे अंगी येत जाईल अशा तऱ्हेने उपाय करणे जरूर आहे. सांचेल तेवढा पैसा सरकारी ब्यांकेत नेऊन गाडणे हा त्या उपायांपैकी एक उपाय नव्हे! जेणेकरून या सांचलेल्या

किंवा शिलकेच्या पैशापासून मालकांस आतांपेक्षा दुप्पट, तिप्पट किंवा चौपट फायदा होत जाऊन, जमिनीत होणाऱ्या जिनसांचे उत्पन्न पांचपट किंवा दसपट वाढेल व त्यामानाने परदेशांशी आमचा जो व्यापार होत आहे त्याचीही वाढ होईल, तेव्हा कोठे वर सांगितलेल्या कंपन्यांसारख्या कंपन्यांशी प्रतिस्पर्धा करू इच्छिण्याची पात्रता आमच्या अंगी येईल. एकीकडे जमिनीत होणाऱ्या कच्च्या मालाचे उत्पन्न वाढत आहे, तो दुसरीकडे श्रम करण्याची हौस, परस्परांवर विश्वास, व्यापारास लागणाऱ्या नानाप्रकारच्या यंत्रांचे व शास्त्रांचे ज्ञान आणि मोठमोठ्या व्यापारांस लागणारे चातुर्य, धाडस, आणि पत यांचीही वाढ झाली पाहिजे. या गोष्टी घडून आल्या म्हणजे **रॅली ब्रदर्स** सारख्या कंपन्या येथे निघण्यासही बिलकुल पंचाईत पडणार नाही! किंबहुना त्या आपण होऊनच निघत जातील! तेव्हा आतां जमिनीत होणाऱ्या जिनसांचे उत्पन्न कशाचे वाढेल, हे प्रथम पाहिले पाहिजे.

आमच्या मते हा हेतु सफल होण्यास **शेतपेढ्यां**पासून फार मदत होणार आहे. मुंबईच्या दुसऱ्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष लोकप्रिय सरकारी पेन्शनर **सर वुडिलियम वेडबर्न** यांनी अशा प्रकारच्या पेढ्या येथे निघण्याबद्दल फार खटपट केली होती, पण तीत त्यांना यश आले नाही, हे आमच्या वाचकांच्या ऐकण्यांत असेल. त्यांनी त्या पेढ्यांना लंडन येथील **वज्रनिर्घोषास** (Thunderer) म्हणजे **टाइम्स**पत्रास देखील अनुकूल करून घेतले होते. पण त्याचा कांहीएक उपयोग झाला नाही. एक दोन ठिकाणी या पेढ्यांचा अनुभव घेऊन पहावा, अशी **लॉर्ड रिपन** यांची इच्छा होती, पण **सेक्रेटरी ऑफ स्टेट**ने ती निखालस फेटाळल्यामुळे, आमच्या सुप्रसिद्ध लाट साहेबांस देखील चीप बसावे लागले! सर वुडिलियम वेडबर्न यांच्या शेतपेढ्यांशी (Agricultural Banks) सरकाराचा बराच संबंध असावयाचा होता, यामुळेच सरकारास त्या पसंत पडल्या नसाव्या, असे वाटते. गतवर्षी आ. रा. ब. रानडे यांनी हिराबागेत डच इंडिआंतील शेतकीच्या पद्धतीवर जे व्याख्यान दिले, व जे पुढे सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध करण्यांत आले, त्यांतही अशाच प्रकारच्या पेढ्या सरकारांने काढाव्या, निदान त्या काढण्यांत लोकांना तरी बरीच मदत करावी असे सुचविले आहे. रा. ब. रानडे यांनी सुचविलेल्या पेढ्यांत सर वुडिलियम यांच्या पेढ्यांपेक्षा सरकारावर फार कमी जबाबदारी ठेविली आहे. पण तेवढी देखील सरकार आपल्या अंगावर घेण्यास अजून तयार नाही! तथापि जर त्यांना हिंदुस्थानचे राज्य बिनबोभाट चालावे, आणि त्यापासून ब्रिटिश लोकांस फायदा व्हावा, अशी इच्छा असेल, तर केव्हा तरी त्यांना ती जबाबदारी घेणे अपरिहार्य होईल. पण तो भविष्यकाळ वर्तमानकाळ केव्हा होईल, हे निश्चयाने सांगता येत नाही. कदाचित् तो येईतोपर्यंत आमच्या प्राणोत्क्रमणाचा प्रसंगही येऊन ठेपेल! तेव्हा या बाबतीत सरकारावर सर्वथैव अवलंबून राहणे चांगले नाही. शेतपेढ्या आमच्या आम्हांस काढता येतील किंवा नाही ते पाहिले पाहिजे. येतील असे आम्हांस वाटते. कशा ते पुढे सांगू.

मातीपासून सान्या जीवांची उत्पत्ति आणि मातीतच सान्यांचा लय—अशा अर्थाची जी म्हण आहे तीत आणखी एक कलम नमूद केलें असतें तर बरें होतें; तें हें कीं आम्ही सारे मातीवरच रहातो! आपल्या उपजीविकेची किंवा ऐषारामाची पाहिजे ती वस्तू घ्या, तिचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध जमिनीशीं आहे, असें दाखवितां येईल. अन्नानें शरीरांची वाढ होते; वाढ झालेलीं स्त्रीशरीरें व पुरुषशरीरें नवीन सूक्ष्म शरीरांचीं उत्पादक कारणें होतात; हीं नवीन सूक्ष्म शरीरेंही जनकजननींच्या शरीरांप्रमाणें फिरून अन्नावरच वाढूं लागतात, आणि अन्न जमिनीपासून उत्पन्न होते! तसेंच खाल्लेल्या अन्नाची आणि मेलेल्या शरीराची शेवटीं मातीच होते. नित्याच्या भोजनाचे पदार्थ, वापरण्याचीं वस्त्रें, रहाण्याचीं घरे आणि शोभा देणारे अलंकार या सर्वांची जननी जमीन आहे. ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें किंवा मुसलमान लोकांप्रमाणें मृतशरीराला स्थलसमाधि द्या, किंवा हिंदू लोकांप्रमाणें चितेवर क्रव्यादाग्नीकडून त्याचें दहन करवा, जिवंतपणीं ज्याला धुतलें, पुसलें, नटविलें, सारांश, हरएक प्रकारें पोसलें व सांभाळिलें त्या शरीराची अखेरीस माती किंवा राख होते, हें आपण नित्य पहातो! तेव्हां ज्या आमची उत्पत्ति, स्थिति, आणि लय सर्वांशीं भूमीशीं किंवा भूमिगत द्रव्यांशीं अत्यंत संघटित आहेत त्याअर्थीं आम्ही त्या जन्म देणाऱ्या मातेची, पोसणाऱ्या उपमातेची, आणि शेवटीं सर्वास स्वोदरांत घेणाऱ्या वसुंधरेची होईल तितकी सेवा करून तिला आपणांवर सुप्रसन्न करून घेणें अत्यंत उचित आहे. ज्या देशांत या काळ्या, तांबड्या, पिवळ्या, किंवा पांढऱ्या आईचे पुत्र निःसीम मातृभक्त असतात, त्या देशाला केव्हां कशाचीही वाण पडत नाही. ज्या देशांत सुपीक जमीन असून तीवर मेहनत होत नाही तो देश कधीही सुखी व्हावयाचा नाही. **युनायटेड स्टेट्स** हें वास्तविक पहातां अगदीं अलीकडलें राष्ट्र आहे. पण तेथील लोक जमिनीच्या लागवडीकडे पूर्वीपासून विशेष लक्ष्य देत आले असल्यामुळें, शेंदीडशें वर्षांत पृथ्वीतील इतर सर्व लोकांपेक्षा ते धनाढ्य होऊन बसले आहेत. हिंदुस्थानची जमीनही कांहीं कमी सुपीक नाही. पण आम्हांकडून तिची व्हावी तशी मेहनतमशागत होत नसल्यामुळें दिवसेंदिवस आम्हांस पोटभर अन्न मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली आहे. ज्यांना मूळ अन्नाचीच तूट, त्यांना ऐषारामाचे पदार्थ तर मिळण्याचा संभवच नाही. तेव्हां ज्यांना आपलें पोट नीट भरावें, आणि जमल्यास थोडीबहुत चैन करावयासही सांपडावी असें वाटत असेल, त्यांनीं जमिनीच्या सुधारणेविषयीं ज्या सूचना करण्यांत येतील त्यांचा शांतपणानें खोल विचार करून, आपल्या शक्त्यनुसार त्या अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यावर कोणी व्यक्तिविशेष असें म्हणतील कीं, आमच्यानें होत आहे तेवढें आम्ही करीत आहों. यावर आमचें येवढेंच उत्तर आहे कीं जे लोक आपापल्या शक्तीप्रमाणें व बुद्धीप्रमाणें आपल्या हातीं असलेल्या जमिनीची सुधारणा करण्यास व तिचें उत्पन्न वाढविण्यास झटत आहेत, त्यांना आमचें कांहीं एक म्हणणें नाही. ज्यांनीं आपलें बुद्धिबल व द्रव्यबल या कामीं लावलें आहे त्यांचे या देशावर मोठे उपकार होत आहेत. पण अशांची संख्या फारच स्वल्प आहे. जमिनीच्या मालकांपैकीं किंवा तीत अंगमेहनत करणाऱ्या इसमांपैकीं शेंकडा नव्वद इसम अज्ञान व दरिद्री आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. तसेंच, ज्या पांढरपेशा गृहस्थांनीं अलीकडें जमीनखरेदीत पुष्कळ पैसा घातला आहे, त्यांनीं तो तिची सुधारणा करण्याच्या इराद्यानें घातला आहे, असें वाटत नाही. कारण, त्यांच्या ताब्यांत असलेल्या आणि अजाण व भिकारी कुणब्यांच्या ताब्यांत असलेल्या जमिनीच्या लागवडीच्या पद्धतींत, पिकें काढण्याच्या किंवा माल तयार करण्याच्या रीतींत, आणि उत्पन्नाच्या एकंदर परिमाणांत फारसें अंतर दिसत नाही. इटाली, जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे देशांतील जमिनी या देशांतील जमिनीपेक्षां स्वभावतः अधिक कसदार नसून, तेथील शेतकरी येथल्यापेक्षां तिप्पट किंवा चौपट उत्पन्न करतात, आणि तिकडील जमिनींत जीं धान्यें किंवा लाकडें उत्पन्न होतात तीं इकडील

धान्यापेक्षां व लाकडांपेक्षां विशेष पोसलेलीं असतात, हें आधारपूर्वक सिद्ध करून देतां येणार आहे, व एकदोन विद्वान् गृहस्थांनीं तें साधार सिद्ध करून दाखविलेंही आहे. येथील सुप्रसिद्ध डॉक्टर रा. सा. विश्राम रामजी घोले यांनीं थोड्या वर्षांपूर्वी येथील एका सभेंत शेतकीवर एक मोठा निबंध वाचला होता, असें आम्हांस स्मरतें. या निबंधांत त्यांनीं हिंदुस्थानांतील शेतीपेक्षां वर निर्दिष्ट केलेल्या युरोपीय देशांतील शेती किती श्रेष्ठ आहे, याचें सप्रमाण प्रतिपादन केलें होतें. विनंती केल्यास ते पुनःही या विषयांत कदाचित् आपलें मन घालतील, आणि आपल्या परिश्रमाचें फल आपल्या देशबांधवांस देतील. इतर विद्वान् लोकही शेतकीच्या सुधारणेविषयीं अत्यंत उपयुक्त माहिती मिळवून देण्यास तयार होतील. पण केवळ पुस्तकी ज्ञानानेंच शेतकीची सुधारणा होती तर ती कधींच झाली असती. ज्याप्रमाणें इतर धंद्यांची त्याप्रमाणें या धंद्याची सुधारणाही बहुतेक अंशीं द्रव्याधीन आहे. पण हें द्रव्य येणार कोठून? जमिनीची सुधारणा झाल्याशिवाय द्रव्य मिळत नाही; व द्रव्य मिळाल्याशिवाय जमिनीची सुधारणा होत नाही! खासा पेंच! करावें तरी काय? काय करावें? या मंत्राचा फिरून फिरून जप करावा आणि स्वस्थ बसावें, म्हणजे थोड्या वर्षांत आमचे सारे मनोरथ परिपूर्ण होतील!

हें लिहिणें कोणास विनोदपर वाटेल, पण प्रकार अगदीं अस्सा आहे. जमिनीची सुधारणा झाल्याशिवाय आमचें डोकें वर निघावयाचें नाही; ती करण्यास द्रव्यबल व ज्ञानबल पाहिजे; आमच्या कुणब्यांपाशीं ह्या दोनही बलांचा अभाव आहे—इत्यादि गोष्टी पुष्कळ लोकांस अवगत आहेत, पण आपल्या शिल्लकेचा कांहीं भाग या कामाकडे लावण्याचें धाडस बहुधा कोणांतही दृष्टीस पडत नाही. तसें कां होत आहे हें मागल्या अंकांत सांगितलेंच आहे. पण आज आम्हीं कांहींच न केलें तर उद्यां तें करण्याकरतां आमच्या जागीं दुसरा कोणी उभा रहाणारा नाही; इतकेंच नाही, तर जों जों कांहीं एक न करतां एकेक दिवस आम्ही अधिकाधिक लोटीत जाऊं तों तों दारिद्र्यपंकांत हें भरतखंड अधिकाधिक रुतत जाऊन, अखेरीस तें त्यांत गडप होण्याचा संभव आहे! तेव्हां जर पुढल्या पिढीची विशेष निकृष्टावस्था होऊं नये, अशी तुमची इच्छा असेल तर तुम्ही जन्मास आलांत त्या वेळेस तुमच्या “काळ्या आईची” जी स्थिति होती तीहून कांहीं अंशांनीं तरी बरी स्थिति तुम्ही येथून जाण्यापूर्वी तिला आली तरच तिची आणि तीवर सर्वांशीं अवलंबणाऱ्या तुमच्या संततीची धडगत आहे. पण ही तिची सांप्रत दुःस्थिति सुधारावी कशी? विचार कराल तर उपाय सुचणें अशक्य नाही. पण अप्रबुद्धासारखे हात पांघरून स्वस्थ बसाल तर मात्र कांहीं एक होणार नाही.

ज्या गोष्टीपासून साऱ्या राष्ट्राचा फायदा होणार, व जी घडवून आणण्यास लाखों रुपये लागणार त्या गोष्टींत एकट्यादुकट्यानें आपल्यापाशीं असेल तेवढी माया घालून बसावें असें आमचें म्हणणें नाही, आणि आम्हीं तसें म्हटलें तरी तें कोणी ऐकणारही नाही. अलीकडील पद्धतीप्रमाणें कारखाना हटकून फायदेशीर होण्यास तो मोठ्या प्रमाणावर काढावा लागतो. मोठ्या कारखान्यास भांडवलही मोठें लागतें. **रॅली ब्रदर्स** किंवा **रॉथ्सचाइल्ड** यांच्यासारखी अगणित संपत्ति फारच थोड्या कुटुंबांत असते. असलीं कुटुंबें आणि यांनीं चालविलेले अफाट कारखाने अपवादक होत. युरोपांतल्या बहुतेक देशांतील मोठमोठ्या कारखान्यांपैकी शेंकडा पंचाण्णव कारखाने समाईक भांडवलावर चालले आहेत. लहान लहान हिस्से काढून मोठा फंड उभारण्यांत, आणि त्यावर कारखाना काढण्यांत, अनेक फायदे आहेत. श्रीमंतापासून गरीबापर्यंत ज्याला त्याला पुढें फायदा करून घेण्याच्या इच्छेनें काटकसर करण्याची संवय लागते, थोडी शिल्लक झाली कीं तीपासून फायदा करून घेतां येऊं लागतो, आणि दहापांच कारखान्यांत थोडथोडी रक्कम घालतां आल्यामुळें एकदम ठोकर बसण्याचा संभव नसतो. असे आणखी अनेक फायदे आहेत, पण ते येथें सांगत बसण्याची गरज नाही. पुढें असलेल्या विषयाच्या वतीनें आमचें येवढेंच म्हणणें आहे कीं,

ज्यांच्यापाशीं प्रतिमासीं किंवा प्रतिवर्षीं कांहीं नक्त शिल्लक जमते त्यांनीं ती सारी सरकारी ब्यांकेंत कोंडून न घालतां आपल्या तालुक्यापुरत्या जिल्ह्यापुरत्या किंवा इलाख्यापुरत्या लहानमोठ्या शेतपेढ्या काढल्या, आणि त्यांत आपल्या शिल्लकेचा कांहीं भाग घातला, तर तो घालणारांचा आणि इतरांचा पुष्कळ फायदा होणार आहे. निसर्गतः आमच्या देशांतील जमीन बरीच सुपीक असून तिची लागवड करणारे कसबी गरीब व अडाणी असल्यामुळे तीत व्हावें तितकें उत्पन्न होत नाही, हें जर निर्विवाद आहे, तर अशा प्रकारच्या लहानमोठ्या शेतपेढ्यांची जिकडे तिकडे स्थापना करून ती गरीबी व तें अडाणीपण नाहीसें केल्यास काळीचें उत्पन्न वाढत जाण्यास काय हरकत आहे? पण हें सारें करावें कसें? ज्यांना तें करण्याची इच्छा असेल त्यांना फक्त मार्ग दाखविण्याच्या इराद्यानें एकच उदाहरण घेतों. येथें एक नवीन पेढी किंवा ब्यांक निघाली आहे हें सर्वास ठाऊक आहेच. या पेढीचे पुरस्कर्ते सारे गृहस्थ अत्यंत संभावित, प्रामाणिक, व श्रीमंत आहेत. चांगल्या तारणावर उसने पैसे देण्याचा यांचा विचार आहे. हें खरें असेल तर यांनीं आपल्या पेढीची एक स्वतंत्र शाखा काढून तींतून पतीच्या कुणब्यांस मदत देण्याची पद्धत कां घालूं नये? जर सरकार तगाई देतें, तर खासगी पेढ्यांनींही तसें करण्यास काय हरकत आहे? सरकारास आपल्या अंमलामुळे चावडीबरोबर तगाईचा पैसा सक्तीनें गोळा करतां येतो हें खरें आहे. पण तगाईच्या नमुन्यावर खासगी पेढ्यांनीं शेतकऱ्यांस दिलेला पैसा व्याजासकट हप्त्याबंदीनें चावडीबरोबर परत मिळवून देण्याच्या कामीं सरकारची मदत कां न मिळावी, हें आम्हांस समजत नाही. निदान अशा प्रकारची पेढी काढण्यास तयार होऊन तिला अशी मदत मिळण्याबद्दल सरकाराकडे कोणी अर्ज केला, आणि सरकारनें तो नामंजूर केला, असें निदान आमच्या तरी ऐकण्यांत आलेलें नाही. प्रामाणिक कुणब्यांच्या जमिनी गहाण लाऊन घेऊन, त्यांस शेतकीच्या सुधारणेपुरती बारा आण्यांच्या किंवा एकोट्याच्या मित्तीनें व्याजीं रक्कम देणारी पेढी अमुक ठिकाणीं निघाली आहे, अशी बातमी कळल्याबरोबर, हवी तितकी अंगमेहनत करण्यास तयार असलेले, पण पैसा नसल्यामुळे चोहोंकडून गांजून गेलेले, कुणबी अशा पेढीपाशीं आपलीं शेते गहाण ठेवून उसने रुपये घेण्यास उड्या टाकीत येतील, असें आम्हास वाटतें. मात्र पेढीनें रुपये देतांना फार खबरदारी घेतली पाहिजे. ते आपले झोंपेंत देऊन टाकतां कामां नये. **रॅलीब्रदर्स**सारख्या ग्रीक कंपनीला सरकारची मदत मिळावी, तिनें हजारों रुपये शेतकरी लोकांस आगाऊ द्यावे, आणि उत्पन्न झाल्याबरोबर ते तूट न येतां किंवा ठोकर न बसतां त्यांतून काढून घ्यावे, आणि आमच्या लोकांनी “शेतकऱ्यांस पैसे दिले आणि ते ते खाऊन बसले तर काय करावें?” असें रडगाणें गात बसावें, हा काय आमचा देशाभिमान, कीं कर्तृत्वशक्ति, कीं उद्योगपरता, कीं परस्परविश्वास, कीं देशकल्याणेच्छा, कीं स्वकुलोन्नतिरति! या आमच्या दौर्बल्याला, आलस्याला, मौख्याला म्हणावें तरी काय?

शेतपेढ्या

नंबर २

२९-६-९९

वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं शहरांत बसून शेतकीच्या सुधारणेविषयीं बारीकसारीक सूचना करीत बसण्याचें धाडस करणें बरोबर नाहीं. शेतकीच्या धंद्यांत प्रत्यक्ष पडलें असतां, त्यांत काय अडचणी येतात, हें नागरिकांस विशेष ठाऊक असण्याचा संभव नसल्यामुळें, अनुभवशीर लोकांस त्यांचे कल्पनातरंग विहगोड्डानांप्रमाणें वाटत असतील. तथापि स्वतःस व्यवहारप्रवर्तक अनुभवशीर म्हणवून घेणाऱ्या लोकांत गोम असते; ती ही कीं, मळलेल्या रस्त्याच्या बाहेर त्यांना आपलें पाऊल टाकवत नाहीं, व नजरेसमोर असलेल्या प्रांतापलीकडे त्यांची दृष्टि जाऊं शकत नाहीं. वाचनाकुल व लेखनरत नागरिकांचा अनुभवाभाव हा दोष असेल तर प्रपंचदक्ष व्यवहारकुशलांच्या मार्थीं संकुचित दर्शनाचा आरोप मारतां येणार आहे! तेव्हां एकमेकांची निर्भर्त्सना करीत न बसतां, अनुभव आणि तर्क यांची उभयतांनीं अदलाबदल करावी, आणि परस्परांचें ज्ञान व सुख वाढविण्यास झटावें, हेंच त्यांस योग्य आहे; व अशाच बुद्धीनें हा विषय आम्हीं आपल्या हातीं घेतला आहे. वास्तविक पहातां गेल्याच अंकांत त्याची परिसमाप्ति करावयास पाहिजे होती; पण फिरून मनांत असें आलें की, त्यासंबंधानें ज्या आणखी एक दोन कल्पना डोक्यांत घोळत आहेत त्यांचा खुलासा केला असतां, कदाचित् या शेतपेढ्यांचा लहानसा अनुभव घेऊन पहावा, असें आणखी एखाद्याच्या मनांत येईल. **शेतपेढ्या** काढणाऱ्या लोकांनीं भागीदार मिळवून भांडवल उभें केलें म्हणजे आपलें काम आटोपलें, असें समजतां कामां नये. भांडवल गोळा करणें हा त्यांच्या कर्तव्याचा मोठा भाग खरा; पण तेवढाच नीट करून ते स्वस्थ बसतील तर ज्या हेतूनें **शेतपेढ्या** काढावयाच्या तो कधींच सफल होणार नाहीं. आमचे कुणबी किंवा शेतकरी द्रव्यहीन असून अज्ञानही आहेत, हें पेढीवाल्यांनीं कधींही विसरतां कामां नये. द्रव्यद्वारा त्यांनीं कुणब्यांस मदत केली पाहिजे इतकेंच नाहीं, तर शेतकीच्या सुधारणेस लागणारी अवश्य माहितीही त्यास पुरविली पाहिजे. हें दुसरें काम आपल्या हातून चांगलें वठण्यासाठीं या पेढीवाल्यांनीं ज्याला चालू शेतकीची चांगली माहिती असेल, कृषिशाल व त्याला आनुषंगिक असणारीं दुसरीं शास्त्रें ज्यानें वाचलीं असतील, व्यापाराविषयीं चार उपयुक्त गोष्टी ज्याला अवगत असतील, **एजिनीअरिंग** शास्त्राचें ज्याला थोडें बहुत ज्ञान असेल, व रेव्हिन्यू खात्यांतील भानगडी ज्याच्या नजरेखालून गेलेल्या असतील, असा मनुष्य आपल्या नोकरीस ठेवला पाहिजे. कोणी असें म्हणतील कीं, “अशा प्रकारची आखूडशिंंगी, कृष्णवर्णी, बहुदुधी, अल्पखादी व स्वल्पमोली गाय पैदा करावी, हें सांगणें सोपें आहे, पण ती मिळविणें दुरापास्त किंवा अशक्य आहे!” यावर आमचें प्रत्युत्तर येवढेंच आहे कीं, अशी सर्वगुणसंपन्न एक गाय न मिळेल तर तिच्याऐवजीं दोन किंवा तीन गाई घ्या आणि पाळा, पण एका व्यक्तींत किंवा अनेक व्यक्तींत असलेले इतके गुण तुमच्या ताब्यांत नसतील तर तुमच्या हातून शेतकीची सुधारणा होणार नाहीं, व तुमच्या **शेतपेढ्यां**पासून मिळावा तितका फायदा तुम्हांस मिळणार नाहीं. बेतापुरते पैसे गोळा झाले आणि अशा प्रकारचीं एक दोन माणसें चाकरीस ठेवतां आलीं, म्हणजे पेढीनें पुढल्या कामास सुरवात करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. वर निर्दिष्ट केलेल्या नोकरांस शेतपेढ्यांचे एजंट किंवा मुनीम म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. या मुनिमांना किंवा एजंटंना आपली नोकरी प्रामाणिकपणानें करून पेढीवाल्याच्या हितासाठीं होईल तितकी शारीरिक व मानसिक मेहनत करण्यास उत्तेजन यावें म्हणून त्यांच्या पगाराशिवाय, पेढीच्या फायद्याच्या विवक्षित हिस्सा त्यांस देण्याचें ठरवावें, किंवा पेढींत त्यांनीं भांडवल घातलें नसल्यास त्यांनीं अमुक भांडवल घातलें आहे असें समजलें जाईल व इतर हिस्सेदारांबरोबर या मानीव हिशेबाबदल त्यांस ठरीव व्याज, किंवा सरकतवांटणीनें येईल तो नफा मिळेल, असा करार करावा. मोठमोठ्या

कारखान्यांतील मुख्य नोकरांस अशा प्रकारें हितपाशानें बांधून टाकिलें असतां, देखरेखीचा खर्च कमी होतो, काम झपाट्याने चालतें, नासधूस होत नाही, व अप्रामाणिकपणा सहसा घडत नाही, असा युरोपांतील कारखानदारांचा नवीन अनुभव आहे, व अशा धर्तीवर येथील कारखाने सुधारतील तर तेही सध्यांपेक्षां पुष्कळ चांगल्या रीतीने चालू लागतील, असा आम्हांस पक्का भरवंसा आहे. पण “हा वडिलांचा कूप असें म्हणून मिटक्या मारीत खारें पाणी गटागट पिणान्या” आम्हां कापुरुषांस धंदा फायदेशीर करण्याची ही नवीन तऱ्हा कशी पसंत पडणार? कारखान्यांतील नोकरांस हिस्सेदार समजून फायद्याच्या वांटा देणें म्हणजे मालकानें त्यांना आपल्या योग्यतेस चढविल्यासारखें होतें. इतकेंच नाही, तर फायद्याचा जेवढा भाग त्यांना देण्यांत येतो तेवढा मालकाच्या पदराला चट्टा बसतो, अशी वेडगळपणाची आमची समजूत आहे.

शेतपेढ्यांच्या पुरस्कर्त्यांनी किंवा चालकांनी अशा अडाणीपणाच्या कल्पनांस थारा न देतां, कारखाने होतील तितके फायदेशीर करण्यासाठी ज्या नानातऱ्हेच्या क्लृप्ति निघत आहेत व निघाल्या आहेत, त्यांपैकी ज्या आपणांस सुसाध्य असतील त्यांपासून आपलें हित करून घेण्यास मार्गें पुढें पाहूं नये. पैशाची आणि माणसांची सिद्धता झाल्यावर, पहिलें काम एखादा चांगला तालुका किंवा गांव हुडकून काढावयाचा. ज्या तालुक्याची किंवा गांवाची जमीन चांगली असेल, व्यापाराचा एखादा मोठा गांव जवळ असेल, पाणी खोल अंतरावर नसेल, पाऊस बहुधा पडत असेल, शेतकरी मेहनती व प्रामाणिक असतील, आगगाडीचें स्टेशन टप्प्यांत असेल, रजिष्टराचें हपीस आणि मामलतदार कचेरी थोड्या तासांच्या प्रवासानें मिळण्यासारखी असेल, सारांश, शेतकीच्या धंद्यांत घातलेला पैसा शेतकऱ्यांस, सावकारांस आणि इतरांस फायदेशीर होण्यास ज्या सोई लागतात, त्या ज्या ठिकाणीं बऱ्याच अनुकूल असतील अशा ठिकाणीं, जमिनी गहाण लाऊन घेऊन व्याजानें पैसा कर्जी देण्यास कांहीं हरकत नाही, असें आम्हांस वाटतें. मात्र अशा रीतीने कर्जी दिलेला पैसा जमिनीच्या सुधारणेकडे लागत आहे, त्याचा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचा विनियोग होत नाही, म्हणजे कर्ज घेणारा कुणबी तो पैसा लग्नकार्यांत किंवा चैनबाजीत उधळून टाकीत नाही, हें पेढ्यांच्या चालकांनी किंवा त्यांच्या मुनिमांनीं फार दक्षतेनें पाहिलें पाहिजे. बीं, खत किंवा बैल विकत घेणें, विहिरी खणणें, ताली धरणें, पाट बांधून आणणें अशा कामांकडे, किंवा जनावरांच्या व खुद्द कुणब्याच्या पोटाचीच पंचाईत पडली असेल तर ते भरण्यापुरता कडबा आणि दाणा खरेदी करणें अशा कामांकडेच कर्जाचा पैसा लागेल, तो गुत्याच्या दुकानांत जाणार नाही, किंवा जातीला मोठमोठी जेवणें घालण्यात नाहीसा होणार नाही, याबद्दल फार खबरदारी घेतली पाहिजे. पेढ्यांचे मुनीम पाऱ्यासारखे हालतील आणि तक्षकासारखे जागरूक रहातील, तरच पेढ्यांचे पैशाचा सदुपयोग होऊन त्यापासून सर्वांचें हित होणार आहे. होतां होईल तों एजंटानीं सारीं कामें शेतकऱ्यांचीं शेतकऱ्यांसच करूं द्यावीं; कारण परका मनुष्य तीं करूं लागला तर ते ऐदी जांवई बनतात! गवंड्याकडे, पाथरवटाकडे, सुताराकडे, चांभाराकडे हेलपाटे घालणें, त्यांच्यापासून ज्या जिनसा खरेदी करावयाच्या असतील त्यांचे भाव किंवा किंमती ठरविणें, परीक्षा करून बैल, कडबा, खत किंवा बीं खरेदी करणें वगैरे गोष्टींत पाहिजे तर दुसऱ्या थोडाबहुत सल्ला द्यावा; पण त्यांचें प्रत्यक्ष ओझें त्यांचें त्यांच्यावरच टाकावें. मात्र या गोष्टींकरतां ते पैसे मागूं लागले म्हणजे त्या त्यांच्या हातून खरोखर घडल्या आहेत किंवा नाही, हें पाहून ते द्यावे. तसेंच कोणत्या जिनसांचा विशेष कोठें खप आहे, व त्यांना बहुधा काय भाव येतो, कोणत्या पिकापाठीमागून कोणतें पीक केलें असतां फायदेशीर होतें, व कोणत्या जिनसांना कोणतें खत चांगलें मानवतें आणि तें कोठें मिळतें वगैरे गोष्टींविषयीं कुणब्यांपेक्षां एजंटोंस विशेष माहिती असेल तर त्यांनीं ती द्यावी. पण बहुधा ती एजंटानाच काय, पण कृषिशस्त्रपारंगतांनाही फारशी असण्याचा संभव नाही; कारण, अशा गोष्टींची खात्रीची माहिती अनुभवावर व स्थानिक कारणज्ञानावर विशेष अवलंबून असते, व या दोहोंतही शुद्ध शास्त्रज्ञापेक्षां अडाणी पण राबत्यांतला

कुणबी विशेष वाकबगार असण्याचा संभव असतो; शिवाय, आमच्या शेतकऱ्यांचा फार जुना अनुभव आहे, म्हणून तो केवळ टाकाऊ असण्याचा संभव नाही. तात्पर्य, शहरांतून खेड्यांत जाणाऱ्या ज्ञानाचा आणि द्रव्याचा सर्वतोपरि यथार्थ उपयोग होईल, अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. याप्रमाणे सर्व गोष्टी घडून आल्यास काय चमत्कार होईल तो पहा. अशी कल्पना करू की, एका कुणब्यापाशी दहापांच बिघे फार चांगली जमीन आहे; तीत विहीर खोदली असता थोड्या अंतरावर पाणी लागण्यासारखे आहे; खुद्द कुणबी प्रामाणिक व मेहनती आहे. पण पैशाची अनुकूलता नसल्यामुळे त्याला पावसाच्या साहाय्याने शंभरसव्वाशे रुपयांचे होईल तेवढे खरीपाचे किंवा जिरायती उत्पन्न करून, आपल्या कुटुंबाचा आणि जनावरांचा कसा तरी गुजारा करावा लागतो. अशा कुणब्यास एक हजार रुपये कर्जाऊ देऊन ते त्याकडून जमिनीच्या सुधारणेकडे लावविले, तर प्रतिवर्षी सव्वाशेच्या जागी तीनशे चारशे रुपयांचे निव्वळ उत्पन्न होण्यास कांहीं हरकत नाही, असे आम्हांस वाटते. असे होईल तर त्या कुणब्याला एकोट्याप्रमाणे पेढीवाल्यास व्याजाबद्दल एकशे वीस रुपये देता येऊन, आपल्या मुलाबाळांस व जनावरांस पहिल्यापेक्षा चांगले पोसता येईल; इतकेच नाही, कर्जाच्या रकमेतूनही प्रतिवर्षी शंभरसव्वाशे रुपये उतरून देता येतील, व अशा पद्धतीने तो दहाबारा वर्षे मोठ्या निश्चयाने काढील तर प्रतिवर्षी त्याचे उत्पन्न वाढत जाऊन अखेरीस तो सर्व उत्पन्नाचा मालक होईल. या तऱ्हेने जमिनीची सुधारणा करण्याकडे लोकांचे लक्ष लागेल तर शेतपेढ्यांत पैसे घालणाऱ्या भांडवलवाल्यांस व ते कर्जाऊ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसच फायदा होणार आहे; इतकेच नाही, तर देशांतील जमिनीचे उत्पन्न वाढत गेल्यामुळे, सान्या लोकांचेच अधिकाधिक हित होत जाईल व शेतीत उत्पन्न होणाऱ्या मालाची समृद्धि झाली म्हणजे इतर धंदे काढण्यासही पुष्कळ उत्तेजन येऊन, काटकसर, विश्वास व उद्योग यांचा सर्वत्र उत्कर्ष होईल आणि कोणालाही अन्नवस्त्राची किंवा सामान्य आधिभौतिक सुखाची वाण पडणार नाही.

हा व्यर्थ उपद्व्याप कशाला?

१३-७-९१

न देवे देवत्वं कपटपटवस्तापसजनाः ।
जनो मिथ्यावादी विरलतनुवृष्टिर्जलधरः ॥
प्रसंगो नीचानामवनिपतयो दुष्टमनसो ।
जना भ्रष्टा नष्टा अहह कलिकालः प्रभवति ॥

(अर्थ : देवांत देवपण राहिलें नाही; तापसजन कपटपटु झाले; लोकांना खोटें बोलण्याची खोड लागली; मेघ अल्पवृष्टिकर झाले; नीचांशीं घडोघडीं प्रसंग येऊन पडूं लागला; राजांना दुष्टबुद्धि सुचूं लागली; तात्पर्य, सारे लोक पापी व बाटगे होऊन गेले! शिव! शिव! काय हा कलीचा महिमा!)

सत्यद्वापारादि पुण्य युगें निघून जाऊन, खडतर कलियुगाच्या प्रथम चरणास आरंभ झाल्यास बरींच वर्षे लोटलीं असल्यामुळे, पूर्वकालीन त्रिकालज्ञ महर्षींनी करून ठेवलेलीं भाकितें या घटकेस अक्षरशः प्रत्ययास येऊं लागलीं आहेत, असें कोण विचारी पुरुष म्हणणार नाही? पहा पहा, या कलीनें केवढा घोर अनर्थ करून सोडिला आहे तो! सज्जनांचें कांहीं चालेनासें होऊन जेथें तेथें दुर्जनांचा बडेजाव होऊं लागला आहे; लोकांना स्ववस्तुविषयीं अप्रीति उत्पन्न होऊन, जें जें परकीय तें तें स्वीकारणीय वाटूं लागलें आहे; वाचालतेत अत्यंत प्रवीण अशा वेदांत्यांची शिमग्यांतील पोरांप्रमाणें अवस्था झाली आहे; धर्म ठार बुडाला; पुरुष स्त्रीरत झाले; बायका नानातऱ्हेचे हक्क मागूं लागल्या; जननमरणांत धरबंध नाहीसा झाला; परटांनी गाढवावर घालून आणिलेले कपडे न धुतां ते अंगावर चढवून, रस्त्यानें अतिशूद्रांना आणि मातंगांना धक्के देत ज्या ठिकाणीं मांसाहार व मद्यसेवन यथास्थितपणें झोडावयास सांपडेल, अशा ठिकाणीं नीच यवनांच्या मांडीला मांडी लावून पुरूषे मारण्यासाठीं ब्राह्मणांच्या झुंडीच्या झुंडी जाऊं लागल्या; कुमारिकांना मातृत्व येऊं लागलें व पाहिजे त्या वयापर्यंत स्त्रिया अविवाहित राहूं लागल्या! तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय निष्पन्न होतें कीं, या कलीच्या प्रभावामुळे पुराणांतरीं सांगितलेले राक्षस ब्रह्मयोनीप्रत धारण करून, खुद्द ब्राह्मणांचाच विध्वंस करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत, यांत बिलकुल शंका नाही!

हा सर्व प्रकार जर परमेश्वराच्या इच्छेनें होत असेल, आणि तो तसाच होत असला पाहिजे असें मानण्याखेरीज आह्मां हिंदूंना गत्यंतर नाही, कारण परमेश्वराच्या आज्ञेवांचून एक पान देखील हालूं शकत नाही, असा आमचा पक्का भरंवसा आहे, तर या प्रकाराविरुद्ध जाणें म्हणजे परमेश्वराच्या इच्छेविरुद्ध जाणें, आणि त्याचा आपणांवर निष्कारण क्षोम करून घेणें असें होत नाही काय? सध्यां आम्हांस जी शोचनीय स्थिती आली आहे, ती ज्याप्रमाणें आम्हांस असंमत आहे त्याप्रमाणें ती आमच्या परमेश्वरासही असंमत असेल तर त्यानें ती आम्हांस कां देऊं दिली, अशी शंका येत नाही काय? यावर जर कोणी असें म्हणेल कीं, 'ती तुम्हांस तुमच्या कर्मांमुळे आली' तर त्यावर प्रतिप्रश्न असा आहे कीं, ज्या आमच्या दुष्ट कर्मांमुळे आम्हांस अशी कुदशा प्राप्त झाली, तें कर्म तरी त्या सर्वशक्तिमान् व अत्यंत दयालु परमेश्वरानें आमचे हातून प्रथम कशासाठीं होऊं दिलें? तथापि असल्या शंका घेत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाही; कारण, त्याचें समाधान आजपर्यंत कोणाच्यानें झालें नाही व तें पुढेंही होण्याचा संभव नाही. तथापि, सर्व समंजस लोकांस ही गोष्ट कबूल असली पाहिजे कीं, अलीकडे आम्हांस जी अनिष्ट दशा प्राप्त झाली आहे ती माया, कर्म किंवा ईश्वर या त्रयीपैकी कोणत्याहि सामर्थ्यानें प्राप्त झाली असो, आपापल्या शक्तीप्रमाणें तिचा निषेध करावा, अशी

इच्छाही अनेक मनुष्यांच्या अंतःकरणांत जागृत झाली आहे. या निषेधाचें स्वरूप एकच प्रकारचें असण्याचा मात्र संभव नाही. देशकालवर्तमानाच्या भेदाप्रमाणें त्यांत पुष्कळ भेद होण्याचा संभव आहे, व तो या देशांत स्पष्टपणें दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागला आहे. जुन्या लोकांस ज्या गोष्टी निंद्य, त्याज्य, किंवा दूष्य वाटतात त्या अलीकडील नव्या लोकांस प्रशंसनीय, ग्राह्य, आणि निर्दोष वाटतात! तेव्हां एकोप्यानें व एकदिलानें कांहीं सुधारणा होण्याचा संभव असेल, तर ज्या गोष्टी सर्वासच अमान्य आहेत, तेवढ्यांसंबंधानेंच ती तशी होणें शक्य आहे. पण सान्या या शब्दांत सगळ्या हिंदूंचा किंवा सर्व मनुष्यजातीचा समावेश केला तर सर्वास अभिमत किंवा असंमत अशी एक तरी गोष्ट दाखवितां येईल किंवा नाही, याचा आम्हांस बराच संशय आहे. भिन्नमतित्व आणि भिन्नरुचित्व हीं या मनुष्यकोटींत इतकीं प्रचुर होऊन गेलीं आहेत कीं, एकाचे विचार व आचार दुसऱ्याच्या विचार—आचारांशीं सर्वांशीं जुळण्याचा मुळींच संभव राहिला नाही. तथापि, ज्या अर्थी आपण सारे मनुष्यवर्गांत मोडतो, आणि इतर जीवांशी आपलें जितकें साम्य आहे, त्याहून आपआपसांत तें अधिक आहे, हें उघड पहातों, त्या अर्थी या साम्याच्या आधारानें सामान्य सुधारणेची कोणतीही गोष्ट होण्यासारखी असेल, तर ती साऱ्यांनीं एकोप्यानें करण्यास प्रवृत्त व्हावें, हेंच आपल्या मनुष्यपणास योग्य आहे. पण अशा गोष्टी कोणत्या आहेत? त्या कोणत्या असतील त्या असोत, धर्माचा त्यांत अंतर्भाव करतां येणार नाही, असें आम्हांस वाटतें. निदान सांप्रतकालीं, धर्मसंबंधानें अधिकाधिक मतभेद होत जाण्यास जितकीं कारणें अनुकूल असण्याचा संभव आहे, तितकीं सारीं येथें अनुकूल झालीं असून, कांहीं लोक धर्मव्यवस्थापण्याच्या नादीं लागले आहेत, हें पाहून आम्हांस त्यांच्या मुग्धत्वाची कींव येते? तुमचा सनातन हिंदु धर्म किंवा वैदिक धर्म कितीही चांगला असो; तुमच्या ब्राह्मणांनीं पूर्वीं केवढीही प्रतिष्ठा मिळविलेली असो, आज त्या वैदिक धर्माचा किंवा त्या ब्राह्मणांचा पगडा कसा बसावा, हें आम्हांस समजत नाही. एखाद्या तुफान दर्यांत सापडलेल्या जहाजाच्या बाजवा उदकरस्थ प्रचंड मत्स्यांच्या पुच्छाघातानें फुटून जाऊन चोहों दिशांनीं पाण्याचे अनावर लोट त्या जहाजांत येऊं लागले असतां, व क्षणोक्षणीं तें वीत वीत खालीं जाऊं लागलें असतां, त्याच्या बचावासाठीं उतारुंनीं आपापल्या पडशांतील किंवा गांठोळ्यांतील तांबे, पंचपात्र्या, किंवा गडू काढून त्यांच्या सहाय्यानें तें बुडतें जहाज कोरडें ठणठणीत करण्याचा आणि त्यास जलसमाधि घेऊं न देतां, सुरक्षितपणें एखाद्या बंदरांत घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केला असतां, जितका फायदा होण्याचा संभव आहे, तितकाच फायदा बहिष्काराच्या भीतीनें ब्राह्मण्याचें पहिलें वजन राखण्याच्या प्रयत्नांत होणार आहे, असें वाटतें! या ब्राह्मण्यरूप इमारतीस आंतून व बाहेरून जबरदस्त घुशी लागून, त्यांनीं तिचा सारा पाया व भिंती पोकळ करून सोडिल्या आहेत, आणि यत्किंचित् धक्क्यासरशी ती ढासळून जाणार आहे, हें त्यांच्या लक्षांत कसें येत नाही कोण जाणे! बुडता मनुष्य जीवाच्या आशेनें हातास लागलेल्या काडीचा देखील आश्रय करण्याची धडपड करतो, त्याप्रमाणें श्रद्धावान् लोकांनीं किंवा धर्माभिमानी लोकांनीं, आपल्या धर्माच्या नाड्या बंद पडून त्याचीं सारीं गात्रें केळीच्या सालाप्रमाणें थंड झालीं तरी जर त्याच्या डोक्यांत किंवा छातींत कांहीं धग लागत असेल तर, ज्या ज्या तीव्र **संजीवनी** जवळ असतील त्यांचा होईल तेवढा उपयोग करून पहावा, हें त्यांच्या देशाभिमानास फार उचित आहे यांत संशय नाही, व अशा स्थितींत असे प्रयत्न करण्याबद्दल त्यांची जितकी तारीफ करावी तितकी थोडीच होणार आहे! पण या त्यांच्या प्रयत्नांस यश येण्याचा मुळींच संभव नाही. कारण, आज जी यांना धर्मग्लानि भासत आहे, ती धर्मग्लानि नव्हे, तर धर्मपुनरुज्जीवन व धर्मोत्कर्ष आहे, असें आम्हांस वाटतें! तथापि कांहीं वेळ त्यांच्याच धर्मसमजुती निर्दोष व अंगीकरणीय मानून त्यांचा विनाश ते कसा थांबविणार तें पाहूं.

आजपर्यंत बहुतेक देशांत धर्मसंस्थापनेच्या किंवा धर्मसंरक्षणाच्या कामीं राजे लोकांकडून बरीच मदत झाली आहे, असें दिसून येतें. आमच्या सध्यांच्या स्थितींत या राजबलाचा आम्हांस बिलकुल उपयोग नाही, हें सुज्ञांस सांगावयास पाहिजे असें नाही. उलट राज्यकर्त्यांचा ख्रिस्ती धर्म वैदिक धर्मास विघातक

होणार व झाला आहे हें उघड आहे. ख्रिस्ती धर्मही केवळ टाकाऊ नसल्यामुळे आणि त्याच्या प्रसाराच्या कार्मीं ख्रिस्ती लोक मुसलमान लोकांप्रमाणे सक्ती न करतां सौजन्यानें, उदारबुद्धीनें, व मेहनतीनें झटत असल्यामुळे, या वैदिक धर्माभिमानी भरतखंडांतही कित्येक जातींत त्याचा प्रसार हळू हळू होऊं लागला आहे, व तो धर्म स्वीकारल्यानें मोक्षसद्गत्यादि इतर धर्मापासून प्राप्त होणारीं पारमार्थिक फळे सुसाध्य असून ज्ञान, द्रव्य व मान इत्यादि ऐहिक सुखांचीं जीं बलवत्तर साधनें तींही ख्रिस्ती कुटुंबांत आपण प्रवेश केल्यानें बरींच वश होण्याचा संभव असल्यामुळे, ख्रिस्ती धर्माकडे हिंदू लोकांच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति अधिकाधिक होत जाईल कीं काय, अशी भीति वाटूं लागली आहे, आणि असें होईल तर त्यांत कांहीं मोठें नवल नाहीं! “आमचा सनातन वैदिक धर्म”, “आमचे परमपूज्य ऋषि”, “आमची पवित्र पुराणे”, “आमची पावक संतमाला”, अशा वल्गना करीत बसून, धर्माचें रक्षण होत असतें काय? कोणत्याही धर्माचा प्रसार होण्यास किंवा तो झाला असतां तदनुयायी त्यापासून पराङ्मुख न होण्यास, त्यांतील मुख्य तत्त्वे निर्दोष व आत्मोन्नतिकर असलीं पाहिजेत. इतकेंच नाहीं, तर त्याच्या अनुयायांनीं कालमानावर दृष्टि देऊन त्याच्या संरक्षणाकरतां हरएक उपाय करीत असलें पाहिजे. ज्या दिवशीं ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें तुमच्या लोकांत वैदिक धर्माच्या प्रसाराकरितां व संरक्षणाकरितां प्रपंच सोडून हजारों स्त्रीपुरुषे अविवाहित राहूं लागतील, व ज्ञानसंपादनांत आणि धर्मशिक्षणांत आपलीं आयुष्ये कटूं लागतील; ज्या दिवशीं धर्मासाठीं गांठीचे हजारों रुपये सोडून, अर्वाचीन पद्धतीचे शिक्षण मठ स्थापण्यास हिंदु लोक तयार होतील; ज्या दिवशीं घरदार व हिंदुस्थान देश सोडून देऊन, सहाराच्या मैदानांत होरपळत राहण्यास, किंवा दक्षिणोत्तर ध्रुवाजवळच्या बर्फांत बधिर होण्यास वैदिक धर्मप्रसारक एका पायावर उभे होतील; ज्या दिवशीं ख्रिस्ती पादर्यांच्या अंगीं स्पष्टपणें दिसत असलेली धर्मश्रद्धा, शांतता, परोपकारित्व, दीर्घोद्योग, परचित्ताकर्षणकुशलता इत्यादि सद्गुणांचा प्रादुर्भाव होऊन, परदुःखविमोचनासाठीं **डेमिअन**प्रमाणें महारोगासारख्या भयंकर व्याधीस आपलीं शरीरे बळी देण्याची तुमची तयारी होईल, त्या दिवशीं इंग्रजी राज्यांत हिंदुधर्माचें संरक्षण करण्यासारखें कांहीं सामर्थ्य तुमच्या अंगांत आहे, असें म्हणतां येईल. शिळोप्याच्या वेळीं चार सुखवस्तू लोकांच्या सहा मागत फिरण्यानें बुडत्या धर्माचा बचाव होत नसतो!

धर्मसंग्राम अथवा गृहकलह

१७-८-९१

सध्यां हिंदु लोक दोन प्रकारच्या संग्रामांत गुंतले आहेत; एक राजकीय व दुसरा धार्मिक. पैकीं पहिल्या प्रकारचा संग्राम निकराचा नाही. तो अनेक शतकेपर्यंत चालावयाचा आहे. तसेंच तो संग्राम दुसऱ्या प्रकारच्या संग्रामाप्रमाणे हिंदू-हिंदूंत नाही. यांत एका बाजूला बलाढ्य इंग्रज लोक आणि दुसऱ्या बाजूला आम्ही सारे दुर्बल हिंदु लोक आहोत. जेते व जित, शास्ते व शासित, किंवा राज्यकर्ते आणि प्रजा यांच्यांतील हें रण आस्ते आस्ते चालणार आहे, व हळू हळू सर्व हिंदूंची एकजूट होऊन रक्तस्राव न होतां, कालांतरानें या रणाचा शेवट उभयपक्षांस संतोषकारक असा होणार आहे. तथापि या कामीं आमची एक जूट होऊन प्रतिवर्षी आमचें पाऊल झपाट्यानें पुढें पडत जाणें, अथवा आमच्यांत फूट होऊन त्या कामाला बरीच मंदी येणें, हें घरच्या घरीं चालूं असलेल्या धर्मकलहावर बऱ्याच अंशीं अवलंबून आहे. राजकीय गोष्टींत आपआपसांत विशेष मतभेद नाही, हें जरी खरें आहे, तरी सर्वास इष्ट असे राजकीय हेतु तडीस नेण्यासाठीं धर्मविषयक मतभेद एकीकडे ठेऊन, राजकीय प्रकरणांत एकमतानें वागण्याइतकें चांगुलपणही आजमितीस आमच्या अंगांत नाही, व सांप्रत कालीं हा देश ज्या स्थितींत आहे तीवरून राजकीय कामें एकदिलानें चालविण्यासाठीं आम्ही धर्मकलहांत पडणार नाही, असेंही चिन्ह दिसत नाही. उलट हा धर्मकलहच अधिकाधिक बळावत जाणार व त्यामुळें आमचा राज्यकलह थोडासा शिथिल पडणार, असें वाटतें. कोणत्याही देशांत राज्यक्रांति अथवा धर्मक्रांति होण्यास केव्हां कोणतीं कारणें होतात याविषयीं ज्यांनीं म्हणण्यासारखा विचार केलेला नाही, पण सध्याच्या देशस्थितीवरून ज्यांना येवढें समजून आलें आहे कीं, सांप्रत कालीं राज्यप्रकरणापेक्षां धर्मप्रकरणांत विशेष मतभेद आहे, त्यांचें जुन्या धर्मावरील प्रेम विशेष दृढ असल्यामुळें म्हणा, किंवा आपआपसांत भांडत बसण्यापेक्षा सर्वांनीं एकदिलानें तिन्हाइताशीं भांडणें हें सर्वास विशेष श्रेयस्कर आहे असें त्यांना वाटत असेल म्हणून म्हणा, येवढें खरें आहे कीं, धर्मवादांत कोणीं पडूं नये, सगळ्यांस हितकर व इष्ट असें राज्यरण सर्वांनीं एकदिलानें करीत रहावें, आणि त्यासंबंधानें राष्ट्रीय मनोरथ परिपूर्ण झाले म्हणजे, मग पाहिजे तर आपआपसांस धर्मसंगर करीत बसावें, अशा प्रकारचा उपदेश हे लोक नेहमीं करीत असतात, आणि त्या उपदेशानुसार वर्तन करण्यासारखी आमची स्थिति असती तर आम्हांसही पराकाष्ठेचा आनंद झाला असता; इतकेंच नाही, तर आमचा धर्म आम्हांस कितीही अप्रिय असता तरी ती अप्रियता आम्ही गुप्त ठेवून राजकीय प्रकरणांत एकमत करण्यासाठीं आमच्या हातून जें होण्यासारखें असतें तें केलें असतें. परंतु जसे युरोपीय देशांत राज्यकलहापूर्वीं धर्मकलह होऊन गेले तसे येथेंही राज्यकलह जोराला लागण्यापूर्वीं बरींच वर्षे जबरदस्त धर्मकलह चालत राहिल; इतकेच नाही, तर याच कलहापासून आमच्या राष्ट्रांत ज्या सामर्थ्याचा उद्भव होणार आहे, त्यापासूनच येथील भावी राज्यकलहासही पुष्कळ साहाय्य होणार आहे अशी आमची खातरी झाली आहे. तेव्हां प्रस्तुत प्रसंगीं चालू असलेला धर्मसंग्राम किंवा धर्मकलह पाहून आम्हांस वाईट वाटत नाही; इतकेंच नाही, तर तो जितक्या झपाट्यानें चालेल तितका चांगला, असें आमचें मत आहे!

पूर्वी युरोपांत किंवा येथें जी धर्मयुद्धें झाली त्यांत कमीअधिक रक्तस्राव व प्राणनाश झाला. आमच्या सुदैवानें प्रस्तुत कालीं या देशांत ज्या धर्मयुद्धास आरंभ झाला आहे. तें युद्ध केवढ्याही विकोपास गेलें तरी त्यापासून पूर्वकालीं येथें किंवा अन्यत्र जी नासाडी झाली ती येथें आज होण्याचा बिलकुल संभव नाही. येथील धर्मयुद्ध टाकांनीं, जिभांनीं, व क्वचित प्रसंगीं बारीक सारीक झटापटींनीं होत जाणार व तेवढ्याकरतांच तें जितक्या आवेशानें चालेल तितकें बरें, असें आम्ही वर म्हटलें आहे. इंग्रजांसारखे

मानसिक व शारीरिक बलानें आम्हांहून शेंकडोंपट श्रेष्ठ व आमच्या धर्माविषयीं आणि धर्मकलहाविषयीं अत्यंत उदासीन असे राज्यकर्ते आमच्या डोक्यावर नसते, तर आम्हीं असें म्हटलें नसतें! ते येथें असल्यामुळें आम्हांस आमचें धर्मयुद्ध फार वाईट थराला नेतां येणें अशक्य झालें आहे. पाहिजे त्यानें पाहिजे त्याला हवें तसें बोलावें किंवा पाहिजे तर वाळीतही टाकावें! पण धर्मवेडामुळें जर कोणी कोणाच्या जीवाला अपाय करील तर हिंदुस्थानांतील पंचवीस कोटी लोकांनीही इंग्रजी न्यायाधीशांनीं त्या अपाय करणाराच्या गळ्याभोंवतीं घातलेला फांस सोडून टाकतां येणार नाही! तेव्हां शुष्क वल्गना, गालिप्रदान व बहिष्कार यांहून कोणत्याही प्रकारचीं तिखट हत्यारें आम्हांस या रणांत वापरतां येणार नाहीत. पण असल्या हत्यारांस आजपर्यंत कोणी फारसा भ्याला नाही, व पुढेंही भिईल असें दिसत नाही!

प्रस्तुत धर्मवादाच्या संबंधानें आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे, ती ही कीं, सध्यां हिंदु धर्माच्या तत्त्वांविषयीं मतभेद उत्पन्न होऊन, त्यामुळें दुही माजली आहे असें नाही. पूर्वी वैदिक धर्मानुयायांचे जे तंटेबखेडे झाले त्यांना उभय धर्मांतील विचारभेद कारण झाला होता. वैदिक धर्मानुयायी वेदास ईश्वरप्रणीत मानीत असून मांसाहार करणारे होते; तसेंच जातिभेद व मूर्तिपूजा यांचा त्या धर्मात अंतर्भाव झालेला होता. बौद्ध धर्माचीं तत्त्वे याच्या अगदीं उलट आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तेव्हां या दोन धर्मांच्या अनुयायांत जें भांडण झालें तें उभयतांच्या धर्मविषयक विचारभेदामुळें झालें असें म्हणणें भाग आहे. युरोपांतही हिंदेन व ख्रिस्ती लोकांचीं जीं धर्मयुद्धें झालीं तींही अशाच प्रकारचीं होती. पुढें ख्रिस्ती धर्माच्या दोन प्रमुख शाखांच्या अनुयायांत, म्हणजे **क्याथोलिक** व **प्रॉटेस्टंट** लोकांत, जो तुंबळ धर्मसंग्राम झाला, त्यालाही विचारभेदच कारण झाला. ख्रिस्ती आणि महंमदीय, किंवा महंमदीय आणि वैदिक अनुयायांनीं एकमेकांशीं केलेलीं युद्धेंही आपापल्या धर्ममतांच्या मंडनार्थ व प्रसारार्थ केलीं, हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. आमचा सांप्रतचा धर्मवाद तसा नाही. वेदांवर बिलकुल भरंवसा न ठेवणारा किंवा त्यास पौरुष म्हणणारा; कोणत्याही देवाच्या देवळांत कधींही पाय न ठेवणारा किंवा रामकृष्णांस ऐतिहासिक पुरुष म्हणणारा; संध्याब्रह्मयज्ञादि कर्मे कधींच न करणारा किंवा श्राद्धादिकांस झूट म्हणणारा—सारांश, हिंदु धर्माचें कोणतेंही महत्त्वाचें तत्त्व मला मान्य नाही असें उघडपणें म्हणणारा मनुष्य, सामान्य धर्माचार प्रसंगविशेषीं करण्यास तयार असेल तर तो कट्ट्या वैदिक धर्मानुयायांत मोडला जातो! या शतकांत धर्मविचारांस जें सर्व देशांत मांद्य आलें आहे त्यामुळें, आणि आमच्या देशास प्राप्त झालेल्या विशेष स्थितीमुळें, वैदिक धर्माच्या आद्य तत्त्वांविषयीं चहूंकडे औदासीन्य वाढत चाललें आहे. जो वाद चालला आहे तो फक्त एकदोन आचारांच्या संबंधानें चालला आहे. सर्व देशांप्रमाणें या देशांतही या वादाचा आरंभ उच्चवर्णांतल्या किंवा सुशिक्षित आणि विचार करणाऱ्या वर्गांतल्या लोकांत झाला आहे. शूद्रादि अशिक्षित वर्णांतील लोकांस तुमच्या धर्मविषयक चळवळीचें अद्यापि बिलकुल भान नाही, असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण एकतर हिंदु धर्मांतील जे आचार त्यांना पाळावे लागत आहेत त्यांपैकीं कोणतेही आचार त्यांच्या वर्तनांत त्यांना नकळत जें अंतर पडत आहे त्यास विशेष प्रतिबंधक होत नाहीत; व दुसरें, जे धर्मबंध शिथिल होण्यासाठीं उच्चवर्णांतील सुशिक्षित, विचारी व सदय लोक आतुर झाले आहेत, त्या धर्मबंधांनीं ते मुळींच बद्ध झालेले नाहीत. सध्यां आम्हां उच्चवर्णांतील लोकांस पुनर्विवाह करण्याची आणि पाहिजे त्या हिंदूच्या हातचें पाणी किंवा अन्न घेण्याची मोकळीक असावी, असें वाटूं लागलें आहे. शूद्रादि अन्यवर्णांतील लोक तुमच्या पुनर्विवाहाच्या धामधुमीविषयीं कधींच विचार करीत नाहीत. कारण त्या लोकांत पतिमरणोत्तर स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याची मोकळीक आहे; इतकेंच नाही, तर एक नवरा जीवंत असला, पण कोणत्याही कारणानें तो नकोसा झाला असला, तर त्याच्याशीं काडीमोड करून दुसऱ्याशीं पाट लावण्याच्या हक्काचा उपभोगही त्या इतर देशांतील सुखी स्त्रियांप्रमाणें घेत आहेत! पाहिजे त्याच्या हातचें अन्नपाणी घेण्याच्या संबंधानें जी आमची दुसरी नड ती त्यांना सामान्यपणें कधींच आड येत नाही असें म्हटलें तरी चालेल.

कारण, इतर कनिष्ठ वर्गातील लोकांप्रमाणे मांसाहार किंवा मद्यप्राशन उघडपणे करण्यास त्यांना कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध नाही हे एक; व दुसऱ्या कोणत्याही वर्गापेक्षा त्यांचा वर्ग इतका मोठा आहे की, कोणत्याही ठिकाणी त्यास कोणत्याही प्रकारची म्हणण्यासारखी अडचण कधीच पडत नाही. पण जर कधीकाळी कामाधामाच्या निमित्ताने ती थोडीबहुत पडली तर ते तिची पर्वा न करता, आपणांस हितकारक असे वर्तन बेलाशक करतात. वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या वर्गातील लोकही तसे करू लागले आहेत; पण आम्ही तसे करतो असे उघडपणे कबूल करण्यास त्यांस अद्यापि बरीच लाज वाटत आहे! बाकी, रेल्वेच्या किंवा मेडिकल कॉलेजासारख्या विद्यालयांत जातिभेदास कोणी मुळीच विचारीत नाही. हे सर्वास ठाऊक आहे. स्टेशनावरील पोटरांत महारांची नेमणूक केल्यामुळे व कंपनीच्या कामाच्या निमित्ताने घडोघडीं त्यांचा स्पर्शास्पर्श करून घेण्याचा प्रसंग येऊ लागल्यामुळे, अथवा आगगाडीतून प्रवास करणाऱ्या अतिशूद्रांची तिकिटें घेत असतां त्यांना शिवावे लागत असल्यामुळे संतापून जाऊन, किती ब्राह्मण स्टेशनमास्तरांनी आणि तारमास्तरांनी आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला असेल, हे आम्हांस ठाऊक नाही! याप्रमाणेच इतर कारखान्यांतील ब्राह्मणादिकांची स्थिति आहे, हे सर्वास कबूल केले पाहिजे. तथापि शूद्रांच्या किंवा अतिशूद्रांच्या हातचें अन्न किंवा पाणी ब्राह्मणांनी, प्रभूंनी, किंवा सारस्वतांनी, घेण्यास कांहीं हरकत नाही, असे कोणी उघडपणे बोलला की, त्या त्या वर्गातील सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या, पण पूर्वाचारांस अंध परंपरेने बिलगणाऱ्या, धर्माभिमान्यांच्या पायांतील आग त्यांच्या डोक्यांत चढली म्हणून समजावे! खुब्या धर्मरक्षकांनो, डोळे उघडून पहा, आणि वास्तविक प्रकार कसा चालला आहे ते डोळे भरून पहा! जे हाताने करीत असावे ते मी प्राण गेला तरी करू देणार नाही, असा वाचिक आग्रह धरून बसणे हे खऱ्या मनुष्यपणास शोभते काय? दूध पितांना मांजराने आपले डोळे झांकून घेतले म्हणून त्याचें ते चौर्यकर्म दुसऱ्यास दिसत नाही काय? ब्राह्मणाने ब्राह्मणेतर कोणत्याही हिंदूच्या हातचें अन्नपाणी घेऊं नये या हट्टी मंत्राचा जप करीत बसणाऱ्या ब्राह्मणांचा प्रतिदिवशीं हव्या त्या हिंदूशीं जो प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष समागम घडत आहे, तो दुसऱ्याच्या नजरेस येत नाही काय? कामाच्या निमित्ताने एखाद्या अतिशूद्राला करांगुलीचा ईषत् स्पर्श करणे आणि सचैल स्नान न करतां घरांत शिरणे यांत आणि जाणूनबुजून त्याशीं शेकड्यां कसून किंवा त्याने धुतलेलीं धोतरें नेसून जेवायला बसणे यांत काय अंतर आहे, हे आम्हांस समजत नाही. तसेंच हलवायाच्या घरचा हवा तो जिन्नस, कुणब्याच्या हातची “शुक्रवारची काव्ही”, किंवा मुसलमान तांबोळ्याच्या दुकानांतला ओला चुना यांचा उघडपणे उपयोग करणे, आणि कुणब्याच्या हातची भाकर किंवा मुसलमानाच्या किंवा अतिशूद्राच्या हातचें पाणी यांना निषिद्ध मानणे हे एकमेकांशीं असंबद्ध कसे नाही, हे आम्हांस कळत नाही; किंवा ट्रेचरच्या दुकानांतील पाहिजे ते औषध राजरोस घेण्यास जर कोणताही प्रत्यवाय नाही तर ख्रिस्ती लोकांच्या हातचा चहा पिण्यास कां मनाई असावी, हे कोणासही सांगतां येणार नाही. पण, “आम्हां सनातन वैदिक धर्मरक्षकांना तुमच्या कोटिक्रमाची गरज नाही; जेवढे आचार रूढ झाले आहेत तेवढ्यांसच आम्ही धर्मसंमत म्हणणार; पण सर्वांगांनी तत्सदृश पण आरूढ अशा आचारांस धर्मबाह्य मानून, जो कोणी उघडपणे त्यांचा अंगीकार करतील त्यांना बहिष्कार घालणार!” खुशाल घाला! साऱ्या विचारशून्य लोकांचें वर्तन अशाच प्रकारचें असतें, तेव्हां तुमचेंच वर्तन त्यास अपवादक कोटून होणार? पण ध्यानांत ठेवा की, ज्ञान आणि अज्ञान, विचार आणि अविचार, आंधळेपणा आणि डोळसपणा, दुराग्रह आणि निरभिमान, असद्धर्मरति आणि सद्धर्मप्रीति, किंवा दुःखावह, आचरण आणि सुखावह आचरण यांच्या झगड्यांत अखेरीस तुमच्या सारख्यांची विटंबना, पराभव आणि निराशा होते! वेळच्या वेळीं शुद्धीवर आलांत तर फजीत न पावतां, जगातून आनंदाने निघून जाल; नाही तर तुमच्या डोळ्यांदेखत तुमची मुलंबाळ हवे ते आचार करून, तुमचें जीवित अत्यंत कष्टमय करून सोडतील! “अमुक सवलत द्या” म्हणून जोपर्यंत नवीन पिढी तुमच्या पाठीमागे लागली आहे व तुमची विनवणी करीत आहे तोपर्यंत ती देऊन टाकणे यांत शहाणपणा आहे. तुमची पर्वा न करतां तिने ती घेतली म्हणजे तुमची काय

शोभा राहिली? निष्कारण गृहकलह न माजावा येवढ्यासाठीच ही तुमची कानउघाडणी फिस्न फिस्न करीत आहों. बाकी धर्माचें तत्त्व तुम्हांला किती समजलें आहे, व धर्मानुसार खुद तुमचें वर्तन किती होत आहे, हें आम्हांस पक्कें ठाऊक आहे!

आमचा व्यापार वाढणार कसा?

१४—९—९१

देशाभिमान ही फार चांगली चीज आहे खरी; पण इतर चांगल्या वस्तूंप्रमाणे हिचें चांगुलपणही सापेक्ष आहे. म्हणजे ही वस्तू पाहिजे त्याच्या हातांत पडली असली तरी तिचा चांगलाच उपयोग होईल असें नाही. ज्याप्रमाणे अज्ञान लोकांची धर्मश्रद्धा त्यांच्या व इतरांच्या त्रासाला व नाशाला कारण होते, त्याप्रमाणे अविचारी लोकांचा देशाभिमान त्यांच्या व इतरांच्या अहिताला कारण होतो. सुमेरसिंगाची बेलभंडाऱ्यावरील श्रद्धा, वासुदेव बळवंताची देशभक्ति, तंट्या भिल्लाचें शौर्य संमतीच्या कायद्यास विरोध करणारांनी धर्मपरायणता, परकी देशांतील चुनाळी घड्याळें ख्रिशांत वापरण्यापेक्षां घंगाळांत घटकापात्र घालून तें गळ्यांत अडकविणें आणि प्रत्येक घटकेस छातीवर चुन्याच्या रेघा ओढणें हाच वेळ जाणण्याचा प्रशस्ततर मार्ग असें सांगणाऱ्यांची देशी व्यापाराच्या पुनरुज्जीवनाविषयी व अभिवृद्धीविषयी कळकळ, आणि प्राण कंठाशीं येऊन भिडले तरी हरकत नाही, पण परक्या देशाचें भांडवल उसनें घेऊन त्यावर कोणताही व्यापार काढण्याची कल्पना मनांत सुद्धा येऊं देतां कामा नये, असें पढविणाऱ्यांचें देशाभिमानी अर्थशास्त्र—हीं सारीं एकाच सूत्रांत गोवण्यासारखीं माणकें आहेत, असें आम्हांस वाटतें! कंदी पागोटीं, खादीचीं धोतरें, बरूच्या लेखण्या, काजळाचीं शाई, सासवडी कागद वगैरे वस्तूंस उदार आश्रय देणें किती शक्य आहे, व तो साऱ्यांनीं दिला तरी त्यापासून येवढ्या अफाट देशाचा कितीसा फायदा होणार आहे असा प्रश्न करणें म्हणजे वृथा देशाभिमानाचा अंमल ज्यांस आला आहे अशा लोकांकडून या दिवसांत आपला उपहास करून घेण्यासारखें होय हें आम्ही जाणत आहों. तथापि अशा लोकांच्या वेडगळपणाच्या प्रयत्नांनीं किंवा यांच्या उपहासांनीं एकही कारखाना निघण्याचा संभव नसल्यामुळे, यांच्या विचारशून्य वर्तनाकडे किंवा असंबद्ध प्रलापांकडे लक्ष न देतां आपणांस जें योग्य दिसेल ते सांगून टाकणें हेंच आपलें कर्तव्य होय, असा प्रत्येक समंजस मनुष्यानें निर्धार केला पाहिजे.

आम्हांस असें वाटतें की ब्रिटिश लोकांचें राज्य येथें झाल्यामुळे राज्यविषयक, धर्मविषयक, आहारविषयक, विद्याविषयक व इतर वस्तुविषयक विचारांत व आचारांत अंतर पडणार व पडलेंच पाहिजे. इंग्लंडाशीं व युरोपीय इतर देशांशीं आमचा व्यापार झपाट्यानें सुरू असल्यामुळे, व त्या देशांत नानाप्रकारच्या उपभोग्य वस्तू अधिक उपभोग्य व स्वस्त करण्याचा हरएक उपाय शोधून काढण्याचे प्रयत्न रात्रंदिवस होत असल्यामुळे, आम्हीं देशाभिमानाच्या स्मरण्या हातीं घेऊन त्याचा केवढाही जप केला, तरी बाजारांत गेल्यावर आम्ही एतद्देशीय वस्तू पाहून नाकें मुरडणार आणि लोभनीय परकीय वस्तू विकत घेणार यांत शंका नाही! आम्हांस लागणाऱ्या ज्या वस्तू अद्यापि परक्या देशांत उत्पन्न होऊं लागल्या नाहीत त्या आम्हांस येथल्या येथें विकत घेणें भागच आहे. पण मौज काय आहे कीं, येथली वस्तू तिकडे तयार होऊं लागली कीं, तीं इकडल्या वस्तूपेक्षा सुबक असून स्वस्त असते, व त्यामुळे ती घेण्याची सहज प्रवृत्ति होते. स्वतःच्या फायद्यासाठीं व्यापार करणाऱ्या उदम्याला, दुकानदाराला, सावकाराला किंवा कारखानदाराला तूं अमुकच प्रकारचा व्यापार कर, किंवा अमुक दरानें जिन्नस वीक, अथवा अमुक टक्के व्याज घे, किंवा अमुकच धंदा काढून त्यांत अमुक प्रकारच्याच वस्तू वापर—हें सांगणें ज्याप्रमाणें शुद्ध वेडगळपणा आहे, त्याचप्रमाणें बाजारांत कोणतीही वस्तू खरेदी करण्यास जाणाऱ्या मनुष्यास जर कोणी असें सांगूं लागला कीं, “बाबारे, ही वस्तू कांहींशी ओबडधोबड व महाग आहे, पण ही देशी कारागिरानें तयार केलेली आहे; करतां तूं खरा देशाभिमानी असशील तर ती मोहक व सवंग परक्या देशानें तयार केलेली वस्तू न घेतां, ही देशी वस्तू घेणेंच तुला योग्य आहे”, तर त्याच्या देशाभिमानी बुद्धिवादास मान देऊन भारी किंमतीच्या

गचाळ देशी वस्तू खरेदी करणारे किती ग्राहक निघतील याची आम्हांस शंका आहे. अशा रीतीने देशी व्यापारास व देशी कारागिरीस उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे खाटिकांपासून गाई विकत घेऊन गोरक्षणाच्या कामीं लाखों रुपये खर्च करण्यासारखें होय! जगामध्ये कोणतीच गोष्ट सर्वथैव अपायकारक किंवा उपायकारक नसते या न्यायानें अशा प्रकारच्या व्यापारोत्तेजनापासून किंवा गोरक्षणापासून गुंजमासा फायदा होत असेल, नाहीच असें आमचें म्हणणें नाही; पण नुकसानाच्या प्रमाणापुढें त्या फायद्याचें प्रमाण कांहींच नाही, असें तारतम्य पहाणाऱ्या मनुष्याच्या लक्षांत आल्यावांचून रहाणार नाही. तेव्हां “आमचा व्यापार वाढणार कसा?” या प्रश्नाचा ज्यांना विचार करावयाचा असेल त्यांनीं अगोदर देशाभिमानाच्या असल्या आचरट कल्पना स्वतः टाकून देण्याचा, व दुसऱ्यांकडून टाकविण्याचा, प्रयत्न केला पाहिजे. ज्याप्रमाणें कोणतेंही चांगलें औषध सहज लागू पडण्यासाठीं चतुर भिषक् अगोदर एकादें सारक औषध देऊन रोग्याचा कोठा साफ करून घेतात, त्याप्रमाणें कोणाच्याही डोक्यांत सुविचार घालण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वीं त्यांतील कुविचारांचें उच्चाटण करणें फार आवश्यक आहे!

सामान्यपणें ज्याला जी वस्तू आवडेल त्यानें ती वापरावी, आणि ती त्याला ज्या ठिकाणीं कमीत कमी किंमतीस मिळेल त्या ठिकाणीं त्यानें ती खरेदी करावी अशा तंत्रावर जेथें क्रयविक्रय होत असेल तेथेंच कोणत्याही प्रकारचा व्यापार नीट रीतीनें चालण्याचा व तो भरभराटीस येण्याचा संभव आहे, असें आम्हांस वाटतें. तसेंच, एतद्देशीय वस्तूंचा लय होत जाऊन परकीय वस्तू तत्स्थानापन्न होऊं लागल्या, अशी रड गात बसूनही कांहीं फायदा नाही. ज्याप्रमाणें इतर गोष्टींत त्याप्रमाणें विषयोपभोगांतही सुधारलेले पाश्चात्य लोक नवीन विशेष सुखावह मार्ग दाखवित आहेत, आणि “वडिलांचा कूप म्हणून क्षारोदकाचें प्राशन करीत बसण्यास जे तयार नसतील” ते अधिक सुखकर वस्तु स्वदेशी आहेत किंवा परदेशी आहेत याची वाटाघाट करीत न बसतां, त्यांचा उपभोग घेऊं लागतील यांत संशय नाही. आपणांस लागणाऱ्या वस्तू आपल्या आपण उत्पन्न करणें, आपल्या व्यापाराला उत्तेजन देणें, आपल्या कारागिरांस सुखानें चरितार्थ चालवितां येण्यासाठीं मदत करणें, या गोष्टीही महत्त्वाच्या आहेत, व त्यांचा विचारही अवश्य केला पाहिजे. पण त्या घडवून आणण्याचे खरे उपाय आमचे वृथादेशाभिमानी गावंढळ अर्थशास्त्री सांगतात ते नव्हत. ज्याला हिंदुस्थानच्या व्यापाराची खरी कळकळ असेल त्यानें लोकांच्या विषयाभिरुचींत जें अंतर पडत चाललें आहे त्यास नांवें ठेवीत बसतां कामां नये इतकेंच नाही, तें जेणेंकरून त्यांची ती अभिरुची विशेष सरस व तीव्र होत जाईल, असे उपायही केले पाहिजेत. शिवाय, ज्या जिनसा यंत्रावर होऊं शकतच नाहीत, त्यांशिवाय इतर साऱ्या जिनसा यंत्रावर करण्यास तयार झालें पाहिजे. तसें न केल्यास यंत्रकलेंत निपुणतेप्रत पावलेल्या पाश्चात्य लोकांची बरोबरी आमच्यानें कधींच करवणार नाही. यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं जी ती गोष्ट यंत्रावर होऊं लागली तर हातकामावर चरितार्थ करणाऱ्या आमच्या सुतारांची, लोहारांची, साळ्यांची, कोष्ट्यांची, कासारांची, तांबटांची, कुंभारांची व इतर धंदेवाल्यांची काय स्थिति होणार? यावर असें उत्तर आहे कीं, ज्याप्रमाणें छापण्याची कला निघाल्यावर कांही वर्षे लेखकांचा धंदा मार्गे पडून त्यांस अन्नान्न दशा आली, पण पुढें लेखकांच्या संख्येपेक्षां अधिक संख्येस छापखान्यांत काम मिळूं लागून पुस्तकेंही अतिशय स्वस्त व सुबक निघूं लागलीं, त्याप्रमाणें बहुतेक गोष्टी यंत्रावर निघूं लागल्या असतां, हातानें काम करणाऱ्या कारागिरांचें कांहीं वर्षे नुकसान होईल हें खरें आहे, पण अखेरीस त्यांना आतांपेक्षां अधिक फायदा होईल यांत संशय नाही. पण अज्ञान मजूरदारांच्या व कारागिरांच्या लक्षांत ही गोष्ट येत नाही. त्यांचें जेवढें तात्कालिक नुकसान होतें तेवढेंच त्यांस दिसतें. जें काम त्यांनीं करावयाचें तें यंत्रानें होऊं लागलें, आणि त्यांना मजूरी मिळनाशी झाली म्हणजे यंत्रें काढणारांनीं आपल्या पोटावर पाय आणला, असें त्यांस वाटून त्यांचें पित्त खवळून जातें, व ते यंत्रें मोडून टाकण्याचा प्रयत्न करतात. इंग्लंडच्या इतिहासांत मजूर लोकांनीं केलेल्या अशा तंट्यांचीं अनेक उदाहरणें आहेत. उद्यां जर पुण्यांत कोणी तेल काढण्याची गिरणी

घातली, तर बहुतेक तेल्यांचा धंदा बसेल यांत संशय नाही. पण तेलाची गिरणी चालविण्यास जे मजूर लागतील त्यांत कांहीं तेल्यांचा समावेश होईल; कांहींस गिरणींत न निघणारं तेल काढीत राहतां येईल; व कांहींना मात्र स्थानांतर करावं लागेल, किंवा तेल्याचा धंदा सोडून दुसरा एखादा धंदा पतकरावा लागेल. यंत्रांचा प्रसार होऊं लागला म्हणजे मनुष्यांची आणि जनावरांची शक्ति बरीच अनावश्यक होऊन, एका प्रकारच्या हस्तकौशल्याची आवश्यकता वाढत जाते, व कोणताही जिन्नस तयार करण्याच्या कृतींत जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें. याला कांहीं उपाय नाही. असें प्रत्येक धंद्यांत होतें. एखाद्या रोगावर एखादें नवीन वस्ताद औषध निघालें म्हणजे त्यावरील पहिलीं सारीं औषधें जशीं मागें पडतात, तसाच हा प्रकार आहे. बंदुकीच्या दारूचा शोध लागण्यापूर्वीं भाल्यानें नेम धरणें, बाण मारणें, गोंफण फिरविणें, पट्टा खेळणें, तरवारीचे नेमके वार करणें वगैरें युद्धास उपयोगी पडणाऱ्या विद्यांची केवढी प्रतिष्ठा असे? तशीच शरीरसामर्थ्याची तरी केवढी मातब्बरी असे! पण बंदुकीच्या दारूनें तो मनु अगदीं बदलून सोडिला नाही काय? आतांच्या युद्धांत अंगांगिभावसंबंध बहुधा घडत नसल्यामुळें, ज्या सैन्यापाशीं दारूगोळा असेल, शारीरिक बलापेक्षां ज्याचें मानसिक धैर्य अधिक असेल, व ज्यांतील मनुष्यांच्या संख्येचें परिमाण मोठें असेल, तें सैन्य बहुधा विजयश्री काबीज करतें! अशा प्रकारची क्रांति प्रत्येक धंद्यांत होत आहे, व ती होणें अनिवार्य आहे, हें ध्यानांत आणून जुन्या प्रकारच्या हस्तकौशल्याबद्दल, जुन्या तऱ्हेच्या वस्तूंबद्दल व जुन्या कारागिरांच्या स्थितीबद्दल नक्राश्रु ढाळण्याचा धंदा सोडून देऊन (सुसर आपल्या भक्ष्याचा प्राण घेतांना टिपें टाकते, असा युरोपखंडांत पूर्वीं समज असे), आज ज्याचा खप आहे अशा वस्तू तयार करण्याकडे, व त्या तयार करण्याचे यांत्रिक कारखाने घालण्याकडे आम्ही लक्ष देत गेलों, तरच आमच्या व्यापाराचें पुनरुज्जीवन होणार आहे, व आमचा व्यापार खऱ्या वाढीस लागणार आहे. पण हें करण्यापूर्वीं आमच्या देशांत कोणत्या प्रकारच्या जिनसा विशेष खपतात, कोणत्या प्रकारचा माल विशेष उत्पन्न होतो, व कोणते कारखाने काढण्यास कोणतीं ठिकाणें विशेष सोईचीं आहेत, हें समजल तर बरें होणार आहे, व तें समजण्याकरितां **इंडस्ट्रिअल सर्व्हे** करण्याबद्दल **व्यापारीय परिषदेने** मुंबई- सरकारास जी विनंती केली आहे ती फारच प्रासंगिक व अवश्य आहे, असें आम्हांस वाटतें.

आमचा व्यापार वाढणार कसा?

नंबर २

२१-९-९१

मागल्या अंकांत वरील मथळ्याखाली आमचा लेख प्रसिद्ध झाल्यापासून आमच्याकडे एकदोन विद्वान मित्रांनी पत्रे पाठवून त्या लेखांतील विचारसरणीविषयी आपली संमति प्रदर्शित केली आहे, व अशाच धर्तीचे लेख लिहून व्यापारोत्कर्षाकडे लोकांचे लक्ष्य लावले पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे आहे; पण या निबंधाच्या शेवटी **इंडस्ट्रियल सर्व्हे**ची जी आवश्यकता कबूल केली आहे, ती मात्र त्यांस बरोबर वाटत नाही. त्यांचे असे म्हणणे आहे की, असली **सर्व्हे** सरकाराने केली तरी काहीं वाईट नाही; तिच्यापासून थोडाबहुत उपयोग करून घेता येणार आहे; पण तिजवांचून आमचा मार्ग अगदी खुंटला आहे, असे नाही. हिंदुस्थानांतील कोणत्या डोंगरांत कोणती झाडे वाढतात, किंवा कोणते खनिज पदार्थ सांपडतात, अथवा कोणत्या प्रांतांत कोणती धान्ये पिकतात आणि हातकारखाने चालतात, येवढीच माहिती पैदा करण्यासाठी एक मोठे कमिशन बसवून ते साऱ्या देशभर लोकांच्या जबाब्या घेत वर्ष दोन वर्षे हिंडत राहिल्याने, व नंतर एक लांबलचक रपोट बाहेर पडल्याने आज आम्हांस अप्राप्य किंवा दुर्मिळ अशी माहिती मिळणार आहे असे नाही. अशा **कमिशन**पासून किंवा **सर्व्हे**पासून वर निर्दिष्ट केलेल्या माहितीसारखीच माहिती कमिशनच्या सहीनिशी एका निराळ्या पुस्तकांत पुष्कळ खर्चाने छापली जावी, असा हेतु असेल तर मात्र याबद्दल आमचे काहीं म्हणणे नाही; पण कोणत्याही द्वाराने ती माहिती मिळाली म्हणजे झाले, असे ज्यांस वाट असेल त्यांना ती **इंडस्ट्रियल सर्व्हे**वांचून आजमितीस मिळण्यासारखी आहे; मात्र **सर्व्हेच्या** भावी रिपोर्टांपुढे ती आज एकाच पुस्तकांत सांपडण्याचा संभव नाही. तथापि हिंदुस्थानसरकारकडून प्रतिवर्षी प्रसिद्ध होणाऱ्या **मॅटिरीअल अँड मॉरल स्टॅटिस्टिकल** रिपोर्टांत, हिंदुस्थानच्या **जीआलॉजिकल सर्व्हे**च्या मोठमोठ्या व्हाल्मांत, **इंपीरीअल** आणि **प्राव्हिन्सिअल ग्याझेटीअर्स**च्या प्रचंड पुस्तकांत, वेळोवेळी पार्लमेंटाकडून व हिंदुस्थान सरकारकडून प्रसिद्ध करण्यांत आलेल्या **ब्लू बुकांत**, सार्वजनिक सभेसारख्या सभांच्या त्रैमासिक, षाण्मासिक, किंवा वार्षिक पुस्तकांत, ब्राइट, दादाभाई, व डिग्बीसारख्या शोधक गृहस्थांनी छापविलेल्या निबंधांत, व अशाच प्रकारच्या इतर लेखांत वरील विषयावर खंडोगणती माहिती मिळणार आहे! तेव्हा व्यापारसंबंधाने सांप्रतकाली जी स्तिमितता दिसत आहे ती या माहितीच्या अभावामुळे दिसत आहे असे आम्हांस वाटत नाही, आणि म्हणून **इंडस्ट्रियल सर्व्हेची** आजच फार आवश्यकता आहे, असे म्हणणे बरोबर नाही. आम्ही आपल्या लेखाच्या शेवटी जातां जातां जी गोष्ट अवश्य आहे म्हणून सहज म्हणून गेलो आहो, तीविषयी आमचे विद्वान मित्र इतकी चिकित्सा व विचार करतील, असे आम्हांस वाटले नव्हते, व आमच्या लेखांतील प्रधान विषयाच्या संबंधाने **इंडस्ट्रियल सर्व्हे**विषयी आम्ही केलेला उल्लेख कोणासही अप्रशस्त किंवा आगंतुक वाटेल अशी आमच्या मनांत शंकाही आली नाही. तथापि पर्वाची **व्यापारीय परिषद** या विद्वान गृहस्थांच्या मनांत घोळत असावी व **इंडस्ट्रियल सर्व्हे**विषयी तिने प्रसार केलेला ठराव यांना मान्य नसावा, असे यांच्या पत्रावरून उघड होत आहे. या पत्रांतील आक्षेपांत जेवढा खरेपणा आहे तेवढा नाकबूल करण्याची आमची बिलकूल इच्छा नाही. ज्याप्रमाणे किल्लीवांचून कुलुपाचा बिलकूल उपयोग नाही त्याप्रमाणे **इंडस्ट्रियल सर्व्हे** झाल्यावांचून काहीं एक करता येणार नाही, असे आमचे म्हणणे नाही. तथापि आमच्या विद्वान मित्रांस ती जितकी निरर्थक वाटत आहे, तितकी मात्र ती आम्हांस वाटत नाही. एकतर आमच्या मित्रांनी दाखविलेल्या अनेक ग्रंथांपासून व लेखांपासून व्यापारासंबंधाने अवश्य व संगतवार माहिती गोळा करणे किती कठीण आहे, हे त्यांना आम्ही सांगावयास पाहिजे असे नाही. त्यांनी दाखवून दिलेली सारी पुस्तके सामान्य मनुष्यास पाहिजे त्या ठिकाणी मिळण्याची अडचण, त्याशिवाय, ती मिळाली तरी ती

वाचून काढून त्यांपासून विश्वसनीय व व्यवस्थित माहिती एकत्र करण्यास लागणारा वेळ व परिश्रम — हीं सारीं एकाच व्यक्तीच्या सामर्थ्यात कोढून असणार? इतकें करूनही अशा रीतीनें जमविलेल्या माहितीवर सरकारी अधिकारी किती विश्वास ठेवतील, हेंही संशयास्पदच राहणार. सरकारानें आपण होऊन **इंडस्ट्रिअल सर्व्हे** केल्यास दोन प्रकारें मोठा फायदा होणार आहे. एक, एतद्देशीय व्यापाराच्या व उत्पन्नाच्या संबंधानें कोणत्याही खाजगी मनुष्यास कधींही न मिळवितां येणारी अशी भरपूर व संगतवार माहिती सरकारी अधिकाऱ्यांकडून स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्यानें, त्या माहितीवरून अनेक लोकांस नाना तऱ्हेचे उपयोग करून घेतां येणार आहेत; दुसरें, व्यापारासंबंधानें कांहीं गोष्टींत आम्हांस सरकारची मदत पाहिजे आहे; ही मदत सरकाराकडून मिळाली तरच आमच्या व्यापाराचा उत्कर्ष होऊन त्यामुळें आमचा व सरकाराचा बचाव लागणार आहे. पण ही गोष्ट खाजगी रीतीनें सरकारच्या डोळ्यापुढें कोणीं कितीही वेळ आणिली तरी ती त्यांच्या नजरेत किंवा ध्यानांत पूर्णपणें उतरत नाहीं, असें आजपर्यंतच्या अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. सरकारानें केलेल्या **इंडस्ट्रिअल सर्व्हे**वरून जर असें सिद्ध होईल कीं, शेतकीशिवाय येथील धंद्यांचे डोकें वर निघालें तरच येथील पंचवीस कोटी प्रजेची आणि तिच्या सरकारची धडगत आहे, तर सरकार आपल्या व आमच्या व्यापारोत्कर्षास अवश्य अशी मदत करण्यास तयार होणार नाहीं काय? सध्यां सरकारची काय कल्पना आहे कीं, हिंदुस्थानांत शेतीची जमीन विपुल आहे, व हिंदु लोक पूर्वीपासून शेतीचा धंदा फार उत्तम रीतीनें करणारे आहेत. तेव्हा या धंद्यांत त्यांस जितकें नैपुण्य आणून देतां येईल तितकें दिलें म्हणजे आपलें कर्तव्य संपलें. हिंदुस्थान सरकारचा असा ग्रह होऊन जाण्यास दुसरें असें एक कारण झालें आहे कीं, इंग्लंड देशांतील शेतकीच्या जमिनींत इंग्लिश लोकांस पुरें इतकें धान्य उत्पन्न होण्याचा मुळींच संभव नसल्यामुळें, त्या लोकांस शेतीशिवाय इतर धंद्यांत निष्णात असणें अपरिहार्य झालें असून, धान्याच्या पुरवठ्यासाठीं दुसऱ्या देशावर अवलंबून रहाणें अवश्य झालें आहे. तेव्हां हिंदुस्थानसारख्या आपल्या ताब्यांत असलेल्या देशानें धान्य उत्पन्न करावें आणि आपण त्यापासून धान्य विकत घेऊन त्याबद्दल त्यास इतर वस्तू पुरवाव्या, या रीतीनें उभयतांत देवघेव किंवा अदलाबदल चालून, उभयतांचाही चरितार्थ चालावा, असें त्यांस स्वाभाविकपणें वाटत असतें. याच उद्देशानें आमच्या इतर धंद्यांपेक्षा आमच्या शेतकीकडे हिंदुस्थान सरकाराचें लक्ष्य गेलें असावें, व तिची आपल्याकडून होईल तितकी सुधारणा करण्यासाठीं त्यानें मोठ्या खर्चानें शेतकीचें खातें (किंवा Agricultural Department) स्थापलें असावें, हें उघड आहे. या सर्व व्यवस्थेपासून आम्हांस हवा तसा उपयोग झाला नाहीं, हें जरी निर्विवाद आहे, तरी त्याबद्दल सरकारास दोष लावणें योग्य नाहीं, हें कोणाही निष्पक्षाती मनुष्यास कबूल करावें लागेल. कारण, आम्हीं शेतकी करावी आणि इंग्लंडानें कारखाने चालवावे असा स्वाभाविक श्रमविभाग करण्यांत सरकारचा मूळ हेतु फार स्तुत्य आहे. तथापि चांगल्या हेतूनें आरंभिलेल्या कामाचे परिणाम नेहमीं चांगलेच होतात असें नाहीं. निदान आमच्या शेतकीच्या संबंधानें तरी हिंदुस्थान सरकारच्या उद्योगाची दिशा चुकत आहे. थोड्या दिवसांपूर्वी हिंदुस्थान सरकारचे होम सेक्रेटरी मि. **कॉटन** यांनीं **लंडन** येथें या विषयावर एक व्याख्यान दिलें. या व्याख्यानाचा सारांश **टाइम्स ऑफ इंडिया** पत्रांत प्रसिद्ध झाला आहे. मि. कॉटन यांची हिंदू लोकांच्या हिताविषयीं खरी कळकळ, यांचा अनुभव, यांची विद्वत्ता, व यांचीं मुद्देसूद भाषणें व लेख यांमुळें यांचें नांव बंगाल प्रांतांतच काय, पण साऱ्या हिंदुस्थानांत सर्व सुशिक्षित लोकांस ठाऊक झालें आहे. मि. कॉटन यांचें भाषण नेहमीं विचार करण्यासारखें असतें. तेव्हां त्यांनीं प्रस्तुत विषयाविषयीं काढलेले उद्गार अप्रासंगिक होणार नाहीत, असें वाटल्यावरून ते थोडक्यांत येथें देतो.

“हिंदुस्थानच्या शेतीची सुधारणा केली म्हणजे हिंदुस्थानाची सर्व आपदा दूर होईल, असें समजणें मोठी चूक आहे. मला हिंदुस्थान सरकारच्या पदरीं नोकरी धरल्यापासून कमीत कमी पंचवीस वर्षे झालीं. येवढ्या काळांत हिंदुस्थान सरकारानें ठिकठिकाणीं मोठ्या खर्चाचीं **एक्स्पेरिमेंटल अॅग्रिकल्चरल फार्म**

स्थापिलीं आहेत; पण त्यांपासून हित न होतां उलट अहित झालें आहे, असा माझा अभिप्राय आहे. या सरकारी प्रायोगिक क्षेत्रांपासून हिंदुस्थानच्या शेतकीची अणुमात्र सुधारणा झाली असेल असें मला वाटत नाहीं. हिंदुस्थानचे लोक गरीब आहेत, तेव्हां त्यांना आमच्या जबरदस्त खर्च लागणाऱ्या शास्त्रीय कृषिपद्धतीपासून कांहीं एक फायदा होण्याचा संभव नाही ही गोष्ट हिंदुस्थान सरकार अजीबात विसरतें. शिवाय, हिंदू रयतेपाशीं शेतकीच्या संबंधानें परंपरागत आलेली माहिती इतकी आहे कीं, ती सरकारी अधिकाऱ्यांनीं कितीही परिश्रम केले तरी त्यांना साध्य होणार नाहीं. दुसरें, हिंदुस्थानांतील शेतकीचा वाढत जाणारा विस्तार हिंदुस्थानास फार अपायकारक होत आहे. हिंदुस्थानांतील कांहीं शेतकी कमी होईल तर फार बरें होणार आहे. हिंदुस्थानांत शेतकी हा पूर्वीपासून मुख्य धंदा आहे, हें खरें आहे. पण हिंदू लोकांचा इंग्लिश लोकांशीं संबंध घडून आल्यापासून, शेतकीचा विस्तार फार फाजील झाला, व त्या मानानें शेतकीवर अवलंबून रहाणारी लोकसंख्याही फाजील झाली. असें स्थित्यंतर होत जाणें हिंदुस्थानास हितावह नाहीं. अलीकडे कोणत्याही देशाचा उत्कर्ष जितका त्याच्या नागरिक लोकसंख्येवर अवलंबून असतो, तितका जानपदीय लोकसंख्येवर अवलंबून असत नाहीं; म्हणजे ज्या देशांत शेतकीवर चरितार्थ करणाऱ्या लोकापेक्षा इतर धंद्यांवर चरितार्थ करणाऱ्या लोकांची संख्या मोठी असते तेच देश सधन व सुखी असतात. आम्हीं इंग्लिश लोक हिंदुस्थानच्या शेतीबद्दल जी इतकी कळकळ दाखवितों तिचें कारण हिंदू लोक आमची प्रजा आणि आम्ही त्यांचे राज्यकर्ते असा त्यांचा आमचा घडून आलेला संबंध होय. आम्ही हिंदुस्थानांत जे प्रथम आलों ते हिंदुस्थानच्या धान्याकरतां नव्हे, तर हिंदुस्थानच्या कापडाकरतां. त्या वेळेस हिंदुस्थानचे लोक आपणांस लागणारें हवे तितकें धान्य उत्पन्न करीत असून, शिवाय पुष्कळ कापडही उत्पन्न करीत असत. अनेक प्रकारचें रेशमी, सुती व लोकरीचें कापड आम्ही हिंदुस्थानांतून युरोपांत घेऊन जात होतो. हें सारें कापड लाखों हिंदू कोष्टी हातमागांवर काढीत असत. पण आतां तो मनु अगदीं बदलून गेला. इंग्लंडात पाहिजे तें कापड वाफेच्या यंत्रावर निघू लागलें; त्यामुळें त्याची किंमत फार स्वस्त होऊन, हिंदुस्थानांत तें निघेनासें झालें इतकेंच नाहीं, तर आतां आम्ही हिंदुस्थानापासून कोणत्याही कापडाची खरेदी न करतां, उलट हिंदुस्थानासच प्रतिवर्षीं वीस पंचवीस कोटी रुपयांचें कापड विकतो! आम्हांस आतां मिळेल तितका कापूस हवासा झाला आहे, आणि म्हणूनच आम्ही हिंदुस्थानच्या शेतीच्या सुधारणेविषयी फार कळकळ बाळगूं लागलों आहों. हिंदुस्थान-सरकारच्या परिश्रमामुळें हिंदुस्थानच्या शेतकऱ्यास एका कणसाच्या जागीं दोन कणसें उत्पन्न करता येतील तर त्यात त्यांचा फायदा आहे, हें मी कबूल करतो. पण हिंदुस्थानचे इतर धंदे मृत्यूच्या दारांत बसले असतां, त्याला आपल्या शेतीची सुधारणा करतां येणें अशक्य आहे, असें मला वाटतें. हिंदुस्थान सरकारानें कोणत्याही धंद्यांत प्रत्यक्षपणें हात घालूं नये असें माझें मत आहे. तथापि जर त्या सरकाराला तसें करणें आपलें कर्तव्य वाटत असेल, तर त्यानें शेतकीची सुधारणा करण्याचा नाद सोडून देऊन इतर धंद्यांस उत्तेजन द्यावें. हिंदुस्थानांत यंत्रकलेचा प्रसार होऊन इतर धंदे भरभराटीनें चालूं लागल्याशिवाय हिंदू लोकांचें दारिद्र्य व विपत्ति नष्ट होणार नाहीत, निदान कृषिशिक्षण, प्रायोगिक क्षेत्रें, किंवा अशाच प्रकारची दुसरी कोणतीही शेतकीसंबंधीं निरर्थक खटपट सरकारनें करावी, असें मला वाटत नाहीं. तीपासून हिंदुस्थानचा फायदा न होतां उलट नुकसान मात्र होणार आहे! “मि. कॉटनचे हे निःपक्षपाती विचार ब्रिटिश लोकांस किंवा हिंदुस्थान सरकारास लवकर संमत होतील असें वाटत नाहीं; पण तसें झाल्याशिवाय हिंदुस्थान सरकारच्या काळजीचा अंत व्हावयाचा नाही, हें उघड आहे.

निदान हात आणि तोंड तर आंखडाल?

२१-९-९१

गृहिणी गृहमुच्यते ॥ स्मृति
गृहिणी सचिवः सखी मिथः ।
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ॥ कालिदास.

प्राचीन कालीं आर्यभूमीत स्त्रियांस पुरुष कसे वागवीत असत, त्यांस काय मान असे, व त्यांच्या सुस्थितीवर पुरुषांची दैहिक व मानसिक सुखे किती अवलंबून असत, ह्याची कल्पना वरील वाक्यांवरून सहज करिता येण्यासारखी आहे. आणखी अशीच वाक्ये वेदकालीन ग्रंथांतून ठिकठिकाणी आढळतात, व पुराणकालीन व तदनंतरच्या काव्य-निबंधांतूनही कोठे कोठे आढळतात. वेदवेदांगांच्या कालीं स्त्रियांस किती स्वातंत्र्य असे व अर्थात् तज्जनित पुरुषतुल्यता ही किती होती, हें पाहावयास दूर जाण्याची जरूर नाही. ब्राह्मण धर्मातील नित्यकर्मांपैकीं ब्रह्मयज्ञच घेतला तरी सुलभा मैत्रेयी, गार्गी वाचक्नवी, वडवा प्रातिथेयी इत्यादि विदुषी स्त्रियांच्या नांवानें तर्पण करावयाचें सांगितलें आहे. यावरून, व इतर प्राचीन ग्रंथांतून स्त्रियांच्या सुस्थितीविषयीं जे उल्लेख केलेले आढळतात त्यांवरून, स्त्रियांच्या योग्यतेविषयीं प्राचीन ऋषींची काय कल्पना होती, हें चांगलें दिसून येतें. परंतु ती योग्यता त्या त्या स्त्रियांच्या व त्या त्या ऋषींच्या देहावसनाबरोबरच आर्यदेशाचा त्याग करून अन्यत्र वास करण्यास गेली, असें म्हणणें भाग पडतें! ही स्त्रियांची पूर्वीची सुस्थिति जाऊन त्यांस सध्यांची दास्यस्थिती कशी प्राप्त झाली, हें निश्चयानें ठरविण्यास पुरेशीं इतिहाससाधनें उपलब्ध नाहीत; तथापि स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यविनाशाबरोबर, आमची पुरुषसंतति दिवसानुदिवस एकांगशेष झाल्यामुळें तिलाही शारीरिक व मानसिक क्षय जडला, व 'स्त्रियांची स्थिति व पुरुषांची स्थिति परस्परावलंबी असते' या समाजशास्त्राच्या तत्त्वांची सत्यरूपता दाखविण्याकरितांच कीं काय, हिंदुस्थानच्या पुरुषांचेही स्वातंत्र्य नष्ट झालें, या गोष्टी प्रत्यक्षसिद्ध आहेत.

वरील गोष्टी प्रत्यक्षसिद्ध आहेत, म्हणून आम्हीं म्हटलें खरें; परंतु अलीकडे आमच्या लोकांच्या अंगांत जें एक खोट्या देशाभिमानाचे वारें संचरलें आहे, त्याच्या अमलाखालीं त्यांस कांहींच दिसेनासें झालें आहे! आपला दोष कबूल करणें म्हणजे निवळ देशाभिमानशून्यताच आहे अशी त्यांनीं आपली पक्की समजूत करून घेतली आहे! व कोणीं कांहीं एखादा दोष दाखविल्यास, तो सर्वथैव नाकबूल करणें, हें त्यांच्या देशाभिमानाचें प्रथम लक्षण होऊन बसलें आहे! चार हजार वर्षांपूर्वीं जो आमचा 'सनातन वैदिक धर्म' प्रचलित होता, तोच अद्यापि जशाचा तसाच कायम आहे, म्हणून प्रतिपादन करण्यास ते जसे क्षणभरही कचरत नाहीत, तसेच प्राचीन आर्यस्त्रियांची जी स्थिति होती, त्याहून आतांच्या स्त्रियांची स्थिति भिन्न झाली आहे, व त्यामुळें पुरुष जातीवरही अनिष्टकारक परिणाम घडले आहेत, हें विधानही त्यांस अश्रुतपूर्व व असंभवनीय वाटतें. ते असा कोटिक्रम करतात कीं, प्राचीनकालीं म्हणजे स्त्रिया तरवारबहादरी करीत, आणि आतां करीत नाहीत असें थोडेंच आहे. त्यावेळीं जसा सडासम्मार्जन करणें, वस्त्रेपात्रें धुणें, स्वयंपाक करणें, मुलांलेकरांची व्यवस्था करणें वगैरे गोष्टीतच त्यांचा काल लोटत होता तसाच आतांही जातो. मग त्यांत त्यांची स्थिति शोचनीय ती काय झाली? त्यांचें स्वातंत्र्य तें होतें तरी काय? व तें गेलें तरी कसें? व त्याचा आमच्या निकृष्ट अवस्थेशीं संबंध तो कसा पोंचतो? तें कांहीं नाही, हें सर्व थोतांड आहे. इ. इ. आतां पुरुषांनीं बाहेरील कामें संभाळावीं व स्त्रियांनीं गृहकृत्य संभाळावें, या व्यवस्थेविरुद्ध आम्हांस कांहीं म्हणणें नाही. परंतु प्राचीनकालीं गृहव्यवस्था पाहूनही ज्या इतर गोष्टी करण्यास त्यांस मोकळीक होती, त्या

करण्यास हल्लीच्या स्त्रियांस मोकळीक नाही. त्यांस पूर्वीप्रमाणे स्वयंवराची स्वतंत्रता नाही. आतांप्रमाणे त्यांच्या जगाच्या नकाशाची 'उंबरठा' हीच शेवटची सीमा नव्हती व आतांप्रमाणे केवळ पुरुषाच्या विषयोपभोग पदार्थांमध्येच त्यांची त्यावेळी गणना होत नसे, वगैरे पुष्कळ गोष्टी आम्हांस सिद्ध करून देता येतील. तथापि आजच्या प्रसंगी त्याविषयी ऊहापोह करण्याचा आमचा विचार नाही. स्त्रिया या पुरुषसुखाकरितांच उत्पन्न केल्या आहेत, उंबरठ्यापलीकडे त्यांच्या जगाची सीमा नाही, व गृहकर्तव्यापुढे त्यांस इतिकर्तव्यता नाही, असे जरी घटकाभर कबूल केले, तथापि सध्यांच्या स्थितीत सुधारणा करणे अवश्य आहे. त्यांचा काल कसा जातो याचे जे वर वर्णन केले आहे, त्याप्रमाणेच खरोखर आमच्या स्त्रिया संसारयात्रा कंठीत असतील तर त्यांचे सुदैवच समजले पाहिजे! परंतु कोणी कांहीं म्हणो, आम्हांस असे म्हटल्यावांचून राहवत नाही की, हे वर्णन म्हणजे हिंदु कुटुंबाचा केवळ वरला मुलामा आहे. विहीर दिसू नये म्हणून तिच्यावर पसरलेले हे तृणाच्छादनच आहे. या मुलाम्याच्या व तृणाच्छादनाच्या खाली नजर पोहोचविली, तर आमच्यांतील पुष्कळ स्त्रियांस काय काय असह्य दुःखे सोसावी लागतात, याचे हृदयद्रावक चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहिल्यावांचून रहाणार नाही. बहुतकरून सासूबाईचा त्रास हा सर्वत्र असतोच. सुनेच्या माहेरच्या किती पूर्वपिढ्या रोज उद्धरतात, व तिच्या धूमाकुलित नयनांवाटे किती अश्रुपूर वहात असतात, व ह्या दुःखाचे सपाट्यांत ती सांपडली असतांही तिच्या पतीकडून तिला दुःखःभार उचलण्याचे कामी किती साहाय्य होते, वगैरे गोष्टींची कल्पनाच करावी हे बरे. नवरा सरकारी नोकर असला तर दिवसांतून हजारदां साहेबाच्या लाथा खाईल, त्याचे घरीं हमालाहूनही अधिक कामे करील; परंतु घरीं आल्यावर बायकोवर मात्र हुकूम असा चालवील की, ज्याचे नांव ते. कोणास वाटेल की, राजश्रीस स्वाज्ञाभंग म्हणजे काय व कसा असतो हे स्वप्नीही माहीत नाही. आपल्या धर्मपत्नीस देखील ईश्वराने आपल्यासारखेच अवयव व इंद्रिये दिली आहेत, तिला मन आहे, तिला आपल्यासारखेच बरे—वाईट वाटते, तिच्याही शरीरास सुखदुःख होते, हे बिचाऱ्यास जसे कांहीं कळतच नाही. मग तिची मानसिक स्थिति सुधारणे, व तिचा मोकळा वेळ शारीरिक व्यवसायांशिवाय इतर सदुद्योगांत घालविण्यास शिकविणे वगैरे गोष्टी तर दूरच राहिल्या. शेंकडा साठ सत्तर घरांत तर "गृहिणी" शी शिवीशिवाय नवऱ्यास बोलतांच येत नाही. संसाराच्या गोष्टी तिच्यापासून लपवून ठेवणे, तिच्यावर अविश्वास दाखविणे, वगैरे गोष्टींत भूषण मानणारे लोक आमच्या समाजांत थोडे नाहीत. ज्या समाजांत असे लोक पुष्कळ आहेत त्याच समाजांत क्षुलक कारणांवरून आपल्या सहधर्मचारिणीवर हात उचलणारेही किती असतील याचेही अनुमान सहज होण्यासारखे आहे. अनेक प्रसंगी याहूनही भयंकर जे प्रकार दृष्टीस पडतास, त्यांचे वर्णन करण्याची आवश्यकता आहे असे आम्हांस वाटत नाही. ज्यांचे डोळे व कान उघडे आहेत, त्यांस त्यांची सहज कल्पना करता येण्यासारखी आहे. परंतु कोणास संशय असेल तर त्यांनीं मुंबईच्या व पुण्याच्या पोलीस कोडताच्या खटल्यांच्या फायली धुंडाव्या किंवा आमच्या मुंबईच्या प्रात्यहिक पत्रांतील असल्या खटल्यांच्या बातम्या वाचाव्या, म्हणजे आमच्या म्हणण्याच्या सत्यतेबद्दल त्यांची खात्री होईल. आज काय अमकीने सास्वेचा त्रास सहन होईना म्हणून अफू खाऊन जीव दिला; दुसरे दिवशीं दुसरीला दीर अपशब्द बोलला म्हणून तिने विहिरीत उडी घातली; तिसरीला सासूसासऱ्यांनीं डागली, कां तर ती माहेरीं फार दिवस राहिली; चवथीचे नवऱ्यानें मुंडन करून तिला आधण पाण्यानें स्नान घातले, कारण तिच्या हातून हे राजश्री डोई करून घेऊन स्नानास बसले असतां, फाजील ऊन पाणी ह्यांचे अंगावर पडले; त्या पांचवीला नवऱ्यानें चेंचली, कां तर तिला स्नानाचे पाणी काढण्यास उशीर लागला; त्या सहावीची पाठ तिच्या नवऱ्यानें चित्रविचित्रित काळीनिळी रंगविली, कां तर बाजारांतून तांदूळ का कायसें आणले तें घरी मापांत कमती भरले, हा पाढा रोज आपला चाललेला असतो.

हिंदुस्थानांतील स्त्रिया, पुरुष डॉक्टराकडून रोगपरीक्षा करून घेण्यास लाजतात हें खोटें आहे, असें बिनदिक्कत म्हणण्यास ज्यांस खंती वाटत नाही, ते वरील सर्व प्रकार केवळ कादंबरी आहे असें म्हणून तिकडे डोळेझांक करोत! परंतु दुराग्रहानें किंवा वृथादेशाभिमानानें ज्यांस झपाटलें नसेल, त्यांस हें कबूल केलें पाहिजे कीं, एकाद्या पोरसौदा स्त्रीकडून एकादा पदार्थ सांडला किंवा लवंडला असतां त्यावर चपराळकीसारखें दुसरें रामबाण औषध नाही, म्हणून प्रसिद्धपणें उपदेश करणारे पदवीधर विद्वान् ज्या समाजांत आहेत, तेथें त्याहूनही क्षुल्लक अपराधाकरतां शेकडों अबलांचीं मुखें रक्तकमलभ्रांति उत्पन्न करीत असतील, हें उघड आहे, व अपराधाची मजल सांडण्यालवंडण्यापलीकडे गेली असतां, प्रसंगानुसार कित्येक विचारशून्य 'प्राणपति' विकारवश होऊन अमेरिकन रेड इंडियनच्या गोंदलेल्या शरीराचा अनुकार करण्याकरितां कीं काय—डॉ. आनंदीबाईंच्या चरित्रांत सांगितल्याप्रमाणें खुर्च्या, जळतीं लांकडें, लुगडीं वाळत घालण्याच्या काठ्या, संध्येच्या पळ्या, प्याले, ताक करण्याच्या रव्या, इत्यादि कुसुमसुकुमार सन्मार्गदर्शक आयुधांचा, त्यांच्या गात्रयष्टीवर प्रयोग करीत असतील, याचीही कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. तेव्हां स्त्रीसुधारणेच्या इतर बाबींविषयीं ज्यांची अद्यापि खात्री झाली नसेल, त्यांनीं निदान येवढ्या तरी गोष्टीचा विचार करावा, अशी आमची त्यांस विनंति आहे. ही सुधारणा करण्यास स्त्रीजातीच्या योग्यतेविषयीं आमची जी नीच समजूत आहे, त्यांत अंशतः तरी बदल झाला पाहिजे. कसाही अपराध असो, स्त्रीजातीवर तोंड टाकणें व हात उगारणें हें नामर्दपणाचें आहे, इतकी जरी आमची दृढ समजूत झाली, तरी पुष्कळ सुधारणा झाली असें म्हटलें पाहिजे. सध्याच्या स्थितींत अशा नराधमांचा सूड घेण्यास जरी कायद्याकडून पूर्ण मदत होण्यासारखी आहे, तथापि आमच्या स्त्रियांस आम्हीं खोटाच विनय शिकवून ठेवला असल्यामुळें, कितीही हाल झाले तरी ते निमूटपणें सोसणें, किंवा फारच दुःसह झाल्यास अफू किंवा विहीर यांच्याजवळ आपलें गाऱ्हाणें नेणें, यांचाचून त्यांस अन्य उपाय नाही! व नवऱ्यानें, दिरानें किंवा सासऱ्यानें स्त्रियांवर हात टाकणें म्हणजे अत्यंत पाजीपणाचें कृत्य आहे, अशी आमची दृढ समजूत झाली नसल्यामुळें अशा कुलकलंकास समाजाकडून तिरस्काराचीही शिक्षा मिळत नाही, व त्यामुळें त्या मदांघास गरीब अबलांची पायमल्ली करण्यास अधिकच स्फुरण चढतें! देशबांधवहो, अशा नरपशूंस निदान लाजवून खालीं पहाण्यास लावण्याचेंहीं तुम्हास सामर्थ्य नाही काय?

गृहकृत्य बजावण्यास तरी पात्रता आली पाहिजे

२८-९-९९

मागील अंकांत दिलेल्या निबंधांत आमच्या स्त्रियांची गृहस्थिति कशी आहे हें थोडक्यांत सांगण्यांत आलें होतें. तो निबंध ज्यांनी लक्ष्यपूर्वक वाचला असेल त्यांस ही गोष्ट पक्की ध्यानांत आलीच असेल कीं, प्रस्तुतची समाजव्यवस्था सर्व बदलून तिचे ठिकाणीं पाश्चात्य गृहस्थिति आणण्याचा आमचा उद्देश मुळींच नाही. मात्र स्त्रियांस ज्या तऱ्हेनें आम्ही वागवितों, त्याच तऱ्हेनें अतःपर वागविण्यांचा विचार आम्हीं सोडून दिला पाहिजे, व स्त्रीजातीसंबंधीं आमच्या ज्या कल्पना आहेत, व त्यांच्याशीं वागण्याचीं जीं तत्त्वे आनुवंशिक संस्कारानें व शिक्षणानें आमच्यांत खिळून बसलीं आहेत, तीं व त्या कल्पना अजीबात सोडून देऊन, त्यांच्यापेक्षां उदात्त व सदय कल्पनांचा व आचरणांचा आम्हीं स्वीकार केला पाहिजे, एवढाच आमचा उद्देश आहे. कालप्रवृत्तीमध्ये आजला इतका फरक पडला आहे कीं, जुन्याच पद्धतीनें आम्हीं वागूं म्हटल्यास साधारण नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्याचें मुख्य साधन जें मानसिक स्वातंत्र्य तें पुरुषवर्गास दिवसानुदिवस अधिकाधिक मिळत चाललें आहे व त्याचे अप्रत्यक्ष परिणाम आमच्या साधारण वर्तणुकीवर रोज घडत आहेत; आमचीं मनं पूर्वीपेक्षां अधिक विकास पावून, आम्हांस जें स्वातंत्र्य मिळालें आहे व मिळत आहे, त्याचा अप्पलपोट्यासारखा एकट्यानेंच उपभोग घेण्यापेक्षां कोमल व अशिक्षित अशा अर्धांगीभूत स्त्रीजातीस बरोबर घेऊन उपभोग घ्यावा हें बरें, असें आम्हांस अधिकाधिक वाटत चाललें आहे, व यांत कांहीं वावर्गें आहे असेंही म्हणतां येणार नाही. मानसिक स्वातंत्र्यापासून पुरुषांचें जर नुकसान होत नाही, तर स्त्रीजातीवरच त्याचे परिणाम अनिष्ट होतील, व त्या उच्छृंखल होऊन आपल्या अमर्याद आचरणानें आमच्या गृहसौख्याचा सर्वस्वी नाश करून आमच्या समाजास दूषित करतील, असें अनुमान करण्यास कांहीं विशेष जागा नाही, असें आम्हांस वाटतें. आज बरींच वर्षे ह्या विषयाचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतून पुस्तकद्वारा व निबंधवाचनानें वगैरे निरनिराळ्या मार्गांनीं एकसारखा चालला आहे. परंतु असें एकही उदाहरण लोकांपुढें आलें नाही कीं, ज्यांत स्त्रीला शिक्षण मिळालें असून अन्य कारणांनीं नव्हे, तर शिक्षणाचाच परिणाम तिच्यावर होऊन ती असत्पथाचें अवलंबन करू लागली आहे. स्त्रिया स्वेच्छाचारी होण्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे त्यांस कडक नजरकैदेत ठेवणें हें होय. एखाद्या व्यक्तीवर अधिकाधिक दाब ठेवीत गेलें व तीस स्वातंत्र्याचें वारेंही आपण लागूं दिलें नाही, म्हणजे ती आपल्या मनांतल्या मनांत खिन्न होत जाते; व प्रसंगविशेषीं तीवरील दाब ढिला पडला, व थोडेंसें स्वातंत्र्य तीस मिळालें, म्हणजे जसें तिचें पाऊल वांकड्या मार्गानें पडतें, त्याचप्रमाणें स्त्रियांचेही स्वातंत्र्य नष्ट केल्यामुळें त्यांचा पाय वांकडा पडण्याचा पुष्कळ संभव आहे. स्त्रिया सदाचरणी होण्यास व सदाचरणी रहाण्यास त्यांस सदाचरणाची किंमत कळली पाहिजे, ती किंमत कळल्यास त्यांची सापेक्ष बुद्धि जागृत झाली पाहिजे, व तसें होण्यास त्यांस सुशिक्षण दिलें पाहिजे. लहान मुलांस खोटें बोलणें वगैरे पापांपासून दूर ठेवण्यास छडीचाच केवळ उपयोग नको आहे. पाप केल्यास शरीरदंड होतो येवढेंच ज्ञान ज्यास मिळालें आहे, तो सदैव पापपराङ्मुख राहील, असें मुळींच नाही. शिक्षा होण्याचा संभव गेला कीं, तो पाप करण्यास सोडणार नाही. सदाचरण व असत्प्रतिकार यांविषयीं तात्त्विक ज्ञान मनुष्यमात्रास झाल्यावांचून दोहोंचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम पूर्णपणें कळून येणें शक्य नाही, व जोंपर्यंत हे परिणाम कळले नाहीत तोंपर्यंत मनुष्यास सदाचरणाची खरी योग्यता, व असत्पथावलंबनाची स्वपरवंचक प्रवृत्ती हीं कधींही कळणार नाहीत. हेंच नीतिशास्त्राचें तत्त्व स्त्रियांसही लागू पडतें व त्यांस सदाचरणी होण्याचा मुख्य उपाय ज्ञानप्राप्ती व तत्साधनीभूत स्वातंत्र्य हीं होत.

मागील अंकांत आम्ही सांगितलेंच आहे की, हिंदु समाजव्यवस्था हल्लीप्रमाणेंच राहिली तर आमची कांहीं हरकत नाही. गृहकृत्ये गृहिणीनेच करावीं व द्रव्योपार्जनाचे व्यवसाय पुरुषाकडेच राहावेत याबद्दल आमचा वाद नाही. कदाचित् ह्याचा अर्थ न समजल्यामुळे थोडा गैरसमज होण्यास जागा आहे. गृहिणीने गृहकृत्ये तेवढीं करावीं, व तीं सुलभ होण्यास व गृहव्यवस्था ठेवण्यांत तिच्या अशिक्षितत्वामुळे व नैसर्गिक अव्यवस्थितपणामुळे वाजवीपेक्षां अधिक काल व्यर्थ जाऊं नये, म्हणून कालविभाग व श्रमविभाग करण्यापुरतें ज्ञान तिला मिळूं नये, किंवा तिनें मिळवूं नये, असा आमच्या म्हणण्याचा अर्थ मुळींच नव्हता. आजमितीला आमच्या स्त्रियांस गृहकृत्यांशिवाय दुसऱ्या व्यवसायांचीं द्वारे आम्ही बंद करून ठेविलीं आहेत; तीं उघडून त्यांस फावल्या वेळांत ग्रंथपरिशीलनद्वारा गृहकृत्ये करण्यास अधिक सोपे मार्ग शोधून काढण्यास लागणारें ज्ञान प्राप्त करून दिलें पाहिजे. पुरुषाच्या शारीरिक सुखप्राप्तीचेंच एक उपकरण ज्या आमच्या स्त्रिया आज बनून राहिल्या आहेत, त्यांस ज्ञानाचा अतुल्य लाभ करून दिला, तर त्या आपल्या पतींच्या मानसिक व भौतिक सुखांत अधिक भर घालतील; व त्यांच्या सुखदुःखाच्या खऱ्या वाटेकरिणी होऊन त्यांच्या गृहांस आपल्या सुशिक्षणानें, सदयतेनें, व प्रेमभरित मधूर उपदेशवाक्यांनीं अधिक शोभा आणतील; व जी वीट आणणारी अव्यवस्था, भाषणलघुत्व व वर्तनाची उच्छृंखलता आमच्या गृहांत प्रथम दिवशीं दृष्टीस पडते, तिला सुशिक्षणालंकार गृहिणीचें साम्राज्य ज्या कुटुंबांत चालत आहे, तेथें मुळीच अवकाश मिळणार नाही, अशी आमची खात्री आहे.

जुन्या चालीरीतीपासून आमच्या गृहस्थितींत जी एका प्रकारची बहिरुपाधिनिरपेक्ष व्यवस्था दृष्टीस पडते, तिला सुशिक्षित गृहिणींकडून विलक्षण दृढता येईल असा आमचा पूर्ण ग्रह आहे. घराच्या बाहेर जाऊनच सुखप्राप्ति व कालव्यय करण्याचीं साधनें हस्तगत होतात ही आमची समजूत चुकीची आहे, हें कळून येण्यास एकच मार्ग आहे, व तो आमच्या सहधर्मचारिणींस सुशिक्षण दिलें म्हणजे आम्हांस दिसेल अशी आम्हांस मोठी उमेद आहे. स्वगृहव्यवस्थेनें असंतुष्ट झालेले, व सांपडेल तितका वेळ घराच्या बाहेर क्षुद्र व्यवसायांत घालविणारे लोक आमच्यांत शेंकडा पंचाण्णव आहेत, याविषयीं कोणास शंका येईल असें आम्हांस वाटत नाही. ह्याचें आदिकारण आमच्या घरांतील सर्व प्रकारची अव्यवस्था व बाहेर मिळणाऱ्या सुखाचा अभाव हींच आहेत. नीटनेटकेपणा, व्यवस्था, कालविभाग, श्रमविभाग, मनास रंजविणारे व स्वस्थता आणणारे मधुरालाप, व ज्ञानप्राप्तीचीं साधनें हीं जर आमच्या घराच्या चतुःसीमेच्या आंतच आम्हांस मिळतील, तर तीं मिळविण्यास बाहेर जाण्याची आवश्यकता मुळींच राहणार नाही. स्वाभाविक सौंदर्यानें बाह्योपकरणांचें साहाय्य घेऊन आमच्या मनाचें रंजन करण्याचें काम पत्करून घरांतल्या घरांतच आम्हांस सुखप्राप्तीचा मार्ग मोकळा करून दिला, तर आम्ही कधींही चुकून देखील स्वभावदूषित सुखांच्या मार्गे लागणार नाही. आमचा वेळ जर घरीच अनुपम सुखांत जात आहे तर गंध्यांच्या व वेश्यांच्या दुकानांची व मदिरापानगृहांची वाट आम्ही कां म्हणून धरूं? घरांतील सुव्यवस्था पाहून जर आमची दृष्टि शांत होत आहे, स्वच्छता व तदुत्पन्न नैसर्गिक सौरभ जर आमच्या घ्राणेंद्रियाचें तर्पण करण्यास तत्पर आहे, आपल्या पत्नीच्या गृहकार्यदक्षतेनें व तिच्या सदाचरणानें व अव्याज शारीरिक व मानसिक मनोहरत्वानें जर आमचीं मनं लुब्ध होत आहेत, व मदिरापानापासून जर कांहीं उल्लास प्राप्त होत असेल तर त्याहूनही जास्त उल्लास व उन्मत्तता आणणारी आकृति, व विशाखदत्तानें मुद्राराक्षसांत वर्णन केलेलें गुणवत्त्व, उपायप्रावीण्य व गृहस्थितीला अवश्य लागणारे श्रुतिस्मृतिसूचित धर्मार्थकाम ह्या त्रिवर्गाचें साधकत्व, इत्यादि गुण जर आमच्या घरांत निरंतर वास करीत आहेत, तर घराबाहेर जाऊन आपल्या शरीरास व मनास कृशता व लघुता आणणाऱ्या व्यसनांचा कलंक लावून घेण्यास कोणीही नराधम प्रवृत्त होईल, असें संभवत नाही. तर जुन्याचे अभिमानी लोकहो, आज एवढा कंठशोष करून आग्रहपूर्वक सुधारक तुमची प्रार्थना करीत आहेत त्यांची अवहेलना करूं नका. जुन्याचा अभिमान जर तुम्ही वास्तविक बाळगतां तर प्राचीन कालची

पुनरावृत्ति करण्यासाठी दीर्घ प्रयत्न करा व प्राचीन कालच्या स्त्रीप्रमाणें आतांच्याही स्त्रीस 'मद्भवनीतिविद्ये' संबोधनाची पात्रता आणण्यास मनापासून झटा. सुधारक लोक पाश्चात्य विद्यावारुणीच्या मदनें भलभलतेंच बडबडत आहेत अशा समजुतीनें जर तुम्ही अज्ञाननिद्रा घ्याल तर फसाल. वेळींच जागें होणें हेंच शहाणपणाचें चिन्ह आहे. म्हणून केवळ स्वार्थाकरितां तरी स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करण्याचे पुण्यकृत्यास आपल्याकडून होईल तितकी मदत करा व आपल्यामागून येणाऱ्या पुत्रपौत्रांकडून व स्त्रीसंततीकडून आयत्या मिळणाऱ्या धन्यवादाचेही विभागी व्हा अशी आमची तुम्हांस विनंती आहे.

आडांत असेल तर पोहोऱ्यांत येईल

३०-११-९१

ज्याप्रमाणें आडांत पाणी असलें तर तें पोहोऱ्यांत येण्याचा संभव आहे, त्याप्रमाणें प्रजेपाशीं धनोदक असलें तरच तें राजाच्या करपोहऱ्यांत येणें शक्य आहे, हें अगदीं सामान्य राजकीय तत्त्व असून, अज्ञान किंवा संकुचित दृष्टीच्या राज्यकर्त्यांनीं त्याकडे हवें तितकें लक्ष्य दिलें नाहीं यांत कांहीं नवल नाहीं; पण ब्रिटिश लोकांसारख्या शाहण्यासुरत्या राज्यकर्त्या लोकांनीं त्याकडे एकसारखें दुर्लक्ष्य करावें, ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट नाहीं काय? पृथ्वीच्या पाठीवर हिंदुस्थानाइतका भिकार देश नाहीं, असा डंका आज कित्येक वर्षे वाजत राहिला असून, हिंदुस्थानची संपत्ति वाढविण्याचा म्हणण्यासारखा उपाय न करतां प्रतिवर्षीं खर्च मात्र वाढवीत जाण्याचा जो क्रम चालला आहे, त्याला काय म्हणावें हें आम्हांस समजत नाहीं. अफाट राज्यविस्तारामुळें व कार्यबहुत्वामुळें ब्रिटिश पार्लमेंटांस या गोष्टीकडे पाहण्यास फुरसत होत नसेल काय? किंवा हिंदू लोक गबर झाले तर आपला अंमल झुगारून देतील अशी शंका मनांत येऊन तर त्यांचें असें निष्काळजीचें वर्तन होत नसेल ना? कदाचित् हीं दोनही कारणें त्यांच्या या चुकीस कारण होत असण्याचा संभव आहे. पण लौकरच त्यांनीं ही विलक्षण चूक दूर केली नाहीं तर तीमुळें उभयतांचेही मोठे नुकसान होईल, अशी आम्हांस भीति वाटते. ब्रिटिश लोकांस फारच मोठा राज्यशकट लोटावयाचा आहे हें खरें आहे; पण हिंदुस्थान देश त्या शकटाचा अगदीं क्षुद्र भाग आहे, आणि म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष्य केलें तरी हरकत नाहीं, असें कोणत्याही विचारी इंग्लिश गृहस्थास म्हणतां येणार नाहीं. कणा, कमानी, चाकें, दांड्या, अथवा जूं हीं ज्याप्रमाणें सामान्य शकटाचीं मुख्यांगें होत, त्याप्रमाणें ऐर्लंड, हिंदुस्थान, व वसाहती, हीं ब्रिटिश राज्यशकटाचीं मुख्यांगें होत. यांपैकी कोणत्याचाही बिघाड झाल्यास इंग्लंडाच्या भरभराटीस मोठा धक्का बसणार आहे हें त्या लोकांस सहज समजण्यासारखें आहे. तेव्हां त्यांना कितीही कामें असलीं तरी ज्या महाद्वीपतुल्य देशाचा राज्यकारभार दैवगतीनें त्यांच्याकडे आला आहे, त्या देशांतील अड्डावीस किंवा तीस कोटी प्रजेच्या स्थितीविषयीं त्यांनीं नीट विचार न करणें, हें स्वार्थदृष्टीनें देखील मोठें साहस आहे, असें त्यांचें त्यांसच कबूल करावें लागेल. आतां जर कदाचित् त्यांना असें वाटत असेल कीं, धन हें सामर्थ्य आहे. तर त्यांना असेंहि वाटलें पाहजे कीं दारिद्र्य हें दौर्बल्य आहे. सधन व उद्योगी लोकांवर राज्य करणें दुर्घट असेल तर निरुद्योगी व निर्धन लोकांवर तें करण्यापासून म्हणावयासारखा फायदा नाहीं! राज्य चालविण्याचा खर्च व लोकसंख्या वाढत असून त्या मानानें उद्योग व अन्न वाढत नसल्यामुळें, दिवसेंदिवस राज्य चालविणें कठीण होत चाललें आहे. तेव्हां आतां ब्रिटिश लोकांपुढें वास्तविक पहातां असा प्रश्न आहे की, हिंदु लोकांस आपल्या प्रमाणें सधन होण्याची गुरुकिल्ली दाखवून देऊन त्यांच्या कृतज्ञतेवर व राजनिष्ठेवर अवलंबून रहावें, किंवा काढवेळ तितके त्यांस पिळून काढून, निभेल तितके दिवस त्यांवर आपलें स्वामित्व चालवावें? आमच्या मतें इंग्लिश लोकांचें सांप्रत वर्तन सरासरीनें या परस्परविरोधी दोन तऱ्हांच्या मध्य प्रदेशांतून चाललें आहे! त्यांची भूतदया, त्यांचें नैसर्गिक सौजन्य व त्यांचें प्रौढ तारतम्य त्यांना पहिल्या मार्गाकडे ओढतें! पण कधीं कधीं क्षुद्र स्वार्थबुद्धि प्रबल होऊन त्यांना दुसऱ्या वाटेला ओढून नेते! व हीं दोन उलट सामर्थ्ये सर्वदा सारख्या प्रमाणांत रहात नसल्यामुळें, त्यांच्या राज्यपद्धतीस नागमोडीचें वळण लागलें आहे! अखेरीस त्यांचें वर्तन एकाच मार्गानें आणि ते पहिल्या मार्गानें होऊं लागणार आहे, याबद्दल आम्हांस शंका नाहीं. पण तें तसें होऊं लागेतोंपर्यंत दोघांचेही मोठे हाल आहेत. असें नसतें तर एकदां वर्तमानपत्रांचीं मुस्कुटें बांधून टाकावीं आणि कांहीं वर्षांनीं तीं फिरून खुलीं करावी; एकानें मिठावरील कर कमी करावा आणि दुसऱ्यानें वाढवावा; कांहीं वेळ लोकशिक्षणासाठीं मोठी कळकळ दाखवावी व कांहीं वेळ त्याविषयीं अगदीं उदासीन व्हावें किंवा त्याच्या उलट जावें; कांहीं प्रांतांत कायम

धाऱ्याची पद्धत स्थापित करावी, आणि ती दुसऱ्या प्रांतांत स्थापण्याची छाती होऊं नये; आपल्या राज्यामुळे दाख्खें व्यसन वाढत चाललें आहे हें उघडपणें कळत असावें, पण गुते बंद करण्याचा धीर न व्हावा; जुनें कौशल्य व जुने धंदे आपल्या व्यापारामुळे लयास जाऊन लोकांस अन्नान्नदशा प्राप्त झाली, हें प्रांजलपणें सरकारी मिनिटांत कबल करावें, पण नवीन पद्धतीचें यांत्रिक शिक्षण देण्याच्या कामीं जीव कासावीस व्हावा—अशी धरसोड कोटून झाली असती? या धरसोडीच्या वर्तनावरून हें उघड होतें कीं, ज्या राज्यपद्धतीनें हिंदु लोकांचें चिरस्थायी कल्याणच होईल अशीनेंच हिंदुस्थानचें राज्य करणें आपणांस विशेष श्रेयस्कर आहे, अशी अद्यापि बहुतेक इंग्रज लोकांची खात्री झाली नाहीं. इंग्लंडांतील लिबरल पक्षांत जे विचारी पुढारी आहेत त्यांच्या प्रत्ययास या उदारतत्त्वाची आवश्यकता पूर्णपणें येऊन चुकली आहे; पण राजपक्षीय किंवा कान्सरव्हेटिव मंडळीस अजून त्याची चांगलीशी शाश्वती वाटत नाहीं. या लोकांच्या पोटांत अशी धास्ती असावी असें दिसतें कीं, हिंदु लोकांचें दारिद्र्य नष्ट झाल्यास ते आपणांस बिलकुल जुमानणार नाहींत! इंग्लंडांतील या दोन प्रमुख पक्षांच्या अशा प्रकारच्या भिन्न विचारपद्धतींमुळे, आमच्या लोकांचा ओढा स्वाभाविकपणें लिबरल पक्षाकडे असतो, यांत कांहीं नवल नाहीं. आजपर्यंत हिंदुस्थानच्या वतीनें जे कायदे पार्लमंटांत पसार झाले आहेत, त्यांपैकी बहुतेक लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असतां पसार झाले आहेत; निदान त्याचें उत्पादकत्व तरी या पक्षांतील एकाद्या मुत्सद्याकडे आहे, असें ऐतिहासिक माहितीवरून सिद्ध करून देतां येईल. अलीकडे तर लिबरल पक्षांतील कांहीं पुढारी लोकांनीं आपली सारी हिंमत, काळ, द्रव्य हिंदुस्थानच्या कल्याणाकडे खर्ची घालण्याचा निश्चय केल्यासारखा दिसतो. मि. ब्रॅडलॉ यांनीं आमच्याकरितां किती कष्ट केले, हें आतां कोणासही सांगण्याची गरज राहिली नाहीं. त्याप्रमाणेंच ह्यूम साहेबांनीं खुद्द स्वतःला आम्हांस सर्वस्वीं वाहून टाकलें आहे, असें म्हणणें जरूर नाहीं काय? यांच्याच खालोखाल मि. डिग्बी यांची गोष्ट आहे. श्वॉन, केन, वेडबर्न, स्मिथ वगैरे आणखीही अनेक हितकर्ते आहेत, पण त्यांविषयीं येथें विस्तृत उल्लेख करीत बसलों तर विषयांतर होऊन मुख्य विषय मार्गे पडणार आहे. ज्यांना हे गृहस्थ आमच्यासाठीं किती कळकळीनें वागत असतात याचा मासला पहाण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं थोड्या दिवसांपूर्वी पार्लमॅटसभेंत हिंदुस्थानच्या बजेटाविषयीं चर्चा होत असतां मि. सॅम्युअल स्मिथ यांनीं जें भाषण केलें तें वाचून पहावें. हे भाषण **अपकारी** नांवाच्या इंग्लिश मासिकाच्या आक्टोबरच्या अंकांत साद्यंत प्रसिद्ध झालें आहे. या भाषणांत मिठावरील कर, जमिनीचा सारा, आणि लष्करी खात्याचा खर्च या तीन मुख्य मुद्यांची त्यांनीं विशेष चर्चा केली आहे. यांपैकी जमिनीचा सारा आणि लष्करी खात्याचा खर्च यासंबंधानें त्यांचे जें म्हणणें आहे तें पुढें देऊं. आज त्यांनीं मिठाबद्दल काय म्हटलें आहे तें थोडक्यांत सांगून हा लेख पुरा करतो. मिठावरील कर अतोनात वाढविल्यामुळे जनावरांची व मनुष्यांची प्रकृति साफ रहाण्यास अवश्य लागणारें मीठ हिंदु लोकांस घेतां येईनासें झाल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अनेक रोगांच्या साथी येऊं लागल्या आहेत; जनावरें व माणसें निःशक्त होऊन गेलीं आहेत; आणि शेतीसही पुरेसें मीठ मिळत नसल्यामुळे पिकेही यावीं तशीं येत नाहींत, आणि प्रतिवर्षीं हवें तितकें धान्य उत्पन्न होत नाहीं. पूर्वी मिठावर दरमणीं फक्त आठ आणे कर होता; आतां तो अडीच रुपये आहे. मीठ उत्पन्न करण्यास जो खर्च लागतो त्याच्या वीस पट किंवा पंचवीस पट कर कोठें कोठें बसविण्यांत आला आहे. सरासरीनें सर्व ठिकाणीं उत्पन्नाच्या खर्चापेक्षां तो सोळा पटीनें तरी अधिक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. उपजीविकेस अवश्य लागणाऱ्या कोणत्याही वस्तूवर अशा प्रकारचा राक्षसी कर बसविला तर युरोपांतल्या कोणत्याही देशांतील लोक तो चार दिवस तरी साहतील काय? इंग्लंडचे लोक तर अशा प्रकारचा कर बसविणाऱ्या प्रधानास उभाच फाडून खातील! पण हिंदु लोक पडले गरीब, भेकड व राजनिष्ठ! पण तुम्ही त्यांच्या राजनिष्ठेचा, भित्रेपणाचा किंवा गरीबीचा अशा रीतीनें फायदा घेणें हें योग्य नाहीं व सुरक्षितही नाहीं. विपत्ति दुःसह झाली असतां अगदीं क्षुद्र जंतूही जिवार उदार होऊन आपल्या छलकांवर तुटून पडतात! तुमच्या जुलमाच्या मिठाच्या कायद्यामुळे हिंदु लोकांमध्ये मिठाचा आहार किती कमी झाला आहे याची कल्पना तरी तुम्हांस

आहे काय? प्रत्येक इंग्लिश मनुष्यास सरासरीने प्रतिवर्षी ८० पौंड मीठ लागते, फ्रेंचमन निदान ५० पौंड फडशा करितो, पण गरीब बिचाऱ्या हिंदूला केवळ १० पौंडांत समाधान करून घ्यावे लागते. हा १० पौंडांचा आंकडा ध्यानांत ठेवतांना, हेंही ध्यानांत ठेवा की, हिंदु लोकांचा बहुतेक निर्वाह धान्यावर होतो व धान्याहाराला मांसाहारापेक्षां अधिक मीठ लागते! अशा स्थितींत हिंदु लोक अगदीं नामर्द होत जाऊन कोणताही उद्योग नेटानें करण्यास असमर्थ होत चालले आहेत याच्याबद्दल आम्ही जबाबदार नाहीं काय!

फेर जमाबंदी आणि लष्करी खर्च

७-१२-९१

सरकार म्हणजे कोणत्याही देशांत विशिष्ट प्रकारच्या सुधारणा करणारी व व्यवस्था राखणारी स्वतःसिद्ध किंवा लोकनियुक्त मंडळी होय. सुधारणा करणे आणि व्यवस्था राखणे ही खर्चाची कामे आहेत, हें निर्विवाद आहे. तेव्हां आमच्या सरकारास आम्हांस जो कर द्यावा लागतो, त्याबद्दल आमची मुळीच तक्रार नाही. त्या संबंधाने आमचें येवढेंच म्हणणें आहे कीं, आम्हांपासून सरकारानें जो कर घ्यावयाचा तो आमचा मगदूर पाहून घ्यावा, आणि तो आम्हांस सुखावह होईल अशा रीतीनें घ्यावा; म्हणजे कराचा बोजा आम्हांस झेपेल असा असावा, व तो घेण्याच्या पद्धतीपासून आम्हांस होईल तितका कमी त्रास व होईल तितकें कमी नुकसान व्हावें. पण आमच्या फेर जमाबंदीचा आणि लष्करी खर्चाचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, करग्रहणाच्या या दोनही तत्वांकडे आमचें सरकार द्यावें तितकें लक्ष देत नाही. लष्करी खात्याचा खर्च आम्हांस झेपेनासा झाला आहे, व जमिनीचा सारा घेण्याची पद्धत अत्यंत अहितकारक होऊन बसली आहे. मनुष्याचा किंवा मनुष्यसमुदायाचा स्वाभाविक मनोधर्म असा आहे कीं, त्याला दुसऱ्याच्या वर्तनांतील दोषस्थलें जशीं चट्कन दिसतात, व तीं दूर करण्याविषयीं त्यास परमार्थबुद्धीनें उपदेश करण्याची इच्छा उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें स्वतःच्या वागण्यांतील प्रमाद झट्टिशीं प्रत्ययास येत नाहीत, व दुसऱ्यानें ते दाखविले तरी त्यांचा निरास करण्याचा हिऱ्या होत नाही! हा नियम ज्याप्रमाणें अनधिकृत प्रजेला त्याप्रमाणें अधिकृत सरकाराला, म्हणजे ज्या व्यक्तिसमुदायास आपण सरकार म्हणतो त्यालाही, एकसारखा लागू पडतो. सरकारी अधिकारी रयतेच्या नांवानें रड गात असतात, पण रयतेनें त्यांच्याविरुद्ध तक्रार केली तर ती त्यांना बरी वाटत नाही! आमचे परदेश प्रभु आमच्या सामाजिक आचारांतील गौणत्वे शोधून काढून तीं दूर करण्याविषयीं आम्हांस मोठीं प्रेमपुरःसर व्याख्यानें देत असतात; पण त्यांच्या अंमलांत ज्या चुका होत आहेत, व ज्यामुळे आमचें अतोनात नुकसान होत आहे, त्याबद्दल टाकानें व तोंडानें आम्ही वर्षेवर्षे त्यांच्यापुढें किटकिट करीत असलों तरी ती त्यांना ऐकूं येत नाही व ऐकूं आली तरी चुका दूर करण्याचा धीर त्यांना होत नाही. जशा सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहेत, तशा राजकीय सुधारणाही आवश्यक आहेत; किंबहुना मार्गे एका प्रसंगीं आ. मि. जस्टिस तेलंग यांनी अत्युत्कृष्ट रीतीनें प्रतिपादन केल्याप्रमाणें सामाजिक सुधारणांपेक्षांही राजकीय सुधारणा विशेष आवश्यक आहेत, आणि म्हणून राजकीय सुधारणा सामाजिक सुधारणांच्या अगोदर झाल्या पाहिजेत. सुधारणांचा वास्तविक पाहातां असा क्रम असून आमचें सरकार त्याचा व्युत्क्रम करूं पहातें, हें आश्चर्य नव्हे काय? अथवा हें आश्चर्य कसलें? हा वर सांगितल्याप्रमाणें मनुष्यस्वभावच आहे. सरकार म्हणून कोणी अशरीरी बागुलबोवा, पिशाच, किंवा देवता आहे, असें ज्यांस वाटत असेल त्यांना या गोष्टीचें आश्चर्य वाटेल तर वाटो; पण सरकार म्हणजे मनुष्यांच्या इतर समुदायासारखाच एक समुदाय आहे, असें ज्याच्या मनांत नेहमीं वागत असेल, त्याला आमच्या सरकारची आमच्या सामाजिक सुधारणेविषयीं कळकळ आणि आमच्या राजकीय सुधारणेकडे दुर्लक्ष्य पाहून मोठेंसें नवल वाटणार नाही. तथापि सरकारी अधिकाऱ्यांनीं ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत वागविली पाहिजे कीं, स्थिति आणि प्रगति (order and progress) यांच्या अन्योन्य संबंधासारखा राजकीय आणि सामाजिक सुधारणांचा परस्पर संबंध आहे. अगोदर जगणें आणि मग चांगल्या रीतीनें जगणें. चैतन्यरक्षण झाल्याशिवाय तें सुखानें घालवितां येणें शक्य नाही. मूळ द्रव्य असल्याशिवाय कारागिरी कोठून येणार! विशिष्ट प्रकारच्या राजकीय व्यवस्था समाजाच्या अस्तित्वाला अत्यावश्यक आहेत; म्हणजे त्या नसल्या तर समाजाची वाताहत होते. सामाजिक सुधारणांची तशी गोष्ट नाही. त्या समाजास शोभा देतात, किंवा विशेष प्रकारचा आनंद उत्पन्न करतात. तेव्हां त्या मागून झाल्या तरी चालतील. जातिभेद, बालविवाह, असंमत वैधव्य,

केशवपन वगैरे दुष्ट चालींपासून आम्हांस पुष्कळ त्रास होत आहे; पण मिठावरील जबरदस्त कर, दर तीस वर्षांनीं आमच्या जमिनींच्या बोकांडीस बसणाऱ्या रेव्हिन्यू सर्व्हेचा फेरा, व यमोदराप्रमाणें प्रतिवर्षीं कोट्यवधि रुपये भक्ष्यस्थानीं पडले तरी फिरून आपलें हापापल्यासारखें करणारें लष्करी खातें, इत्यादिकांपासून आम्हांस जो त्रास होत आहे, त्यापुढें सामाजिक शोचनीय दुराचारांपासून होणारा त्रास कांहींच नाही, असें म्हटलें तरी चालेल. या घटकेस ज्या विधवा वैधव्यदुःख भोगीत आहेत, किंवा येथून पुढें आणखी शेंपन्नास वर्षांत ज्यांना तें भोगावें लागेल त्या सर्वांचें दुःख एके ठिकाणीं केलें तरी तें १८७५—७६—७७ सालच्या दुष्काळांत जीं साठ लक्ष मनुष्यें अन्नान्न करून मेलीं, त्यांच्या दुःखाबरोबर येणार नाही, अशी आमची खातरी आहे. ज्या अर्थी पर्जन्यास फेंकून हटकून पाऊस पाडण्याची व दुष्काळ पडूं न देण्याची कला आमच्या सरकारास अद्यापि साधलेली नाही, त्या अर्थी अवर्षणामुळें जनावरांच्या व मनुष्यांच्या प्राणहानीबद्दल सरकारास सर्वथैव जबाबदार धरणें न्याय्य नाही, हें आम्ही जाणून आहों. पण त्या नाशाच्या जेवढ्या भागास सरकारचें दुर्लक्ष्य किंवा हेळसांडीचें वर्तन कारण झालें आहे तेवढ्याबद्दल त्यास दोष देण्यास काय हरकत आहे? हिंदुस्थान हा मुख्यत्वेकरून शेतकीवर उपजीविका करणारा देश आहे व येथें अवर्षणामुळें वारंवार दुष्काळ पडतो याचा पक्का अनुभव आल्यामुळें, अशा अडचणीच्या प्रसंगास अन्नावांचून लोकांचे प्राण जाऊं नयेत अशा हेतूनें सरकारानें जो **फ्यामीन फंड** केला, तो कोठें आहे? विश्वासघाताबद्दल न्यायाचीं कोडतें सामान्य अपराध्यास कडक शिक्षा देतात. दुष्काळनिवारणाकरतां स्वतंत्र कर बसवून जमविलेला पैसा अन्य कार्याकडे लावणें हा विश्वासघात नव्हे काय? पण या फ्यामीन फंडाच्या वादांत तरी पडण्याची काय गरज आहे? आमच्या लोकांचें शेतीवर अवलंबन आणि पर्जन्याची अनिश्चितता हीं येथील दुष्काळाचीं मुख्य कारणें आहेत, हें जरी निर्विवाद आहे, तरी सरकारची जमिनीचा सारा घेण्याची पद्धतीही या दुष्काळाचें कांहीं सामान्य कारण नाही, असें जें मि. सॅम्युअल स्मिथ यांनीं म्हटलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे. दिवसेंदिवस लोकसंख्या वाढत चालली म्हणजे जमिनीच्या मालकांस अनायासें अधिकाधिक फायदा होत जातो, या अर्थशास्त्रांतर्गत तत्त्वाच्या आधारावर दर तीस वर्षांच्या अखेरीस आमच्या कुणब्यांना अनायासानें होत असणाऱ्या फायद्याचा वांटा घेण्यास आमचें सरकार अगदीं आतुर झालेलें असतें! आम्हांस असें वाटतें कीं, या अनायासानें होत असणाऱ्या फायद्याचा एखादा वांट्याचा काय, पण संबंध फायदा घेऊन सरकारचें समाधान होईल तर त्याबद्दल रयत बिलकुल दिलगीर करणार नाही. पण असें होतें कोठें? ही **सर्व्हेबाईची** धाड आली कीं, कोणत्या जमिनीचा सारा किती पट वाढविला जाईल याचा कांहीं नेमच नसतो. कित्येक कुणब्यांनीं असेल नसेल तें गहाण टाकून व हाडांचीं काडें करून रंगारूपास आणिलेलें शेत, वाढलेल्या साऱ्याच्या तापामुळें करपून जाऊन चार दोन वर्षांत तें ओसाड पडूं लागतें! या साऱ्याच्या वाढीशिवाय या सर्व्हेच्या सेनेंत असणाऱ्या सैनिकांच्या नाकदुऱ्या काढून त्यांना संतुष्ट राखण्यासाठीं जो खर्च लागतो तो निराळाच. तात्पर्य, या फेर जमाबंदीच्या पद्धतीमुळें इकडील रयत अगदीं गांजून गेली आहे; कोणताही कष्टाळू कुणबी जमिनीची विशेष मेहनतमशागत करण्यास धजत नाही, व कोणत्याही पैसेवाल्या इसमास जमिनीच्या व्यवहारांत आपला पैसा गुंतविण्याची इच्छा होत नाही. या व अशाच प्रकारच्या इतर कारणांमुळें पुष्कळ जमीन प्रतिवर्षीं पड रहाते, व जी लागवडींत येते तींत हवें तितकें खत पडत नाही, व तीवर व्हावी तशी मेहनत होत नाही. पुष्कळ ठिकाणीं थोड्या खोलीवर पाणी लागण्याचा किंवा तें कोठून तरी आडवून किंवा बांधून आणतां येण्याचा संभव असून, विहिरी खणणें, ताली धरणें, पाट काढणें, लहान लहान कालवे खोदणें, ओढे अडविणें, किंवा तळीं बांधणें अशा कामांत पैसे घालण्याची छाती कोणालाही होत नाही. ज्याच्या त्याच्या मनांत रात्रंदिवस या सर्व्हेचा धाक वाटत असतो. ही महामाया आल्यावर पराकष्टेच्या कष्टानें व खर्चानें पिकास आणिलेल्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा भलताच लचका ती घेऊन बसेल, आणि त्यामुळें पडलेली जखम पुढील तीस वर्षे वहात राहून असह्य वेदना सोसाव्या लागतील, अशा भीतीनें कोणताही शेतकरी म्हणण्यासारखी आपल्या जमिनीची सुधारणा केव्हांच करीत नाही; उलट ही **सर्व्हे** येण्याच्या

सुमारास बरेच कुणबी साऱ्याची रकम कमी व्हावी अशा हेतूनें आपल्या जमिनीची जाणूनबुजून थोडीबहुत नासाडीही करतात, असें आमच्या अनुभवास आलें आहे. याशिवाय प्रतिवर्षी कलेक्टर, असिस्टंट कलेक्टर वगैरे रेव्हिन्यू खात्यांतील स्वाऱ्या आपल्या लवाजम्यासह जमाबंदी करावयास निघाल्या म्हणजे मामलतदारांस व पाटील—कुलकर्ण्यांस त्यांचा दिलखुष राखण्यासाठी व हुकुमाप्रमाणें त्यांची सरबराई उठवून देण्यासाठी स्वतःच्या पदराला जो चट्टा लाऊन घ्यावा लागतो, तो कोणी मोजबाबीतच घेत नाही. इतका सारा उपद्व्याप सरकारानें आपल्या पाठीमागें कशासाठी लाऊन घेतला आहे, हें सांगता येत नाही. प्रतिवर्षी वाढत जाणाऱ्या सरकारी खर्चाचा बोजा अंशतः जमिनीवर तीस वर्षांनीं हटकून लादतां यावा, या हिकमतीनें ही साऱ्याची अस्थिर पद्धती जारी ठेविली असेल तर सरकार फार मोठी चूक करीत आहे, असें म्हटल्यावांचून आमच्यानें राहावत नाही. कारण, या हिकमतीमुळें जमिनीचें वास्तविक उत्पन्न वाढत नसून त्यावरील कराचा भार मात्र वाढत आहे. जमिनीचा सारा कायम केल्यास, म्हणजे लॉर्ड कॉर्नवालीस यांनीं बंगाल प्रांतांत घालून दिल्याप्रमाणें कायम धाऱ्याची पद्धत सर्व हिंदुस्थानभर घातल्यास, सरकारचें नुकसान न होतां एकंदरीत फायदा होणार आहे. तथापि कांहीं वर्षे नुकसान होईल असें मानिलें तरी तें भरून काढण्यास लष्करी खात्यासारखा घबाड खर्च करणाऱ्या खात्यांत काटकसर करण्यास पुष्कळ जागा आहे. पृथ्वीवरील कोणत्याही देशांत येथल्यायेवढ्या सैन्याकरतां येथल्यायेवढा खर्च होत नाही. येथल्या गोऱ्या सोल्जराच्या मागें प्रतिवर्षी जो खर्च येतो त्याच्या निम्माइतका देखील खर्च दुसऱ्या देशांत लागत नाही. पण लष्करी खात्याचा खर्च कमी करा, असा आम्हीं कितीही आक्रोश केला तरी जोंपर्यंत लष्करी सामर्थ्यापेक्षां किंवा बळकटीपेक्षां लोकांच्या संतोषापासून व राजनिष्ठेपासून उत्पन्न होणारी बळकटी विशेष विश्वसनीय व चिरस्थायी आहे, अशी सरकारची खातरी झाली नाही तोंपर्यंत, फौजेचा खर्च कमी न होतां, कदाचित् वाढत जाण्याचा संभव आहे. तेव्हां या प्रसंगीं आम्ही काटकसरीची गोष्टच काढीत नाही. आम्ही सरकारास असें म्हणतो की, सध्यां जमिनीच्या करापासून जें उत्पन्न होत असेल तें पाहिजे तर कमी करूं नका; पण त्याचीच नीट व्यवस्था लाऊन तें कायम करा; आणि यापुढें तें वाढविण्याची आवश्यकता वाटल्यास तें अन्यरूपानें शेतकऱ्यांपासून किंवा साऱ्या रयतेपासून घ्या. पाहिजे तेव्हां वाढवितां किंवा कमी करतां येण्यासारखे दुसरे पुष्कळ कर आहेत. जमीनीचा सारा कायम करण्यांत सर्व पक्षांचा फायदा आहे. करतां अर्थशास्त्रास, राजनीतीस, येथील जुन्या वहिवाटीस, व सुधारलेल्या इतर देशांच्या सांप्रत पद्धतीस असंमत अशी येथील तीस वर्षांच्या पैमाषीची चाल मोडून कायम धाऱ्याची पद्धत सर्वत्र स्थापावी.

आतां राष्ट्रसभेचें काय होणार?

२१-९-९१

ह्युमसाहेबांनीं गेल्या आठवड्यांत प्रसिद्ध केलेलें पत्र सर्वश्रुत झालेंच आहे, तेव्हां आतां त्याचा गोषवारा देण्याची गरज राहिली नाही. आम्हांस आज त्या पत्रांतील मुख्य मुद्यांचा म्हणजे इंग्लंडांत हिंदुस्थानची काँग्रेस उर्फ राष्ट्रसभा भरेतोपर्यंत हिंदुस्थानांत ती भरावी किंवा नाही, या प्रश्नाचा शांतपणें विचार केला पाहिजे. इंग्लंडांत आमची राष्ट्रसभा कोणत्या वर्षी भरेल हें खात्रीनें सांगतां येत नाही. ती भरण्यास दोन, तीन, किंवा चार वर्षे देखील लागतील. ती गोष्ट आमच्या हातांतली नाही. इंग्लंडांतील लिबरल किंवा प्रजापक्ष आम्हांस अनुकूल आहे हें सर्वांना ठाऊकच आहे. हा पक्ष अधिकारारूढ झाल्याखेरीज आमची राष्ट्रसभा तेथें भरून कांहीं फायदा नाही, असें आमच्या इंग्लिश कमिटींतील मित्रांचें व इतर इंग्लिश स्नेह्यांचें म्हणणें आहे. तेव्हां या संबधानें आम्हांस त्यांच्याच सल्ल्याप्रमाणें चाललें पाहिजे. पण त्यांना तर लिबरल पक्ष अधिकारारूढ केव्हां होईल हें खात्रीनें सांगतां येत नाही. झाल्यास कदाचित् पुढल्या वर्षीही होईल, न झाल्यास १८९३ सालीं पार्लमेंटाच्या कायद्याप्रमाणें चालू पार्लमेंट बरखास्त होऊन त्याच्या जागीं नवीन सभासदांची निवडणूक झाली पाहिजे. कारण १८९३ त चालू पार्लमेंटास सात वर्षे होतात. दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें पार्लमेंट बरखास्त न झाल्यास प्रत्येक सात वर्षांच्या अखेरीस चालू पार्लमेंट बरखास्त करून त्याचे जागीं नवीन पार्लमेंट निवडण्याचा म्हणजे त्र्यवयवात्मक पार्लमेंट सभेतील हौस ऑफ कॉमन्स शाखेंत नवीन सभासद निवडून घाडण्याचा हक्क ब्रिटिश राज्यपद्धतीप्रमाणें लोकांस दिलेला आहे. या हक्काअन्वये १८९३ सालीं नवीन पार्लमेंट तर भरणारच. पण त्यांत ग्लॅडस्टनसाहेब आणि लिबरल पक्ष यांचें वर्चस्व होऊन, म्हणजे त्यांच्या वतीनें अधिक सभासद निवडले जाऊन, तेच अधिकारारूढ होतील, अशी जिम्मा कोणासही घेतां येणार नाही. तेव्हा १८९३ सालीं लिबरल पक्षास राज्याधिकार प्राप्त झाला नाही तर १८९४ सालीं देखील आमची राष्ट्रसभा इंग्लंडांत भरतां येणार नाही. तात्पर्य, ज्या वर्षी लिबरलपक्ष अधिकारारूढ होईल त्याच्या दुसऱ्या वर्षी आमचे प्रतिनिधी आमचीं गाऱ्हाणीं इंग्लिश लोकांपुढें सांगावयास जाणार. पण ज्या अर्थी लिबरलपक्षास राज्याधिकार केव्हां मिळेल, याबद्दल या घटकेस निश्चयात्मकपणें कांहींच सांगतां येत नाही, त्या अर्थी आमची राष्ट्रसभा तेथें कोणत्या सालीं भरतां येईल किंवा भरावी, याविषयींही आज कांहीं म्हणतां येत नाही. पण ही भरेतोपर्यंत येथल्या राष्ट्रसभा भरविण्याची कांहीं गरज उरली नाही, असें ह्युमसाहेबांचें म्हणणें आहे, व तें अमलांत आणिलें तर नागपूरच्या सभेनंतर या देशांत राष्ट्रसभा कोणत्या वर्षी पुनः भरेल, याचा निश्चय करणेंही अशक्य आहे. दोन तीन वर्षांत लिबरलपक्षाकडे अधिकार खचित येईल, व तो आला कीं, इंग्लंडांत राष्ट्रसभा भरविण्यास कांहीं हरकत नाही, असें आमच्या इंग्लिश मित्रांचें म्हणणें आहे. पण ही गोष्ट सर्व प्रकारें येथील राजकीय घडामोडीवर अवलंबून आहे. तेव्हां त्या अशाश्वत घडामोडीवर जर आमच्या राष्ट्रसभेचें अस्तित्व अवलंबून ठेवलें तर त्याच्या शाश्वतीबद्दल आज कांहींच अटकळ बांधतां येणार नाही.

तेव्हां आतां आपणांपुढें या घटकेस किंवा येत्या राष्ट्रसभेंत, असा महत्त्वाचा प्रश्न आहे कीं, जी सभा आम्हीं ह्युमसाहेबांच्या अनुषंगानें कशी तरी अस्तित्वांत आणिली, व कशा तरी रीतीने आज सात वर्षे चालविली तिचा आता कांहीं वर्षे निरोप घ्यावा किंवा नाही? ह्युमसाहेबांचें असें म्हणणें आहे कीं, तसें करण्यास कांहीं हरकत नाही. कारण, एक तर अशा सभेनें जें कार्य करावयाचें तें तिनें बऱ्याच अंशी केलें आहे. हिंदुस्थानास कोणत्या गोष्टी पाहिजे आहेत, व त्या कोणत्या रीतीनें मिळण्याचा संभव आहे, याविषयीं सगळ्या हिंदुस्थानभर चर्चा होऊन त्या संबधानें सर्व समंजस लोकांचे विचार कायम व्हावे, आणि ते त्यांच्या

हृत्पटावर पूर्णपणें खोदले जावे हा जो ह्या सभेचा मूळ उद्देश तो ह्यूमसाहेबांच्या मतें पूर्णपणें तडीस गेला आहे. अशोक राजाच्या शिलालेखांपैकीं कांहीं घासून गेले आहेत व थोड्या वर्षांनीं इतरांचीही तीच अवस्था होणार आहे; पण या राष्ट्रसभेनें भारतीयांच्या हृत्पट्टिकेवर जो ठसा उमटविला आहे तो केव्हांहीं लयास जाण्यासारखा नाही! तेव्हां कांहीं वर्षे या सभेची समिधा शेकण्यास हरकत नाही! दुसरें, या सभेकरतां प्रतिवर्षीं लोकांस सुमारे दीड लक्ष रुपये खर्च करावे लागतात. आजपर्यंत हा खर्च करणें आवश्यक होतें. पण सध्यां ज्या अर्थी राष्ट्रसभेनें करण्यासारखें कोणतेंही काम राहिलेलें नाही, त्या अर्थी आणखी एखादें विशेष महत्त्वाचें काम निघेतोंपर्यंत हा खर्च विनाकारण होणार आहे. सव्या लाखाची किंवा दीड लाखाची रक्कम कांहीं लहान नाही. तेव्हां ती निष्कारण खर्चणें हें योग्य नाही. तिसरें, ह्यूमसाहेबांची प्रकृति नीट नसल्यामुळें त्यांस येथून पुढें राष्ट्रसभेच्या मुख्य चिटनिसाचें काम करण्याचें सामर्थ्य उरलें नाही. तें इंग्लंडांत राहून करावें तर प्रतिवर्षीं राष्ट्रसभेच्या बैठकीच्या सुमारास येथें येण्याची दगदग त्यांच्यानें होईल असें वाटत नाही. शिवाय, यापुढें येथल्यापेक्षां इंग्लंडांत राहूनच आपल्या शक्तीप्रमाणें या देशाचा विशेष फायदा करतां येईल, असें त्यांस वाटूं लागलें आहे. या व अशाच आणखी कांहीं कारणांकरतां राष्ट्रसभा कांहीं वर्षे बंद ठेवावी, असा ह्यूमसाहेबांचा अभिप्राय झाला आहे, व त्याला काँग्रेसच्या ब्रिटिश कमिटीची संमति पडली आहे.

हा अभिप्राय वाचून येथील पुष्कळ लोकांस वाईट वाटेल यांत संशय नाही. ज्यानें इतकीं वर्षे आमच्या दोषांवर पांघरूण घालून आमचें हित करण्याकरतां आपलें तन, मन, व धन यांचा मार्गेंपुढें न पहातां हवा तसा विनियोग केला, व राष्ट्रसभारूप प्रचंड अर्भक अस्तित्वांत आणिलें त्या आमच्या “ह्यूमसभे”ला या अर्भकास पुरीं सात वर्षे झालीं नाहीत तों त्याचें उपमातृत्व सोडून देऊन त्याची वाढ खुंटविण्याची इच्छा व्हावी, ही अत्यंत शोचनीय गोष्ट नव्हे काय? लिबरल पक्ष अधिकाररूढ होईतोंपर्यंत इंग्लंडांत राष्ट्रसभा भरवितां येत नाही, व ती तेथें भरेतोंपर्यंत येथें पुनः भरविण्याची गरज राहिली नाही, कारण येथल्या सभेनें करण्यासारखा कांहीं कार्यभाग आतां उरला नाही, हा अभिप्राय ह्यूमसाहेबांनीं आमच्या कर्तृत्वाविषयीं, देशाभिमानाविषयीं, व उद्योगपरायणतेविषयीं अत्यंत निराश होऊन दिला असावा, असा आमचा समज आहे. वऱ्हाड—नागपूर—स्वागत कमिटीची जी त्यांनीं प्रशंसा केली आहे ती अगदीं वाजवी असेल. पण या प्रशंसेनंतर राष्ट्रसभेस तूर्त रजा देण्याचा त्यांचा जो सल्ला आहे तो फारच विपरीत दिसत नाही काय? आम्हांस तर असें वाटतें कीं, आमच्या आपआपसांतल्या कलागती, सामाजिक विषयांच्या संबंधानें आमच्यांतील तंटे, अगदीं सामान्य सुधारणेस धर्माच्या मिषानें विरोध करण्याच्या कामीं आमची विलक्षण आतुरता, एकमेकांच्या मत्सराने देशकार्याची हानि करण्याविषयीं आमची तत्परता, बुद्धिमान्, पूज्य, व वजनदार लोकांचा अपमान करण्याची आमची हौस, कितीही कोरडे ओढले तरी जागेवरून हलावयाचेंच नाही असा आमचा निर्धार, सगळा देश बुडाला तरी हरकत नाही, पण आपला हेका सोडावयाचा नाही असा आमचा आग्रह, व देशाचा नाश झाला असतां व्यक्तीचा बचाव होण्याचा संभव नाही, हें कळत असून देशाकरतां कोणत्याही प्रकारची झीज सोसण्याविषयीं आमची नाखुशी, वगैरे आमच्या अंगच्या अनेक दुर्गुणांमुळें किंवा कमीपणामुळें, आम्ही अगदीं टाकाऊ लोक आहों व आमचा पक्ष घेणारास कधींही यश येण्याचा संभव नाही, अशी ह्यूमसाहेबांची बालंबाल खातरजमा होऊन गेल्यामुळें, आपला व आमचा विशेष दुर्लौकिक होऊं न देतां राष्ट्रसभेचा कसा तरी उभा केलेला हा अवजड डोलारा आपल्या हातानें आपण थंडा करावा, आणि अशा लोकांच्या संगतीनें आपला अवशिष्ट आयुर्भाग घालविण्यापेक्षां तो त्यांच्याच कल्याणाकरतां कां होईना, पण या देशांतून आपला पाय काढून घेऊन व या सभेशीं असलेला आपला प्रत्यक्ष संबंध तोडून घेऊन, आपल्या जन्मभूमींत तो घालवावा, अशा इराद्यानें त्यांनीं हा राष्ट्रसभेस कांहीं वर्षे सुटी देण्याचा विचार काढला असेल, व त्यांच्याप्रमाणेंच ब्रिटिश कमिटींतील इतर गृहस्थांसही

आमची माहिती असल्यामुळे, त्यांनी त्या विचारास आपली संमति दिली असेल असा आमचा तर्क आहे; आणि आमच्यापैकी कित्येकांनी देशाभिमानाच्या, बुद्धिमत्तेच्या, लोकाग्रणीपणाच्या, उद्योगपरायणतेच्या, आणि निर्लोभीपणाच्या केवढ्याही गप्पा ठोकल्या तरी ह्युमसाहेबांसारख्या अद्वितीय मनुष्याच्या पाठीमागे, एकमेकांच्या छातीवर न बसतां किंवा एकमेकांचा जीव घेण्यास तयार न होतां प्रतिवर्षीं लाख रुपये खर्च करण्यास तयार होऊन ही राष्ट्रसभा चालू ठेवणें, आणि हिच्यापासून देशाचा फायदा करून घेणें, हें बहुधा आमच्या हातून होणें अशक्य आहे, असें आम्हांस वाटतें. तथापि कोणाच्या तरी येवढ्या मोठ्या प्रयासानें अशा स्वरूपास आलेलें हें काम आजच बंद पडावें, ही गोष्ट कांहीं केलें तरी मनास बरी वाटत नाही. तेव्हां कोणत्याही रीतीनें ही राष्ट्रसभा एकसारखी चालू ठेवतां येईल किंवा नाही, याचा नीट विचार करणें जरूर आहे व तो आम्ही पुढल्या अंकांत करूं.

राष्ट्रसभा बंद ठेवतां कामा नये

२१-१२-९१

राष्ट्रसभा कांहीं वर्षे बंद ठेवण्याची ह्यूमसाहेबांनी जी सूचना केली आहे ती कोणत्या कारणामुळे केली असावी हें मागल्या अंकांत सांगितलें आहे. ह्यूमसाहेबांनी येथील कांहीं मित्रांस जीं पत्रें लिहिलीं आहेत त्यांवरून आमचा तर्क अगदीं खरा आहे असें आम्हांस आमचा लेख लिहून गेल्यानंतर समजण्यांत आलें. ह्यूमसाहेबांच्या आजपर्यंतच्या भाषणांवरून, लेखांवरून व वर्तनावरून प्रकृतीची आम्हांस जी अटकळ झाली आहे तीवरून असें वाटतें कीं, अगदीं निरुपाय झाल्याशिवाय कोणतीही हातीं धरलेलीं गोष्ट मध्येच सोडून देणें त्यांना त्यांना कधींही रुचावयाचें नाहीं. पण आमच्यासारख्यांशीं गांठ पडल्यावर केवढाही उदारधी व निग्रही पुरुष असला तरी तो काय करणार? मुंबईच्या राष्ट्रसभेंत ज्यांनी ब्रॅडलॉसाहेबांस पाहिलें व त्यांचें कर्णमनोहर व चित्ताकर्षक भाषण ऐकलें त्यांना तो हिंदुस्थानच्या उद्दारासाठीं जगदीशकृपेनें महापुरुष अवतीर्ण झाल्यासारखा दिसला. अशा मनुष्याच्या स्मारकाचे पैसे गोळा होण्यास इतकी दिरंगाई किंवा हलगरज व्हावी काय कीं, मि. नॉर्टनसारख्या आमच्या हितचिंतकास आमचा तिरस्कार उत्पन्न होऊन, त्यानें ब्रॅडलॉ मेमोरिअल फंडास घातलेले आपल्या वांट्याचे पांचशें रुपये परत मागावे, आणि आम्हां गचाळ हिंदु लोकांच्या नादास फिरून लागावयाचें नाहीं, व त्यांच्या अघळपघळ शुष्क वल्गनांवर कधींही विश्वास ठेवावयाचा नाहीं, असा निश्चय करावा, हें आम्हांस किती लाजिरवाणें आहे बरें? कोणी असें म्हणतील कीं, एका मद्रास शहराचा असा प्रकार झाला म्हणून इतर शहरांस किंवा सगळ्या देशास दोष लावणें योग्य नाहीं. यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, ज्यांना यासंबंधानें दोष देतां येणार नाहीं अशीं साऱ्या हिंदुस्थानांत फार झालीं तर चारदोन शहरें निघतील. बाकी साऱ्या ठिकाणीं हीच रड आहे. आम्ही सारे हिंदु एकाच जातीच्या हाडामासाचे झालों असल्यामुळे, आमच्यापैकीं कांहींस इतरांपेक्षां असामान्य निश्चय, वचनभंगभय, निर्लोभबुद्धि, उद्योगपरायणता वगैरे गुण कोठून सांपडणार? मद्रासेप्रमाणें इतर शहरांत नॉर्टनसारखे गृहस्थ असते तर पूर्वेकडील घाटाखालच्या लोकांप्रमाणें आमचीही नाचकळी झाली असती; निदान आमच्या घमेंडीखोर पुण्याची झाली असती, याबद्दल आम्हांस तिळमात्र संशय नाहीं. इंग्लिश एजन्सीकरतां येथून जे ७०० रुपये गेल्या फेब्रुआरी महिन्यांत किंवा जून महिन्यांत जावयाचे होते ते गोळा करण्याच्या कामास गेल्या आठवड्यांत सुरवात झाली, व तें काम तरी रा. गोविंदराव देवलांसारख्या कांहीं गृहस्थांनीं घरोघर हिंडत तडीस न्यावयाचा निश्चय केला असल्यामुळे त्यांस यश येण्याची चिन्हें दिसत आहेत. पण तेंच काँग्रेस कमिटीच्या सदस्यांनीं किंवा तिच्या पदवीधर सेक्रेटरींनीं आपल्या हातीं घेतलें असतें तर कांहीं एक निष्पन्न झालें नसतें, अशी आमची पक्की खातरी आहे. कारण या पुण्यांत अलीकडे लोकाग्रणी म्हणवून घेणाऱ्या कित्येक महत्वाकांक्षी लोकांनीं पोकळ वल्गना करून भल्या लोकांची इज्जत घेण्याचा आणि भाबड्या लोकांस भलभलत्या भुलथापा देऊन आडमार्गास नेण्याचा कारखानाच घातला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. या कारख्याऱ्यांत सामान्य लोकांचे पूर्वकालीन दुराग्रह, मिथ्या देशाभिमान, वेडेपणाच्या धर्मसमजुती, व अजागळपणाचे सामाजिक विचार यांस अर्वाचीन विचारपद्धतीच्या हत्यारांनीं थोडेंसें तासून, घासून व भ्रामक शब्दांची त्यांवर पॉलिश ऊर्फ जिल्हई चढवून हातीं असलेल्या एका इंग्रजी व एका मराठी अशा दोन पत्रांत त्याच्या भपकेदार जाहिराती देण्याचा आणि जे गिऱ्हाईक समक्ष पटतील त्यांस नाना प्रकारच्या गुळचट गप्पा सांगून त्यांकडून असल्या कवडीमोल नादान वस्तूंचा स्वीकार करविण्याचा अहोरात्र क्रम चालला आहे! वाचकहो, तपेंच्या तपें लोहविष्टाचें सेवन करून तपश्चर्या केली तरी देखील हायकोर्टाचे न्यायासनावर बसण्यासारखें ज्यांच्या अंगचें नैसर्गिक किंवा संपादित बुद्धिसामर्थ्य नाहीं, किंवा सारा जन्म धडपड केली तरी राष्ट्रसभेची चिटणिशी मिळण्यासारखी ज्यांची कर्तृत्वशक्ति, सुजनता, किंवा

उद्योगरति नाही, अशांनी त्या न्यायासनावर केवळ गुणैकसाधनाने आरुढ झालेल्या पूज्य गृहस्थांवर, किंवा राष्ट्रसभेकरिता अनंत क्लेश साहून, कष्ट करून, व निढळाच्या घामाने संपादिलेल्या द्रव्याचा बराच व्यय करून ज्यांनी तिच्या मुख्य चिटणिशीस किंवा नायब चिटणिशीस आपला हक्क स्थापित केला आहे अशांवर अनिर्वचनीय शब्दांचा भडिमार करणे आणि निष्कारण त्यांची आणि इतरांची मने क्रूरपणे दुखविणे हे किती लज्जास्पद आहे बरे? नैसर्गिक बुद्धिकौशल्य, कर्तृत्वशक्ति, सौजन्य, उद्योगप्रियता, संपादित ज्ञान व वजन यांमुळे राष्ट्रसभेच्या चिटणिशीचे काम करण्याची किंवा ती पडू न देण्याची योग्यता ज्यांच्या अंगी आली आहे, त्यांवर वृथा घमेडीखोर लोकांनी नेहमी हत्यार धरणे आणि त्यांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढून दर आठवड्यास त्यांच्या हृदयाला प्रत्यक्ष असिधारेहून किंवा अहिदंताहूनही तीव्र अशा शब्दखंजिरांनी भोंसकणे, हे ती कामे करण्यास त्यांचे मन वळविण्याचे प्रशस्त साधन काय? पण स्वार्थ, हट्ट, गर्व, आणि अकटोविकट शहाणपणाची अमर्याद घमेडी यांनी ज्यांस पक्के घेरले त्यांस आपल्या आचारांतील प्रमाद आणि त्यामुळे होणारे देशाचे नुकसान ही कोठून समजणार आहेत? हे लोकांचे खरे अहितकर्ते होत. तेव्हा जे खरे सज्जन व खरे देशहितचिंतक आहेत त्यांनी अशांच्या बोलांकडे दुर्लक्ष करून व **विषवृक्षोऽपि सवर्ध्वं स्वयं छेतुमसांप्रतम्** या साधुवचनाप्रमाणे त्यांच्या वेडेपणाच्या बरळण्याबद्दल त्यांस क्षमा करून स्वतःला योग्य दिसेल ते त्यांनी करावे असे आमचे त्यांस आदरपूर्वक सांगणे आहे.

कांही वर्षे राष्ट्रसभा भरवू नये असें ह्यूमसाहेबांचे मत कोणत्याही कारणामुळे झाले असो, आम्हांस त्यांचे ते मत बरे वाटत नाही. कारण ही सभा कांही वर्षे भरली नाही तर ती पुढे केव्हाही भरणार नाही, अशी भीति आहे. ती थोडी वर्षे बंद ठेवणे म्हणजे निरंतर बंद ठेवण्यासारखेच आहे, व नागपूरच्या बैठकीत तिला कांही वर्षे रजा द्यावी असें ठरेल तर मुंबईकडे तिच्या उपक्रमाचा मान आणि नागपुराकडे तिच्या उपसंहाराचा अपमान आल्यासारखे होईल. तेव्हा नागपूरवऱ्या प्रान्तांनी तरी हे अपयश आपल्या कपाळीं घेऊं नये, अशी आमची त्यांस प्रार्थना आहे. या अपयशास हिंदुस्थानांतील कोणतेही शहर योग्य असेल तर ते पुणेच आहे! आतांपर्यंत राष्ट्रसभा या शहरांत भरली नाही, हे निदान आम्ही तरी आमचे भाग्यच समजतो. जर कांही लोकांच्या फोलकट प्रलापांनी चुकून जाऊन ती येथे भरण्याचा ठराव होईल तर तिची पुरी शंभर वर्षे भरली असेच समजले पाहिजे! आपल्या हाताने आपल्या शहराची अशी नालस्ती करणे हे आम्ही कांही भूषण समजत नाही; पण आपआपसांतली यादवी लपवून ठेवून त्याच्या मोठेपणाविषयी आणि एकमताविषयी इतरांच्या मनांत खोटा समज उत्पन्न करणे हे आम्ही दूषणावह समजतो. आमच्या अंगचे हे दूषण नाहीसे झाल्यावर राष्ट्रसभेचा मान या शहरास मिळावा असें आम्ही मनापासून चिंतितो. पण त्यास आम्ही पात्र होऊं हे मात्र आजच खात्रीने सांगता येत नाही. तथापि, आमच्याने येवढे म्हटल्यावांचून रहावत नाही की, पुढल्या वर्षाची राष्ट्रसभा येथे भरली नाही तरी ती कोठे तरी भरली पाहिजे. ज्या वर्षी ती इंग्लंडांत भरावयाचे ठरेल त्यावर्षी मात्र ती येथे भरली नाही तर याबद्दल आम्हांस फारसा विषाद वाटणार नाही. वास्तविक पहाता ती येथे भरून तेथे म्हणजे इंग्लंडांत भरावी हा उत्तम पक्ष होय. पण खर्चाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अडचणीमुळे ती दोनही ठिकाणीं भरणे शक्य नसेल तर ज्यावर्षी ती इंग्लंडांत भरेल त्यावर्षी ती येथे न भरविण्यास आम्ही नाइलाजास्तव रुकार देऊं. तथापि त्या वर्षाचा खर्च वांचविण्याचा विचार मात्र आम्ही आपल्या मनांत आणतां कामा नये. ज्या प्रांतावर ती भरविण्याची पाळी येईल त्याने नेहमींप्रमाणे वर्गणीचा पैसा अवश्य गोळा केला पाहिजे, व जे प्रतिनिधि इंग्लंडास धाडण्यास लायक असे वाटतील, पण ज्यांना पदरचा खर्च करून जाण्याची ऐपत नसेल, अशांच्या भाड्यातोड्याकडे व अशाच प्रकारच्या इतर कामाकडे तो पैसा लावण्याचा ठराव नागपूरच्या राष्ट्रसभेने करावा, अशी आमची इच्छा आहे. तसेंच, राष्ट्रसभेसाठीं जबलपुरासारख्या एकाद्या सोईच्या ठिकाणीं कायमची इमारत बांधावयाचा ठराव करून त्यास ह्यूम काँग्रेस हॉल असें नांव द्यावे, अशी आमची सूचना आहे. असें केल्याने त्या

महात्म्याच्या ऋणांतून आम्ही आपणांस अंशतः सोडविल्यासारखे होईल. आमच्या देशांतील मोठमोठ्या पगारांच्या जागा परक्या लोकांच्या हातांत गेल्या आहेत; जबाबदारीची व वजनदारीची कामे परके लोक करीत आहेत; आमच्या व्यापाराचा बराच भाग परक्या लोकांच्या हातांत गेला आहे; अनेक वर्षांच्या परराज्यतपनतापामुळे आमचे स्वावलंबन, आमची कर्तबगारी, आमचा उल्हास, आमचे शौर्य, आमचे औदार्य वगैरे गुणांचा न्हास झाला आहे, किंवा त्यांस जबरदस्त उतरता पाया लागला आहे; राष्ट्रसभेसारख्या गोष्टीचे महत्त्व ज्यांस समजते ते निर्धन आहेत, व जे सधन आहेत त्यांस ते समजत नाही; यामुळे पंचवीस किंवा तीस कोटी लोकसंख्येच्या राष्ट्रांत शुद्ध राष्ट्रीय कामासाठी लाख किंवा दीड लाख रुपये गोळा करण्याची मारामार पडू लागली आहे—हें सारें जरी खरें आहे व यामुळे आमची अनास्था केवळ निष्कारण नाही असे दाखवितां येणार आहे, तथापि अशा स्थितीतही आम्ही थोडेबहुत हातपाय न हालविले व कालच्या दिवसांपेक्षां आजचा दिवस बरा करण्याचा प्रयत्न न केला, तर आजच्यापेक्षां उद्याचा दिवस विशेष वाईट येईल, आणि उत्तरोत्तर आमची स्थिति अत्यंत शोचनीय होत जाऊन अखेरीस पर्शियन, ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणे भारतीयांस नामशेष व्हावे लागेल, हें सर्वांनी ध्यानांत ठेविलें पाहिजे; व हा दुर्धर व दुःखकारक प्रसंग आपणांवर न येऊं देण्याबद्दल ज्याने त्याने आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणे झटलें पाहिजे. हा दुःखाचा प्रसंग टाळण्यास राष्ट्रसभेचे अप्रतिहत अस्तित्व एक बलवत्तर साधन सुदैवेकरून आपणास प्राप्त झालें आहे. तेव्हां हरप्रयत्न करून ते आपल्या हातांतून जाऊं न देणें हे आपलें आद्य कर्तव्य आहे. राष्ट्रसभेचा कार्यभाग अद्यापि उरकला नाही. कसा नाही हें पुढल्या अंकांत दाखविण्याचें आश्वासन देतो आणि आज येथच मुक्काम करतो.

अद्यापि राष्ट्रसभेचें काम झालें नाहीं

२८-१२-९१

आमच्या मते राष्ट्रसभेच्या खऱ्या कामास अद्यापि आरंभही झाला नाहीं; तेव्हां तिचा कार्यभाग बराच उरकला आहे, असें कोणीं कोणत्याही कारणानें म्हटलें तरी तें आम्हांस चुकीचें वाटणार आहे, हें उघड आहे. ज्या ऋषितुल्य वृद्ध महात्म्यानें आमच्यासाठीं इतकीं वर्षे अश्रांत परिश्रम केले त्याला आमच्या अनुदारपणामुळें, आलस्यामुळें, स्वार्थकपरायणतेमुळें, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही दोषामुळें, आमचा कंटाळा येऊन त्यानें आमचें नांव सोडून द्यावें, आणि आम्ही हताश होऊन त्यानें अशा भगीरथ प्रयत्नानें अस्तित्वांत आणिलेल्या अज्ञातपूर्व लोकप्रतिनिधीसभेस पंचत्वास मिळूं द्यावें, यापेक्षां त्यानें आपण होऊन आपल्या हातानें कांहीं तरी सबब सांगून तिचा शेवट लावावा, आणि त्यामुळें आपलें व आमचें जितकें कमी हंसें होईल तितकें करण्याचा प्रयत्न करावा, ही गोष्ट त्यांतल्या त्यांत बरी, हें कोणासही कबूल केलें पाहिजे. पण तें कबूल करण्यापूर्वीं ही राष्ट्रसभा आम्हांला चालवतां येणारच नाहीं, असें पक्कें ठरलें पाहिजे. हे ठरविण्यास आजपर्यंत जगापुढें आलेला पुरावा पुरेसा नाहीं असें नाहीं. पण सध्यांचा प्रसंग फारच असामान्य असल्यामुळें, आणखी थोडीशी सवलत देणें जरूर आहे. राष्ट्रसभेच्या संबंधानें आम्हीं आज सात वर्षे या देशांत व इंग्लंडांत केलेल्या वल्गना; यूल, केन, श्वॉन, किंवा ब्रॅडलॉ यांसारख्यांस आम्हांमध्ये राजकीय जागरूकता उत्पन्न झाली आहे असें वाटविण्यासारखी आम्हीं आतापर्यंत तिजबद्दल दाखविलेली आस्था; हिच्यापासून होणाऱ्या भावी फायद्यांची आशा सामान्य लोकांस दाखवून तिच्या खर्चासाठीं त्यांचेकडून पैसे मिळविण्याकरितां त्यांपुढें गायलेले तिच्या गुणांचे स्तुतिपाठ; हिंदुस्थान सरकारास व प्रांतिक सरकारांस ही साऱ्या राष्ट्राची चळवळ आहे असें वाटवून, तिच्याविषयीं केवळ उदासीन न राहण्याबद्दल त्यांच्या मनांत उत्पन्न केलेली बुद्धी, व तिच्यासाठीं आज सात वर्षे साऱ्या देशभर होत असलेली चर्चा, दगदग, आणि मोठ्या संकटानें मिळविलेल्या पैशाचा मनसोक्त व्यय, यांचा जर अखेरीस असा परिणाम झाला तर सर्व सुधारलेल्या लोकांत आमची नाचकळी होईल इतकेंच नाहीं, तर इंग्लिश लोकांच्या मनांत आमच्याविषयीं जर यत्किंचित् सद्भाव असेल तर त्याचाही पूर्ण लोप होऊन ते लोक आणि हिंदुस्थान सरकार आम्हांस अत्यंत पौरुषहीन, देशाभिमानशून्य, व निरंतर दास्यस्थितींत राहण्यासच योग्य असें मानूं लागतील, व त्यामुळें आमची हरएक प्रकारची सुधारणा बंद होईल, व तसें नच झालें तर निदान शेंपन्नास वर्षांनीं तिचें पाऊल मार्गें पडेल यांत संशय नाहीं. आमच्या कपाळीं अशीच गोष्ट लिहिली असेल तर ती चुकण्याचा संभव नाहीं. पण जे शुद्ध दैववादी नाहींत त्यांनीं तरी या प्रसंगीं होईल तितके परिश्रम केले पाहिजेत. या घटकेस आम्हांविषयीं ह्युमसाहेबांची जरी अगदीं निराशा झाली आहे तरी जर आमच्या उल्हासानें आणि प्रयत्नानें आम्हीं वापली राष्ट्रसभा पूर्वीं प्रसिद्ध झालेल्या मताविरुद्ध खळ न पाडतां ती पुढें तशीच चालविण्याची तयारी केली तर त्यामुळें ते आम्हांवर क्रुद्ध होणार नाहींत इतकेंच नाहीं, तर जर या राष्ट्रसभेचें काम इतउत्तर बऱ्याच थाटानें चालेल; तिला लागणारा खर्च लोक आनंदानें देतील; तिचें काम करण्याकरितां वजनदार व विद्वान् गृहस्थ निरपेक्षबुद्धीनें पुढें होतील; आणि प्रतिवर्षीं तिचा अधिकाधिक उत्कर्ष होत जाण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसूं लागतील, तर आपल्या वार्धक्यास, प्रकृतीच्या क्षीणतेस, किंवा अन्य व्यवसायांस न जुमानतां ते येथें येत जातील, व आपल्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा, वजनाचा व कर्तृत्वशक्तीचा फायदा आम्हांस प्रत्यक्षपणें देत जातील याविषयीं आम्हांस काडीमात्र शंका नाहीं. आमच्या लोकांच्या औदासीन्यरूप कडक हिमानें ह्युमसारख्या परोपकाररत उदारधींचा उत्साहरूप झरा अगदीं गोठून जाण्याचा प्रसंग आला तरी देखील परहितबुद्धीनें त्यांनीं आरंभिलेला व्यापार सर्वथैव बंद पडत नाहीं, तर मग त्या झऱ्यांतील उदकाच्या नैसर्गिक उष्णतेत भर पाडणारी उष्णता बाहेरून येऊं लागली तर त्यांचा तो

व्यापार फारच झपाट्यानें चालू लागणार आहे यांत कांहीं संशय आहे काय? राष्ट्रसभा पडूं घावयाची नाही असा निश्चय करून तो अमलांत आणा, आणि मग ह्युमसाहेबांची वृत्ती कशी होते ती पहा.

आमच्या राष्ट्राला खरें राष्ट्रपण आणण्यासाठी आमच्या राष्ट्रसभेची स्थापना झाली आहे, असें आम्हीं समजतो. तेव्हां तें राष्ट्रपण येईतोपर्यंत आमच्या राष्ट्रसभेचें काम झालें, असें कोणासही वाजवी रीतीनें म्हणतां येणार नाही. अलीकडील राजकीय विचारपद्धतीप्रमाणें कोणत्याही राष्ट्राला राष्ट्रपण येणें म्हणजे त्यावर अंमल करणाऱ्या सरकाराचें नियंत्रण किंवा नियमन त्यांतील लोकांचें हातीं येणें होय. आमच्या सरकारचें अशा प्रकारचें कमी अधिक नियमन आमच्या हातीं आल्याखेरीज आमच्या राष्ट्रसभेचें कर्तव्य संपलें असें कसें म्हणतां येईल? **लॅंड लीग, कॉर्न लॉ लीग, स्टेट्स जनरल** वगैरे युरोपीय संस्थांशीं आमच्या राष्ट्रसभेची तुलना करणें बरोबर नाही; कारण राष्ट्रसभेच्या हेतूहून त्यांचे हेतु अगदीं भिन्न प्रकारचे होते इतकेंच नाही, तर त्या संस्थांची घटना, त्यांची काम करण्याची पद्धत, त्यांचा लोकांशीं व सरकाराशीं संबंध, त्या अस्तित्वांत आल्या त्या वेळची किंवा त्यांचा अंमल होत होता त्या वेळची परिस्थिती—यांसंबंधानें आमच्या राष्ट्रसभेची त्यांशीं बरीच विसदृशता आहे. इतकेंच असून राष्ट्रसभेचीं त्यांशीं तुलना करणें कोणास इष्ट वाटत असेल तर त्याबद्दल आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, राष्ट्रसभा स्थापण्याचा मूळ उद्देश काय आहे हें नीटपणें लक्षांत आणून मग त्या संस्थांशीं तिची तुलना खुशाल करा. आजपर्यंत ज्या राष्ट्रसभा भरल्या त्यांनीं कांहींच काम केलें नाही असें आम्ही म्हणत नाही. पण आजपर्यंत झालेल्या कामाची पुढें जें काम करावयाचें आहे त्यांशीं तुलना केली असतां, झालेलें काम कांहींच नाही, असें म्हणावें लागेल. राष्ट्रसभा म्हणजे काय, तीपासून कोणता उपयोग होण्याचा संभव आहे, तिच्या प्रीत्यर्थ लागणारा खर्च आनंदानें करणें अवश्य कां आहे—वगैरे गोष्टींची थोडीबहुत माहिती लिहितांवाचतां येत असणाऱ्या लोकांस झाली आहे. पण राष्ट्रसभेचें नांव ज्याच्या कानावर अद्यापि पडलें नाही, व पडलें असलें तरी ज्यांना हें काय गौडबंगाल आहे हें बिलकुल समजलेलें नाही, असे अद्यापि कोट्यवधि लोक आहेत. या गैरमाहीत लोकांत धनाढ्य असे अनेक गृहस्थ असले पाहिजेत. अशांकडून राष्ट्रसभेस मदत होऊं लागण्यास अजून पुष्कळ वर्षे लोटलीं पाहिजेत. तसेंच, ही राष्ट्रसभा स्थापन झाल्यापासून निरनिराळ्या प्रांतांतील प्रमुख लोक एकेठिकाणीं जमून त्यांचा स्नेह पडूं लागला आहे, व एकमेकांची योग्यता एकमेकांस कळूं लागली आहे, हें जरी खरें आहे, तथापि राष्ट्राचे एकत्व वाटण्यास जितकें संघटन व्हावें लागतें तितकें अद्यापि झालें नाही. शिवाय, भावी राष्ट्रहितासाठीं मनापासून मानसिक कष्ट करण्याच्या किंवा उदारपणें द्रव्य खर्चण्याच्या हौसेचा अंकुर मात्र कोठें कोठें उगवला आहे असें दिसतें; हा अंकुर बळावत जाऊन त्याचा छायाप्रचुर थोर वृक्ष बनणें अजून दूर आहे. सारांश, राष्ट्रसभेसारख्या संस्थेपासून होणारे दुसऱ्या प्रतीचे फायदेही आम्हांस व्हावे तसे होऊं लागले नाहीत; तेव्हां पहिल्या प्रतीचे फायदे फारच दूर आहेत, हें सांगावयासच नको. राष्ट्रसभेनें आजपर्यंत जे ठराव पुनः पुनः पसंत केले आहेत त्यांच्या शिरोभागीं प्रांतिक सरकारांच्या व मुख्य सरकाराच्या कायदे कौन्सिलांत लोकनियुक्त कांहीं प्रतिनिधी असावे, हा होय. या ठरावाप्रमाणें अंशतः अंमल करण्यासाठीं इंग्लंडांतील प्रस्तुत प्रधानमंडळानें गतवर्षीं ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें **इंडिआ कौन्सिल्स रिफॉर्म बिल** आणिलें होतें, पण **ब्रॅडलॉ** साहेब अल्पायुषी झाल्यामुळें ते मधल्यामध्येंच जिरले, हें वाचकांस ठाऊक असेलच. पण क्षणभर वादाकरतां असें समजूं कीं, ब्रिटिश पार्लमेंटानें हें बिल किंवा आम्हांस पाहिजे होतें तसलें बिल पास केलें असतें, आणि त्याचा अँक्ट किंवा कायदा होऊन त्याप्रमाणें आमच्या येथील कायदे कौन्सिलांत लोकनियुक्त कांहीं सभासदांचीं निवडणूक होऊं लागली असती, तरी देखील आम्हांस पाहिजे आहे तें सारे मिळून, राष्ट्रसभेचा इष्ट हेतु सफळ झाला व तिचे कर्तव्य राहिलें नाही, असें आम्हांस म्हणतां आलें नसतें. पार्लमेंटानें येथील कायदेकौन्सिलाच्या सुधारणेविषयीं कितीही उदारपणाचें बिल पास केलें. तरी आमच्या कौन्सिलाच्या घटनेंत दोनतीन प्रकारचें कमीपण रहाणार. तें असें, एकतर, या लोकनियुक्त सभासदांची

संख्या फारच स्वल्प असणार; दुसरें, या कौन्सिलदारांस लष्कर, उत्पन्न व खर्च, आणि परराष्ट्रांशीं संबंध यांच्या वाटाघाटींत आणि निकालांत फारच थोडा अधिकार असणार; तिसरें, मुख्य सरकारच्या कौन्सिलांत जे लोकनियुक्त सभासद असावयाचे ते लोकांकडून प्रत्यक्ष निवडले न जातां, प्रांतिक कौन्सिलांतील सभासदांकडून निवडले जाणार, म्हणजे प्रांतिक कौन्सिलांतील सरकारनियुक्त व लोकनियुक्त सभासदांकडून त्यांची निवडणूक होणार. असें झाल्यानें सुप्रीम कौन्सिलांत शुद्ध लोकनियुक्त सभासद येण्याची आशा मुळींच राहिली नाही. अशा प्रकारच्या सुप्रीम कौन्सिलाच्या घटनेकडे पाहिले असतां युनायटेड स्टेट्स, फ्रान्स, व जर्मनी या देशांतील राज्यरचनेंत ज्यांना **सेकंड चेंबर्स** असें म्हणतात त्यांशीं याचें बरेंच साम्य दिसतें. अशा **सेकंड चेंबर्स**च्या जोडीला शुद्ध लोकनियुक्त **फर्स्ट चेंबर्स** असल्या तरच म्हणण्यासारखा फायदा होतो. या **पहिल्या राजसभांत** फक्त लोकांनी निवडलेले प्रतिनिधि असून त्यांची संख्याही मोठी असते. दुसऱ्या राजसभेची रचना देशपरत्वे बरीच भिन्न दृष्टीस पडते. तरी त्या सर्वांत जी एक विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट दिसून येते ती ही कीं, त्यांत प्रत्यक्ष लोकांनीं निवडलेले सारे सभासद नसून त्यांची संख्याही लहानच असते. तेव्हां साधारणपणें काय नियम काढितां येतो कीं, ज्या सुधारलेल्या देशांतील लोकांच्या हातीं खरी राजसत्ता आली आहे, व त्यांचेकडून त्या देशावर अंमल करणाऱ्या सरकाराचें खरें नियमन होत आहे, त्या देशांत बहुधा लोकनियुक्त सभासदांची बरीच मोठी राजसभा राष्ट्रांतील नियामक अधिकाराच्या बऱ्याच मोठ्या वांट्याचा उपभोग घेत असते. हिंदुस्थानांत स्वतंत्र राज्यव्यवस्था स्थापित होईतोपर्यंत अशा प्रकारची पहिली राजसभा स्थापित होईल किंवा नाही, व झाली तरी म्हणण्यासारखा अधिकार तिचेकडे येईल किंवा नाही याची बरीच शंका आहे. पण हीच गोष्ट **सेकंड चेंबर्सला** म्हणजे मुख्य सरकारच्या “सुधारलेल्या कायदे कौन्सिलांस” किंवा प्रांतिक सरकारांच्या “सुधारलेल्या कौन्सिलांस” ही लागू पडणार आहे. **ज्याप्रमाणाने हिंदुस्थानचें राज्य इंग्लंडांतून होत राहिल त्याप्रमाणाने इंग्लंडच्या धर्तीवर येथे स्थापलेल्या राजकीय संस्थांत अधिकाराचा उणेपणा राहिलाच पाहिजे. पण जर यासंबंधाने इंग्लंडाचें अनुकरण करणें इष्ट असेल तर तेथील हौस ऑफ कॉमन्ससारखी राजसभा येथें स्थापण्यांत येईतोपर्यंत राष्ट्रसभेचा कार्यभाग उरकला, असें म्हणणें अप्रयोजक होणार आहे.** सामान्य वाचकांस या लिहिण्याचें हृद्गत सहज समजणार नाही असें वाटतें. पण जागेच्या व काळाच्या संकोचामुळें त्याचा आज असा संक्षेप करावा लागला. तथापि पुढें केव्हां तरी याच विषयावर विस्तारानें लिहिण्याचें अभिवचन देऊन आज संध्याकाळीं नागपूर येथें भरणान्या राष्ट्रसभेंत काय प्रकार घडून येतात, हें पहाण्यासाठीं उत्कंठेनें तारेकडे डोळे लाऊन बसतो!

स्पृहणीय चूक

६-६-९२

ज्या ठिकाणीं डोळ्यास दिपवून टाकणारा सूर्यप्रकाश फारसा पडत नाही; ज्या ठिकाणीं विस्तृत भूमिभाग दृष्टीस पडत नाहीत; ज्या ठिकाणीं तुफान वारे सुटत नाहीत; ज्या ठिकाणीं नित्याच्या ठरीव वस्तूखेरीज दुसऱ्या वस्तू सहसा पहाण्यांत येत नाहीत, अशा प्रकारच्या कोंदट खोऱ्यांत लहानपणापासून वाढलेला मनुष्य कांहीं कारणांमुळे एखाद्या उंच पर्वताच्या शिखरावर जाऊन बसला तर त्याच्या मनाची काय स्थिति होईल बरें? एकाएकी क्षितिजाचा विस्तार होऊन सुवर्णतुल्य सूर्यकांतीनें माखलेल्या प्रचंड वर्तुलाच्या मध्यभागीं अत्युच्च स्थानीं उभें राहिल्यामुळे सभोंवतालच्या अदृष्टपूर्व सृष्टीचा विलक्षण देखावा पाहून त्याचें मन आश्चर्यानें व अननुभूतपूर्व आनंदानें अगदीं गर्क होऊन जाईल, यांत संशय नाही! आणि जर अशा प्रेक्षकाच्या अंतःकरणांत नैसर्गिक औदार्याचा झरा असेल तर एका क्षणांत सर्व दिशांनीं त्यास पाझर फुटून त्याला असें वाटूं लागेल कीं, या ठिकाणीं ज्या आनंदाचा उपभोग आपणांस मिळत आहे तो आपल्या खोऱ्यांतील इतर लोकांसही मिळावा! पण ही त्याची इच्छा सफळ होणार कशी? जेव्हां ते स्वतःच्या प्रयत्नांनं किंवा याच्या साहाय्यानें अशा उंच ठिकाणीं पोहोचतील तेव्हां तसें न होतां हा जेथल्या तेथें उभा राहून जर मुऱ्यांतल्या लोकांस आपणांस होत असलेल्या अनुपम सुखाचा अनुभव न घेण्याबद्दल दोष देऊं लागेल, व त्यांच्या पूर्वाचारप्रीतीबद्दल त्यांची निर्भर्त्सना करील तर तीबद्दल त्यांच्यापेक्षां खुद्द त्याचेकडेच अधिक वेडेपण येणार आहे. उच्च स्थलीं गेल्याबरोबर त्याला जें अज्ञात सुख झालें त्याचा अनुभव इतरांस व्हावा अशी इच्छा त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाल्यास त्याचें स्वाभाविक सौजन्य सिद्ध होईल; पण “आपण या ठिकाणीं येऊन बसलों म्हणून आपणांस हें सुख मिळत आहे,” या गोष्टीचें भान न रहातां तो तें न घेण्याबद्दल मुऱ्यांतील लोकांस दोष देऊं लागेल तर तसें करणें त्याच्या विचारशक्तीच्या कमीपणाचें व्यंजक होणार आहे. लोकांत नवीन सुधारणांचा प्रसार व्हावा अशी इच्छा करणाराचीहि कधीं कधीं अशीच स्थिति होते. पाश्चात्य ज्ञानरवीचा येथें उदय झाल्यापासून त्याच्या आनंदमय तेजाचा ज्यास बराच लाभ झाला आहे त्यांना अज्ञानतिमिरांत चांचपडत असलेल्या आपल्या देशबांधवांची करुणार्ह स्थिति पाहून फार वाईट वाटतें, आणि आपणांप्रमाणें आचारांतर करण्यास ते तयार होत नाहीत असें पाहून त्यांच्या मूढतेची निंदा करण्याकडे त्यांच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति होते! गलिच्छ रीतीनें रहाणें, उद्योग न करणें, शुष्क वादांत वर्षेच्या वर्षे लोटणें, कोणत्याही कामाची जबाबदारी मनापासून आपल्या शिरावर न घेणें, मुलांच्या व मुलींच्या बऱ्यावाइटाचा नीट विचार न करतां विवाहपाशानें त्यांस हवें तसें जखडून टाकणें, स्वाभाविक प्रेम विसरून जाऊन भलत्याच धर्मसमजुतीमुळे बायकांची, मुलींची, व सुनांची हवी तशी वाट लावणें, जुनें तेवढें निर्दोष आणि कल्याणकारक असा आग्रह धरून बसणें—इत्यादि गोष्टी पाहून, अलीकडील सुशिक्षिताचें मन अत्यंत कासावीस होतें, आणि ज्या ज्या जुन्या संस्थांमुळे असे परिणाम घडत आहेत, त्यांवर तो तुटून पडतो! बालविवाहापासून होणारें नुकसान, केशवपनापासून होणारा जुलूम, जातिभेदापासून वाढणारा द्वेष व अन्याय, या आणि अशाच प्रकारच्या अनेक गोष्टी ‘मला आवडत नाहीत; पण इतरांस कशा आवडतात’, असा प्रश्न तो नेहमीं आपल्या मनाला घालीत असतो, आणि त्याचें खरें उत्तर विचाराच्या कमकुवतपणामुळे त्याच्या ध्यानांत न आल्याकारणानें तो त्यांच्यावरच उलटून पडतो आणि त्यांना दोष देऊं लागतो! पण तो क्षणभर असा विचार करीत नाही कीं आपल्या मनांत जें हें स्थित्यंतर झालें तें कसें झालें? एके दिवशीं निजून उठल्याबरोबर आपल्या डोक्यांत सुधारणेच्या कल्पना एकाएकी येऊं लागल्या, कीं त्या जोडण्यासाठीं आपणांस आपल्या हाडाचें पाणी आणि रक्ताचें पाणी करून सोडावें लागलें! ज्यांनीं पाश्चिमात्य शिक्षणांत काय आहे त्याचा अनुभव स्वतः घेण्याचा प्रयत्न केला नाही किंवा ज्यांस तो इतर अडचणींमुळे करतां आला

नाहीं त्यांचेबद्दल इतकें संतापून जाण्यांत काय अर्थ आहे, हें आम्हांस समजत नाही. चांगली कल्पना मनांत आल्याबरोबर तदनुसार आचरण करण्यास प्रवृत्त होणें हें साधारण मनुष्याचें काम नव्हे. साधारण मनुष्ये आनुवंशिक संस्कारानें, लहानपणीं मिळालेल्या शिक्षणानें, आपल्या जातींतल्या व आपल्या बरोबरीच्या लोकांच्या भयानें, आणि नव्याजुन्याची बरोबर तुलना करून त्यांत चांगलें वाईट कोणतें तें निवडून काढण्यास असमर्थ असल्यानें, नवीन वस्तु स्वीकारण्यास अत्यंत प्रतिकूल असतात. उदाहरणार्थ, केशवपन घ्या. शुचिर्भूत व धर्मशील ब्राह्मणानें सकेशेच्या हातचें पाणी घेतल्यानें किंवा अन्न खाल्ल्यानें देवांचा कोप होतो, पाणी घेतल्यानें तिच्या नवऱ्याच्या मृत आप्तांस दुर्गति प्राप्त होते, तें घेणारांस मोठ्या यातना सोसाव्या लागतात, व तो पृथ्वीवर अधर्म वाढविण्यास कारण होतो, असा ग्रह त्याच्या हाडांस खिळून गेला आहे, व तुम्हीं काहीं केलें तरी तो निघण्याचा बिलकुल संभव नाही, अशा मनुष्याचा राग येऊन काय उपयोग? ज्या विधवांचें पालकत्व दुर्दैवानें त्याच्याकडे आले असेल त्यांचें वपन करणें हेंच अत्यंत कारुण्यकर्म होय असें वाटून तो तदनुसार आचरण केल्यावाचून रहाणार नाही! अशीच स्थिति कित्येक बायकांचीही असते. नवऱ्याच्या पाठीमागें वेणीफणी करणें यांसारखे साध्वीच्या हातून घडणारें दुसरें पाप नाही, अशी त्यांची लहानपणापासून समजूत होऊन गेली असल्यामुळें, आपलें स्वाभाविक भूषण टाकून देणें त्यांस कितीही कष्टावह असलें तरी देवांस व धर्मास संतुष्ट राखण्यासाठीं तसें करणें अवश्य आहे असें त्यांस वाटून, नवरा मेल्याबरोबर त्या आपला केशकलाप उतरून देतात. अशा स्त्रियांपुढें तुम्ही काय करणार? जर तुम्हांला त्यांच्या सुखाची पर्वा असेल तर त्यांना तसेंच करूं दिलें पाहिजे, हें उघड आहे! कित्येक पुरुषांना व स्त्रियांना देवाचें व धर्माचें येवढें मोठें भय नसतें. त्याचा वास्तविक देव व धर्म लोकमत होय. अमका अमका सकेशेच्या हातचें पाणी पितो असा आपला दुर्लौकिक होऊं देणें कित्येकांस दुःसह असतें. अशांच्या पोटांत मुलीबद्दल, सुनेबद्दल, आईबद्दल, किंवा बहिणीबद्दल कितीही दया असली, तरी लोकापवादभयापुढें त्यांची ती दया फिकी पडून ते वपनसें काय, पण त्याहूनही अधिक निर्दयपणाची कृत्ये करण्यास ते तयार होतात. या दुसऱ्या वर्गातील बायकांनाही देवांपेक्षां व धर्मापेक्षां ज्या स्त्रियांत नित्य वागावयाचें असतें त्यांचीच भीति अतिशय वाढत असल्यामुळें, मनांत नसूनही या अनिष्ट आचारास स्वसंमति द्यावी लागते. शिवाय, अशा प्रकारच्या स्त्रीपुरुषांस केव्हां केव्हां असेंही वाटत असतें कीं, ज्या गोष्टीस शास्त्र चांगलें म्हणतें ती स्वतःला बरी वाटत नाही म्हणून केलीं नाही, आणि मागून खरोखरीच तीबद्दल दंड भोगण्याचा प्रसंग आला तर किती वाईट आहे? करतां जी गोष्ट देवांस, लोकांस व शास्त्रांस संमत आहे, असें म्हणतात ती करावी, आणि तींतच आपलें समाधान मानून घ्यावें हा उत्तम मार्ग होय. अशाच रीतीनें प्रत्येक रूढ आचाराविषयीं विचार करणारे व तदनुसार वागणारे लोक असतात. अशा लोकांकडून ते आचार एकाएकीं सुटण्याची बिलकुल आशा नाही. जुनें झालेलें झाड ज्याप्रमाणें सहसा वांकवितां येत नाही त्याप्रमाणें जुने ग्रह फिरवितां येत नाहीत. अनेकदां अशा ग्रहांच्या लोकांस त्यांच्या तंत्रानेंच अखेरपर्यंत वागूं द्यावें लागतें. ते सुधारणेच्या बाहेर आहेत! त्यांच्या हातून घडणारे आचार तुम्हांस कितीही क्रूरपणाचे वाटले व त्यांबद्दल तुम्ही कितीही तळमळलांत तरी त्यांचें मतांतर होण्याचा संभव नाही. आकाशांतून साक्षात् बृहस्पति अवतरला तरी त्याला देखील त्यांची समजूत फिरवितां येणार नाही! त्यांचीं मनं दीर्घ साहचर्यामुळें पाषाणासारखीं कठीण झालेलीं असतात! तेव्हां असे लोक तुमचा युक्तिवाद ऐकत नाहीत म्हणून चवताळून जाण्यांत काय अर्थ आहे? तुम्हांस त्यांची संगति दुःसह झाली असेल तर त्यांच्यापासून दूर राहाणें याशिवाय दुसरा उपाय नाही. तथापि अशा लोकांच्या शास्त्रसंमत मूढ दुराचारांचा संताप येणें हेंही खऱ्या सदय व संस्कृत लोकांस अत्यंत उचित आहे. अशा लोकांच्या स्वाभाविक संक्षोभाचा जरठ मतावर जरी बिलकुल परिणाम झाला नाही, तरी ज्या तरुण पुरुषांचे विचार कायम झालेले नाहीत, व तरुणावस्थेप्रत येऊं लागलेल्या ज्या प्रौढ मुलांच्या व मुलींच्या बुद्धीचा विकास नुकताच होऊं लागला आहे, त्यांच्या मनावर त्यांच्या पुण्य प्रकोपाचा, त्यांच्या युक्तिवादाचा, त्यांच्या सुरस भाषणाचा, त्यांच्या मनोहारी लिहिण्याचा आणि त्यांच्या अनुकरणीय

आचरणाचा फार मोठा परिणाम होतो. तेव्हा आपला पक्ष चांगला आहे म्हणून तो साऱ्यांना एकदम पसंत झाला पाहिजे असे जे त्यांस वाटत असते ती जरी त्यांची चूक आहे तरी ती स्पृहणीय चूक आहे यांत संशय नाही. अशा प्रकारच्या चुका कमीत कमी होऊं देण्याचा एकच उपाय आहे, तो हा की, ज्या सुधारणा तुम्हांस हव्याशा वाटत असतात त्या तुम्हांस कोणत्या शिक्षणामुळे हव्याशा वाटू लागल्या हें ध्यानांत आणून, तसलें शिक्षण तुमच्या सुधारणा ज्यांनीं उचलाव्या असें तुम्हांस वाटत असेल त्यांस द्या, म्हणजे बंडावांचून, संतापावांचून, भांडणावांचून व फुटाफुटीवांचून तुमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील !

हें गूढ कोडे आहे

१३-६-९२

महापुरें झाडें जाती । तेथें लव्हाळे वांचती ॥
ऐरावत रत्न थोर । त्यासि अंकुशाचा मार ॥

बुद्धिवैभव, उद्योगरति, निरपेक्षबुद्धि, साहस, लोकांस वश करून घेण्याचें विलक्षण चातुर्य इत्यादि गुणामुळे खुद्द इंग्लिश लोक **पार्नेलाला** एकदां आयर्लंड देशाचा अनभिषिक्त राजा म्हणूं लागले होते, हें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. असा वाखाणलेला लोकाग्रणी **मिसेस ओशिया**चें प्रकरण कोर्टापुढें येतांच रसातळास गेला, व त्याच्या बरोबर ऐरिश लोकांचा आशावृक्ष समूळ उपटून पडतो कीं काय असा भास झाला! इंग्लंडांतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी **सर चार्ल्स डिल्क** हाही पंचशराच्या जाळ्यांत न सांपडता तर या घटकेस अज्ञातवासांत आपला काळ क्रमीत नसता. यावरून काय दिसतें कीं, जे खरोखरी मोठे पुरुष आहेत त्यांनीं प्रत्येक गोष्टींत फार जपूनच वागलें पाहिजे. ‘अमुक गोष्टीचा लोकांशीं म्हणण्यासारखा संबंध नाही; तेव्हां सामान्य लोकांप्रमाणें मी त्या गोष्टीच्या संबंधानें हवा तसा वागेन’, असें अशा पुरुषांस कधीही म्हणतां यावयाचें नाही. ऐरिश प्रकरणाशीं ओशियाभियोगाचा वास्तविक संबंध काय होता? कांहीं नाही. डिल्क साहेबाचें सारें प्रेम स्वकीय विवाहित स्त्रीवर नसल्यामुळे त्याच्या मुत्सद्दीपणास काय व्यत्यय येणार होता? बिलकूल नाही. पण जनता असा विचार कधीही करावयाची नाही; व ती तसें करीत नाही हेंही कांहीं अंशी बरें आहे. कोणत्याही चांगल्या गुणामुळे ज्याचें नांव लोक वारंवार काढतात, त्याचें सारें वर्तन निर्दोष असणें फार इष्ट आहे. सत्कृत्याबरोबर दुष्कृत्याचें व सद्गुणाबरोबर दुर्गुणाचें स्मरण झाल्यानें मनाला वाईट वाटतें इतकेंच नाही, तर प्रशंसनीय वस्तूंत जेवढा अप्रशस्त भाग दिसत असतो तेवढ्यामुळे तिची वाजवीपेक्षां फार कमी किंमत करण्याकडे आपल्या मनाची सहज प्रवृत्ति होते. तेव्हां कोणत्याही गुणामुळे लोकांपुढें येणें हें एका दृष्टीनें फार संकटावह आहे. लौकिकाचें दान घेण्यासाठीं ज्यानें एकदां फांसा टाकला त्यानें आपल्या आचरणाच्या प्रत्येक भागावर लोकांची करडी नजर आहे हें कधीही विसरतां कामा नये.

हे विचार येथें सुचण्याचें कारण या आमच्या पुण्यांत बरेच दिवस घाटत असलेलें चहाप्रकरण आणि त्या संबंधानें रा. ब. रानडे यांच्या वर्तनावर अलिकडे होत असलेली टीका होय. राव बहादूर इतर सरकारी नोकरांप्रमाणें केवळ एक सरकारी नोकर आहेत, व अलीकडील सुशिक्षित लोकांनीं उघडपणें त्यांस आपलें अग्रणीत्व दिलेलें नाही, हें जरी खरें आहे, तरी आपली नोकरी उत्तम रीतीनें बजावून सांपडेल तेवढ्या अवकाशांत राजकीय, धार्मिक व सामाजिक गोष्टींत आपल्या देशाचें पाऊल पुढें पडण्यासाठीं गेलीं वीस पंचवीस वर्षे खासगी रीतीनें ते जी जीवापाड मेहनत करीत आहेत, तीमुळे हे चालू पिढीचे पुढारी असा स्वाभाविक समज झाला आहे. अशा रीतीनें लोकाग्रणीत्वाप्रत पावलेल्या असामान्य पुरुषाच्या वर्तनाची प्रसंगविशेषीं बरीच चर्चा व्हावी यांत विशेष आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाही. कारण, ज्याची विद्वता, ज्याचे विचार, ज्याचें आचरण, ज्याचें बुद्धिसामर्थ्य, ज्याचा स्वभाव वगैरे गोष्टी लोकांस चांगल्या माहीत झाल्या आहेत त्याचें अमूक प्रसंगीं अमूक प्रकारचें वर्तन होईल अशी अटकळ ते बांधतात; आणि त्या अटकळीविरुद्ध त्याचें वर्तन झालें म्हणजे त्यांची निराशा होऊन त्यास ते दोष देऊं लागतात. रा. ब. रानडे यांच्या आजपर्यंतच्या आचरणावरून चहाबद्दल ते प्रायश्चित्त घेतील असें पुष्कळांस वाटलें नव्हतें. तथापि तसें करणें त्यांना अवश्य वाटल्यामुळे ज्यांची या संबंधानें अटकळ चुकली त्यांस वाईट वाटून ते त्यांना नानातऱ्हेनें दोष

देत आहेत, आणि यांत दोष देणारांकडे विशेष दोष नाही असें आम्हांस वाटतें व खुद्द रावबहादुरांसही बहुधा तसेंच वाटत असेल!

सांतपन, चांद्रायण, किंवा ज्ञाताज्ञातदोषपरिहारक—यांपैकी कोणतेही प्रायश्चित्त घेण्यास तयार होण्याचा माधवरावजींनी जो निश्चय केला तो त्यांनीं अविचाराने किंवा घाईने केला असेल अशी कल्पना करणें सुद्धां अशक्य आहे. हें प्रकरण त्यांच्या मनांत कित्येक महिने घोळत राहून अखेरीस प्रायश्चित्त घेणें हाच प्रशस्त मार्ग होय, अशी त्यांची पक्की खातरी झाल्यावांचून त्यांनीं तसा निश्चय केला नसावा असेंच मानणें योग्य आहे. असल्या कामीं आपण प्रायश्चित्त घेतलें तर युरोपीअन लोक, अलीकडील बहुतेक शिकलेले लोक, व विशेषतः आपले संनिकट मित्र व आप्त आपणांस फार दोष देतील, सर्व इलाखाभर आपल्या वर्तनाची चर्चा होईल, आणि त्याविषयीं नाना तऱ्हेच्या कुकल्पना, कुतर्क निघतील हें त्यांच्या ध्यानांत पूर्णपणें आलें नसावें, असें समजणें म्हणजे ज्या बुद्धिमत्तबद्दल व तारतम्यज्ञतेबद्दल त्यांची येवढी ख्याति झाली आहे, त्या गुणांनीं त्यांना या प्रसंगीं अजीबात दगा दिला असें मानावें लागणार आहे. पण **बाँबे गॅझेटास** त्यांनीं जें उत्तर दिलें आहे त्यावरून तसें झालेलें नाही, हें उघड आहे. **सर्वप्रायश्चित्त** घेण्याचा त्यांनीं जो निश्चय केला तो दूरवर विचार करून व त्याचे सारे परिणाम लक्षांत आणून केला, असें त्यांचें म्हणणें आहे. तेव्हां त्यांनीं जें केलें आहे, किंवा जें त्यांस करावें लागलें आहे तें त्यांना त्यांच्या समजुतीप्रमाणें वावर्गे वाटत नसलेच पाहिजे. तथापि लोकांना त्यांचें करणें बरोबर वाटत नाही. ते असा प्रश्न करतात कीं, ज्यांनीं गेलीं वीस वर्षे सुधारणेच्या अभिमानानें एका प्रकारच्या बहिष्कारांत काढलीं, त्यांनीं या चहासारख्या शुष्क गोष्टीसाठीं **सर्वप्रायश्चित्त** घेऊन चहाच्या व पुनर्विवाहाच्या बहिष्कारांतून बाहेर पडण्याची काय आवश्यकता होती? यांवर माधवरावजींचें व तत्पक्षीयांचें असें उत्तर दिसतें कीं, माधवरावजींनीं चहाकरतां कसलें तरी प्रायश्चित्त घेण्याचें कबूल केले नसतें, तर इतर चहावाल्यांस त्या पापाच्या क्षालनाकरतां मिशादान करावें लागलें असतें. त्यांतल्या त्यांत दुसरी अशी एक नड होती कीं, पुनर्विवाहामुळे माधवरावजींवर पहिला बडा बहिष्कार असल्यामुळे, इतर चहावाल्यांप्रमाणें त्यांस श्री. आचार्यांच्या प्रतिनिधींना प्रायश्चित्त देतां येईना. ही नड दूर करण्यांकरितां सर्वप्रायश्चित्त घेणें भाग पडलें. या प्रायश्चित्तामुळे माधवरावजींवरील पुनर्विवाहाचा बहिष्कार निघून ते इतरांप्रमाणें आचार्यांच्या अधिकारांत आले आणि असें झाल्यावर इतर चहावाल्यांच्या मिशांचा बचाव त्यांस करतां आला. माधवरावजींनीं इतरांसाठीं हें प्रायश्चित्त घेतलें नसतें तर त्यांना सक्षौर प्रायश्चित्त घ्यावें लागलें असतें, व तें त्यांनीं निमूटपणें घेतलें असतें की काय याबद्दल आम्हांस बरीच शंका आहे. तसेंच, या रीतीनें या तंट्याचा शेवट न होता तर तो अधिकाधिक माजत जाऊन ज्या सुधारणा आम्हांस सर्वास इष्ट आहेत त्यांस बराच व्यत्यय येता, हें म्हणणेंही आम्हांस बरोबर वाटत नाही. तथापि माधवरावजींनीं सर्वप्रायश्चित्त घेण्याचें कबूल केल्यामुळे कांहीं चहावाल्यांच्या मिशा बचावल्या यांत शंका नाही. प्रश्न येवढाच आहे कीं, कांहीं इसमांच्या मिशा वांचविण्यासाठीं चहाबद्दल व पुनर्विवाहाबद्दल सर्वप्रायश्चित्त घेण्याचा माधवरावजींनीं जो निश्चय केला तो बरोबर आहे किंवा नाही? आम्हांस तर असें वाटतें कीं, त्यांनीं येवढ्याच कारणाकरितां हा निश्चय केला असेल तर त्या कारणास त्यांनीं द्यावें, त्यापेक्षा अधिक महत्त्व दिलें. या कारणाहून आणखी कांहीं कारणें हा निश्चय करण्यास झालीं असतील तर आमचें कांहीं म्हणणें नाही. वीस वर्षे बहिष्कृत राहिल्यापासून कोणतीहि खरी सुधारणा झाली नाही; उलट नव्याजुन्यांचें वैमनस्य वाढत चाललें; तेव्हां येथून पुढें उभयतांच्या सलोख्यानें कांहीं निष्पन्न झालें तर पहावें अशा विचारानें, किंवा चहाच्या बाबतींत शंकरचार्यांची इतकी आज्ञा पाळली तर इतर सुधारणांच्या संबंधानेंही त्यांचेकडून कांहीं सवलती मिळण्याची आशा दिसल्यानें, जर त्यांनीं हें प्रायश्चित्त घेण्याचा निर्धार केला असेल तर त्यांच्या वर्तनांतील बरेंच वैरूप्य कमी होणार आहे. चहावाल्यांच्या बचावाहून अशा प्रकारचीं दुसरीं कांहीं कारणें आपल्या निश्चयास कारण झालीं,

असा त्यांच्या पत्रांत थोडासा ध्वनि आहे; पण तीं कारणें या प्रसंगीं गुप्तच ठेविलीं पाहिजेत असें त्यांचें म्हणणें असल्यामुळें सामान्य लोक तीं मुळींच नाहीत असें घेऊन चालणार व जेवढ्यांचा त्यांनीं स्पष्ट उल्लेख केला आहे तेवढ्यांवरच त्यांचा निवाडा करणार, हें उघड आहे. माधवरावजींनीं हें प्रायश्चित्त घेतलें नसतें तर ब्राह्मण जातींत एकच कलह माजून रहाता व सुधारणेस मोठा अडथळा येता, आणि त्यांनीं तें घेतलें आहे म्हणून सर्वत्र शांतता होऊन सुधारणेचें पाऊल बिनहरकत थोडें थोडें पुढें पडत जाईल, हीं दोन्हीही विधानें आम्हांस चुकीचीं दिसतात. तथापि हें प्रायश्चित्त घेण्यास ब्राह्मण जातीचें वर्चस्व कायम राखण्याचा प्रयत्न करावा, अशा इच्छेचा उद्भव अलीकडे त्यांच्या अंतःकरणांत झाला असला पाहिजे, असें अनुमान जें बाँबे ग्याझेटांतील **रिफॉर्म**ने काढलें आहे, तें अगदीं निराधार आहे. तसली गोष्ट या थोर पुरुषाच्या स्वप्नांत देखील यावयाची नाही, अशी आमची पक्की खातरी आहे. या एका अनुमानाशिवाय **रिफॉर्म**च्या दोन पत्रांत माधवरावांच्या वर्तनाविरुद्ध आक्षेप घेतले आहेत ते सहसा मोडून काढतां येण्यासारखे नाहीत, असें आम्हांस वाटतें. तथापि माधवरावजींनीं प्रायश्चित्त घेतलें म्हणून सुधारणा पंचवीस वर्षे मागें हटली, किंवा माधवराव प्रार्थनासमाजाचे सदस्य किंवा अनुयायी आहेत म्हणून त्यांनीं जातीचे सारे बंध अजीबात तोडून टाकण्यास तयार असलें पाहिजे, हें म्हणणें आम्हांस सयुक्तिक दिसत नाही. बोलण्याप्रमाणें वागणें हें एखाद्या ल्यूथरच्या किंवा बुद्धाच्या हातून घडतें. माधवराव ल्यूथर किंवा बुद्ध नाहीत, आणि दुसऱ्या एखाद्या ल्यूथराशिवाय किंवा बुद्धाशिवाय जानवें तोडून न टाकण्याबद्दल किंवा अतिशूद्राच्या पंक्तीस जेवायला न बसण्याबद्दल त्यांना सामान्य मनुष्यानें दोष देणें योग्य नाही. तथापि जे आपणांस लोकांचे पुढारी म्हणतात, किंवा ज्यांना कोणत्याही कारणामुळें पुढारीपण आलें आहे, त्यांच्या भाषणांत व वर्तनांत बराच मेळ असला पाहिजे हें उघड आहे. या मेळाची किंवा संगतीची बरोबर इयत्ता काढणें फार कठीण आहे. तरी विशिष्ट प्रसंगीं सारासार विचार केल्यानें अमुक वर्तन त्या इयत्तेंत येतें किंवा नाही, हें सांगतां येण्यासारखें असतें. सुधारकांच्या दृष्टीनें सांप्रत प्रसंगीं माधवरावजींचें वर्तन या इयत्तेंत उतरलें नाही! बाँबे ग्याझेटांतील **स्टेडी रिफॉर्म**ने बहिष्काराचा निष्कारण बाऊ केला आहे. त्यानें वर्णिलेला बहिष्कार अन्य मन्वंतरांतला आहे, चालू मन्वंतरांतला नाही; माधवराव आज वीस वर्षे बहिष्कृत होते तरी ते कोणत्याही प्रकारें एकटे पडलेले नव्हते हें माहीतगार **स्टेडी रिफॉर्म**स ठाऊक असलेंच पाहिजे. तसेंच माधवरावजींची गृहस्थिति अशी आहे कीं, ते ज्या प्रकारच्या बहिष्कारांत आज वीस वर्षे आहेत त्या प्रकारच्या बहिष्कारांत आणखी पाहिजे तितकीं वर्षे त्यांस सहज काढतां येतीं. शिवाय, त्यांनीं प्रायश्चित्त घेतल्यामुळें त्यांच्या घरीं पूर्वीपेक्षां अधिक लोकांचें दळणवळण होऊं लागणार आहे असें आम्हांस वाटत नाही. त्यांच्या घरीं जी जाणारी येणारी व अन्नोदक सेवन करणारी मंडळी आहे ती त्यांनीं प्रायश्चित्त न घेतलें असतें तरी पूर्वीप्रमाणें जात येत असती. अशी स्थिति असून, लोकांस उघडपणें सांगतां न येण्यासारख्या कांहीं कारणामुळें, लोकापवादाची पर्वा न करतां हें प्रायश्चित्त घेणें त्यांस जरूर वाटलें. ठीक आहे. त्यांना वाटत आहे त्याप्रमाणें या प्रायश्चित्तापासून चांगले परिणाम घडून आले आणि इष्ट सुधारणांचें पाऊल या “तोडजोडी” पासून अधिक झपाट्यानें पुढें पडत गेलें, तर सध्यां ज्या गोष्टीबद्दल त्यांना दोष देण्यांत येत आहे, तीच गोष्ट त्यांच्या चिरकालिक स्तुतीस कारण होईल; पण तसें न झालें तर त्यांच्या चरित्र-लेखकास मोठ्या कष्टानें व दुःखानें या ग्रामण्यप्रकरणाचा उल्लेख करावा लागेल हें निर्विवाद आहे!

जे कोणीं वरील लेख थोड्या काळजीनें वाचतील त्यांस तो लिहिणें आम्हांस किती जड झालें असावें, हें दिसून येणार आहे. कोणत्याही राष्ट्राचें इतर राष्ट्रापाशीं जें वजन असतें तें बहुधा त्यांतील प्रमुख पुरुषांमुळें असतें. नूलकर, तेलंग, भांडारकर, रानडे यांविषयीं कोणाचें कांहीं मत असो; ही गोष्ट निर्विवाद नाही काय कीं, शहाणपण, सारासार विचार, सल्लामसलत, राजकीय, धार्मिक व सामाजिक विषयांवरील मते व तत्संबंधक सुधारणा इत्यादि गोष्टींत आम्हां महाराष्ट्रीयविषयीं कांहीं विचारपूस करावयाची झाली

तर परक्या लोकांच्या तोंडाला साहजिकपणे यांचीं नांवे येतात? तसेंच, आम्हांसही आपल्या मनाशींच हें कबूल करावयास नको काय की, या प्रांताचें इतर प्रांतांत व साहेब लोकांत जें वजन आहे तें मुख्यत्वेकरून या चौघांमुळे आहे. यांना तुम्ही उघडपणे आपले पुढारी म्हणा किंवा म्हणूं नका. चालू पिढीची बरीच मदत यांच्यावर अवलंबून आहे, हें कोणाही समंजस मनुष्यास नाकबूल करतां येणार नाही. तेव्हां राष्ट्रासंबंधानें ज्यांच्याकडे येवढी जबाबदारी आली आहे, त्यांना कोणत्याही प्रसंगी “तुम्ही चुकलां” असें साफ म्हणणें कठीण आहे. तथापि प्रत्येकाला थोडीबहुत विचारशक्ति असते, आणि आपणांकडून होईल तितका तिचा चांगला उपयोग करणें हेंही त्याचें कर्तव्य आहे. या दोन गोष्टी नजरेपुढें एकसारख्या ठेऊन या अत्यंत खेदजनक ग्रामण्यप्रकरणाविषयीं आम्हांस जें शांत विचारांतीं उचित वाटलें तें आपणांकडून होईल तितक्या काळजीनें लिहिलें आहे. असें असूनही जर एखाद्या सन्मान्य पुरुषाविरुद्ध टांकांतून एखादा वेडावांकडा शब्द गेला असेल तर त्याबद्दल आम्हांस फार वाईट वाटणार आहे, हें सांगावयास नकोच.

हें पति-प्रेम कीं पुरुषवर्गाची निर्घृणता

२६-९-९२

येथें गेल्या मंगळवारीं पहांटेस विश्रामबागेजवळ कोणी केतकर नांवाचा एक गृहस्थ आसन्नमरण झालेला पाहून त्याच्या पत्नीनें विहिरींत उडी टाकून आत्महत्या केली, व नंतर थोड्याच वेळानें नवऱ्याचेंही प्राणोत्क्रमण झालें. ही बातमी अद्याप साऱ्या महाराष्ट्रभर होणें आहे. ती झाली म्हणजे येथील कांहीं धर्माभिमानी म्हणविणाऱ्या पत्रकारांप्रमाणें इतर ठिकाणच्या पत्रकारांसही आपला धर्माभिमान व्यक्त करण्याची स्फूर्ति झाल्यावांचून राहणार नाही. सुधारकांनीं हिंदुधर्माच्या उत्तमोत्तम आज्ञांची कितीही टवाळकी मांडली, किंवा सरकारानें त्याविरुद्ध कितीही कायदे केले, तथापि त्या आज्ञांचें अवलंबन करणाऱ्या अनुकरणीय विभूति कधीं कधीं व कोठें कोठें ईश्वरप्रेरणेनें कशा उत्पन्न होतात हें दाखविण्यास व त्यावरून सनातन हिंदुधर्म अगदींच ठार बुडाला नाही हें सिद्ध करण्यास परवां मुंबईस घडलेल्या उदाहरणाप्रमाणें या हतभागी स्त्रीचें उदाहरणही त्यांस उपयोगी पडेल यांत संशय नाही. आतां अशा प्रकारें आत्महत्या करणाऱ्या स्त्रियांस ‘अहल्या-द्रौपदी-सीता-तारा-मंदोदरी’ यांच्या पंक्तीस बसवून त्यांचे गोडवे गाणें म्हणजे अप्रत्यक्ष रीतीनें, दयाळू इंग्रजसरकारानें केलेल्या सतीच्या कायद्याचें उल्लंघन करण्याकडे लोकमताची प्रवृत्ति करून, आत्महत्येस उत्तेजन देण्यासारखें आहे, असें कोणी प्रतिपादन केल्यास तो मुद्रणस्वातंत्र्याच्या शत्रु ठरेल असें वाटत नाही. हें कसेंही असो, परंतु या विचारशून्य लेखकांच्या प्रलापाचा भोळ्या लोकांच्या मनावर अंशतः तरी परिणाम होण्याची भीति असल्यामुळे, त्याचें परिमार्जन करणें निदान आम्ही तरी आपलें कर्तव्य समजतां. मुलामागून आईनें, भावामागून बहिणीनें किंवा नवऱ्यामागून बायकोनें प्राणत्याग करणें म्हणजे हे मूढ पत्रकार म्हणतात त्याप्रमाणें धर्माचरण नसून उघड उघड अधर्माचरण होय. आतां आम्ही तर बोलून चालून सुधारक, हिंदुधर्माचा समूल उच्छेद करणारांत आमची गणना, तेव्हां आमच्या या उक्तीवर सर्व लोकांचा एकदम विश्वास बसण्याचा संभव नाही हें आम्ही जाणून आहों. तेव्हा लोकांस पटेल असा आधार त्यांस दिला पाहिजे, व तो देण्यास आमच्या जवळ आहे. **सर वुडिलियम बेंटिक** यांनीं ही अमानुष चाल बंद करण्याचें धैर्य करण्यापूर्वीं हजारों वर्षे यांतील अधर्म आमच्या विचारी पूर्वजांस स्पष्ट दिसून आला होता व तो त्यांनीं स्पष्ट शब्दांनीं व्यक्त करूनही दाखविला होता. **बाणभट्ट** म्हणून ख्रिस्ती शकाच्या ७ व्या शतकांत जो प्रसिद्ध विद्वान कादंबरीकार होऊन गेला, त्यानें आपल्या **कादंबरीनामक** ग्रंथांत कथाप्रसंगानें या दुष्ट चालीविषयीं आपलें मत प्रसिद्ध केलें आहे. [डॉ. **भांडारकर** यांचें संस्कृत दुसरें पुस्तक शिकणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांस वर निर्दिष्ट केलेल्या बाणोक्तीचीं ओळख आहेच. तथापि इतर वाचकांकरितां ती येथें उतरून घेतों :-

“यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः; मोहविलसितमेतत्; अज्ञानपद्धतिरियम्; रभसाचरितमिदम्; क्षुद्रदृष्टिरेषा; अतिप्रमादोऽयं; मौर्ख्यस्खलितमिदं; यदुपरते पितरि, भ्रातरि, सुहृदि, भर्तरि, वा प्राणाः परित्यज्यन्ते। स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तं; अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिं असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते.”] त्याचा थोडक्यांत आशय असा आहे कीं, “बाप, भाऊ, इष्टमित्र, किंवा नवरा यांच्या पाठीमागून जीव देणें म्हणजे निवळ मूर्खपणा होय. तसें करणाराचा उद्देश पाहिला तर आपणास होणाऱ्या असह्य दुःखापासून आपली मुक्तता करावी, इतकाच असतो. तसें करून म्हणजे मेलेला मनुष्य जीवंत होतो असें नाही, किंवा पदरीं पुण्य जोडतें असेंही नाही; त्याच्या योगानें उत्तम गति मिळते किंवा नरकांत पडण्याची भीति नाहीशी होते असाही प्रकार नाही. बरें, एखाद्याच्या मागून जीव दिल्यानें त्याचें पुनः दर्शन घडणें किंवा त्याचा समागम होणें हेंही शक्य नाही; कारण मृताच्या पुण्यपापाप्रमाणें त्याला गति मिळणार. मागून जीव देणारास आत्महत्येचें पातक लागून तो

आत्महत्या करणारांत जाऊन पडणार.” आमच्या वेदशास्त्रशून्य पत्रकारापेक्षां **बाणभट्टास** हिंदुधर्माचें अधिक ज्ञान होतें याविषयीं कोणी शंका घेईल असें वाटत नाहीं. तेव्हां नवऱ्याच्या आधीं, बरोबर, किंवा मागून बायकोनें जीव देणें हें आमचें धर्मभ्रष्ट पत्रकार सांगतात त्याप्रमाणें धर्मसाधन किंवा पातिव्रत्यरक्षण नसून केवळ अविचाराचें किंवा स्वार्थाचेंच व्यंजक होय व त्याच्या योगानें मिळाली तर अधोगति मात्र मिळणार हें कोणासही सहज दिसण्यासारखें आहे.

नवऱ्याच्या पाठीमागून सती जाण्यांत धर्मसाधन आहे अशी जरी पूर्वी कोणाची समजूत असली, तथापि हल्लीं ती बहुतेक लुप्तप्राय होऊन गेली आहे. तेव्हां तसें करण्यांत धर्म आहे म्हणून या धर्माभिमान्यांनीं कितीही कंठशोष केला, तथापि तो केवळ निष्फल होईल इतकेंच नाहीं, तर राणीसरकारांनीं साऱ्या हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें यांच्या हातीं दिलीं, अशी वेडगळ कल्पना क्षणभर केली, तथापि यापुढें या देशांत सतीची चाल पुनः अस्तित्वांत येणें म्हणजे पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेकडे उगवण्याइतकेंच असंभाव्य आहे अशी आमची पक्की खात्री आहे. परंतु असल्या लेखांनीं सतीचा प्रघात फिरून जरीनें सुरू होणें जरी अशक्य असलें, तथापि त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून उपयोगी नाहीं. दुसऱ्या अनेक कारणांमुळें जीव देण्याकडे ज्या विधवांच्या मनाची आधींच प्रवृत्ति झाली असेल त्यांच्या कांनीं असले लेख गेल्यानें त्या प्रवृत्तीस एक प्रकारचें—अंशतः कां होईना—साह्यच होण्याची भीति आहे हें यापूर्वीच ध्वनित केलें आहे. परंतु त्यांच्यापेक्षांही अधिक भीति म्हटली म्हणजे विधवांची शोचनीय स्थिति सुधारण्याकरितां आजमितीस जे प्रयत्न चालू आहेत, त्यांस या लेखांपासून येणारें विघ्न हें होय, व तें येऊं नये म्हणून अशा लेखांचा पोकळपणा जेव्हांच्या तेव्हां लोकांच्या नजरेस आणला पाहिजे.

सर्वांहून प्रिय अशा प्राणाचाही त्याग करण्याकडे विधवांच्या मनांची प्रवृत्ति होण्यास, व त्याप्रमाणें कित्येकांच्या हातून कृतीही घडण्यास, मुख्य कारण जी पुरुषवर्गाची निर्धृणता, तिच्यावर पांघरून घालण्याकरितां, या स्त्रीद्वेष्यांकडून जशी स्त्रियांच्या धर्मबुद्धीबद्दल धन्यता गायिली जाते, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या पतिप्रेमातिशयाचा महिमाही वर्णिला जातो. आम्हांस तर वाटतें कीं स्त्रियांविषयीं आमच्या ज्या समजूती आहेत, व त्यांच्याशीं आमचें जें वर्तन घडतें, त्याचा शांतपणें विचार केल्यास प्रेमातिशयाबद्दल स्त्रियांची वाखाणणी करणें म्हणजे अप्रत्यक्ष रीतीनें आपली पशुता व्यक्त करणें होय, असें या लेखकांस कबूल करावें लागेल! नवऱ्याकडून पदोपदीं आपला अपमान होत असून, किंवा याच्याही पलीकडे मजल गेली असून, त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें कीं आपला ऐहिक बाजार आटपला, असें समजून आपलेंही प्राणोत्क्रमण करण्यास उद्युक्त होणाऱ्या स्त्रिया जर हिंदुस्थान देशांत नेहमीं दृष्टोत्पत्तीस येत असतील, तर मग अशा अलौकिक स्त्रियांची स्तुति करण्यापेक्षां त्यांच्याशीं पशुतुल्य आचरण करणाऱ्यांची होईल तितकी निर्भत्सना करणें हेंच अधिक श्रेयस्कर होईल यांत संशय नाहीं. परंतु असा वास्तविक प्रकार नाहीं, व तो तसा नाहीं याचेंही आम्हांस आश्चर्य वाटत नाहीं. जसें द्यावें तसें घ्यावें. स्त्रीजातीविषयीं ज्या देशांतील लोकांचे विचार उत्तम असून आचरणही बहुतेक अंशीं अनुकरणीय असतें, त्या देशांत जर अशा अलौकिक प्रेमाचीं उदाहरणें दृष्टीस पडलीं नाहींत, तर आश्चर्य कोणतें? नवरा कितीही गांजणूक करीत असला तथापि त्यास जीव कीं प्राण मानून रहाणाऱ्या स्त्रिया या देशांत केवळ अपवादक नसून लक्षावधि आहेत ही गोष्ट आम्ही कबूल करतो. फार तर काय, परंतु बायकोला घरीं तळमळत टाकून पण्यागनेच्या अधरपानाचे निःशंकपणें घुटके घेणारे, व तिच्यापासून मिळविलेल्या दिव्य प्रसादाच्या दुर्गंधीनें बायकोस नकोसा जीव करून टाकणारे पतिराजही हिंदुस्थानांत स्त्रियांस अत्यंत सेव्य व वंद्य झालेले आम्हीं पाहिले आहेत; व असाही पति निवर्तला असतां त्याच्या मागून बायकोनें जीव दिला, तर त्याचेंही आम्हांस आश्चर्य वाटणार नाहीं. पण याचें कारण पतिप्रेमातिशय मात्र नव्हे! आपस्वार्थी पुरुषवर्गानें त्यांच्यावर चालवलेला जुलूम,

त्यांचा पक्षपात, त्यांची क्रूरता हीच त्या आत्महत्येचीं कारणें होत. या पतिप्रेमवाद्यांस आम्ही असा एक प्रश्न विचारतो कीं हें प्रेमाचे प्रदर्शन हिंदु विधवांकडून व त्यांतही वरिष्ठ वर्गाच्या विधवांकडूनच कां व्हावें? दुसऱ्यांकडून कां होऊं नये? इतर जातींत व इतर देशांत सर्व स्त्रियांचीं अंतःकरणें प्रेमविमुखच आहेत काय? आईचें आपल्या पुत्रावर जें प्रेम असतें त्याची बरोबरी दुसऱ्या कोणत्याही प्रेमाच्यानें करवेल असें आम्हांस वाटत नाही. पण असा अत्यंत प्रिय पुत्र गमावला असतां जीव देणाऱ्या आयांची संख्या, व आजपर्यंत सतीच्या मिषानें किंवा उघड आत्महत्या करून जिवास मुकलेल्या विधवांची संख्या यांत जमीनअस्मानाचें अंतर कां दिसून यावें? या भरतखंडांतील पुरुषवर्गांत आपल्या प्रिय स्त्रीच्या प्रेताबरोबर आपणासही दग्ध करून घेणारा एखादा पुरुषही कां दृष्टीस पडूं नये? कां प्रेमाचें बीं रुजण्यास पुरुषाचें अंतःकरण सर्वस्वीं अपात्रच आहे? या व अशाच दुसऱ्या प्रश्नांचीं समर्पक उत्तरें देण्याचा जोंपर्यंत या पतिप्रेमवाद्यांकडून प्रयत्न झाला नाही तोंपर्यंत विधवांस जीव देण्यास त्यांचा पतिप्रेमातिशय कारण होतो या कोटिक्रमावर कोणाचाही विश्वास बसणें शक्य नाही. स्त्रियांकडून व विशेषेकरून ब्राह्मण स्त्रियांकडूनच जीव देण्याचा कां प्रयत्न होतो, व पुरुषवर्गाच्या प्रेमातिशयाचा अतिरेक होऊन त्यांचें नाव साधुपुरुषांच्या पटांत कां येत नाही? याचें आम्हीं पाहिजे तर कारण सांगतो. पुरुषाची बायको मेल्याबरोबर ‘पतीनां कबरीबंधो पत्नीबन्धाय जायते’ या न्यायावर तो १० वर्षांचा असो कीं ५० वर्षांचा असो, त्याचें डोकें न्हाव्याकडून सपाट गुळगुळीत करावें! त्यास तांबडें बांड परिधान करण्यास द्यावें, त्यास पुनर्विवाहाची बंदी असावी, त्याचें आयुष्य सर्वतोपरी स्त्रियांवर अवलंबून असावें, पोटाची बखळी भरण्याकरतां त्यास लाटण्यापोळपाटाचा आश्रय करणें भाग पडावें, फुटक्या नशिबाचा, कपाळकरंटा, पांढऱ्या पायांचा म्हणून ज्यानें त्यानें त्यास एकसारखें टोंचीत सुटावें, त्यास सासुरवासाचें शिक्षण द्यावें, तो घरांतून बाहेर पडल्याबरोबर ‘अरे बोडका पुढें आला, अपशकुन झाला’ म्हणून सर्वांनीं त्याची छीः थूः करावी. तात्पर्य, आमच्या अनाथ गतभर्तृकांच्या आयुष्यक्रमाचा त्यास आस्वाद घेऊं द्यावा! आणि याची प्रतीति घेण्यास पुरुषवर्गाचीं तयारी असल्यास त्यांच्याही पत्नीप्रेमाचा अतिरेक होऊन विहिरीच्या तळाची पहाणी करण्यास तेही तयार होतील याची आम्ही हमी घेतों. अरेरे! आम्हां पुरुषवर्गाच्या पक्षपातानें व मनाच्या कठोरत्वानें बिचाऱ्या स्त्रियांवर असे अनर्थ ओढवत असून व सर्वांहून प्रिय अशा प्राणाचीही आहुति देण्याचा त्यांजवर येत असलेला भयंकर प्रसंग आम्ही प्रत्यक्ष डोळ्यानें पहात असून, त्याचा प्रतिकार करण्याची आम्हांस वासना होऊं नये, व अशा रीतीनें त्यांनीं आडविहीर जवळ करण्यांत त्यांचें विलक्षण प्रतिप्रेम व्यक्त होतें, यांत त्यांची धर्मबुद्धि दिसून येते, व हेंच त्यांच्या जन्माचें सार्थक, म्हणून आम्हीं बरळत सुटावें याहून आमच्या मतिभ्रष्टेचें दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे? आम्हांस तर हा सारा प्रकार खोडसाळपणाचा दिसतो. आजपर्यंत स्त्रीजातीस दिलेल्या दुःखावर हें केवळ डाग देण्यासारखें आहे असें आम्हास वाटतें. किंबहुना ही साऱ्या स्त्रीजातीची विटंबना होय असेंही आम्ही म्हणतो.

विधवांशीं पुनर्विवाह लावण्यास सुधारक एका पायावर उभे आहेत, त्यांस आश्रय देण्यास शारदासदन तयार आहेच; तेव्हां असें असूनही ज्या अर्थी विधवा जीव देण्यास तयार होतात, त्या अर्थी त्यांचें पतिप्रेमच अद्वितीय असलें पाहिजे, असाही एक कोटिक्रम लढवण्यांत आला आहे. यासंबंधानेंही पुष्कळ लिहितां येण्यासारखें आहे; परंतु तसें करण्याची आजच घाई नसल्यामुळें व आर्टिकलची मर्यादाही भरत आली असल्यामुळें आम्ही आज आटपतें घेतों. तथापि जातां जातां इतकें सांगतां येईल कीं, वयास ४०—५० वर्षे झालीं असून व उपवर स्त्रीची अति उत्कट इच्छा असूनही ज्या कारणांकरितां १० वर्षांच्या अल्लड पोरीच्या गळ्यांत माळ घालून तिला खुराक सुरू करण्यास आमचे पुरुष तयार होतात, व संमतिवयाच्या कायद्याबद्दल सरकारावर व सुधारकांवर दांतओठ खाण्याचा प्रसंग आपणांवर आणतात, त्याच कारणांकरितां विधवांसही पुनर्विवाहापेक्षां व शारदासदनापेक्षां विहीरच अधिक आदरणीय वाटते.

वेळेवर सूचना

१४-११-९२

कांहीं दिवसांपूर्वी धर्मसंबंधाचा कांहीं वाद वर्तमानपत्रांत चालला असतां, जुन्या लोकांस आम्हीं असें बजाविलें होतें कीं, रा. जिन्सीवाले, किंवा रा. टिळक हे जुन्या लोकांचे खरे पुढारी नव्हत. संमतीच्या बिलासारखा एखादा वादग्रस्त प्रश्न निघाला असतां, त्यांच्या एकदेशीय विचारपद्धतीमुळे व आग्रही स्वभावामुळे ते क्षणभर देवभोळे कर्मठ ब्राह्मण भासण्याचा संभव आहे; पण तेवढ्यावर हिंदु धर्माच्या साऱ्या कैवाऱ्यांनीं चकून जाऊन असल्या गृहस्थांस आपले खरे म्होरके म्हणून प्रेमानें कवटाळूं नये; मार्गेपुढें यांच्यापासून दगा होण्याचा संभव आहे! माजी प्रोफेसर जिन्सीवाले सुधारकांना आपल्या खेटरापाशीं उभें राहूं देण्यास तयार नसतील हें खरें आहे. पण ठाण्यास त्यांनीं आपल्या पवित्र पादुकांची महती गातांना असा विचार केला नाहीं कीं, या इंग्रजी राज्यांत प्रत्येकाला आपल्या पादत्राणास हवी तेवढी प्रतिष्ठा देण्याचा पूर्ण अधिकार प्राप्त झाला आहे! सुधारकांना व प्रार्थनापंथाच्या लोकांनाही आपल्या जोड्यांबद्दल अतिशय पूज्यबुद्धि आहे, आणि त्या जोड्यांस वेडावून गेलेल्या जिन्सीवाल्यांसारख्यांचा स्पर्श न व्हावा याविषयी तेही त्यांच्या इतकेच उत्कंठ आहेत! रा. म. मो. कुंटे कैलासवासी झाले त्या वेळेस आम्हांस असें वाटलें होतें कीं, तब्यत लागेल तेव्हां अत्यंत असंबद्ध प्रलाप करणारा मनुष्य आमच्यातून नाहींसा झाला! पण आमच्या ठाण्याच्या बातमीदारानें रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले, एम्. ए., यांच्या भाषणाचा जो गोषवारा दिला आहे तो मूळ अस्सलासारखा बराच असेल तर असंबद्ध प्रलाप करण्याच्या कलेचा लोप अद्यापि महाराष्ट्रांत झाला नाहीं, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं! या संबंधानें श्रीधरपंतांनीं आजपर्यंत जेवढीं करामत करून दाखविली आहे तेवढीवरच आम्ही त्यांस कुंट्यांच्या वारसाच्या हक्काचें सर्टिफिकीट देतो, आणि अशी शिफारस करतो कीं, त्यांनीं या कलेवर आणखी थोडेसे परिश्रम करावे. या आमच्या विनंतीचा ते आदर करतील तर थोड्या दिवसांत ‘बापसे बेटा सवाई’ असा लौकिक या कामांत ते संपादितल यांत बिलकुल संशय नाहीं! श्रीधरपंतांस आमचें आणखी एक असें सांगणें आहे कीं, त्यांनीं निदान जुने लोक तरी आपणांस आपल्याजवळ येऊं देतील अशा प्रकारचें वर्तन व भाषण करावें! कांहीं वागणें व बोलणें थेट सुधारकपंथाचें आणि कांहीं थेट जुन्या पंथाचें—अशी सळभेसळ करून आपणांस कोठेंच थारा नाहीं असें त्यांनीं करून घेऊं नये. प्रार्थनासमाजाला शिव्या देणें हें जुन्या धर्माच्या लोकांची प्रीति संपादण्याचें बलवत्तर साधन आहे खरें; पण वेदांचें ईश्वरप्रणीतत्व हिरावून घेऊन त्यांस मनुष्यकृतींत काढणें हेंही फार धोक्याचें काम आहे. या मतावर श्रीधरपंत वारंवार फार अवसान देतील तर जुने लोक त्यांना आपल्या चर्मत्राणाचा समागम घडूं देतील किंवा नाहीं अशी भीति आहे! कसेंही झालें तरी **इतो ब्रष्टस्ततो ब्रष्टः** ही स्थिति चांगली नाहीं. सुधारकांच्या गोटांतून साफ बाहेर पडण्यापूर्वी वैदिक धर्माभिमानी तरी आपणांस आपल्या गोटांत येऊं देतील किंवा नाहीं याचा पूर्णपणें विचार करून मग काय करणें असेल तें करावें; नाहींतर त्रिशंकूप्रमाणें स्वर्गपृथ्वीच्या दरम्यान किंवा प्रसिद्ध ऐतिहासिक द्रविडाप्रमाणें गडसास्वडाच्या दरम्यान लडबडत रहावें लागणार आहे! रा. टिळकांसही आमचें तेंच सांगणें आहे. ख्रिस्त्याच्या हातचा चहा पिऊन व स्टेशनावरील मुसलमान किंवा पोर्तुगीज मेसमनच्या हातचा भात व बिस्कुटें झोडून, श्रीशंकराचार्यांशीं वर्दळ घालीत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं! अशा रीतीनें त्या धर्मगुरूचा छळ करण्यांत काय पौरुष आहे कोण जाणे! अनेक युगांच्या रूढ आचारामुळे दृशदवस्था प्राप्त झालेल्या जुन्या धर्माच्या अवयवांत लवचिकपणा असेल अशी कल्पना करून त्याला अर्वाचीन तर्काच्या व बुद्धिवादाच्या दाबाखाली वांकविण्याचा प्रयत्न कधींही फलप्रद होणार नाहीं. आमच्या या जुन्या धर्मखोडांत विचाररुधिराचें अभिसरण बिलकुल चालेनासें झालें आहे. सबब त्याची सुधारणा करून तें सांप्रतकालीं कोणत्याही चांगल्या उपयोगास लावण्यासारखें होण्याचा संभव

नाहीं. सध्या कोणत्याही प्रकारच्या धर्मवादांत कोणीही पडूं नये हेंच आम्हांस श्लाघ्य दिसतें. श्री. बाळासाहेब नातूंसारख्यांनीं विशेष प्रसंगीं एखादें घोडें उभें केलें तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून ज्यानें त्यानें आपला पंथ सुधारावा हें बरें दिसतें. तसें न केलें तर शुष्कवाद निष्कारण वाढून नसतीं वैमनस्यें उद्भवतील; व जो काळ व जी हिंमत दुसऱ्या कामांकडे लावून त्यापासून फायदा करून घेतां येण्यासारखा असेल, तो काळ व ती हिंमत असल्या वादांत फुकट दवडावी लागेल. श्रीमज्जगद्गुरूंसही आमचें असें सांगणें आहे कीं, त्यांनीं सांप्रतकालीं होतां होईल तों कोणत्याही प्रकारच्या धर्मवादांत पडूं नये. देशांत परधर्मी लोकांचें राज्य स्थापित झालें असल्यामुळें, इतर गोष्टींप्रमाणें देशी धर्माचाही आश्रय नाहीसा होऊन त्यास ग्लानि आली आहे. शिवाय, आमच्या पूर्वापार चालत आलेल्या धर्मकल्पना आणि आम्हांस सध्या मिळत असलेले शिक्षण हीं एकमेकांशीं बरीच विसंगत असल्यामुळें, आमची धर्मश्रद्धा कायम राहण्याचा संभव नाही. तुम्ही जुने लोक बसल्या जागेवरून हालण्यास कधींही तयार होणारे नाहीत; आम्हां नव्या लोकांस पावलापावलानें तरी पुढें गेल्याशिवाय इलाज नाही. तुम्हांला आठवें वर्षीं मुलींचीं लग्नं झालीं पाहिजेत, दहावें वर्षीं नहाण आलें तरी गर्भाधान झालें पाहिजे, बालविधवांसही अविवाहित ठेवल पाहिजे व त्यांचें वपन केलें पाहिजे, जातींचा व पोटजातींचा अन्नोदक व्यवहार व लग्नव्यवहार निराळा पाहिजे, स्त्रियांनीं अज्ञान व परतंत्र स्थितींत राहिलें पाहिजे, अठरा विधी आणि छप्पन संस्कार केले पाहिजेत. पण या सान्या गोष्टी आम्हांस नकोशा वाटूं लागल्या आहेत. आपण होऊन त्या तुम्ही दूर करण्यास तयार होत नाही. आम्हांस तर त्या नाहीशा झाल्याखेरीज आम्ही सुखी होऊं असें वाटत नाही. तेव्हां तुम्हांस वाटेल तसें तुम्हीं आणि आम्हांस वाटेल तसें आम्हीं वागावें, हेंच उचित दिसतें. एकांनं दुसऱ्याच्या वर्तनास आळा घालून आपला हेका चालविण्याचा प्रयत्न करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. कारण, दोघांसही तसें करविण्याचें सामर्थ्य नाही. उदाहरणार्थ, मागलें पुनर्विवाहप्रकरण किंवा सध्यांचें चहाप्रकरण घ्या. श्रीशंकराचार्यांनीं पुनर्विवाहाच्या संबंधानें जो बहिष्कार घातला होता त्याचा काय उपयोग झाला? वास्तविक पहातां कांहीं नाही! चहाच्या प्रकरणाचाही श्रीआचार्यांनीं शेवटचा निकाल कसाही केला तरी त्या निकालावरहुकूम आम्ही वागणारे थोडेच आहों! आपल्या गरजेकरितां जरूरच पडेल तर थोडेसें प्रायश्चित्त घेऊन काम चालतें करूं, आणि फिरून मनसोक्त वर्तन करूं लागूं. तात्पर्य, श्रींची खरी भीति आतां कोणास राहिली नाही. उलट श्रींलाच आपणावर कोणत्या घटकेस कोण कसा प्रसंग आणील याबद्दल रात्रंदिवस भिऊन वागलें पाहिजे. अलीकडे मनु अगदीं बदलून गेला आहे; नवीन विचाराचे लोक जिकडे तिकडे दृष्टीस पडत आहेत; प्रतिदिवशीं नवीन नवीन कल्पना आपलें डोकें वर काढीत आहेत; जुनीं मते, जुने आचार, जुन्या संवई सोडणें अवश्य वाटूं लागलें आहे. अशा वेळीं तसें करण्यास श्रीशंकराचार्यांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडून अडथळा होईल तर कोणत्याही प्रकारानें त्यांस संकटांत आणण्याची इच्छा होणें साहजिक आहे. श्रीजगद्गुरूला अलीकडील कायद्यांची चोख माहिती नसल्यामुळें त्यांच्या हातून भलतेंच कांहीं घडण्याचा व त्यामुळें गादीला धक्का पोंचण्याचा संभव आहे. श्रीआचार्यांनीं निदान या रिकामटेकड्या कलागतीखोर पुणेकरांच्या नादास मुळींच लागू नये, असें आमचें बिनयपूर्वक त्यांस सांगणें आहे. श्रीस्वामींस आज जे गृहस्थ आपले मित्रसे वाटत असतील तेच कदाचित् उद्यां शत्रु होऊन मठावर उलटून पडतील! पुणेंवैभवकार, श्री. बाळासाहेब नातू वगैरे गृहस्थांसारखी गृहस्थ मंडळी मनानें व आचरणानें सुधारक असून कांहीं विशेष हेतूसाठी जुन्या लोकांचा पुढारीपणा मिरविण्याचा व जुन्या धर्माचें रक्षण करण्याचा आव घालते, हें श्रीस्वामींच्या नजरेस येऊन त्यांनीं असल्या दांभिक श्रद्धालूंचा नाद सोडावा अशी आमची इच्छा आहे. या आमच्या निरपेक्ष प्रार्थनेकडे दुर्लक्ष करून आम्हां भांडखोर पुणेकरांच्या तंट्यांत ते पडतील तर शेवटीं जबरदस्त गोत्यांत येऊन पश्चात्ताप पावतील याबद्दल आम्हांस बिलकूल शंका नाही!

नाकावरून जात काढणे

१२-१२-९२

कालिदासाच्या काव्यरूप पक्कानांनीं अवटणें आलेल्या वाचकांच्या जिभेला फिरून रुचि उत्पन्न करण्याकरितां कै. अण्णा किलोस्कर यांनीं संगीत सौभद्राचें तिखट करून वाढलें; सामाजिक विषयांच्या बाहुल्यामुळें अवटणें आलेल्या आमच्या वाचकांचा तोंडपालट करण्यासाठीं मुंबापुरस्थ आ. सो. च्या व्हा. २ नंबर ८ च्या आधारानें आम्हीं आजच्या ताटांत वरील विषयाची चटणी वाढण्याचा विचार केला आहे. तथापि गवयाचें पोर रडलें तरी तें जसें तालसुरांतच रडावयाचें, त्याप्रमाणें सामाजिक विषयांचाच ज्यांनीं विशेष व्यासंग केला त्यांच्या शास्त्रीय लेखांस देखील त्यांचा दर्प आल्याशिवाय रहावयाचा नाही!

हिंदुस्थानांत अठरापगड जाति आहेत हें सर्वास महशूर आहेच. पण दुसऱ्या देशांत कोणत्याही प्रकारचा जातिभेद नाही असें नाही. जाति दोन प्रकारच्या आहेत; एक मनुष्यकृत व दुसरी देवकृत, सृष्टिकृत, अथवा निसर्गागत. नैसर्गिक जातिभेद सान्या पृथ्वीवर पसरला आहे. कृत्रिम जातिभेद मात्र इतर देशांपेक्षां या देशांत विशेष आहे. नैसर्गिक जातिभेद मनुष्यांत जितका दृष्टीस पडतो तितकाच खनिज, उद्भिज्ज व जरायुज अथवा अंडज प्राण्यांत दृष्टीस पडतो. लोहादि खनिजाचे, आम्रादि उद्भिजांचे आणि शलभादि कीटकांचे व अश्वादि जरायुजांचे सामान्य भेद ज्यांस माहित नाहीत, असा थोडाच सुशिक्षित मनुष्य सांपडेल. स्त्रीपुरुष हाही सृष्टिकृत जातिभेद आहे, व हा बहुतेक वनस्पतींत व प्राण्यांत दृष्टीस पडतो. तेव्हां यासंबंधानें कुरकुर करणें व्यर्थ आहे. मनुष्यस्त्रियांनीं आम्ही स्त्रियांच्या जन्माला कशाला आलों म्हणून पाहिजे तितकें खुशाल रडावें; पण त्या रडण्यामुळें त्यांना आपलें स्त्रीत्व झुगारून देतां येणार नाही! तसेंच पुरुषांनींही आपल्या पौरुषाबद्दल प्रतिष्ठा मिरविण्याची गरज नाही; कारण तें स्वपराक्रमानें त्यांस प्राप्त होत नाही! याशिवाय रंगावरून, डोक्यावरून, व नाकावरून उघड होणारा जातिभेदही स्वाभाविक आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आर्य लोक गोरे, चिनी लोक पिवळे, अमेरिकेंतील मूळचे लोक तांबडे, व आफ्रिकेंतील हबशी लोक काळे आहेत, हें सर्वास ठाऊक आहे. यांपैकीं प्रत्येक रंग त्या त्या लोकांच्या वांट्यास कां आला याची मीमांसा करण्यास कांहीं हरकत नाही; पण त्या मीमांसेपासून कोणालाही आपला जन्मवर्ग बदलतां येणार नाही. इराणी तो इराणी आणि तुराणी तो तुराणी. सृष्टीचा छाप एकदा बसला कीं बसला! त्याला काढण्याची कोणाचीही प्राज्ञा नाही. तशीच लहान डोक्याची व मोठ्या नाकाची गोष्ट आहे. ज्याच्या डोक्याचें कवच जन्मतःच अतिशय लहान असेल तो अगदीं खुळा ठरला नाही तरी त्याच्या कपाळचें मंदबुद्धित्व चुकावयाचें नाही; तसेंच उपजतांच ज्याचें नाक फारच चपटें व रुंद आहे तो मोठा बुद्धिवान् किंवा नीतिवान् पुरुष होण्याची आशा नाही! जें नाक सरळ, उंच, बारीक, व शेंडेदार असतें ते सर्वांत चांगलें. असल्या नाकापुढें सगळें राज्यही कांहीं नाही, असें एका नासिकाभिमान्याचें म्हणणें आहे! नाकाच्या रुंदीनें १०० गुणून गुणाकारास त्याच्या उंचीनें भागिले असतां, नासिकागुणदर्शक (Nasal Index) अंक निघतो. नाकाची रुंदी नाकाच्या शेवटीं ओठावर घेतात व रुंदीच्या रेषेच्या मध्यांतून काढलेल्या उभ्या लंबावर नाकाची उंची मोजतात. फ्रेंच लोकांनीं फार सुरेख नासिकामापक यंत्रें काढिलीं आहेत. एका यंत्राला फक्त एक फ्रॅक पडतो. या यंत्रानें कोणत्याही नाकाची लांबीरुंदी झट्झट दिशीं घेतां येऊन नासिकगुणदर्शक आंकडा तेव्हांच सांगतां येतो! चांगलें नाक कशाला म्हणावें तें वर सांगितलेंच आहे. त्याच्या उलट जें नाक तें वाईट. नाकपुड्या मोठ्या असून त्या चपट्या असल्यास, म्हणजे त्याचें कातडें डाव्या व उजव्या अंगास नाकपुड्यांच्या भोंकांच्या बाहेर बरेंच पसरलें असलें, नाकाचा शेंडा (म्हणजे नाकाच्या वरच्या शेवटाला शेंडा म्हणतां येत असेल तर) आणि दोनही भिवयांमधील नाकाचें मूळ यांत मोठी थोरली खिंड किंवा सपाट

मैदान असलें, व नाकाची उंची गालाच्या उंचीहून फारशी अधिक नसली म्हणजे जवळ जवळ तें माकडाचें नाकच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही! कोणा कोणाच्या नाकपुड्यांच्या भोंकांतून आंतला बराच स्निग्ध प्रांत दृग्गोचर होतो! असलीं नाकें तर सगळ्यांत खराब! अशा प्रकारचें नाक, बटबटीत डोळे, मोठें तोंड, लहान कपाळ आणि उचललेलीं गालहाडें—इतका संच असला म्हणजे जनावराच्या मुखवट्याचें सामान्य वर्णन होतें. आपल्या मुखवट्याचे या वर्णनाशीं कितपत साम्य आहे हें ज्यानें त्यानें, हें आर्टिकल वाचल्यावर, आरसा घेऊन एकांतांत पहावें, आणि त्याबद्दल आपआपल्याशीं आनंद किंवा खेद मानावा!

नाकाच्या चांगलेपणाचीं वर जीं चिन्हें दिलीं आहेत तीं निरनिराळ्या लोकांस लाविलीं असतां त्यांचे तीन वर्ग होतात : एक आर्य, युरोपियन अथवा इराणी, दुसरा मोंगल, व तिसरा हबशी. आपण वरिष्ठवर्णाचे भारतीय लोक पहिल्या वर्गांत येतो. पहिल्या वर्गातील लोकांचा नासिकागुणदर्शक आंकडा पंचावन्नापासून सत्तरापर्यंत आढळून येतो; मोंगलाचा पांसापासून पंचायशीपर्यंत असतो; व हबशी बहुदा नव्वद उलटून जातात, म्हणजे त्यांच्या नाकाची रुंदी आणि उंची सारखीच असते असें म्हटलें तरी चालेल. हिंदुस्थानदेश इतर खंडांप्रमाणें एक स्वतंत्र खंडच आहे असें जाणून कित्येक शोधक युरोपियन लोकांनीं हे नासिकाप्रमाण हिंदू लोकांस लाविलें आहे व त्यावरून असें अनुमान काढिलें आहे कीं, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे मुख्य चार वर्ण व त्यांशिवाय इतर शेंकडों जाति यांची नीतिमत्ता व बुद्धिमत्ता त्यांच्या नाकाच्या रचनेवर अवलंबून असावी. हिंदुस्थानांतील भिल्ल, कोळी वगैरे अडाणी व कांहीं अंशीं रानटी लोकांस ते आर्यलोकांत मुळींच गणीत नाहीत. तसेंच, या नाकाच्या जोरावरच द्राविड शाखेंतील कानडी, तेलगू, तामील वगैरे लोकांस ते आर्यशाखेंतून हुसकून लावतात. आम्ही ज्यांना वडारी, बेलदार, रामोशी, कैकाडी वगैरे नांवें देतो त्यांनाही त्यांनीं अनार्यातच काढिलें आहे. हें त्यांचें अनुमान खरें असावें, असें वेदांतील कांहीं शब्दांवरून व ऋचांवरून उघड होतें. वैदिक आर्य लोकांनीं येथील मूळच्या लोकांस **अनास, सवर्ण, अवृत्त** अशीं विशेषणें दिलीं आहेत. ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळांतील १७९ व्या ऋचेंत **उभौ वर्णौ** असें द्विवचन आलें आहे, त्यावरून त्यांत गोरे आर्य आणि काळे अनार्य अथवा मूळचे रहिवासी यांचा उल्लेख केला असावा असे उघड दिसतें. शिवाय, **जात** शब्दाचा अर्थ कधीं कधीं **वर्ण** शब्दानें व्यक्त करण्याची चाल आहे, व ‘वर्णानां ब्राह्मणः श्रेष्ठः’ असें म्हणण्याची रूढि आहे. तेव्हां पूर्वी जे आपणांस ब्राह्मण म्हणवीत ते कदाचित् शुद्ध आर्य असतील व बाकीचे वर्णमिश्र आर्य असतील, असें अनुमान करणें केवळ वावगें होणार नाही. या दृष्टीने पहातां ब्राह्मण, क्षत्रियादि ज्या चार मुख्य जाति आहेत त्या श्रमविभागामुळें झाल्या असाव्या असें जें कित्येकांचें मत आहे हे संशयास्पद दिसतें तसेंच, मूळ आर्यांनीं धर्माच्या कांहीं तरी मिषानें आपली जात निराळी करून येथील जिकलेल्या लोकांचे त्यांच्या त्यांच्या उपयुक्ततेप्रमाणें निरनिराळे वर्ग घालून दिले, हें म्हणणेंही सर्वथैव ग्राह्य दिसत नाही. ज्याप्रमाणें गोरे, हुशार व सदृढ साहेब लोक सध्या आमचा कंटाळा करून आपली निराळी जात करूं पहात आहेत, त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांत वसाहत करण्यास येणाऱ्यांच्या टोळ्यांनीं येथल्या मूळच्या लोकांशीं वर्तन केलें असावें, असें दिसतें. पण या टोळ्या कांहीं अंतरानें आल्यास ज्या आधीं आल्या असतील त्यांना नवीन येणाऱ्यांकडून त्रास पडला असेल, व त्यांतून सुटण्याकरितां आणि आपलीं मुलेंबाळें व मालमिळकत बचावण्याकरतां त्यांनीं येथल्या मूळच्या लोकांस आपलेंस कसून घेऊन, नवीन येणाऱ्या आर्यांशीं लढाया केल्या असतील. नवीन येणाऱ्या आर्यांनींही कधीं कधीं आपल्याच जातीयांची खोडकी मोडण्यासाठीं मूळच्या लोकांचें साहाय्य घेतलें असेल; व या रीतीनें येथील काळे पण प्रमुख रहिवासी हळू हळू आर्य लोकांत सामील होऊन गेले असतील. आपलें **रामायण** अशा प्रकारच्या वसाहतकलहाचा इतिहास आहे हे बारकाईनें पहाणारांस उघड दिसण्यासारखें आहे. तुमचा **रावण** ऊर्फ **हिंदु सैतान** द्राविडी असो किंवा मूळच्या रहिवाशांचा पुढारी असो; येवढें खरें आहे कीं, **राम** हा आर्य योद्धा असून, आपलें राज्य वाढविण्यासाठीं मूळच्या काळ्या व कुरूप लोकांशीं बहुत लढला! **नळ, नीळ, जांबुवंत, हनुमान्, बिभीषण**

वगैरे येथील रानटी लढवय्ये त्याने आपल्यास वश करून घेऊन त्यांच्याकडून त्याच्या जातीचा म्हणजे रावणचमूचा कित्येक प्रसंगी मोड केला असावा, हेही स्वाभाविक आहे. इंग्रज लोकांचा अमेरिकेत अंमल बसण्यापूर्वी त्यांच्या व फ्रेंचांच्या ज्या लढाया झाल्या त्यांत, व येथे आम्हांस पादाक्रांत करतांना त्यांनी ज्या लढाया केल्या त्यांत, असाच प्रकार दिसून येतो. तात्पर्य, कोणत्याही हिंदूचें नाक हें तो मूळ आर्य असावा कीं अनार्य असावा हें ओळखण्याचें एक ठोकळ चिन्ह किंवा खूण आहे. या खुणेवरून नेहमीच बरोबर अनुमान करतां येईल असें नाही. साक्रेतिसाचें नाकचसें काय, पण त्याचा सारा मुखवटा पराकाष्ठेचा कुरूप होता, तरी त्याच्या इतका दुसरा नीतिमान् पुरुष जगांत अद्यापि झाला नाही, असें म्हटलें तरी चालेल. तसेंच “चांफेकळी” सारखी ज्यांचीं सरळ व उंच नाकें आहेत, व ज्यांचा वर्ण गोरा आहे, अशा कित्येक जातींत बुद्धि व नीति यांचें फारच स्वल्प प्रमाण दृष्टोत्पत्तीस येतें. यावरून नाकावरच सगळी मदार ठेवतां येत नाही हें उघड आहे. मेंदूकडे म्हणजे डोक्याच्या मोठेपणाकडेही बरेंच पाहिलें पाहिजे. तथापि मनुष्यांची बुद्धिमत्ता व नीतिमत्ता वाढत जावी अशी ज्या सुधारकांची इच्छा असेल त्यांनीं होतां होईल तों नकट्या वधूला नकटा वर पाहूं नये. दोघांचीं नाकें चांगलीं असतील तर फारच उत्तम; पण तसें होणें शक्य नसेल तर निदान एकाचें तरी चांगलें असावें. मुलें कोणाच्या वळणावर जातील हें खात्रीनें सांगतां येत नाही; कदाचित् आईच्या जातील, कदाचित् बापाच्या जातील, किंवा मध्यम होतील; पण कांहीं झालें तरी संततीचीं नाकें वाईट नाकाच्या पितरांच्या नाकांहून अधिक वाईट असणार नाहीत!

प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार

१९-१२-९२

आपल्या लोकांत इतर संस्काराप्रमाणे प्रेतसंस्काराचेही मोठे बंड आहे. आज शेकडो वर्षे हे संस्कार आम्ही निमूटपणे करीत आहो. कालांतराने प्रत्येक वस्तूप्रमाणे त्यांतही थोडाबहुत फेरफार झाला आहे, पण आम्ही हिंदू लोक स्वभावतःच पुराणप्रिय असल्यामुळे आमच्या आजच्या प्रेतसंस्कारांत आणि भिल्ल, कोळी, खोंड किंवा गोंड, धीमाल, संताल वगैरे रानटी लोकांच्या प्रेतसंस्कारांत विशेष भेद नाही, असे त्यांच्या तुलनेवरून दिसून येणार आहे. आम्हांस रूढ असलेल्या प्रेतसंस्कारांविषयीं येथे विशेष लिहिण्याची गरज नाही. वयांत आलेल्या प्रत्येक हिंदूस ते ऐकून किंवा पाहून माहीत झालेले असतात. जाळणे, पुरणे, दाने देणे, स्मश्रु करविणे, श्राद्धे करणे, इष्टमित्रांस जेवावयास बोलावणे, मृताच्या संबंध्यांना भेटणे व एका प्रकारच्या नजरा पाठविणे, अशौच धरणे, समाधि बांधणे वगैरे गोष्टी जशा आम्हांत रूढ आहेत तशाच त्या थोड्याशा पर्यायाने हिंदुस्थानांतील जंगली लोकांतही रूढ आहेत. या संस्कारांत आम्ही जे एक प्रकारचे पावित्र्य मानिले आहे त्यामुळे त्यांतील अज्ञानजनित मौख्य व अमंगलता यांवर टीका देखील करण्याचे धैर्य कोणास होत नाही; मग प्रसंग आला असता त्या क्रिया करीत नाही, असे म्हणण्याची छाती कोणासही होत नाही यांत कांहीं आश्चर्य नाही. तथापि ही गोष्टही सिद्ध आहे, कीं जोपर्यंत आमच्यांतील समंजस व शिकलेल्या लोकांस जुन्या आचारांतील वैरूप्यावर निर्भीडपणे टीका करून त्यांतील चुका दाखविण्याची छाती होणार नाही, तोपर्यंत त्यांच्या पाशांतून सुटण्याची आशा आम्हांस करता येत नाही. म्हाताऱ्याकोताऱ्या लोकांवर अशा टीकेचा चांगला परिणाम होणार नाही, हे उघडच आहे. उलट त्यांना असली टीका संतापजनकच होण्याचा संभव आहे. तेव्हां अशा प्रकारची टीका करतांना जुने लोक आपणांस काय म्हणतील याचा फारसा विचार करता कामा नये. ती करतांना नव्या पिढीच्या मनावर तिचे काय परिणाम होतील व तदनुरोधाने सुधारणा झाल्यास तीपासून त्यांचे काय हित होईल हे मनांत आणून जे लिहिणे ते लिहिले पाहिजे. जुन्या वस्तु वाखाणण्याचा, जुन्या लोकांची स्तुति करण्याचा, जुन्या आचारांतील व संस्थांतील दोषांवर पांघरूण घालण्याचा किंवा त्यांचे मंडन करण्याचा सौपा व सुखावह धंदा करणारे पुष्कळ लेखक आहेत. असले लेखक आपला स्वार्थ, आपले अज्ञान, किंवा नैसर्गिक दुष्टपणा, देशाभिमानाच्या, धर्माभिमानाच्या, किंवा लोकहितचिंतनाच्या सदराखाली आणण्याचा प्रयत्न करून, अशिक्षित व अविचारी लोकांस साफ चकवितात आणि त्यांच्या भलभलत्या समजुती दृढ करतात. अशा लेखकांच्या व पुढाऱ्यांच्या दुष्कृत्यांनीं कोणत्याही राष्ट्राची उन्नति न होता त्याला अधिकाधिक अघोगतीच प्राप्त होण्याचा संभव आहे. असो.

सुधारकाने तसल्या मार्गाचे अवलंबन न करता, आजपर्यंत अनेक अप्रिय पण पथ्यकारक गोष्टी सांगितल्या आहेत. आजच्या निबंधाचा विषयही पूर्वी पांचचार प्रसंगी त्याच्या टीकेच्या मान्याखाली सापडला होता. आज फिरून त्यावरच चाल करून जाण्यास वाचतां वाचतां या देशांतील अनेक रानटी लोकांच्या प्रेतसंस्कारांविषयी जी माहिती अवलोकनांत आली ती कारण झाली. ही माहिती थोडक्यांत पुढे देण्याचा विचार आहे. ह्या माहितीवरून वाचकांस असे दिसून येईल कीं आमच्या आणि भिल्लांच्या किंवा त्यांसारख्याच इतर लोकांच्या प्रेतसंस्कारांत विशेष तफावत नाही. यासंबंधाने आम्ही अद्यापि त्यांच्या इतकेच मूर्ख व भोळसर आहोत!

मृत्यूची कल्पना आम्हां मनुष्यांसच आहे असें नाही. कांहीं जनांवरांसही ती आहे असें पक्कें दिसून आलें आहे. आपला धनी मेला असतां कित्येक कुत्र्यांनीं व हरणांनीं आपला प्राण दिल्याचीं उदाहरणें पुष्कळ ठिकाणीं सांपडतात. राघूंत एका **अव्यभिचारी** राघूची जात आहे. या जातींतील जोडप्यांपैकीं नर मेला तर मादी वैधव्यदुःखानें प्राण सोडते, न मादी मेली तर नर तिच्या विरहानें आत्महत्या करतो! तथापि येवढ्यावरून या खालच्या प्राण्यांना आमच्याइतकी मृत्यूची स्पष्ट कल्पना आहे, असें अनुमान करणें बरोबर होणार नाही; कारण आम्हां मनुष्यांतही ती साऱ्यांस आली आहे असें नाही; व ज्यांस ती आली आहे त्यांसही ती एकदम आली असेंही नाही. कुडींतून प्राण निघून गेला म्हणजे सर्व बाजार आटपला; जो मरतो त्याचा मार्ग किंवा पुढें कांहीं एक संबंध असत नाही; मेलेल्या मनुष्यास जशी पूर्वावस्था नव्हती तशी उत्तरावस्थाही नाही, म्हणजे पूर्वजन्मही नाही व पुनर्जन्मही नाही; या जगांतील सुखदुःखांचा व इतर अनुभवांचा आरंभ व लय येथेंच होतात; सारांश, ज्या ममत्वाचा, अहंतेचा किंवा मीपणाचा, अवबोध एका शरीरावस्थेंत होत असतो त्याचा त्या शरीराच्या नाशाबरोबर नाश होतो; मार्गें होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या कोणत्याही दुसऱ्या शरीराशीं त्याचा संबंध नाही इतकेंच नाही, तर शरीराचें अधिष्ठान असल्यावांचून तो उद्बुद्धही होत नाही, हा विश्वास अगदीं अलीकडला आहे. याचें जनन हजारों वर्षांच्या अनुभवापासून, ज्ञानापासून, व शास्त्रप्रसारापासून झालेलें आहे. ज्यांना या गोष्टींचा विशेष संसर्ग झालेला नाही, त्यांना मृत्यूची खरी कल्पना असत नाही. त्या सर्वांचा सामान्यतः असा समज असतो कीं, जो मनुष्य मरतो त्याच्या आत्म्याची आणि शरीराची सांगड सुटते येवढेंच काय तें. पण तसें झाल्यानं तो आत्मा किंवा जीव नाश पावतो अथवा नाहीसा होतो असें त्यांस वाटत नाही. तो शरीरबंधनांतून मुक्त झाला तरी त्याचे विकार व वासना पूर्वीप्रमाणेंच कायम असतात; जिवंत मनुष्याप्रमाणें त्याला भूक, तहान लागते; त्याप्रमाणेंच तो मित्रांचें हित आणि शत्रूंचें अहित चिंतितो; चरितार्थासाठीं शरीरावस्थेंतल्याप्रमाणेंच अशरीरावस्थेंतही त्याला जमीन नांगरण्याचे, पारध करण्याचे, किंवा दुसरे कसले तरी कष्ट करावे लागतात. सारांश, मनुष्यांची मरणोत्तर स्थिति जिवंतपणांतील स्थितीहून फारशी भिन्न नाही ही कल्पना अद्यापि सर्वत्र दृष्टीस पडते. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील मोठमोठ्या विद्वान् व्यक्तींना व वर्गाना हिनें अद्यापि सोडिलें नाही. सर्व देशांतील कवींनीं व तत्त्ववेत्त्यांनीं हिचा निषेध न करतां आपल्या लेखांनीं हिचें उलट दृढीकरणच केलें आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल्ल याला बहुतेक लोक नास्तिक व श्रद्धाहीन मानतात. पण ज्यानें याचे ग्रंथ लक्ष्य लावून वाचले असतील त्याच्या हें लक्ष्यांत आलें असेल कीं, शरीरावांचून आत्मा असणें अशक्य आहे असें तो कोठेंही म्हणत नाही; आपला अनुभव तसा नसला म्हणून काय झालें? तसें होणें शक्य आहे म्हणजे सेंद्रिय व सशिर चैतन्यावांचून चैतन्य असणें शक्य आहे, असें त्यानें स्पष्टपणें कोठेस म्हटलें आहे असें आम्हांस स्मरतें. सर्व धर्मांतही ही कल्पना प्रमुख होऊन बसली आहे; किंबहुना साऱ्या धर्माचा पायाच हीवर रचला गेला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. बौद्धधर्मांत देवाच्या अस्तित्वाला देखील फाटा मिळाला. पण ज्या बुद्धीनें देवाला नाहीसां केला तिला जन्मांतराची कल्पना नाहीशी करवली नाही. मागल्या जन्मांतील कर्माचीं फळें प्राणिमात्रास या जन्मांत भोगावीं लागतात, व या जन्मांतील कर्माचीं फळें पुढल्या जन्मांत भोगावीं लागतील ही बौद्धधर्माची सारकल्पना आहे. प्राण्यास होणारे सुखदुःखादि सर्व विकार गौतमानें सर्वथैव त्याच्याच कर्माधीन करून ठेविले आहेत हें खरें आहे; व एकदां सर्व गोष्टी कर्माधीन आहेत अशी त्याच्या बुद्धीची खात्री झाल्यावर ईश्वराचें अस्तित्व मानण्याची त्याला आवश्यकता वाटली नाही हेंही खरें आहे; तथापि कर्मकल्पना प्रधान धरून जेव्हां तो नव्या धर्माची रचना करूं लागला तेव्हां त्याला पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म या कल्पना गृहीत धरणें अवश्य वाटलें. कारण, या कल्पनांशिवाय त्याचा निरीश्वर धर्म लोकांस मान्य होण्याचा किंवा त्यावर त्यांची श्रद्धा बसण्याचा मुळींच संभव नव्हता. सत्कर्माला बक्षीस मिळणें आणि दुष्कर्माला दंड होणें जरूर आहे, हें मनुष्यांच्या प्ररूढ नीतिमतेस अत्यंत अवश्य आहे असें वाटतें. पण जगाच्या सांप्रतावस्थेंत तसें होतेंच असा सार्वत्रिक अनुभव नाही. तेव्हां जगाची खरी स्थिति आणि नित्यनीतीच्या फळाविषयीं मनुष्यांच्या

मनांत दृढ होऊन बसलेली वरील समजूत यांच्यामध्ये उत्पन्न होणारा विरोध जन्मांतराचें अस्तित्व मानल्याशिवाय नाहीसा होत नाही असें त्या धर्मकर्त्यास वाटून त्यानें त्या कल्पनेचा अंगीकार केला असावा हें उघड आहे. तथापि गौतमानें अमुक कारणास्तव जन्मांतराची कल्पना गृहीत घेतली असावी असें आम्ही येथें आग्रहानें म्हणत नाही; अप्रबुद्ध रानटी लोकांप्रमाणें आपणांस बौद्ध म्हणविणाऱ्या लोकांनाही ती अंगीकरणीय झाली आहे येवढें येथें सांगणें पुरें आहे. बुद्धि केवढाही विचार करण्यास शिकली व प्रत्येक गोष्टींत साधकबाधक प्रमाणांचें समतोलन करून निश्चय करण्याच्या कामात पटाईत झाली; मनोनिग्रह हवा तितका वाढून कामक्रोधादि मनोविकार अगदीं मुठींत आले, व शांति—दयादि गुणांचा पूर्ण विकास झाला, आणि खुद्द स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या अनुभवावरून पूर्वजन्मावर विश्वास ठेवण्याला विचारशक्तीस एका काडीचा देखील आधार मिळाला नसला, तरी शेंपन्नास वर्षांचा चैतन्यानुभव मनुष्यास इतका प्रिय होऊन जातो कीं, जोपर्यंत त्या चैतन्याचा तो उपभोक्ता असतो तोपर्यंत त्याला तें अमर व्हावें अशी इच्छा मधून मधून उत्पन्न होते, व कधीं कधीं तर तें तसें असेल देखील असें वाटतें! सुसंस्कृत व सुशिक्षित मनुष्याच्या वृत्तीवर जर या कल्पनेचा असा अंमल चालतो, तर प्रथमावरस्थेतील अविचारी व अज्ञान मनुष्यास तिनें अगदीं ग्रासून टाकावें हें फारच स्वाभाविक आहे. पण तो जो तिच्या झपाट्यांत सापडतो तो दुसऱ्याच रीतीनें सांपडतो. कसा तो पुढल्या खेपेस निवेदन करूं!

प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार

नंबर २

२६-१२-९२

हातपाय कालासारखे गार पडले; नाड्या हालतनाशा झाल्या; काळजाचे ठोके बंद पडले; श्वासोच्छ्वास थांबला जाऊन नाकापुढे धरलेले सूत हलेनासे झाले; डोळ्यांची बुबुळे बाहेर आली; तोंड उघडे व वाकडे पडले, आणि शेवटचे उचके आले म्हणजे प्राणोत्क्रमण झाले असे आपण समजतो आणि पुढल्या तयारीस लागतो. रानटी लोकांस तसे वाटत नाही. शरिराला अमुक स्थिति आली असता चैतन्यावसान होतं हे त्यांस समजत नाही; आणि हे त्यांस न समजण्यास कांहीं अशी त्यांचा पूर्वानुभवच कारण होतो. वर ज्या मृत्यूच्या खुणा सांगितल्या आहेत त्या बारकाईच्या आहेत. त्यांपैकी कांहीं खुणा निजलेल्या मनुष्याच्या शरिरावरही दृष्टीस पडतात, व निजलेलीं मनुष्ये वारंवार पहाण्यांत येत असल्यामुळे तेवढ्याच खुणा रानटी मनुष्याच्या ध्यानांत पक्क्या बसून गेलेल्या असतात; त्यामुळे होतं काय की, एखादा मनुष्य खरोखरीच मेला असला तरी त्यांना तो निजल्यासारखाच वाटतो. आज नाही उद्यां तो उठेल, व पुनः पूर्ववत् आपले व्यापार करू लागेल अशी त्याची पक्की खातरी असते. ही खातरी होण्यास झोंपेशिवाय आणखी अनेक कारणे होतात. एखाद्या मनुष्यास फेंपरें येऊन तो कांहीं वेळ मेल्यासारखा निश्चेष्ट पडतो, व फिरून वृत्तीवर येऊन पूर्वाचार करू लागतो. एखाद्याला कांहीं कारणांमुळे घेरी आली असतां पुढे तसाच परिणाम होतो. कोणी एखाद्या उंच ठिकाणावरून डोक्यावर पडला, किंवा कोणी कोणाच्या आंखावर किंवा तालूवर जोराने आघात केला, तर त्याला ताबडतोब मूर्छा येण्याचा संभव आहे. पण तो जात्या विशेष क्षीण नसेल तर सावध होऊन पहिल्याप्रमाणे थोड्या वेळांत वागू लागतो. अशा प्रकारच्या अनेक उदाहरणांवरून मरण म्हणजे आत्मानुभवाचा किंवा स्वानुभवाचा शेवट होय ही कल्पना प्राथमिक लोकांच्या डोक्यांत सहसा शिरत नाही. तथापि बराच अनुभव आला म्हणजे ज्याला आपण मरण किंवा महानिद्रा म्हणतो ती एखाद्यास आली असतां त्याचे शरीर पूर्वीप्रमाणे पुनः हलू लागणार नाही अशी त्याची खातरी होत जाते; व ज्या मानाने ही खातरी दृढ होत जाते त्या मानाने ते त्याची व्यवस्था लावण्याच्या तजविजीस लागतात; म्हणजे जाळावयाचे असल्यास जाळतात किंवा पुरावयाचे असल्यास पुरतात. तथापि अशा प्रकारची निरवानिरव ते सहसा करीत नाहीत हे ध्यानांत ठेवले पाहिजे. मेलेला मनुष्य खास उठत नाही अशी त्यांची पक्की खात्री झाल्यावांचून ते त्याच्या शरिरास मूठमाती देत नाहीत किंवा ते चितेवर ठेवीत नाहीत. ही खातरी करून घेण्यासाठी कितीक रानटी लोकांत मेलेल्यांचे प्रेत आठ दिवस, पंधरा दिवस, व कोठे कोठे तर महिनाभर राखीत बसण्याची चाल आहे. इतक्या अवकाशानंतर ते उठत नाही असे त्यांस दिसून आले म्हणजे निराश होऊन ते त्याच्या उत्तरक्रियेस लागतात. पण इतकें झाले तरी शरीरस्थ आत्मा नाहीसा झाला असे त्यांस कधीच वाटत नाही. तो आसपास कोठे तरी फिरत असेल अशी त्यांची समजूत असते; व त्यांची अशी समजूत होण्यास अनेक वेळ अनुभवलेली झोंपेंतील स्वप्नावस्था कारण होते. झोंप लागून शरीर अगदीं निश्चेष्ट पडले असले तरी मनाचे व्यापार झपाट्याने चालत असतात याचा अनुभव प्रत्येक मनुष्यास आहे. जागृतावस्थेप्रमाणे आपणास झोंपेंत पाहिल्याचा, बोलल्याचा, आल्यागेल्याचा, विचार केल्याचा, सुखःदुख भोगल्याचा, पश्चाताप झाल्याचा, फार तर काय, पण स्वप्नांतच हे स्वप्न आहे, तेव्हां त्यांत घडून येणाऱ्या गोष्टींवर भरंवसा ठेवतां कामा नये, असा विचारही मनांत येऊन गेल्याचा भास होतो. तात्पर्य, आपल्या आत्म्याला शरिरावांचून पाहिजे ते व्यापार करतां येतात, असा या स्वप्नामुळे प्राथमिक मनुष्याचा विश्वास बसतो, व तोच पुढे आत्म्याचे अमरत्व खरे वाटण्यास कारण होतो. ‘मी मागल्या जन्मीं अमक्या ठिकाणीं अमुक होतो व तेथे मला अमुक प्रकारचा अनुभव घडला’ असे खातरीपूर्वक व दुसऱ्याची खातरी होईल अशा

रीतीने सांगणारा एकही मनुष्य कधी कोणाच्या प्रत्यक्ष अवलोकनांत आला नसून सारी मनुष्य जात अद्यापि जन्मांतराच्या जाळ्यांत कशी सापडली आहे ती पहा! धार्मिक ख्रिस्ती घ्या, धार्मिक मुसलमान घ्या, धार्मिक यहूदी घ्या; फार काय, पाहिजे त्या धर्माचा श्रद्धावान मनुष्य घ्या, तो मनुष्याचा आत्मा नाशवंत आहे असें कधीही कबूल करणार नाही. देहावसान झालें तरी आत्म्याची चैतन्यावस्था नाहीशी होत नाही, अशी अजून त्याची दृढ समजूत आहे. एकोणिसाव्या शतकांतील अत्यंत सुधारलेल्या लोकांची जर अशी मानसिक स्थिति तर प्राथमिक अवस्थेंतील मनुष्यानें, मेलेल्याचा आत्मा त्याच्या शरीराचें शरीरपतन झालें तरी येथेंच कोठें तरी असतो असें मानल्यास त्यांत विशेष आश्चर्य मानण्यासारखें कांहीं आहे असें आम्हांस वाटत नाही. असो. या व अशाच प्रकारच्या इतर कारणांमुळे मेलेल्यांचे आत्मे चैतन्यावस्था अनुभवीत असतात, अशी सर्व मनुष्य जातीची समजूत होऊन गेल्यामुळे सर्व वर्णांच्या व सर्व स्थितींतल्या लोकांत नानाप्रकारचे प्रेतसंस्कार करण्याची व प्रेतांकरतां दानें देण्याची चाल पडली, हें फार स्वाभाविक आहे. इतर प्राण्यांस मरणाची कल्पना मुळीच नाही, असेंच केवळ म्हणतां येणार नाही, हें मागें सांगितलेंच आहे. पण मनुष्याइतका प्रेतविधि दुसऱ्या कोणत्याही प्राणिवर्गांत आढळून येत नाही, असें साफ म्हणण्यास हरकत नाही. तो आमच्या जातींत इतका वाढण्यास आत्म्याचें अमरत्व आणि जन्मांतर या दोन गोष्टींवरील आमचा दृढ विश्वास कारण झाला आहे. ज्या मानानें हा विश्वास कमी होत जाईल त्या मानानें आमचे प्रेतविधि संपुष्टांत येत जातील हें सांगावयास नकोच.

येथपर्यंत या प्रेतविधींच्या उत्पत्तीची मीमांसा झाली. आतां सुधारलेले म्हणविणाऱ्या आम्हां श्रेष्ठ हिंदू लोकांच्या प्रेतविधींचें या देशांतील वनौकसांच्या ऊर्फ जंगली लोकांच्या प्रेतविधींशीं साम्य दाखवून या बाबतींत आम्ही अद्यापि त्यांच्याइतकेच भोळसर व विचारशून्य आहों असें वाचकांच्या प्रत्ययास आणून दिलें म्हणजे आमची कामगिरी आटपली! इतकें होण्यास आणखी एक अंक तरी पाहिजे. तेव्हां आणखी एक आठवडा तरी या अशौचविषयाचा कंटाळा न येऊं देण्याबद्दल वाचकांस विनंति करून, चितागांगच्या डोंगराळ प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांच्या प्रेतसंस्काराची थोडीशी हकीकत देतो.

हे लोक आपलीं प्रेतें प्रथम जाळतात, आणि मग चितेच्या जागेपार्शीं एक खोपट करून त्यांत त्या प्रेताची राख व अस्थि भरून ठेवतात. तसेंच, मेलेल्या मनुष्याचीं वस्त्रें, स्वयंपाकाचीं भांडीं, निजण्याची चटई वगैरे जें सामान असेल तें त्याला परलोकीं उपयोगी पडावें म्हणून त्याच खोपटांत नेऊन ठेवतात. कुकी व लुशिया लोकांतील प्रेतविधि फार विलक्षण आहेत. एखाद्या कुटुंबांतील कर्ता पुरुष वारला म्हणजे प्रथम त्याच्या झाडून साऱ्या आप्तमित्रांना नोटीस जाते. नंतर प्रेताच्या शरिरावर त्याचा उत्तमोत्तम पोषाख चढवून तें घराच्या मध्यभागी बसतें करतात. प्रेताच्या उजव्या हातापार्शीं त्याचीं शस्त्रें मांडतात, व डाव्या हातापार्शीं त्याची बायको रडत बसते. सर्व मित्रमंडळी गोळा झाली म्हणजे मोठ्या मेजवानीचा थाट करून प्रेताला मध्यभागीं घेऊन सारे बसतात आणि त्यापुढें एक पान वाडून ठेवतात. नंतर जमलेले आप्तमित्र प्रेताला उद्देशून असें म्हणतात कीं, “मित्रा, तुला फार दूरचा प्रवास करावयाचा आहे, याकरितां पोटभर जेव.” नंतर ते त्याच्या चिलमींत तंबाखू भरून चिलीम त्याच्या तोंडांत बसवितात! हा विधि सुमारें चोवीस घंटे म्हणजे एक दिवस चालतो. दुसरे दिवशीं प्रेत पुरून टाकतात. कुकींपैकीं घूण व फूण जातीचे लोक आपलीं प्रेतें झाडाच्या कोरलेल्या पेट्यांत घालून एखाद्या उंच ठिकाणीं उन्हांत वाळत ठेवतात. आंत वारा जाण्यासाठीं या पेट्यांस तळाशीं भोंकें ठेवलेलीं असतात. प्रेतें खडखडीत वाळलीं म्हणजे त्यांची डोकीं कापून घेऊन तीं घरांतील खुंट्यांवर स्मारकें म्हणून अडकवून ठेवतात! आणि कबंधाची अथवा धडांची कुटून पूड करून ती मडक्यांत भरतात, आणि तीं मडकी जमिनींत गाडून टाकतात. कुकींपैकी आणखी एका जातीचे लोक प्रेताभोंवतीं एका प्रकारच्या लेपाचा जाडा थर देऊन त्या प्रेताला मंद आंच देतात; आणि तें चांगले खरपूस

भाजलें म्हणजे घरांतील एखाद्या चांगल्या ठिकाणी बसतें करून ठेवतात. यच्चावत् आप्तमित्रांना बघून जातां यावें म्हणून अशा स्थितींत प्रेतें सहा महिने मांडून ठेवण्याचा प्रघात या लोकांत आहे. सहा महिन्यांनंतर प्रेतास मूठमाती मिळते.

प्रेतक्रिया आणि प्रेतसंस्कार

नंबर ३

१६-१-९३

आतां **टिपरा** लोकांच्या प्रेतविधीविषयी थोडी माहिती देतो. प्राणोत्क्रमण झाल्याबरोबर हे लोक प्रेताला घरांतून उघड्या हवेंत घेऊन जातात, आणि तेथें एक कोंबडा मारून तो मेलेला कोंबडा आणि थोडेसे तांदूळ प्रेताच्या पायांपाशीं ठेवतात. कांहीं वेळानें प्रेत नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं जाळतात. नंतर प्रेताच्या अस्थि गोळा करून त्या आसपासच्या टेंकडीवर एका ओबडधोबड खोपटांत घालून ठेवतात. याच खोपटात मेलेल्या मनुष्याचीं शिकारीचीं हत्यारें, बाणांचीं फळें, तंबाखूची चिलीम, आणि भिगबाळ्या वगैरे दागिने घालून ठेवतात. ज्या ठिकाणीं घरांतून प्रेत प्रथम बाहेर काढलेलें असतें, त्या ठिकाणीं सात दिवसपर्यंत रोज सकाळीं एक कोंबडा मारावयाचा आणि कांहीं तांदूळ ठेवावयाचे अशी चाल आहे. मेल्यापासून एका महिन्यानें दहनाच्या जागीं पुनः पितराला तांदूळ, कोंबड्याचे पिंड देतात, आणि अनुकूलता असल्यास हे पिंड वर्षभर फिरून फिरून देण्याचा परिपाठ आहे. आपल्या घरापासून फार दूर अशा एखाद्या खेड्यांत एखादा **टिपरा** मेला तर त्याचे संबंधी तेथें जाऊन प्रेतविधि करतात, आणि परत येतांना जे ओढे किंवा ज्या नद्या लागतील त्यांवर एक पांढरें सूत घालून ठेवतात. याचा उद्देश असा असतो कीं, या सुताच्या पुलावरून मृताच्या आत्म्यानें आपल्या घरीं परत यावें! कारण, कसला तरी आधार असल्याशिवाय, मृताच्या आत्म्याला पाण्यातून जातां येत नाहीं, असा या लोकांचा समज आहे!

खियुंग्धा अथवा **युमिआ माघ** जातीच्या लोकांचे प्रेतविधि मोठे चमत्कारिक आहेत. एखादा **माघ** मेला म्हणजे त्यांचे संबंधी लागलेच गोळा होतात आणि त्यापैकीं एकजण एक ढोलगें घेऊन तें बडवूं लागतो व बायका आरडाओरड करूं लागतात. बाकीची मंडळी दहनाच्या तयारीस लागतात. हे दहन प्राणोत्क्रमण झाल्यापासून चौवीस तासांच्या आंत व्हावें असा निर्बंध आहे. मेलेला मनुष्य मोठा श्रीमंत असेल तर त्याचें प्रेत गाडींत चालून स्मशानांत नेतात. साऱ्या बायकांनाही त्या लोकांनीं मेहेरबान होऊन हा हक्क दिलेला आहे! बायकोचें प्रेत गाडींतूनच गेलें पाहिजे! गरीब मनुष्याचें प्रेत त्याचे आष्टमित्र खांद्यावर वाहून नेतात. स्मशानयात्रेच्या अग्रभागीं धर्माधिकारी व त्याचे शिष्य आणि त्यांच्या पाठीमागें मृताचे संबंधी, पारशी लोकांप्रमाणें दोघांदोघांच्या रांगा करून शिजवलेलें अन्न, कपडे वगैरे जिनसा घेऊन चालतात. नंतर प्रेत येतें, व प्रेताच्या पाठीमागून त्याचे आणखी पुरुष संबंधी येतात. यात्रेच्या अंत्यभागीं खेड्यांतील बायका असतात. अशा प्रसंगीं बायकांनीं आपल्या ठेवणीचा अत्युत्तम पोषाख करण्याची चाल आहे! मृताचा जो अत्यंत निकट स्त्री अथवा पुरुष संबंधी असेल तो चितेस अग्नि देतो. दहन झाल्यावर मोठ्या काळजीनें अस्थि गोळा करून पुरून टाकतात. त्या अस्थींवर मातीचा ढीग करून त्यांत एक कळक खोंबतात आणि त्यावर निशाण लावतात. सात दिवस झाल्यावर धर्माधिकारी मृताच्या घरीं जमून त्यासाठीं प्रार्थना करतात. चकमा जातीचे लोकही आपलीं प्रेतें बहुधा जाळतात. पण जाळतांना पुरुषांच्या प्रेतांची तोंडे पश्चिमेकडे असलीं पाहिजेत असा नियम आहे. या जातीचा ग्रामाधिपति किंवा धर्माधिकारी मेला असतां या लोकांत विलक्षण प्रकारचा उत्सव अथवा खेळ करण्याची चाल आहे. ग्रामाधिपतीचें किंवा धर्माधिकाऱ्याचें प्रेत गाडीवर घालून तिला मागें पुढें दोऱ्या लावतात; नंतर स्मशानयात्रेस जमलेल्या मंडळींचे दोन विभाग करून एक त्या गाडीस एका दिशेनें व दुसरा तिच्या उलट दिशेनें ओढूं लागतो. पुढें ओढणारे गृहस्थ सदात्मे व मागें ओढणारे दुरात्मे मानण्याची चाल असल्यामुळें, प्रेतशकटाच्या या ओढाताणींत पुढच्यांचीच सरशी होईल अशी व्यवस्था केलेली असते! स्मशानविधि उरकला म्हणजे दाख लावतात व बंदुका उडवितात!

घराचा एखादा खांब, वांसा, अथवा लग प्रेताबरोबर जाळण्याचा रिवाज आहे. ज्या नदीच्या किंवा ओढ्याच्या काठीं प्रेत जाळलें असेल त्यांत त्याच्या अस्थि टाकतात. सातव्या दिवशीं मयताच्या घरीं धर्माधिकारी जमा होऊन त्यासाठीं प्रार्थना करतात आणि त्याचे आप्त त्यांना दक्षिणा देतात.

बोडो व **विमाल** जातीचे लोक कोणीही मनुष्य मेल्याबरोबर त्याचें प्रेत पुरून टाकतात. कुटुंबांतील माणसें व मृताचे आप्तमित्र जमा होऊन प्रेताला स्मशानांत घेऊन जातात आणि तेथें त्यांस पुरल्यावर त्याच्या थडग्यापाशीं थोडेसें अन्न ठेऊन परत फिरतात. प्रेताचे जे मित्र असतात ते त्याला स्पर्श केल्याबद्दल जवळच्या तीर्थांत स्नान करून मोकळे होतात व आपल्या नित्याच्या उद्योगास लागतात. परंतु मृताच्या कुटुंबाला तीन दिवसांचें सुतक किंवा अशौच धरावें लागतें. या तीन दिवसांनंतर कुटुंबांतील माणसें स्मश्रु व स्नानें करतात आणि त्यांवर वडील माणसांनीं किंवा धर्माधिकाऱ्यांनीं सिंचन केलें म्हणजे तीं शुद्ध होतात. या रीतीनें पुनीत झाल्याबरोबर तीं जातीस जेवण घालण्याच्या तयारीस लागतात. या तयारीचा आरंभ **बाथो** देवास कोंबड्याच्या बळीनें आणि त्याच्या पत्नीस डुकराच्या बळीनें करावा लागतो! मेजवानीची तयारी झाली व सारी मित्रमंडळी गोळा झाली म्हणजे उदक सोडण्यापूर्वी, पुनः एक वेळ सारे लोक थडग्यापाशीं जातात व अत्यंत निकट संबंधी असेल त्यानें त्यापुढें पोटभरीचें ताट भरून ठेवल्यावर पुढें लिहिल्याप्रमाणें त्याची प्रार्थना करतात : “मित्रा, या अन्नाचा स्वीकार कर आणि तें खा. आजपर्यंत तू आम्हांबरोबर नित्यशः जेवलास व प्यालास. इतउत्तर तुला तसें करतां येणार नाही. इतकें दिवस तूं आम्हांपैकीं एक होतास, आतां तूं तसा नाहीसा झालास. येथून पुढें आम्ही तुझ्याकडे येणार नाही, व तूंही फिरून आम्हांकडे येऊं नकोस!” नंतर सारी मंडळी नदीवर किंवा ओढ्यावर जाऊन आंघोळी करतात, आणि तेथून परत आल्यावर तयार करून ठेवलेल्या पुख्ख्यावर यथास्थित हात मारतात, दारू पितात, आणि आनंदीआनंद करून सोडतात. मृताचा अशा रीतीनें शेवटचा निरोप घेण्याची पद्धति **बोडो** लोकांत रूढ आहे.

ओरिसा प्रांतांतील खांड जातीचे लोक मनुष्य मेल्याबरोबर त्याचें प्रेत जाळून टाकतात आणि दहावे दिवशीं खेड्याला मृताचे आप्त दारूची मेजवानी देतात, आणि मृताचे संबंधी खेड्यांतील लोकांना सुरापानाची मेजवानी देतात; परंतु जेव्हां एखादा ग्रामाधिकारी किंवा धर्मगुरु मरतो, तेव्हां त्याच्या पारिवारांतील लोक सगळ्या प्रांतभर ढोलगीं व झांजा वाजवीत धांवत सुटतात आणि खेड्यांतील मुख्य मुख्य लोकांना व धर्माधिकाऱ्यांना प्रेतसंस्कारासाठीं बोलावणें करतात. सर्व प्रमुख जन जमल्यावर, प्रेताला दहनस्थानीं घेऊन जातात, व तेथें तें निशाण लावलेल्या एका उंच चितेवर ठेवतात. नंतर सर्वांत मुख्य सुतकी असेल तो चितेस अग्नि देतो व बाकीचे जातभाई त्या चितेभोंवतीं निशाण जळून पडेपर्यंत सारखे नाचत राहतात. मेलेल्या मनुष्याचीं हत्यारें, वस्त्रें, आणि घरचीं स्वयंपाकाचीं भांडीं तांदुळाच्या एका पोत्यावर चितेपुढें मांडिलेलीं असतात. प्रेतदहन झाल्यावर या वस्तु धर्माधिकाऱ्यांस वांटून देण्यांत येतात. नंतर नऊ दिवसपर्यंत प्रेताच्या कुटुंबांतील माणसें रोज एक वेळ स्मशानांत येऊन चितेभोंवतीं किंवा चितेच्या जागेभोंवतीं और्ध्वदैहिक नाच करतात अथवा प्रदक्षिणा घालतात, असें म्हटलें तरी चालेल. दहावे दिवशीं आपल्या धर्माधिकाऱ्यांसह सर्व जात सपितीसाठीं प्रेताच्या घरीं जमते. या प्रसंगीं ते मृताच्या जागीं नवीन ग्रामाधिकारी नेमतात. राजमहालच्या डोंगरांतील लोक आपलीं प्रेतें बहुधा पुरतात. पण जर तीं प्रेतें धर्माधिकाऱ्यांचीं असलीं तर तीं खाटेवर घालून एखाद्या रानांत घेऊन जातात आणि तेथें डहाळ्यांत आणि पानांत गुंडाळून झाडाच्या छायेत ठेऊन देतात. त्यांचा असा विश्वास आहे कीं धर्माधिकाऱ्यांचीं प्रेतें गांवांतल्या स्मशानांत पुरलीं तर तीं पराकाष्ठेचीं त्रासदायक होतात. सांसर्गिक रोगांमुळें जे लोक मरतात त्यांच्या प्रेतांची वाटही लोक अशाच रीतीनें लावतात, परंतु इतर सर्व प्रकारची प्रेतें ते खाटल्यावर घालून गांवच्या स्मशानवाड्यांत नेतात आणि तेथें पुरतात. थडग्यांवर व थडग्यांच्या भोंवतीं दगडांच्या राशी

करतात, आणि नंतर त्यांवर खोपटीं बांधून त्यांच्या भोंवतीं कुंपण घालतात. समाधिनिधान झाल्यापासून पांच दिवसांनीं व पुढें वर्षाच्या अखेरीस मृताच्या सर्व नोकर लोकांस व कुळाढाळांस मेजवानी देतात. संताळ लोक आपलीं प्रेतें नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं जाळतात. राख व डोक्याचें हाड हीं जपून गोळा करून तीं मडक्यांत घालून ठेवण्याबद्दल मोठी खबरदारी घेण्यांत येते. पुढें मृताच्या निकट आप्तांस संधि सांपडेल तेव्हां तो हें मडकें समुद्रतीरीं घेऊन जाऊन त्याच्या पुण्यप्रद उदकांत तदंतर्गत रक्षेचें आणि अस्थींचें विसर्जन करतो! मृताच्या निकट संबंध्यांस दहन झाल्यापासून पांच दिवसांचें अशौच धरावें लागतें. सहाव्या दिवशीं ते स्नान व स्मश्रु करून मोकळे होतात आणि एका कोंबड्याचा बळी देतात. डॉक्टर हंटर यांचें असें म्हणणें आहे कीं, **संताळ** लोकांचा परलोकांवर विश्वास नाहीं; परंतु रे. **कोल** असें म्हणतो कीं, संताळ लोकांच्या परलोकाविषयीं फारच चमत्कारिक कल्पना आहेत. त्यांच्या समजुतीप्रमाणें जो मनुष्य परलोकास जातो त्याला बहुधा हाडें उखळांत घालून एरंडाच्या मसळानें त्यांचें पीठ करण्याचें काम करावें लागतें! या सक्तमजुरीतून पुरुषांना अंमळ विश्रांति मिळण्याचा फक्त एकच मार्ग खुला आहे; तो कोणता म्हणाल तर तंबाखू तयार करण्याची सबब सांगणें हा होय! परलोकांतील मोकदम हातीं चाबूक घेऊन, ‘काम कां करीत नाहीं’ म्हणून कोणास दरडावूं लागला, आणि त्यानें माझी तंबाखू अजून बरोबर मळली गेली नाहीं असे उत्तर दिलें तर तो मोकदम त्याला कांहीं एक न बोलतां पुढें चालता होतो. या सवलतीचा लबाड मृतात्मे असा दुरुपयोग करतात कीं, तंबाखू चांगली मळली असून, मोकदम दृष्टीस पडला कीं ती मोठ्या जोरांनं आपल्या तळहातावर चोळूं लागतात, आणि तिच्या अंगीं चांगला झणझणीतपणा यावा म्हणून तीं थोडा चुना मिळवून त्याच्या देखत तो पुनः आंगठ्यानें रगडूं लागतात. परलोकीं याशिवाय विश्रांति मिळविण्याचें दुसरें साधन नसल्यामुळें प्रत्येक संताळ या लोकीं तंबाखू खाण्यास शिकतो! (तंबाखूभक्तांनीं, विशेषतः ती भक्षण करणारांनीं, तिचें हें माहात्म्य ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे!) असो. या रीतीनें परलोकीं सक्तमजुरी करणारे मृतात्मे या तंबाखूच्या नांवानें विश्रांति काढीत असल्यामुळें, तंबाखूचा बार भरण्याची किंवा हुक्का ओढण्याची संवय लावून घेतल्याशिवाय जे मरतात, त्यांचे परलोकीं जे हाल होतात ते कांहीं पुसूं नये!! येथें स्त्रियांना जी विश्रांति मिळते ती मुलें पाजण्याच्या सबबीनें मिळते. “माझें मूल केव्हांचें भुकेलें आहे; मला तें आतांच्या आतां अंगावर घेतलें पाहिजे,” असें कोणत्याही स्त्रीनें सांगितलें कीं मोकदमाला कांहीं न बोलतां निघून जावें लागतें! यामुळें कामास कंटाळलेल्या बायका मुलें भुकेलीं नसून त्यांना विनाकारण पदराखाली घेऊन बसतात! पण या लबाडीचा फायदा फक्त अपत्यवती स्त्रियांना मात्र घेतां येतो. ज्या बायका आमरण वांझ असतात, अथवा ज्या मूल होण्यापूर्वीच मरतात त्यांची तेथें (परलोकीं) जी दुर्दशा होते ती कांहीं विचारूं नये! याच ग्रंथकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, कांहीं संताळ लोक मनुष्य मेल्याबरोबर परलोकास जातो असें मानतात; कांहीं त्याचा आत्मा जेथें त्यानें शरीर ठेविलें असेल त्या जागेच्या आसमंतांत भटकत असतो असें मानतात; व कांहीं मृतांचा आत्मा नवीन पुरुषांत प्रवेश करतो, म्हणजे पुनः मनुष्यजन्मास येतो असें मानतात. तसेंच, जेव्हां एखादा संताळ मरतो तेव्हां त्याच्या बिछान्यापाशीं त्याची सर्व चीजवस्त, वस्त्रेपात्रें, व हत्यारें ठेवण्याचा या लोकांत परिपाठ आहे. याचा हेतु येवढाच असतो कीं, मृताला परलोकीं कोणतीही वस्तु विकत घेण्याचा सहसा प्रसंग येऊं नये, व आलाच तर जवळ थोडी माया असावी! यमधर्माची मर्जी सुप्रसन्न राखण्यासाठीं मृताच्या चितेंत शेंपन्नास बेडूक टाकण्याची व मृताच्या बिछान्याभोवतीं मनुष्याच्या कांहीं प्रतिमा (चिखलाच्या) करून ठेवण्याचीही चाल आहे. प्रेतदहन झाल्यावर अस्थि गोळा करून त्या समुद्रांत टाकतात आणि नंतर खेड्यांतील सर्व लोक एके ठिकाणीं जमून बळी देण्याचा विधि करतात. या प्रसंगी अनेक बकऱ्यांचा व मेंढ्यांचा संहार करण्यांत येतो! अशा प्रकारच्या मेजवानीची तयारी झाल्यावर ते मृतास उद्देशून नानाप्रकारचे प्रश्न करतात. “गड्या, आमच्यावर तूं रागावला नाहीस ना? तसें असेल तर तूं आपला राग आतां विसरून जा. आमच्यापैकीं जर कोणी तुला कांहीं पीडा दिली असेल तर हा आमचा बळी घे आणि त्याबद्दल आम्हांस क्षमा कर.” नंतर मुख्याध्वर्यु

मागील सर्व मृतात्म्यांस उद्देशून असें म्हणतो : “हा आमचा नवीन संबंधी आम्ही तुमच्या हवाली करीत आहों, तुम्ही त्यास आपल्यांत घ्या. आम्ही आपलें कर्तव्य केलें आहे, तेव्हां आतां आम्हांस आपल्या जागीं निर्भयपणें परत जाण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही!”

सणांचा व खेळांचा न्हास

२३-१-९३

आम्ही हिंदु लोक, विशेषतः आम्ही श्रेष्ठ वर्णांतले ब्राह्मण वगैरे लोक, कोणत्याही कार्ळी म्हणण्यासारखे खेळप्रियं अथवा खिलाडू होतों किंवा नाही याचा बराच संशय आहे. जे खाऊनपिऊन सुखी आहेत; ज्यांना कोणत्याही प्रकारचा आहार करण्यास प्रतिबंध नाही; विद्यार्जनाची विशेष काळजी ज्यांच्या पाठीमागें लागलेली नाही; ज्यांना फाजील मानसिक श्रम करण्याची गरज पडत नाही; ज्यांना उघड्या हवेंत फिरण्याची व शारीरिक श्रम थोडेबहुत तरी करण्याची सवय आहे, अशा लोकांसच बहुधा व्यायामशील खेळांची हौस असते व गोडी समजते. युरोपांत देखील लष्करी खात्यांतल्या लोकांत असल्या खेळांबद्दल जितकी आसक्ति दृष्टीस पडते तितकी इतरांत दृष्टीस पडत नाही, आणि तसें होणें कांहीं अंशीं स्वाभाविकच आहे. अंगांत रग असल्याशिवाय मजेखातर जोरानें हातपाय हलविण्याची इच्छा कोणास होणार? श्रम दोन प्रकारचे आहेत, शारीरिक व मानसिक. एकाच व्यक्तीला दोनही प्रकारचे फार श्रम कधींही झेंपावयाचे नाहीत. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत शेतांत काबाडकष्ट करणारा कुणबी तत्त्वशोधक असूं शकणार नाही; आणि पुस्तक व लेखणी यांशीं रात्रदिवस ज्याचा समागम आहे त्याच्यानें घटकाभर देखील नांगर धरवणार नाही. ज्याच्या हातापायाला फार कष्ट करावे लागतात त्याला डोक्यास विश्रांति द्यावी लागते; व ज्याचें डोकें सदा सर्वदा कांहीं तरी व्यवसाय करीत असतें त्याला आपल्या हातापायांस फारसें हालूं देतां येत नाही. तथापि ज्याप्रमाणें शारीरिक श्रम करणाऱ्या मनुष्याला आपलें मनुष्यत्व राखण्यासाठीं व आपला धंदा नीट रीतीनें करतां येण्यासाठीं थोडेबहुत मानसिक श्रम करणें जरूर आहे, त्याप्रमाणें रात्रदिवस मानसिक श्रम करणाऱ्या तत्त्वशोधकाला, पंडिताला, किंवा मंत्र्याला प्रकृति साफ राहण्यासाठीं थोडाबहुत व्यायाम करणें जरूर आहे. यावरून काय दिसतें कीं, ज्यांना वर सांगितलेल्या दोन श्रमांपैकी कोणत्याही प्रकारचे श्रम विशेष करावे लागतात त्यांना व्यायामशील खेळ खेळण्याची आवश्यकता वाटणार नाही, किंवा त्यांची गोडीही लागणार नाही. जो साऱ्या दिवसभर ओझीं उचलण्यानें किंवा पुस्तकांचीं पानें चाळल्यानें भागून गेला आहे त्याला क्रिकेटाच्या बॅटाचे टोले मारण्यांत किंवा चेंडूच्या पाठीमागें पळत सुटण्यांत मौज कोढून वाटणार? या दोहोंपैकी पहिल्यानें आपलें काम आटपल्याबरोबर जमिनीवर किंवा ईझीचेअरवर आपले पाय पसरून तंबाखूचा धूर सोडीत रहावें अथवा तब्यत लागल्यास आणि वाचतां येत असल्यास **करमणुकी** सारखें एखादें पत्र किंवा **आरबी भाषेंतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी** सारखें एखादें पुस्तक हातीं घेऊन मनोरंजन करावें, आणि दुसऱ्यानें हातांत काठी घेऊन उघड्या हवेंत फिरण्यास निघावें, अथवा फारच झालें तर **बॅडमिंटन** किंवा **लॉन टेनिस** सारख्या हलक्या खेळांत शिरून अंगांतून थोडासा घाम काढावा व मनाचे व्यापार कांहीं वेळ बंद ठेऊन त्यास विश्रांति द्यावी हेंच उचित दिसतें. तर मग व्यायामशील खेळ विशेषेंकरून खेळावे तरी कोणीं? अर्थात् ज्यांना चांगले खाणेंपिणें मिळत असून मानसिक किंवा शारीरिक श्रमांपैकी कोणतेही श्रम विशेष करावे लागत नाहीत त्यांनीं. आमच्या हिंदुस्थानांत सांप्रतकालीं अशा सुखवस्तू लोकांचा फारच स्वल्प वर्ग आहे, त्यामुळें येथें व्यायामशील खेळांचा बहुतेक अभावच दृष्टीस पडतो. पण ही स्थिति चांगली नाही. कोणत्याही देशांतील लोकांस नानाप्रकारचे व्यायामशील खेळ खेळण्याची हौस असणें व तसले खेळ खेळणाऱ्या लोकांची मोठी संख्या त्यांत दृष्टीस पडणें हें त्या देशाच्या सुस्थितीचें फार मोठें व्यंजक आहे. आमच्या देशांत अशा लोकांची मोठी संख्या केव्हां दृष्टीस पडूं लागेल तें खात्रीनें सांगतां येत नाही; पण ज्या मानानें ती दृष्टीस पडूं लागेल त्या मानानें आमची स्थिति बरी होत चालली आहे असें अनुमान करणें केवळ चूक होणार नाही.

हैं क्रिकेट, टेनिस, हुतूतू, मुर्दुगपाट्या, विटीदांडू, खो-खो वगैरे व्यायामशील खेळांच्या संबंधानें झालें. अनेक शतकांच्या पारतंत्र्यामुळें आमचा जो शक्तिपात झाला आहे त्याच्या योगानें असल्या खेळांबद्दल आमच्या मनांतील उत्साह नाहीसा व्हावा, व आम्हांस त्यांची आवश्यकता वाटेनाशी व्हावी, हें कदाचित् स्वाभाविक असेल; पण त्याबरोबरच बैठ्या खेळांचा व सणांचाही ऱ्हास होत चालला आहे हें पाहून आम्हांस फार वाईट वाटतें. मनुष्य हा जात्या उत्सवप्रिय प्राणी आहे असें सामान्य वचन व अनुभव असून त्याच्या उलट येथील स्थिति दृष्टीस पडावी हें अत्यंत शोचनीय नाही काय? इंग्रजी राज्य आणि पाश्चिमात्य विद्या यांचे या देशावर जे अनिष्ट परिणाम घडले आहेत किंवा घडत आहेत त्यांतच आम्हीं या ऱ्हासाचा समावेश करतो. मधून मधून नित्याचे कष्ट बंद होऊन मनास वाटेल तसें खावें प्यावें, हिंडावें फिरावें, अथवा बसल्या जागीं एखाद्या चांगल्याशा करमणुकींत कांहीं वेळ दंग होऊन जावें, हें ज्या लोकांस अवश्य वाटेनासें झालें आहे किंवा तसें करण्याची ज्यांना सवड होत नाही, त्या लोकांची स्थिति बिलकुल चांगली नाही, असें साफ अनुमान करण्यास कांहीं एक हरकत नाही. परक्या अमलामुळें एका टोकांपासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत सारा देश अत्यंत विकल होऊन गेला आहे. मोठमोठ्या हुद्यांचीं, पुष्कळ किफायतीचीं, व भारी जबाबदारीचीं सरकारी कामें टोपीवाला बळकाऊन बसला इतकेंच नाही, तर आमचा हरएक व्यापारधंदा देखील त्याच्या तब्यतीप्रमाणें व त्याचा फायदा होईल अशा रीतीनें चालूं लागल्यामुळें कोणालाही आपल्या श्रमाचें, कर्तबगारीचें, व मर्दुमकीचें मिळावें तसें फळ मिळत नाही. शेंकडा नव्वद लोकांना शुद्ध चरितार्थासाठीं अहोरात्र खपावें लागतें. अशा स्थितींत सर्व देशाच्या मुखश्रीवर खिन्नता दृष्टीस पडावी आणि कोणास कशांतही गोडी न वाटावी, हें अगदीं साहजिक आहे. पण आम्ही जर असे एकसारखे मुळू मुळू करीत बसलों तर आमची स्थिति कधींच सुधारावयाची नाही. इंग्रजी अमलानें आम्ही निस्तेज झालों आहों खरे; पण त्याच अमलामुळें सतेज होण्याचे उपायही आम्हांस कळूं लागले आहेत. टोपीवाल्यानेंच तुमचें स्वातंत्र्य नाहीसें केलें आहे असें नाही, तो येथें येण्यापूर्वीही तुम्ही परतंत्रच होतां! तथापि तुमच्या पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांत आणि सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांत हा मोठा भेद आहे कीं पूर्वीच्यांनीं तुमचें जें स्वातंत्र्य घेतलें त्याबद्दल तुम्हांस उलट कांहीं एक दिलें नाही. तुमचे सांप्रतचे प्रभु तुमच्या स्वातंत्र्यापहाराबद्दल तुम्हांस आपल्या विद्या, आपल्या कला व आपलें राजकारस्थान शिकवीत आहेत, आणि या त्यांच्या औदार्यामुळें व कृपेमुळें तुम्हांस केव्हां तरी सुदिन येण्याचा खचित संभव आहे. तेव्हां आपल्या मानसिक व शारीरिक कमकुवतपणामुळें तुम्हांस जी कुदशा प्राप्त झाली आहे तीबद्दल खेद करीत न बसतां, जेणेंकरून प्रतिदिवशीं आपली स्थिति सुधारत जाईल असें वर्तन केलें पाहिजे. हें वर्तन म्हणजे मरेमरेतोंपर्यंत मानसिक किंवा शारीरिक कष्ट करणें हें नव्हे. अशा प्रकारच्या कष्टांची मातब्बरी आम्ही जाणून आहों. पण ते हातून होण्यास मधून मधून विश्रांति घेतली पाहिजे. नानाप्रकारचे खेळ खेळले पाहिजेत; चांगल्या चांगल्या वस्तूंचा सापडेल तितका उपभोग घेतला पाहिजे; तात्पर्य, कधीं कधीं पूर्ण अनध्याय करून मनाला व शरीराला नित्यश्रमाच्या जुंवापासून खुलें केले पाहिजे व जेणेंकरून सारी वृत्ति अत्यंत उल्हासमय व कार्यक्षम होईल अशा प्रकारचें आचरण केलें पाहिजे. अशा प्रकारचें आचरण हातून घडण्यास प्रत्येकाला नानाप्रकारचे खेळ खेळण्याची व सण करण्याची हौस पाहिजे, असें आम्हांस वाटतें. वर्षांतले कांहीं दिवस निर्दोष सुखोपभोगांत घालविणें कोणत्याही रीतीनें अपकारक न होतां उपकारक होईल हें सिद्ध करण्याची गरज नाही. दसरा, दिवाळी, संक्रांत हे किती नामी सण आहेत बरें! पण अलीकडे जो पहावा तो आपला वेदांती होऊन बसलेला! “यांत काय आहे? त्यांत काय आहे? तें पोरकट! तें आचरट? हें शिकलेल्या लोकांस उचित नाही; तें अडाणी लोकांसच योग्य आहे!” अशा प्रकारच्या बुद्धिभ्रंशाने सोंगट्या, फांसे, बुद्धिबळ, दशावतारी गंजिफा वगैरे बैठ्या खेळांचा लोप होऊन, जो तो ‘अभ्यास—अभ्यास’, ‘बुक—बुक’ व ‘काम—काम’ करूं लागला आहे! असली अपायकारक श्रमव्यग्रता कांहीं कामाची नाही. तिच्या योगानें नानाप्रकारचे क्लेश सोसावे लागून आयुष्य क्षीण होतें. तसें

न होऊं देण्यास एकच उपाय आहे तो हा कीं, वर सांगितलेल्या चांगल्या सणांत होईल तितका आनंदीआनंद करावा. खऱ्या सुधारणेचीं तत्त्वे अशा वर्तनास प्रतिकूल नाहींत.

ही एक नवीनच गदा!

३०-१-९३

कोणत्याही कठीण गोष्टीचा चांगला निवाडा एकाच मनुष्यास नीट करतां येत नाही म्हणून तो दहापांच शहाण्यासुर्त्या लोकांनीं एके ठिकाणीं बसून व डोक्याशीं डोकें घांसून करण्याची चाल अगदीं रानवट लोकांत देखील प्रचारांत असते. 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' ह्या न्यायास अनुसरून जेव्हां चारपांच इसम शांतपणें एकाद्या बिकट प्रश्नाचा खल करतात, तेव्हां त्यांना त्याचा उलगडा पडण्यास कठीण जात नाही. मनुष्याची बुद्धि कितीही विशाल असली तरी त्याला कोणत्याही गोष्टीचा साऱ्या अंगांचा विचार करून तीवर बिनचूक उत्तर देणें फार कठीण जातें, आणि म्हणून पूर्वकालापासून **पाचांमुखीं परमेश्वर** असें आपणांत म्हणण्याची जी चाल पडली आहे ती फार यथार्थ आहे. परमेश्वराचें सर्वज्ञत्व किंवा सर्वशक्तिमत्त्व मनुष्याचे अंगीं असण्याचा संभवच नाही. पण पांच माणसें एकत्र होऊन कोणत्याही गोष्टीची शहानिशा करतील तर त्यांचा अभिप्राय ईश्वराच्या ईश्वराच्या अभिप्रायाइतका प्रमादविहीन असण्याचा संभव आहे असा वरील प्रसिद्ध म्हणीचा भावार्थ आहे. प्रश्न फारच बिकट असला तर पांचसे काय, पण पांचशें अथवा पांच हजार न्यायाधीशांच्यानेंही त्याचा व्हावा तसा निकाल होणार नाही, हें कोणीही कबूल करील. या सिद्धांताच्या प्रत्ययासाठीं फार दूर जाण्याची गरज नाही. सध्यां सर्व देशांत गाजत असलेला सोन्यारुप्याच्या नाण्यांचा प्रश्न घेतला तर त्यावरून देखील तुमची अशी खात्री होईल कीं, मी मी म्हणविणाऱ्या पंडितांस व प्रधानांसही न सोडवितां येण्यासारखे, पण ज्यांवर अनेक मनुष्यांची सुखदुःखें अवलंबून आहेत असे, अत्यंत गूढ प्रश्न मनुष्याच्या नित्य व्यवहारांत दृष्टीस पडतात. रोगचिकित्सेचाही असाच प्रकार आहे. तापाचें खरें कारण व ताप आला असतां शरीरांत वास्तविक कोणता फेरफार होतो, आणि ताप जाण्यासाठीं दिलेल्या औषधांचे परिणाम शरिरावर कसे घडतात हें कोणत्याही वैद्यशास्त्रास अद्यापि नीटसें समजलेलें नाही, असें आम्ही एका बहुश्रुत वैद्याच्या तोंडून ऐकलें आहे. अशा स्थितींत भानगडीच्या कामाचा निर्णय एकाच मनुष्यावर सोंपविण्यापेक्षां तो दहापांचांवर सोंपविणें हें अवश्य आहे हें कोणीही समजस कबूल करील. तसें केल्यानें चूक होणारच नाही असे नाही; पण संख्येच्या मानानें ती बहुधा कमी होईल; मात्र या एकाच्या आणि पांचांच्या नैसर्गिक बुद्धींत आणि संपादित ज्ञानांत जमीन-अस्मानाचें अंतर नसलें पाहिजे, हें सांगावयास नकोच. या सर्व गोष्टी मनांत आणून आमच्या लोकांनीं पूर्वीपासून मोठे मोठे तंटे जातींतील किंवा धंद्यांतील प्रमुख लोकांच्या पंचायतीनें तोडण्याचा प्रघात पाडला. ज्याला आपण अलीकडे **जूरी सिस्टिम** म्हणतो, ती पंचामार्फत न्याय करून घेण्याची पद्धत होय; दुसरे काहीं नाही. बहुधा चांगला न्याय होण्यास ही पद्धत आवश्यक आहे असें जाणून इंग्लिश लोकांनींही पूर्वीपासून या न्यायपद्धतीवर मोठा कटाक्ष ठेविला आहे. आपल्या बरोबरीचा हक्क प्रत्येक मनुष्यास असला पाहिजे, असा इंग्लिश लोकांचा पहिल्यापासून आग्रह आहे. पंचामार्फत कज्जाचा निवाडा करून घेण्याचा हक्क ज्या लोकांस नाही त्या लोकांपाशीं स्वातंत्र्यसंरक्षणाचें अत्यंत बलवत्तर साधन नाही असे ते लोक मानितात. या आवडत्या हक्काच्या प्रतिपालनासाठीं त्यांनीं आपल्या अनेक राजांशीं व पार्लमेंटाशीं अनेक प्रसंगीं वर्दळ केली आहे. तात्पर्य, या हक्काचा कमीअधिक उपयोग ज्या लोकांस मिळत नाही त्या लोकांची स्थिति गुलामांच्या स्थितीहून विशेष बरी म्हणता येणार नाही, असा या लोकांचा समज झाला आहे.

आमच्या लोकांनाही पंचामार्फत न्याय करून घेण्याच्या पद्धतीचें महत्त्व चांगलें समजलें होतें हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. तेव्हां सत्तावनच्या बंडानंतर इंग्लिश लोकांनीं आम्हांस जो ज्यूरीचा मर्यादित हक्क दिला, त्यांत त्यांनीं इंग्लंडाहून आणिलेली अजीबात नवी चीज या देशास दिली असें म्हणण्याचें कारण

नाहीं. तथापि त्या बंडाचे निखारे या हक्काच्या पाण्यानें लौकर विझविण्यास चांगली मदत होईल असें त्यांस वाटल्यावरून, त्यांनीं तो आम्हांस दिला आणि आम्हीही सुमारे तीसपसतीस वर्षे त्याचा अव्याहत उपभोग घेतला. या तीस वर्षांच्या अवकाशांत तो वापरण्याच्या कामीं आम्हांकडून इतर सुधारलेल्या लोकांपेक्षां म्हणण्यासारखा प्रमाद घडला आहे असें नाही. असें असूनही हिंदुस्थान सरकारानें त्यावर एकाएकीं गदा घालण्याचा जो विचार केला आहे तो परकाष्ठेच्या निष्ठुरपणाचा, दुष्टपणाचा व बेवकूफपणाचा आहे असें म्हटल्यावांचून व त्याबद्दल नानाप्रकारच्या शंका घेतल्यावांचून कोणास कसें राहवेल?

हिंदुस्थान सरकारानें आम्हांवर ही जी एकाएकीं नवीन गदा आणिली आहे, तीबद्दल निरनिराळ्या प्रकृतींचे लोक निरनिराळ्या प्रकारचे कृतर्क करूं लागले आहेत. कोणी असें म्हणतात कीं, हिंदुस्थानचें हित चिंतणाऱ्या ब्रॅडलॉ वगैरे थोर मनाच्या गृहस्थांच्या अहर्निश परिश्रमामुळे व राष्ट्रसभेच्या चळवळीमुळे खुद्द राजपक्षीय प्रधानमंडळाकडून कायदेकौन्सिलांत लोकनियुक्त कांहीं सभासद असण्याचा जो चिमुकलासा हक्क आम्ही नुकताच मिळविला आहे त्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारास आमचा मत्सर उत्पन्न होऊन व राग येऊन त्यांनीं त्याबद्दल उद्वेग काढण्यासाठीं हें संकट आम्हांवर आणिलें आहे! दुसरे असें म्हणतात कीं, कायदे कौन्सिलाच्या संबंधानें आम्हांस तो लहानसा हक्क देण्यांत आला आहे त्यांत आम्ही गुण्यागोविंदानें संतोष मानून रहावें आणि त्याबद्दल विशेष चर्चा करूं नये म्हणून आमचें लक्ष्य दुसरीकडे गुंतवून ठेवण्याची हिंदुस्थान सरकारानें ही आपल्या समजुतीप्रमाणें मोठी नामी युक्ति काढिली आहे. आम्हांस या दोन्ही कुतर्कांत बिलकूल अर्थ दिसत नाही. हे कुतर्क अविचारी लोकांच्या रुग्ण कल्पनेचीं कुरूप पिळें आहेत! **सर चार्ल्स एलिअट व लॉर्ड लॅन्सडौन** यांच्या स्वभावाविषयीं ज्यांना यत्किंचित् खरी माहिती असेल ते त्यांवर अशा प्रकारच्या मात्सर्याचा आरोप कधींही करणार नाहीत. विशेषतः आपल्या व्हाइसरॉयाविषयीं तशी शंका घेण्यास कांहींच आधार नाही. लॉर्ड नॉर्थब्रुक, लॉर्ड रिपन, लॉर्ड डफरिन यांप्रमाणेंच लॉर्ड लॅन्सडौनहि कायदेकौन्सिलाच्या थोड्याबहुत सुधारणेस पूर्वींपासून अनुकूल होते. तेव्हां तीबद्दल लोकांचें कांहीं तरी नुकसान करून ठेवण्यासाठीं किंवा त्यांचें लक्ष्य अन्य विषयाकडे लावण्यासाठी ही क्लृप्ति त्यांनीं काढिली असावी, असें म्हणणें हें अत्यंत अप्रशस्त होय. तर मग हें अरिष्ट उद्भवलें तरी कसें? आमची समजून अशी आहे कीं, हें कृत्य सर चार्ल्स एलिअट यांच्या हातून चांगल्या हेतूनें, पण करावा तितका विचार न केल्यामुळे झालें आहे, ज्या अपराध्याच्या अपराधाबद्दल त्यांना किंवा दुसऱ्या कोणालाहि शंका नव्हती असे कांहीं अपराधी ज्यूरीनें निरपराधी ठरवून सोडून दिले असतील व त्यामुळे बंगालचे लोक ज्यूरीचा हक्क वापरण्यास लायख नाहीत असा त्यांचा ग्रह होऊन त्यांनीं तो त्यांकडून काढून घेण्याचा निश्चय केला असेल. पण हा निश्चय करतांना त्यांनीं इतर देशांतल्या ज्यूरीचे निकाल कसे असतात, व त्यामुळे किती न्यायपतन होतें, याचा नीट विचार केला नसावा असें उघड दिसतें. मनुष्याचा स्वभाव असा आहे कीं, एखादी गोष्ट मनानें पक्की घेतली म्हणजे तिच्या विरुद्ध असलेल्या गोष्टीचें यथार्थ पर्यालोचन करण्याचें त्याच्या अंगचें सामर्थ्य कांहीं वेळ अगदीं नाहीसें होतें. तशांत, मनांत मानवलेली गोष्ट दिसण्यांत चांगली असली म्हणजे मग तर अशा प्रकारच्या एकदिशादर्शिकात्वाची परमावधि होऊन जाते! सर चार्ल्स एलिअट यांच्या मनाचीहि अशीच स्थिति झाली असावी असा आमचा तर्क आहे. बंगालचे जूरर्स खुनासारखे घोर अपराध करणाऱ्या अपराध्यांस सोडून देतात काय? ठीक आहे, तसें करण्याचा त्यांचा अधिकारच काढून घेतला म्हणजे त्यांच्या हातून प्रमाद घडण्याचा संभव रहाणार नाही, असा विचार मनांत येऊन, ते या कार्यास उद्युक्त झाले असावे, असें त्यांच्या पूर्ववृत्तावरून म्हणणें भाग आहे. तथापि या वाईट कामाची सर्व जबाबदारी आपल्याच शिरावर घेण्यापेक्षां हिंदुस्थान सरकारास व विशेषतः न्यायदानाचें काम ज्यांच्याकडे आहे अशा हायकोर्टांच्या व डिस्ट्रिक्ट कोर्टांच्या न्यायाधीशांस त्यांत गोंवून घेतां आलें तर फार बरें, असें वाटून त्यांनीं प्रथम त्यासंबंधानें हिंदुस्थान सरकाराचें व त्या न्यायाधीशांचें काय काय म्हणणें आहे, हें

पहाण्याचा घाट घातला आणि त्यांचे अभिप्राय गोळा केले. बंगालच्या लोकांकडून जूरीचा हक्क काढून घेतलाच पाहिजे असा त्यांच्या बुद्धीचा पूर्वीच पक्का ग्रह होऊन गेला नसता तर हायकोर्टाच्या आणि डिस्ट्रिक्ट कोर्टाच्या जज्जांनी दिलेले अभिप्राय वाचल्यावर, लोकांनी तीस वर्षे उपभोगिलेला हक्क एकाएकी काढून घेणे योग्य नाही, असे त्यांच्या लक्षांत आले असतें! पण तसे कोढून होणार? नजरेस आलेल्या अन्यायामुळे तो हक्क काढून घेतलाच पाहिजे अशा समजुतीने त्यांच्या मनास पूर्वीच मगरमिठी घातली असल्यामुळे, त्यांना जज्जांचे अभिप्राय आपल्या मतास सर्वथैव अनुकूल आहेत असे वाटले असावे, आणि त्यांनी आपल्या वजनाने आणि लेखनपटुत्वाने लॉर्ड लॅन्सडौन आणि सुप्रीम कौन्सिलांतील त्यांचे सहकारी ह्यांची कशी तरी समजूत पाडून त्यांची या कृत्यास संमति मिळविली असावी, व ती मिळाल्याबरोबर झट दिशीं हा विलक्षण बार उडवून दिला असावा, हें स्पष्ट आहे!

इंडिया कौन्सिल्स ॲक्ट व तत्संबंधानें होऊं घातलेले विचार

३०-१-९३

राणीसरकारांनीं आपणांस स्वतःस 'एम्प्रेस ऑफ इंडिया' म्हणजे हिंदुस्थानची बादशाहीण असा किताब घेतला आहे खरा; परंतु हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था केवळ त्या किताबास अनुसरून असावी अशी त्यांची मुळीच इच्छा नाही. इंडिया कौन्सिल्स ॲक्टसंबंधानें बोलतांना राणीसाहेबांनीं आपला असा स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे कीं, "हिंदुस्थानांतील कायदेकौन्सिलांची रचना व त्यांच्या कामाची दिशा यांत सुधारणा करण्याच्या उद्देशानें पार्लमेंट सभेनें केलेल्या कायद्यास मी मोठ्या आनंदानें आपली संमति देतें, व माझी अशी आशा आहे कीं, त्या कायद्याच्या योगानें माझ्या तेथील अधिकारी वर्गास **माझ्या अनेक दर्जांच्या व नानाजातींच्या प्रजाजनांच्या इच्छा व मते काय आहेत हें समजण्यास मार्ग होईल.**" या वरील उक्तीवरून पाहिलें असतां हिंदुस्थानांत पाठविलेल्या आपल्या अधिकाऱ्यांनीं 'हम करे सो कायदा' असें वर्तन न करितां प्रजेच्या धोरणानें येथील राज्यव्यवस्था चालवावी असा राणी सरकारचा कटाक्ष आहे, हें उघड दिसून येतें. परंतु चमत्कार पहा कीं, खुद्द बादशाहीण आपला किताब एकीकडे ठेवून लोकमताचा स्वीकार करण्यास एका पायावर तयार असतां तिनें नेमलेल्या अधिकारीवर्गाचें आचरण पहावें तों केवळ बादशाही थाटाचें असतें. ज्यूरीसारखा महत्त्वाचा हक्क लोकांपासून हिरावून घेण्याचा खोडसाळ ठराव बंगाल सरकारानें प्रसिद्ध करण्यापूर्वी लोकांस आपलें म्हणणें काय आहे हें कळविण्याची सवड दिली नाही, व त्यांच्याविरुद्ध सगळा बंगाल इलाखा एकसारखी ओरड करीत असतां हि हिंदुस्थान सरकारानें त्यास आपली पूर्ण संमति दिली. या गोष्टी तर यापूर्वीच जगजाहीर केलेल्या आहेत. कौन्सिल ॲक्टान्वयें हल्लीं जे नवीन नियम करण्याचें घाटत आहे, त्यासंबंधानें हिंदुस्थान सरकारचें वर्तन पाहिलें असतां तेंहि बादशाही थाटाचेंच आहे असें दिसून आल्याखेरीज रहाणार नाही. हे नियम काय आहेत ते सर्व लोकांस समजून, त्यांच्याविषयीं आपले अनुकूल किंवा प्रतिकूल अभिप्राय कळण्यास त्यांस सवड मिळण्याकरितां ते प्रसिद्ध व्हावेत म्हणून अनेक लोकसंस्थांनीं वेळेवर हिंदुस्थान सरकारास सूचना केल्या; परंतु त्यांचा आमच्या अरेरावी गव्हर्नर जनरलावर कांहींच परिणाम झाल्याचें दिसत नाही. कोणताही कायदा पास होऊन त्याची अंमलबजावणी होण्यापूर्वी त्याचा खर्डा प्रसिद्ध करून त्यासंबंधानें लोकमत काय आहे हें जाणून घेणें सरकारचें मुख्य कर्तव्य आहे, असें इंग्लिश राज्यव्यवस्थेचें एक फार महत्त्वाचें तत्त्व आहे. मग एखादा साधारण कायदा पास करण्यापूर्वी जर त्यास लोकमताची अनुकूलता अवश्य आहे, तर ज्या नियमांचा प्रत्यक्ष कायदे करणाऱ्या मंडळीच्या रचनेशीं संबंध आहे, त्या नियमासंबंधानें लोकमत काय आहे, हें सरकारास समजणें फारच महत्त्वाचें आहे हें वेगळें सांगावयास नको. परंतु सरकारचा विचार पहावा तों हे नियम पास होण्याच्यापूर्वी या कानाचे त्या कानाला कळूं नयेत असा जणू काय त्यांचा निश्चयच झाल्यासारखा दिसतो. आतां हे नियम प्रसिद्ध करून त्यांवर चर्चा करण्याची लोकांस योग्य फुरसत दिल्यानें ते पास होऊन अमलांत येण्यास कांहीं कालावधि लागेल हें उघड आहे. परंतु तो लागला म्हणून काय हरकत आहे? काँग्रेस सुरू झाल्यापासून कायदे कौन्सिल्सची सुधारणा करण्यासंबंधानें ती एकसारखे ठराव करीत असून तो ॲक्ट पास होण्यास जर इतका अवधि लागला, तर त्या ॲक्टायोग्य उपयोग होणें न होणें ज्या नियमांवर अवलंबून आहे ते तेवढे लवकर पास होऊन त्यांची ताबडतोब अंमलबजावणी करण्याची सरकारास इतकी घाई कां? फार दिवसांनीं एकदांचें काँग्रेसचें म्हणणें पार्लमेंटनें कबूल केलें आहे; तेव्हां कौन्सिल्सची नव्या पद्धतीप्रमाणें रचना करून त्या ॲक्टची अंमलबजावणी करण्यांत दिरंगाई केल्यानें हिंदुस्थानच्या लोकांस वाईट वाटण्याचा संभव आहे अशा सद्देतून ही घाई होत असेल तर गोष्ट वेगळी. पण या घाईचा व गुप्त व्यवहाराचा उद्देश कांहीं निराळाच असावा असा कित्येकांचा समज आहे, व अशा रीतीनें लोकांचीं तोंडें दाबून पार्लमेंटनें

मोठ्या औदार्याने पास केलेल्या या अॅक्टाचा म्हणण्यासारखा उपयोग होऊ द्यावयाचा नाही असा जर सरकारचा खरोखरच मनसुबा असेल तर तो अखेरीस फसल्यावाचन रहाणार नाही. हिंदुस्थानच्या गरजा काय आहेत, व प्रातिनिधिक तत्त्वांचा येथे आरंभ करण्यास योग्य मार्ग कोणते, याविषयी पार्लमेंट सभेपेक्षां हिंदुस्थानच्या अधिकारी वर्गास अधिक माहिती असणे संभवनीय आहे. अशा धोरणावर कौन्सिल्स अॅक्टांमध्ये प्रातिनिधिक तत्त्वांचा स्पष्ट शब्दांनी जरी पार्लमेंटने उल्लेख केलेला नाही व या संबंधाने सर्व अधिकार जरी हिंदुस्थान सरकार व स्टेट सेक्रेटरी यांच्या हाती ठेवलेला आहे, तथापि हिंदुस्थान सरकारपासून या बाबतीत पार्लमेंट सभेस कोणत्या प्रकारचे आचरण अपेक्षित आहे, हे तो कायदा पास होण्याच्या वेळी झालेल्या वादविवादांत स्पष्ट झालेले आहे. प्रातिनिधिक राज्यव्यवस्थेचा पूर्णत्वाने अनुभव घेण्यास हिंदुस्थानचे लोक अद्याप पात्र झाले नाहीत असे जरी पार्लमेंटचे मत आहे—व ते तशा व्यवस्थेस आजच पात्र आहेत असे खुद्द हिंदुस्थानच्या लोकांचेही म्हणणे नाही—तथापि या कायद्याने प्रतिनिधिक राज्यव्यवस्थेचा हिंदुस्थानांत खरा आरंभ झाला पाहिजे ही गोष्ट पार्लमेंट सभेस अगत्याची वाटते. हा कायदा पास होतांना हल्लीचे लोकप्रिय मुख्य दिवाण ग्लॅडस्टन साहेब यांनी या कायद्याचा केलेला अर्थ विसरण्यासारखे हिंदुस्थानचे लोक विसराळू नाहीत, व खुद्द राणीसाहेबांनी या कायद्यासंबंधाने काढलेले जे उद्गार वर दिले आहेत तेही त्यांच्या हृत्पट्टिकेवर कोरले गेले आहेत. तेव्हा असा प्रकार असतां खोबरे काढून घेऊन हाती नरटी देण्याचा प्रयत्न हिंदुस्थान सरकाराकडून झाल्यास लोक स्वस्थ बसण्याचा संभव नाही. राणीसाहेबांनी म्हटल्याप्रमाणे लोकांच्या इच्छा व लोकांची मते कौन्सिल्सच्या द्वारा सरकारास समजण्याचा मुख्य मार्ग म्हटला म्हणजे कौन्सिल्समध्ये लोकनियुक्त सभासद असणे हाच होय. आतां कौन्सिल्समध्ये लोकनियुक्त सभासदांची योजना होण्यास कोणते मार्ग योजावेत, हे त्या त्या इलाख्याच्या स्थितीवर अवलंबून असणार आहे. म्हणून त्या त्या इलाख्यासंबंधाने खुलासेवार नियम करतांना त्या त्या इलाख्यांतील लोकांचे मत घेणे सरकारचे कर्तव्य कर्म होय. परंतु सरकारचे वर्तन पहावे तों ते याच्या अगदीच उलट दिसते. जेणेकरून या होऊं घातलेल्या नियमांची लोकांत यत्किचितही परिस्फुटता होणार नाही, इकडे त्यांचा सारा कटाक्ष आहे, व या गुप्त व्यवहारामुळे कांही तरी अनिष्ट प्रकार करण्याचे सरकारांत घाटत असावे असा लोकांस साहजिकच संशय उत्पन्न झालेला आहे.

असो. ही सरकाराने अंगीकारलेली दिशा योग्य नाही व त्यांनी तयार केलेले नियम उजेडांत आणणे त्यांचे कर्तव्य आहे अशा आशयाचा कलकत्याच्या 'इंडियन असोसिएशन'ने हिंदुस्थान सरकारास एक मुद्देसूद अर्ज पाठविला आहे, व त्याचे अनुकरण करण्यांत इतर संस्थांकडून अगदी कसूर होणार नाही अशी आम्ही आशा करतो. सदरहू नियम स्टेट सेक्रेटरीकडे जाऊन व त्यांची त्यास पसंती मिळून ते यापूर्वीच हिंदुस्थानचा रस्ता चालत आहेत व एक दोन दिवसांत ते येथे येऊन पोचण्याचाही संभव आहे हे आम्हांस माहीत आहे. परंतु ते कायम करण्यापूर्वी त्यांच्या संबंधाने लोकांचे काय म्हणणे आहे ते स्पष्टपणे बोलू देण्यास स्टेट सेक्रेटरीकडून मनाई होईल असे आम्हांस वाटत नाही. ही लोकांची इच्छा त्यांच्या कानावर घालणे हे हिंदुस्थान सरकारचे काम आहे! इंडियन असोसिएशनप्रमाणे इतर संस्थांनीही या बाबतीत ताबडतोब अर्ज केल्यास हिंदुस्थान सरकाराकडून त्याचा विचार झाल्यावाचून रहाणार नाही. ही लोकांची विनंति अयोग्य आहे असे सरकारास मुळीच म्हणता येण्यासारखे नाही. प्रथमतः ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे की, कायदेकौन्सिल्सच्या सुधारणेसंबंधाच्या हिंदुस्थानच्या मागण्या आधी मर्यादित होत्या. त्यांतही आमच्या दुर्दैवाने पार्लमेंट सभेस छाटाछाट करावीशी वाटली. आम्ही हिंदुस्थानचे लोक म्हणजे स्वभावतःच संतोष वृत्तीचे व कृतज्ञ, यामुळे तशा छाटाछाट केलेल्या कौन्सिल्स अॅक्टाबद्दलही आम्ही समाधान वृत्ती स्वीकारून पार्लमेंटचे आम्हांवर उपकार झाले असे मानले. आतां आमचे म्हणणे इतकेच आहे की या नवीन होणाऱ्या नियमांनी निदान त्या मर्यादित कायद्याचा उद्देश तरी संकुचित करू नये; व कायदे कौन्सिलांत

थोडी कां होईना पण खरीखरी सुधारणा होईल असें करावें. हें मागणें म्हणजे लहान तोंडीं मोठा घांस घेण्यासारखें आहे असें कोणताही समंजस मनुष्य प्रतिपादन करूं शकणार नाही, व तें शेवटास जाईपर्यंत आपल्या प्रयत्नांत अगदीं खळ पडूं देऊं नये, अशी आमची सर्व देशबंधुंस सूचना आहे.

स्वच्छतेसाठी घाणेरडा विषय

६-२-९३

ज्यानें जो धंदा पतकरला त्यानें त्याबद्दल दुसरे काय म्हणतात याविषयीं फारसा विचार करीत बसतां कामा नये. त्या धंद्यापासून दुसऱ्यांचें हित आहे येवढी पक्की खातरी होऊन गेली असली म्हणजे लोकापवादाची पर्वा न करतां तो त्यानें बेलाशक चालविला पाहिजे. साक्रेतिसाची आई सुइणीचा धंदा करीत असे म्हणून त्याला कित्येक दुष्ट स्वभावाचे लोक टोंचून बोलत असत. पण तो त्यांना असें म्हणे कीं, “माझ्या आईच्या धंद्याची मला लाज वाटत नाही इतकेंच नाही, तर मला त्याचा अभिमान वाटून मीहि तोच धंदा चालविला आहे. भेद इतकाच कीं, माझी आई अडलेल्या बायकांना सोडविते, मी अडलेल्या पुरुषांना सोडवितो! तिच्या मदतीमुळे गर्भाशयस्थ गर्भ सुखरूपपणें बाहेर पडतो; माझ्या परिश्रमानें लोकांच्या डोक्यांतील विचार फार आयास न होतां बाहेर येतात.” तात्पर्य, ज्याप्रमाणें साक्रेतिसाच्या आईला दुसऱ्यांच्या शरिरांचें, त्याप्रमाणें साक्रेतिसाला दुसऱ्यांच्या मनांचें, बाळंतपण करण्यास बिलकुल खंत वाटत नसे. रोग्यांचें कल्याण चिंतणाऱ्या खऱ्या वैद्यानें जसें पाहिजे तसलें घाण काम करण्यास तयार असलें पाहिजे तसें समाजहितचिंतक **सुधारकां** पाहिजे त्या प्रकारचा विषय हातीं घेण्यास सिद्ध असलें पाहिजे. अमुक वस्तूचें किंवा अमुक अवयवाचें चारचौघांत नाव घेणें किंवा त्याला स्पर्श करणें हा असभ्यतेचा किंवा अमंगळपणाचा प्रकार होय, असें पाहिजे तर सामान्य लोकांनीं मानावें. भिषग्वर्यांना तो निर्बंध लागू करतां येत नाही; आणि तसें न करणें जर अप्रशस्त नसेल तर सामाजिक **सुधारकांना** तरी तुम्हीं अमुक प्रकारच्या विषयांवर उघडपणें लिहिणें बरोबर नाही असें कसें म्हणतां येईल? ज्या गोष्टीपासून लोकांचा तोटा होत असेल ती त्यांना कितीहि नाजूक किंवा अस्पृश्य वाटत असली तरी **सुधारकाला** तिचें उघडपणें दोषाविष्करण करणें भाग आहे.

एवढ्या प्रस्तावनेनंतर आम्ही आज ज्या विषयाविषयीं लिहिणार आहों त्याबद्दल आमच्या वाचकांनीं व इतरांनीं आम्हांस क्षमा केली तर ठीकच आहे. पण तसें ते न करतील तर आम्हांस **कोणी वंदा अथवा निंदा । आम्हां स्वहिताचा धंदा ।** या साधूक्तीचें वारंवार स्मरण करून स्वस्थ रहावें लागेल. शिवाय आमच्या आचरणास आणकी एक गोष्ट आजमितीस अनुकूल आहे. तिचा येथें उल्लेख करण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. प्रत्येक देशांत एखादा महिना किंवा सण कांहींसें मनमुराद वर्तन करण्याकरतां बुध्याच योजण्याची चाल पडली आहे असें दिसतें. ख्रिस्ती लोक एप्रिल महिन्यांत बराच मूर्खपणा करतात म्हणून ऐकतो; ख्रिस्त्यांचा जो एप्रिल तोच आमचा फाल्गुन म्हटला तरी चालेल! हा फाल्गुन अगदीं समीप येऊन ठेपला आहे! नुकतीच माघ शुद्ध पौर्णिमा होऊन गेली. माघी पौर्णिमेपासून शिमगी पौर्णिमेपर्यंत कोणाच्या लिहिण्यांत किंवा बोलण्यांत थोडी अश्लीलता दृष्टीस पडली तर ती कालमाहात्म्यामुळे घडून आली असें समजावें म्हणजे झालें! सभ्य सभ्य म्हणविणारांनीं तमाशास जावें; नीतिवर्धक उखाणे घेऊन कर्णमनोहर अर्जुनवाद्य वाजवावें; राख, शेण, चिखल व मोऱ्यांतील खातेरें वगैरे पदार्थास सुगंधि द्रव्यें मानून त्यांचें सर्वांगास विलेपन करावें; आणि अखेरीस मालिन्य नाहीसें करण्यासाठीं गुलालाच्या अथवा पळसाच्या फुलांच्या काढ्याच्या पिचकाऱ्या एकमेकांच्या अंगांवर सोडून रंगपंचमी साजरी करावी—याहून लोकांच्या अनामयासाठीं त्यांच्या एक दोन देहधर्माविषयीं दोन शब्द स्पष्ट लिहिणें खचितच दूष्य नाही, असें आम्हांस वाटतें!

असो; आमचें असें म्हणणें आहे कीं, तुम्हीं साक्षात् धन्वतरीसारखे सॅनिटरी कमिशनर्स गोळा करून त्यांच्या सल्लामसलतीनें हव्या तसल्या **ड्रेनेज स्कीमा** काढल्यात व त्यांकरितां कोट्यवधि रुपये खर्च केलेत तरी तुमच्या हातून व्हावी तशी शहरसफाई किंवा ग्रामसफाई होणार नाही. ती होण्यास तुमच्या **प्रक्षालनपद्धतीतच** सुधारणा झाली पाहिजे. मोठमोठ्या शहरांत तरी मलमूत्राच्या अव्यवस्थित निकालामुळे तीनचतुर्थांश रोगोत्पत्ति होत असावी असा आमचा समज आहे; आणि मलमूत्राशिवाय तर आम्हांस गत्यंतर नाही. तेव्हां या अपरिहार्य अडचणीपासून जितका त्रास होईल तितका करून घेण्यास प्रत्येक समंजस मनुष्यानें तयार असले पाहिजे. आहारविसर्गद्वाराची होईल तितकी स्वच्छता राखणें हें कोणास अवश्य वाटत नाही? पण ती राखण्याचे अनेक मार्ग आहेत. त्या मार्गांपैकी ज्यापासून कमीत कमी घाण व रोग उत्पन्न होण्याचा संभव असेल त्याचा अंगीकार करण्यास आपण तयार झालें पाहिजे. मलाचा पाण्याशीं संयोग हा त्यापासून होणाऱ्या नऊदशांश पीडेचें कारण आहे; आणि आमच्यापैकीं प्रत्येकाला प्रत्येक खेपेस निदान तांब्याभर म्हणजे सुमारे दीडदोन शेर पाणी मळाच्या पाटींत ओतल्याशिवाय चैन पडावयाचेंच नाही! पाटीच्या जागीं एखादें धातुपात्र ठेवावें म्हटलें तर या आमच्या पाण्याच्या सोसामुळे लोखंडाच्या मोठमोठ्या हौदांचीच योजना केली पाहिजे! पण तसें करणें जागेच्या, पैशाच्या, व स्वच्छ करण्याच्या नडीमुळे शक्य नसल्याकारणानें, नशिबावर हवाला देऊन आम्ही आज शेंकडों वर्षे आपल्या घरांत अनिवार घाण करीत आहों. एखादा युरोपिअन तुमच्या शौचकूपांत जाईल तर तुम्हांला पशूपेक्षां पशू समजेल, आणि तुम्ही बोरीबंदरसारख्या सार्वजनिक युरोपिअन मलमूत्रगृहांत जाल तर तुम्हांला भव्य दिवाणखान्यांत प्रवेश केल्यासारखें वाटून तेथें कोणताही देहधर्म उरकण्याची लाज वाटेल! मलमूत्रापासून रोगोत्पत्ति होत असो किंवा नसो, पाण्याशीं त्याचा संयोग झाला असतां असह्य दुर्गंध उत्पन्न होतो हें तरी घ्राणेंद्रिय असलेल्या कोणत्याही मनुष्यास नाकबूल करवणार नाही. असें असतां डुकरें ज्या प्रकारच्या डबक्यांत लोळतात त्याहूनही आमच्या शौचकूपांत अधिक कर्दम असतो यास कोण ना म्हणूं शकेल? डुकरें त्यांत साक्षात् लोळतात आणि आम्ही फक्त बसून राहतों येवढाच काय तो यासंबंधानें त्यांच्या आमच्यांत भेद आहे असें आम्हांस वाटतें. ही सर्व घाण, निदान तिचा बराच भाग, व त्यापासून होणारे दुष्परिणाम, आमच्या एका सन्मान्य सुशिक्षित मित्रानें ज्या सूचना केल्या आहेत व ज्यांना आम्हीं याच अंकांत दुसरीकडे स्थळ दिलें आहे, त्या प्रत्येक गृहस्थानें आपल्या घरीं अमलांत आणिल्यास, नाहीसे होणार आहेत. प्रत्यक्ष पाण्यापेक्षां पाण्याच्या बोळ्यानें कमी स्वच्छता रहाणार आहे असें नाही. कदाचित् कांकणभर अधिक राहिल. फक्त संवईमुळे आम्हांस असें वाटतें कीं पाणी वापरण्यांतच अधिक स्वच्छता आहे. पण जी गोष्ट केवळ संवईवरच अवलंबून आहे ती हळू हळू टाकून देणें व तिच्या जागीं दुसरी संवय लावून घेणें हें मनुष्यास अशक्य नाही! लहान मुलाची शुद्धि फडक्यांनीं करण्यांत जर आम्हांस घाण वाटत नाही, तर त्याच रीतीनें आपलीही करून घेण्यांत कां वाटावी हें सांगणें अंमळ कठीण आहे. शिवाय, प्रक्षालनाकरितां कां होईना मळाला प्रत्यक्ष बोटांनीं स्पर्श करून मग तीं धूत बसण्यापेक्षां अप्रत्यक्ष रीतीनें म्हणजे ओल्या कागदाच्या किंवा फडक्याच्या साह्यानें मलप्रक्षालन करण्याचा प्रघात पडेल तर किती खास होईल बरें? एकदां असें करणें आम्हांस प्रशस्त वाटूं लागेल तर त्यापासून आम्हांस आणखी अनेक फायदे करून घेतां येणार आहेत. पण त्यांपैकीं आज फक्त एकदोहोंचें दिग्दर्शन करून हा किंळसवाणा विषय सध्यां आटपता घेतों.

नरकलोक दोन प्रकारचे आहेत; एक प्रत्यक्ष व दुसरा काल्पनिक. यांपैकीं दुसरा पुराणांत व कथांत आहे; आणि पहिला आम्हां वरिष्ठ प्रतीच्या हिंदू लोकांच्या बाळतिणींना दहा दिवस ज्या स्थितींत रहावें लागतें त्याहून अंधेऱ्या खोलींत कांजी पिऊन राहण्याची ज्या कैद्याला शिक्षा झाली आहे त्याची स्थितीही स्वच्छतेच्या व उजेडाच्या संबंधानें शेंकडोंपट बरी! कोरड्या प्रक्षालनाची चाल आमच्या लोकांत पडल्यास बाळतिणीच्या टीचभर खोलींतील बराच कर्दम कमी होईल. तसेंच, याच नवीन चालीमुळे आज्ञाऱ्यास

बहिर्दिशेसाठी किंवा लघुशंकेसाठी रात्री—अपरात्री ऐन थंडीच्या, वाऱ्याच्या, किंवा पावसाच्या तडाख्यांत आपली निवाऱ्याची खोली व ऊबदार आंथरूण सोडावे लागणार नाही. सामान्य लोकांनाही निजण्याच्या खोलीत पसरट तोंडाचे व घट्ट झांकणाचे एखादे काचपात्र किंवा चिनी पात्र ठेऊन देतां येऊन, कोणत्याही देहधर्मासाठी रात्री खोलीच्या बाहेर पडण्याची आवश्यकता टाळतां येणार आहे. ज्या मुलखांत रात्री थंडी फार सुटते, वारे सोंसाट्याने वहातात, व पावसाची झोड लागते, अशा मुलखांतील लोकांस या नवीन चालीमुळे आपली पूर्व पुण्याई फळास आली असें वाटेल!

शहाणे असाल तर आमचें ऐका

६-२-९३

स्त्रियांस राजकाणांत शिरूं द्यावें किंवा नाही? सरदारकुलांत जन्म पावल्यामुळें, किंवा सामान्य आईबापांच्या पोटीं आल्यानें मनुष्यांच्या योग्यतेंत अंतर पडतें कीं काय? सर्व जगांतील लोकांचें परस्पर दळणवळण वाढण्यासाठीं आगगाड्या, गलबतें वगैरेंहूनही सोयीची व शीघ्रतर अशीं प्रवाससाधनें अस्तित्वांत कशी आणतां येतील? वगैरे प्रश्नांच्या विचारांत सुधारलेलें जग मग्न होऊन गेलें असतां, बायकांनीं जोडे, बंड्या घालाव्यात कीं नाही; शूद्रांनीं ब्राह्मणांस शिवावें किंवा नाही; हिंदूंनीं समुद्रांतून प्रवास केल्यास ते पतित होतील कीं काय? वगैरे प्रश्नांची चर्चा आमच्या हिंदुस्थान देशांतील वर्तमानपत्रांतून होत असावी, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय हें कोणीही कबूल करील. परंतु अशा गोष्टींबद्दल कितीही खेद वाटला तथापि जोंपर्यंत हे प्रश्न आमच्या लोकसमुदायास महत्त्वाचे वाटतात, तोंपर्यंत त्यांच्याविषयीं भवति—न—भवति करण्यावाचून गत्यंतर नाही. गेल्या अंकी “म्युनिसिपल हौद व ब्राह्मण्यावर गदा” या सदराखालीं आम्हीं जो लहानसा लेख लिहिला होता, त्याकडे आज फिरून वळण्याचा आम्हांस प्रसंग येईल असें आम्हांस वाटलें नव्हतें. त्या लेखांत आम्हीं दाखविलेली दिशाच अनेक दृष्टींनीं आज हितावह होण्याचा संभव आहे असें प्रत्येक विचारी मनुष्यास दिसल्यावांचून राहणार नाही. पण त्या लेखांत आमच्या एका बंधूस अथपासून इतिपर्यंत सारा अविचार भरलेला दृष्टीस पडतो! व तो लिहितांना आमचें डोकें ठिकाणावर नव्हतें, अशी जर आमच्या बंधूची खात्री झाली नसती, तर ‘जातिभेदासंबंधानें लोकांच्या मनास त्रास देण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला आहे’ अशा आरोपावर आमच्या ‘गळ्यांत एखादें लचांड अडकविण्याचाही’ त्याचा विचार होता! असो. ही वरील पोरकट धमकावणी व याच्याच तोडीचें दुसरें तर्कट वजा केलें तर आमच्या बंधूनें आमचा अविचार आमच्या पदरीं घातल्याचें निदान आम्हांस तरी उमगलें नाही. म्युनिसिपालिटीच्या खजिन्यांत किंवा तोटींत पाणी असेपर्यंत त्यास कोणाकोणाचा स्पर्श होतो इकडे अगदीं डोळेझाक करून, तेंच पाणी खजिन्यांतून हौदांत आलें, किंवा तोटींतून तांब्यांत आलें कीं लागलेंच सोंवळें कसें बनतें, व मग मात्र त्यास शूद्राचा यत्किंचित् स्पर्श कसा सहन होत नाही, हें तर अजूनही गूढ कोडेंच आहे. बरें, नगरासारख्या इतर ठिकाणीं एकाच हौदावर ब्राह्मण व शूद्रच नव्हे, तर मुसलमानही पाणी भरीत असून त्यांचें ब्राह्मण्य जर अद्याप सोळा आणे कायम आहे, तर मग शूद्राच्या शितोड्यानें पुण्याचें ब्राह्मण्य तेवढें हिणकस कां ठरावें? सोडावाटर पिणारे, ओवळ्यानें जेवणारे, ब्राह्मणेतरांनीं केलेले पोहे, चुरमुरे व दुसरेही अनेक पदार्थ भक्षण करणारे, प्रत्यक्ष ख्रिस्त्याच्या घरचा चहा पिणारे व या सर्वांशीं संसर्ग ठेवणारे सहस्रशः लोक नुसत्या ब्राह्मण या नांवाखालीं जर ब्राह्मणांच्या हौदावर पाणी भरीत आहेत, व त्यांचा संसर्ग जर आमच्या धर्माभिमान्यांस खपतो, तर शूद्रांनींच तेवढें काय पाप केलें आहे? शिवाय हे वरील प्रकार ब्राह्मण लोक लपूनछपून करीत नसून उघड चव्हाट्यावर करतांना जर सर्वांच्या दृष्टीस पडतात, तर त्यांचा संसर्ग तुम्हांस कसा खपतो? व आमचाच मात्र कां खपत नाही? असा शूद्रांनीं प्रश्न केल्यास त्यास उत्तर काय? ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीत्’, ‘पद्भ्यां शूद्रोऽजायत’ या श्रुतीच्या जोरावर ‘जरी ब्राह्मण झाला भ्रष्ट, तरी तो तिहीं लोकीं श्रेष्ठ’ हा न्याय आजमितीस शूद्रांपुढें केल्यास ते त्यास भिक्षा घालतील असें आम्हांला वाटत नाही. ब्राह्मण ईश्वराच्या मुखापासून झाला म्हणून तो श्रेष्ठ व आपण ईश्वराच्या पायापासून उत्पन्न झालों तेव्हा आपण नीच, अशी जोंपर्यंत शूद्रादि वर्गांची समजूत होती तोपर्यंत ते अज्ञानानें ब्राह्मणाची पूजा करीत असत; व ब्राह्मणास त्याच्या विरुद्ध म्युनिसिपालिटीजवळ दाद मागण्याचाही प्रसंग आला नव्हता. हल्लीं ज्याअर्थी असा प्रसंग आलेला आहे, त्याअर्थी ते पूर्वीप्रमाणें ब्राह्मणाची महती मानीत नाहीत हें उघड आहे. तेव्हां ब्राह्मण लोक आपलें जन्मसिद्ध वर्चस्व त्यांच्यावर स्थापूं पहातील तर हातपाय हलविल्याशिवाय ते खचित रहाणार

नाहींत. मागें नगर मुक्कामी असाच एक तंटा आला होता. ख्रिस्ती लोकांनीं ब्राह्मणांच्या हौदावर पाणी भरुं नये असें एका पक्षाचें म्हणणें होतें. दुसऱ्या पक्षाची तक्रार अशी होती कीं, मुसलमानांनीं ब्राह्मणांच्या हौदावर पाणी भरलेलें जर चालतें, तर ख्रिस्त्यांसही ते भरण्यास हरकत होऊं नये. याबद्दल बऱ्याच कोर्टांत प्रकरण चालून शेवटीं हायकोर्टानें ख्रिस्त्यांसारखा निकाल दिला. तसाच कांहीं प्रयत्न हल्लीं शूद्रलोकही करणार नाहींत, व न्यायकोर्टेही त्यांच्यासारखा निकाल करणार नाहींत कशावरून? बरें, म्युनिसिपालिटीनें ब्राह्मणांचें सोंवळें राखण्याचा प्रयत्न करणें जर अवश्य आहे, तर शेणवी, प्रभू, गुजराथी वगैरे जातींचेही सोंवळें कां राखूं नये? याशिवाय ज्या दुसऱ्या असंख्य जाती आज आम्हांत झालेल्या आहेत, त्या सर्वांचाही ब्राह्मणाइतकाच म्युनिसिपालिटीवर हक्क आहे; व या सर्वांची त्यांच्या त्यांच्या वेड्या समजुतीप्रमाणें व्यवस्था करावयाची म्हटली म्हणजे हौदावरील पाट्यांच्या पायींच म्युनिसिपालिटीस किती खर्च पडेल हें सहज सांगतां येण्यासारखें नाहीं. तेव्हां भोंवतालच्या स्थितीकडे नजर देतां म्युनिसिपालिटीनें या धर्मरक्षणाच्या कामापासून रहावेल तितकें दूर रहाणें हेंच सर्वस्वीं श्रेयस्कर होय असें अजूनही आमचें मत आहे. हिंदुस्थानची सुधारणा व्हावी म्हणून अनेक दिशांनीं अनेक लोकांनीं जे प्रयत्न चालविले आहेत, त्यांस पुण्यासारख्या नांवाजलेल्या शहरानें मदत करावी कीं त्यांच्यावर थंड पाणी ओतावें? हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति सुधारावयाची असेल, तर काँग्रेसनें विलायतची सफर केली पाहिजे ही गोष्ट आज प्रत्येक राष्ट्रहितचिंतकास स्पष्ट दिसते व राष्ट्रीय सभेमध्ये सर्वानुमते तसे ठराव पास होत आहेत. हिंदुस्थानचा व्यापारधंदा वाढवावयाचा असेल तर इतर देशांशीं आपणांस दळणवळण ठेवलें पाहिजे, म्हणून औद्योगिक परिषदेसारख्या संस्था ठराव करीत आहेत व परदेशीं जाऊन राहिल्यानें जात वगैरे कांहीं वाटत नाहीं म्हणून पुराणपंथानुयायी ब्राह्मण धैर्यानें प्रतिपादन करीत आहेत. शिकागोसारख्या प्रदर्शनापासून किती फायदे होणारे आहेत हें मनांत आणून अनेक देशहितचिंतक ही संधी न दवडण्याविषयीं लोकांस हुशार करीत आहेत, व व्यापारी लोक त्यांचा प्रवास सुखकर होण्याचीं साधनें शोधून काढीत आहेत. अशा प्रसंगीं ब्राह्मण व शूद्र यांच्या स्पर्शास्पर्शाबद्दल म्युनिसिपालिटीपुढें मोठ्या गंभीरपणें प्रश्न आणण्याच्या आम्ही खटपटींत पडावें हें कोणाही राष्ट्रहितचिंतकास सयुक्तिक वाटणार नाहीं. शूद्रांच्या स्पर्शांत पाप दडून राहिलें आहे ही अत्यंत कोटी समजूत जर आम्ही अद्याप झुगारून देणार नाहीं, तर आम्ही इंग्लंडांत काँग्रेस भरविणार कशी? व्यापाराकरितां इतर देशीं पेढ्या स्थापणार कशा? व शिकागोस जाऊन येणार कसे? तेथील हौदावरही अशा पाट्या मारविण्याची व्यवस्था होणार आहे, असे निदान आमच्या तरी ऐकिवांत नाहीं! व अशी सूचना करण्याइतका वेडापीर कोणी असेल असेंही आम्हांस वाटत नाहीं! धर्माविरुद्ध आचरण न करितां परदेशीं जाऊन येण्यास किंवा तेथें रहाण्यास हरकत नाहीं असें म्हणणारांच्या धर्मकल्पना शूद्रस्पृष्ट पाण्याच्या खचित पलीकडे गेल्या असल्या पाहिजेत. तात्पर्य, राष्ट्रीय सभा व औद्योगिक परिषद यांच्यांतील आमचे ठराव जर आम्हांस दप्तराच्या बाहेर काढावयाचे असतील, तर आम्ही या शिवाशिवाय व सोंवळ्याओंवळ्याच्या कल्पना हळू हळू संपुष्टांत आणण्यास शिकलें पाहिजे, व हें मनांत आणूनच आमच्या धर्माभिमान्यांनीं यापुढें उंबरठ्याच्या बाहेर आपल्या सोंवळ्याओंवळ्याचें प्रदर्शन करीत बसण्याच्या भानगडींत पडूं नये, असा आम्ही त्यांस सल्ला दिला होता. अजूनही आम्ही म्हणतो कीं शहाणे असाल तर आमचें ऐका. याउपर तुमचें तें सोंवळें तुम्हांस खुंटीवरच अडकवून ठेवलें पाहिजे. दोन दिवस सासूचे, दोन दिवस सुनेचे! सोंवळेंओंवळे व तद्विषयक मूढ कल्पना यांचें साम्राज्य होतें तेव्हां त्यांनीं वाटेल तसा जुलूम केला. ब्राह्मणांस श्रेष्ठ पद दिलें व शूद्रांस नीच ठरविलें, खऱ्या ज्ञानाचा लोप केला व घोकेपट्टीस उत्तेजन दिलें; धर्मविचारांची व मनाची फारकत करून टाकली, व त्यांचें सारें रहस्य शरिराच्या बाह्य कवायतींत आणून सोडलें. आतां यापुढें ही अविचाराची बेबंद पातशाही चालावयाची नाहीं. आतां अमक्याच्या पोटीं अमक्याचा जन्म झाला म्हणून तो श्रेष्ठ ही कल्पना आर्ष मानली जाणार व बुद्धिबलानें जो पुढें सरेल तोच श्रेष्ठ ठरेल. या जबरदस्त विचारओघाची गति अविचारबांधानें थांबू शकणारी नाहीं. नको नको म्हणतां हिचा

तुमच्यावर परिणाम झाला आहे, होत आहे व पुढे झाल्यांवाचून रहाणार नाही. तेव्हा आता उगाच आढेवेढे घेण्यांत काय अर्थ आहे? म्हटलें “आलीया भोगाशीं असावें सादर, मेंब्रावरी भार घालूं नये!”

याचें कारण स्वार्थपरायणता

१३-२-९३

तारीख ३० जानेवारीच्या म्हणजे चालू वर्षाच्या सोळाव्या अंकांत जूरीचा हक्क काढून घेण्याची दुर्बुद्धि सर चार्ल्स एलिअट यांस कां झाली असावी, हें थोडक्यांत सांगितलें आहे. पण त्यासंबंधानें कोणी असा प्रश्न करतील कीं, सर चार्ल्स यांनीं कोणत्याही कारणामुळें आमचा हा हक्क काढून घेण्याची सूचना केली असो; बादशाही राणीचे अत्यंत वाखाणलेले प्रतिनिधि लॉर्ड लॅन्सडौन यांनीं त्या सूचनेस आपली संमति कशी दिली? या प्रश्नास केवळ तार्किकांसच उत्तर देतां येणार आहे. कदाचित् लेफ्टेनंट गव्हर्नराप्रमाणें गव्हर्नर-जनरलासही बंगाली लोकांच्या भेकडपणामुळें भयंकर न्यायपतन होतें असें वाटून तसें न होऊं देण्यासाठीं त्या लोकांच्या हातून खुनासारख्या मोठमोठ्या अपराधांचा निकाल करण्याचा हक्क काढून घ्यावा असें वाटलें असेल, किंवा सर चार्ल्ससारख्या बुद्धिवान् व वजनदार अधिकाऱ्याच्या म्हणण्याला त्यांनीं भिडेखातर आपली संमति दिली असेल. इंग्लंडांतून हिंदुस्थानांत जे बडे इंग्रज लोक गव्हर्नर्स किंवा गव्हर्नर्स जनरल होऊन येतात ते नेहमीं एका प्रकारच्या पेंचांत असतात. हाताखालच्या अधिकाऱ्यांचें ऐकावें तर प्रजा रुष्ट होते; प्रजेचें ऐकावें तर अधिकारी रुष्ट होतात. लॉर्ड लिटन, लॉर्ड डफरिन, आणि आमचे सध्याचे नेकनामदार यांनीं सरकारी अंमलदारांच्या तंत्रानें आपलें वर्तन ठेविलें असल्यामुळें त्यांची त्या लोकांत मोठी बडेजाव आहे. पण त्याच मानानें रयत त्यांविषयीं पराकाष्ठेची उदासीन आहे; आणि लिटनशाही जर आणखी कांहीं वर्षे चालती तर बडेंच होऊं लागलीं असतीं. याच्या अगदीं उलट प्रकार लॉर्ड रिपन यांच्या अमदानींत दिसून आला. त्यांची कारकीर्द आम्हांस अनुकूल असल्यामुळें ती येथील इंग्रजी अंमलदारांस अत्यंत अप्रिय झाली. त्या पांच वर्षांत हिंदुस्थानाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत सर्व हिंदू प्रजेस आनंद व समाधान दृष्टीस पडत होतीं. पण युरोपिअन अधिकाऱ्यांस तोच पंचसांवत्सरिक काल अत्यंत संकटावह झाला! व जेव्हां लॉर्ड रिपन यांची या देशावर पाठ फिरली तेव्हां त्यांना एक मोठी ब्याद टळली असें वाटून क्षणभर हायसें झालें! अधिकारी आणि प्रजा यांत येथें अशा प्रकारची नेहमीं दुही असल्यामुळें, अधिकाराचा अभिलाष हें ज्यांचें कुललक्षण किंवा जातिगुणच आहे अशा कॉन्सर्व्हेटिव पक्षांतील गव्हर्नर जनरलाला येथील अधिकाऱ्यांचें म्हणणें सर्वथैव खरें वाटणें व लोकांचें बोलणें बाष्कळपणाचें वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे, आणि लॉर्ड लॅन्सडौन यांस तसें वाटून त्यांनीं सर चार्ल्स यांच्या या मूर्खपणाच्या कृत्यास रुकार दिला यांत कांहीं नवल नाही.

पण ही गोष्ट या दोघांनीं सेक्रेटरी ऑफ स्टेट्चा सल्ला घेतल्याशिवाय करण्याचें धाडस कां केलें असावें बरें! याचें एक उत्तर असें दिसतें कीं, हा हक्क काढून घेण्याचा बूट प्रथम निघाला त्या वेळेस कॉन्सर्व्हेटिव्ह प्रधानमंडळ इंग्लंडांत अधिकाराखूढ असल्यामुळें व त्या मंडळाकडून आपल्या कोणत्याही प्रकारच्या कृत्यास कधींही व कसलीही हरकत येण्याचा संभव नाही अशी यांची कदाचित् पक्की खातरी असल्यामुळें, त्यांनीं तिचा उपक्रम केला असेल. ती अमलांत आणण्याच्या सुमारास आपला पक्ष अधिकारच्युत होऊन उलट पक्ष अधिकारखूढ होईल असें लॉर्ड लॅन्सडौन यांस समजण्याचा संभव असता तर त्यांनीं बहुधा या कामास आरंभव केला नसता. कारण अशा प्रकारची गोष्ट लिबरल पक्षांतील प्रधानमंडळीस कधींही रुचावयाची नाही, हें त्यांच्या ध्यानांत आलें असतें. पण अंमलदार लोकांत या गोष्टीच्या चर्चेस सुरुवात झाली तेव्हां विलायतेकडील वारा हिंदुस्थान सरकारला अत्यंत अनुकूल वहात असल्यामुळें, हें आपलें छोटेंसें काम आपण सहज उरकून टाकूं असें त्या सरकारास वाटलें असावें, आणि म्हणून त्यानें तो सारा बिकट व्यूह रचवून आणविला असावा, हें उघड दिसतें. पण 'Man proposes and

God disposes' अशी जी इंग्रजीत म्हण आहे ती येथे उत्तम रीतीने प्रत्ययास आली. हायकोर्टाच्या जजांची, डिस्ट्रिक्ट जजांची, व आणखी काहीं ठळक ठळक युरोपियन अधिकाऱ्यांची मते घेऊन व त्यांवरून आपल्या हेतूस अनुकूल अशीं अनुमाने सर चार्ल्स यांनी काढून ठेऊन हा वार उडविण्याची अगदीं कडेकोट तयारी करून ठेविली होती. इतक्यांत इंग्लंडांत पक्षांतर झालें! मग काय विचारतां? पुढे जावें तरी पंचाईत! मार्गे फिरावें तरी पंचाईत! या संकटांत त्यांनीं हिंदुस्थान सरकाराला अशा कामांत किती अधिकार आहे, आणि ब्रिटिश सरकारास विचारल्याशिवाय त्यानें तो कोठपर्यंत चालवावा, हें देखील नीट रीतीनें पाहिलें नसावें असें दिसतें; किंवा तसें करूनही अशा कामांत ब्रिटिश पार्लमेंटानें आपणांस पूर्ण अखत्यार दिला आहे अशी त्यांची समजूत झाली असावी. अथवा पुढें मार्गे जें होईल तें होवो, आपण एकदां हातीं धरलेलें काम तडीस नेलेंच पाहिजे; त्याबद्दल आपल्या जागेचा आपणांस राजीनामा द्यावा लागला तरी हरकत नाही— असा मनास पीळ पडून सेक्रेटरी ऑफ स्टेटला किंवा हिंदुस्थानच्या लोकांना त्याचा बिलकुल सुगावा लागूं न देतां त्यांनीं हा धडाका एकदम उडवून दिला असावा, असा तर्क होतो. अशा साहसी व अनियंत्रित वर्तनाचा परिणाम कसा होतो हें आतां जगजाहीर झालेंच आहे. ज्या इंग्लिश लोकांनीं स्वातंत्र्यासाठीं आजपर्यंत इतकीं भांडणें केलीं आहेत, व ज्या ब्रिटिश पार्लमेंटानें त्या स्वातंत्र्याचें रक्षण पहिल्यापासून इतक्या कष्टानें केलें आहे, त्यांस ही दोन बड्या नोकरांची सुलतानगिरी कोढून सहन होणार? या जूरीप्रकरणाची बातमी इंग्लंडास जाऊन थडकतांच तिकडील स्वातंत्र्यप्रिय वर्तमानपत्रांनीं व प्रमुख लोकाग्रणींनीं अशी हुल्लड करून दिली कीं, ती पाहून हिंदुस्थान सरकार जेथल्या तेथें थंडच होऊन गेलें आणि सर चार्ल्स एलिअट व लॉर्ड लॅन्सडौन यांस ब्रिटिश क्याबिनेट परत बोलावणार, किंवा हे बडे अधिकारी आपण होऊन आपल्या जागेचा राजीनामा देणार अशा बातम्या निघूं लागल्या! या वेळेस अशी कांहीं मौज झाली आहे कीं, इंग्लंडांतील अगदीं गचाळ टोरी पत्रांशिवाय व्हाइसरॉयच्या आणि लेफ्टेनंट गव्हर्नराच्या या कृत्याला तेथें कोणीही चांगलें म्हणत नाही. सगळीं लिबरल पत्रें हिंदुस्थान सरकारास या अविचारी अनुदारपणाबद्दल व भलताच अधिकार बळकावण्याबद्दल मोठा दोष देत आहेत. एक्स्ट्रीम लिबरल्स म्हणजे रॅडिकल्स यांनीं तर हिंदुस्थानसरकाराच्या या मूर्खपणाबद्दल आकाशपाताळ एक करून सोडिलें आहे! फार काय सांगावें? **लंडन-टाइम्स**सारखीं वजनदार कॉन्सर्वेटिव पत्रें सुद्धां या विलक्षण प्रसंगीं आमच्या बाजूचीं आणि हिंदुस्थान सरकाराविरुद्ध झालीं आहेत! इतका प्रकार झाला असूनही बड्या लाट साहेबांस व त्यांच्या दुय्यमांस असें वाटत असेल कीं, हिंदू लोकांत हिंदुस्थान सरकारचा आब राहूं देण्यासाठीं तरी ब्रिटिश क्याबिनेट आपला या कामांत पाणउतारा करणार नाही; आणि एकंदर वस्तुस्थितीचा विचार करतां आम्हांसही असें वाटतें कीं, सर चार्ल्स आणि लॉर्ड लॅन्सडौन अशा मोठ्या अधिकाऱ्यांची निखालस बेअब्रू न होऊं देण्यासाठीं सेक्रेटरी ऑफ स्टेटला निदान तूर्त तरी त्यांच्या म्हणण्यासारखें कांहीं तरी करावें लागेल. पण त्यांत या दोघांनीं संतोष न मानतां उलट पक्षाच्या प्रधानमंडळीनें आपला अपमान केला अशा अभिमानानें आपल्या जागांचा राजीनामा देऊन आपली वाट सुधारली तर सगळीच कटकट चुकली. सेक्रेटरी ऑफ स्टेटला जबाबदार हिंदुस्थान सरकारच्या विरुद्ध गेल्याचें अपयश नको, व आम्हांस त्या सरकारच्या मूर्खपणाचें फळ भोगण्यास नको! काय होतें पहावें!!!

आणखी एक मुद्दा

१३-२-९३

सार्वजनिक हौद व त्यांवर पाणी भरणाऱ्या शेंकडों जाति यांचें अस्तित्व काय तें पुण्यासच आहे असा प्रकार नाही. शिवाशिवीचा भागही केवळ पुण्यासच असाधारण आहे असाही भाग नाही, व यासंबंधानें येथेंच काय ती कोनाकोपऱ्यातून कुजबुज ऐकूं येते अशीही गोष्ट नाही. आतां या गोष्टी बहुतेक सर्वसाधारण होऊन गेल्या आहेत; व येथें निघणाऱ्या अस्पष्ट ध्वनीचा इतरत्रही प्रतिध्वनि होण्यास वातावणाची अनुकूल अशीच स्थिति आहे. तेव्हां अशा स्थितीत या विषयाकडे फिरून एकदां वळणें केवळ अनावश्यक होईल असें आम्हांस वाटत नाही. शिवाय सकृददर्शनी ही बाब कोणास क्षुल्लकशी वाटली, तथापि तिचा एका मोठ्या प्रश्नाशीं संबंध पोंचतो हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. सर्व मानव प्राणी जन्मतः सारख्या योग्यतेचे अधिकारी असून त्यांचे हक्कही एकसारखे असतात; व ती योग्यता व ते हक्क त्यांच्याकडे रहाणें हें केवळ त्यांच्या कमीअधिक बुद्धिविकासावर व उद्योगशीलतेवर अवलंबून आहे, या श्रेष्ठ तत्त्वाची या जगांत प्रस्थापना करण्याच्या कामीं सर्वकालीन व सर्वदेशीय सुधारकांनीं आजपर्यंत अनेक दिशांनीं प्रयत्न केले आहेत, व त्या प्रयत्नांस उत्तरोत्तर सिद्धीही मिळत चालली आहे. आतां ज्यांस आपण सुधारणेच्या शिखरास पोचलेलीं म्हणून मानतो त्या राष्ट्रांतही जर अद्याप या उदात्त तत्त्वाचा पूर्ण अंमल झालेला आपल्या दृष्टीस पडत नाही, तर आज शेंकडों वर्षें या अज्ञानमूलक किंवा अभिमानप्रेरित वैषम्यकल्पनांचीं पुटें घेत बसलेल्या या हिंदुस्थान देशांत तो एकदम होईल ही आशा व्यर्थ होय. कालगतीनें जातिभेदकल्पनावृक्षाचा आज येथें इतका कांहीं विलक्षण विस्तार होऊन गेला आहे, व त्याचीं मुळें इतकीं कांहीं खोल गेलीं आहेत कीं, त्याचें समूळ छेदन करणें एका **सुधारकासच** काय परंतु **सुधारकसहस्राच्या** कंपनीसही भारी व जोखमीचें वाटलें तर त्यांत नवल नाही. तथापि सुधारणेची विजयपताका अव्याहत फडकत रहाण्यास वर निर्दिष्ट केलेल्या श्रेष्ठनीतिप्रणीत तत्त्वाचेंच साम्राज्य झालें पाहिजे, अशी ज्यांची बालंबाल खात्री होऊन गेली आहे, त्यांनीं या वृक्षाच्या अफाट विस्तारानें यकिंचित्ही डगमगून न जातां 'थेंबें थेंबें तळें साचें' या न्यायानें निदान जी जी फांदी त्यांच्या मार्गाआड येत असेल तिच्यावर तरी आपली कुन्हाड चालवून साधेल तेवढी गुंतागुंत कमी करण्यास झटलें पाहिजे. समुद्रांतील यःकश्चित् कीटकांच्या सतत प्रयत्नानें मोठमोठ्या जहाजांचींही शकलें करून टाकणारे प्रचंड खडक जर उत्पन्न होतात, तर सदसद्विचारकुठारापुढें या अज्ञानमूलक जातिभेदकल्पनावृक्षाच्या अखंड जाळ्याचा पाड काय?

असो. मागील खेपेस असें दाखविलें कीं, हौदांत किंवा तोटींत पाणी येण्यापूर्वी त्यास होण्याच्या शिवाशिवीचा जर तुम्ही बंदोबस्त करीत नाही; इतर ठिकाणीं नाना जाति एकाच हौदावर पाणी भरीत असून येथील ब्राह्मणांशीं व्यवहार ठेवण्यास तुम्हांस हरकत वाटत नाही; सोडावाटर पिणें, ओंवळ्यानें जेवणें वगैरे शूद्रसदृश मानलेले प्रकार करणाऱ्या ब्राह्मणांचा संसर्ग जर तुम्हांस अपरिहार्य झाला आहे; व देशाची राजकीय व औद्योगिक स्थिति मनांत आणतां शूद्राशींच नव्हे तर परदेशस्थ म्लेंच्छांशींही संसर्ग ठेवण्यास जर तुमची पूर्ण संमति आहे; तर मग शूद्राच्या शिंतोड्याबद्दल उगाच गिल्ला करीत बसणें हें केवळ असमंजसपणाचें होय. आज या शिवाशिवीच्या कल्पना हळू हळू शिथिल करणें कां आवश्यक आहे या संबंधानें आणखी एक मुद्दा सुचवावयाचा आहे.

कित्येकांचें असें म्हणणें पडतें कीं, देशकालवर्तमानाकडे पाहून परदेशस्थ म्लेंच्छांशीं संसर्ग ठेवण्यास आमची मनाई नसली, म्हणून येथेंही आम्ही वाटेल तसा भ्रष्टाकार होऊं द्यावा कीं काय? यावर

उत्तर इतकेंच कीं, आधीं आम्ही म्हणतो यांत भ्रष्टाकाराचा मुळीच भाग नाही. शिवाय यांत जर भ्रष्टाकार आहे तर याच्याच जोडीच्या इतर गोष्टीतही तो असलाच पाहिजे. तेव्हां जोपर्यंत एक खपते तोपर्यंत दुसरीही खपली पाहिजे. धर्मसमजुतीमध्ये असला हा कोटिक्रम उपयोगी नाही.

असें म्हणून कोणी आपल्या मनाची समजूत पाडो, परंतु असल्या लंगड्या समजुती आचारप्रदेशसंचारांत मार्गेच पडल्या पाहिजेत, व त्या तशा पडतही आहेत असें आपल्या नजरेस येत आहे; असो. धर्मसंबंधी गोष्टीत हेतुशास्त्राचा आश्रय करावा किंवा नाही याचा निर्णय करणें हें आम्हांस प्रस्तुत प्रसंगी आवश्यक नसल्यामुळे त्यासंबंधानें तूर्त अधिक लिहिण्याची आमची इच्छा नाही. देशकालवर्तमानानुसार आपल्या आचारांत फरक करण्यास धर्माची आडकाठी नाही येवढी कबुलीही आम्हांस पुरेशी आहे; व आम्ही म्हणतो कीं, ज्या कारणांकरितां परदेशस्थ म्लेंच्छांशीं व्यवहार करण्यास तुमची तयारी आहे त्या कारणांकरितांच येथेही शूद्रादिकांशीं हल्लीं चालू असलेल्या व्यवहारांत तुम्हांस फरक केला पाहिजे.

कोणत्याही देशाचें कोणत्याही बाबतींत पुढें पाऊल पडण्यास त्या देशांतील लोकांमध्ये परस्पर प्रेमभाव असला पाहिजे व ते एकमतानें व एकदिलानें वागण्यास तयार असले पाहिजेत, याबद्दल कोणाचा मतभेद नाही; परंतु हा स्नेहभाव राहण्यास व एकमत उत्पन्न होण्यास जातिभेद आड येतो ही गोष्ट मात्र कबूल करण्याचें कित्येकांच्या जिवावर येतें. जातिभेद आपल्या अवनतीचें एक कारण आहे अशी त्यांची मनांतून खात्री झाली नसते असें नाही; परंतु ती झाली आहे असें कबूल केल्यास त्याबरोबरच आपल्या आचरणाची दिशा बदलण्याचें जें जोखीम त्यांच्यावर येऊन पडतें, तें त्यांस पूर्वसंस्कारामुळे अवजड वाटूं लागतें. यामुळे जातिभेदाची संस्था घातक नाही असें सिद्ध करण्याचा ते ओढूनताणून प्रयत्न करूं लागतात. पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे वेगळाल्या धर्मांचे लोक जर राष्ट्रसभेसारख्या कामीं हिंदुलोकांशीं स्नेहभावानें व एकमतानें वागतात, तर हिंदुहिंदूंनीं जातिभेद सुधारणेस व्यत्यय आणतो असें कसें म्हणतां येईल, असा ते एक प्रश्न करीत असतात. या प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत आहे. एक तर पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे लोक राष्ट्रहिताच्या कामीं हिंदूंनीं एकदिलानें वागतात ही गोष्ट सर्वांशीं खरी नाही. ज्या कांहीं थोड्या लोकांच्या संबंधानें वरील विधान करतां येणें शक्य आहे ते, व ज्या हिंदूंनीं ते एक दिलानें वागतात ते हिंदु लोक, असें दोन्हीही उदार शिक्षणानें या क्षुद्र जातिभेदकल्पनांच्या फार पुढें गेलेले असतात. एक अमुक वंशांत जन्म पावला म्हणून मोठा व दुसरा अमुक वंशांत उत्पन्न झाला म्हणून हलका ही कल्पना त्यांस कधीं शिवत नाही इतकेंच नाही, तर परस्परांशीं अन्नोदकव्यवहार करण्यांत दोषादोष आहे असेंही त्यांस वाटत नाही. मि. दादाभाई नौरोजी हे जातीनें पारशी असून फिन्सबरीच्या मतदारांनीं आपल्यातर्फे त्यांस निवडून दिलें ही गोष्ट जशी खोटी नाही, त्याप्रमाणेंच त्यांच्याशीं इंग्रज लोकांच्या नित्य होत असणाऱ्या व्यवहारांत त्यांचें पारशीपण कोणास भासत नाही हेंही कांही खोटें नाही. तात्पर्य, मनुष्यामनुष्यांत प्रेमवृद्धि होऊन त्यांनीं एकदिलानें वागूं लागण्यास त्यांचा धर्मभेद नित्य व्यवहारांत दृष्टीस पडतां उपयोगी नाही. मनुष्याचा व ईश्वराचा संबंध वेगळा व मनुष्यामनुष्यांचा संबंध वेगळा. त्या दोघांची सळभेसळ होतां नये.

वरील विचारसरणीवरून सहज असें लक्षांत येईल कीं, आमचा धर्ममूलक जातिभेद आमच्या नित्य व्यवहाराच्या जितका अधिक आड येत असेल तितका आमच्यांतील परस्पर स्नेहभाव कमी असला पाहिजे व तितकीच एकदिलानें वागण्याची शक्यता कमी असली पाहिजे. आमचा जातिभेद आमच्या नित्यव्यवहाराच्या आड येतो किंवा नाही हें सिद्ध करीत बसण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. कारण तो येत नसता तर मुळीं हा प्रश्नच निघाला नसता; व तो येतो ही गोष्ट जर खरी आहे तर त्यामुळे आमच्यांतील एकीसही अडथळा आला पाहिजे हें वेगळें सिद्ध करण्यास नको. शिवाय हें अनुमान अनुभवास सोडून नाही

हेंही सर्वांच्या दृष्टीस पडल्यासारखें आहे. कोणी म्हणेल की, हा जातिभेद कांहीं आजच अस्तित्वांत आला नाही; हा अनेक शतकें असाच चाललेला आहे; असें असून आजच शूद्रवर्गात असंतोष कां उत्पन्न व्हावा? याचें कारण इतकेंच की, आजपर्यंत त्यांस अज्ञानावस्थेंत ठेवण्याची खबरदारी घेतली गेली असल्यामुळें त्यांस आपल्या अवनतीचें मुळीच ज्ञान झालें नव्हतें व त्याबद्दल विषाद मानण्याचेंही त्यांस कारण नव्हतें. परंतु इंग्रजी अमलानें त्यांस ज्ञानाचीं द्वारें खुलीं होऊन त्यांचे डोळे उघडले असल्यामुळें ब्राह्मणांस भूदेव मानून त्यांची सेवा करणें हाच तुमचा धर्म आहे, हा उपदेश यापुढें अर्थातच त्यांस मानवणार नाही, व ते ब्राह्मणांच्या भूदेवत्वाविरुद्ध बंड केल्यावांचून कधींही रहाणार नाहीत. या बंडास यापूर्वीच सुरुवात झालेली आहे. परंतु या वर्गात अद्याप विद्येचा प्रसार झाला नसल्यामुळें त्याचें पूर्ण स्वरूप अजून भासूं लागलें नाही. विद्येचा जसजसा अधिक प्रसार होत जाईल तसतसें शूद्रादि वर्गांस हल्लींचें वैषम्य अधिकाधिक टोंचूं लागून तें नाहीसें करण्यास ते जारीनें प्रयत्न केल्यावांचून रहाणार नाहीत. हौदांवरून ब्राह्मणादिकांची जी आज अवहेलना होते ती या भावी बंडाचीच सूचक होय. राष्ट्रसभेसारख्या हितकारी संस्थेविषयींही या लोकांच्या मनांत द्वैतभाव उत्पन्न होऊं लागला आहे, व ते कदाचित् कांहीं मुसलमान, पारशी वगैरे लोकांप्रमाणें विघ्नसंतोषीपणा करतात कीं काय अशीही भीति वाटूं लागली आहे. म्हणून देशकालवर्तमानाकडे नजर देऊन परदेशस्थ म्लेंच्छांशीं व्यवहार करण्यास जसे आमचे लोक—नाखुषीनें कां होईना—हळू हळू कबूल होत आहेत, त्याप्रमाणें त्याच कारणाकरितां येथेंही ब्राह्मणशूद्रांतील वैषम्य होईल तितकें कमी करण्यास त्यांनीं मनाचा हिऱ्या केला पाहिजे. आमच्या समजुतीप्रमाणें आम्ही त्यांस पापाचरण करण्यास सांगत नाहीच. परंतु त्यांत पाप आहे अशी त्यांची अद्याप समजूत असेल, तथापि ‘सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः’ या न्यायानें त्यांनीं आपलें आचरण ठेवलें पाहिजे. आमच्या या अति कर्मठपणानें आमचा अतिशूद्रवर्ग तर आम्हीं गमावल्यासारखाच आहे. त्यांपैकीं बहुतेक लोकांनीं यापूर्वीच आम्हांस रामराम ठोकला आहे व राहिलेल्यांसही हात देण्यास मिशनरी वर्ग तयार आहेच. हेच अतिशूद्र ख्रिस्ती होऊन आमच्या मांडीस मांडी लावून बसत असले, तथापि त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष संसर्ग ठेवण्यास मात्र आमचे लोक कबूल होणार नाहीत, आगगाडीमधून त्यांचा आम्हांस विटाळ होत नसला, तथापि शाळांतून मात्र आम्ही त्यांस आपल्या बांकावर बसूं देणार नाही, वगैरे गोष्टी विचारास धरून आहेत असें जरी कोणास म्हणतां येणार नाही, तथापि त्यांच्या मनांत आम्हीं आपल्या आजपर्यंतच्या वर्तनानें जो परकीपणा उत्पन्न केला आहे, तो नाहीसा करून टाकण्याइतका आमचा कर्मठपणा शिथिल होईल अशी मुळीच आशा दिसत नाही. तेव्हां ते तर आम्हांस परकी बनलेच; परंतु शूद्रवर्गाचीही आम्ही तीच वाट लावणार कीं काय तो प्रश्न आहे. एक गोष्ट समाधानाची आहे की, शूद्रादिकांसंबंधानें आमचा कर्मठपणा बहुतेक यापूर्वीच चेंपून गेलेला आहे. तोच जरा अधिक चेंपण्यास आम्ही तयार झालों व हल्लीं असलेलें परस्परांतील वैषम्य आम्हीं अंशतः तरी कमी करण्याचा निश्चय केला, तर या वर्गाकडून होणाऱ्या बंडाचे परिणाम आम्हांस फारसे भोंवणार नाहीत. तेव्हां सध्यांच्या वस्तुस्थितीकडे लक्ष्य देऊन आमचे लोक हें वैषम्य वाढविण्याच्या घातक प्रयत्नास लागणार नाहीत अशी आम्ही आशा करतो.

हिंदु व मुसलमान यांचें ऐक्य कशानें होईल?

१८-९-९३

हिंदु व मुसलमान यांचे तंटे कां न व्हावे, आणि लोकांनीं त्यांचा येवढा बाऊ कां करावा, हें आम्हांस समजत नाही. अशा प्रकारचे तंटे होणें हें स्वाभाविक आहे. तंटे होत नाहीत कोणामध्ये व कोठें? हिंदुस्थानांत तंटे होतात आणि युरोपांत व अमेरिकेंत होत नाहीत असें नाही. हिंदु व मुसलमान लोक दंगेखोर आहेत आणि ख्रिस्ती नाहीत असेंही नाही. जसा मुसलमानांना आपल्या धर्माचा अभिमान आहे, तसाच ख्रिस्त्यांनाही आहे. हिंदु व मुसलमान या दोन निराळ्या धर्मांच्या लोकांत धर्मवेडामुळें आजपर्यंत जितका रक्तस्त्राव झाला आहे त्याहून अधिक रक्तस्त्राव ख्रिस्ती धर्माच्या दोन तटांत झाला आहे. तेव्हा ख्रिस्ती लोकांनीं हिंदु लोकांस व मुसलमान लोकांस धर्मवेडे लोक ठरवून सुधारलेल्या लोकांच्या मालिकेंत त्यांचीं नांवें येऊं देण्यास प्रतिबंध करणें आणि त्यांना अर्धवट रानटी ठरवणें हें प्रशस्त नाही. मनुष्याच्या प्रकृतींत कांहीं चांगल्या वृत्ती आहेत व कांहीं वाईट आहेत. पैकीं कधीं कधीं वाईटांचें चांगल्यांवर वर्चस्व होऊन ते तंटे करण्यास प्रवृत्त होतात. येवढ्यावरून ते स्वभावानें कलहप्रिय आहेत आणि त्यांना सुधारणेची व स्वोत्कर्षाची इच्छा, अथवा ती पूर्ण करण्याचें सामर्थ्य नाही, असें अनुमान करणें हा मोठा प्रमाद होय. हिंदुस्थानायेवढ्या महाद्वीपतुल्य देशांत रहाणाऱ्या अगदीं भिन्न जातींच्या दोन लोकांत कोणत्याही कारणानें पांचपंचवीस वर्षांत एखाददुसरा दंगा होऊन पांचपन्नास मनुष्ये खराब झालीं तर ते लोक विश्वास टाकण्याला, अधिक राज्याधिकार देण्याला, आणि त्यांचा स्वतंत्र राजकीय समाज केव्हां तरी बनण्याला अयोग्य आहेत, असा शेरा ठोकून देणें हें रभसाचरण नव्हे काय? यावरून मुसलमान व हिंदु या लोकांत जे तंटे होतात त्यांचें आम्ही मंडन करीत आहों असें मात्र कोणीं समजतां कामा नये. हे तंटे इतरांइतकेच आम्हांसही शोचनीय वाटतात, व ते न होऊं देण्याबद्दल हरएक प्रयत्न केला पाहिजे असें इतरांप्रमाणें आम्हांसही वाटतें. आमचें जें म्हणणें आहे तें येवढेंच कीं, असल्या तंट्यापासून आम्हां उभयतांतील वैमनस्य अधिक वाढविण्याचा किंवा त्यांच्या सबबीमुळें आमचें पाऊल पुढें पडूं न देण्याचा अनुदार प्रयत्न कोणीही करतां कामा नये! “तुमच्यांतील तंटे नाहीसे होऊन तुम्ही. प्रत्यक्ष सहोदरांप्रमाणें वागूं लागल्याशिवाय आम्ही तुम्हांस कोणताही विशेष महत्त्वाचा हक्क देणार नाही; कारण, तुम्ही भांडत आहां तोंपर्यंत त्याचा उपभोग घेण्यास तुम्ही पात्र नाही,” असें जर उद्यां आमचें सरकार आम्हांस म्हणूं लागले, तर त्याला आम्हांस असे उत्तर द्यावें लागेल की, “अजी खाविंद, खुद्द सख्ख्या भावांत देखील जुतेपैजार होते; मग आम्हां भिन्न धर्मांच्या, भिन्न चालींच्या, भिन्न भाषांच्या, व भिन्न इतिहासांच्या लोकांत केव्हां केव्हां थोडीबहुत गरमाई उत्पन्न झाली तर तीबद्दल तुम्ही आम्हांवर इतकी गैरमर्जी करणें बरोबर नाही! प्रजा जशी ममतेनें वळते तशी धाकानें वळत नाही. आमच्यासारख्या लोकांस अधिकाधिक महत्त्वाचे हक्क देणें हेंच आमच्यामधील तंटेबखेडे मोडून टाकण्याचें मुख्य साधन आहे. हिंदू लोकांस व मुसलमान लोकांस अज्ञानांत व दारिद्र्यांत ठेवून किफायतीच्या साऱ्या जागा तुम्ही आपणांकडेच ठेवाल, राज्यकारभाराची सारी जबाबदारी तुम्हीं आपल्या शिरावर वहाल, आणि आमच्यापैकीं बहुतेकांस नांगऱ्ये, पाणक्ये, मोळक्ये किंवा असल्याच जातीचे इतर धंद्यांतील मजूर होऊन रहा आणि जिवितसाफल्य झालें असें समजा, असें म्हणाल तर तें कधींही घडून येण्याचा संभव नाही. तथापि **लॉर्ड सॅल्सबरीसारख्या** तुमच्यांपैकीं मुख्य मुत्सद्याच्या तोंडून असले निराशा उत्पन्न करणारे उद्गार केव्हां केव्हां निघतात, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे.” शांततेच्या वेळीं सरकारानें हिंदूस व मुसलमानांस समदृष्टीनें वागवून दोघांचेही अज्ञान व दारिद्र्य घालविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हिंदूंची संख्या फार, तेव्हां कधीं काळीं त्यांचेविरुद्ध कांहीं करण्याचा प्रसंग आल्यास मुसलमानांकडून चांगलें साहाय्य मिळणार आहे. याकरितां त्यांना आपलेसे करून ठेवण्यांत

थोडासा डावा उजवा हात करावा लागला तरी हरकत नाही. त्यांच्या अंगी योग्यता नसली तरी त्यांना मोठमोठ्या जागा दिल्या पाहिजेत; त्यांच्या पक्षाला न्याय नसला तरी त्यांचे अपराधी वर्तन पोटांत घातले पाहिजे—अशी कल्पना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या मनांत देखील कधी येतां कामा नये. राज्य काबीज करण्यांत भेद करण्याने कदाचित् फायदा होत असेल; संपादिलेल्या राज्याचे संरक्षण होऊन सर्व प्रजा संतुष्ट राहण्यास निःपक्षपाती न्यायासारखे दुसरे साधन नाही. दंग्याधोप्याच्या देळेस जे अपराधी दिसून येतील त्यांना हवी तितकी कडक शिक्षा देण्यास आमची बिलकुल हरकत नाही. पण अशा शिक्षा देण्यांत योग्य न्याय करण्याविषयी पराकाष्ठा केली पाहिजे. वारंवार होते काय की, एखाद्या अधिकाऱ्याची एखाद्या दुष्ट हिंदूशी किंवा मुसलमानाशी गांठ पडते, आणि तेवढ्यावरून त्याच्या मनांत त्या त्या जातीविषयी कायमचा पीळ बसून जातो. प्रसंगविशेषी असल्या अधिकाऱ्याच्या हातांत न्यायाचा ताजवा आला तर त्याचे हातून सर्वास सारखा न्याय मिळेलच असे खातरीने सांगतां येत नाही. सबब, मोठमोठ्या दंग्याच्या कारणांची चौकशी करण्यास किंवा त्यांत सांपडलेल्या अपराध्यांस दंड करण्यास जे अधिकारी नेमावयाचे ते थोर मनाचे, दूरदर्शी, कष्टाळू, व अत्यंत न्यायी असे असले पाहिजेत. ब्रिटिश लोकांच्या शौर्याला ब्रिटिश लोकांच्या न्यायाचे पाठबळ असेल तरच त्यांचे राज्यवैभव अढळ व निष्कलंक राहणार आहे.

हिंदूंत व मुसलमानांत ऐक्य राहण्यासाठी आमच्या सरकाराने काय केले पाहिजे हे येथवर थोडक्यांत सांगितले. आतां या दोन्ही लोकांनीं परस्परांशीं कसे वागावे हेही सांगणे जरूर आहे. वास्तविक पाहतां मुसलमान लोकांनीं हिंदू लोकांचे वैर कां करावे हे समजत नाही. हिंदू लोक मुसलमानांच्या देशावर कधीही चालून गेले नाहीत; किंवा हिंदू लोकांनीं मुसलमानांचे राज्य किंवा धर्म बुडविण्याच्या कामीं दुसऱ्या राजास मदत केलेली नाही. मुसलमान लोक जात्या शूर, कडवे व कट्टे धर्माभिमानी असल्यामुळे त्यांनींच आमच्या देशावर स्वारी करून आम्हांस पादक्रांत केले आणि आपला धर्म आमच्या घशांत घालण्याचा प्रयत्न केला. गरीब बिचाऱ्या हिंदूंनीं राजकीय स्वातंत्र्य तर तेव्हांच गमावले. धर्मत्याग मात्र त्यांचे हातून तितक्या सहजपणाने झाला नाही. स्वधर्मरक्षणासाठीं त्यांनीं मधून मधून हातपाय हालविले. मुसलमानांस हिंदूंपासून जर कांहीं त्रास झाला असेल तर मुसलमान होण्यास आम्ही जो प्रतिबंध केला त्यामुळे झाला असला पाहिजे. पण त्याबद्दल विचारी मुसलमान लोक किंवा दुसरे कोणतेही लोक आम्हांस काढीयेवढा तरी दोष देऊ शकतील काय? खचित नाही. पुढे दुर्दैवाने किंवा सुदैवाने आम्ही दोघेही अगदीं निराळ्या धर्माच्या तिसऱ्याच राष्ट्राची प्रजा झालों! आतां कोणी कोणाशीं भांडण्याची किंवा कोणी कोणाचा द्वेष करण्याची गरज राहिली नाही. दास्य हे दोघांच्याही कपाळीं आले आहे, व दोघांनाही आपापल्या उन्नतीचा उपाय करणे जरूर आहे. इंग्रजी म्हणीप्रमाणे दोघेही एकाच होडीत आहेत; तेव्हां ही होडी सुरक्षितपणे तीराला जाऊन लागणे उभयतांच्या सहकार्यावर व मैत्रीवर विशेष अवलंबून आहे. अशा स्थितीत परस्परांचा बेबनाव होणे हे उभयतांस विघातक होण्याचा फार संभव आहे. ज्याप्रमाणे पूर्व वैभवाचे स्मरण करून मुसलमानांनीं आजमितीस शेखी मिरविण्यांत अथवा हिंदूशीं अरेरावी करण्यांत अर्थ नाही, त्याप्रमाणेच मुसलमानांनीं पूर्वी केलेलीं अनचित कृत्ये आज ध्यानांत आणून हिंदूंनीं त्यांचा द्वेष करण्यांत किंवा त्यांना खिजविण्यांत शहाणपण नाही. इतउत्तर मुसलमानांनीं पारशी लोकांप्रमाणे हिंदू लोकांचा हेवा करणे सोडून देऊन एकंदर साऱ्या गोष्टींत, विशेषतः राजकीय गोष्टींत, एकमेकांच्या हातांत हात घालून चालले पाहिजे. अल्पस्वार्थासाठीं दुजाभाव होऊ देणे हे परिणामी अत्यंत अहितावह होणार आहे ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली पाहिजे. मुसलमान लोकांनीं एक गोष्ट विशेष रीतीने ध्यानांत ठेविली पाहिजे ती ही की, इंग्रज सरकाराने त्यांच्यावर कितीही मेहरबानी केली तीपासून त्यांचा विशेष फायदा होण्याचा संभव नाही. मुसलमान लोकांस मात्र सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये घ्यावयाचे, हिंदू लोकांस घ्यावयाचे नाही; हजार रुपयांवरच्या जागा मुसलमानांस मात्र द्यावयाच्या, हिंदू लोकांस त्या द्यावयाच्या नाहीत; मुसलमान

लोकाच्या धर्माचें मात्र रक्षण करावयाचें, हिंदू धर्माचें कांहीं झालें तरी त्याची वास्तपुस्त करावयाची नाही; मुसलमान लोकांस सरसकट हत्यारें वापरूं द्यावयाचीं, हिंदू लोकांस त्यांचा वाराही लागूं द्यावयाचा नाही— अशा प्रकारचें अन्यायी, पक्षपाती व दुष्परिणामक वर्तन इंग्रजांच्या हातून कधींही व्हावयाचें नाही; आणि हें जर खरें असेल, आणि या गोष्टीची आपल्या मनांत ते पक्की खूणगांठ घालून ठेवण्यास तयार असतील, तर बारीकसारीक फायद्यासाठीं, एखाद्यादुसऱ्या जागेसाठीं, अथवा एखाद्या साहेबाची मर्जी प्रसन्न करून घेऊन खानबहादुरी मिळविण्यासाठीं हिंदूंच्या आणि आपल्या दरम्यान त्यांनीं कधींही तेढा पडूं देतां कामा नये. दोघांच्याही कुदशेचें एकच कारण आहे; आणि तें दूर करण्याचे उपायही एकच आहेत. दोघेही ज्ञान आणि द्रव्यसंपादनांत व्यग्र होऊन राजकीय प्रकरणांत एका दिलानें चालतील तर ते थोड्या वर्षांत पाहिजे तें करूं शकतील, अशी आमची पक्की खातरी आहे.

हिंदूत व मुसलमानांत तंटे कां होतात?

२-१०-९३

कोणत्याही दोन व्यक्तींत किंवा दोन राष्ट्रांत तंटे होण्यास जितकीं कारणें असणें शक्य आहे तितकीं कारणें या दोघांचे तंटे होण्यास हजर असून यांचे तंटे कां होतात म्हणून जेव्हां प्रश्न विचारण्यांत येतो तेव्हां त्याचा आम्हांस मोठा अचंबा वाटतो. वास्तविक पहातां हिंदु-मुसलमानांचे इतके कमी तंटे कां होतात असा प्रश्न विचारला पाहिजे! हिंदूंनीं धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असें आपल्या क्रियांचें चातुर्थिक वर्गीकरण केलें आहे; प्रस्तुत विषयाचें विवेचन करतांना या चार संज्ञांनीं ध्वनित होणाऱ्या क्रिया मनुष्याच्या हातून घडणाऱ्या मुख्य क्रिया होत असें मानण्यास हरकत नाही. या चार वर्गांत न येणाऱ्या अशा आणखी कांहीं महत्त्वाच्या क्रिया असतील असें वाटत नाही. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे खरोखर हेतुदर्शक शब्द आहेत; आणि या दृष्टीनें त्यांचा विचार केल्यास हिंदूत व मुसलमानांत, अथवा हिंदूत आणि दुसऱ्या कोणत्याही लोकांत तंटे होण्याचें कारण नाही. ब्रह्मांड निर्माण करणाऱ्या परमेश्वराचें स्तवन व पूजन, द्रव्यसंपादन, विषयोपयोग आणि जन्ममरणापासून मुक्ति, या गोष्टी कोणास नको आहेत? यांपैकीं पहिलीचें व चौथीचें निरुपयोगित्व स्थापण्याचा कित्येक विद्वान् म्हणविणारे लोक प्रयत्न करतात. पण अशांची संख्या सध्यांच्या स्थितींत अत्यंत स्वल्प असल्यामुळें ती विचारांत न घेतली तरी चालणार आहे. शेंकडा नव्वाणवांहून अधिक लोक या चार हेतूंच्या पाठीमागें अहोरात्र लागल्यासारखे दिसतात, आणि हें जर खरें असेल तर मनुष्यामनुष्यांत भांडणें कशासाठी होतात? या प्रश्नाचें उघड उत्तर हें आहे कीं, जरी साऱ्या मनुष्यांचे हेतु एकच आहेत, तरी ते सिद्ध करण्याचे त्यांचे मार्ग निरनिराळे आहेत. सारे लोक एकाच प्रकारच्या मार्गांनीं हे हेतु साधण्याचा प्रयत्न करीत असते तर त्यांचे तंटे कधीही झाले नसते. पण वास्तविक तशी गोष्ट नाही. कांहींस यांपैकीं एक हेतु एका मार्गांनीं, दुसऱ्यांस तोच हेतु अन्य मार्गांनीं लवकर सिद्ध होईल असें वाटतें; आणि या मतभेदांमुळें त्यांचीं भांडणें होतात. तथापि हीही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे कीं, आमच्या व मुसलमानांच्या विचारांत आणि त्यांच्या अनुरोधानें घालून दिलेल्या क्रियापद्धतींत किंवा आचरणमार्गांत कितीही भेद असला तरी मनुष्यामनुष्यांत सख्य करणारे किंवा भिन्न प्रकारच्या लोकांत क्रियास्वातंत्र्य राखून त्यांचा एकमेकांशीं व्यवहार होऊं देणारे जे गुण मनुष्यांच्या प्रकृतींत सामान्यपणें दृष्टीस पडतात त्यांचें भेदक गुणांहून बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें, मुसलमान प्रबल होते तेव्हां त्यांनीं हिंदूंचा व हिंदु प्रबल झाले तेव्हां त्यांनीं मुसलमानांचा समूळ नाश केला नाही. हिंदूंचीं व मुसलमानांचीं घोर रणकंदनें झालीं, व इंग्रज लोक येथें आले नसते तर कदाचित् अजूनही तीं होत असतीं; तसेंच, त्यांनीं उद्यां आपला गाशा गुंडाळला अथवा आपला नियामक रज्जू बराच सईल सोडला तर आतां देखील तीं होऊं लागतील; पण ज्याअर्थी येथें इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वी हिंदु व मुसलमान हें शस्त्रधारी असून त्यांनीं एकमेकांचा समूळ उच्छेद केला नाही, त्याअर्थी कोणत्याही कारणानें इंग्रजी अंमल क्षणभर नाहीसा झाला असें मानल्यास हिंदु मुसलमानांस, अथवा मुसलमान हिंदूस किंवा दोघेही एकमेकांस नामशेष करतील असें मानण्यास कांहीं एक आधार नाही. तथापि मुसलमानांच्या व आमच्या आचारविचारांत मूळचाच भेद इतका आहे कीं, परराज्याखालीं किंवा स्वराज्याखालीं, आम्हां उभयतांची संसारयात्रा वर्षेच्या वर्षे बिनबोभाट एकत्र होऊं लागण्यास दोघांतही सुशिक्षणाचा व सुनीतीचा पुष्कळच प्रसार झाला पाहिजे. हिंदु व मुसलमान या लोकांइतके भिन्न लोक एके ठिकाणी येणें हें मोठें दुर्दैव होय; परंतु ख्रिस्ती लोकांपेक्षां आम्हांत व मुसलमानांत विशेष भेद आहे असें नाही. पण ख्रिस्ती लोकांशीं आमचे येवढे तंटे होत नाहीत, आणि मुसलमान लोकांशीं होतात याचें कारण काय असावें बरें? अर्थात् ख्रिस्ती लोकांचें श्रेष्ठ सुशिक्षण आणि सुनीति. सहाशें किंवा सातशें वर्षे मुसलमान लोक येथें राज्य करीत असून व रहात असून एका शतकांत इंग्रजांचा अंमल आम्हांस जितका प्रिय, सुखावह व

हवासा झाला आहे तितका त्यांचा झाला नाही हें त्यांच्या बलवत्तर सुधारणेचें फळ नाही असें कोण म्हणूं शकेल? सुधारलेल्या एकाच धर्माच्या लोकांत जर तंटे झाल्याशिवाय रहात नाहीत असें आपणांस ख्रिस्ती, यहूदी, बुद्ध, ग्रीक, रोमन, व मुसलमान लोकांच्या इतिहासांवरून स्पष्ट दिसून येतें, तर हिंदु—मुसलमानांसारख्या विभिन्न धर्मांच्या आणि आचारविचारांच्या लोकांत ते झाल्यास आश्चर्य वाटण्याचें बिलकुल कारण नाही. आम्हां उभयतांच्या आचारविचारांतील ठळक भेद अगदीं वरवर पाहणाऱ्याच्या देखील नजरेस आल्यावाचून राहणार नाहीत. आम्ही मूर्तिपूजक; ते निराकार देवाचे भक्त होत. वेद व कुराण यांचें जनन अगदीं निराळ्या तऱ्हेचें असून, मुसलमानांस महंमदाचें ठायीं श्रद्धा ठेवणें अवश्य वाटतें; हिंदु लोकांनीं अशा प्रकारच्या पैगंबराची आवश्यकता मानलेली नाही. परमेश्वराशीं दळणवळण ठेवण्यास आम्हांस मध्यस्थाची गरज लागत नाही; ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरे लोकांस हा आमचा मार्ग पसंत नाही. जातिभेद आमच्या हाडांस खिळलेला आहे; मुसलमान लोकांस तो माहित नाही; आणि त्यांच्यांत कसलीबसली जात असली तरी तिचा आमच्या जातिभेदाशीं मेळ मुळींच पटावयाचा नाही. आमच्यापैकीं ब्राह्मणांस मांसाहार मुळींच वर्ज्य, व बाकीच्यांस गोमांस वर्ज्य आहे; त्यांपैकीं कोणालाही वराहमांसाखेरीज दुसरें मांस वर्ज्य नाही. आम्ही बहुधा शेंड्या ठेवून दाढ्या काढतो; ते शेंड्या कधींही ठेवीत नाहीत व दाढ्या बहुधा ठेवतात. कासोटा सुटणें हें आम्हांस अनिष्ट वाटतें; ते कासोटा बुद्ध्या सोडून देवाची प्रार्थना करतात. आम्ही बहुधा धोतरें वापरतो; त्यांना तुमानीवांचून बरें वाटत नाही. आमच्या बायकांत तुमान वापरणारी बायको कधींही दृष्टीस पडावयाची नाही; त्यांच्या बायकांत तशा अनेक दिसतील. आमच्या त्यांच्या दागिन्यांत व ते वापरण्याच्या पद्धतींतही पुष्कळ भेद आहे. तसेंच, त्यांच्या आमच्या नेपथ्याचारांतही बरेंच अंतर आहे. आम्हांस घराला नुसता चुना देऊन ठेवणें अशुभ वाटतें; त्यांनीं तसें करणें भूषण मानिलें आहे. आम्ही भांड्यास एकाच अंगानें कल्हई लावतो; त्यांचीं भांडी आंतून व बाहेरून कल्हईनें पांढरीं सफेत झालीं पाहिजेत. आम्ही पाय अगोदर धुऊन मग हात व तोंड धुतो; ते हात व तोंड अगोदर धुऊन मग पाय धुतात. आम्हांपैकीं बहुतेकांच्या स्त्रियांना माफक स्वातंत्र्य आहे, व स्त्री—पुरुषांचा मिश्र समाज भरविणें आम्हांस अप्रशस्त वाटत नाही; त्यांच्यांत स्त्रियांना स्वातंत्र्य फार कमी, व आमच्या स्त्रियांप्रमाणें त्यांच्या स्त्रिया पुरुषांच्या दृष्टीस कधींही पडावयाच्या नाहीत. आमच्यांत मुली उपवर होण्यापूर्वीं त्यांचीं लग्नं होतात, त्यांच्यांत बहुधा त्यानंतर होतात. आम्ही आपलीं प्रेतें जाळतो; त्यांना तीं पुरणें प्रशस्त वाटतें. आमचें लिहिणें व वाचणें डाव्या हाताकडून उजव्या हाताकडे, त्यांचें अगदीं आमच्या उलट. ते मिजासखोर, दिलदार, धर्माभिमानी व शूर; आम्ही होतां होईल तों तंट्यांत न पडणारे, निरुपायाशिवाय जिवावर उदार न होणारे, ऐषआरामाचा बहुधा कंटाळा करणारे, आणि अंगांत असलेलें अवसान गुप्त ठेऊन उदासपणानें वागणारे आहों. विषयसुखाच्या संबधानें देखील आम्हां उभयतांस प्राचीन काळापासून निराळी दिशा लागलेली आहे. आमच्या मुंजींत मांडी कापून तींत बेंटकुळी घालण्याचा भाव करतात; त्यांच्यांत सुंतेची खरी चाल आहे. त्यांच्या काव्यांत आमच्या काव्यांपेक्षां अतिशयोक्ति व अलंकारिक भाषा फार असून त्यांचा शृंगारही आमच्या शृंगाराहून बराच निराळा आहे असें म्हणतात. तसेंच, आरबी व पर्शियन भाषेंत नाटकग्रंथ मुळींच नाही असें जे आमच्या ऐकण्यांत आहे तें खरें असेल तर आम्हां दोन्ही लोकांच्या कल्पनासृष्टींतही मोठाच भेद आहे असें म्हटलें पाहिजे. तात्पर्य, आम्हां उभयतांचे धर्म, आमचे विचार, आमचे आचार, आमच्या भाषा, आणि आमचे पूर्वापार इतिहास यांत फारच थोडें साम्य असल्यामुळें त्यांचा आमचा पूर्वीपासून कलह होत आला आहे. पण वर सांगितलेल्या कारणांपुढें या स्नेहविघातक कारणांचें काहीं एक चालेनासें होऊन ऐन मुसलमानी अमलांत व ऐन पेशवाईत आम्ही एकमेकांचें वाटोळें करण्याचा प्रयत्न न करतां, होईल तितकी मैत्री जोडीत गेलों. अवरंगझेबासारख्या एखाद्या धर्मवेड्या मुसलमान बादशहाची गोष्ट सोडून द्या; बहुतेक थोर मनाच्या मुसलमान बादशहांनीं आणि हिंदू राजांनीं व महाराजांनीं दोनही लोकांतील तंटे मोडून टाकण्यासाठीं सौम्य उपायांचीच योजना केली असली पाहिजे. तसें नसतें तर मुसलमानांच्या दरबारांतील मोठमोठ्या व

विश्वासाच्या जागा हिंदूस कधीच न देण्यात येत्या, व रजपूत लोकांसारख्या शूर हिंदूंनी यावनी कन्या आपल्या घरांत घेतल्या नसत्या. तात्पर्य, आम्हां उभयतांत भांडणें होणें हें अगदीं स्वाभाविक असल्यामुळें तीं जेव्हां होतात तेव्हां एखादी मोठी असामान्य गोष्ट घडली असें समजून तिची मीमांसा करण्यांत तऱ्हेवाईक लोक आपल्या अचाट कल्पनाशक्तीस इतकें कां शिणवितात कोण जाणे! आम्हां अत्यंत भिन्न लोकांतील तंट्यांचीं पुरातन कारणें नाहींशीं होऊन आमची पक्की मैत्री होण्यास पुष्कळ वर्षे लागणार आहेत, व क्रमाक्रमानें ती होत आहे. ज्यांना ती झपाट्यानं व्हावी अशी इच्छा असेल ते उभय लोकांत उपयुक्त ज्ञानाचा व नीतीचा प्रसार करण्याच्या कामीं मनोभावेकरून झटतील तर त्यांचा हेतु थोड्या वर्षांत परिपूर्ण होईल. प्रसंगविशेषीं या भांडणांचें जनकत्व भलत्याच कारणाकडे लावून देण्याचा, व ज्यांना स्वतः विचार करतां येत नाहीं, अशा लोकांस भलत्याच गोष्टी सांगून त्यांचीं मनं अस्थिर करण्याचा, अलिकडे जो कित्येकांचा प्रयत्न चालला आहे तो आम्हांस बिलकुल प्रशस्त वाटत नाहीं. गोरक्षण, राष्ट्रसभा, रशियन लोकांचें कृष्णकारस्थान, किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांची विषम वागणूक यांपैकीं कोणत्याही एका गोष्टीमुळें चालू सालाचे तंटे झाले असें आमच्यानं म्हणवत नाहीं. हिंदूंचे व मुसलमानांचे तंटे होण्याचीं वर जीं स्वाभाविक कारणें दिलीं आहेत तीं जेथें शंभर गोरक्षण मंडळ्या, एकशें एक राष्ट्रसभा, रशियाचीं अष्टोदरशें कूट कारस्थानें आणि सरकारी अधिकाऱ्यांचें एक हजार टन विषम वर्तन असलें तरी देखील असल्या मान्यामान्या व्हावयाच्या नाहीत. ज्याप्रमाणें पूर्वीं तयार करून ठेवलेल्या सुरंगांत ठिणगीचें अखेरीस निमित्तमात्र कारण लागतें त्याप्रमाणें स्वाभाविक कारणांमुळें ज्या लोकांची एकमेकांशीं भांडणाची सर्वदा तयारी असते अशा लोकांसच गोरक्षणासारखीं शुष्क कारणें पुढें करून भांडणाचा उपक्रम करतां येतो. गोरक्षण हें या भांडणाच्या मुळाशीं असेल तर त्याची चळवळ होऊं लागण्यापूर्वीं मुसलमानांत व हिंदूंत तंटे कां होत होते? शिवाय, गोमांसाला विशेष उदार आश्रय मुसलमानांपेक्षा ख्रिस्ती लोकांकडून मिळतो असें बहुधा सप्रमाण दाखवितां येईल. तेव्हां मुसलमानांपेक्षां ख्रिस्त्यांवरच हिंदूंचा अधिक डोळा असला पाहिजे. खेरीज गोरक्षणाच्या कामांत मुसलमानांकडून अडथळा होतो अशी हिंदूंची समजूत असती तर हिंदूलोकांकडून प्रथम आगळिक व्हावयाला पाहिजे होती. पण तसा प्रकार मुळींच दृष्टीस पडत नाहीं. निदान मुंबईच्या तंट्याचें तरी तसें स्वरूप नाहीं. तेथें मुसलमानांकडून प्रथम आगळिक घडली; व निरुपायास्तव हिंदूंना दुसरे दिवशीं भांडणांत पडावें लागलें असें दिसतें. पूर्वीं या पत्रांत गोरक्षणाविषयीं दोन चार निबंध लिहिले गेले आहेत; त्यांत गोनाशाबद्दल मुसलमानांस किंवा ख्रिस्त्यांस जबाबदार न धरितां हिंदूसच जबाबदार धरिलें पाहिजे असें म्हटलें आहे. कारण, जोपर्यंत मुसलमान व ख्रिस्ती कसाई आमच्या गाई व आमचे बैल आमच्या देशांतून व गोठ्यांतून बळजोरीनें हिसकावून नेतात असें म्हणण्यास किंवा सिद्ध करून दाखविण्यास आमची तयारी नाहीं; जोपर्यंत आमच्या गाई आम्हीं होऊन कसायांस विकीत आहों तोपर्यंत गोनाशाच्या संबंधानें ख्रिस्त्यांवर किंशा मुसलमानांवर आग पाखडणें हें शुद्ध वेडेपण होय; व जर कोणा हिंदूच्या हातून तसलें अप्रशस्त वर्तन होत असेल तर त्याला त्याबद्दल दंड अगदीं वाजवी आहे. पण गोरक्षणाचा कोणीही समंजस कैवारी तसें करीत असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. राष्ट्रसभेला तर या वादांत बिलकुलच ओढितां येत नाहीं; कारण परवाचा तंटा ज्या मुसलमानांनीं व हिंदूंनीं केला त्यांनीं राष्ट्रसभेचें नांव तरी कधीं ऐकलें असेल किंवा नाहीं याविषयीं मोठी शंका आहे. शुक्रवार, शनवार व आदितवार मिळून तीन दिवस मुंबईस जी मारहाण चालली होती तींत राष्ट्रसभेचें किंवा तिच्या पुढाऱ्यांचें कोणीं केव्हांही नांव काढलें नाहीं. यावरून त्या राजकीय मंडळीचा या वादाशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध लावितां येत नाहीं, हें उघड आहे. सरकारच्या किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांच्या विषम वर्तनाविषयींही असेंच म्हटलें पाहिजे. सरकार मुसलमान लोकांस पक्षपातानें वागवितें आणि म्हणून ते शेफारले आहेत, असें म्हणण्यास आपणापाशीं काय आधार आहे? हिंदू लोकांस हत्यारांचा कायदा लागू आहे आणि मुसलमानांस तो माफ आहे; सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये मुसलमानांस घेतात आणि हिंदूस घेत नाहीत; लष्करांतील मोठमोठ्या

जागा मुसलमानांस देतात आणि हिंदूस त्या देत नाहीत; ठोंब्या मुसलमानांस मानपुरःसर वागवितात, आणि सुशिक्षित हिंदूस कोणी पुसत नाही; सरकारी शाळा व कॉलेजे यांचा फायदा मुसलमानांसच मिळतो व हिंदूस तो मिळत नाही. मुसलमानी गुन्हेगारांस शिक्षा होत नाही व हिंदू गुन्हेगारांस ती भक्कम मिळते—अशा प्रकारची कोणतीही विषमता किंवा अन्याय ब्रिटिश मुलखांतल्या कोणत्याही ठिकाणीं राजरोसपणें होत नसतां, सरकारचें किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांचें विषम वर्तन असल्या तंट्याचें कारण होय, असें म्हणणें हा शुद्ध बाष्कळपणा होय. खेरीज, या गोष्टी सरकारी अधिकाऱ्यांकडून घडत असतील असें मानिलें तर हिंदूंनीं त्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध तक्रारी करणें किंवा मुसलमानांवर चालून जाणें वाजवी होणार आहे. तसें न होतां मुसलमानच जर आगळिक करण्यास प्रथम सिद्ध होतात हें खरें आहे, तर असल्या तंट्याशीं सरकारी अधिकाऱ्यांच्या पक्षपाताचा संबंध लावण्याचा प्रयत्न करणें हा अत्यंत दुष्ट खोटेपणा होय. एखाद्या अविचारी तरुण अधिकाऱ्याच्या असल्या मूर्ख वर्तनामुळें गेल्या तंट्यासारख्या तंट्यांची उठावणी खचित होत नाही. जे कोणी रशियाच्या कारस्थानामुळें असले दंगे होतात असें म्हणतात त्यांनाही यासंबंधानें कांहीं एक कळत नाही असेंच म्हणणें भाग पडतें. रशिया मुसलमान लोकांस फूस देत असेल तर त्यांनीं सरकाराविरुद्ध उठावें कीं हिंदू लोकांचे गळे कापण्यास प्रवृत्त व्हावें? रशियन लोक इंग्रजांचा द्वेष करीत असतील, आमचा करीत नाहीत. शिवाय मुसलमानांस चिथवून त्यांचेकडून आमचा नाश करविणें हेंच त्यांचें कारस्थान असेल तर त्यांविषयी (रशियन लोकांविषयीं) आमच्या मनांत अधिकच द्वेष उत्पन्न होऊन त्यांचें पारिपत्य करण्यास आम्ही आपलें सारें वित्त ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत देऊं व आपले जीव खर्ची घालण्यास तयार होऊं हें त्यांना समजत असलें पाहिजे. कसेही झालें तरी रशियाच्या असल्या कारस्थानामुळें इंग्रज सरकारावरची आमची राजनिष्ठा क्षीण न होतां दृढतर होणार आहे हें नवशिक्या रूस कारस्थानांच्याही लक्ष्यांत आलें पाहिजे. तात्पर्य, हिंदूंचे व मुसलमानांचे अलिकडील तंटे पुरातन कारणांमुळेंच होत असावे आणि राष्ट्रसभा व गोरक्षण वगैरे चळवळींशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नसावा असें आमच्या अल्प समजुतीस वाटतें.

अफूचें कमिशन

९-१०-९३

थोड्या दिवसांपूर्वी अफूच्या व्यापारासंबंधानें मि. ग्लॅडस्टन यांनीं पार्लमेंट सभेंत जें सणसणीत भाषण केलें होतें, त्यावरून हें अफूचें कमिशन इतक्यांतच बसविण्यांत येईल असें वाटलें नव्हतें. पण राज्यप्रकरणांत कर्त्या मनुष्याला शेंकडों गोष्टींकडे एकसमयावच्छेदेंकरून लक्ष्य द्यावयाचें असतें, यामुळें स्वतःला न आवडण्यासारखा देखील कित्येक गोष्टी त्याला मुकाट्यानें कराव्या लागतात इतकेंच नाही, तर प्रसंग पडल्यास त्यांचें अभिमानपूर्वक मंडनही करावें लागतें. कसें तरी करून **होमरूल बिल** ब्रिटिश पार्लमेंटाकडून पास करून घ्यावें या गोष्टीकडे सांप्रतकाळीं मि. ग्लॅडस्टन यांचें सारें तनमन लागलें आहे. तेव्हां त्या कामांत यश येण्यासाठीं त्यांना लहानसान गोष्टींत आपल्या मताविरुद्ध किंवा मनाविरुद्ध जाण्यास फारसें अवघड वाटत नसलें पाहिजे हें उघड आहे. तसें नसतें तर अफूच्या कमिशनाची त्यांनीं नेमणूकच केली नसती. या कमिशनापासून अखेरीस कांहीं निष्पन्न व्हावयाचें नाही तें नाहीच; फक्त हिंदुस्थानाला आणि इंग्लंडाला मात्र त्याच्या खर्चाचा बोजा वहावा लागेल, हें त्यांना पक्कें ठाऊक असून त्यांनीं त्याची नेमणूक केली यावरून ती त्यांनीं आपल्या मुख्य हेतूस सहाय्यभूत होण्याकरतांच केली हे तिकडील पोरामोरास देखील कळण्यासारखें आहे. ज्या लिबरल पक्षाचे मि. ग्लॅडस्टन प्रमुख अग्रणी आहेत त्यांत एकेका सुधारणेच्या पाठीमागें लागलेले अनेक वजनदार गृहस्थ आहेत. या सर्वांस आपल्या आधीन ठेवण्यास थोडेंबहुत त्यांच्या छंदाप्रमाणें वागणें त्यांना जरूर पडत असेल. सर चार्ल्स डिल्क, मि. लाबूशेरे, मि. केन, सर जोसेफ पीज, मि. मंडेला, मि. ऑस्विथ, लॉर्ड रोजबेरी, लॉर्ड हर्शेल, लॉर्ड स्पेन्सर हीं सारीं लिबरल पक्षांतील वजनदार धेंडें आहेत, व यांपैकीं प्रत्येकाचें एकेक घोटें असून तो तें पुढें ढकलण्यासाठीं टपून बसलेला असतो. यांशिवाय मोर्ले, सर बु. हारकूर्ट व मि. ग्लॅडस्टन यांच्या स्वतःच्या ज्या आवडत्या गोष्टी आहेत त्या तर झाल्याच पाहिजेत. याप्रमाणें लिबरल पक्ष अधिकारारूढ झाल्याबरोबर त्यांतील सर्व प्रमुख गृहस्थांना आपापला हेतु सिद्ध करण्याचा प्रसंग आला असें वाटून ते त्यासाठीं निकरानें परिश्रम करूं लागतात. एकंदरीनें सर्व गोष्टींचा विचार करतां “तुम्ही आमच्याकरितां अमुक कराल तर आम्ही तुमच्याकरतां तमुक करूं” अशा प्रकारचा या लिबरल पक्षांतील पुढाऱ्यांचा अनुक्त संकेत किंवा मुग्ध करार असतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. नवंबर महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत जें अफूचें कमिशन या देशांत येऊन दाखल होणार आहे तें असल्याच राजकीय अडचणींमुळें नेमण्यांत आलें आहे. या कमिशनाच्या परिश्रमामुळें अफूच्या व्यापाराविषयीं कांहीं विशेष माहिती लागेल किंवा अफूच्या विषारीपणाविषयीं आजपर्यंत लोकांस माहीत नाहीत अशा कांहीं गोष्टी पुढें येणार आहेत असें बिलकुल नाही. आजपर्यंत या विषयाविषयीं तोंडानें व टाकानें जी चर्चा झाली आहे तिचीच पुनरुक्ती होऊन ती एके ठिकाणीं छापली जाणार आहे. याशिवाय या कमिशनापासून आम्हांस दुसरा कोणताही फायदा होण्याची आशा दिसत नाही. पण या येवढ्याशा शुष्क फायद्यासाठीं कमिशनाने बसलेल्या लोकांचा वेळ फुकट जाऊन आमच्या पदरास दोन चार लाखांचा खार लागणार आहे. कदाचित् कमिशनवाल्यांस आपल्या श्रमाबद्दल फारसें वाईट वाटणार नाही. कारण, एक तर त्यांना आपण आपलें कर्तव्य बजावलें असें वाटून मोठें समाधान होणार आहे; दुसरे, नवंबर-डिसेंबर महिन्यांत तिन्हाइताच्या खर्चानें सर्व हिंदुस्थान देशभर चैनीत प्रवास करण्यास, व निरनिराळ्या ठिकाणच्या नैसर्गिक व कृत्रिम प्रेक्षणीय वस्तु पाहून जिज्ञासा तृप्त करतां आल्यास, कोणास वाईट वाटणार आहे बरें? आमच्यापैकीं पाहिजे तो असल्या कमिशनवर बसून पृथ्वीच्या एका ध्रुवापासून दुसऱ्या ध्रुवापर्यंत भटकण्यास तयार होईल! उद्यां जर हिंदुस्थान सरकार एक **लिकर कमिशन** नेमण्यास तयार होईल, आणि इंग्रज लोक त्या कमिशनाचा खर्च देण्यास राजी होतील तर

पृथ्वीवर ज्या ज्या ठिकाणीं म्हणून दाखूस उदार आश्रय देण्यांत येत असेल त्या त्या ठिकाणीं जाऊन मदिराप्राशनाचे दुष्परिणाम काय होतात याची चौकशी करून रिपोर्ट करण्यासाठीं हिंदुस्थान सरकारास हवे तितके कमिशनर्स मिळवून देण्याचा आम्ही मक्ता घेतों! असल्या कामासाठीं कमिशन नेमण्याइतकें हिंदुस्थान सरकार मूर्ख नाही, व त्याच्या खर्चाकरितां आपल्या पदरास झीज लावून घेण्याइतके ब्रिटिश लोक उदार नाहीत! त्या लोकांनीं हवीं तसलीं कमिशनें आपले हेतु सिद्धीस नेण्याकरतां बसवावी, आणि आम्हीं झकत त्यांचा खर्च द्यावा—अशी सांप्रतची वस्तुस्थिति आहे, आणि हींत जो अन्याय होत आहे तो इंग्लिश लोकांनींच मनावर घेतलें तर नाहीसा होणार आहे; त्यासंबंधानें पोकळ बोलण्यापलीकडे आमच्या हातून कांहीएक व्हावयाचें नाही.

हें अफूचें कमिशन येथें आल्यावर कांहीं दिवस या देशाच्या राजधानींत मुक्काम करून व तेथें कांहीं मिशनऱ्यांच्या व इतरांच्या जबान्या घेऊन मग या शहराहून त्या शहरास व या प्रांतांतून त्या प्रांतांत असें हिंडत रहाणार. अनेक नेटिव संस्थानेही या कमिशनरांच्या पादपंकजधूलीनें पवित्र झाल्यावांचून रहाणार नाहीत. बंगाल्यांत अफूचें उत्पन्न व खप फार. तेव्हां कमिशनराचे बरेच दिवस त्या प्रांतांत मोडतील. नंतर पंजाब, राजपुताना, सिंध वगैरे प्रांतांवर त्यांची स्वारी होईल. काठेवाड, गुजराथ, बडोदा, वगैरे पश्चिम संस्थानांस कमिशनर्स आपल्या भेटीचा लाभ देतील किंवा नाही, हें सांगवत नाही. पण श्री. सयाजीराव महाराजांसारख्याकडून विशेष आग्रहाचें बोलावणें आल्यास त्यांची भीड मोडणें कठीण जाणार आहे! आणि तेंही खरेंच आहे. बडोद्यावेवढें दुसरें हिंदू संस्थान आहे कोठें? आणि बडोद्याइतकी चैन तरी होणार कोठें? निझाम हैदराबादेला तर कमिशनरांची फेरी झालीच पाहिजे. दुसऱ्या मादक द्रव्यांप्रमाणें त्या राजधानींत चंडोलाचेही अनेक महाभक्त असलेच पाहिजेत. हीं सर्व ठिकाणें आटोपल्यावर मुंबई इलाखा, मद्रास इलाखा, आणि म्हैसूर प्रांत यांकडे कमिशनराची नजर फिरणार! पहावें आतां काय होतें तें!

खुद्द हिंदुस्थानांत अफूचा विशेष खप होत नाही; हिंदुस्थानांत जी अफू विकते तिचा बराच भाग परक्या देशांस विकला जातो. अफूपासून हिंदुस्थान सरकाराला सुमारें पांचसहा कोटी रुपयांचें उत्पन्न होत आहे. ब्रिटिश अमलांतील व नेटिव संस्थानांतील बऱ्याच लोकांचा चरितार्थ अफूच्या लागवडीवर अवलंबून आहे, आणि म्हणून ती लागवड बंद केली असतां, तीवर चरितार्थ करणाऱ्या लोकांच्या पोटापाण्याची कांहीं वर्षे तरी सोय केली पाहिजे! हिंदुस्थान सरकार दुसऱ्या अनेक खर्चांनीं जिगजिगीस आलें आहे. तेव्हां अर्थातच अफूपासून उत्पन्न होणारे पांच सहा कोटी रुपये आणि अफूची लागवड करणाऱ्या लोकांस जे पैसे द्यावे लागणार आहेत ते कोटून तरी पैदा करण्याचें त्या सरकाराला तूर्त तरी बिलकुल सामर्थ्य नाही; आणि दाखूच्या अतिसेवनापासून जे भयंकर परिणाम होतात, त्यांहून फारच कमी भयंकर परिणाम अफूच्या अतिसेवनापासून होतात असें असून इंग्लंडांतले कांहीं शहाणेसुर्ते लोक हें व्यसन आमच्या लोकांतून ताबडतोब पिटाळून लावण्याविषयीं इतके उतावीळ कां झाले असावे, हा मोठ्या महत्त्वाचा व फार शांतपणानें विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. कोणत्याही स्वार्थबुद्धीनें **पीझ** किंवा **केन** यांसारखे गृहस्थ या व्यसनाचा बींमोड करण्याविषयीं इतके आतुर झाले आहेत असें त्यांचे शत्रु देखील म्हणूं शकणार नाहीत. तसेंच, अफूचा व्यापार नाहीसा झाला असतां हिंदुस्थान सरकारची जी पंचाईत होणार आहे तीही त्यांना समजत नाही असें नाही. आपल्या कोणत्याही कृत्यानें हिंदुस्थान सरकारास हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चालविणें अशक्य व्हावें अशा कल्पनेस त्यांच्या स्वप्नांतही थारा मिळावयाचा नाही इतकी त्यांची स्वदेशप्रीति जागृत आहे याविषयीं कोणासही शंका येणार नाही; आणि असें असून ते या सौम्य व्यसनाच्या राशीला इतक्या निकरानें कां लागले असावे याचें समाधानकारक उत्तर मिळणें अवश्य आहे. या गूढ प्रश्नाचीं आम्हांस दोन उत्तरें दिसतात. एक दाखूपेक्षांही अफूचें व्यसन अधिक अपकारक आहे अशी या गृहस्थांची खात्री

झाली असली पाहिजे. दुसरें, कोल्ह्याच्या शिकारीला जाणारानें सिंहाच्या शिकारीची तयारी केली पाहिजे असा एक यांचा समज असला पाहिजे.

अफूचें कमिशन

नंबर २

१६-१०-९३

मागल्या अंकांत सांगितल्याप्रमाणें **मि. केन**सारखे सुविचारी व खरे परोपकारी गृहस्थ हिंदुस्थानचा कितीही तोटा झाला तरी हरकत नाही, पण येथील अफूचा व्यापार बंद झालाच पाहिजे, असा आग्रह धरून बसले आहेत ह्यांतलें हद्दगत काय असावें हें समजणें जरूर आहे. कित्येक लोक असें म्हणतात कीं, अफूचा व्यापार बंद झाला असतां हिंदुस्थानांत दाख्खा विशेष खप होऊं लागेल, व तसें झालें म्हणजे इंग्लंडचा फायदा होईल, असें मनांत आणून या लोकांनीं ही चळवळ चालविली आहे. आमच्या मतें या चळवळीविषयीं केवळ विनोदानें असें अनुमान केलें तर त्यांत कांहीं दोष नाही. पण त्याच्या पलीकडे कोणी जाईल, आणि प्रतिज्ञापूर्वक असें म्हणेल कीं, **पीझ, केन, श्वान, दादाभाई नवरोजी** वगैरे जे सज्जन अफूच्या व्यापारास प्रतिकूल आहेत ते सारे इंग्लंडच्या दाख्खा हिंदुस्थानांत अधिक विक्रय व्हावा या हेतूनें त्यास प्रतिकूल झाले आहेत, तर त्याला आम्ही असें साफ सांगूं कीं, तुला या लोकांचें खरें हद्दगत समजत नाही इतकेंच नाही, तर मनुष्याच्या अंतःकरणांतील उदारतेची खरी परीक्षा करण्यासच तूं अयोग्य आहेस! **केन** वगैरे गृहस्थ इंग्लंडच्या फायद्यासाठीं अफूचा व्यापार उद्ध्वस्त करण्यास राजी झाले आहेत असें म्हणणें म्हणजे मनुष्याच्या अंतःकरणांत निर्विकल्प परोपकारबुद्धि वास करूं शकतच नाही असें विधान करण्यासारखें होय. मनुष्य परोपकाराचें कोणतेंही कृत्य हातीं घेवो, त्यापासून कांहीं तरी स्वहित किंवा देशहित साधण्याचा त्याचा हेतु असलाच पाहिजे, असें खात्रीनें म्हणतां येणार नाही. एखाद्या कृत्यापासून तरी अत्यंत निरपेक्ष बुद्धीनें तो सर्व मनुष्यसमाजाचें कल्याण साधण्याची इच्छा करीत असेल असें मानण्यास काय प्रत्यवाय आहे? सर्व मनुष्यजातीचें कल्याण चिंतणें यांतही स्वार्थच आहे, असें कोणी म्हणेल तर मात्र आम्हांस मौन धरणें भाग आहे. कारण, असल्या मनुष्याच्या ‘स्वार्थाचा’ आणि आमच्या स्वार्थाचा अर्थच अगदीं निराळा होतो. अमुक एक गोष्टीपासून मनुष्याच्या मनास आनंद होतो येवढ्यासाठींच ती गोष्ट त्याच्या स्वार्थाची आहे असें आपण म्हणूं लागलों तर केवळ परार्थाच्या गोष्टीची कल्पनाच करतां येणार नाही. कारण, कोणतेंही काम हातीं घेण्यास निदान तें चांगलें काम आहे, येवढें समाधान तरी मनुष्याच्या अंतःकरणास झाल्याशिवाय तो त्या कामास कधींही हात घालणार नाही. जगाचें कल्याण होण्यासारखीं कृत्यें मनुष्याच्या हातून प्रतिदिवशीं होत असावीं, आणि त्यांबद्दल त्याला कांहींच वाटूं नये, निदान तीं मनुष्यमात्रास कल्याणप्रद आहेत असा विचार देखील त्याच्या मनांत येऊं नये—अशा रीतीनें कोणाच्याही हातून कोणतेंही सत्कृत्य या पृथ्वीतलावर घडणें शक्य आहे असें आम्हांस वाटत नाही; आणि जर कोणाच्या हातून तसें होत असेल तर त्याला शुद्ध पाषाण किंवा शुद्ध ईश्वर असेंच म्हटलें पाहिजे. **केन** वगैरे गृहस्थ या दोनही कोटींत येत नाहीत. ते फार उदार अंतःकरणाचे लोक आहेत; त्यांची उदारता एका देशांतच मर्यादित न होतां मनुष्यांच्या फार मोठ्या समुदायाचा तींत अंतर्भाव होतो येवढें म्हटलें म्हणजे ते ज्या हेतूनें अफूचा व्यापार नाहीसा करण्याविषयीं भांडत आहेत त्याचें खरें इंगित आपणांस समजलें असें मानण्यास हरकत नाही.

दाख्खेक्षां गांजा बरा, आणि गांजापेक्षा अफू बरी असें आम्हीं म्हणतो; व कदाचित् हें अगदीं खरेंही असेल. पण **केन** वगैरे गृहस्थांची समजूत तशी नसली पाहिजे; आणि म्हणूनच ते या अफूच्या व्यापाराच्या पाठीमागें इतक्या निकरानें लागले असावे असें मानणें भाग आहे. दिसण्यांत अफूचे परिणाम इतके भयंकर नसून या लोकांचा तीविषयीं इतका दुराग्रह कां झाला असावा असें कोणी विचारील तर त्याला असें उत्तर देतां येईल कीं, जी गोष्ट नेहमीं आपल्या वहिवाटींत असते तिच्यापासून केवढेही वाईट परिणाम किंवा

गैरसोय होत असली तरी ती गोष्ट अपायकारक किंवा वाईट आहे असें आपणांस वाटत नाही. विशेष परिचयामुळे त्या गोष्टीपासून होणारे अपाय किंवा गैरसोयी अंगवळणीं पडून जातात, आणि त्यांचें कुरूपत्व भासेंनासें होतें. उदाहरणार्थ, आपल्या लोकांतील विधवांचें वपन करण्याची चाल मनांत आणा म्हणजे झालें. जाणूनबुजून बापानें किंवा सासऱ्यानें लाडक्या तरुण मुलीला किंवा सुनेला एकांतांत न्हाव्याशीं कोंडून घालून त्याचेकडून तिच्या डोक्यावर लोखंडाची फणी फिरवावी, आणि तिच्या आक्रोशाकडे दुर्लक्ष्य करून तिला कुरूप किंवा सोंवळी करावी याहून सुधारलेल्या जनकास किंवा श्वशुरास अधिक लाजिरवाणी गोष्ट आहे असें आम्हांस वाटत नाही! तथापि असल्या निर्घृण छलासही राक्षसी धर्मश्रद्धेनें केवढी सुरुपता आणिली आहे बरें? आपली पूर्वीची सतीची चाल याहूनही अघोर होती. पण प्रघातामुळे एके काळीं ती किती लोकमान्य झाली होती, हें आपणांस ठाऊक नाही असें नाही. स्त्रियांस गोषांत किंवा पडद्यांत कोंडून ठवण्याची चाल कोणत्याही प्रकारें श्रेयस्कर नाही. ज्या लोकांत ही चाल रूढ आहे ते आपल्या बायकांस एका प्रकारच्या कारागृहांत कोंडून ठेवतात असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण त्या चालीच्या जुनेपणामुळे त्यांना तसें वाटत नाही. तात्पर्य, कोणतीही वाईट गोष्ट ती असते त्याहून अतिशय भयंकर वाटणें किंवा न वाटणें हें आपला तिच्याशीं जो सहवास असतो त्यावर बरेंच अवलंबून असतें. साहेब लोक आज कित्येक शतकें अहोरात्र दारू पीत आहेत. फार तर काय, पण आपणांस जसें पाणी अवश्य वाटतें तशी दारू पुष्कळ युरोपियन लोकांस प्राणरक्षणासाठीं अवश्य वाटते. जेवणाच्या अनेक घटकांपैकीं ती एक अवश्य घटक आहे अशी पुष्कळांची समजूत आहे. अशा स्थितींत दारूच्या दुष्परिणामाकडे त्यांनीं कानाडोळा करावा, आणि ज्या अफूच्या विषारी गुणांशिवाय त्यांना तिचे दुसरे गुण माहीत नाहीत ती भयंकर वाटून तिचा व्यापार करणारें सरकार त्यांस अत्यंत अनीतिमान वाटावें, आणि तो व्यापार नाहींसा करण्याकरितां त्यांनीं आपली पराकाष्ठा करावी, हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

हिंदू व मुसलमान यांच्यांत तंटे का होतात?

१६-१०-९३

दुसरी बाजू

हिंदू व मुसलमान या दोघांत तंटे कां होतात यासंबंधानें आम्हीं आपलें विचार यापूर्वीच वाचकांस कळविले आहेत. आज कांहीं दुराग्रही व दुरभिमानी मुसलमानांचें व इतरस्थांचें यासंबंधानें काय म्हणणें आहे तें देऊन यथावकाश त्याची चर्चा करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. प्रथमतः **एच्. एम्. इस्माइलखान** यांनीं **लंडन टाइम्स** पत्रास गेल्या महिन्यांत जें पत्र लिहिलें आहे, तें आपण मराठींत वाचूं या.

“हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधानें पार्लमेंटसभेकडून अलीकडे जे ठराव होत आहेत व ज्यांपासून हिंदुस्थान देशावर महत्संकट ओढवण्याची भीति उत्पन्न झाली आहे, त्यासंबंधानें ब्रिटिश लोकांस वेळींच सावध करणें हें मी माझें कर्तव्य समजतां. पार्लमेंटच्या हल्लींच्या वर्तनाची मीमांसा दोन प्रकारांनीं करतां येते. एक या देशाविषयीचें त्यांचें सामान्य अज्ञान तरी या वर्तनाच्या मुळाशीं असलें पाहिजे, किंवा तें त्यांच्या वेडगळ परोपकारबुद्धीचें तरी फळ असलें पाहिजे. परंतु याच्या योगानें हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेंत सारी अंदाधुंदी होऊन देशांतील निरनिराळ्या जातींत रणकंदन माजून राहिल्याशिवाय रहाणार नाही; आणि एकदां ह्या वैराग्नीनें पेट घेतला कीं, तो शमविणें हें सरकारच्या शक्तीबाहेर होऊन बसेल. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांचें म्हणणें हें हिंदुस्थानच्या सर्व रयतेचेंच म्हणणें आहे अशी जी पार्लमेंट सभेची समजूत झाली आहे ती अत्यंत भ्रामक होय. समुद्रकाठच्या विस्तीर्ण वालुकासंघाशीं एका कणाचें जें प्रमाण तेंच या इंग्रजी शिकलेल्या अत्यल्प संख्येचें एकंदर देशसंख्येशीं बसणार आहे, व या लोकांच्या इच्छेस साऱ्या देशाची इच्छा मानण्यांत जो अक्षम्य प्रमाद होत आहे त्याचे निरसन न झाल्यास देशाची माती झाल्यावांचून रहाणार नाही. ज्या वेळीं जिकडे तिकडे अंदाधुंदी व असंतोष माजून राहिला होता, राजे लोक प्रजेच्या हिताविषयीं बेफिकीर असत, व प्रजेचाही त्यांच्यावर भरवसा नसे, अशा वेळीं ईश्वरी इच्छेनें हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें इंग्लिश लोकांच्या हातीं आलीं. त्यांनीं आपली नियंत्रित राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केल्याबरोबर जुलूम—जबरीनें देशांतून पळ काढिला; ‘बळी तो कानपिळी’ ही व्यवस्था नामशेष झाली; स्वातंत्र्य व शांतता यांचा लोकांस अनुभव होऊं लागला; व्यापारधंदे, शेतकी, वगैरेकडे लोकांचें लक्ष्य जाऊं लागलें व त्यांची भरभराट होऊं लागली; शाळा, कॉलेजें वगैरे अस्तित्वांत आलीं; सारांश, सर्वत्र आबादानीचीं चिन्हें दिसूं लागलीं व ईशेच्छेने इंग्रज लोकांचा हिंदुस्थानावर होऊं लागलेला अंमल चिरस्थायी होवो म्हणून देशकल्याणेच्छु ईश्वरास आळवूं लागले. मी फिखन असें म्हणतां कीं, इंग्रज लोकांनीं प्रथम जी शहाणपणाची राज्यव्यवस्था सुरू केली होती ती या सुशिक्षित लोकांच्या भुलथापीस भुलून बदलणें म्हणजे औदार्यबुद्धीचा अपव्यय करणें होय. राष्ट्रीयसभेच्या पक्षाचे लोक आपणांस देशाचे प्रतिनिधि म्हणवितात; परंतु हें सर्व थोतांड आहे. त्यांनीं आपल्या मागण्यांस देशाभिमानाचें व राजनिष्ठेचें पांघरूण घालण्याचा जरी प्रयत्न केला आहे, तथापि त्या सर्व स्वार्थप्रेरित आहेत. जिला राष्ट्रीय सभा म्हणतात ती वास्तविक बंगाली हिंदूंची सभा असून तिचा हिंदूहून अन्य जातींशी व इंग्रजी न जाणणारांशीं अर्थार्थी काहींच संबंध नाही. हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्ये प्रथमपासूनच अनेक कारणांमुळे कधीं एकी म्हणून झालेली नाही; व हल्लीं तर हें बेकीचें स्वरूप फारच दुणावलेलें आहे. जुन्या पक्षाचे हिंदू लोक अद्याप मुसलमानांचा चांगला मान राखतात; पण हे सुधारलेले हिंदू लोक आमची, आमच्या धर्मगुरूंची व आमच्या पूर्वजांची टवाळी करितात व त्याबद्दल मुसलमानांस चीड न येणें अशक्य आहे. कायदे—कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद घेण्याचा व सिव्हिल

सर्व्हिसची परीक्षा एकसमयावच्छेदकरून दोन्ही देशांत घेण्याचा पार्लमेंटने जो ठराव केला आहे त्यापासून मुसलमान लोकांवर मोठा अन्याय होणार आहे. मुसलमान लोक जरी संख्येने हिंदूंहून फार कमी आहेत तथापि हिंदूंच्या बरोबरीने त्यांस सर्व हक्क मिळाल्यावांचून ते स्वस्थ बसणार नाहीत. सध्यांच्या स्थितीत आपल्या पसंतीचे पुरेसे प्रतिनिधि त्यांस कौन्सिलांत पाठवितां येत नसल्यामुळे त्यांच्यावर जुलूम होणार; आणि कायदेशीर रीतीने आपली दाद लागत नाही असें दिसून आल्यावर ते हिंदूंवर तरवार चालविणार हें ठरल्यासारखें आहे. ह्या झटापटींत ते निःशेष तरी होतील किंवा हिंदूंकडून आपले हक्क कबूल करवून तरी घेतील, आणि दुर्दैवानें असा दिवस उगवल्यास हिंदुस्थानावर मोठा अनर्थ कोसळल्यावांचून रहाणार नाही. मी विचारतो की, या थरावर गोष्ट आल्यास सरकार काय करणार? हिंदूंचा पक्ष घेऊन तें आपल्या पलटणीनिशीं आमच्यावर चाल करणार काय? परंतु असें करणें हें केवळ अन्यायाचें होईल. सर्वांच्या हक्काचें सारखें रक्षण करणें हें सरकारचें कर्तव्य होय; व आमच्या हक्काचें जर सरकाराच्यानें संरक्षण होत नाही, तर तें आमचें आम्हीं मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास सरकारानें आमच्या आड येऊं नये. दुसरें मी असेंही सांगतो कीं, आम्ही अमेरिकेंतील तांबड्या इंडियनांसारखे असतो, तर ‘तुम्ही सुशिक्षित व्हा म्हणजे तुम्हांस हक्क मिळतील’ असें सांगणें सोपें होतें. परंतु आम्ही मुळीं अशिक्षितच नाहीं. आम्हांला विशेष महत्त्वाची वाटणारी अशी जी आमची प्राचीन विद्या त्यांत आम्ही पारंगत झालों आहों. गत कालीं आमचे पूर्वज हिंदुस्थानावर आपला अंमल गाजवीत होते हें आम्ही अद्याप विसरलों नाही; व ज्या राष्ट्रास आम्हीं एकदा पादाक्रांत केलें होतें त्या गर्विष्ठ व दुराग्रही राष्ट्रापुढें डोकें वाकविण्याचें काम आमच्या हातून कालत्रयींहीं व्हावयाचें नाही. याजकरितां हे सुधारलेले इंग्लिश लोकहो, मुसलमानांच्या राजकीय हक्काची पायमल्ली करण्याच्या कामीं तुम्ही हिंदू लोकांस मिळूं नका; इंग्लंडची राज्यपद्धति बळेंच हिंदुस्थानावर लादूं नका; व देशास सर्वस्वी अपायकारक असे अलिकडच्यासारखे कायदे करूं नका. दुर्बल व बलिष्ठ या दोघांसही सारखा न्याय मिळतो अशी जोंपर्यंत सर्वांची समजूत राहिल तोंपर्यंतच हिंदुस्थानांत शांतता नांदणार आहे याची मनांत पक्की खुणगांठ बांधून ठेवा.”

येथपर्यंत आम्ही इस्माइलखानांची व वाचकांची मुलाखत करून दिली. आतां या दंग्यासंबंधानें **स्पेक्टेटर** नांवाच्या इंग्लंडांतील एका पत्रांत जो लेख आला आहे त्याची त्यांस ओळख करून देऊन फिरून लवकरच आम्ही या विषयाकडे वळेपर्यंत त्यांनीं याविषयीं विचार करीत बसावें अशी शिफारस करतो.

स्पेक्टेटरकर्टे लिहितात— “गोरक्षणाच्या नांवाखालीं सर्व देशभर बंडाळी माजविण्याचा चोर्हीकडे व्यूह रचलेला दिसतो असें जें **लॉर्ड हॅरिस** यांनीं नुकतें विधान केलें तें हिंदुस्थानच्या अन्य भागीं प्रसिद्ध होणाऱ्या **रीस** आणि **रयत** पत्रांनेंही दृढ केलें आहे. या पत्राचा कर्ता फार विद्वान् असून तो एका नेटिव्ह संस्थानांत ‘चान्सेलर ऑफ दी एक्स्चेकर’ आहे, अशी आमची समजूत आहे. तेव्हां यावरून उत्तर व पूर्व हिंदुस्थानभर गोवध बंद करण्याकरितां हिंदूस चिथावून देऊन देशांतल्या देशांत सर्वत्र बंडाळी माजवून सोडावी व सरकारची त्रेधा उडवून टाकावी असा कट झाला असल्याचा रंग दिसतो. सरकारास हिंदूंची बाजू घेऊन गोवध बंद करणें मुळींच शक्य नाही; कारण तसें करण्यांत ख्रिस्ती व मुसलमान या दोघांवरही जुलूम होणार आहे. बरें, त्यांनीं मुसलमानांची तरफदारी करावी तर हिंदूंच्या मनांत सरकाराविषयीं अढी रहाणार; आणि शिवाय आम्हीं राष्ट्राचा बचाव केला तेव्हां त्यावर राज्य करण्याचा हक्कही आमचाच आहे असें मुसलमान लोकांस वाटूं लागणार. मुसलमान म्हटले म्हणजे पिढीजात राज्य करणारे; लढाई तर त्यांच्या धर्ममतांपैकीं एक भाग, व शिवाय त्यांच्यांत एकोपा मोठा. या कारणांमुळे ते साहजिकच बलिष्ठ आहेत. परंतु मराठे, रजपूत, शीख, गुरखे वगैरे लढाऊ हिंदु जातींनीं गोरक्षणाचा पक्ष घेतल्यास इंग्लिश लोकांस मुसलमानांवांचून दुसऱ्या कोणाचें साह्य मिळण्याचा संभव नाही; व त्यांचें साह्य घेणें म्हणजे तर

फारच अदूरदर्शीपणाचें, किंबहुना नाशकारक आहे हें आम्हीं वर दर्शविलेंच आहे. आतां प्रश्न इतकाच आहे कीं, लॉर्ड हॅरिस म्हणतात त्याप्रमाणें खरोखरच कट चालू असल्यास सरकारनें काय करावें? आमचें असें मत आहे कीं, सरकारनें स्वस्थ बसून सावधगिरी ठेवावी म्हणजे झालें. एखाद्या मोठ्या ठिकाणीं दंग्याधोप्याचा उद्भव झाला कीं, लागलीच कितीही बळी घ्यावे लागले तरी ते घेऊन ताबडतोब दंगा मोडावा व इंग्लिश लोक निजलेले नाहीत व ते मोठे उग्र आहेत अशी सर्व प्रजेच्या मनांत दहशत उत्पन्न करावी. शिक्षा थोड्याच लोकांस द्यावी, पण ती देतां येईल तितकी कडक असावी. मुंबईस जसे हजारों लोक पकडले तसें करण्यांत अर्थ नाही. त्यामुळें लोकांस चीड मात्र येते. कदाचित् दंग्याचा अधिक फैलाव झाला तर निवडक ठिकाणीं सैन्य सज्ज ठेवून, राज्यस्थापनार्थ फौज जमा करण्याचा एशियांतील लोकांचा जो नेहमींचा शिरस्ता आहे त्यास स्वरूप येईपर्यंत स्वस्थ रहावें; आणि बंडवाल्यांच्या पलटणी वगैरे एकदां तयार झाल्या म्हणजे मग युरोपियन युद्धसामर्थ्यानें त्यांस चीत करून सोडाव्या. खऱ्या लढाईचें उग्रस्वरूप एकदां पाहिलें कीं एशियाखंडस्थ लोकांचा जोर संपला म्हणून समजावें. लढाईच्या दुसरेच दिवशीं हजारों गांवचे लोक दांतीं तृण धरून शरण येतील, आणि बंड करण्याचा आमचा मुळींच मानस नव्हता, गोरक्षणाचा विचार तर आमच्या स्वप्नींही आला नव्हता, आज शंभर वर्षे आम्ही साहेबांस खुशाल गाई खाऊं देत आहों—आणि हें कांहीं खोटें नाही—असें म्हणून गयावया करूं लागतील. असे दंगे मुळीं उद्भवूंन नयेत या उद्देशानें मुद्रणस्वातंत्र्य काढून घेणें, बंडास प्रवृत्त करणाऱ्या भाषणांबद्दल शिक्षा देणें, किंवा गुप्त रीतीनें लोकांस चिथावूं पहाणारांस दहशत बसवणें वगैरे उपाय योजण्यापासून कांहीं निष्पन्न न होतां उलट ताप मात्र होईल. १८५७ सालच्या बंडाचे वेळेस, संन्यासी, रजेवर असलेले शिपाई व इतर प्रवासी यांनींच हेरांचें काम केले होतें. अशाविषयी सरकारास नुसता संशयही येण्याचा संभव नाही. हिंदुस्थानांत एखादी चळवळ सुरू असली म्हणजे पोलीस, सैन्यांतील शिपायी, व्यापारी वगैरेंस तिचा पत्ता नसतो. कोठें एखाद्या अधिकाऱ्यास थोडीशी कुणकुण लागली तर लागते, व त्यानें तिची वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे वर्दी दिल्यास तोच मूर्ख ठरतो! सरकारास अशा समयीं करतां येण्यासारखें म्हणजे सावधगिरी राखणें, बातमी देणारांस चांगलीं बक्षिसें देणें, तारायंत्रांचें रक्षण करणें—तारायंत्र जमिनीखालून असणें अवश्य आहे—इतकेंच काय तें आहे. बाकीची सारी भिस्त सैन्यावर. त्याच्यापुढें नेटिह्यांचा—मग ते कितीही असोत—टिकाव लागावयाचा नाही. हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचें राज्य हें मानवी कृतीनें उभारलें नसून केवळ एक ईश्वरी चमत्कार आहे; आणि त्याचें हरयत्नानें रक्षण करणें हें आम्हां इंग्रज लोकांचें जरी कर्तव्य आहे, तथापि ईश्वराच्या मनांतूनच त्याचा लय करावयाचा असेल तर तो होईल. परंतु त्याच्या आधीं एक पळभरही त्याचा नाश होणें नाही.”

हैं विचारीपणाचें कृत्य नव्हे

२३-१०-९३

ज्याप्रमाणें अंगांत रग आहे म्हणून भेटेल त्याला दुस्सा देत जाणें हें शहाणपणाचें कृत्य नव्हे, त्याप्रमाणें हातांत लेखणी धरतां येते म्हणून राज्यविषयक गोष्टींविषयीं पाहिजे ते लिहीत सुटणें विचारीपणाचें काम नव्हे. मुसलमानांनीं किंवा हिंदूंनीं आपापल्या लोकांत असलेल्या मतभेदाविषयीं लिहीत असतां आपल्या कल्पनाशक्तीस किंवा टाकास थोडेंसें यथेच्छ बागडूं दिलें तरी त्यापासून विशेष वाईट परिणाम होण्याचा संभव नाही. उलट, चांगल्या रीतीनें वादविवाद होऊन सत्यनिर्णय होण्यासाठीं व समाजाला कोणत्या रीतीनें वळण लागत जाणें हितकारक आहे याबद्दल लोकांची खात्री होण्यासाठीं पूर्वी पुनर्विवाहाविषयीं वाटाघाट झाली तेव्हां नव्याजुन्यांत ज्या प्रकारच्या झटापटी झाल्या त्या, किंवा अलिकडे संमतीच्या बिलाचे वेळीं अथवा अगदीं अलीकडे पंचहौद मिशनांतील चहाबद्दल वाद चालू झाला असतां तो लिहिण्यासवरण्याचा प्रकार पुढें आला, तो केवळ दूषणीय आहे, असें आमच्यानें म्हणवत नाही. जाणूनबुजून कोणी अशा प्रकारचा असंभावितपणा करूं नये हें म्हणणें आम्हांस मान्य आहे. पण जे कोणी अंतःकरणपूर्वक आपापल्या पक्षाचें समर्थन करण्यास प्रवृत्त होतात त्यांच्या हातून क्वचित् प्रसंगीं अत्यंत योग्य सीमेचें थोडेंबहुत उल्लंघन होणें अपरिहार्य आहे असें आम्हांस वाटतें. पण अशा प्रकारच्या सीमोल्लंघनाचे दुष्परिणाम फार स्वल्पजीवी असतात. मजूर व त्यांचे स्वामी, सावकार आणि त्यांचीं कुळें, ब्राह्मण व कुणबी, सुधारक व दुर्धारक, लिबरल्स कॉन्सर्वेटिव्ह्झ, आस्तिक व नास्तिक, शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष—अशा जोडप्यांतील तंटे एक तर स्वल्पजीवी असतात, किंवा चिरंजीवी असल्यास त्यांची धार फार तीव्र नसते. पण ऐरिश आणि इंग्लिश, किंवा हिंदू आणि मुसलमान यांची तशी गोष्ट नाही. या उभयतांत कित्येक शतकें उभा दावा आहे आणि त्याची तीव्रताही प्रखर आहे. अलीकडे इंग्लिश व ऐरिश लोकांतील सुशिक्षित पुढाऱ्यांच्या शहाणपणामुळें त्यांतील द्वंद्व मिटत आलें आहे, व कालेंकरून मुसलमान व हिंदू यांतील रणाचेंही निरसन होईल याविषयीं आम्हांस शंका नाही. पण तें लौकर होणें किंवा न होणें हें त्या त्या लोकांतील पुढाऱ्यांच्या अकलेवर, दूरदृष्टीवर, आत्मसंयमनावर, आणि खऱ्या लोककल्याणेच्छेवर अवलंबून आहे. प्रसंगविशेषाचें महत्त्व नीटपणें लक्ष्यांत न आणितां, व मागचा पुढचा विचार न करतां, स्वजातीयांच्या छंदाप्रमाणें वागून व त्यांना रुचेल असें बोलणें बोलून जे पुढारी आपल्या प्रतिपक्ष्यांवर तुटून पडतील आणि त्यांच्या मनास दुःख होईल अशा प्रकारचीं भाषणें करतील किंवा लेख लिहितील ते पुढारी उभय पक्षांचा संधी त्या मानानें कालावधीवर नेतील असें आमच्यानें म्हटल्यावांचून राहवत नाही थोड्या दिवसांपूर्वी मि. काझी शहाबुद्दीन यांनीं येथें ज्या प्रकारचें भाषण केलें म्हणून म्हणतात तसल्या प्रकारचीं भाषणें ऐकून आणि आम्हीं मागल्या अंकांत लंडन टाइम्सवरून मि. इस्मायलखान यांचा जो लेख भाषांतररूपानें घेतला आहे तसले लेख वाचून, हिंदू व मुसलमान यांच्या अंतःकरणांत एकमेकांविषयीं असलेला पीळ कमी न होतां तो अधिकच होत जाण्याचा संभव आहे.

इस्मायलखानाच्या पत्रास लंडन टाइम्सनें जागा कशी दिली याचाच आम्हांस मोठा चमत्कार वाटतो. एखाद्या हिंदूनें असें पत्र लिहिलें असतें तर तें खचित राजद्रोही ठरलें असतें. सध्यां कोर्टापुढें ज्या गुजराथी, लेखाविरुद्ध सरकारमार्फत फिर्याद चालू आहे, त्याची या लेखाशीं तुलना केली असतां इस्मायलचा लेख त्याहून फारच अप्रशस्त आहे असें कोणाही निःपक्षपाती वाचकास दिसून येणार आहे. अलीकडे हौस ऑफ कॉमन्स सभेंत सिव्हिल सर्व्हिसविषयीं पास झालेला ठराव आणि हिंदुस्थानच्या कौन्सिलाच्या संबंधानें नवीन झालेला कायदा या दोहोंमुळें या खानाचें माथें अगदीं फिखून गेल्यासारखें दिसतें. ब्रिटिश पार्लमेंटांत असले ठराव व कायदे पास होतात हें ब्रिटिश लोकांच्या अज्ञानाचें किंवा गर्हणीय

औदार्याचें फल होय! ज्या ठरावांनीं व कायद्यांनीं हिंदूंत व मुसलमानांत अधिकच अंतर पडत जाणार ते कायदे व ठराव काय कामाचे? ज्यांच्या योगानें हिंदूस व मुसलमानांस बरोबरीचे हक्क मिळतील असे ठराव व कायदे केले तरच ठीक आहे; नाही तर मुसलमान लोक बिथरून जाऊन हिंदू लोकांवर चालून जातील आणि त्यांची पक्की खोड मोडेतोपर्यंत हातीं घेतलेलीं शस्त्रें खालीं ठेवणार नाहीत. इंग्रजांनीं मुसलमानांपासून हिंदुस्थानचें राज्य घेतलें असल्यामुळें, व त्यांना त्याकरतां आलेल्या अनुभवांचें अद्यापि स्मरण असल्यामुळें, हिंदूंच्या बचावासाठीं इंग्रज लोकांनीं अशा तंट्यांत पडून, मुसलमान लोकांचें पारिपत्य करणें हें अगदीं अप्रशस्त होय. इस्मायल खानाच्या या म्हणण्यांत दोन मोठ्या चुका आहेत. त्या ह्या. हिंदुस्थानचें राज्य इंग्रजांनीं मुसलमानांपासून घेतलें हें म्हणणें बरोबर नाही. रजपूत, मराठे, व शीख यांनीं इंग्रजी होण्यापूर्वी मुसलमानांची बादशाही जमीनदोस्त केली होती. महादजी शिंद्याची लहर लागती तर त्याला स्वतःला दिल्लीच्या तक्ताचा अधिपति होतां आलें असतें, किंवा सवाई माधवराव पेशव्यास करतां आलें असतें. आज मितीस येथे इंग्रजी राज्य नसतें तर हिंदूचें राज्य असतें याविषयीं कोणासही शंका घेतां येणार नाही. आतां हिंदूंबरोबर मुसलमानांना हक्क द्यावयाचे म्हणजे काय? हिंदुस्थानच्या तीस कोटी प्रजेत सहा कोटी मुसलमान आणि चोवीस कोटी हिंदू असतील तर त्यांना त्या मानानें कौन्सिलांत प्रतिनिधि निवडण्याचे हक्क मिळतील. दोघांचीही सारखी संख्या असणें ही बरोबरी नव्हे. तसेंच सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये जे लोक नेमावयाचे ते परीक्षेच्या निकालानुरूप नेमावयाचे असें असेल तर तींत हिंदुमुसलमानांची बरोबरी कशी रहाणार? राष्ट्रसभा ही बाबू—हिंदूंनीं स्थापिलेली संस्था आहे, आणि अशिक्षित हिंदूंनीं व मुसलमानांशीं तिचा कांहीं एक संबंध नाही; उलट मुसलमान व अशिक्षित हिंदू तिचा द्वेष करतात असेंहि या खानाचें म्हणणें आहे. आमच्या मतें जो मनुष्य या गोष्टीचा बारकाईनें विचार करील त्याला अगदीं त्याच्या उलट स्थिति आहे असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाही. इतकेंच नाही, तर खानाच्या लिहिण्यावरून तो शिकलेला आहे असें जरी म्हटलें पाहिजे तरी त्याच्या लिहिण्यांत जे विचार प्रदर्शित झाले आहेत त्यांवरून त्याच्या लोकांतील अडाणीपणाच्या समजुती, पोकळ अभिमान, निरर्थक वल्गना आणि अप्रशस्त मार्गांनीं सुखसंपादनाची इच्छा इत्यादि दुर्गुणांनीं त्यांस सोडलेलें नाहीं असें उघड होतें. ब्रिटिश लोकांनीं बंडें वगैरे मोडून टाकून शांततेची स्थापना केली व शाळा घातल्या, या गोष्टींमुळें मुसलमानांचा व्हावा तसा फायदा न होतां हिंदूंनींच आपलें डोकें मोठ्या झपाट्यानें वर काढलें, व त्यांच्या विद्याव्यासंगामुळें सरकारच्या पदरीं त्यांना जो आश्रय मिळत आहे त्यामुळें ते अगदीं शेफारून गेले आहेत! गेले असतील कदाचित्. पण मुसलमानांला कोणीं आडकाठी केली होती? पूर्वीपासून ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं मुसलमान लोकांवर आपल्या प्रीतीचे दोन अधिक किरण पाडण्याचा क्रम ठेवला असून मुसलमान लोकांनीं इंग्रजी अंमलापासून आपला हवा तसा फायदा करून घेतला नाहीं याला आम्हीं काय करावें? व त्याबद्दल आम्हांवर जळफळून काय फायदा? आम्हीं हिंदू लोकांस ठोकून काढून नाहींसें करूं, असल्या शुष्क वल्गना करण्यांत मुसलमानांनीं कधींही समाधान मानूं नये. ऐन सदीच्या दिवसांत जी गोष्ट करतां आली नाही, ती आतां साधण्याचा मुळींच संभव नाही. इंग्रज लोकांनीं आपणांस विशेष सवलती द्याव्या अशा त्यांची इच्छा दिसते. आमच्या राज्यकर्त्यांस उघडपणें तसें करतां येणार नाही. मुसलमान लोकांचा खरा तरणोपाय हिंदू लोकांशीं एकमत करण्यांत आणि जोडीचें ज्ञान, संपत्ति व राजकीय हक्क संपादण्यांत आहे, असें आम्हांस वाटतें.

अशानें निभाव कसा लागेल?

३०-१०-९३

मुसलमान लोक शूर व धर्मवेडे आहेत; त्यांच्या शौर्यामुळे ते हिंदुस्थानचे राज्यकर्ते झाले; हिंदू लोकांशीं त्यांचें जें वारंवार भांडण होतें ते त्यांच्या धर्मवेडामुळे होतें. या लोकांविषयीं येवढ्या गोष्टी सांगितल्या म्हणजे याविषयीं सांगण्यासारखें सारें सांगितलें असें होतें. धर्मवेड हा वाखाणण्याजोगा गुण आहे किंवा नाही याची शंका आहे. पण त्याला शौर्याचें पाठबळ असल्यामुळे जो त्याला विरोध करण्यास प्रवृत्त होतो त्याला जिवार उदार व्हावें लागतें. हिंदू लोक जात्या गरीब आहेत; ते आपण होऊन विनाकारण कोणाच्याही अंगावर तुटून पडावयाचे नाहीत. एका दृष्टीनें त्यांच्या धर्मासारखा दुसरा धर्म नाही. व्यावृत्ति हा या धर्माचा प्रशंसनीय गुण होय; परधर्माच्या लोकांनीं हिंदू व्हावें अशी या धर्माची बिलकुल इच्छा नाही. दुसऱ्या धर्माचे लोक हिंदू धर्मात हिंदू करून घेतां येत नाहीत; हिंदू धर्माच्या या निषेधक स्वरूपामुळे हिंदू लोकांचें धर्मसंबंधानें सहसा कोणाशीं भांडण व्हावयाचें नाही. मुसलमानांपेक्षां किंवा ख्रिस्ती लोकांपेक्षां हिंदू लोकांच्या वृत्तीत जी शांति दिसते तिचें हेंच कारण होय. दुसऱ्यावर आपली छाप बसविण्यास किंवा दुसऱ्यांचीं राज्ये घेण्यास असल्या धर्माचा म्हणण्यासारखा उपयोग होत नाही हें खरें; पण दुसऱ्यावर अंमल गाजविणें हेंच मनुष्याचें मुख्य कर्तव्य आहे असें नाही. तथापि जोंपर्यंत दुसऱ्या लोकांचीं डोकीं धर्मवेडांनीं भणभणून गेलीं आहेत तोंपर्यंत त्यांच्याशीं संबंध पडणाऱ्या लोकांतही धर्मभिमानाचें थोडेंसें वारें असलें पाहिजे; नाही तर त्यांच्या हातून स्वधर्माचें संरक्षण व्हावयाचें नाही. हिंदू लोकांचा धर्माभिमान इतक्यापुरताच आहे, व तो श्लाघ्य आहे. मुसलमान लोकांनीं त्यांना फारच छळलें तेव्हां गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल करणारा साक्षात् शंकराचा अवतार श्री शिवाजी राजा त्यांच्यांत निर्माण झाला! त्यानें व त्यानंतर महाराष्ट्र देशांत जें मराठे व ब्राह्मण शास्ते झाले त्यांनीं मुसलमान लोकांचा धर्मछळ नाहीसा करून त्यांचें राज्यही अगदीं संपुष्टांत आणून ठेविलें. यावरून हिंदूंच्या अंगांतही थोडाबहुत धर्माभिमान व शौर्य आहे हें सिद्ध होतें. त्यांच्या अंगांत ज्याची उणीव दृष्टीस पडते असा कोणता गुण म्हणाल तर “निश्चयी धाडस” किंवा “धाडसी निश्चय” हा होय. या अवगुणामुळे किंवा गुणाभावामुळे इतर लोकांपुढें त्यांचें पडावें तसें तेज पडत नाही. इंग्रज लोक किंवा मुसलमान लोक त्यांना फारसे वचकत नाहीत याचें बऱ्याच अंशीं हेंच कारण होय. तथापि हा गुण राष्ट्रांतील साऱ्याच लोकांत असणें अवश्य आहे असें नाही. लोकांच्या पुढाऱ्यांत हा गुण भरपूर असला म्हणजे पुष्कळ कामगिरी होते. शिवाजीसारखा धाडसी पुढारी मावळ्यांस न मिळता तर त्यांनीं जो पराक्रम केला तो त्यांच्या हातून कधींही न होता. हातीं घेतलेलें काम शांततेचें असो किंवा लढाईचें असो, आम्हांस चांगला अग्रणी मिळाला तर आमच्यासारखे अनुयायी मिळावयाचे नाहीत. एका धाडसी बाजीची आणि आमची गांठ पडली आणि आम्हीं साऱ्या हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व काबीज केलें. तेच आम्ही पुढें दुसऱ्या एका भेकड बाजीच्या अमलाखालीं आल्याबरोबर केवढ्या कष्टानें संपादलेली हिंदू पादशाही गमावून बसलों! फार काय सांगावें, उद्यां आम्हांस सीझर, आलेक्झांडर, नेपोलियन किंवा ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन यांसारखा पुढारी मिळेल तर इंग्रज लोकांना हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहाण्याची जी दगदग पडत आहे ती दूर करूं इतकेंच नाही, तर नेल्सनसारखा तांडेल मिळाल्यास “अजिंक्य आरमारानिशीं” इंग्लंडावर चाल करून जाऊन कोहिनूरसकट जी जी मौल्यवान् वस्तू म्हणून इंग्रज लोकांनीं इकडून तिकडे नेली असेल ती परत आणूं! तसेंच, ग्लॅडस्टनसारखा पुढारी मिळाल्यास हौस ऑफ लॉर्ड्सची पर्वा न करतां पांचपंचवीस वर्षांत इंडिआ सेल्फ—गव्हर्नमेंट बिल हौस ऑफ कॉमन्समध्ये लीलेनें पास करून घेऊं!

सामान्यपणे अशा प्रकारचे आम्ही हिंदू लोक आहो. अशांचा मुललमानासारख्या मोठ्या लोकांनी द्वेष करावा हें नवल नव्हे काय? आम्ही आपल्या बंधूस प्रेमपूर्वक असें विचारतो की “तुमची आमच्यावर इतराजी व्हावी असें आमच्या हातून काय झालें आहे? आम्हांकडून अभक्ष्यभक्षण करवून आम्हांस बाटविण्याचा तुम्हीं जो प्रयत्न केला आम्ही आड आलों हा आमचा अपराध काय? तुम्हीं आमचें राज्य घेऊन आम्हांस अन्नान्नदशा आणली ती दूर करण्याचा आमच्या पूर्वजांनीं जो प्रयत्न केला आणि त्यांना जें थोडेंबहुत यश आलें व्याबद्दल तुम्हीं आमचा हेवा करावा हें तुम्हांस शोभतें काय? सध्यां तुम्हां—आम्हांस एकाच प्रकारची कष्टमय स्थिति प्राप्त झाली आहे. हींतून दोघांनींही पार पडण्याचा कांहीं उपाय काढावयाचा विचार सोडून परस्परांशीं वर्दळीस येणें आणि विनाकारण आपलें अधिक नुकसान करून घेणें हें कोणाच्याही मनुष्यपणाला शोभणार नाही. इंग्रज लोकांनीं ज्या लहान मोठ्या शाळा घातल्या आहेत व त्यांत जें उपयुक्त शिक्षण दिलें जात आहे त्याचा फायदा तुम्हांस हवा तितका तुम्ही कां करून घेत नाही? अगदीं अश्ररशत्रु लोकांस सरकार मोठमोठ्या जागांवर नेमीत नाही, ही सरकारची चूक आहे काय? तुम्ही शूर आहां; तुम्ही स्वधर्माभिमानी आहां; तुम्ही एकदां या देशाचे सार्वभौम राजे होतां—हें सारें खरें आहे. पण तुमची तलवार, तुमचें कुराण, किंवा तुम्ही पूर्वी उपभोगलेले मोठमोठे अधिकार आजमितीस रेव्हिन्यू कमिशनरच्या दप्तरदाराचें, ओरिएंटल ट्रान्सलेटरचें, मेडिकल कॉलेजांतील ॲनॅटमीच्या प्रोफेसराचें, केमिकल ॲनलायझरचें, अथवा एखाद्या ठिकाणच्या सिव्हिल सर्जनचें काम हातून चांगल्या रीतीनें निभण्यास कसें उपयोगी पडणार? तुम्ही पूर्वी राज्यकर्ते होतां तेव्हां स्वजातीकरितां जो पक्षपात करीत असा, तो आतां इंग्रज लोकांनीं आपल्या जातीकरतां केला तर चालणार आहे. पण त्यांनीं तो आपल्याकरतां करावा आणि तुमच्याकरतांही करावा हें कसें जुळणार? इंग्रजी अंमलाचा भार सध्या तुम्हां—आम्हांवर आहे. पण तुम्हीही इंग्रज झालां म्हणजे आमच्या डोक्यावर दोन इंग्रजांचें ओझें होणार? आम्हांस ओझें उचलण्याची बरीच संवय आहे हें आम्ही कबूल करतो. पण तें आम्हांस झेपेनासें झालें म्हणजे तें आपल्या आपण कोसळून पडतें; किंवा आमचा जीव वैतागून जाऊन, त्रासून गेलेल्या उंटाप्रमाणें, तें आम्ही फेंकून देण्याचा प्रयत्न करतो! इंग्रज लोकांना ही गोष्ट इतिहासावरून पक्की ठाऊक आहे. तुम्हीं त्यांना कितीही आळविलेंत अथवा धमक्या दिल्या तरी ते निदान स्वहितास्तव तुमच्या—आमच्यांत फार भेद करूं शकत नाहीत. तुम्हांला विद्येची अभिरुची लागेतोपर्यंत आम्हीं हात जोडून स्वस्थ बसावें कीं काय? असें त्रिभुवनांत कधीं झालें नाही, व पुढें व्हायचें नाही. अश ारीतीनें कोणत्याही लोकांचीं केव्हांच उन्नति झाली नाही व व्हावयाची नाही. अडाण्यांनीं आपणांस ज्ञान प्राप्त होईतोपर्यंत कोणींही ज्ञान प्राप्त करून घेऊं नये असा आग्रह धरला तर अज्ञानाचा निरास कधींही होणार नाही. सुशिक्षित हिंदू लोकांवर तुमचा मोठा कटाक्ष दिसतो. सुशिक्षित हिंदूंनीं हिंदू लोकांच्या हक्कासाठीं भांडावयाचें नाही तर कोणीं भांडावयाचें? सगळ्या जगाचा कारभार सुजाण लोकच करीत आहेत. या सार्वत्रिक नियमास हिंदू लोकच अपवाद कोटून होणार? विपत्ति प्राप्त झाल्यामुळें तुम्ही अगदीं गांगरून गेल्यासारखे दिसतां. हिंदूंचा द्वेष करून तुमचा निभाव कसा लागेल? तुम्हीं उभयतांनीं सखख्या भावांप्रमाणें वागण्यांतच तुमचें कल्याण आहे. याकरतां इस्मायलखानासारख्यांचा नाद सोडून आ. मि. बद्रुद्दिन तय्यबजीसारख्यांच्या तंत्रानें वागूं लागा, म्हणजे थोड्या काळांत सर्व कांहीं ठीक चालूं लागेल.

अफूचें कमिशन एकदाचें बसलें!

२७-११-९३

अखेरीस हें कमिशन हिंदुस्थानास येऊन कलकत्ता येथें गेल्या अठरावे तारखेस त्याच्या बैठकीस आरंभ झाला. हें कमिशन अफूच्या संबंधानें कोणकोणत्या गोष्टींची चौकशी करण्याकरितां किंवा माहिती मिळविण्याकरितां नेमण्यात आलें आहे, हें मागें एकदां कळविलेंच आहे; तेव्हां तें येथें फिस्न सांगण्याची गरज नाही. वास्तविक पहातां या कमिशनच्या हकीकतीनें जागा अडविण्याची मुळीच गरज नाही; कारण कोणत्या प्रकाराचे लोक कमिशनापुढे काय सांगणार आहेत, व त्यावर कमिशनचा बहुधा काय अभिप्राय पडणार आहे याची बहुतेकांस चांगली अटकळ आहे. शिवाय, कमिशनानें अथवा ब्रिटिश पार्लमेंटानें अफूसारखें दुसरें जालीम विष नाही; तिच्या सेवनासारखें अपकारक व्यसन नाही; तिच्या व्यापारासारखा पापकारक व्यापार नाही; व तिजोरीची भर करण्यासाठीं त्यावर बसविलेल्या कराइतका अप्रशस्त कर नाही, असा जरी बहुमतानें, किंबहुना सर्वानुमतें ठराव केला तरी तो एकाएकी पूर्ण अमलांत आणणें हें हिंदुस्थान सरकारच्या हातून कधीही व्हावयाचें नाही. न जाणो, ब्रिटिश लोकांची व्यसनपराङ्मुखता आणि परानुकंपा यांस अदृष्टपूर्व आकस्मिक भरतें येऊन त्यांनीं आम्हांस प्रतिवर्षी सहा किंवा सात कोटी रुपये धर्मार्थ द्यावयाचा ठराव केला तर मात्र काय होईल तें सांगतां येत नाही! पण ज्यांना आपण कधीं सकारण व कधीं विकारण गोरे मारवाडी म्हणतो, आणि इंग्लंडांत प्रतिसंवत्सरास ज्या किंमतीची दारू खपते तिचा आंकडा मनांत आणिला असतां ज्यांच्या व्यसनद्वेषाविषयीं आपल्या मनांत थोडासा किंतु उत्पन्न होतो, ते आम्हांस केवळ परोपकार बुद्धीनें पांच किंवा सहा कोटी रुपये प्रतिवर्षी नजर करतील असें वाटत नाही! कोणत्याही कारणानें अफूचा व्यापार एकाएकी नाहीसा झाल्यास या मोठ्या रकमेचा सर्व बोजा आमच्या शिरावर पडणार आहे. तो आमच्यानें उचलण्यासारखा असता म्हणजे आम्हीं यत्किंचित् कुरकुर न करतां हा व्यापार बंद करूं दिला असता. अफू ही विष आहे हें का आम्हांस समजत नाही? गांजा, भाग, अफू, दारू हीं सारीं मादक द्रव्ये आहेत आणि त्यांच्या निष्कारण सेवनानें प्रकृतीस विकार घडतो हें आम्हांस पक्कें ठाऊक आहे. पण या ठाऊक असण्याचा उपयोग काय? ज्ञान आणि क्रिया हीं एकमेकांना लागून नाहीत. यांच्या दरम्यान प्रचंड गर्ता आहे. ज्ञान झाल्यापासून तदनुरोधानें क्रिया होऊं लागण्यास पुष्कळ काळ लागतो. कोणत्याही राष्ट्रास दीर्घ काल लागून राहिलेलें व्यसन कितीही खडतर असलें तरी ते एकाएकी सुटण्याचा संभव नाही. तें त्याच्या हाडांस खिळून जाऊन उभयतांचा एकजीव झालेला असतो. तशांत, त्या व्यसनांत जर कांहीं उपयुक्ततेचा भाग असेल तर त्याचा निर्बंध करण्यास फारच प्रयास पडतात. उत्तर हिंदुस्थानच्या लोकांना उन्हाळ्याच्या दिवसांत तुम्हीं घोटा घेऊं नका असें सांगितलें तर ते असें सांगणाराला पिसा ठरवतील! तसेंच, ज्यांच्या अंगभर वस्त्र नाही; ज्याला पोटभर अन्न मिळत नाही; ज्याला उबाऱ्याची जागा नाही; व ज्याच्यापाशीं रात्रभर विस्तव करण्यास पुरेइतका कोळसा घेण्यास पैसे नाहीत, अशा एखाद्या शीतकटिबंधांतल्या गरीब मनुष्याला जर कोणी असें म्हणेल कीं, तूं दारूचा ग्लास झोंकून आपले हाल विसरण्याचा जो प्रयत्न करतोस तो अगदीं मूर्खपणाचा आहे, कारण परिणामीं त्यांत तुझें फार अनहित आहे, तर तो बहुधा असें प्रत्युत्तर देईल कीं, दारूवांचून मला त्रास होणार नाही असें करण्याचें तुला सामर्थ्य असेल तर तसें कर; नाही तर आपल्या वाटेनें जा. पोकळ वेदांताच्या शुष्क गप्पा मारून माझें उठलेलें डोकें अधिक उठवूं नकोस! आमची अशी समजूत आहे कीं, व्यसनग्रस्त लोकांपैकीं निदान तीनचतुर्थांश लोक निरुपायास्तव व्यसनी होतात. जर त्यांना सुशिक्षण व अवश्य लागणारें अन्नवस्त्र मिळेल तर ते मोठ्या संतोषानें आपलें व्यसन टाकून देतील. तेव्हां कोणत्याही विशेष त्याज्य मादक द्रव्यांपासून गरीब लोकांची सुटका व्हावी, अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं त्यांचें अज्ञान व दारिद्र्य दूर करण्याचा प्रयत्न अगोदर केला

पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. तो होईतोंपर्यंत अन्य उपाय करूं नयेत असें आमचें म्हणणें नाहीं. “दारू पिऊं नका, अफू खाऊं नका, गांजा ओढूं नका” असे नीतिप्रवर्तकांनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत गल्लोगल्लीं व प्रत्येक चवाठ्यावर मोठ्या आवेशानें सांगत फिरण्यास किंवा त्याविषयीं लेख लिहून ते वांटीत फिरण्यास आमची बिलकुल हरकत नाहीं. तसेंच, सरकारनेंही व्यसनी लोकांच्या मार्गांत कायद्याच्या थोड्याबहुत अडचणी ठेवणें हेंही काहीं वावगें नाहीं. पण नीतिप्रवर्तकांनीं किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांनीं यापलीकडे जाणें श्रेयस्कर होणार नाहीं. गांजा, अफू, भांग, दारू वगैरे मादक पदार्थांत उष्णता, थंडी, शारीरिक किंवा मानसिक असह्य कष्ट आणि भुकेची टोंचणी—यांपासून होणाऱ्या तीव्र व्यथेस थोड्या खर्चानें कांहीं वेळ विसर पाडण्याची शक्ति असेल तर असली व्यथा सोसणें ज्यांच्या कपाळीं आलें आहे, व ज्यांच्या ताब्यात ती दूर करण्याचें अधिक प्रशस्त साधन नाहीं, ते असल्या एखाद्या मादक द्रव्याचें सेवन केल्याशिवाय कधींही रहावयाचे नाहींत. बहुधा असले विचार मनांत आणूनच इंग्लंडांतील नीतिप्रसारक मंडळ्या खालच्या प्रतीच्या लोकांचें दारू पिण्याचें व्यसन पार्लमेंटाच्या ठरावानें एकाएकीं बंद करावें असें प्रतिपादण्यास अद्यापि प्रवृत्त झाल्या नाहींत. पण चमत्कार हा कीं, जी गोष्ट त्यांना तेथें अशक्य वाटतें ती येथें शक्य वाटतें! याचें एक कारण मागें सांगितल्याप्रमाणें असें आहे कीं सहवासामुळें दारूपेक्षां अफू ही त्यांना खरोखरीच अधिक भयंकर व हानिकारक चीज वाटते. शिवाय, जी गोष्ट घरच्याघरीं करतां येत नाहीं ती बाहेर करण्यास सांपडली तरी आपल्या हातून कांहीं झालें असें या लोकांना वाटणें अगदीं साहजिकच आहे. दुसऱ्याकडून वाघाचे कान धरविण्याची मौज कोणास नको आहे? अफीणरूपी वाघिणीच्या पाठीमागें तिची पारध करण्यासाठीं हिंदुस्थान सरकाराला लावून देऊन आपण आपलीं शिकारीचीं ढोलगीं दूर अंतरावर उभें राहून कुटीत बसण्यांत यांना कसलीही भीति तर नाहींच, पण उलट करमणूक आहे! आणि येवढी खटपट कशासाठीं! तर या वाघिणीपासून आम्हांस उपद्रव होऊं नये म्हणून. पण या लोकांस असें समजत नाहीं कीं या जनावराची त्यांना जितकी भीति वाटते तितकी आम्हांस वाटत नाहीं! आम्ही त्याला घसटून जाण्यास देखील भीत नाहीं, व तेंही आम्हांस फारशी कधीं इजा करीत नाहीं. परंतु हा विचार कोणाच्याही मनांत येत नाहीं. तो न येण्यास हिंदुस्थान सरकारचा अंकितपणा हें कारण होय. हें सरकार ब्रिटिश पार्लमेंटाच्या अंकित नसतें म्हणजे या परोपकारी लोकांना निदान इतकी घाई करतां आली नसती. पण सध्या कसें झालें आहे? यांनीं पार्लमेटाचे ठराव करावे आणि नामानिराळें व्हावें. ते कमी अधिक प्रमाणानें अंमलांत आणितांना हिंदुस्थान सरकारास व हिंदुलोकांस कितीही त्रास पडला तरी याबद्दल यांना पर्वा नाहीं! हे कधीं कधीं असेंही म्हणतात कीं, अफूचा व्यापार बंद केल्यानें फौजेवरील खर्च कमी करणें, नेटिव लोकांस बहुतेक सरकारी जागा देणें, आणि सर्व खात्यांत होईल तितकी काटकसर करणें इत्यादि सुधारणा करणें हिंदुस्थान सरकारास भाग पडणार आहे.

सर्व जगाचें नेतृत्व फुकाचें नाही

२२-१-९४

हिंदुस्थानच्या ज्या ज्या मोठमोठ्या शहरीं **मिसेस अँनी बेसँट** यांची व्याख्यानें झालीं, तेथें तेथें धर्माभिमानी म्हणविणाऱ्या लोकांस या असामान्य स्त्रीस कोठें ठेंवू आणि कोठें न ठेंवू असें होऊन गेलें आहे; आणि असें व्हावें यांत नवल नाही. आपली, आपल्या देशाची किंवा आपल्या पूर्वजांची स्तुति कोणास प्रिय नाही? आणि त्यांतही ती गाण्यास अशी अप्रतिम वक्तृत्वविशिष्ट स्त्री मिळाल्यावर मग श्रोत्यांचा आनंद काय विचारतां? आजपर्यंत आमच्यांतील अनेक देशाभिमानशून्य लोक आम्हांस असें सांगत आले कीं, हिंदु लोक कुचकामाचे, त्यांचा धर्म वाईट, त्यांचे आचारविचार वाईट, त्यांचें सर्व कांहीं वाईट! परंतु ही स्त्री परदेशस्थ असूनही आमची अशी खात्री करित आहे कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांनीं परदेशापासून कांहीं शिकण्यासारखें नाही इतकेंच नाही, तर पुढें मागें सर्व जगाचें नेतृत्व या देशाकडे आल्यावांचून रहाणार नाही! जगावर अनेक राष्ट्रे उदयासही आलीं व लयासही गेलीं; परंतु कालचक्राच्या अनेक झटापटींतूनही ज्या हिंदुस्थानानें आपला पाय पुढें काढला, त्या हिंदुस्थानांत तसें कांहीं अमर्त्य तत्त्व असलेंच पाहिजे; आणि तें तत्त्व या देशाचा धर्म व येथील समाजरचना यांतच सांपडण्यासारखें आहे. असलें चोख सर्टिफिकेट मिळाल्यावर आमच्या आत्मश्लाघालोलुपांच्या वल्गनांस कां जोर येणार नाही? ‘आधींच मर्कट तशांतही मद्य प्याला’ अशी त्यांची स्थिति होऊन ते वाटेल तसे बहकू लागावेत हें अगदीं साहजिक आहे.

आतां ज्या दृष्टीनें हिंदुस्थानाकडे साऱ्या जगाचें नेतृत्व येणार असें मिसेस अँनी बेसँट यांचें म्हणणें आहे, ती कितपत यथार्थ किंवा अयथार्थ आहे, या वादांत आम्ही सध्या पडत नाही. परंतु तसें होणें शक्य आहे असें गृहीत धरलें तथापि आजच आमच्या लोकांनीं हुरळून जाण्यासारखी आमची स्थिति नाही हें आमच्या लोकांनीं विसरतां कामा नये. अत्यंत प्राचीन काळीं हिंदुस्थानचे धर्मविचार व हिंदुस्थानची समाजरचना अगदीं पूर्णत्वास जाऊन पोचली होती, त्यांत सुधारणा करण्यास अणुमात्रही जागा राहिली नव्हती, व त्यांचें सर्वांकडून अनुकरण होण्यांतच जगाचा तरणोपाय आहे असें जरी निर्विवाद सिद्ध झालें—तसें होईल असें आम्हांस वाटत नाही—तथापि आमचें धर्मविचार व आमची प्राचीन समाजरचना आणि सध्याचें आमचे धर्माचरण व आमची सामाजिक स्थिति यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे ही गोष्ट कोणासही नाकारतां यावयाची नाही. सध्या लोकांच्या आदरस्थानापन्न झालेल्या खुद्द या व्याख्यात्रीनेंही हें कबूल केलें आहे. उदाहरणार्थ, आमची जातिभेदाची संस्था घेतली तर, एका विशिष्ट वर्गानें ऐहिक वैभवाच्या भरीं न पडतां आपला काल अध्ययन व अध्यापन यांतच घालवावा, दुसऱ्या वर्गानें क्षात्र धर्म स्वीकारावा, तिसऱ्यानें द्रव्यार्जनाच्या नादीं लागावें व चौथ्यानें सेवकवृत्तीचा अंगीकार करावा ही व्यवस्था केवळ निसर्गप्राप्त असून इतर देशांतही तत्त्वतः तीच अस्तित्वांत आहे असें प्रतिपादन करणाऱ्या या जातिभेदाच्या कैवारणीस या चार जातींत जे असंख्य पोटभेद झाले आहेत ते मुळींच संमत नाहीत, ही गोष्ट पूर्णपणें लक्षांत ठेविली पाहिजे. ते मोडून टाकणें अत्यवश्य आहे असें तिचें मत आहे. आमचे लोक हें करण्यास तयार आहेत काय? असतील तर या हिंदू आचारविचारांचें मंडन करणाऱ्या विदुषीचे आम्हांवर अगणित उपकार झाले असें आम्ही मोठ्या आनंदानें कबूल करूं! तसेंच हल्लीं जे लोक ब्राह्मण या नांवाखालीं मोडतात त्यांस त्या नांवाचा अधिकार प्राप्त होण्यास त्यांनीं आपला सर्व वेळ केवळ अध्यात्मविचारांतच घालविला पाहिजे; त्यांनीं ऐहिक घडामोडींत पडणें किंवा ऐहिक वैभवाच्या पाठीं लागणें हें ब्राह्मण या संज्ञेशीं सर्वथा विसंगत आहे, असेंही या नूतन हिंदू धर्माभिमानीनीचें मत आहे. आमचे लोकांचीं हें करण्यास तयारी आहे काय? असेल तर आमचें कांही म्हणणें नाही. परंतु व्याख्यात्रीच्या उपदेशाप्रमाणें सर्व आधिभौतिक वैभव केवळ अनर्थप्रचुर मानून

द्रव्यार्जनाच्या व ऐहिक उन्नतीच्या साऱ्या खटपटी सोडून देऊन आमचे ब्राह्मण जर आध्यात्मिक उन्नतीकडेच आपल्या बुद्धीचा व्यय करण्यास राजी नसतील, तर त्यांनी आपणांस ब्राह्मण म्हणवून घेऊन फुकाची आढ्यता मारण्यांत व टाळ्यांच्या गजरांनी व्याख्यात्रीचें अभिनंदन करण्यांत काय अर्थ आहे तें आम्हांस समजत नाही.

तसेंच येथील स्त्रियांच्या स्थितीसंबंधानें मिसेस अँनी बेसँट यांनी आपल्या व्याख्यानांतून जे उद्गार काढले ते अगदीं निर्दोष आहेत असें मानलें तथापि ते ऐकून अगदीं स्वस्थ बसण्यासारखी आमची स्थिति आहे असाही भाग नाही. ज्या काळच्या स्त्रियांच्या स्थितीचें चित्र त्यांनीं अनुकरणीय म्हणून श्रोत्यांपुढें मांडलें त्या काळची स्थिति व आजमितीची स्थिति या अगदीं भिन्न आहेत. शकुंतलेचा पति जसा स्वयंवृत होता तसे आतांच्या स्त्रियांचे नाहीत. स्वयंवरपद्धति अस्तित्वांत असल्यामुळें त्या काळीं जसा बालविवाह व तदंतर्भूत असणारें बालवैधव्य ही अश्रुतपूर्व होती, तशी आज स्थिति नाही. आजमितीस आईबाप केवळ आपल्या हौसेखातर वाटेल त्या वयांत आपल्या कन्येचा विवाह लावून टाकतात, व यामुळें अनेकांस असंमत वैधव्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. त्या वेळच्या स्त्रिया पातिव्रत्यादि गुणांनींच मंडित होत्या असें नाही, तर त्यांस धर्मविषयक ज्ञान असून गहन तात्त्विक विषयांवर त्या वादविवाद करण्यास समर्थ असत, असें व्याख्यात्रीनेंच सांगितलें आहे. तेव्हां ही स्थिति आपल्या स्त्रियांस प्राप्त करून घेण्याची इंग्लंड आदिकरून राष्ट्रांस जितकी अवश्यकता आहे त्याहून ती आमच्या लोकांसच अधिक आहे हें कोणासही कळण्यासारखें आहे.

धर्मसंबंधीं विचारांसही हीच गोष्ट लागू आहे. आमचे आध्यात्मिक विचार एका कालीं कितीही उच्च दशेस पोचले असले व त्यापैकीं कित्येक पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांसही ग्राह्य वाटूं लागले असले, तथापि त्यासंबंधाने आजची आमची स्थिति ‘खोबरें जाऊन हातांत करटी रहावी’ अशांतलीच झाली आहे हें प्रत्येकास कबूल केलें पाहिजे. आमच्या स्त्रीवर्गास तर धर्मज्ञानाचा गंध नाहीच, परंतु पुरुषवर्गातील शास्त्री, पंडित, वैदिक आदिकरून धर्मोपदेष्टे म्हणविणारे लोकही बाह्य कवायतीहून अधिक कांहीं जाणत नाहीत हेंही सुप्रसिद्धच आहे.

तात्पर्य, भूतभूतकाळीं आमचे धर्मविचार व आमची समाजव्यवस्था हीं कितीही स्पृहणीय असलीं व भविष्यकालीं आम्ही साऱ्या जगाचे मार्गदर्शक होणार असलों, तथापि वर्तमानकाळीं तरी प्रत्येक दृष्टीनें आमची स्थिति अगदीं खालावलेली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे; आणि भोंवतालीं चाललेल्या जीवनार्थ कलहांत आम्हांस सरशी मिळवावयाची असो किंवा मिसेस बेसँट सांगतात त्याप्रमाणें साऱ्या जगास आध्यात्मिक विचाराचा धडा घालून देणें असो, आम्हांस प्रथम आपल्या सुधारणेस लागलें पाहिजे यांत मुळींच मतभेद नाही. नुसते आमचे बाबा असे होते आणि तसे होते म्हणू पोकळ फुशारकी मारीत बसण्यानें आमची सुधारणा होणें नाही. ती होण्यास आम्ही आपला आयुष्यक्रम बदलण्यास तयार असलें पाहिजे. परंतु आमची गोम काय ती येथेंच आहे. आम्हांस आहों त्या जागचें हलावयास तर नको व कोणी आम्हांस नादानही म्हणतां उपयोगी नाही. आम्ही आपली वागणूक ठेवणार मूर्खांतील मूर्खांची, आणि प्रौढी मिरविणार आम्ही शहाण्यांतले शहाणे म्हणून. पण हें जुळावें कसें? एका कालीं पूर्वदिशा ज्ञानसूर्यानें तेजःपुंज झाली होती व पश्चिमदिशा अज्ञानतिमिरानें व्याप्त झाली होती; पण आज त्या स्थितीचा व्युत्क्रम होऊन पूर्वदिशा अंधकारांत ठेंचा खाऊं लागली असतां, अस्तमित झालेल्या त्या ज्ञानसूर्यप्रभेच्या नुसत्या स्मरणानें आमचा व्यवहार सुरळीत चालावा कसा? आजपर्यंत हिंदुस्थानदेश नामशेष झाला नाही, येवढ्यावरूनच तो पुढेंही अस्तित्वांत राहील ही आशा केवळ व्यर्थ होय. सर्व जगाचें नेतृत्व मिळविण्याची हाव कांहीं वाईट नाही; पण ती सिद्धीस जाण्यास प्रयत्नही त्याच तोडीचे असले पाहिजेत. पूर्वजांच्या

थोरवीचे गोडवे गायिल्यानें किंवा दुसऱ्यानें ते गायिलेले ऐकून ‘शाबास’—‘शाबास’ म्हणून नुसतें आकाश दणाणून सोडल्यानें तें नेतृत्व मिळणें नाही. तात्पर्य, जोंपर्यंत पूर्वजांच्या पोकळ स्तुतीपलीकडे आमची मजल जाणार नाही तोंपर्यंत

सांगे वडिलांची कीर्ति तो एक मूर्ख

या समर्थोक्तीचेच आम्हांस वाटेकरी व्हावें लागेल, हें आमच्या लोकांनीं ध्यांनात ठेवावें.

हिंदू लोकांची अविश्वसनीयता

सत्यान्नास्ति परो धर्मः

२३-४-९४

हिंदू लोकांचे पराकाष्ठेचे कनवाळू व राष्ट्रसभेचे जनक आणि मुख्य चिटणीस मेहेरबान ह्यूमसाहेब यांनीं मुंबई मुक्कामीं आमचा शेवटचा निरोप घेतांना आमच्या कानांत जी महत्त्वाची गोष्ट सांगितली ती कोणती म्हणाल तर “आम्ही हिंदू लोक वचनाचे अगदीं धड नाहीं” ! ह्यूमसाहेबांसारख्या परम मित्राकडून या देशास अखेरचा राम राम होतांना मिळालेलें हें अनिष्ट सर्तिफिकीट पाहून पुष्कळांस मोठा विषाद वाटला असेल व “किती झालें तरी इंग्रज तो इंग्रज; त्याला आमच्या अंगांत गुणांपेक्षां दोष अधिक आहेत असें जें वाटावयाचें तें वाटलें, व तें त्यानें उघडपणें बोलूनही दाखविलें” असें ते म्हणाले असतील. पण आमची अशी समजूत आहे कीं ह्यूमसाहेबांच्या ह्या शेवटच्या हितकारी व उपदेशपर भाषणांत कोणत्याही प्रकारची अतिशयोक्ति नव्हती. आमच्या अंगीं जे ठळक गुण आहेत ते त्यांनीं अगोदर सांगून मग त्यांनीं आमचे ठळक दोष सांगितले यांत त्यांनीं कांहींएक वावगें केलें नाहीं. तथापि ज्याप्रमाणें वर्षोवर्ष उपभोगिलेल्या सुखांचा एका दिवसाच्या तीव्र दुःखानें विसर पडून जाऊन जीवितभार दुःसह होतो, त्याप्रमाणें स्तुतीच्या वर्षावानंतर निंदेचे हजार पांचशें थेंब पडले तरी ते मनास पराकाष्ठेची उद्दिग्गता आणितात, आणि ती करणारा शत्रूसारखा वाटूं लागतो. तथापि ह्यूमसाहेबांसारख्या खऱ्या हितचिंतकांनं मनाच्या असल्या स्वाभाविक प्रवृत्तीकडे विशेष लक्ष न देतां ज्यांचें कल्याण व्हावें अशी त्यास काळजी लागलेली असते व तें आपल्या म्हणून होईल तितकें घडवून आणण्याचा त्याचा प्रयत्न चाललेला असतो त्यानें त्याच्या अंगांतील दोष निर्भीडपणें दाखवावे हेंच त्यास उचित आहे, व ह्यूमसाहेबांनीं तसें केलें याबद्दल त्यांचा राग न करतां त्यांचे आम्हीं उपकार मानिले पाहिजेत. कारण जर आपण आपल्याशीं क्षणभर विचार केला त्यांचें म्हणणें अगदीं यथायोग्य आहे असें आमचें आम्हांसही कबूल करावें लागेल. यावर कोणी असें म्हणतील कीं ह्यूमसाहेब झाले म्हणून काय झालें? यच्चावत् हिंदूंना ते अविश्वसनीय ठरवतील तर आम्ही तें कसें ऐकून घेऊं? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं मनुष्याचा किंवा राष्ट्राचा जो स्वभाव म्हणून म्हणतात तो त्याच्या हातून अनेकशः घडणाऱ्या कृत्यांवरून ठरवितात. ज्याप्रमाणें कोणाच्याही हातून चुकीनें एकदोन वाईट गोष्टी झाल्या म्हणून त्याचा स्वभावच दुष्ट असें म्हणतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड देशांत लाख पन्नास हजार व्यक्ति किंवा एखादी जात सत्यशील असली म्हणून साऱ्या राष्ट्रास सत्यशील ठरवितां येत नाहीं. हिंदु लोक अविश्वसनीय आहेत किंवा नाहीत हें ठरवितांना शेंकडा नव्याणव हिंदु लोक कशा प्रकारचे आहेत हे ठरविलें पाहिजे. सामान्यपणें बोलतांना इंग्लिश लोक मौनप्रिय, फ्रेंच लोक रंगेल, ऐरिश लोक तापट, स्पॅनिश लोक रागीट, जर्मन लोक धिमे व इटलिअन लोक मिजासखोर आहेत असे युरोपांत म्हणण्याची चाल आहे. यावरून इंग्लिश लोकांस वाचालतेचा गंध नाही, फ्रेंच लोकांस गांभीर्य अवगत नाही, ऐरिश लोकांस शांतीचे माहात्म्य समजत नाही, स्पॅनिश लोक क्षमेची प्रौढी जाणत नाहीत, जर्मन लोकांस तडफड कशी ती ठाऊक नाही, व इटलिअन लोकांस नम्रता आवडत नाही असें कोणासही म्हणतां येणार नाही. वरील लोकांस तीं तीं विशेषणें देण्यांत बोलणाराचा भाव इतकाच असतो कीं, तो गुण त्या त्या लोकांत प्रधानत्वेकरून वसत आहे आणि म्हणून त्याचा तो स्वभाव आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही; आणि अशा दृष्टीनें पाहिलें तर हिंदू लोक अविश्वसनीय आहेत असें म्हणण्यास कांहीं चिंता नाही. आमच्या देशांतील त्या वर्णांतले, पाहिजे त्या धंद्यांतले, पाहिजे त्या स्थितीचे, पाहिजे त्या वयाचे लोक घ्या; लबाडी म्हणून जी म्हणतात ती त्यांच्या अंगांत अगदीं खिळून गेल्यासारखी दिसते. राजापासून रंकापर्यंत, ब्राह्मणापासून अतिशूद्रापर्यंत, वकिलापासून कुळकरण्यापर्यंत झाडून साऱ्यांना थापा देण्याची हौस! दिलेलें वचन

मोडण्याची कोणास शरम वाटत नाही. मुलांस अविश्वसनीयपणाचा पहिला धडा प्रथम घरच्या घरी मिळतो. मुलांचे संगोपन करण्यास अत्यंत अयोग्य अशा वयांत हिंदुस्थानांतील स्त्रीपुरुषांस अथवा मुलांस आणि मुलींस मुलें होऊं लागतात! मुलीस घरांत स्वातंत्र्य नसतें, व मुलगा बाहेर मिळवता झालेला नसतो तेव्हां त्यांची आईबापें जिवंत असून जवळ असल्यास त्यांवरच त्यांचा भार पडतो; म्हणजे आज्ञाआजीस आपलें स्वतःचें खिल्लार संभाळून शिवाय नातवंडांचें खिल्लारही संभाळावें लागतें. अशा स्थितींत प्राप्ति थोडी व खर्च फार, असें होऊन जात असल्यामुळें घरच्या वडील माणसांना—विशेषतः कर्त्या स्त्रीला व पुरुषाला—मुलांपाशीं व मुलांच्या समक्ष इतरांशीं खोटें बोलण्याचे प्रसंग वारंवार येतात. लहान मुलानें कांहीं हट्ट धरून किरकीर चालविली असली तर त्याची समजूत करण्यासाठीं किंवा त्याचें तोंड बंद करण्यासाठीं “मी तुला खाऊ देईन, मी तुला गाडीत बसवीन, मी तुला बाहेर घेऊन जाईन” अशीं वचने देऊन तीं ज्यांकडून मोडलीं जात नाहीत अशीं, अथवा “मी तुला जेऊं घालणार नाही, मी तुला बाहेर घेऊन जाणार नाही” अशा प्रकारचा खोटा धाक दाखवून त्याप्रमाणें न वागणारीं अशीं आईबापें या देशांत घरोघरीं सांपडणार नाहीत काय? कसें तरी करून मुलास गप्प करावें येवढ्याच हेतूनें त्यांच्यापुढें केलेल्या भाषणाप्रमाणें आचरण न केल्यास त्यांच्या मनावर कशा प्रकारें परिणाम घडत असतात याचा विचार कोणाच्याही मनांत येत नाही. ज्याप्रमाणें मुलांशीं त्याचप्रमाणें इतर माणसांशींही कुटुंबांतील कर्त्या स्त्रीपुरुषांचें वर्तन असतें. आप्तमित्र, भटभिक्षुक, वाणीउदमी, परीटन्हावी, तेलीतांबोळी वगैरे ज्यांच्याशीं म्हणून त्यांचा संबंध येतो त्या सर्वांशीं त्यांचें कमीअधिक प्रमाणानें अविश्वसनीय वर्तन असतें. अगोदर नियमित वेळीं कोणाचें देणें द्यावयाचें नाही ही बहुतेक साऱ्यांची गोम असते. पैसा जवळ नसला तर सण पुढें टाकला किंवा मुलींच केला नाही, असें व्हावयाचें नाही. त्याचा दिवस व वेळ आला म्हणजे तो यथासांग झालाच पाहिजे. त्याकरितां लागेल तो जिन्नस पत असेल तोपर्यंत उधार आणण्यास मार्गेंपुढें पहाणारें फारच थोडे लोक असतील. पुढें ज्यांचें देणें झालें आहे त्यांनीं हातांत वह्या घेऊन मालकांचे घरीं खेडे घालीत असावें, आणि ज्यांनीं देणें आहे त्यांनीं “आज देतो, उद्यां देतो” असें म्हणून एकसारख्या चकविण्या दाखवित असावें! अशा प्रकारचा व्यवहार ज्या मुलांच्या डोळ्यांपुढें नित्यशः घडत आहे तीं प्रौढ वयांत अप्रामाणिक व अविश्वसनीय निघालीं तर त्यांत नवल तें कसलें? तशीं नच निघालीं तर मात्र मोठें नवल खरें. बहुतेक कौटुंबिकांचें वर्तन अशा प्रकारें होत असल्यामुळें त्यांशीं ज्यांचा वारंवार संबंध घडतो त्यांचें वर्तनही सहजरीत्या तशा प्रकारचें बनतें. चांभारानें जोडा आणून दिल्याबरोबर जर त्याला योग्य किंमत ताबडतोब मिळाली नाही, आणि कमी किंमत घेऊन तीकरतां वर्ष सहा महिने रखडावें लागलें तर तो तरी दुसऱ्या खेपेस सांगितल्याबरोबर जोडा कोढून बांधणार व बांधलेल्याची खरी किंमत कशी मागणार? जोड्याची खरी किंमत, ती वसूल होण्यास लागणाऱ्या दिवसांचें व्याज, आणि तो वसूल करण्याकरतां पडणारी दगदग—इतक्या सर्वांचें मोल त्या एका जोड्यावर काढल्याशिवाय चांभाराचा धंदा चालणें अशक्य आहे. अर्थात् किंमतीबद्दल गिऱ्हाईक फारच खळखळ करू लागलें तर जोड्याचें वरचें अंग मनांत भरण्यासारखें करून खालच्या अंगांत चिखल, जुन्या वाद्यांचे व कातड्यांचे तुकडे आणि जुनीपानी लोकर अथवा केंस बसवून देण्यास कोण सोडतो? लोहार, सुतार, न्हावी, परीट, तांबोळी, गंधी, हलवाई, डाक्टर, वैद्य—येथून तेथून सारे सारखे. यांपैकीं एकाच्याही शब्दांवर भरवंसा ठेवून स्वस्थ बसण्याची सोय नाही. न्हावी ‘उभाउभीं जाऊन येतो’ असें म्हणेल; पण आलाच तर पांच चार घंट्यांनीं येईल, अथवा त्या दिवशीं मुलींच येणार नाही. ही अप्रामाणिकपणाची खोड धंदेवाल्यास कांहीं अंशीं कुटुंबवाल्यांनीं व गिऱ्हाईकांनीं लाविलेली आहे, व कांहीं अंशीं तिचा त्यांच्यांतच उगम होऊन विस्तार झाला आहे. वर्तमानपत्रांच्या वर्गण्या, कोणत्याही सत्कृत्याकरतां घातलेल्या वर्गण्यांचे आंकडे, आणि अशाच प्रकारच्या इतर देणग्या आमच्या लोकांपासून वसूल करतांना या लोकांस दिलेल्या वचनाचें कांहीं महत्त्व वाटतें किंवा नाही असा संशय देखील तिऱ्हाइतास येणार आहे. ज्याच्याजवळ पैसे नसतील त्यानें प्रथम असलें शुष्क औदार्य दाखवावें कशासाठीं? आणि मागाहून त्यांतून अंग काढून घेण्याचा

किंवा त्याची टोलवाटोलवी करण्याचा प्रयत्न करावा कशासाठी? एकंदरीत दिलेलें वचन न पाळण्याची जी आमची खोड आहे ती गेल्याशिवाय आम्ही इतर राष्ट्रांच्या आदरास पात्र व्हावयाचें नाहीं व आमचा व्यवहार चांगला चालावयाचा नाहीं.

मिसेस बिझंट आणि गंगास्नान

७-५-९४

कोणत्याही प्रश्नाचा ऊहापोह होऊं लागला असतां उभयपक्षांकडून जे शब्द योजले जातात, त्यांच्या अर्थनिष्पत्तीकडे प्रारंभीच विशेष लक्ष पोंचविल्यास पुष्कळ मतभेद आपोआप नाहींसा होण्यासारखा असतो, असें अनेक तत्त्ववेत्त्यांनीं अनेक वेळां प्रतिपादन केलें आहे. परंतु अनेक कारणांमुळे शब्दार्थनियमाकडे दुर्लक्ष होतें, किंवा तें जाणूनबुजून केलें जातें. त्यामुळे दोन पक्षांतील भेद कमी न होतां उलटा वाढत जात असतो. थोड्या दिवसांपूर्वी मिसेस अँनी बिझंट यांची साऱ्या देशभर जीं शेकडों व्याख्यानें झालीं त्यांचा जिकडे तिकडे जो गौरव झालेला दिसतो त्याचें तरी मुख्य बीज यांतच आहे. ज्या हिंदु धर्माची सदर व्याख्यात्रीकडून महती वर्णन करण्यांत आली तो हिंदू धर्म कोणता, व ज्यांस ती महती ऐकून ‘धर्मसंस्थापनार्थाय संभावामि युगे युगे’ या गीतोक्तीप्रमाणें भगवान श्रीकृष्णच या आंग्ल स्त्रीच्या रूपानें धर्मसंस्थापनार्थ अवतीर्ण झाले कीं काय असा क्षणमात्र भास झाला, त्यांच्या हिंदु धर्माचें स्वरूप काय, याची जर वेळींच फोड झाली असती तर आमचे सध्याचे धर्माभिमानी बाईच्या इतके भजनीं लागणें अशक्य होतें. परंतु व्याख्यात्रीस ही फोड करणें इष्ट नव्हतें. ‘थिऑसफी’ हाच भावी जगाचा धर्म व्हावा अशी ज्यांची इच्छा आहे त्यांच्या वतीनें ती वकिली करीत असल्यामुळे, ज्यांस आपल्या पक्षास आणण्याबद्दल ती प्रयत्न करीत होती, त्यांच्या चालू आचारविचारांतील दोषांचें आविष्करण केल्यानें तें आपणांस अनुकूल न होतां उलटे प्रतिकूल होतील ही गोष्ट ती जाणून होती व आपल्या वकिलीच्या दर्जास शोभेल अशी रितीनें तिनें आपल्या भाषणाचा ओघ राखला होता. याचा परिणाम असा झाला कीं, आपल्या चालू हिंदू धर्माचीच व्याख्यात्री प्रशंसा करीत आहे असा सामान्य लोकांचा ग्रह झाला व मिसेस अँनी बिझंट हिंदु झाल्या, त्या गंगास्नान करूं लागल्या वगैरे प्रसिद्ध झालेल्या निराधार बातम्या त्यांस खऱ्या वाटून त्यांचा ते फैलाव करूं लागले. मिसेस अँनी बिझंट हिंदु झाल्या म्हणजे त्या सोंवळें नेसूं लागल्या, त्यांस ख्रिस्त्याच्या हातचा चहा अपवित्र वाटूं लागला, किंवा त्या लाखोल्या वाहूं लागल्या असा प्रकार मुळींच नाही. परंतु व्याख्यात्री ज्याला हिंदु धर्म म्हणते तो वेगळा, लोक जो हिंदु धर्म हल्लीं आचरतात तो वेगळा, अशी स्पष्ट फोड झाली नसल्यामुळे सामान्य लोकांनीं नुसत्या मनःकल्पनेच्या जोरावर तिला आपल्याप्रमाणेंच हिंदु बनवून गंगास्नानाचें वाचिक पुण्यही तिच्या पदरीं बांधले! परंतु दुःखाची गोष्ट ही कीं, चेल्यांनीं मोठ्या भक्तिपुरःसर हा जो आपल्या गुरूंचा गौरव केला, तो त्यांस मुळींच पसंत नसून त्यांचा त्यांनीं अत्यंत निषेधपर शब्दांनीं धिःकार केला आहे. लोक मानतात त्याप्रमाणें गंगास्नान पुण्यदायी नाही, तर हल्लीं तें करणें म्हणजे आपला पवित्र देह विटाळून टाकणें होय असें मिसेस बिझंट यांचें मत आहे, हें ऐकून पुष्कळांस खेद होईल व बाईच्या हिंदुत्वाबद्दल आपली भलतीच समजूत करून घेऊन आपण विनाकारण तिला हिंदुधर्मसंस्थापक समजलों याबद्दल त्यांस आतां पश्चाताप होईल यांत संशय नाही, आणि नुसत्या शब्दसादृश्यानें फसले जाणाऱ्या लोकांस असा प्रसंग यावा यांतही नवल नाही.

असो. मिसेस बिझंट यांच्या गंगास्नानकल्पना सामान्य जनकल्पनेपासून किती भिन्न आहे हें लोकांस समजावें, व त्यावरून त्या ज्यास हिंदुधर्म म्हणतात तो व आपण ज्यास हिंदुधर्म मानतो तो हे परस्परांपासून अगदीं भिन्न कसे आहेत याची त्यांस अटकळ करतां यावी म्हणून गेल्या महिन्याच्या ‘थिऑसॉफिक ग्लीनर’च्या परिशिष्टांतील कांहीं भागाचा भावार्थ पुढें दिला आहे. गेल्या मार्च महिन्यांत मिसेस बिझंट ह्या जेव्हा मुंबईस गेल्या त्या वेळीं तेथील थिऑसफिस्टच्या शाखेकडून त्यांचें मानपुरःसर

स्वागत करण्यांत आलें व त्याची हकीकत सदर परिशिष्टांत दाखल केली आहे. त्या समयीं त्यांच्या गंगास्नानाचा प्रसंगतः निर्देश झाला होता त्यास उद्देशून त्यांनीं पुढील उद्गार काढले आहेत :—

“मी प्रयागास असतां गंगास्नान करीत असे, ही इंडियन पत्रांनीं नुसती गप्प झोंकून दिली आहे. अशा गोष्टीसंबंधानें माझें खरें मत असें कीं, प्राचीन काळीं आध्यात्मिक विचारांत आपला काळ घालविणारे व अध्यात्मविद्येचें ज्यांस ज्ञान झालें होतें असे अनेक पुरुष असत. ते गंगेसारख्या नदीवर स्नानास गेले असतां त्यांचें मन शुद्ध अध्यात्म विचारांनीं भरलें असल्यामुळें नदीजलासहीं ती आध्यात्मिक शक्ति प्राप्त होत असे व त्यांत स्नान करणाऱ्या इतर लोकांच्या मनावरही त्या शक्तीचा परिणाम झाल्यावाचून रहात नसे. प्राचीनकाळीं तीर्थस्नानाचें जें माहात्म्य मानलें जात असें त्याचें कारण हेंच. परंतु हल्लींची स्थिति अगदीं बदललेली आहे. आजमितीस शहरांतून रहाणाऱ्या लोकांच्या अंगीं ही आध्यात्मिक शक्ति मुळींच वास करीत नाही. त्यांचा सर्व काल ऐषआरामांत जातो व नीतिदृष्ट्याही ते पवित्र नसतात. त्यामुळें असे लोक या नद्यांतून स्नानें करीत असल्यानें त्यांतील जल पवित्र होण्याचें तर दूरच राहिलें, परंतु उलटें अपवित्र मात्र होतें; व अशा रीतीनें सर्वस्वीं अपवित्र होऊन गेलेल्या पाण्यांत स्नान करून मी आपलें अंतःकरण कलुषित होऊं देण्यास प्रवृत्त होणें म्हणजे माझ्यासारखी दुसरी कोणीच मूर्ख नसली पाहिजे.”

वर दिलेल्या उताऱ्यावरून असें दिसून येईल कीं, गंगास्नानाविषयीं मिसेस बिझंट यांची जी कल्पना आहे ती धर्माभिमानी म्हणविणारांच्या कल्पनेशीं मुळींच जमत नसून जुळलीच तर ती सुधारकवर्गाच्या कल्पनेशींच जुळण्यासारखी आहे. आरोग्यशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें पहातां हजारों घामट लोकांच्या मलानें कर्दमित झालेल्या पाण्यांत स्नान करणें म्हणजे रोगास आदरून घरीं बोलावण्यासारखें होय. आजमितीस ठिकठिकाणीं जीं तीर्थस्थानें आहेत त्यांत काय व्यवहार करावे आणि काय करूं नये याचा मुळींच विधिनिषेध नसल्यामुळें व त्यांतील पाणी शुद्ध राखण्याविषयींही घ्यावी तितकी काळजी घेतली गेली नसल्यामुळें त्यांत स्नान केल्यापासून शारीरिक दृष्ट्या अहितच झालें पाहिजे हें आरोग्यशास्त्राच्या सामान्य नियमाशीं परिचित असणारांसहि कबूल केलें पाहिजे. मिसेस बिझंट यांस ही गोष्ट तर कबूल आहेच, परंतु त्यांचें आणखी असें म्हणणें आहे कीं, या तीर्थस्नानापासून हित होण्यास त्यांत स्नान करणारे लोक नुसते शरीरानेंच निर्मळ असणें पुरेसें नाही, तर ते मनानेंही निर्मळ असले पाहिजेत. तात्पर्य, कसाही पातकी असला तथापि तो गंगास्नानानें पुनीत होतो, ही गोष्ट मिसेस बिझंटच्या हिंदु धर्मास संमत नाही इतकेंच नाही, तर आत्मोन्नतीची ज्यांस म्हणून इच्छा असेल त्यांनीं या पवित्र मानलेल्या तीर्थापासून दुर रहाणें हेंच त्यांस श्रेयस्कर आहे असें त्यांचें मत आहे.

वर दिलेल्या अॅनी बिझंट यांच्या गंगास्नानाच्या कल्पनेवरून त्या ज्यास हिंदु धर्म म्हणतात त्याची मीमांसा चालू हिंदु धर्माहून फार भिन्न आहे असें सहज अनुमान होणारें आहे. मनुष्य कितीही अनीतिमान असला तथापि तो ब्रह्मकुलांत उत्पन्न झाला आहे, येवढ्याच मुद्द्यावर त्याशीं निःशंक व्यवहार चालू ठेवावा, परंतु तो अत्यंत नीतिमान असून केवळ ब्राह्मणेतर कुलांत उत्पन्न झाला आहे येवढ्याचकरितां तो व्यवहारास अपात्र व्हावा अशी मिसेस बिझंटच्या हिंदुधर्माची कोटी दृष्टि नाही. त्यांच्या हिंदुधर्मातील मनुष्याची योग्यता त्याच्या कुलावर अवलंबून नसून ती त्याच्या नित्याचरणावर अवलंबून आहे. आमच्या सध्याच्या धर्मसमजुतीप्रमाणें मिसेस बिझंट या अंत्यजसदृश असून त्या ब्राह्मणस्पर्शास सर्वस्वीं अपात्र होत; परंतु त्यांची समजूत तशी नाही. नाही तर मी हीनकुलोत्पन्न आहे; मला स्पर्श करून तुम्ही आपणांस विटाळवूं नका, म्हणून त्यांनीं आपल्या श्रोत्यांस मोठ्या आनंदानें उपदेश केला असता. असो; मिसेस बिझंटसारख्या विदेशी स्त्रिया हिंदुधर्माचा गौरव करीत असून सुधारकांनीं त्याची टवाळी करणें हें अत्यंत अश्लाघ्य होय, असें

विधान करण्यापूर्वी आमच्या धर्माभिमान्यांनी आपला हिंदु धर्म व मिसेस बिझॅट यांचा हिंदुधर्म हे दोन एकच आहेत की काय याचा आधी खुलासा करावा अशी इशारत करून तूर्त हें गंगास्नान आम्ही पुरें करतो.

वेळ मोठी आणीबाणीची आहे, या वेळीं स्तब्ध बसाल तर फसाल

१८-६-९४

ता. २ जून १८९३ रोजी सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांत एकसमयावच्छेदंकरून घेतली जावी म्हणून पार्लमेंट सभेनें जो ठराव पास केला होता, तो अमलांत आणतां येत नाही अशा आशयाचा स्टेट सेक्रेटरीकडून हिंदुस्थान सरकारास खलिता आल्याचें यापूर्वीच वाचकांस माहीत झालें आहे. स्टेट सेक्रेटरीचें असें मत होण्यास माजी व्हाइसराय लॉर्ड लॅन्सडौन यांनीं अशीं काय बलवत्तर कारणें दिलीं आहेत हें त्या वेळीं सदरहू खलित्याचें प्रतिक आमचे पुढें नसल्यामुळें समजण्यास मार्ग नव्हता. हल्लीं हा सर्व खलिता प्रसिद्ध झाला आहे, व त्यांत हिंदुस्थान सरकारच्या बलवत्तर कारणांचाहि समावेश झालेला आहे. हा खलिता किंवा त्यांत नमूद केलेलीं कारणें यांचें विस्तरतः येथें अवतरण करण्याचें विशेषसें कारण आहे असें आम्हांस वाटत नाही. तसें कारणें म्हणजे लोकांस माहीत असलेल्या गोष्टींचाच पुनरुच्चार करण्यासारखें आहे. तथापि मासल्याकरितां म्हणून त्यांतील कांहीं कारणांचा पुढें थोडक्यांत उल्लेख केला आहे. त्यावरून त्यांची बलवत्तरता वाचकांस सहज ताडतां येईल.

ही परीक्षा येथें न घेण्याचें पहिलें कारण असें दिलें आहे कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांची लायकी पाहून त्यांस वाटेल त्या दर्जाच्या जागा देण्यांत येतील म्हणून वेळोवेळीं ब्रिटिश सरकाराकडून वचनें देण्यांत आलीं आहेत म्हणून जें प्रतिपादन करण्यांत येतें, त्याच्या पूर्ततेस हिंदुस्थानांत परीक्षा घेण्याचें मुळीच कारण नाही. बरें, घटकाभर असें कारण आहे असें मानलें, तथापि ती घेण्याच्या मार्गांत अनेक दुस्तर अडचणी आहेत, हें ती येथें न घेण्याचें दुसरें कारण होय. कदाचित् या अपरिहार्य अडचणींचा परिहार करतां आला, तथापि हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था सुयंत्र चालण्यास येथें युरोपियन अधिकाऱ्यांची जी नियत संख्या राखणें अत्यंत अवश्य आहे ती ही परीक्षा या देशीं सुरू केल्यानें मुळीच राखतां येणें शक्य नाही. दुसरें, एखादा नेटिव्ह ही परीक्षा पास झाला म्हणजे तेवढ्यावरूनच त्याची मोठ्या दर्जाचीं कामें करण्यास लायकी ठरते असें थोडेंच आहे. अशांनें वाटेल तो गवत्या गोमाजी अधिकारावर यावयाचा व लोकांच्या मनांत अधिकाऱ्यांविषयी जी सन्मानबुद्धि असणें अवश्य आहे, ती मुळीच राहूं शकणार नाही. परीक्षेवरच लायकी ठरविल्यानें दुसरा असा एक अन्याय होण्याचा संभव आहे कीं, ज्यांना अधिकार गाजविण्याची पूर्वापार संवय झालेली आहे असे मुसलमान, शीख वगैरे लोक ही परीक्षेची कटकट त्यांच्यानें उरकत नसल्यामुळें मोठ्या जागांस नालायक ठरणार व त्यांच्या अनेक गुणांस सरकार आंचवणार. ही परीक्षा येथें न होण्यास आणखीही एक जबरदस्त कारण आहे. तें हें की, ही परीक्षा येथें सुरू केली तर ती पास होणारांची सोय केली पाहिजे. हल्लीं देशांत असलेल्या युरोपियन अधिकाऱ्यांची संख्या कमी करण्याचें तर नांवच काढावयास नको. ते आहेत तोंपर्यंतच राज्याची बळकटी. तेव्हां राहतां राहिले प्रॉव्हिन्शियल सर्व्हिसमध्ये मोठ्या विचारानें घेतलेले नेटिव्ह लोक; व यांस काढावयाचें म्हणजे वचनभंग करून त्यांच्या सर्व भावी आशांवर त्यांस पाणी घालावयास लावलें पाहिजे. एवंच कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी मि. पॉल यांचा ठराव अमलांत आणतां येत नाही हें सिद्ध!

लॉर्ड लॅन्सडौनसारख्या अनुदार प्रकृतीच्या मुत्सद्यास वरील कारणें बलवत्तर वाटलीं किंवा महाबलवत्तर वाटलीं तथापि त्याचें येथें कोणास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. परंतु मि. फौलरसारख्या लिबरल पक्षाच्या मुत्सद्यास तीं तशीं वाटून त्यांच्या जोरावर त्यांनीं पार्लमेंटचा ठराव झुगारून दिला, यावरून लिबरल व कॉन्सर्वेटिव या दोन नावांखालीं मोडल्या जाणाऱ्या लोकांच्या वृत्तींत इंग्लंडांत कितीहि भेद दिसून येत असला, तथापि हिंदुस्थानचा संबंध आला कीं हे सारे आपलें औदार्य खुशाल एका

बाजूस गुंडाळून ठेवून वाटले ती लांछनास्पद गोष्ट करण्यास सहसा मार्गे सरणार नाहीत असे वाटून हिंदुस्थानचे लोक इंग्लिश राष्ट्राच्या बहुगर्वोच्चारित न्यायबुद्धीविषयी साशंक झाल्यावाचून राहतील असे आम्हांस वाटत नाही.

मुसलमान लोकांनी येथे मोठाले दिग्विजय केले आहेत म्हणून ते जर मोठ्या अधिकाराची कामे करण्यास लायक ठरतात तर त्यांस त्राहि त्राहि करावयास लावून अटकेपर्यंत आपला झेंडा नेणारे मराठे त्या कामास नालायक कां ठरावेत? मराठ्यांच्या पूर्वजांनीही बादशाही गाजविली नाही काय? पण या गोष्टी आतां बोलून काय उपयोग! **‘पंके निमग्ने करिणि भेको भवति मूर्धगः’**. असो; अशा प्रकारे एका जातीस व्यर्थ महति देऊन दुसरीचा नाहक पाणउतारा करणे हे **‘दुही माजवा आणि राज्य करा’** या मूर्ख तत्त्वाचा अवलंब करणाऱ्यांस शोभो; परंतु लिबरल पक्षानुयायी म्हणविणाऱ्या फौलरसाहेबांनीही त्यापासून होणाऱ्या घातक परिणामाकडे यत्किंचितही लक्ष न देतां त्यांचीच री ओढावी हे इंग्लिश राष्ट्राच्या औदार्यबुद्धिःहासाचे स्पष्ट निदर्शक होय असे मोठ्या दुःखाने आम्हांस म्हणावे लागते!

त्या खलित्यांत यापूर्वी कधीही स्पष्टपणे बोलून न दाखविलेले असे जे एक अत्यंत भयंकर तत्त्व निःशंकपणे प्रणीत करण्यांत आले आहे, ते वाचून तर प्रत्येक हिंदुस्थानवासीयाचे अंतःकरण निराशेने व त्वेषाने द्विधा झाल्यावाचून कधीही रहाणार नाही. **हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्याच्या बळकटीस युरोपिअन अधिकाऱ्यांची हल्लीं येथे आहे तितकी संख्या तरी अत्यंत अवश्यक आहे** हे महातत्त्व आजपर्यंत अनेक इंग्रजांच्या डोक्यांत भ्रमण करीत होते याबद्दल आम्हांस संशय नाही. परंतु इतक्या स्पष्ट शब्दांनी ते यापूर्वी कधीही सरकारी खलित्यांत नमूद झाले नव्हते. हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ दर्जाच्या जागांवर कोणाचीही नेमणूक होण्यास त्यास इंग्लिश तऱ्हेचे शिक्षण मिळाले पाहिजे व इंग्रजी राज्यव्यवस्था व इंग्रजी परंपरा यांचा त्याच्या मनावर संस्कार झाला पाहिजे इतकीच काय ती आजपर्यंत अट होती; परंतु यापुढे त्या जागांस लायकी प्रस्थापित करण्यास मनुष्य गोऱ्या वर्णाचा युरोपियनच असला पाहिजे. काळ्या वर्णाचा नेटिह विद्यादि सर्व गुणांनी त्या जागांस कितीही लायक ठरत असला तथापि त्याचा रंग गोरा नाही इतक्याच महापातकामुळे तो बहिष्कृत होणार! मोठ्या अधिकाऱ्यांपैकी पांचषष्टांश जागांचा युरोपिअनांकडे कायमचा मक्ता राहिलाच पाहिजे म्हणून जर हिंदुस्थानांत सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा घेता येत नाही, तर त्या संख्येच्या पोटावर पाय आणण्याइतके नेटिह इंग्लंडच्या परीक्षेस जाऊ लागले तर तेथेही त्यांस मज्जाव होणार हे यावरून उघड झालेच. तात्पर्य, ब्रिटिश सरकाराकडून वेळेवेळी मिळालेल्या व राणी सरकारांनी १८५८ च्या जाहिरनाम्यांत दृढीकरण केलेल्या सर्व वचनांस या एका खलित्याने पूर्ण हरताळ लागली हे निर्विवाद आहे. यापुढे आपल्या स्वतःच्या देशाच्या राज्यकारभारांत मोठमोठे अधिकार आपणांस मिळतील ही खोटी आशा नेटिहानीं सोडावी, व शूद्राप्रमाणे नीच सेविवृत्तीनेच तृप्त असण्याची त्यांनी आपणांस संवय लावून घ्यावी; नाही तर ते आपले जीवित व्यर्थ कष्टमय करून घेतील, हे त्यांनी पक्के समजावे; आणि ही नीच सेविवृत्तीच पत्करण्यास जर ते कबूल नसतील तर खुद्द राणीच्या जागी असणाऱ्या स्टेट सेक्रेटरीकडून हिंदुस्थानच्या लोकांविषयी जो बेभरंवसा दाखविण्यांत आला आहे व येथील सर्व लोकांची जी त्यांनी बेअब्रू केली आहे त्याचा योग्य मार्गाने प्रतिकार करण्यास त्या सर्वांनी तयार व्हावे. हिंदुस्थान सरकार व स्टेट सेक्रेटरी हेच काय ते हिंदुस्थानचे शेवटचे नियंते नाहीत; त्यांच्यावर हुकूम चालविण्यास पार्लमेंट सभा अद्याप हयात आहे. स्टेट सेक्रेटरीच्या खलित्याने हिंदुस्थानच्या लोकांप्रमाणे पार्लमेंटचाही उपमर्द केला आहे. तेव्हां या वेळी त्यांच्याकडून आपल्यास विशेषच साह्य मिळण्यासारखे आहे; करितां हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत सर्वांनी जारीने चळवळ करण्यास सुरुवात करून आपला इच्छित हेतू

तडीस जाईपर्यंत अश्रांत ती तशीच चालूं ठेवण्याचा निश्चय केला पाहिजे. प्रसंग मोठा आणीबाणीचा आहे, हें त्यांनीं विसरूं नये.

रास्त गोष्टीस भितो कोण?

११-६-९४

हिंदूमुसलमानांच्या तंट्यासंबंधाने आमचे माजी व्हाइसरॉय **लॉर्ड लॅन्सडौन** यांनी येथून जाण्यापूर्वी जे प्रसिद्ध भाषण केले त्यांत दोन मुख्य मुद्दे होते. पहिला, हिंदूमुसलमानांच्या दंग्याचा आम्ही कोणाची मुरवत न ठेवतां निःपक्षपाताने न्याय करू हा; आणि दुसरा, सरकारी अधिकाऱ्यांपैकी कोणी कोणाला फूस लावण्याचा प्रयत्न करील तर त्याचा सरकार अवश्य विचार करील हा. आमच्या मते या दोन मुद्द्यांपैकी पहिल्या मुद्द्याच्या अनुरोधाने सरकारचे वर्तन चालले आहे असे बहुधा सर्वास कबूल करावे लागले. सरकार या शब्दांत आम्ही या ठिकाणी मुख्यत्वेकरून मुंबई सरकार व हिंदुस्थान सरकार या दोघांचाच अंतर्भाव करतो; कारण इतर सरकारांविषयी आम्हांस चांगली माहिती नाही व त्यांविषयी लिहिण्याचे आम्हांस प्रयोजनही नाही. मुंबईच्या दंग्यानंतर मुंबई सरकाराने जो ठराव प्रसिद्ध केला त्यांत म्हणण्यासारखे वावगे कांहीं नव्हते. तसेच, मुंबई सरकारचे अध्यक्ष या नात्याने लॉर्ड हॅरिस यांनी या गोष्टीविषयी अलीकडे जीं भाषणे केली आहेत त्यांतहि दोष ठेवण्यासारखे कोठे कांहीं आहे असे आम्हांस वाटत नाही. सरकाराकडून जर कांहीं चूक होत असेल तर ती दुसऱ्या मुद्द्याकडे त्यांचे जितके लक्ष जावे जितके जात नाही ही होय. आम्ही गेल्या अंकांत म्हटल्याप्रमाणे पत्रकर्त्यास किंवा इतर खासगी लोकांस विश्वसनीय माहिती मिळविण्याची सारीं द्वारे अनुकूल नसल्यामुळे त्यांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत थोडीबहुत चूक किंवा अतिशयोक्ति होत असेल यांत संशय नाही; पण सरकारच्या ज्या अधिकाऱ्यांवर माहिती मिळविण्याचे काम सोंपविले आहे, व ज्यांना विश्वसनीय माहिती मिळाली आहे, त्यांनीं घाईने अथवा आग्रहाने एक वेळ अंगीकारलेल्या पक्षाच्या समर्थनार्थ “पराचा कावळा करून” हवे तें लिहीत सुटावे, कांही आधार नसतां पाहिजे त्या इसमाची आणि मंडळी ची इज्जत घ्यावी, आणि सरकाराने त्यांचा कांहीच जाब घेऊ नये, हें चांगले नाही. हिंदू मुसलमानांचे तंटे होण्यास शेंकडों कारणे आहेत, हें ठाऊक असून गोरक्षणासारख्या एखाद्या चळवळीशीं जाणूनबजून त्यांचा सारा संबंध लावून देणे हें अत्यंत गर्हणीय कृत्य होय. अशा वर्तनामुळे हे तंटे कमी न होतां उलटे अधिक होत जाण्याचा संभव आहे. गोरक्षणाचा या तंट्याशी अर्थार्थी संबंध नसतां तो आहे असे म्हणणे म्हणजे या खटपटींत पडलेल्या लोकांस तंटेखोर ठरविण्यासारखे होय. अशा प्रकारचा आरोप निष्कारण कोण बरे सहन करील? **सर दिनशा माणिकजी पेटिट**सारख्या राजनिष्ठाला मि. व्हिन्सेन्टसारख्याच्या आरोपांच्या सपाट्यांत सांपडावे लागले, आणि सरकाराने त्याचा कांहीं विचार केला नाही, तर अशांच्या मनांत त्याविषयी तिरस्कार उत्पन्न झाल्यावाचून राहिल काय?

ब्रिटिश अंमलामुळे आमच्याप्रमाणेच मुसलमान लोकांचे स्वातंत्र्य नाहीसे होऊन ते व आम्ही त्यांची प्रजा झालो, व त्या नात्याने आतां आम्हां दोघांत उच्चनीचत्वाचा भाग राहिला नाही हें खरे आहे. पण ही गोष्ट जशी आम्हांस व आमच्या सरकारास समजते त्याप्रमाणे ती मुसलमान लोकांस समजत नाही. ते व आम्ही अगदीं निराळ्या प्रकृतीचे लोक आहो; त्यांच्या व आमच्या विचारांत व आचारांत जमिनअस्मानाचे अंतर आहे; त्यांचा व आमचा इतिहास अगदीं भिन्न आहे; आणि कांहीं केले तरी दोघांचा एक जीव होण्याचा संभव नाही ही गोष्ट त्यांच्या मनांत रात्रंदिवस वागत असावी असे त्यांच्या वर्तनावरून दिसते. हिंदू लोकांस आपण पादाक्रांत करून चारपांचशे वर्षे त्यांवर सार्वभौम सत्ता गाजविली इतकेच नाही, तर त्या अवकाशांत त्यांना अनेक प्रकारे छळले. तेव्हां जर करतां पुढे मागे हिंदू लोकांची हिंदुस्थानांत सरशी होईल तर ते आपल्या दुष्कृत्यांबद्दल आपला सूड उगवतील अशी शंका मनांत येऊन आम्हांस ज्या गोष्टी इष्ट वाटतात त्यांना ते आडवे येत असावे; याशिवाय ते आमच्या राजकीय चळवळीस जो अडथळा करतात त्याचे काय कारण देतां

येईल कोण जाणे. साऱ्याच मुसलमानांचे विचार किंवा वर्तन अशा तऱ्हेचे आहे असें आम्ही म्हणत नाही; पण बहुतेकांचे तसें आहे हें निर्विवाद आहे. पण आमच्या मनांत त्या लोकांविषयी तसा पीळ राहिलेला नाही. वास्तविक पाहतां हिंदूंना मुसलमानांबद्दल खरें बंधुप्रेम उत्पन्न व्हावें हें कांहीं अंशीं अशक्य आहे; कारण व्यवहारांतील शेकडों गोष्टींत यांचें त्यांच्याशीं पटत नाही. एक छत्तीस कोटी देवांच्या मूर्तीपुढें सकाळ संध्याकाळ नाक घासणार, दुसरा अमूर्त मशिदीं गुडघे टेंकून व कासोटा सोडून निराकार एकेश्वराची प्रार्थना करणार; एकाला शेंडी पाहिजे व दाढी नको, दुसऱ्याला दाढी पाहिजे व शेंडी नको; एक जातिभेदाचा दासानुदास होऊन गेलेला, दुसरा पाहिजे त्यांशीं अन्नव्यवहार व शरीरसंबंध करण्यास तयार; एक बायकांना मोकळ्या फिरूं देणार, दुसरा त्यांना कोंडून घालणार; गोवध हिंदूला नको, डुकराच्या नांवाचा उच्चार देखील मुसलमानाला नको; हा त्याच्या सुत्याला हंसणार, तो त्याच्या विधवावपनाची थट्टा करणार; हा लिहिणार डावीकडून उजवीकडे, तो लिहिणार उजवीकडून डावीकडे. तात्पर्य, दोघांच्या चालीरीती अगदीं निराळ्या असून जेते व जित आणि राजे व प्रजा यासंबंधानेही उभयतांचा हजारपांचशें वर्षांचा वांकुडपणा असल्यामुळे, तिऱ्हाइताच्या अमलांत सुद्धां कधीं कधीं ते एकमेकांशीं भांडतात यांत नवल नाही. ब्रिटिश सरकारासारख्या शहाण्यासुर्त्या सरकारानें या साऱ्या गोष्टी ध्यानांत ठेवून कोणाचाहि पक्षपात न करतां ज्याचें वर्तन गैर दिसेल त्याला बेलाशक शिक्षा केली पाहिजे; आणि येथें व विलायतेंत जे थोर मनाचे व दूरदर्शी इंग्रजी अधिकारी आहेत त्यांचें अशाच प्रकारें वर्तन होत आहे हें आम्ही मनापासून कबूल करतो. परंतु आजपर्यंत कोणत्याही राज्यांत ज्या बंडाळ्या किंवा मारामाऱ्या झाल्या त्या **गॅलॅस्टन** किंवा **रिपन**सारख्या लोकांच्या वर्तनानें झाल्या नाहीत; त्याला डिसायली, लिटन अथवा टेंपल यांसारखे कोत्या समजुतीचे राजधुरंधर लागतात! आपल्या अंमलाला शाश्वति आणण्यासाठीं आपण होऊन एकाचा दुसऱ्याशीं तंटा लावून देणें अवश्यक नसलें तरी त्यांचें भांडण आपणांस अपकारक नाही इतकेंच नाही, तर कांहीं अंशीं उपकारक आहे असें यांस वाटतें. तसेंच, प्रसंगविशेषीं मुसलमान लोक आपल्या उपयोगी पडण्यासारखे आहेत. तेव्हां विशेष आयासावांचून त्यांची मैत्री संपादून ठेवतां आली तर तसें करणें आपलें कर्तव्य आहे असें हे समजतात. पण त्यांना हें कळत नाही कीं जेव्हां आम्ही हिंदू लोक ब्रिटिश पलटीणींची पर्वा न करतां ब्रिटिश लोकांच्या हातून आपलें राज्य हिसकावून घेण्यास तयार होऊं तेव्हां त्यांबरोबर त्यांना टेकू देणाऱ्या मुसलमान लोकांचाही समाचार आम्हांस सहज घेतां येणार आहे! जो हिंदू वीरमणि ब्रिटिश लोकांना हिंदूस्थानांतून पिटाळून लावील त्याला, जसा झारनं ज्यू लोकांस रशियांतून घालविण्याचा निश्चय केला तसा त्यानें हिंदूस्थानांतून मुसलमानांस घालविण्याचा निश्चय केला तर कोण अटकाव करूं शकणार आहे! पण हें घडून येणारा सुदिन किंवा दुर्दिन फार दूर आहे! ब्रिटिश राज्याचें चिरस्थायित्व चिंतणाऱ्यास सुद्धा आजपासूनच त्यांच्या प्रतिकारार्थ संशयास्पद उपाय करण्यास लागण्याची गरज नाही! सध्यां राज्यांत शांतता कशानें राहिल, व सर्व प्रजेचें प्रेम राज्यकर्त्यावर कसें बसेल आणि ती राजनिष्ठ कशी होईल हें पहाणें आणि तदनुसार वर्तन करणें हेंच आम्ही निदान वर्तमान ब्रिटिश राज्यकुशलतेचे आणि राज्यनीतीचें मुख्यांग समजतो. अशा रीतीनें अंमल करतां करतां ब्रिटिश पातशाहीवर जो प्रसंग गुदरणार असेल त्याचा हवाला दैवावर अथवा देवावर सोंपविणें आम्हांस युक्त दिसतें!

मुसलमान लोकांत प्रतिष्ठेखोरपणा, आळस, चैन करण्याची अतोनात हौस, धर्माचा अतिशय अभिमान, आणि क्षुल्लक कारणावरून हातघाईस येऊन जिवावर उठण्याचे खुलें धैर्य इत्यादि अवगुण बऱ्याच अंशानें वसत आहेत व त्यामुळे ब्रिटिश सरकारच्या अंमलापासून हिंदू लोकांनीं जितका आपला फायदा करून घेतला आहे तितका त्यांस घेतां आला नाही, हें जें अनेक इंग्रज लोकांचें म्हणणें आहे त्यांत सत्याचा बराच भाग आहे असें आम्हांस वाटतें; आणि मुख्यत्वेकरून याच कारणामुळे राष्ट्रसभेला कायदेकौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद असण्याला, आणि एकाच वेळीं येथें इंग्लंडांत सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा घेण्याला, ते

प्रतिकूल असले पाहिजेत. ज्यांत हिंदू लोकांचा फायदा त्यांत आपलें नुकसान आहे असा त्यांपैकीं पुष्कळांचा गैरसमज होऊन गेला असल्यामुळें ते शुष्क कारणावरून त्यांशीं तंटा करण्यास प्रवृत्त होत असावे यांत संशय नाही. मुसलमानांनीं व ख्रिस्त्यांनीं आजपर्यंत काय थोड्या गाई मारल्या? जर ख्रिस्ती लोकांना गाई मारण्याच्या कार्मीं आम्ही अडथळा करीत नाही तर मुसलमानांसच तो आम्ही कशासाठीं करूं? व तो करून आमचें चालेल तरी कसें? गाईच्या अंगीं कांहीं नैसर्गिक पवित्रता आहे आणि म्हणूनच तिला मारूं नये असें ज्यांचें म्हणणें असेल तें ते खुशाल म्हणोत. आम्ही फक्त तिच्या उपयोगाकडे पाहुन तिचें आणि तिच्या संततीचें योग्य मार्गानें होईल तितकें संगोपन करणें अवश्य आहे असें म्हणतो. गोरक्षक मंडळीचें कोणतें करणें प्रशस्त नाही हें आम्ही मागें एका प्रसंगी लिहून गेलोंच आहों, व त्यांत यत्किंचित फेरफार करण्याची आमची इच्छा नाही, पण राजमान्य मार्गानें गाईचें व बैलांचें संरक्षण करून शेतीचें उत्पन्न आणि घरांतील दूधदुभतें वाढविण्यास आम्हांस कोणीही अडथळा करू शकत नाही, व त्यासंबंधानें आम्ही कोणाचीहि भीति बागळण्याची गरज नाही. ज्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांना मुसलमानांची विशेष कळकळ येत असेल त्यांनीं त्यांना पाहिजे तर स्वतःचे पगार लावून द्यावे; पण गरीब हिंदूंवर त्यांचेसाठीं विनाकारण इतराजी करूं नये; कारण, हिंदु हा जरी पराकाष्ठेचा कृतज्ञ, राजनिष्ठ व शांतिप्रिय प्राणी आहे; तरी अन्यायाचा अतिरेक झाला असतां त्यांचे सुद्धां स्वस्वामित्व नाहीसें होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे हें असल्या अधिकाऱ्यांनीं हमेशा ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

“प्रो. जिनसीवाल्यांपेक्षां सुधारकच बरे!”

२-७-९४

प्रो. जिनसीवाले यांची सनातन हिंदुधर्मसुधारणेसंबंधाने सध्यां येथे जी व्याख्यानमाला सुरू आहे तिच्या योगाने ते आमच्या धर्माभिमान्यांचे शत्रुत्व संपादन करून त्यांच्याकडून आपली चांगली संभावना करून घेणार अशी जर त्या मालेच्या पुष्पावरून कोणी अटकळ बांधली असेल तर ती मुळीच चुकली नाही असें गेल्या आठवड्याचीं येथील धर्माभिमानी पत्रे वाचून त्यास सहज कळून येण्यासारखे आहे. आणि या मालेच्या परिमलाने आमच्या धर्माभिमान्यांचीं डोकीं भणाणून जावीत याचेंही आम्हांस आश्चर्य वाटत नाही. “झांकली मूठ सव्या लाखाची” म्हणतात तशी आपल्या सांप्रतच्या धर्माचारांची स्थिति आहे. ती एकदां उघडली कीं, त्यांचा अगदीं बोजवारा उडून जाणार, हें समजण्याइतकी धूर्तता आमच्या धर्माभिमान्यांत अद्याप वास करीत आहे, याबद्दल आम्हांस संशय नाही. प्रो. जिनसीवाले उपदेश करतात त्याप्रमाणें प्रत्येक आचाराचा मूळ उद्देश व प्रत्येक मंत्राचा अर्थ जाणून घेण्याची इच्छा एकदां त्यांच्या श्रोत्यांत उत्पन्न झाली कीं, सध्यांचा वेडगळ धर्माचार ‘राम’ म्हणणार हें उघड उघड दिसत आहे. तेव्हां प्रो. मजकूर हे धर्मसुधारक नसून धर्मविध्वंसक आहेत असें आजच्या धर्माभिमान्यांस वाटल्यास त्यांत त्यांचा दोष नाही. संध्या संस्कृतांत असून तिचा कोणास अर्थ कळत नसल्यामुळे ज्या श्रद्धेनें लोक ती करतात, त्याच श्रद्धेनें तिचा अर्थ कळल्यावरही, ते ती करतील किंवा त्यांनीं ती करावी असें प्रो. मजकुरांचें मत आहे. पण अशी आशा करणें म्हणजे काळोख व प्रकाश हे दोनही एकाच ठिकाणीं नांदावेत अशी वेडगळ आशा करण्यासारखेंच आहे. वेदाच्या आज्ञा सर्वांनीं पाळाव्या म्हणून प्रो. मजकूर उपदेश करतात खरा; परंतु त्याबरोबरच ते तुमच्या आमच्यासारख्या माणसांनींच लिहिले आहेत, ते ईश्वरकृत आहेत ही समजूत अगदीं चुकीची आहे, असेंही ते आग्रहपूर्वक श्रोत्यांस सांगत असतात, व आपलें म्हणणें सप्रमाण रीतीनें सिद्ध करून देण्याचाही यत्न करतात. आतां त्यांचा हा प्रयत्न एकदां सिद्धीस गेला—तो जाईल याबद्दल आम्हांस जर संशय नाही—म्हणजे मग हल्लींप्रमाणें सर्वांकडून बिनतक्रार वेदाज्ञापालन होणें सर्वस्वीं अशक्य आहे ही धर्माभिमान्यांची भीति कोण खोटी म्हणेल? वेद जर आमच्यासारख्या माणसांनींच केले आहेत, जर आम्हीं त्यांचेच कां म्हणून ऐकावे! आम्हांस योग्य वाटेल त्या मार्गाचा आम्हीं कां अंगीकार करूं नये? असा साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होणार व वेदाच्या आज्ञा वेदांतच रहाणार हें उघड आहे. आमच्या प्रोफेसर साहेबांस जातिभेदाची संस्था मोठ्या शहाणपणाची वाटते. पण तिला वेदांत आधार आहे किंवा ती ईश्वरकृत आहे असें म्हणणें म्हणजे निवळ लबाडी आहे, ही गोष्ट ते श्रोत्यांपासून चोरून ठेवीत नाहीत इतकेच नाही, तर उलट तिच्या खोटेपणाबद्दल आधारावर आधार काढून दाखवितात. आतां प्रोफेसर म्हणतात त्याप्रमाणें जातिभेद जर ईश्वरकृत नाही, व यासंबंधानें त्यांचा आमचा मुळींच मतभेद नाही, तर मग जातिभेदाच्या अटी तरी सर्वांनीं कां पाळाव्या? आमचे प्रोफेसर शूद्रास सांगणार कीं, “बाबारे, सर्वच ईश्वरप्राप्तीचे पाठीमागे लागल्यास मग धान्य कोणी उत्पन्न करावें? ईश्वरभक्त झाला तरी त्याला खायला प्यायला पाहिजेच; करितां ब्राह्मणास ईश्वरप्राप्तीचें साधन करूं दे व तूं त्याच्याकरितां धान्य उत्पन्न करीत जा. अशी कांहीं व्यवस्था आपण ठरविली नाही तर मग कोणाचाच पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीसा होईल, परस्परांत विनाकारण चढाओढ लागेल व युरोपप्रमाणें येथेही सोशियालिस्टांचा सुळसुळाट होईल.” हा उपदेश दिसायला बरा दिसतो, पण त्यावर प्रोफेसर मजकुरांस शूद्रांकडून असें उत्तर येण्याची भीति आहे कीं, “महाराज, आपण म्हणतां तें सर्व खरें; परंतु आजपर्यंत माझ्या बापआज्यांनीं धान्य पिकवून हल्लीच्या ब्राह्मणांच्या बापआज्यांस जर ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग खुला ठेवला होता, तर हल्लीच्या ब्राह्मणांनीं व त्यांच्या मुलाबाळांनीं धान्य पिकवून आम्हांस व आमच्या मुलाबाळांस ईश्वराराधनेचा आनंद कां अनुभवूं देऊं नये?” असें उत्तर आलें असतां

प्रोफेसरसाहेब निरुत्तरच बसणार कीं नाहीं? तात्पर्य काय कीं, प्रोफेसरमजकूर आपल्या श्रोत्यांस जो उपदेश करीत असतात तो अगदी खऱ्या भावानें करीत असतात याबद्दल जरी आम्हांस संशय नाही, तथापि त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वेदाचें पौरुषेयत्व एकदां लोकांच्या चांगलें मनांत ठसलें व सध्यांचें भारवाहकत्व जाऊन आपण जें काय म्हणतो, त्याचा अर्थ जाणून घेण्याची लोकांस खरोखर इच्छा झाली कीं, त्यांस आशा आहे त्याप्रमाणें सनातन हिंदुधर्माचा पाया दृढ न होतां तो उलट अधिकाधिक खचतच जाणार ही धर्माभिमान्यांची भीतीच खरी ठरते; व हीं त्यांची भीति जर खोटी नसेल तर “जिनसीवाले हे कर्मनिष्ठ सुशील ब्राह्मणाचें सोंग घेऊन आमच्या लोकांस निव्वळ फसविण्याचा उद्योग करीत आहेत, त्यांच्या पेक्षां स्वधर्मनिष्ठेची किंवा ब्राह्मणाच्या षट्कर्माची मुळीच पर्वा न करणारे सुधारकच बरे!” असे त्यांच्याकडून उद्गार निघावेत यांतही आश्चर्य नाही. आमचें धर्माभिमानी म्हणतात त्याप्रमाणें प्रो. जिनसीवाल्यांच्या व्याख्यानांनीं आमची तरुण पिढी बिघडत आहे असें जरी आम्हांस वाटत नाहीं, तथापि या त्यांच्या व्याख्यानापासून सनातन हिंदु धर्मास बळकटी येण्याचें एका बाजूस राहून सुधारकांचेंच ते सारथ्य करीत आहेत हा धर्माभिमान्यांचा त्यांजवरील आक्षेप मात्र वस्तुस्थितीस धरून आहे हें आम्हांस प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे.

असो; जातां जातां आमच्या धर्माभिमान्यांसही मित्रभावानें दोन शब्द सांगण्याची आम्ही परवानगी घेतों. प्रो. जिनसीवाल्यांच्या भाषणापासून त्यांस अनिष्ट असेच परिणाम होणार हें जरी खरें आहे, तथापि ते यापुढें टाळूं म्हटल्यानें टळणारे नाहीत. वेदांचें ईश्वरप्रणीतत्व नष्ट झाल्यावर धर्मदृष्टीनें त्यांची किंमत कमी झालीच पाहिजे हें जरी निर्विवाद आहे तरी यापुढें तें कायम राहणें अशक्य आहे. तें कायम राखण्याकरितां हातास येईल तो गवत्या गोमाजी पुढें करण्याचा जो तुम्ही प्रयत्न चालविला आहे, तो तर बुडता मनुष्य जसा काडीचाही आश्रय करण्यास धडपड करीत असतो, त्यापैकीच आहे हें तुम्हांस न सांगतांही कळण्यासारखें आहे. परंतु या कामाकरितां तुम्ही कितीही मोठा नाणावलेला शास्त्री आणला, तथापि त्याच्या तर्कशास्त्रासच या मनुंत अधिक मान मिळणार हें तुम्हीं निश्चयानें समजा. परवांच्या व्याख्यानाचे वेळीं त्यांनीं जो तुम्हांस सदुपदेश केला त्याचें तुम्ही जितकें मनन कराल तितकें थोडें आहे. त्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टींत आम्हांस एक अक्षरही वावगें दिसत नाही. बाबावाक्यास चिकटून बसून तुम्ही आपलें स्वतःचें नुकसान मात्र करून घेत आहां हें खोटे आहे काय? शहाणे असाल तर कालाचा ओघ मनांत आणून त्याच्याबरोबर पुढें जाण्यास तयार व्हा. त्या ओघास विरोध करणें तुमच्या शक्तीपलीकडची गोष्ट आहे. उगाच जिवाला शीण कां देतां? पुनर्विवाह शास्त्राधार नाही म्हणून तुम्ही आज इतके दिवस हट्ट धरून बसलां, त्याचा काय उपयोग झाला? तुमच्या शास्त्रार्थास न जुमानतां एका मागून एक पुनर्विवाह होत आहेत कीं नाहीत? वरच्यासारखे प्रश्न आमच्या सारख्यांनीं तुम्हांस केल्यास त्यांत नवल नाही; परंतु प्रो. जिनसीवाल्यांसारख्यांकडूनही ते तुम्हास व्हावेत ही गोष्ट कालाचा प्रवाह कोणत्या दिशेनें वहात आहे याची उत्तम व्यंजक आहे. तेव्हां या सर्व गोष्टी मनांत आणून भवितव्यतेशीं टक्कर देण्याचा वृथा प्रयत्न आतां तुम्ही सोडून द्या. असें कराल तरच त्यांत तुमचा बोज राहील, नाहीतर प्रत्यक्ष पोटच्या मुलांकडून आपली विटंबना करून घेण्याचा अत्यंत खेदास्पद प्रसंग तुमच्यावर आल्यावांचून रहाणार नाही, हें पक्कें ध्यानात ठेवा.

उघड अन्यायाचें निःशंक मंडन

३०-७-९४

हौस ऑफ लॉर्ड्समध्ये चालू महिन्याच्या विसाव्या तारखेस हिंदुस्थानच्या तिजोरीची स्थिति व कापसावरील जकात यासंबंधाचा प्रश्न निघाला होता. त्यावेळीं झालेलीं भाषणें अद्याप समग्र वाचावयास मिळालीं नाहींत. तथापि प्रसिद्ध झालेल्या तारांवरून सरकारानें उघड उघड अन्याय करण्याचा जो क्रम अलीकडे सुरू केला आहे, इतकेंच नव्हे, तर आपण करतो हा अन्याय आहे असें उघडपणें कबूल करूनही सरकाराकडून त्याचें जें निःशंकपणें मंडन होऊं लागलें आहे, तें पाहून हिंदुस्थानच्या भावी सुस्थितीबद्दल मोठी भीति उत्पन्न झाल्यावांचून रहात नाहीं. इंग्लंडांत हिंदुस्थानासंबंधानें कोठें हूं कीं चूं झालें कीं लागलीच त्याची वार्ता या देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत पसरत असते ही गोष्ट इंग्लंडांतील लोकांस, विशेषकरून मुत्सद्दी मंडळींस अवगत नसेल अशी कल्पना करणें अर्थातच हास्यास्पद होईल. आपल्या तोंडून जे जे उद्गार निघतात ते सर्व थोड्याच अवकाशांत हिंदुस्थानांतील पत्रांच्या द्वारे सर्व लोकांस अक्षरशः जाहीर होत असतात हें त्यांस चांगलें माहीत असलें पाहिजे; परंतु त्यांचीं भाषणें वाचलीं म्हणजे असें म्हणावें लागतें कीं, एक तर तीं करतें वेळीं त्यांस वरील गोष्टीची विस्मृति पडत असावी किंवा आपल्या उद्गारांचा हिंदुस्थानांतील लोकांच्या मनावर काय परिणाम होईल याविषयी ते अगदीं बेफिकीर तरी असले पाहिजेत, कसेंही असो; एकंदरीत ही स्थिति बरी नाहीं व ती सुधारण्याचा लवकरच प्रयत्न न झाल्यास त्यापासून अनिष्टकारक परिणाम होतील अशी जबर भीति उत्पन्न होते.

असो; वर दर्शविलेल्या प्रश्नांसंबंधानें वादास आरंभ हिंदुस्थानचे माजी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड लॅन्स डौन यांचेकडून झाला. त्यांनीं प्रथम असा प्रश्न केला कीं, आयात मालावरील जकातींत इंग्लिश कापडाचा समावेश करण्याच्या कामीं हिंदुस्थान सरकारास मनाई करण्याचा अजूनही ब्रिटिश सरकारचा विचार आहे कीं काय? यासंबंधानें बोलत असतां ते म्हणाले कीं, “ब्रिटिश कॉलनीमधील लोकांस आपल्या व्यापाराच्या रक्षणार्थ इंग्लंडच्या किंवा परदेशच्या मालावर जकात बसविण्याच्या बाबींत पाहिजे तितक्या सवलती असून हिंदुस्थानास मात्र यासंबंधानें कोणताही अधिकार नसावा हें चमत्कारिक आहे.” यावर अंडर सेक्रेटरी लॉर्ड रे यांनीं सांगितलें कीं, “हिंदुस्थानाविषयीं अगदीं ताज्या मिळालेल्या माहितीवरून पहातां हिंदुस्थानच्या तिजोरीची स्थिति हल्लीं अधिक समाधानकारक आहे असें दिसतें. हिंदुस्थानच्या हितास धोका बसण्यासारखी गोष्ट कधींही केली जाणार नाहीं; परंतु कापडावर जकात बसवावी कीं नाहीं हा प्रश्न मोठ्या विचाराचा आहे व त्याचें एकदम उत्तर देतां येणें शक्य नाहीं.” या प्रश्नोत्तरानंतर माजी सेनापति लॉर्ड रॉबर्ट स् यांनीं आपला असा अभिप्राय दिला कीं, “कापडाच्या मालावर जकात बसविण्याची हिंदुस्थान सरकारास मनाई करण्याच्या कामीं ब्रिटिश सरकारानें हिंदुस्थानचें हिताहित मुळींच लक्षांत घेतलें नाहीं असें हिंदुस्थानांत सर्व लोकांचें मत झालें आहे, व असें मत होऊं देणें इष्ट नाहीं. शिपाई या नात्यानें माझे कोणी मत विचारल्यास मी असें निश्चून सांगेन कीं, हिंदुस्थानांतील सैन्याचें वर्चस्व अबाधित कायम राखणें हेंच त्या देशाच्या स्थितीस अवश्यक आहे. परंतु हिंदुस्थानांत कांहीं दिवस राहिलेला इंग्रज या नात्यानें मला असें म्हटलें पाहिजे कीं, ब्रिटिश राज्याच्या न्यायीपणाविषयीं हिंदुस्थानच्या प्रजेच्या मनांत जो दृढ भरंवसा आहे तो कोणत्याही रीतीनें ढळूं दिला असतां त्याचे अत्यंत भयंकर परिणाम झाल्यावांचून रहाणार नाहींत.” यानंतर माजी स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किंबर्ले यांनीं जें भाषण केलें तें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे व त्याच्यावरच आमचा मुख्य कटाक्ष आहे. लॉर्डसाहेब म्हणाले कीं कापडावरील जकातीसंबंधानें उगाच पराचा कावळा करण्यांत आला आहे. ग्रेट ब्रिटननें आपल्या स्वतःच्या हिताकडे दृष्टी देणें हें त्याचें मुख्य कर्तव्य होय. हिंदुस्थानच्या हिताकडे लक्ष देऊं नये असें मी म्हणस नाहीं. परंतु तें देतांना इंग्लंडनें आपल्या

स्वतःच्या हिताविषयीं डोळ्यांत तेल घालून जागण्याचाही त्यास पूर्ण हक्क पोंचतो. सरकारचा एकंदरीत असा अभिप्राय पडला की हिंदुस्थानच्या जमाखर्चात जरी तूट आली आहे, तथापि ती तशीच राहू देऊन पुढे काय अनुभव येतो हें पाहून मागाहून कापडावर जकात बसविणें न बसविणें याचा निर्णय करावा. आतां हा सरकारचा ठराव हिंदुस्थान सरकार व इंडिया कौन्सिल या दोघांच्याही अगदीं इच्छेविरुद्ध होता ही गोष्ट मला कबूल केली पाहिजे.” इतकें सांगून कापडावरील जकातीविरुद्ध लॅकेशायरच्या लोकांनीं कशी चळवळ केली याचें लॉर्डसाहेबांनीं वर्णन केलें व नंतर त्यांनीं आपलें असें मत दिलें कीं, “ब्रिटिश सरकारानें कापडावरील जकातीसंबंधानें जो ठराव केला, त्याच्या उलट जर ठराव करण्यांत आला असता, तर त्यापासून इंग्लंड व हिंदुस्थान यांच्या परस्पर संबंधांत मोठा बिघाड झाला असता. आतां फिस्न ही जकात बसवावी कीं नाही याचें आज उत्तर देतां येण्यासारखें नाही. हिंदुस्थान सरकारास तसें करण्याची अवश्यकता आहे असें वाटल्यास त्यांनीं फिस्न आपलें म्हणणें ब्रिटिश सरकारास कळवावें व मग पुढें काय करावयाचें याबद्दलचा ब्रिटिश सरकाराकडून विचार होईल. पुढें काय होईल आणि काय नाही याचा निश्चय आज करणें मुळीच शक्य नाही. आतां केवळ हिंदुस्थानचेंच हित साधणें हें जरी आमचें कर्तव्य नाही, तथापि अगदीं आणीबाणीची वेळ येईल तर मात्र हिंदुस्थानचा तरणोपाय कशांत आहे हें प्रथम पहाणें अवश्य होईल.”

लॉर्ड किंबर्ले यांच्या वरील भाषणाचा इत्यर्थ इतकाच आहे कीं, हिंदुस्थानास घोर लागून त्याच्या नाड्या जोपर्यंत अगदीं आंखडून गेल्या नाहीत तोपर्यंत आम्ही त्याच्या हिताहिताची विशेष फिकीर करणार नाही; आम्ही आपलें सारें लक्ष इंग्लंडच्या खऱ्या किंवा काल्पनिकही फायद्याकडे मात्र पोंचवणार; आणि यापुढें हयगय केली असतां हिंदुस्थान खचित राम म्हणणार असें जेव्हां खात्रीपूर्वक दिसून येईल, तेव्हा मात्र आम्ही आपली स्वार्थबुद्धी कांहींशी आवरून धरून हिंदुस्थानच्या तरणोपायाच्या शोधास लागूं! हिंदुस्थानाच्या प्राणांतसमयीं तरी इंग्लंड त्यास अंतर देणार नाही हें तरी त्यांचें महद्भाग्य समजलें पाहिजे! हिंदुस्थान अगदीं धुळीस मिळाला तरी आम्ही आपलें स्वतःचें हितच साधणार असें जरी आज इंग्लंडनें म्हटलें तरी त्याच्या तोंडास हात लावण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही. तेव्हां तसें इंग्लंड म्हणत नाही हा काय त्याचा हिंदुस्थानावर थोडा उपकार आहे?

असो; आयात मालामध्ये कापडाचा समावेश न करण्यांत इंग्लंडनें कसा धडधडीत अन्याय केला आहे ही गोष्ट खुद्द अँग्लो-इंडियन पत्रकारांनींही यापूर्वीच व्यक्त केलेली आहे. कापडावर जकात बसविल्यानें हिंदुस्थानची सर्व तूट भरून येत असून त्यापासून मंचेस्टरवाल्यांचें काडीइतकेंही नुकसान होण्याचा संभव नाही, हेंही आज निर्विवाद सिद्ध झालें आहे. तेव्हां अशा स्थितींत केवळ पांच पंचवीस मतांच्या रक्षणार्थ ब्रिटिश सरकाराकडून या कामीं असा उघड अन्याय व्हावा—व तोही लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असतांना घडावा—हें आधीं इंग्लंडच्या श्रेष्ठ नांवास काळिमा आणणारें आहे; आणि असें असून झालेल्या चुकीबद्दल मनापासून खेद प्रदर्शित न करतां व ती दुरुस्त करण्याच्या प्रयत्नास न लागतां लॉर्ड किंबर्लेसारख्या मुत्सद्यांनीं तिचें निःशंक मंडन करण्यास उद्युक्त व्हावें हें तर उघड झालेल्या उघड अन्यायाहूनही अधिक गर्हणीय होय यांत संशय नाही. हीं अरेरावीपणाची स्थिति यावच्चंद्रदिवाकरौ अशीच चालणें सर्वथा अशक्य आहे; आज ना उद्यां इंग्लंडास आपल्या हिंदुस्थानविषयक राज्यनीतींत फरक करावा लागेल, याबद्दल आम्हास मुळीच संदेह नाही. दुःखाची गोष्ट इतकीच कीं, अनेक श्रेष्ठ मुत्सद्यांनीं आपल्या उदास राजनीतीनें इंग्लंडच्या न्यायीपणाविषयीं व औदार्यबुद्धीविषयीं लोकांच्या मनांत जो दृढ विश्वास उत्पन्न केला आहे त्यास मात्र या योगानें धक्का बसण्याची भीती आहे.

सुधारणा—विभाग समाप्त

परिशिष्टे

१. निबंधशीर्षकांची सूची

टीप :- खाली **आगरकर-वाङ्मय**, खंड १ व खंड २ यांतील निबंधांचे पृष्ठांक दिले आहेत. त्यांत खंड १ मधील निबंधांचे केवळ पृष्ठांक दिले असून खंड २ मधील पृष्ठांकांपूर्वी '२' हा खंडदर्शक अंक घातला आहे. उदा. २-१६३ म्हणजे खंड २, पृष्ठ १६३.

१. अजून तरी सावध व्हा
२. अंडीं खाण्यास काय हरकत आहे?
३. अति तृष्णा न कर्तव्या चक्रं भ्रमति मस्तके
४. अथ आचारप्रकरणम्
५. अद्यापि राष्ट्रसभेचें काम झालें नाहीं
६. अनाथाचा वाली कोणी नाहीं
७. अफूचें कमिशन-१
८. अफूचें कमिशन-२
९. अफूचें कमिशन एकदाचें बसलें!
१०. अलंकारमीमांसा
११. अशानें निभाव कसा लागेल?
१२. अशी वेळ कधीं आली नव्हती
१३. आडांत असेल तर पोहोऱ्यांत येईल
१४. आणखी एक मुद्दा
१५. आणखी एक शहाण्याचा कांदा
१६. आतां धर्माभिमानी स्वतःच वेगळी जात करणार म्हणतात!
१७. आतां मात्र खचित होणार (काय? संमतीचा कायदा!!)
१८. आतां राष्ट्रसभेचें काय होणार?
१९. आत्मा व पिशाच
२०. आपल्या हातानें आपल्या पायावर दगड
२१. आमचा अफूचा व्यापार
२२. आमचा व्यापार वाढणार कसा?—१
२३. आमचा व्यापार वाढणार कसा?—२
२४. आमची एक दुष्ट खोड—आळस
२५. आमचें अजून ग्रहण सुटलें नाहीं

२६. आमचें काय होणार?
२७. आमचे दोष आम्हांला कधीं दिसूं लागतील?
२८. आमच्या स्त्रियांचा पेहराव—१
२९. आमच्या स्त्रियांचा पेहराव—२
३०. आम्हां पुरुषांचा पेहराव—१
३१. आम्हां पुरुषांचा पेहराव—२
३२. आम्हां पुरुषांचा पेहराव—३
३३. आम्हां पुरुषांचा पेहराव—४
३४. आम्हां पुरुषांचा पेहराव—५
३५. आम्हां पुरुषांचा पेहराव—६
३६. आम्हांला 'हलकट' कां म्हटलें?
३७. इंग्रजी राज्याची उलट बाजू अथवा आमचें घोर दारिद्र्य
३८. इंग्लिश राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाहीं
३९. इंडिया कौन्सिल्स ॲक्ट व तत्संबंधानें होऊं घातलेले विचार
४०. इति श्रीचहाग्रामण्यप्रकरणं समाप्तम्
४१. इष्ट असेल तें बोलणार व साध्य असेल तें करणार
४२. उघड अन्यायाचें निःशंक मंडन
४३. उपायन, कर व बलिदान
४४. कमिशन नेमलें पाहिजे
४५. करून कां दाखवीत नाही?
४६. कायदा मागतां ते जात कां करीत नाहीं?—१
४७. कायदा मागतां तें जात कां करीत नाहीं. ?—२
४८. खुळे रे खुळे! अथवा बहिष्काराचें शुष्क अवडंबर
४९. गंधलेपन
५०. गुलामांचें राष्ट्र
५१. गृहकृत्य बजावण्यास तरी पात्रता आली पाहिजे
५२. ग्रामण्यप्रकरण
५३. घटस्फोट अथवा काडीमोड
५४. घ्या, पण त्याला कांहीं धरबंध असूं द्या!
५५. जात कां करीत नाही?
५६. जावई पाहुणा आला म्हणून टोणगा पान्हवेल काय?
५७. जीवनार्थ कलह व सुधारणा

५८. तर मग जुन्यांचे पुढारी असावे तरी कसे?
५९. तरुण सुशिक्षितांस विज्ञापना
६०. तीन अर्थशास्त्रे—१
६१. तीन अर्थशास्त्रे—२
६२. तुम्ही कोण?
६३. थडगीं आणि देवळें
६४. दाखविरुद्ध अफू अथवा हलवायाचे दुकानावर ब्रह्मार्पण
६५. देवता
६६. देवतोत्पत्ति
६७. देवतोत्पत्तीविषयीं शेवटचे चार शब्द
६८. धर्मकल्पना आली कोठून?
६९. धर्मग्लानीबद्दल उपरति—१
७०. धर्मग्लानीबद्दल उपरति—२
७१. धर्मसंग्राम अथवा गृहकलह
७२. धर्माचा सुकाळ व बकऱ्यांचा काळ
७३. न करत्याचा वार शनवार
७४. नाकावरून जात काढणें
७५. निदान हात आणि तोंड तर आंखडाल!
७६. पहिले पुजारी मृतांचे आप्त
७७. पांचजन्याचा हंगाम
७८. पुजारी व पंचाक्षरी
७९. पुण्याची प्रकृती व गवताच्या गंजी
८०. पुण्याचे लोकांनों, सावध व्हा, सावध व्हा
८१. प्राथमिक शिक्षण सरकारचें अवश्य कर्तव्य आहे
८२. प्रियाराधन
८३. प्रोफेसर जिन्सीवाल्यांपेक्षा सुधारकच बरे!
८४. प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार—१
८५. प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार—२
८६. प्रेतक्रिया व प्रेतसंस्कार—३
८७. फेरजमाबंदी आणि लष्करी खर्च
८८. बंधनें कोण व कोणतीं घालणार?
८९. बहिष्कृतांनीं बहिष्कार घालावा हा चमत्कार नव्हे काय?

९०. बोलके सुधारक, वागते सुधारक व सुधारणानिंदक
९१. भांडवल गेलें; व्यापार गेला!
९२. भारतीय कलांचें पुराणत्व—१
९३. भारतीय कलांचें पुराणत्व—२
९४. भारतीय कलांचें पुराणत्व—३
९५. भारतीय कलांचें पुराणत्व—४
९६. भेटी, देवदर्शनें, यात्रा
९७. मराठींत चांगले ग्रंथ कां होत नाहीत?
९८. महाराष्ट्रीयंसां अनावृत पत्र
९९. मि. अशबरनर आणि अनाथ हिंदु विधवा
१००. मिसेस बिझंट आणि गंगास्नान
१०१. मुलांइतकीच मुलींच्या शिक्षणाची आवश्यकता
१०२. मूर्तिपूजेचा उद्भव
१०३. मूर्तिपूजेचा प्रकार
१०४. मृतात्म्यांची दिनचर्या
१०५. मूळ पाया चांगला पाहिजे
१०६. म्हणण्यासारखा उपयोग नाही
१०७. याचें कारण स्वार्थपरायणता
१०८. यांत कांहीं फायदा नाही
१०९. यांत दोषी कोणीच नाही
११०. यांना कोणी विचारता नाही काय?
१११. राजकीय संविधानाचें अपायकारकत्व
११२. राजकीय संस्थांविषयीं सामान्य विचार
११३. राज्यकर्त्यांनो, “लोभमूलानि पापानि” हें वचन नित्य ध्यानांत ठेवा
११४. राष्ट्रसभा बंद ठेवतां कामा नये
११५. रास्त गोष्टीस भितो कोण?
११६. रेल्वे कंपन्या व लोक
११७. रेल्वे कंपन्या व रेल्वेकडील नोकर
११८. लोकमतांतर
११९. लोकशिक्षणावर गदा
१२०. वडीलपणाचे हक्क
१२१. वल्लभोपासना

१२२. वाचाल तर चकित व्हाल
१२३. विजयलांछनें
१२४. विवाहकाल व संभोगकाल
१२५. विवाहनिराकरण अथवा घटस्फोट
१२६. वेळ मोठी आणीबाणीची आहे, यावेळीं स्वस्थ बसाल तर फसाल
१२७. वेळेवर सूचना
१२८. व्यवच्छेदन
१२९. शनिदेव ऊर्फ साडेसातीचा देव
१३०. शहाणे असाल तर आमचे ऐका
१३१. शहाण्यांचा मूर्खपणा अथवा आमचे प्रेतसंस्कार
१३२. शिक्षणाबद्दल सक्ती करावी काय?
१३३. शेतपेढ्या काढाव्या
१३४. शेतपेढ्या—१
१३५. शेतपेढ्या—२
१३६. शेळी जाते जिवानिशीं, खाणारा म्हणतो वातड!
१३७. सणांचा व खेळांचा न्हास
१३८. समजत नाहीं तें हें
१३९. समाजोत्कर्षाचा एक मुख्य घटक
१४०. संमति बिलास धर्मशास्त्र बाधक नाही
१४१. संमतीचें वय आणि जुन्या लोकांचा खोटेपणा
१४२. सरकार व रेल्वेकंपन्या
१४३. सरकार व व्यापारवृद्धि
१४४. सर्व जगाचें नेतृत्व फुकाचें नाही
१४५. सामाजिक घडामोड
१४६. सामाजिक सुधारणा आणि कायदा
१४७. सामाजिक सुधारणा परिषदेचे निंदक
१४८. सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल (सांप्रतकाल)
१४९. सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल
१५०. सामाजिक स्थिति आणि गति
१५१. सामाजिक स्थित्यंतरे
१५२. सुधारक काढण्याचा हेतु
१५३. सुधारकालाच दोष कां?

१५४. सुधारणा आणि कलह
१५५. सुधारलेले कोण?
१५६. सोंवळ्या—ओंवळ्यांची पुरवणी
१५७. सोंवळ्याची मीमांसा
१५८. स्नान व आंघोळ
१५९. स्त्रियांना चरितार्थसंपादक शिक्षण देण्याची आवश्यकता
१६०. स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं?
१६१. स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण द्यावें, व तेंही एकत्र द्यावें
१६२. स्पृहणीय चूक
१६३. स्वच्छतेसाठी घाणेरडा विषय
१६४. स्वयंवर
१६५. स्वातंत्र्याच्या वृथा वल्गना
१६६. हजाम व हजामती
१६७. हलवायाचे दुकानावर ब्रह्मार्पण
१६८. हा कलंक कसा जाणार?
१६९. हा व्यर्थ उपद्रव्याप कशाला?
१७०. हिच्या नांवानेही तीच रड
१७१. हिंदू व मुसलमान यांचें ऐक्य कशानें होईल?
१७२. हिंदुस्थानची तिजोरी आणि घाटत असलेला अन्याय
१७३. हिंदुस्थानचें राज्य कोणासाठी? अथवा सिव्हिल सर्व्हिससाठी समकालीन परीक्षा
१७४. हिंदुस्थानांतील अन्नान्नदशेचे दुष्परिणाम
१७५. हिंदुस्थानास क्षय लागला!
१७६. हिंदूत व मुसलमानांत तंटे कां होतात?—१
१७७. हिंदू व मुसलमान यांच्यात तंटे कां होतात?—२
१७८. हिंदू लोकांची अविश्वसनीयता
१७९. ही एक नवीनच गदा
१८०. ही दगलबाजी नव्हे काय?
१८१. ही सुधारणेची दिशा नव्हे
१८२. हें गूढ कोडें आहे
१८३. हें पति—प्रेम कीं पुरुषवर्गाची निर्धृणता
१८४. हे तुमचे पुढारी नव्हत
१८५. हें विचारीपणाचें कृत्य नव्हे

१८६. होऊंच द्या तर दोन हात!

२. व्यक्तिनामसूची

अकबर
अनंतदेव
अशबरनर
अहिल्याबाई
अॅप्युलिअस
अॅरिस्टॉटल
आपटे, म. चि.
आर्बुथ्नॉट, सर. ए.
आलेग्झांडर
आश्वलायन
इस्माईलखान, एच्. एम्.
एलिअट, सर चार्ल्स
एलिझाबेथ राणी
कझन
कांडर, हेन्री
कालिदास
किंबर्ले
कीर्तने, नि. ज.
कुंटे, म. मो.
कुन्हे, प्रोफेसर
केन
कॉट, ऑगस्ट
कोपर्निकस
कोल, रेव्हरंड
कोलंबेनस, सेंट
कॉटन
कॉर्नवॉलिस, लॉर्ड
क्रॉफर्ड
क्रॉस, लॉर्ड
क्लाइव्ह

खरे, दा. अ.
ख्रिस्त, जीजस
गार्गी वाचकनवी
गायकवाड सयाजीराव
गौतम बुद्ध
ग्रांट
ग्लाडस्टन
गॅलिलीओ
घोले, विश्राम रामजी
चंद्रगुप्त
चरक
चार्वाक
चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री
चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री
छत्रे, केरूनाना
जस्टिनियन
जिन्सीवाले, श्रीधर गणेश
जेकब
जेफकेन, व्हॉन
जेफरसन
जोशी, डॉ. आनंदीबाई
झांझिखान
टिळक, बाळ गंगाधर
टिळक व आगरकर
टेंपल, सर रिचर्ड
डफरिन, लॉर्ड
डिक्सॉन
डिग्बी, वुड्ल्यम्
डिल्क, चार्ल्स
डिस्रायली
डेमियन, फादर
तेलंग, जस्टिस का. भि.

तुकाराम
तैमूरलंग
तैयबजी, बद्रुद्दीन
तोडरमल्ली
दंडी
दयानंद
दुःशासन
देशमुख, गोपाळ हरी
द्रौपदी
नवरोजी, दादाभाई
नातू, बाळासाहेब
नारायणभट्ट
नूलकर, क. ल.
नेपोलियन
नेबुचाडनेझर
नेल्सन
नॉर्टन
नॉर्थब्रूक, लॉर्ड
न्यूटन
पटवर्धन, परशुरामभाऊ
पंडित, विष्णु परशुरामशास्त्री
पंडित, शं. पा.
पराशर
पाटणकर
पांडव
पाणिनी
पाराशर
पार्नेल
पीज, सर जोसेफ
पीटर द ग्रेट
पील, सर जे.
पुमनी

पूर्णय्या
पेन, वुइल्यम
पेटिट, सर दिनशा माणिकजी
पॉल
प्रिन्स ऑफ वेल्स
प्लेटो
फडके, वासुदेव बळवंत
फडके, हरिपंत
फर्ग्युसन, सर जेम्स
फुले, जोतीबा
फौलर
बर्क, एडमंड
बाजीराव बल्लाळ
बाजीराव, दुसरा
बाणभट्ट
बर्डवुड, सर जॉर्ज
बाबर
बार्बर, सर डेव्हिड
बिझंट, मिसेस अँनी
बेअरिंग, सर एव्हलिन
बेकन, लॉर्ड
बेंटिक, लॉर्ड विल्यम
ब्राइट
ब्रान्सन्
ब्रह्मदेव
ब्रूनो
ब्रॅडलॉ
भवभूति
भांडारकर, डॉ.
भास्कराचार्य
मंडलीक, वि. ना.
मनु

मनरो, कर्नल
मम्मट
मराठे, वामनशास्त्री
मलबारी
महंमद गझनीचा
महंमद पैगंबर
माधवराव पेशवे (थोरले)
माधवराव, सर टी.
माधवराव, सवाई
मेहेंदळे बापू
मिक्रोगोमस (प्रवासी)
मिल्ल, जॉन स्टुअर्ट
मिलॅक् थॉन
मुक्ताबाई
म्युलर, मॅक्स
मेकॉले, लॉर्ड
मेधातिथि
मेन, सर हेन्री
मोर्ले
मॉटगोमरी
म्याकिकन, रे
थूल
यशोदाबाई, आगरकर
रघुनंदन
रघुनाथराव
रघुनाथपंडित
रघुनाथराव पेशवे
रमाबाई, पंडिता
रमाबाई (पेशवे)
रानडे, म. गो.
रानडे, विष्णु परशुराम
रामदास

राममोहन राय
रामशास्त्री
रिपन, लॉर्ड
रे, लॉर्ड
रेनॉल्ड्स
रोमेशचंद्र
रॅली ब्रदर्स
रॉबर्ट्स, जनरल
लॅम्सडेन
लक्ष्मीबाई, राणी
लिटन, लॉर्ड
लिट्टिगस्टन
लीवार्नर
लॅन्सडाऊन, लॉर्ड
ल्यूथर, मार्टीन
वडवा प्रातिथेयी
वर्डस्वर्थ
वसिष्ठ
वाग्भट
वाल्मीकि
व्हिन्सेंट
वुईलर्ड, कैप्टन ऑगस्टस
वेडबर्न, विल्यम
वुइलियम्स (इंग्लिश प्रवासी)
वेब
वेस्टलंड
वाशिंगटन, जॉर्ज
व्यंकटशास्त्री
शंकराचार्य
शहाबुद्दीन, काझी
शार्लमेन
शिकंदर

शिंदे, महादजी
शिवाजी
शॉर्ट
श्वॉन
सायणाचार्य
सिथिअन
सीझर
सुलभा मैत्रेयी
सुश्रुत
सेल्बी
सॅल्स्बरी, लॉर्ड
सॉक्रेटीस
सालोमन, राजा
स्मिथ, सॅम्युएल
स्पेन्सर, हर्बर्ट
स्कोबल, ऑ. मि.
स्ट्रॅची, सर जॉन
हंटर, डॉ.
हरीमोहन
हारकोर्ट
हार्टिग्टन
हेस्टिंग्ज, वॉरन
होमर
होळकर, शिवाजीराव महाराज
हॅरिस, लॉर्ड
ह्यूम

३. विषयसूची

अठराशे सत्तावन
अठराशे अठ्ठावनचा जाहीरनामा (राणीचा)
अथीनियन लोक
अर्थशास्त्र
अस्पृश्यता
आईबापांच्या मतांना किती मानावे?
आत्मा व पिशाच
आमचे दोष
आर्यसमाज
आलेक्झांड्रिया
आश्वलायन स्मृति
इंडियन रेड
'इंडिया' मासिक
इल्बर्ट बिल
ईशस्वरूप अगम्य (अज्ञेयवाद)
उद्योगाचे प्रकार—नियामक आणि उत्पादक
इंग्रजी राज्यापासून तोटे—घोर दारिद्र्य
व्यापाराची हानी
ऊर
एस्किमो लोक
ऐरिश लोक
ऑथेल्लो नाटक
कर्मसिद्धांत
कार्यकारणसंबंध
कुटुंब
पतिपत्नी
मातापितरे व अपत्ये
श्रेष्ठायत्त कुटुंब
'केसरी' पत्र
केशवपन

काँझर्वेटिह पक्ष
क्राफ्ट गिल्ड्स
क्रॉफर्ड प्रकरण
ख्रिस्ती मिशनरी
गंगास्नान
गरुडपुराण
गुलामांचा व्यापार
गोरक्षणाचे खरे प्रयोजन
ग्रामण्य प्रकरण
ग्रीक लोक
ग्रीक श्रेष्ठत्वाचा प्लेटो-ऑरिस्टॉटल्कृत पुरस्कार
घटस्फोट
जन्मांतरकल्पनेची पकड
जमीनसारापद्धती
जातिभेद
जिवंत प्रेतयात्रा, आगरकरांची
जूट किंवा कट (कॉन्स्टिट्यूशनल ऑजिटेशन)
ज्यूरी पद्धत
टावू
टिळक व आगरकर
टोरी
ट्रेड गिल्ड्स
ट्रॉय
डाहोमी लोक
डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी
डेक्कन कॉलेज
डोंगरी
तुळशीबाग
दासुविरुद्ध अफू
दिल्लीदरबार
'दीनबंधू' पत्र
देवता व देवतोत्पत्ती

देशीभाषा व विद्यापीठे
धर्म आणि नीती
धर्मकल्पनेची उत्पत्ती, विकास व उन्नतावस्था
धर्मशिक्षण
धर्मोत्कर्षाचे उपाय
नलदमयंती
निवृत्ती आणि प्रवृत्ती
नोहाचे गलबत
'न्याशनल रिव्यू'
न्यू इंग्लिश स्कूल
पंचहौद मिशन
पाश्चात्य शिक्षणाचा परिणाम
पिशाच व देव
'पुणेंवैभव' पत्र
पुनर्विवाह
'पेरिप्लस' (ग्रंथ)
पेशवे
पॅट्रिशियन आणि प्लीबियन
प्राचीन ऋषींइतकाच आम्हालाही आधारचिकित्सेचा अधिकार
प्रार्थनासमाज
'प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशिऑलजी' (ग्रंथ)
प्रियाराधन
प्रेतसंस्कार
फर्ग्युसन कॉलेज
फिजियन लोक
फ्रेंच राज्यक्रांती
'फ्लारिडा' (ग्रंथ)
बलात्कार विरुद्ध संमती
बहिष्काराचा खुळेपणा, फोलपणा
बहिष्कारातील पक्षपात
बायबल
बाल विवाह

बालविवाह व कायदा
बालाजरठविवाह
बुद्धिवाद किंवा विवेकवाद
बौद्धधर्म
'बाँबे गॅझेट' (पत्र)
ब्राह्मसमाज
भारतीय आर्यत्व
भारतीय कलांचे श्रेष्ठत्व
'मनःपूतं समाचरेत्'चा खरा अर्थ
मनुस्मृति
'मराठा' पत्र
महाभारत
महाराष्ट्रीयांस अनावृत पत्र
'मालती माधव'
मिठावरील कर
मिसर देश
मूर्तिपूजेचा उद्भव व विकास
मुसलमानी आणि ख्रिस्ती राजवट
यशोदाबाई आगरकर
यज्ञ, त्यातील क्रूरता
युपॅट्रिड आणि हेलट्स्
रशियन लोक
राजद्रोह
राज्यकल्पना
राज्यकल्पना व धर्मकल्पना
रामायण
रामायण व महाभारत
रामायण व इलियड
राष्ट्रीय सभा (काँग्रेस)
रेल्वे कंपन्यांचा गैरकारभार
रोमन लोक
'लंडन टाइम्स' (पत्र)

लष्करी खाते
लिबरल पक्ष
लोकभय, राजभय व गुरुभय
वल्लभोपासना
विवाह प्रकार
बहुभार्यत्व
बहुभर्तृकत्व
विक्रमचरित्र
विचार, उच्चार व आचार
विचार कलह
विजयलांछने (दास्यसूचक चिन्हे)
विधवा, ब्राह्मणी
विवेक आणि श्रद्धा
वेद
'वेदार्थयत्न' (ग्रंथ)
वृद्धांचे महत्त्व
व्यक्तिशरीर व समाजशरीर
व्यक्तिस्वातंत्र्य
व्यक्तिस्वातंत्र्याचा चुकीचा अर्थ
व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मर्यादा
व्यक्तिहित आणि समाजहित
व्यापार
व्हिग
शनिदेव
शाकुंतल
शारदासदन
शिमगा, एक बीभत्स सण
शिक्षण
प्राथमिक शिक्षण सरकारचे कर्तव्य
सक्तीचे शिक्षण
शेतीची भरभराट
शूद्र

शोशून लोक
श्राद्धविधी
सती
सतीप्रतिबंधक कायदा
समतेचे श्रेष्ठ तत्त्व
समाजाग्रणी (लोकाग्रणी) कसे असावेत?
समाजबंधन
समाजबंधनाची अपरिहार्यता
समाजातील तीन ठळक वर्ग
समाजाची उत्तमावस्था
समाजातील नियामक आणि नियत वर्ग—त्यांचे प्रमाण
संमतिबिल, संमतिकायदा
'संस्कार कौस्तुभ' (ग्रंथ)
सामाजिक संनिधानाचे प्रकार—स्वायत्त आणि परायत्त
सामाजिक सुधारणा परिषद
साध्वी कोणास म्हणावे?
सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा
सुखांची निवड, सुखांचे तारतम्य
'सुधारक' पत्र
सुधारक पत्र काढण्याचा हेतू
सुधारकाचा बाणा
सुधारकाचा धर्म—मनुष्यतेचे ऐहिक सुखवर्धन
सुधारकास अभिप्रेत सुधारणा
सुधारकांचे प्रकार
सुधारणा—तिचा अर्थ
सुधारणा आणि कलह
सुधारणा आणि कायदा
सुधारणा बुद्धिपूर्वक केली पाहिजे
सुधारणा मुंगीच्या पायाने होत असते
सुधारणा सर्वांगीण हवी
सुधारणांतील तारतम्य
सुधारणेचे प्रकार—राजकीय, धार्मिक, सामाजिक इ.

सुधारलेले कोण? एक कूट प्रश्न
सोवळे-ओवळे
स्त्री, भारतीय—तिचे श्रेष्ठत्व
स्त्रियांचा पेहराव
स्त्रियांचे शिक्षण — त्याची आवश्यकता
स्त्रियांना वरिष्ठ प्रतीचे शिक्षण
स्त्रियांना चरितार्थसंपादक शिक्षणाची आवश्यकता
स्त्रियांना आणि पुरुषांना एकच शिक्षण व तेही एकत्र द्यावे
स्त्रीपुरुषविषमता
स्पार्टन लोक
'स्पेक्टेटर' पत्र
स्वयंवर
'हिंदुस्थानचे संगीत' (ग्रंथ)
हिंदू धर्मास नोटीस
'हिंदू' पत्र
हिंदू व मुसलमान
हॉटेहॉट लोक
क्षौरविधी
'ज्ञानप्रकाश' पत्र
'ज्ञानदीप' मासिक

‘आम्ही चालू हिंदू धर्मावर कितीही तीक्ष्ण प्रहार केले तथापि आमचा देश ख्रिस्ती व्हावा ही नुसती कल्पनाही आम्हांस सहन होणारी नाही. आमच्यांतील अतिशूद्र लोकांस आम्ही अगदी दूर टाकल्यामुळे त्यांची एकसारखी ख्रिस्ती धर्माकडे धाव चालू आहे ही गोष्ट आम्हांस अत्यंत उद्वेगजनक आहे, व या लोकांस आम्ही जवळ घेऊं लागून त्यांचा तिकडील ओघ परत फिरेल तो सुदिन, असें आम्हांस वाटत आहे. !... ब्राह्मणेतरांच्या हातचा चहा पिण्यात आम्हांस दोष वाटत नाही. इतकेंच नाही, तर आमच्या नीच मानलेल्या महारांची स्थिती सुधारून त्यांची व वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणांची एक पंगत झालेली जर आम्हांस पाहतां येती, तर आम्ही स्वतःस मोठें कृतार्थ मानलें असतें, ही गोष्ट आमच्या बांधवांपासून आम्ही चोरून ठेवीत नाही.’

— गोपाळ गणेश आगरकर

‘...सामाजिक सुधारणांपेक्षांही राजकीय सुधारणा विशेष आवश्यक आहेत, आणि म्हणून राजकीय सुधारणा सामाजिक सुधारणांच्या अगोदर झाल्या पाहिजेत. सुधारणांचा वास्तविक पाहतां असा क्रम असून आमचें सरकार त्याचा व्युत्क्रम करूं पहातें, हें आश्चर्य नव्हे काय!... जातिभेद, बालविवाह, असंमत वैधव्य, केशवपन वगैरे दुष्ट चालींपासून आम्हांस पुष्कळ त्रास होत आहे; पण मिठावरील जबरदस्त कर, दर तीस वर्षांनीं आमच्या जमिनीच्या बोकांडीस बसणारा रेव्हिन्यू सर्वेचा फेरा, व यमोदराप्रमाणें प्रतिवर्षीं कोट्यवधि रुपये भक्ष्यस्थानीं पडले तरी फिरून आपलें हपापल्यासारखें करणारें लष्करी खातें, इत्यादिकांपासून आम्हांस जो त्रास होत आहे, त्यापुढें सामाजिक शोचनीय दुराचारांपासून होणारा त्रास कांहींच नाही, असें म्हटलें तरी चालेल. या घटकेस ज्या विधवा वैधव्यदुःख भोगीत आहेत, किंवा येथून पुढें आणखी शेंपन्नास वर्षांत ज्यांना ते भोगावे लागेल, त्या सर्वांचें दुःख एके ठिकाणीं केलें तरी तें १८७५-७६-७७ सालच्या दुष्काळांत जीं साठ लक्ष मनुष्यें अन्नान्न करून मेलीं, त्यांच्या दुःखाबरोबर येणार नाही, अशी आमची खात्री आहे.’

— गोपाळ गणेश आगरकर

